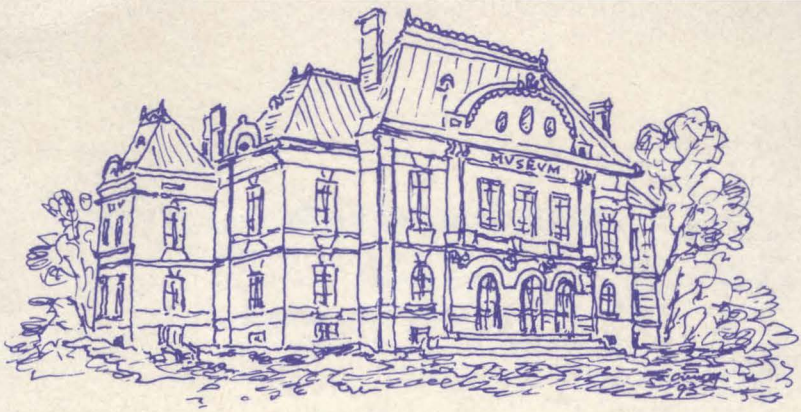

HIERASUS

IX

IAȘI, 1994

MUZEUL JUDEȚEAN BOTOȘANI

HIERASUS

IX

6830

EDITORIALA
CASA GLASUL
BUCOVINEI

Colecţia

ISTORIE ŞI CIVILIZAŢIE

HISTORY AND CIVILIZATION
(t. 8)

Coordonator : Emil Ioan Emandi

Academia Română — Filiala Iaşi

Centrul de Istorie şi Civilizaţie Europeană

Casa Editorială şi de Presă „Glasul Bucovinei"

Str. Cuza Vodă nr. 41, Iaşi, 6600

Telefon : 098/112301 ; 112413

Director : Emil Ioan Emandi

I.S.B.N. 973-96260-3-3

REDACTORI :

EMIL IOAN EMANDI, OCTAVIAN-LIVIU ŞOVAN, IONEL BEJENARU

HIERASUS

IX

Iaşi — Rădăuţi

EDITURA „GLASUL BUCOVINEI"

1994

Editor : Emil I. Emandi

Tehnoredactare : Emil I. Emandi, Ioan Tănase

Coperta : Adrian Ciuraru

Corectura : Ioan Saizu, Octavian Liviu-Şovan, Paul Şadurschi, Ionel Bejenaru
Traduceri : Laura Chistruga

Materialele ce se încadrează în profilul Anuarului HIERASUS vor fi dactilografiate, în 3 exemplare, la două rânduri. Trimiterile vor fi numerotate în continuare şi plasate la sfârşitul articolului. Rezumatul şi legenda figurilor (ambele în versiune românească) vor fi traduse în limba franceză, germană sau engleză. Ilustraţia va fi anexată la sfârşitul textului şi proporţională după raportul 12 cm/19 cm. Autorii sunt rugaţi să anexeze o listă a abrevierilor.

Responsabilitatea pentru conţinutul materialelor revine în exclusivitate autorilor.

Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

HIERASUS

Anuarul Muzeului Judeţean
Botoşani
Str. Unirii 13, 6800
ROMÂNIA

HIERASUS

Annuaire du Musée du département
Botoşani
Str. Unirii 13, 6800
ROUMANIE

6830

CUPRINS

ARHEOLOGIE

Alexandru Păunescu și Paul Șadurschi, *Repertoriul arheologic al României* (Județul Botoșani) 11

Paul Șadurschi și Emil Moscalu, *Topoarele de piatră descoperite accidental, în zona comunei Suharău, județul Botoșani* . . 49

Eugen Comșa, *Mormintele cu ocru din Movila IV — 1994 de la Glăvănești Vechi* 57

Eugen Comșa, *Așezarea culturii cu ceramică liniară de la Glăvănești vechi* 65

Maria Diaconescu, *Așezarea cucuteniană de la Răzima—Copălău, din județul Botoșani* 125

Lidia Dascălu, *Probleme ale bronzului târziu din nord-estul României. Rit și ritual funerar în Cultura Nouă* 135

Paul Șadurschi, *Rezultatele sondajului arheologic de la Ghilănești — Botoșani (1989)* 167

Anton Nițu și Paul Șadurschi, *Săpăturile de salvare de la „Stânca Doamnei" (sat Stânca — Ștefănești, județul Botoșani)* . . 181

Sergiu Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic depus ca ofrandă în mormintele din necropola birituală de la Mihălășeni (Județul Botoșani) aparținând culturii Sântana de Mureș (sec. IV e.n.)* 195

Sergiu Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic medieval (secolul XIV) descoperit în cătunul Hudum, județul Botoșani* . . 229

Emil Ioan Emandi, *Civilizația medieval-urbană. Un depozit de marfă din vremea lui Ștefan cel Mare, descoperit la Suceava* 235

ISTORIE

Eugen Comșa, *Contactele dintre comunitățile Precucuteni—Cucuteni—Tripolie cu acelea vecine din ținuturile de la nord și nord-vest de Marea Neagră* 295

Maria Comșa, *Raportul dintre agricultură și mediul natural (pădure, stepă, luncă) în mileniul I și în primele secole ale mileniului al II-lea e.n. pe teritoriul României* 303

Emil Ioan Emandi, *Urbanism și demografie istorică (Suceava în secolele XV—XIX)* 313

Victor Spinei și Michaela Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra principatelor române ale Contelui de Langeron* 363

Emil Ioan Emandi și Louis Roman, *Bucovina și spațiul demografic românesc. Studiu demopolitic și statistic (1775—1940)* . . 397

Ionel Bejenaru, *Din istoria presei botoșănene : „Săptămâna" (1932—1937)* 457

Ioan Saizu și Al. Tacu, *Context geopolitic european la finele primei conflagrații mondiale* (1) 463

Ion Constantin, *Geopolitică și ideologie. Problema Basarabiei în contextul raporturilor româno-sovietice în epoca postbelică* . 473

Vasile S. Cucu, *România — considerații geopolitice* . 493

ISTORIE MEMORIALISTICA

Ștefan Ciubotaru, *Războiul de independență și Botoșanii* . 505

Ionel Bejenaru, *Botoșani — Monumentul unui erou : căpitanul Grigore Ignat* 513

Maria Mihăilescu, *George Enescu și Ținutul Vrancei* 517

Filaret Gh. Furtună, *Centenar Dumitru Furtună* . 523

Aurel Dorcu, *Un gând despre George Enescu la aniversarea sa* 533

Ionel Bejenaru, *Iulian Antonescu — un părinte al muzeelor* . 537

Gheorghe Median, *Tiberiu Crudu și Nicolae Iorga — corespondență* 539

Ionel Bejenaru, *Documente cu privire la Samson Bodnărescu (activitatea de la Pomârla) în colecțiile Muzeului Județean Botoșani* 549

Ionel Bejenaru, Paul Șadurschi, *Muzeul și satul. Marginalii la o manifestare cultural-sătească — Vorona, 29 mai 1993* . . 553

Violeta Damaschin, *Memoria străzilor — strada Marchidan din orașul Botoșani* 555

SOMMAIRE — INHALT — CONTENT

Alexandru Păunescu and Paul Şadurschi, The Archeological Repertory of the County of Botoşani 48

Paul Şadurschi and Emil Moscalu, Stone Axes Discovered Accidentally in the Area of the Village of Suharău, the County of Botoşani 55

Eugen Comşa, Les Tombes a Ocre du tumulus IV — 1949, de Glăvăneştii Vechi 63

Eugen Comşa, L'agglomeration appartenant á la Culture de la Ceramique Rubannée de Glăvăneştii Vechi 88

Maria Diaconescu, L'établissement néolithique du Razima-Copălău 129

Lidia Dascălu, Problemes du bronze tardif de la partie de nord-est de la Roumanie. Rite et rituel funéraire dans la civilization de „Noua" 147

Paul Şadurschi, Archeological Findings from Ghilăneşti — Botoşani (1989) 171

Anton Niţu et Paul Şadurschi, Sondages de 1974 dans l'établissement Cucuteni „B" de Stânca, commune Ştefăneşti (Botoşani) . 184

Sergiu Haimovici, L'étude du matériel paléofaunique déposé comme offrandes dans les tombes de la nécropole birituelle de Mihălăşeni (Dep. de Botoşani), appartenant à la civilisation „Santana de Mureş" (IVe Siecle de n.è.) — deuxième partie 227

Sergiu Haimovici, L'étude du materiel paléofaunique moyen âgeux (XIVème siécle) trouve dans le Hameau de Hudum, Département de Botoşani 233

Emil Ioan Emandi, The Urban Medieval Civilization. A deposit of goods from the 15th Century Discovered in Suceava . . . 291

Eugen Comșa, Les contactes des communautés Precucuteni-Cucuteni-Tripolie avec les communautés des territoires Nord et Nord-Ouest pontiques 301

Maria Comșa, Le rapport entre l'agriculture et la milieu naturel (forèts, silvo-steppe, steppe) pendant le I-ère millénaire et les premièrs siècle du II-ère millénaire de N.È. 312

Emil Ioan Emandi, Urbanism and Historical Demography (Suceava in 15th—19th Centuries) 362

Victor Spinei et Michaela Spinei, Notes à caractére historique et ethnographique sur les Principautés Roumaines du comte de Langeron 394

Emil Ioan Emandi and Louis Roman, Bucovina and the Romanian Demographic Area. Demographical-Political and Statistical Study 455

Ionel Bejenaru, From the History of Botoșani : „Săptămâna" (1932—1937) 457

Ioan Saizu and Al. Tacu, The European Geopolitical Context at the End of the First World Conflagration 471

Ion Constantin, Geopolitics and Ideology the Problem of Bessarabia in the Context of the Romanian-Soviet Relations in the Post-War Period 491

Vasile S. Cucu, Roumaine — consideration géopolitiques (I) . . . 503

Ștefan Ciubotaru, The War for Independence and Botoșani 507

Ionel Bejenaru, Botoșani — The Monument of a Hero : Captain Grigore Ignat 513

Maria Mihăilescu, George Enescu and „Vrancea" 517

Filaret Gh. Furtună, Centenary Dumitru Furtună . . 523

Aurel Dorcu, A Thought about George Enescu for His Aniversary 533

Ionel Bejenaru, Iulian Antonescu, A Father of Museums . 537

Gheorghe Median, Tiberiu Crudu and Nicolae Iorga, Correspondence . . 539

Ionel Bejenaru, Documents about Samson Bodnărescu — His Activity in Pomârla — in the Colection of the Distric Museum of Botoșani 549

Ionel Bejenaru and Paul Șadurschi. The Museum and the Village—Comments on a Village Cultural Manifestation — Vorona, 19 May 1993 553

Violeta Damaschin, The Memory of the Streets — Marchidan, Street in Botoșani 555

ARHEOLOGIE

REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL ROMÂNIEI
JUDEȚUL BOTOȘANI

MUNICIPIUL BOTOȘANI

ALEXANDRU PĂUNESCU, PAUL ȘADURSCHI

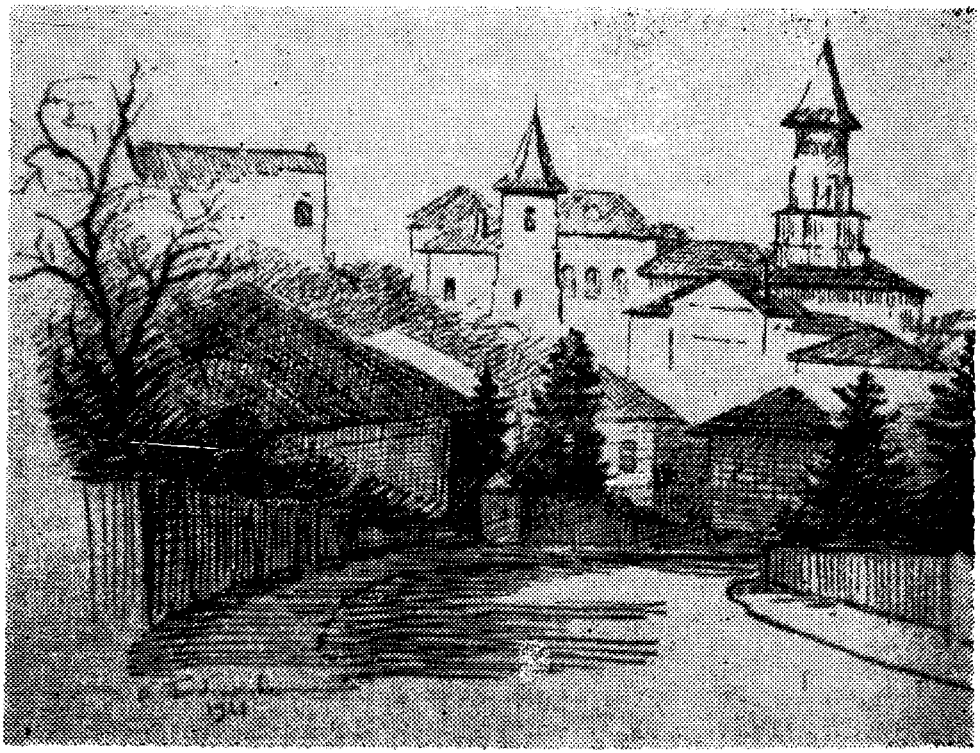

CONSIDERAȚII DE ORDIN FIZICO-GEOGRAFIC*

Din punct de vedere geomorfologic, teritoriul municipiului Botoșani aparține microraionului Dorohoi-Botoșani. Acest microraion reprezintă partea vestică a subraionului geomorfologic cunoscut sub denumirea de *Câmpia Jijiei superioare și a Bașeului* a Câmpiei Moldovei.

După Vasile Băcăuanu, el corespunde unei fâșii de peste 50 km lungime și cu o lățime cuprinsă între 10—15 km având forme de relief dominante ce se prezintă sub aspectul de platouri joase cu altitudini absolute de 190-200 m.[1] Același cercetător consideră că dn punct de vedere genetic am avea de-a face cu o treaptă sculpturală de relief, mai recentă decât restul câmpiei, datorită îndeosebi denudației, începând în prezent să fie fragmentată intens de rețeaua hidrografică.

Teritoriul municipiului Botoșani este cuprins între 26°40'15" longitudine estică și 47°44' latitudine nordică. Acest teritoriu are o suprafață de aproximativ 46 km^2 și cuprinde un relief a cărui altitudine medie este de 160-175 m.

În ceea ce privește altitudinile maxime, acestea pot fi întâlnite prin acele forme de relief cunoscute sub toponimele de : *Dealul Dresleuca* (la vest-nord-vest de oraș), *Dealul Lutăria* (la sud-vest), *Dealul Tulburenl* (la sud-sud-est), *Dealurile Suliței, La Rediu* și *Podișul Târgu* (la est-sud-est) precum și *Dealul Botoșanca* la nord de oraș.

Din punct de vedere hidrografic, teritoriul municipiului este udat parțial, la marginea sa nord-estică, de *râul Sitna* și la cea sud-sud-vestică, tot parțial, de *valea Dresleuca*. De asemenea, se mai întâlnesc o seriede văi mai mici, unele din ele sci în prezent sau cu un debit foarte mic. Dintre acestea menționăm *Valea Lipca* și *Valea Teascului* denumită cândva *Cacaina*.

CONSIDERAȚII DE ORDIN ARHEOLOGIC-ISTORIC

Pe teritoriul municipiului s-au descoperit până acum 24 puncte arheologice, din care trei nu au putut fi cartate. 7 puncte (din total)

---

* Pentru Cap. III (com. Bălușeni) vezi HIERASUS, VII—VII, 1988, p. 337—369

1. Vasile Băcăuanu, *Câmpia Moldovei* (studiu geomorfologic), București, 1968, p. 197—198.

aparţin unei singure culturi materiale, iar altele 17 păstrează resturi culturale atribuite mai multor nivele de locuire.

Aceste puncte se repartizează astfel :

A — *paleolitic,* superior : 1 punct, mijlociu (Musterian) : 1 punct ;

B — *neolitic,* fază neprecizată : 1 punct ;

C — *eneolitic,* cultura Cucuteni (faza B ?) : 1 punct ;

D — *perioada de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului,* cultura Horodiştea : 1 punct ;

E — *perioada de tranziţie* de la eneolitic la epoca bronzului, fără a se putea preciza cultura materială : 1 punct ;

F — *epoca bronzului* (probabil cultura Costişa) : 1 punct ;

G — *prima epocă a fierului* (Hallstatt), fără a se putea preciza faza : 2 puncte ;

H — *prima epocă a fierului* (probabil Hallstatt târziu) : 1 punct ;

I — *a doua epocă a fierului* (La Tène) : 1 punct ;

J — *perioada corespunzătoare provinciei romane Dacia* (sec. II-III d. Ch.) : 7 puncte, unul, dintre acestea probabil ;

K — mileniul I secolele III—IV (migraţii timpurii) : 10 puncte din care două neprecizate.

— mileniul I sec. VI—VII.

M — *Feudalism timpuriu* (sec. VIII-XIII) : 3 puncte, unul din ele limitându-se la descoperirea unei monede bizantine ;

N — *Feudalism dezvoltat* (sec. XIV-XV) : 1 punct, aflat în vecinătatea bisericii ctitorită de Ştefan cel Mare (Popăuţi, 1496) ;

O — *Feudalism târziu* (sec. XVII-XVIII) : 6 puncte

*IV. Municipiul BOTOŞANI, (1993)***

Denumiri vechi : Târgul, mai apoi *oraşul* BOTOŞANII, (BOTOŞANILOR, BOTAŞANILOR, BOTUŞANI, BOTOŞENI, BOTUŞENI...), actualmente *municipiul* BOTOŞANI.

** Întrucât Legea nr. 2 din 18 apr. 1989 a rămas în stadiu de proiect *(„simplu avorton legislativ"),* tratăm municipiul Botoşani fără comunele Curteşti Răchiţi şi Stăuceni, care, după 22 dec. 1989, au devenit comune de sine stătătoare, fără a se mai subordona municipiului Botoşani.

Menţiuni documentare : La 28 noiembrie 1439, „târgul ars de tătari".[2] Recensământul din 1774*** înregistrează 1954 case.[3] Târgul, apoi

2 *Letopiseţul anonim al Moldovei* (zis „de la Bistriţa"). În Muzeul judeţean de istorie din Botoşani, se află în faximil, pagina din acest letopiseţ care aminteşte „târgul ars de tătari".

3. P. E. Dmitriev, *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, Partea a II-a, Chişinău, 1975, p. 203—209. În lucrare sunt înscrişi 1954 „proprietari de case din Botoşani", între care este pomenit şi Iorga Galiongiu, neguţător cu şederea în Botoşani", între alţi 36. Târgul era format (în 1774) din mahalalele **Vrăghieni, Sfântu Gheorghe, Morăreşti, Târgu Vechi** şi **Târgu Nou.** Satele *Tulbureni, Păpăuţii* şi *Hucul* făceau parte din ocolul târgului, ca mai târziu să se contopească în oraşul pe cae-l cunoaştem şi astăzi.

* * * Reproducem textul din **M.e.f.,** v. VII, p. a II-a : **TÂRGUL BOTOŞENI ;** MAHALAOA VRĂGHIENI, / Anume birnicii : / 1. Pricopi Beşete ; 2. Apostol Beşete ; 3. Toma Popotă ; 4. Ion Bejenar ; 5. Mitre, blănar, cumnat Beşetii ; 6. Vasile Romăşcan ; 7. Ioniţă, cumnat Romăşcan ; 8. Vasile Găluşcă ; 9. Grigori cumnat lui Brînzilă ; 10. Chirica, cibotar ; 11. Iordache Găluşcă ; 12. Gheorghe Lupaşcu ; 13. Andrei Muste ; 14. Neculai Mustea ; 15. Ioniţă sin lui ; 16. Grigori Muste ; 17. Chiriac sin Gologănesii ; 18. Ursachi, sucmănar ; 19. Gheorghi, olar ; 20. Vasile Muste ; 21. Paraschiv zet Florii ; 22. Dumitru Botezat ; 23. Grigoraş Schiopul ; 24. Sava, cibotar ; 25. Neculai sin diaconiţii ; 26. Vasile, olar, 27. Petre, rus ; 28. Toma, dulgher ; 29. Timofti, olar ; 30. Neculai, cibotar ; 31. Gheorghe, olar ; 32. Vasile, morar ; 33. Sofroni, dulgher ; 34. Ion, cibotar ; 35. Mihalache Radul ; 36. Pavel al Anii ; 37. Eni, croitor ; 38. Neagul, cibotar, 39. Vasile Leca, cibotar, MAHALAOA SF. GHEORGHE /Birnicii :/ 1. Gheorghi, croitor ; 2. Ilie, săponar ; 3. Ursul Nicoară ; 4. Gheorghiţă, tălpălar ; 5. Vasile Bănar zet Tănase ; 6. Vasile, cărăuş ; 7. Dumitraşcu cumnat lui Karaolan ; 8. Alexandru Ţatul ; 9. Toader Corobană ; 10. Manoil sirbul ; 11. Vasile, tălpălar ; 12. Toader Karaolan ; 13. Gheorghi Blîndul ; 14. Lupul Muste ; 15. Toader Moisa ; 16. Tănasi, croitor ; 17. Gheorghi sin ego ; 18. Ioniţă sin ego ; 19. Gheorghiţă Stihi ; 20. Andrei Botezat zet Parlafus ; 21. Ion Delean ; 22. Ioniţă, căsap ; 23. Ioniţă, cibotar ; 24. Iordachi Moisa ; 25. Costandin Stihi ; 26. Ion Tăzlăoan ; 27. Timofti, cibotar ; 28. Toader Rădean ; 29. Gheorghie, ungurean ; 30. Toader, ungurean ; 31. Dumitraşcu, cărăuş ; 32. Ilie Borcilă ; 33. Zaharia Zgîrcea. MAHALAOA MORĂREŞTII /Anume birnicii :/ 1. Ion ot Morăreşti ; 2. Andrei, croitoriul ; 3. Toader zet lui ; 4. Timofti, cibotar ; 5. Ştefan, şelar ; 6. Toader, şelar ; 7. Ion, botnar ; 8. Pavel, botnar ; 9. Iacob ; 10. Ion, cioban ; 11. Neculai, cojocar ; 12. Simion ; 13. Chişleac ; 14. Ion zet Ruşcii ; 15. Păun zet Zaharie ; 16. Grigori, puşcaş ; 17. Neculai Viţul ; 18. Vasile Moscul ; 19. Petre Moscul ; 20. Toader Grecul ; 21. Simion Hîrtopanul ; 22. Pavăl Moscul ; 23. Gheorghi Moscul ; 24. Gheorghi Corne ; 25. Zaharie Viţul ; 26. Grigoraş Viţul ; 27. Mihai, rus ; 28. Simion, tălpălar ; 29. Ioniţă zet săhaidăcar ; 30. Neculai Botezat ; 31. Costandin Colăcel , 32. Ioniţă Aftănase ; 33. Ioniţă, cojocar ; 34. Neculai Blîndul ; 35. Dumitru, dulgher ; 36. Grigoraş ; 37. Ion, dulgher ; 38. Vasile Hîrtopul ; 39. Andrei, soponar. MAHALAOA TÎRGULUI VECHIU /Anume birnicii :/ 1. Vasile, crîşmar ; 2. Mihai, mesărciu ; 3. Tudorachi, croitor ; 4. Vasile, şoltuz ; 5. Vasile, Potorac ; 6. Lupul, hangiul ; 7. Ioniţă Gologan ; 8. Roman, căsap ; 9. Ioniţă Nicoară ; 10. Ioniţă Păsat ; 11. Gheorghi Bălan ; 12. Ion Mălăncescul ; 13. Savul, crîşmar ot Haralampu ; 14. Toader Bunduc ; 15. Buoreanul ; 16. Ioniţă zet săponar ; 17. Toader zet Costandin, crav ; 18. Costandin, misărciul ; 19. Costandin bărbier ; 20. Neculai, crîşmar ; 21. Dumitru, cibotar ; 22. Luca, mesărciul; 23. Grigoraş sin Vîrvarii. MAHALAOA TÎRGULUI NOU /Anume birnicii :/ 1. Costandin zet Corne ; 2. Lupul Bordeian ; 3. Vasile, harabagiu ; 4. Ioniţă, abăger ; 5. Sandul, dulgher ; 6. Dumitru, croitor ; 7. Vasile, cumnat popei, dulgher ; 8. Mihai, rus ; 9. Apostol sin lui ; 10. Ion, dulgher ; 11. Nistor, olar ; 12. Andronic, olar ; 13. Pintelei zet Cujbă ; 14. Gheorghe Blîndul ; 15. Neculai, dulgher ; 16. Vasile, cioban ; 17. Ispir, furmagiu ; 18. Simion, furmagiu ; 19. Ion Bîzgan ; 20. Dumitraşcu Bîzgan ; 21. Sava, crîşmar Lucăi ; 22. Costan-

din, leahul ; 23. Vasile, harabagiul ; 24. Gheorghi ot Costandin, leahul ; 25. Mihai, rusul ; 26. Pavel Ololuțul ; 27. Ștefan, olar ; 28. Roman, ciobotar ; 29 Mihălache Turcul ; 30. Toader Gulie ; 31. Neculai Gulie ; 32. Iordachi Gulie ; 33. Mardari, teslar ; 34. Ion, herghelegiul ; 35. Ion, Grosariul ; 36. Petre rus ot crîșma bănesii ; 37. Șerban ; 38. Năstasi, crîșmar ; 39. Vasilachi, cibotar ; 40. Toader Macotă ; 41. Toader, timiraș ; II./Streinii/ : 1. Dumitru cumnat lui Apostol ; 2. Eni sin Pală ; 3. Savin, pietrar ; 4. Necola, pietrar ; 5. Panaite, băcal ; 6. Apostol Stan ; 7. Ion Hodoroabă ; 8. Ivan brat lui Andrei, cazacliul ; 9. Femeli zet Păun ; 10. Ioniță Tuluc ; 11. Andrei, furmangiu ; 12. Tudose, blănar ; 13. Vasile zet Brînzilă ; 14. Toader Ojog ; 15. Toader zet Bordian ; 16. Andrei, șlicar ; 17. Gheorghi zet Vîzdogesii ; 18. Toader, trăistar ; 19. Hristodor a Cataveloaei ; 20. Calanfir zet Botezat ; 21. Toader Stihi ; 22. Ioniță zet Chistoloac ; 23. Dumitru Parlafus ; 24. Toader sin ego ; 25. Pavăl Botezat ; 26. Toader Șchiopu, blănar ; 27. Sandul Borcilă ; 28. Gheorghi, papugiu ; 29. Ilie, băcal ; 30. Dumitrașcu Botezat ; 31. Petre, bărbier ; 32. Tănase, abăger ; 33. Vasile Mălăescul ; 34. Ioniță, furmagiu, 35. Gheorghi, băcal; 36. Toader Mucul, blănar ; 37. Adam Stari băcal ; 38. Milea, furmagiu, 39. Ioniță, bărbier ; 40. Grigori Feteleu ; 41. Simion, abăger ; 42. Nedelcu ot dughiana lui Tudori ; 43. Ene Panaite ot Cucuzel ; 44. Mihalachi, furmagiu ot tam ; 45. Necola, furmagiu ot Feodosi ; 46. Tomșe ot tam ; 47. Enachi, papugiu ot Morărești ; 48. Iamandachi, blănar ; 49. Ioniță brat Pavel Botezat ; 50. Vasile brat Pavel Botezat. */Armenii de loc. anume/:* 1. Andronic Nastur ; 2. David ; 3. Ioniță Burde, holtei ; 4. Crăciun Buzat ; 5. Anton Hăul ; 6. Marcul al Irimiei ; 7. Bogdan al Crăciunesii ; 8. Cerchez, holtei ; 9. Grigore Antonaș ; 10. Grigori nepot lui Antonaș ; 11. Cîrsti Șorul ; 12. Ursul Darhanes ; 13. Hagi Axinte Hăul ; 14. Toros, săponar ; 15. Axinte Vîrstan ; 16. Cerchez zet ego ; 17. Ivan Trancul ; 18. Simion nepot Hăului, sin Savii ; 19. Luca cel mic ; 20. Iacob zet popii ; 21. Gheorghi, eșan ; 22. Mane ; 23. Gagos zet Burde ; 24. Mane Romășcan ; 25. Arăchel, holtei ; 26. Iacob Lebădă ; 27. Hulubei sin Lebădă ; 28. Tatos ; 29. Toader Treancul ; 30. Andronic Treancul ; 31. Grigori Main ; 32. Mardaros nepot Hăul ; 33. Ariton Treancul ; 34. Cîrste Treancul ; 35. Cîrste al popii ; 36. Ștefan Vîrstan ; 37. Ștefan sin popii ; 38. Vîrstan Sucevan ; 39. Ariton Robul ; 40. Luca sin Ștefan ; 41. Neculai ; 42. Ștefan nepot lui Sefir ; 43. Frangul, chisiarhu ; 44. Sava Bolfosul ; 45. Moisiz ; 46. Grigori Zador ; 47. Sava Tătar. */Armenii streini ce au cartea divanului/* 1. Bagdasar ; 2. Mane ot casa lui Păun ; 3. Mogîrdeci ; 4. Harabet ; 5. Gaspar ot casa lui Manole ; 6. Ermize ; 7. Vîrtan ; 8. Ovanes ; 9. Hagi Egomindas ; 10. Apriam ; 11. Ariton, croitor ; 12. Alt Ariton, croitor ; 13. Ferat ; 14. Bogos ; 15. Alt Ariton ; 16. Grigori ; 17. Bogdan, lăcătuș ; 18. Apriham ; 19. Alt Apriham ; 20. Chircori ; 21. Ovanes ; 22. Grigorie ; 23. Alt Ovanes ; 24. Arăchel ; 25. Tatos ; 26. Asfadur, croitor ; 27. Sarchez, cibotar ; 28. Nisez ; 29. Alt Sarchez ; 30. Alt Ovanes ; 31. Vartan ; 32. Mihai. */Jidovii, anume :/* 1. Marcu ; 2. Herșcu ; 3. Moisi ; 4. Haicu ; 5. Șolomon ; 6. Leiba ; 7. Alt Leiba ; 8. Haim, covrigar ; 9. Alt Leiba ; 10. Iancul ; 11. Iosip ; 12. Leiba zet Iutii ; 13. Cerbul, staroste ; 14. Isac Jumene ; 15. Marcu sin Simon ; 16. Iţic ot Soroca ; 17. Cerbul, căușanlău ; 18. Nușen zet Simon ; 19. Iosip sin Simon ; 20. Haim ; 21. Lupul ; 22. Aron ; 23. Solomon ; 24. Leiba ; 25. Iosip sin Solomon ; 26. Zelman ; 27. Herșcul sin Șamuil ; 28. Solomon sin Froimoae ; 29.Ușer ; 30. Avram, zlătar ; 31. Avram sin Iosip, dascăl ; 32. Vigder ; 33. Iacob ; 34. Pereţu, șlicar ; 35. Lupul ; 36. Șmil ; 37. Zelmi, șlicar ; 38. Iosip sin Iutii ; 39. Ilie ; 40. Zelic ; 41. Cerbul. */Negutătorii ce sînt cu șederea în Botoșeni și rînduelile își dau cu negutătorii de Es, anume :* 1. Feodosi Gheorghi ; 2. Dumitru brat lui ; 3. Mihai, venetian ; 4. Chirus ; 5. Dima Ciocan ; 6. Tudori Albinetul ; 7. Ion, craiovan ; 8. Snovi Manolesii ; 9. Lupșacu zet Manolesii ; 10. Dumitru, ungur ; 11. Andrei, cazacliu ; 12. *IORGA CALIONGIU* ; 13. Gheorghi, crav. ot Es ; 14. Gheorghi Buiuc ; 15. Apostol, băcal ; 16. Apostol zet Stamate ; 17. Necola, băcal ; 18. Necola Barbă ; 19. Gheorghi, muntean ; 20. Ilie, băcal ; 21. Gheorghi Șișman ; 22 Eni zet Apostol ; 23. Haralampu Șchiopu ; 24. Eni Funduc ; 25. Eni Caraculucci ; 26. Afendule

Hurem ; 27. Chiriac, păscar ; 28. Haralampu cel mic ; 29. Neculai brat Lupaşcu ; 30. Ioniţă, făclier ; 31. Enciul, sîrbul ; 32. Ivanciul, sîrbul ; 33. Ilie Caraghioz ; 34. Filip, băcal ; 35. Necola, furmagiu ; 36. Ştefan, veneţian */Mazilii, anume :/* 1. Andrei Hrănacia, căpitan ; 2. Pintilei Mădîrjac ; 3. Mihălache Revencu ; 4. Ştefan Stihi ; 5. Andrei Berescul, mazil de Iaş ; 6. Ion sin Grigori, mazil de Iaş ; 7. Grigori Balica, mazil de Iaş. */Ruptasii, anume :/* 1. Gheorghi, nemesnic ; 2. Vasile zet ego ; 3. Gheorghi zet Iftodi ; 4. Grigoraş Guşul ; 5. Iftimi Stihi ; 6. Ion Stihi ; 7. Vasile Stihi ; 8. Gheorghi Păun. */Ciocli, anume ;/* 1. Roman ot Morăreşti ; 2. Constandin ot tam ; 3. Toader Corne ot Morăreşti ; 4. Iacob, cibotar ot tam ; 5. Tanasi ot tam ; 6. Irimie Colăcel ; 7. Gheorghi Colăcel ; 8. Ion Ojog ; 9. Niţă ; 10. Vasile ; 11. Grigori, cibotar ; 12. Niţă Antima ; 13. Nica sin Radul ; 14. Ifrim sin Radul ; 15. Dumitraşco, olar ; 16. Ursachi ; 17. Chiriac ; 18. Ştefan ot mahalaoa sfeti Gheorghi ; 19. Timofti, vătav ; 20. Ioniţă, croitor ; 21. Iordache a Chistoloae ; 22. Ion crîşmar ; 23. Vasile, staroste ; 24. Ion, muntean */Preoţii i diaconii, anume :/* 1. Protopopul Ivaşco ; 2. Protopopul Miron ; 3. Popa Panait ot prepodobna Paraschiva ; 4. Popa Avram ot tam ; 5. Popa Eni ot Precista ; 6. Andrei chisiarhul ot tam ; 7. Popa Pavel ot tam ; 8. Popa Ion ot tam ; 9. Popa Dumitraşcu ot Vovedenie ; 10. Popa Chiriac ot tam ; 11. Popa Gavril ot tam ; 12. Popa Pavel ot sfeti Ioan ; 13. Popa Raba ot Sfeti Ilie ; 14. Popa Grigori ot tam ; 15. Diacon Ion ot tam ; 16. Popa Costandin ot sfeti Gheorghi ; 17. Popa Ioniţă ot tam ; 18. Popa Grigoraş ot tam ; 19. Gheorghi, dascăl ot tam ; 20. Toader dascăl ot sfeti Ilie, tij ; 21. Diacon Mihălache, ot Precista, tij ; 22. Popa Ioniţă ot sfeti Neculai ; 23. Simion, diacon ot tam */Popii armeneşti, anume :/* 1. Popa Zadic ; 2. Diacon Grigori ; 3. Diacon Iacob */Cei ce sînt cu salvogvardie, anume :/* 1. Constandin Mărgean, arnăut ; 2. Panaite, ciauş ; 3. Necola, marchitan ; 4. Matei, bărbier ; 5. Ioniţă, jidov botezat ; 6. Vasile, leahul ; 7. Alexandru, biv căpitan de poştă ; 8. Tiron ; 9. Panaite, cătana ; 10. Lupul, bărbier ; 11. Vîrtan Zador, arman ; 12. Nazarie, arman ; 13. Zaharie, arman ; 14. Iaţcu zet lui Grigoraş Guşă ; 15. Ion, ungurean ; 16. Ştefan Ciogole, mazil de Eş */Volintirii, anume :/* 1. Gheorghi, căpitan ; 2. Sava ; 3. Costandin Cucuzel ; 4. Mihălache Cioful ; 5. Neculai abăger ; 6. Adămică 2 ; 7. Dimitrie zet Cenuşă ; 8. Enachi */Liudi porucinicului Eni Ostavnoi, anume :* 1. Gheorghe, arnăut ; 2. Pavel, crîşmar ; 3. Grigori ; 4. Moisei, crîşmar ; 5. Toader, crîşmar ; 6. Cîrste, crîşmar ; 7. Neculai, hotincian */Liudi jicnicerului Manolache, anume :* 1. Andronache, slugă ; 2. Ion Potronic, ruptaş ot Hîrlău, slugă ; 3. Nechita, blănar ; are şi salvogvardie */Scultelnicii a dumisale stolnicului Costandin Balşă, anume :* 1. Alexa Altcolaci ; 2. Costandin, crîşmar ; 3. Nica, croitor ; 4. Timofti, crîşmar ; 5. Neculai, croitor a banului Vîrnav */Slujitorii isprăvniceşti ce sînt pentru slujbă în tîrg ;* 1. Ilie Bou, başciohodar ; 2. Dorofti, căpitan ; 3. Dragomir, muntean ; 4. Dumitraşcu Botezat ; 5. Toma, hotincian ; 6. Negoiţă, muntean ; 7. Ioniţă Necşan ; 8. Tănasi, rus, tîlmaci ; 9. Ioniţă Rale ; 10. Ion Căldăruşă, vătăjel ; 11. Mihai, rus, vătăjel ; 12. Vasile sin Ursul, vătăjel ; 13. Vasile, bărbier, vătăjel ; 14. Grigori, chihac de panţiri ; 15. Gherasim, rîndaş ; 16. Vasile, feneregiu ; 17. Gheorghi, muntean ; 18. Dediul, muntean ; 19. Panaite, eşan ; 20. Moisa Colăcel */Tiganii ot tîrgu, anume :/* 1. Gheorghi Pelin, a d-sale vistiernicului Canta ; 2. Toader Dîrmoiu, tij ; 3. Vasile Ciuleiu, tij ; 4. Ursachi Ciuleiu, tij ; 5. Vasile Agopşe, tij ; 6. Vasile Holban, tij ; 7. Ioniţă Gane, tij ; 8. Iftimi, spoitor, tij ; 9. Ioniţă Titilinca, a lui Hudici ; 10. Neculai sin Măriuţii, a banului Neculai Ruset ; 11. Sandul Bursucan, tij ; 12. Grigoraş zet Burghelii, tij ; 13. Vasile Ciolîc ; tij ; 14. Vasile sîn lui, tij ; 15. Andrei Căuş tij ; 16. Ursul Burghele, tij ; 17. Toader Aman, tij ; 18. Danul, tij ; 19. Ioniţă, tij ; 20. Mihălachi Cobac, a mănăstirii Dragomirnii ; 21. Ioniţă Cărăbuş, tij ; 22 Gheorghiu sin Ilenii, a lui Pilipoţchi ; 23. Neculai Badiul, a mănăstirii Sf. Neculai ; 24. Lupul, chişioneanul, tij ; 25. Mihai Popişteş tij ; 26. Marin, tij ; 27. Ion, ţigan, a d-sale vistiernicului Constandin Sturze ; 28. Simion, scripcar, tij.

orașul, s-a dezvoltat și extins în permanență prin alipirea și înglobarea unor noi sate și mahalale.[4] În 1835 Botoșanii cuprindeau 3648 curți

---

Dăm în continuare, rezultatele recensământului din 1774 pentru satele Tulbureni, Popăuți și Hucul, care făceau parte din ocolul tîrgului și care ulterior au fost înglobate în orașul, actualul municipiu, Botoșani :

TULBURENII : 34. — toată suma caselor, 1 volintir (Irimie, *volintir)* și 33 *poștași. /*Poștașii :/ 1. Gavril Fantul ; 2. Gheorghiță Irimescul ; 3. Neculai sin botnar ; 4. Ursul Ciolan ; 5. Vasile Ciolan ; 6. Gheorghe, harabagiu ; 7. Toader, morar ; 8. Lazăr ; 9. Nedelcu ; muntean ; 10. Iftodi Smochină ; 11. Moisăi, ciobotar ; 12. Vasile Smochină ; 13. Gheorghe zet lui ; 14. Ioniță Ghelșuna ; 15. Irimie ; 16. Cîrste, muntean ; 17. Ion brat lui ; 18. Ilie, muntean ; 19. Lupașcu ; 20. Toader Pesterece ; 21. Ștefan Mîndrul ; 22. Mihălache, muntean ; 23. Ion Stănislav ; 24. Ștefan sin Mihălachi ; 25. Ioniță, săponar ; 26. Pricopi, muntean ; 27. Ion Buga ; Ursachi Buga ; 29. Miron Covașe ; 30. Cozma Mîndrul ; 31. Simion, muntean ; 32. Gheorghe, vornic ; Gheorghe ot tam.

PĂPĂUȚII : a mănăstirii Sf. Neculai 75 — toată suma caselor, din care, 71 cu salvogvardie și 4 rufetași. */Cu salvogvardie :/* 1. Gheorghe Neghină. 2. Lula zet lui ; 3. Mihalachi sin lui ; Petru, harabagiu ; 5. Pavel Stihi ; 6. Iftimi, butnar ; 7. Iordachi, chetrar ; 8. Toma, crîșmar ; 9. Costandin, cojocar ; 10. Neculai, păscar ; 11. Sandul Lature ; 12. Gheorghe Barbălată ; 13. Grigoraș nepot Neagului ; 14. Tudose cumnat Gîrlii ; 15. Constandin Grosul ; 16. Grigoraș al baciului ; 17. Pricopi, condurar ; 18. Toader Chioiul ; 19. Tănase Țurcan ; 20. Anton, botnar ; 21. Vasile Țurcan ; 22. Ștefan Prepeliță ; 23. Grigoraș zet lui Vîrnav ; 24. Vasile, eșan ; 25. Constantin Bujeniță ; 26. Ion Iurcan ; 27. Ilie Dobiță ; 28. Sandul Țurcan ; 29. Vasile, ciobotar ; 30. Toader, ungurean ; 31. Iacob Micul ; 32. Ion Micul ; 33. Andrei Surdul ; 34. Ștefan, curălar ; 35. Vasile Tricolici ; 36. Ilie Hojman ; 37. Ștefan, harabagiu ; 38. Ion Ataman ; 39. Toader, rîndaș ; 40. Vasile, muntean ; 41. Dragomir, muntean ; 42. Manea, muntean ; 43. Negrul, muntean ; 44. Ioniță, muntean ; 45. Grigori, muntean ; 46. Chiriac, muntean ; 47. Mihăilă, muntean ; 48. Neculai Coșovan ; 49. Maxin, rus ; 50. Ștefan Buhac ; 51. Alexa, rus ; 52. Gheorghi, rus ; 53. Vasile Nicorescul ; 54. Andrei, olar ; 55. Sandul, vornic ; 56. Andrei, vezeteu ; 57. Năstasi, vezeteu ; 58. Sandul, plugar ; 59. Vasile, plugar ; 60. Ion, herghelegiu ; 61. Ștefan, herghelegiu ; 62. Dumitru, văcar ; 63. Grigori, argat ; 64. Vasile, argat ; 65. Luchian, argat ; 66. Sandul, vătăman ; 67. Grigoraș Totoiu ; 68. Simion sin baciul ; 69. Nechifor, pas ; 70. Mihai, pas ; 71. Ștefan Stan, slugă */Rufeturile :* 1. Popa Andronache ; 2. Ion, dascăl ; 3. Mihai, țigan ; 4. Marin, țigan.

HUCUL : 14. toată suma caselor, din care 11 scutelnici și 3 popi. */Scutelnicii :/* 1. Vasile Luca, scutelnic Bălașii Donicioaie ; 2. Ion Ojoc, scutelnic, tij ; 3. Ion, tij ; 4. Miron sin prisecar, tij ; 5. Dumitrașcu, ungurean, cojocar, tij ; 6. Vasile Huțul, tij ; 7. Ion, tij ; 8. Ion, tij ; 9. Chiriac, bărar, scutelnic al casei pitarului Pătrașcu ; 10. Petre Corlătean, tij ; 11. Manole Curtescul, tij ; /Alte rufeturi/ 1. Popa Aftănase ; 2. Popa Neculai ; 3. Popa Ion.

4. Deosebit de util este să se consulte *Tezaurul toponimic al României. Moldova,* proiectat în 10 volume, din care până în prezent au apărut vol. I, Partea I (1991) și vol. I, Partea a 2-a (1992), editate de Academia Română. (Mai ales capitolul INTRODUCERE. V. I, 1, 1991, p. IX—XCVI, în afara *vocilor* necesare). Și din alte lucrări (Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani* 1981, sau Al. Ungureanu, *Orașele din Moldova,* 1980) reiese ideea dezvoltării orașului prin înglobarea așezărilor omenești din vecinătate, ultima lucrare amintită explicând și întârzierea apariției ținutului Botoșani, față de cele învecinate : „Dacă nu erau reședințe de ținut, atunci orașele dirijau un ocol domnesc..." p. 28. Mai departe, la p. 41 referindu-se la evoluția teritorială a orașelor, afirmă : *„Dintre orașele nou apărute, cel care ajunge în timp scurt la o mare înflorire este „Târgul Doamnei"* — Botoșani, el depășind repede Hârlăul — vechea reședință de ținut. Recent (1993) Tigran Grigorian, prezentând rolul jucat de armeni în impulsionarea comerțului din

(4 bis), iar în 1816, târgul BOTOȘANII era compus din mahalalele *Morărești, Sfântul Gheorghe, Vrăbienii* și *Târgu Nou.* Îndelungatul proces de includeri și înglobări[5] practicat pe parcursul anilor[6] face ca la jumătatea secolului al XIX-lea potrivit postelnicului Manolachi Drăghici (bunicul după mamă al savantului Nicolae Iorga), „ultimul cronicar moldovean", Botoșanii să se prezinte ca un „oraș frumos și mare", cu un venit anual de 211 705 lei.[7] Potrivit unei alocuțiuni enunțată de Nicolae Iorga, Botoșanii au fost inițial un sat, întemeiat de legendarul Botăș ; „Botăș a fost *strămoșul.* De la el s-a început viața locuitorilor satului care s-a prefăcut mai târziu, destul de târziu, într-un târg."[8] Ulterior, alți cercetători au documentat că încă din secolul al XIV-lea, localitatea situată la o încrucișare de drumuri europene,[9] a fost legată de activitatea comercială,[10] iar din secolul al XVII-lea și de cea meșteșugărească.[11] Fenomenul este evident analizând componența târgului, în dezvoltarea sa, prin cuprinderea permanentă a unor noi mahalale.[12] Luând în considerație susținerile armenești privind așezarea acestora la Botoșani pe la 1350 (înainte de Dragoș Vodă) dar și presupunerea unei ctitorii durată la Mănăstirea Doamnei, lângă Botoșani, de către Anastasia, soția lui Roman I. Mușat[13], regretatul profesor I. D. Marin credea și el în vechimea orașului Botoșani, care prin importanța sa economică îndeplinea rolul de apanaj al domnițelor Moldovei.[14] Dacă ținem seama de unele descoperiri arheologice de pe teritoriul actual al municipiului cât și de cele din așezarea și cimitirele feudale de la Hudum (plăcuțe de diademă, inele și cercei de argint, monede, etc.)[15], putem bănui

---

Moldova (*Istoria și cultura poporului armean,* București, p. 386) compară dezvoltarea Botoșanilor cu a Cernăuților, ambele pornind de la condiția unor sate, cum de altfel afirmă și N. Iorga.

4. bis. Corneliu Istrati, *Condica...*, 1816, în AIIAI, Supl. I, 1979, p. 99.
5. TTR.M., I, 1991, p. 129—130.
6. C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea,* București, 1967, p. 56 ; 195—197.
7. Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani...,* Tomul I, Iași, 1857, Tipografia Institutului Albinei, p. 64—65.
8. Nicolae Iorga, *Un oraș românesc : Botoșanii,* în vol. BOTOȘANII în 1932, p. 169—181.
9. O bibliografie mai cuprinzătoare asupra problemei se găsește în N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova,* București, 1974, p. 105—115 ; și Eugenia Greceanu, *Op. cit.*
10. B. P. Hașdeu, Arhiva Istorică, tom. I., partea I, p. 172—174 ; C. C. Giurescu, *Op. Cit.,* p. 56.
11. N. Iorga, *Studii și documente,* vol. V, p. 222 ; I. D. Marin, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea secolului al XVIII-lea,* în Hierasus, IV, 1981, p. 106.
12. TTR. M., I, 1991, p. 130—133.
13. I. D. Marin, *O ctitorie a Țării Românești, în Moldova din sec. al XIV-lea : Mănăstirea Doamnei, de lîngă Botoșani,* în „Hierasus", VI, (1986), p. 97—102.
14. Idem, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea secolului al XVIII-lea,* în „Hierasus", IV (1981), p. 106.
15. Victor Spinei și Rodica Popovici-Baltă, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum — Botoșani din anii 1970—1972* în „Din trecutul județului Botoșani", 1974, p. 118—120. Cercetările continuă încă sub conducerea acelorași arheologi.

că în apropiere se afla un centru meşteşugăresc important, în care se produceau obiecte de podoabă deosebite, acest centru fiind desigur târgul Botoşani. Acest nucleu, întemeiat şi dezvoltat de negustori şi meşteşugari, s-a aflat într-o permanentă ascensuine, până la ultima treime a secolului al XIX-lea, când Botoşanii, situat la un capăt de linie ferată. a fost scos din circuitul economic important[16], ajungând în stare de izolare şi declin, deşi în 1832 era al doilea oraş ca mărime din Moldova [17].

IV. A. *DEALUL CĂRĂMIDĂRIEI (1)*

În urma cercetărilor din 1958 s-a descoperit, pe terasa inferioară de pe dreapta pârâului Sitna din marginea est-nord-estică a oraşului lângă Bariera Răchiţilor, o întinsă aşezare şi un cimitir din mileniul I, ep. migraţiilor (sec. III—IV), care erau grav ameninţate cu distrugerea, datorită exploatării lutului pentru cărămizi. În perioada 1959—1962 s-au efectuat săpături care au dus la identificarea mai multor niveluri de locuire. Astfel, la adâncimi variind între 6 şi 11 m, s-au găsit, în depuneri loessoide, mai multe piese de silex (albăstrui patinat) între care aşchii simple, o lamă masivă şi un racloar transversal convex tip La Quina pe aşchie şi câteva fragmente de oase de mamifere mari (probabil pleistocene), atribuite de descoperitori paleoliticului mijlociu (?). De asemenea, s-au descoperit resturi de locuire atribuite celei de a doua epoci a fierului (La Tène III final) şi eventual din perioada corespunzătoare provinciei Dacia (sec. II—III e.n.), elemente care prezintă unele analogii cu ceramica de acelaşi tip din aşezarea Bârca-Ciurbeşti şi de la începutul epocii migraţiilor (sec. III—IV e.n.). S-au descoperit locuinţe de tipul celor îngropate şi de suprafaţă, gropi în afara locuinţelor. În majoritatea locuinţelor s-au găsit şi vetre pentru încălzit, de formă ovală sau rectangulară, construite din piatră şi lut. Fragmentele provenind din vase diferenţiate prin tehnica de lucru ca şi prin unele forme analoage celor din epoca hunică din Ungaria, ca şi celor descoperite în necropola din aceeaşi perioadă de la Nichiteni-Coţuşca, par să aparţină sec. IV—V e.n. Pe suprafaţa unuia dintre aceste fragmente se observă urmele unor zgârieturi adânci, în formă apropiată de a ruinelor, făcute cu un obiect ascuţit. Într-un alt sector al cărămidăriei s-au descoperit resturile unui cuptor de ars oale, distrus parţial. Acesta avea formă rotundă, înălţimea de 1,55 m pe un diametru de 1,75 m şi era compus dintr-o cameră de foc, despărţită în două printr-un perete median şi o cameră suprapusă, de ardere, între care se interpunea o placă groasă de lipituri aplicate pe o leasă de nuiele împletită radiar. În sectorul nord-vestic al aşezării, într-o săpătură veche, s-au descoperit câteva resturi de vase zgrunţuroase şi o piatră de formă ovală, desprinsă probabil de pe un obiect de podoabă. Ca obiecte s-au găsit seceri, împungătoare, o daltă, toate de fier, o pensetă de argint şi un pieptene de os.

16. Victor Tufescu, *Un oraş în declin: Botoşanii*, în „Sociologia românească", III, 1938, p. 468—518.
17. Constantin A. Stoide, Ioan Caproşu, *Relaţiile economice ale Braşovului cu Moldova*, Chişinău, „Universitas", 1992, p. 93—94 (apud. Ecaterina Negruţi-Munteanu), Cluj, 1972.

S-au descoperit şi două necropole : prima la circa 0,100 km nord de aşezare şi a doua la aprox. 0,500 km nord-vest de staţiune, distruse în cea mai mare parte datorită extragerii lutului de către localnici ; nu s-au putut salva decît 23 morminte din care 21 simple şi 2 duble, repartizate astfel : 18 în necropola I şi 5 în necropola II. Cele mai multe dintre morminte erau orientate vest-est. Nu a existat o grupare între mormintele care conţineau cranii deformate, nedeformate sau deranjate din vechime, toate găsindu-se în amestec, fără nici o ordine. Scheltele nederanjate zăceau în fundul gropilor în poziţie alungită, cu faţa în sus şi cu braţele aduse în lungul corpului. Nu s-au găsit vase de ofrandă. Inventarul lor (destul de sărac) constă din : două fibule de bronz cu placă triunghiulară şi picior rombic, cercei de bronz cu mărgică polifaţetată cuboedrică sau în formă de verigă circulară, ace de podoabă din metal alb, un fragment de oglindă metalică prevăzută cu găuri, şase catarame de bronz, fier, argint şi metal alb, mărgele din pastă din sticlă, tubulare sau „boabe din mei", perle mai mici sau mai mari, precum şi unele mari de formă discoidă din chihlimbar sau din sticlă neagră-albăstruie. Prin inventarul lor, aceste necropole au fost datate de către descoperitori la sfârşitul sec. IV e.n. şi începutul sec. V e.n. Prin studiul scheletelor s-a constatat şi prezenţa elementelor locale în componenţa culturii Sântana de Mureş-Cerneahov.

Em Zaharia şi N. Zaharia, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 201—226 ; N. Zaharia, Em. Zaharia şi S. Raţă, Materiale, VII, 1961, p. 461—469 ; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 230—231 ; Emilia Zaharia şi N. Zaharia, Arh. Mold., VI, 1969, p. 167—178 ; I. Ioniţă, Arh. Mold., IV, 1966, p. 189—209 ; N. Zaharia şi Em. Zaharia, din trecutul judeţului Botoşani, I, 1974, p. 139—144 ; Gh. Bichiar, Cultura carpică, Bucureşti, 1973, p. 23 şi 60 ; D. Popescu, SCIV, X, 1959, 1, p. 151 ; idem, SCIV, XII, 1961, 1, p. 141 ; idem, SCIV, XIII, 1962, 1, p. 211 ; idem, SCIV, XIV, 1963, 2, p. 461 ; O. Necrasov, M. Cristescu şi S. Antoniu, ASU — Iaşi, XIII, secţ. II, 1967, 1, p. 35—39 : Cercetare CRA, 1972, Colecţii MJB (lot Dealul Cărămidăriei) şi IIA — Iaşi ; Al. Păunescu, P. Şadurschi, V. Chirica, Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani (RAJB), I, Bucureşti, 1976, p. 49—50. Aşezare şi cimitir în mare parte distruse datorită exploatării lutului şi construcţiilor.

IV. B. *CARTIERUL POPĂUŢI (2)*

În jurul bisericii Popăuţi, ctitoria lui Ştefan cel Mare din 1496 şi îndeosebi la 0,200 km nord de acest monument (spre pârâul Luizoaia) sau la circa 0,150—0,200 km est de biserică, spre pârâul Lipca (zis şi pârâul Ţiganului) pe un platou înalt cu înclinări spre sud-est şi nord-est s-au cules din grădinile locuitorilor Vizitiu Dumitru, Condurache Gh., Bonceag Dumitru, Ciomârtan Gh., Popovici Mihai, numeroase fragmente ceramice, plăci decorative, unele cu smalţ, fragmente de olane, un fragment de pahar din sticlă, aparţinând perioadei feudalismului dezvoltat (sec. XIV—XVI) şi târziu (sec. XVII—XVIII). Cu ocazia plantării stâlpilor de înaltă tensiune, la circa 0,60 m adâncime, s-au găsit, aici, pietre

și cărămizi de la construcții vechi. Densitatea materialului arheologic indică o intensă locuire în această zonă.

Colecția MJB. Stare de conservare periclitată de construcții. Cercetări CRA, 1974. N. Zaharia, M. Petrescu Dîmbovița și Em.Zaharia, Așezări..., p. 229—230; I. D. Marin, STArtIst, IX, 1967,p. 33; N. Zaharia și Em. Zaharia, Din tr. jud. Bot., I, 1974, p. 154 ; RAJB, I, p. 50—51 ; Colecția MJB (nr. inv. P. 1—2). Din fosta colecție a bisericii Popăuți provine și un engolpion de bronz fragmentar (Sec. XII—XIII). D. Teodor, Mitropolia Moldovei și Sucevei, LI (1975), 1—2, p. 80—81 ; idem, Creștinismul la est de Carpați, Iași, 1991, p. 176, Victor Spinei și Gabriela Coroliuc, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 319—330.

IV. C. *STRADA UNIRII — BISERICA SFÂNTA PARASCHIVA (3)*

La circa 30 m sud-est de biserică, în șanțul săpat pentru conducta de apă, s-au descoperit întâmplător, trei vase de lut, datând din perioada feudalismului târziu (sec. XVII—XVIII). Tot din această zonă provine și tezaurul turcesc de monede (20 piese) de argint, datat în sec. XVIII (1730—1731 și 1757—1758).

Cercetare CRA, 1972 ; Colecția MJB.

IV. D. *STRADA CIȘMEA (4)*

La marginea de nord a orașului, pe platoul cuprins între Strada Cișmea și pârâul Lipca, cu ocazia excavărilor pentru exploatarea lutului, s-au descoperit fragmente ceramice mărunte aparținând mileniului I, secolele III—IV. În deschiderile lutăriei, se observă o depunere groasă de aproximativ 2—3 m de loes suprapus de un sol fosil brun-roșcat, peste care se așterne orizontul negru al solului actual, în care s-au găsit resturi de locuire din secolul IV.

Menționăm că în depunerile de loes nu s-a găsit material litic. Credem că este unul și același punct cu cel menționat în vol. *Așezări...*, cu vestigii aparținând începuturilor epocii migrațiilor (sec. IV).

Cercet. CRA, 1985 ; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, Așezări..., pag. 231, RAJB, I, p. 51 ; Colecția IIA — Iași, se referă probabil, la același punct, numit Strada Pârâului.

IV. E. *DEALUL DRESLEUCA (5)*

Pe imașul din marginea vestică a orașului, în dreapta barierei Agafton și la poala Dealului Dresleuca, în apropierea pârâului cu același nume, în săpăturile unor tranșee militare, s-au descoperit fragmente ceramice aparținând, se pare, primei epoci a fierului (probabil Hallstatt), precum și începutului epocii migrațiilor (sec. IV). Pe suprafețele de decapare ale săpăturilor militare, s-au găsit fragmente de lipitură arsă de la pereți, identificându-se totodată resturi de vetre și gropi de bordeie.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 2, 1 ; RAJB, I, p. 51, Colecţia IIA — Iaşi. Semnalare neverificată de CRA.

IV. F. *BARIERA AGAFTON (6)*

Sub panta vestică a podişului de pe stânga pârâului Dresleuca, la vest de poligonul de tragere, situat în marginea de vest a oraşului, în săpăturile unor tranşee, s-au descoperit fragmente ceramice şi un fragment de pieptene de os, aparţinând începutului epocii migraţiilor (sec. III—IV e.n.), precum şi fragmente ceramice atribuite, se pare, perioadei feudalismului timpuriu (sec. XI—XIII).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 230 ; N. Zaharia şi Em. Zaharia, Din tr. jud. Bot., I. 1974, p. 154, RAJB, I, p. 51 ; Colecţia IIA — Iaşi. Semnalare neverificată de CRA.

IV. G. *BARIERA CURTEŞTI—IMAŞUL BOIANULUI (7)*

Pe suprafaţa unor ridicături cu boltiri largi, situate pe stânga pârâului Dresleuca, în marginea de nord a şoselei Botoşani—Curteşti, în săpăturile unei lutării şi a unor tranşee vechi, s-au descoperit fragmente ceramice aparţinând primei epoci a fierului (Halistatt — fază neprecizată), precum şi de la începutul epocii migraţiilor (probabil sec. IV).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 230 ; RAJB, I, p. 51 ; Colecţia IIA — Iaşi. Semnalare neverificată de CRA.

IV. H. *STRADA FILIMON SÂRBU (fostă Roşiori) (8)*

În săpătura practicată prin tăierea unui dâmb din fosta stradă Roşiori, între proprietăţile cu numerele 69 şi 71, s-au descoperit fragmente ceramice aparţinând epocii fierului (probabil Hallstatt târziu).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 23 ; RAJB, I, p. 51—52 ; Semnalare neverificată de CRA.

IV. I. *STR. C. DOBROGEANU-GHEREA (9)*

În vatra oraşului, pe strada Dobrogeanu-Gherea nr. 54, s-au descoperit întâmplător, în mai multe rânduri, monede romane imperiale de argint şi bronz. Pe baza efigiilor unora din ele este probabil vorba de denari de la Domiţian, Traian şi Antoninus Pius. O monedă pare a data din sec. IV.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, şi Em. Zaharia, Aşezări..., p. 231 ; Bucur Mitrea, SCIV, 22, 1971, 1, p. 126 ; RAJB, I, p. 52.

IV. J. *TEATRUL DE STAT „M. EMINESCU" (10)*

Cu ocazia săpăturilor pentru canalizare a fost descoperită întâmplător, lângă teatrul M. Eminescu, o monedă bizantină de bronz de la Roman III Argyros (sec. XI).

D. Gh. Teodor, SCIV, 21, 1970, 1, p. 120 ; C. Preda, SCIV, 23, 1972, 3, p. 396 ; RAJB, I, p. 52.

IV. K. POȘTA VECHE *(11)*

În curtea poștei, cu prilejul săpării unor șanțuri pentru introducerea încălzirii centrale, s-au descoperit în anii 1968—1969 fragmente ceramice aparținând culturii Cucuteni și începutului epocii migrațiilor (sec. III—IV e.n.).

Informație Angela-Paveliuc-Olariu, 1974 ; RAJB, I, p. 52 ; Colecția MJB (nr. inv. P. 263).

IV. L. *STRADA N. IORGA (12)*

În curtea casei memoriale „N. Iorga", aflată la nr. 14, s-a descoperit, întâmplător, o pipă de lut din perioada feudalismului târziu (sec. XVIII).

Colecția MJB ; RAJB, I, p. 52.

IV. M. *ÎN VIE (13)*

La sud-vest de cartierul Teasc—Tulbureni, pe terenul în pantă plantat cu vie de pe partea stângă a șoselei Botoșani—Iași, la aproximativ 0,5 km vest-sud-vest de casa locuitorului Stan Alexandru-Ioan, s-a descoperit cu ocazia desfundării terenului în vederea plantării viței, un denar de argint emis de împăratul Traian, în anul 100.

Informație, Octavian-Liviu Șovan, 1988.

IV. N. *CARTIERUL BISERICII „SFÂNTUL GHEORGHE" (14)*

La aproximativ 100 de metri est-sud-est de biserica „Sf. Gheorghe" (ctitorie a domniței Elena Rareș, 1552) și în imediata apropiere a clădirii Poștei vechi, în 1988, cu ocazia săpăturilor pentru fundația blocului de locuințe de la intersecția străzii Victoriei (fosta stradă 30 Decembrie) cu strada Gheorghe Doja, la adâncimea de 0,50—0,60 m, s-au descoperit fragmente de amfore de factură romano-bizantină (fig. 5/3), din feudalismul timpuriu (sec. XII—XIII).

Informații Octavian-Liviu Șovan ; 1988 ; Colecția MJB.

IV. O. *ABATORUL VECHI (15)*

Pe un platou înalt din marginea est-sud-estică a orașului Botoșani, platou situat între două viroage care debușează în valea Teasc situată la sud-vest, pe partea stângă a drumului Botoșani—Tulbureni, s-au des-

coperit, în partea sa mai înaltă, în apropierea stâlpului rețelei de transport a energiei electrice Hudum—Truşeşti, purtând numărul 28, câteva fragmente ceramice lucrate cu mâna, unul dintre ele având un brâu alveolar aplicat de factură traco-getică, aparținând tipologic, larg, epocii fierului.

Cercetare CRA, 1989 ; Colecția MJB.

IV. P. *GROAPA LUI ICHIM (16)*

Pe un platou înalt, cu altitudinea absolută de 180 m, în vecinătatea aerodromului utilitar improvizat de la marginea estică a municipiului (bariera Sulița), la circa 400 m nord de construcțiile Ocolului Silvic Botoşani şi 700 m nord-vest de cabana „Rediu", pe partea stângă a şoselei Botoşani—Truşeşti—Ştefăneşti, în dreptul pietrei kilometrice indicând distanța de 3 km (din vechiul centru al Botoşanilor), de o parte şi alta a viroagei numită prin tradiție „Groapa lui Ichim", s-au descoperit : o lamă fragmentară, parțial retuşată din silex, cu pronunțată patină albărie, ce ar putea fi atribuită paleoliticului superior, fragmente ceramice lucrate cu mâna şi la roată, un fragment desprins dintr-un toporaş lucrat din silex zis de Nistru, şlefuit, fragmente mărunte de oase calcinate, precum şi bucuăți de chirpici. Pe baza acestor resturi, aşezarea documentează perioada îde tranziție de la eneolitic spre epoca bronzului, a doua epocă a fierului (La Tène), secolele II—III d. Cr. (cultura carpică) şi feudalismul târziu (secolele XVII—XVIII). Sondajele executate în anii 1991—1993 de către P. Şadurschi şi Napoleon Ungureanu pe partea dreaptă a viroagei, au avut ca rezultat confirmarea existenței unei aşezări (între viroagă şi şosea) care cronologic se situează spre sfârşitul secolului al II-lea d.Cr., cu un singur nivel de locuire (daci liberi) caracterizat prin *locuințe de suprafață* (la cca. — 0,35—0,50 m față de nivelul de călcare actual), *locuințe semiîngropate* (care coboară până la —0,80—1,20 m) şi *gropi*, unele dintre ele rituale (Gr. 3). În locuința semiîngropată 2 (Bd. 2) s-a găsit o monedă de argint emisă în anul 161 d.Hr. cu ocazia morții lui Antonius Piuss i consacrarea sa ca zeu.

Informații : N. Zaharia, 1973 ; RAJB, I, p. 55. Cercetare CRA. 1976 şi 1989 ; Săpături P. Şadurschi şi Napoleon Ungureanu ; 1991—1993 ; Colecția MJB (P. 302 şi inv. MJB 14 566—14 590); Stare de conservare periclitată de modernizarea aerodromului local.

IV. R. *BOTOŞANCA=LUIZOAIA (17)*

Pe terenul în pantă uşoară a Dealului Botoşanca, situat la aprox. 3 km nord-vest de satul Cişmea, s-a descoperit o întinsă aşezare din care s-au cules numeroase fragmente ceramice aparținând neoliticului (fază neprecizată), eneoliticului (Horodiştea) sau perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, începutului epocii migrațiilor (sec. III—IV e.n.) (cu elemente care par să aparțină perioadei de la sfârşitul sec. IV e.n.), precum şi perioadei feudalismului târziu (sec. XVII—XVIII). De pe acelaşi loc provin şi alte obiecte printre care : o fusaiolă tronconică, care după autori ar fi de tip sarmatic (?), un fragment de gresie îngustă

de ascuțit, un os tubular prelucrat în fluier, oase de equidee și lipituri de la pereți.

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, Așezări..., p. 233 ; RAJB, I, p. 52—53 ; Semnalare neverificată de CRA.

IV. S. *LA MOVILE (18)*

La circa 2 km nord-nord-vest de satul Cișmea, pe micile ridicături produse de alunecările din marginea podișului către șesul pârâului Sitna, la aprox. 1 km nord de podul de lemn peste care trece drumul Botoșani —Costești, s-a descoperit o întinsă așezare din care s-au cules numeroase fragmente ceramice aparținând începutului epocii migrațiilor (sec. III—IV e.n. și eventual și începutul sec. V e.n.). Tot din același loc provin și câteva resturi de amfore (de culoare roz și decorate cu caneluri orizontale), care împreună cu câteva funduri de urne de tip Poienești aparțin unei faze anterioare sec. IV e.n. (ceramică carpică ?).

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, Așezări..., p. 234 ; N. Zaharia și Em. Zaharia, Din tr. jud. Bot., I, 1974, p. 150 ; RAJB, I, p. 53 ; Semnalare neverificată de CRA.

IV. S. *STRADA 1 DECEMBRIE (fosta Calea Națională) (19)*

Cu prilejul săpăturilor pentru fundația magazinului universal „Botoșani", s-au descoperit resturile unor beciuri și hrube vechi, construite în boltă, din cărămidă. Cu această ocazie s-au mai găsit fragmente de farfurii de import, provenind din ateliere manufacturiere apusene, recipiente de lut smălțuite (în formă de ulcior), obiecte din sticlă, precum și fragmente ceramice din perioada feudalismului târziu (sec. XVIII—XIX) și din epoca modernă.

RAJB, I, p. 53 ; Semnalare subinginer Panțâru Constantin, 1975. Cercetare CRA, 1975, Colecția MJB.

IV. T. *LOC NEPRECIZAT — (necartat)*

De pe teritoriul orașului provine o monedă de la Constantius II. Av. [DN CONST] AN- [TIUS PF. AUG.] Rv. [FEL TE] MP REPARATIO AE 2. G. : 4,59 g. D : 20×19 mm. Ax C.

Datare : mijlocul anului 352 e.n.

Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Octavian-Liviu Șovan, Hierasus, VII—VIII, 1989, p. 218. Colecția MJB (nr. inv. 14 175).

IV. T. *LOC NEPRECIZAT (necartat)*

Pe teritoriul orașului Botoșani (loc neprecizat) a fost descoperit un tezaur de obiecte de argint datând de la sfârșitul sec. IV sau începutul sec. V e.n. (epoca migrațiilor). Tezaurul constă din vase, monede de argint și din linguri (3 exemplare) neornamentate, lungi de 24 și 28 cm. Achiziționat în anul 1904, acest tezaur se află la Muzeul de Istorie din

Moscova (lingurile au nr. inv. II 42 422—42 424). Dan Gh. Teodor le pune în legătură cu primele manifestări creştine.

A. V. Banck, Byzantine art in the collections of the USSR (Sovietsky Chudozhnek), Leningrad, — Moscova, 1966, p. 346, pl. 100/a, f, c, J. W. Brailsford, The Mildenhall, Treasure, Londra, 1955, p. 14, fig. 14 ; RAJB, I, p. 52 ; Dan Gh. Teodor, Creştinismul la est de Carpaţi, Iaşi, 1991, p. 157, fig. 4. Nu trebuie exclusă ipoteza după care acest tezaur ar putea provine din punctul Dealul Cărămidăriei unde s-au găsit resturi de locuire din această vreme (sec. IV—V e.n.).

IV. U. *VAL-ŞANŢ (necartat)*

Pamfil Polonic semnalează trecerea pe teritoriul oraşului Botoşani a unui val care porneşte de lângă satul Manoleasa—Prut îndreptându-se spre sud-vest, străbătând teritoriile satelor Zahoreni şi Hăneşti.

Cercetările CRA nu au dus, pe teritoriul oraşului Botoşani, la identificarea acestui val sau şanţ, deci semnalarea este neconfirmată.

P. Polonic, ms. nr. 22/940, vol. I, caiet 16, punct 2 şi 3 ; Tocilescu, ms. 5 139, f. 30 şi 32 ; RAJB, I, p. 52.

IV. V. *LOC NEPRECIZAT (necartat)*

În primăvara anului 1993, locuitorul I. Aniţei din Botoşani a predat Muzeului Judeţean de Istorie, un toporaş lucrat din gresie cuarţitică, perfect şlefuit, descoperit accidental în zona intravilană.

Forma identică cu topoarele Monteoru, poate fi pusă în legătură cu schimburile de produse ale populaţiei Costişa, parţial contemporană, care locuia în zonă.

Informaţie I. Aniţei, 1993 ; Cercetarea CRA, 1993. Colecţia MJB, Determinare mineralogică : ing. C. Zaharia.

IV. X. *„PODUL LUI ŞTEFAN CEL MARE" (20)*

La fosta barieră a Hotinului, pornind din vechiul Târg al vitelor, aflat în zona bisericii Duminica Mare, la trecerea peste pârâul Lipca a drumului (şleahului) care lega Botoşanii de vechile capitale ale Moldovei (Siret, Suceava), dar şi de oraşul Dorohoi, se păstrează încă, într-o stare proastă de conservare, un pod de piatră, zidit în arc semicircular, pe care tradiţia locală îl atribuie lui Ştefan cel Mare. Versiunea pare verosimilă, dacă ţinem seama de materialul de construcţie şi de amplasarea sa la mică distanţă (mai puţin de 2000 m aval) de biserica „Sf. Nicolae", cunoscută ctitorie domnească din 1496. De remarcat este şi faptul că la piciorul pantei platoului pe care este amplasată biserica, pe aceeaşi vale (Lipca), se află încă un obiectiv atribuit de tradiţie aceluiaşi ctitor, o fântână părăsită, cu ghizdele de piatră, având o deschidere mai mare ca cea a fântânilor obişnuite, care în epoca modernă a

fost acoperită cu o placă de beton. În aceeaşi zonă, pe coasta terasei mijlocii a Sitnei, spre actualul sat Cişmea, se află un vechi şipot (recent deteriorat de alunecări puternice de teren), ale cărui reparaţii succesive l-au îndepărtat mult de forma sa iniţială. Potrivit tradiţiei, acest şipot este numit „Cişmeaua lui Ştefan cel Mare", toponim care a dat şi numele satului Cişmea, din vecinătate.

Datele referitoare la „Podul lui Ştefan cel Mare" ne-au fost oferite de regretatul inginer Dimitrie Cantemir (în 1978) care le reţinuse de la eminentul profesor Remus Cehoschi, pe când era elev la Liceul „Laurian" din Botoşani.

Cercetare CRA, 1989.

IV. Z. *BISERICA „DUMINICA MARE" (21)*

Săpături de fundaţii pentru blocuri de locuinţe efectuate în 1975, executate în zona Bisericii Duminica Mare (Pogorârea Sfântului Duh), au dus la descoperirea unei paftale turnată din bronz şi decorată cu smalţuri multicolore (alb, galben, roşu, violet) foarte asemănătoare cu un exemplar aflat în expoziţia MJB şi care provine din vechea colecţie a Muzeului mixt, din Dorohoi. Ambele piese aparţin cronologic feudalismului târziu (sec. XVII—XVIII). Biserica actuală, de zid, ridicată în 1838, a înlocuit o mai veche biserică de lemn (cu hramul Sfântul Vasile), distrusă de un incendiu. De menţionat că în vecinătatea acestei biserici era vechiul târg al vitelor din Botoşani şi bariera vechiului şleah al Hotinului care asigura legătura cu Dorohoiul, Cernăuţii şi Suceava.

Referitor la pafta : Informaţie, Zizi-Gabriela Coroliuc, 1975. Vezi şi Hierasus, IV, 1981, p. 102. Cu privire la Târgul vitelor, şleahul Hotinului, bariera Lipschii, vezi E. Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoşani*, 1981, passim, fig. 5 ; 10.

OBSERVAŢII

1. Descoperirile mai vechi din zona *Strada Pârâului* fiind similare cu cele menţionate de noi în precedenta ediţie a RAJB (1976) şi cu unele observaţii CRA recente (1985) au fost cumulate în vocea *„Strada Cişmelei"*, fiind vorba de un singur obiectiv.

2. Modificările produse în configuraţia terenului fac imposibilă verificarea unor informaţii vechi, ceea ce ne determină să le reluăm în vechea redactare *(Dealul Dresleuca, Bariera Agafton, Bariera Curteşti, Botoşanca — Luizoaia, La Movile)*.

3. În redactarea actuală am ţinut seama şi de unele date păstrate în tradiţia locală cu privire la anumite obiective care merită ocrotire, în vederea unor verificări ulterioare *(Podul lui Ştefan cel Mare, Fântâna lui Ştefan cel Mare)*.

PRESCURTĂRI

Ist. Mold., 500 — Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani...*, Tomul I, Iași, 1857, Tipografia Institutului Albinei.

Târguri sau orașe și cetăți — C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967.

Monografia — Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, f.a. (1926).

Inscripții botoșănene — N. Iorga, *Inscripții botoșănene*, București, 1905.

Botoșanii în 1932 = *Botoșanii în 1932*, Liga Culturală Botoșani, f.a. (în redactarea lui T. Crudu).

TTR. M. I, 1991 = *Tezaurul toponimic al României. Moldova, vol. I, partea I-a* (1991), Editura Academiei Române.

TTR. M., I, 1992 = *Tezaurul toponimic al României. Moldova, vol. I., Partea a 2-a (1992)*, Editura Academiei Române.

LEGENDA HĂRȚII

MUNICIPIULUI BOTOȘANI

1. Dealul Cărămidăriei
2. Cartierul Popăuți
3. Strada Unirii — Biserica Sfânta Paraschiva
4. Strada Pârâului — Strada Cișmelei
5. Dealul Dresleuca
6. Bariera Agafton
7. Bariera Curtești—Imașul Boianului
8. Strada Roșiori — Fillmon Sârbu
9. Strada Dobrogeanu-Gherea
10. Teatrul „Mihai Eminescu"
11. Poșta Veche
12. Strada Nicolae Iorga
13. În vie (în dreptul cartierului Teasc-Tulbureni)
14. Cartierul bisericii Sfîntul Gheorghe
15. Abatorul vechi
16. Groapa lui Ichim
17. Botoșanca=Luizoaia
18. La Movile
19. Strada 1 Decembrie (fost segment din Calea Națională)
20. Podul lui Ștefan cel Mare
21. Biserica Duminica Mare

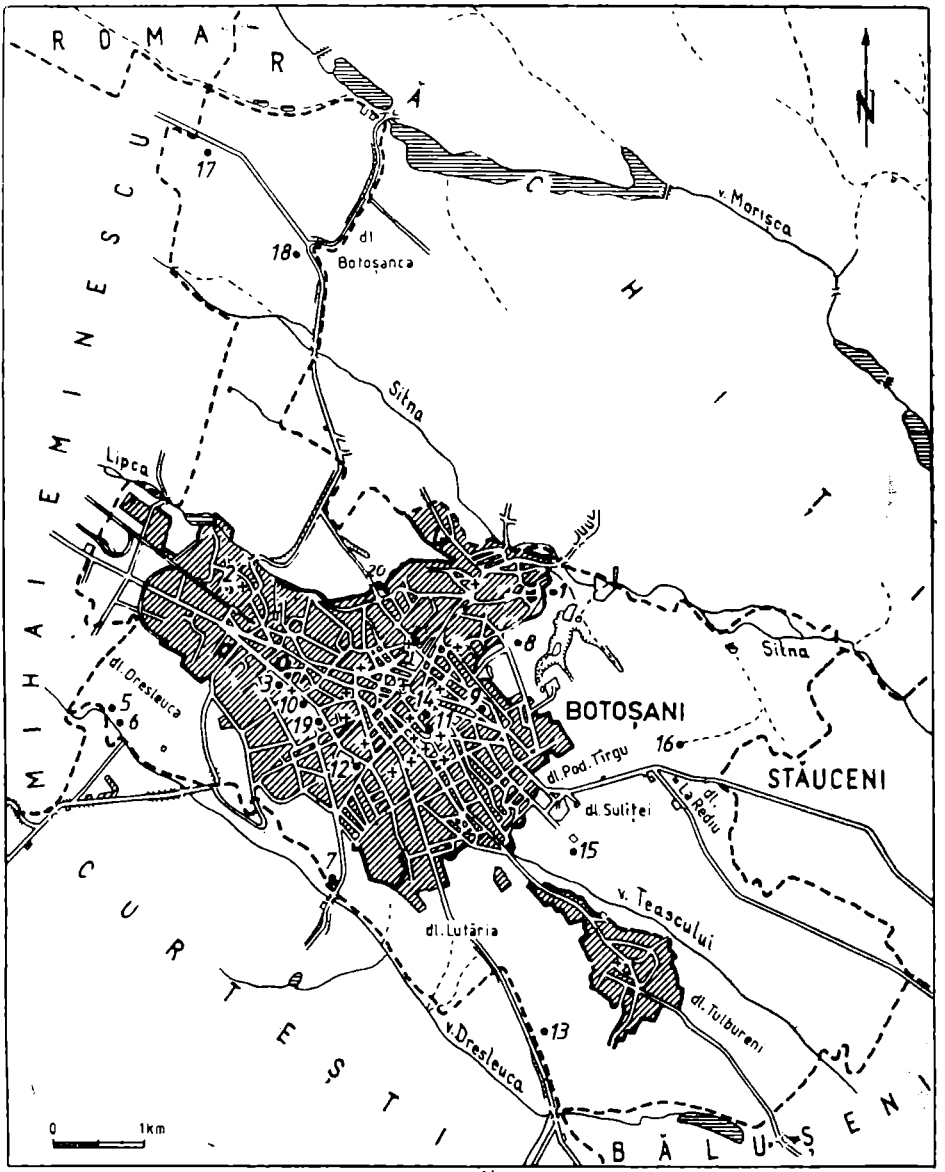

A. HARTA ARHEOLOGICĂ A MUNICIPIULUI BOTOȘANI

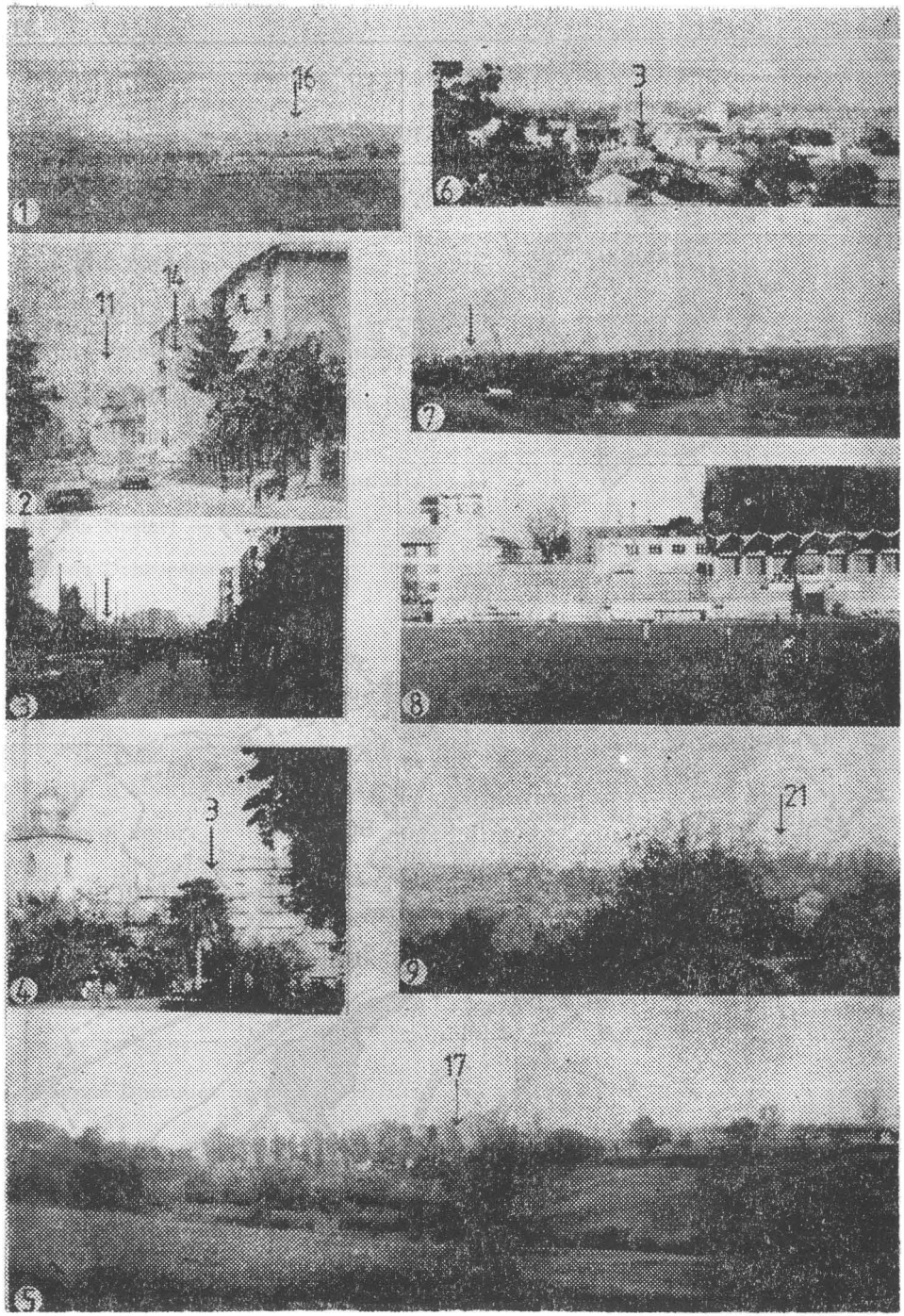

Foto 1. Municipiul BOTOȘANI

1/1 : BOTOȘANI — *Groapa lui Ichim* (16) ; 1/2 : *La Poștă — Poșta veche* (11) și *Cartierul bisericii „Sf. Gheorghe"* (14) ; 1/3 : *La Stadion* ; 1/4 : *Strada Unirii — Biserica „Sf. Paraschiva"* (3) ; 1/5 : *Botoșanca — Luizoaia* (17) ; 1/6 : *Strada Unirii* (3) ; 1/7 : *Mahalaua armenească* ; 1/8 : Stadionul (detaliu) ; 1/9 : *Biserica „Duminica Mare"* (21).

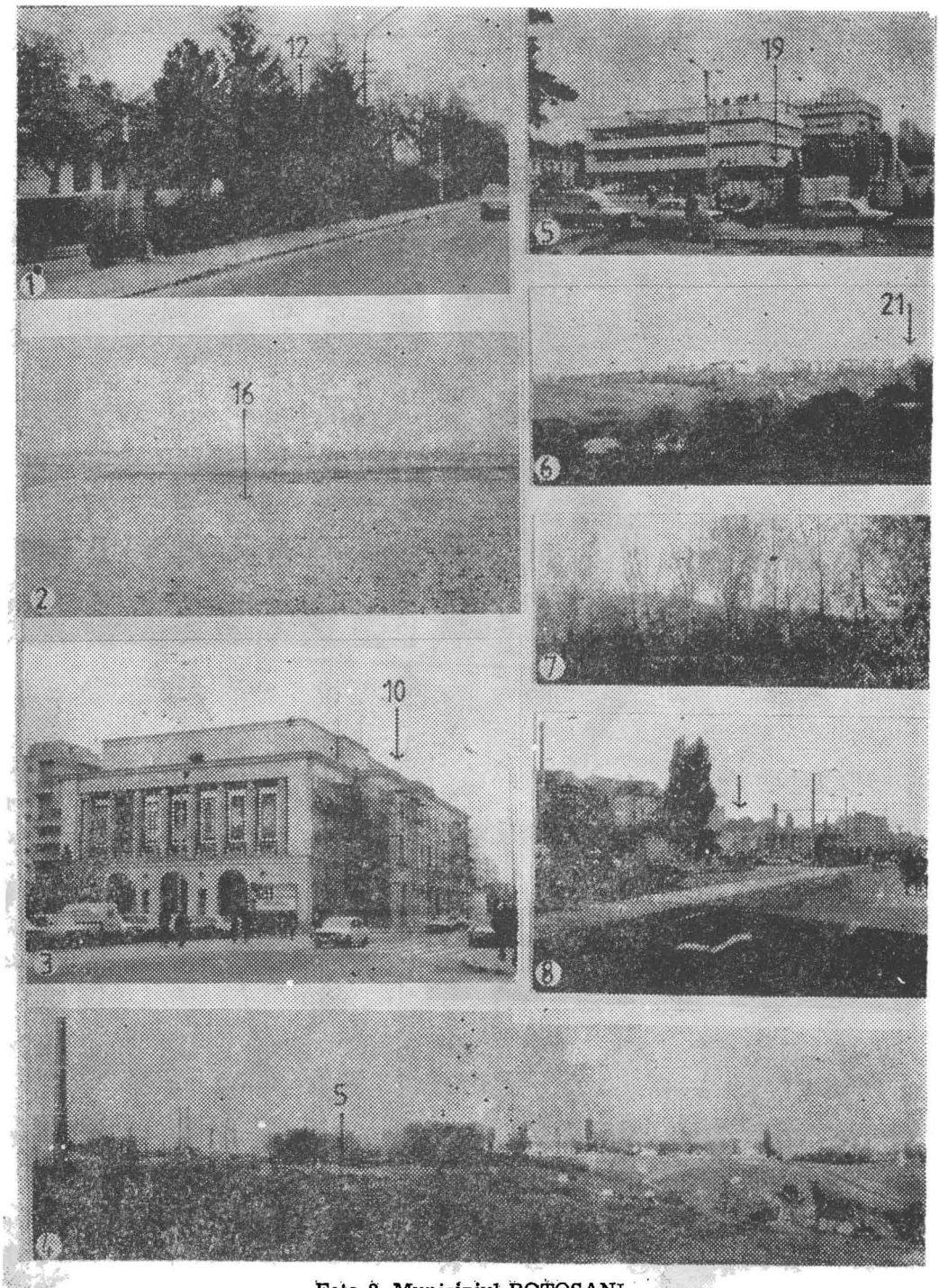

Foto 2. Municipiul BOTOȘANI

2/1 : BOTOȘANI — Strada Nicolae Iorga (12) ; 2/2 : *„Groapa lui Ichim"* (16) ; 2/3 : *Teatrul „Mihai Eminescu"* (10) ; 2/4 : *Dealul Dresleuca* (5) ; 2/5 : Magazinul „Botoșani" (Str. 1 Decembrie) ; 2/6 : *Valea Luizoaia* și *Biserica „Duminica Mare"* (21) ; 2/7 : *Valea* (pârâul) *Luizoaia* în dreptul bisericii „Sf. Nicolae—Popăuți ; 2/8 : La Stadion (intrarea).

MUZEUL JUDEȚEAN BOTOȘANI

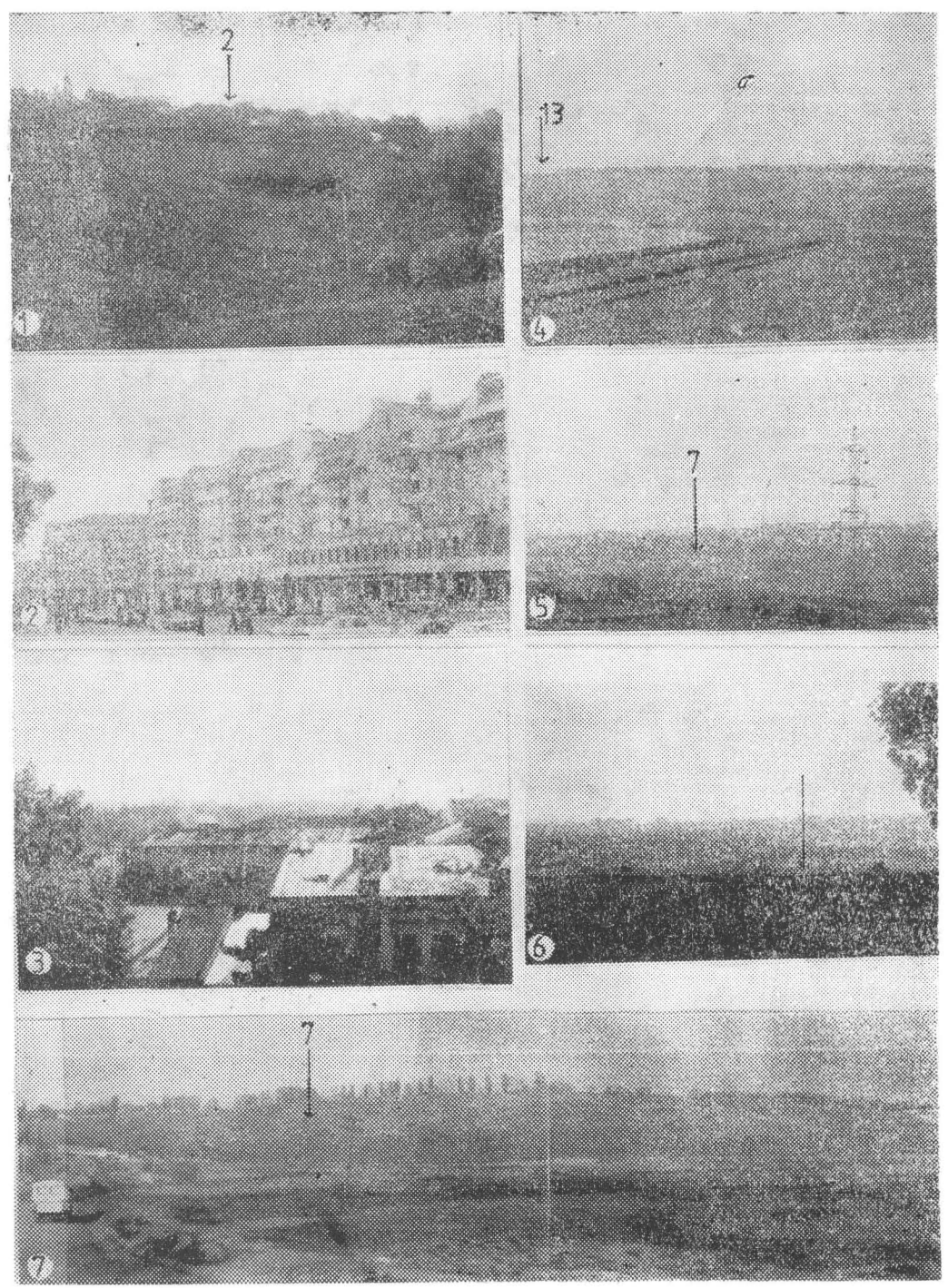

Foto 3. Municipiul BOTOȘANI

3/1 : BOTOȘANI — *Cartierul „Popăuți"* (2) ; 3/2 : Noul traseu al Căii Naționale, în zona halei ; 3/3 : Aspect al vechiului oraș Botoșani, privit din „Foișorul de foc" al bisericii „Uspenia" ; 3/4 *În vie* — Locul descoperirii unui denar emis de împăratul Traian ; 3/5 : *Bariera Curtești—Imașul Boianului* (7) ; 3/6 : Valea Luizoaia în zona Cartierului Popăuți ; 3/7 : Imașul Boianului (7).

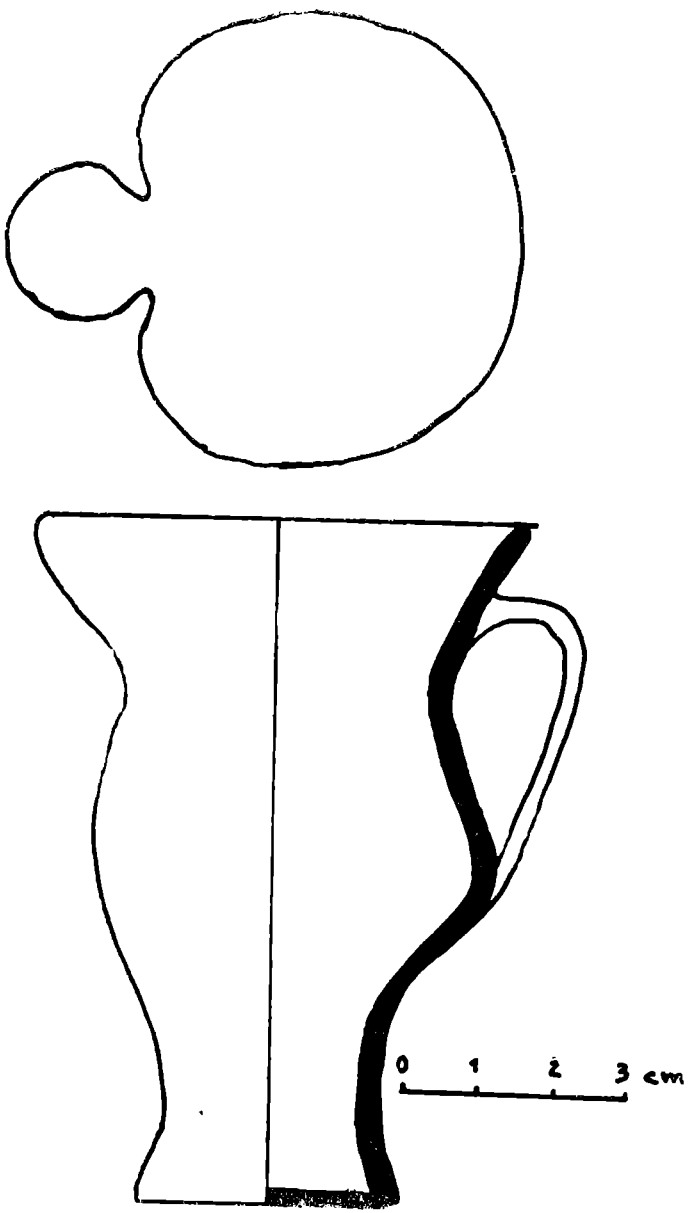

Fig. 1. Botoşani — Biserica Sf. Paraschiva (cană de turnat).

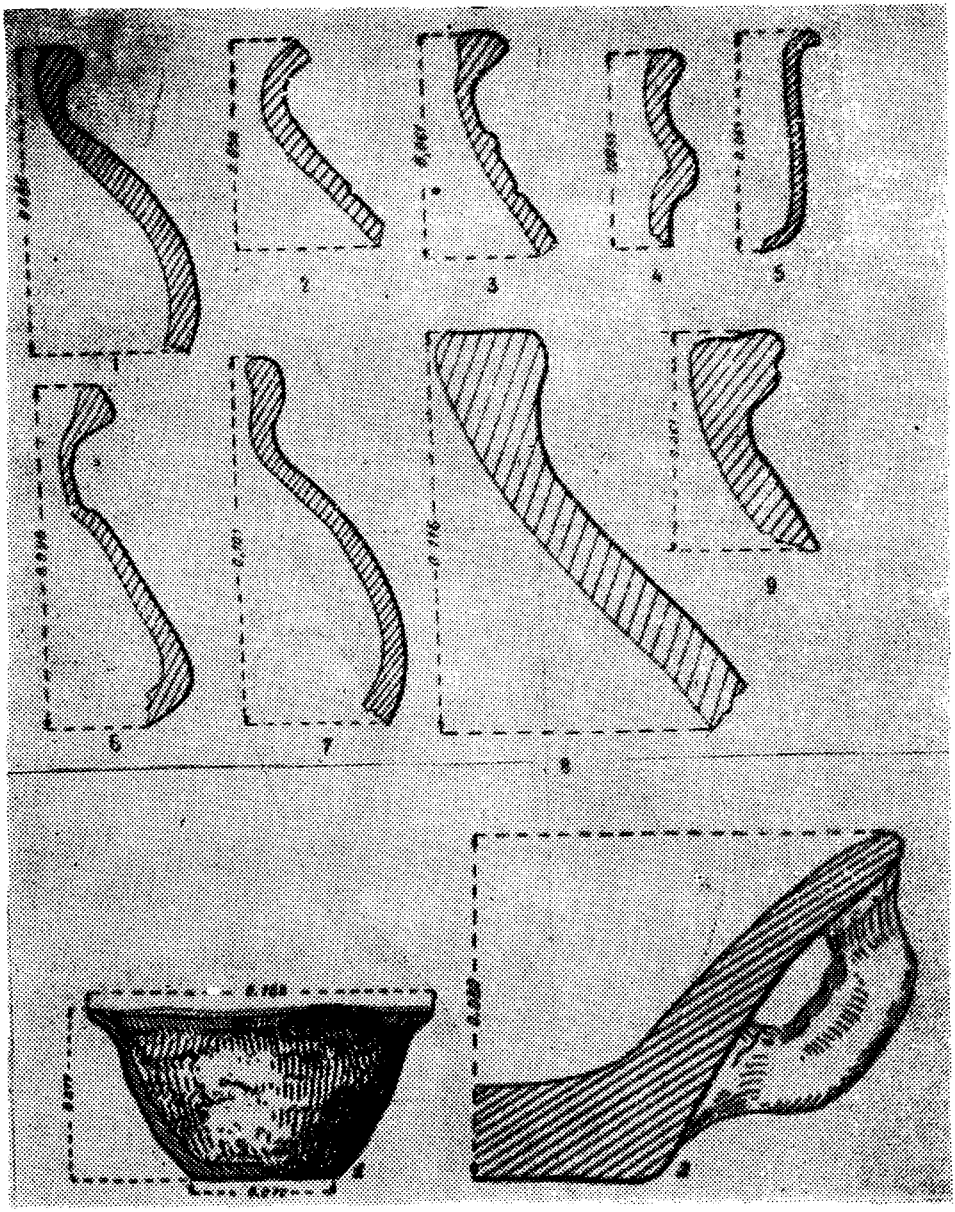

Fig. 2. Botoșani Dl. Cărămidăriei. Fragmente ceramice din primul nivel de locuire (sec. II—III), după N. Zaharia, E. Zaharia, S. Rață.

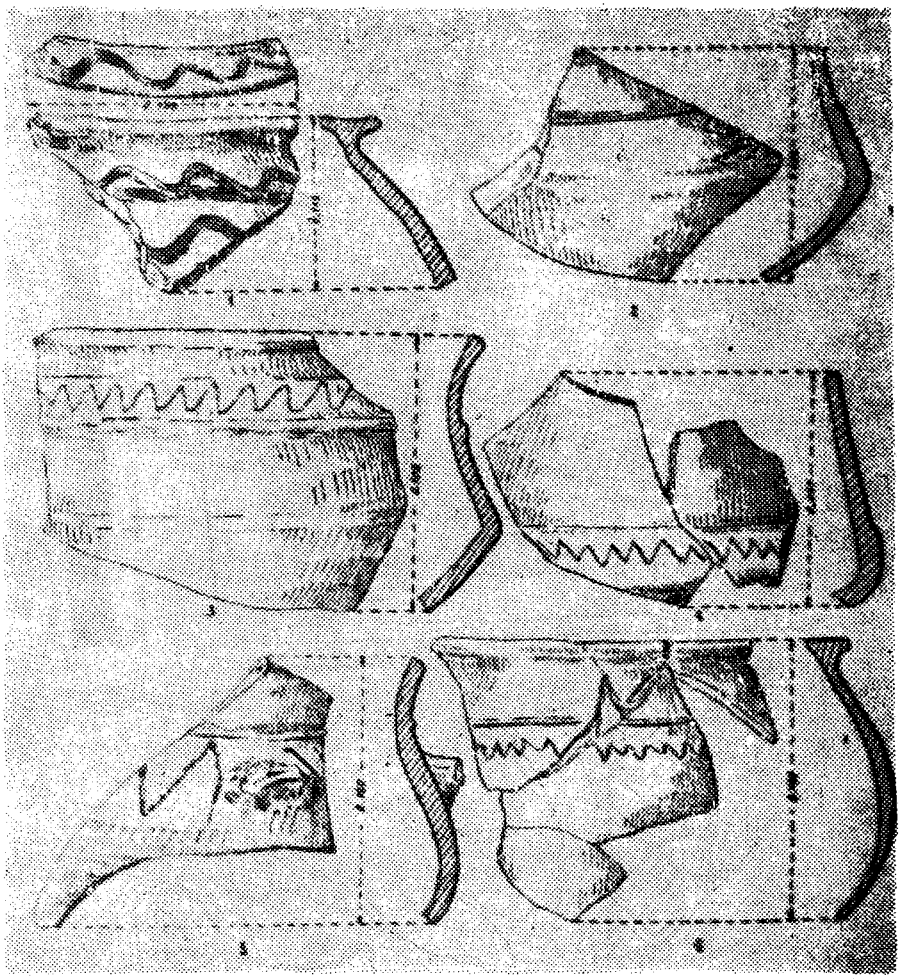

Fig. 3. Botoşani— Dl. Cărămidăriei. Fragmente ceramice din al doilea nivel de locuire (sec. IV—V), după N. şi E. Zaharia, S. Raţă.

Fig. 4. Botoșani — Biserica Popăuți — Placă decorativă cu simboluri heraldice (1), cahlă cu decor geometric (2), butoni decorativi (3).

1

2

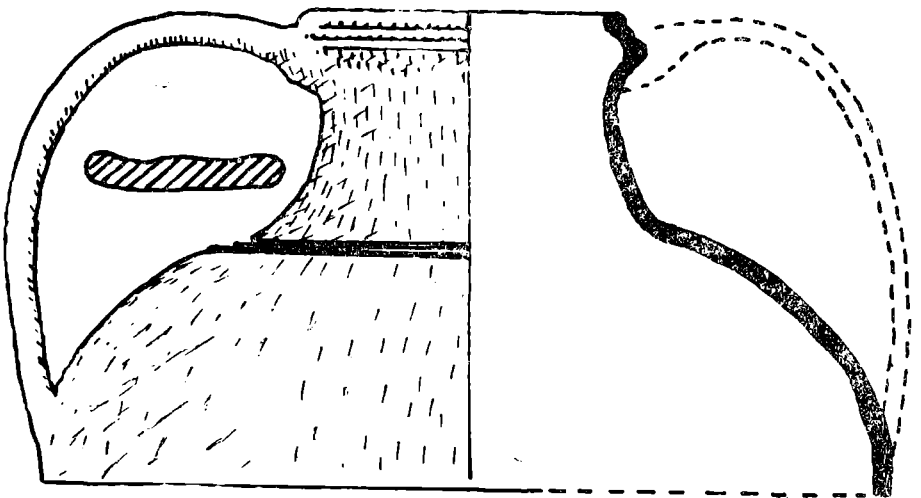

3

0 6 cm

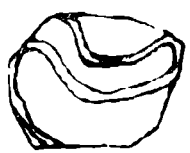

4

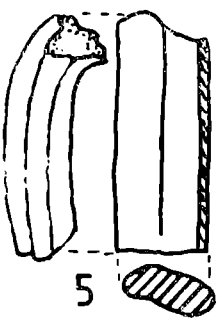

5

Fig. 5. Botoșani — „Groapa lui Ichim : Denar roman de la Antoninus Pius (1-2) ; „Cartierul Bisericii „Sf. Gheorghe" : Fragment de amforă romano-bizantină (3) : „Poșta veche" : fragment ceramic cucutenian (4) și din epoca migrațiilor (sec IV d. Chr).

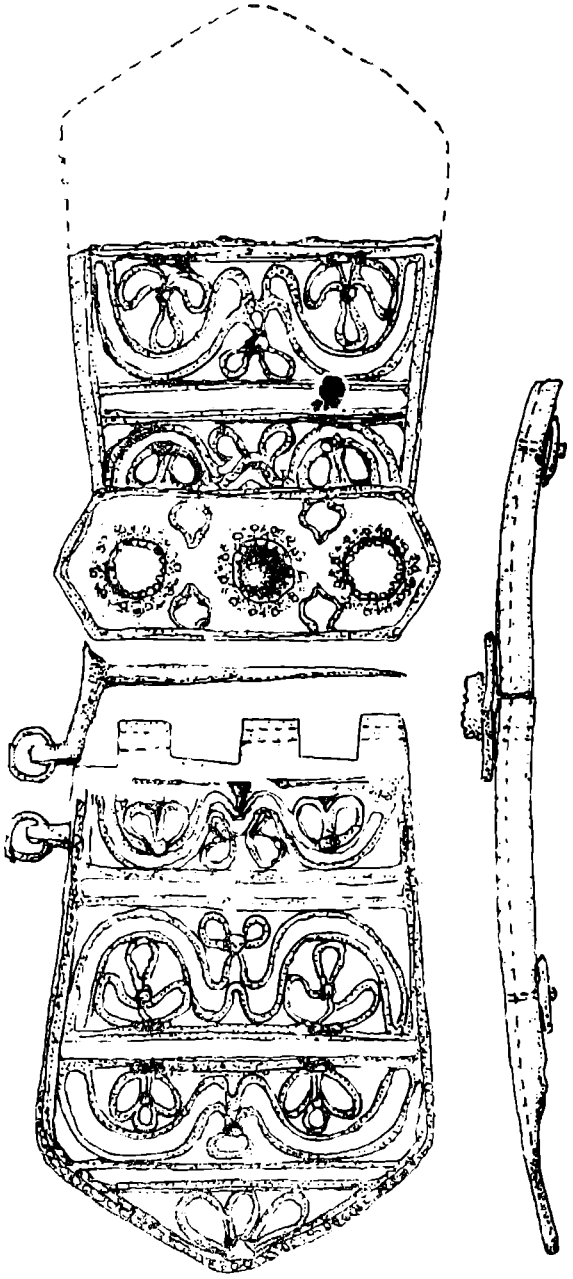

Fig. 6. Botoșani — Biserica „Duminica Mare". Pafta din bronz cu încrustații de smalț colorat.

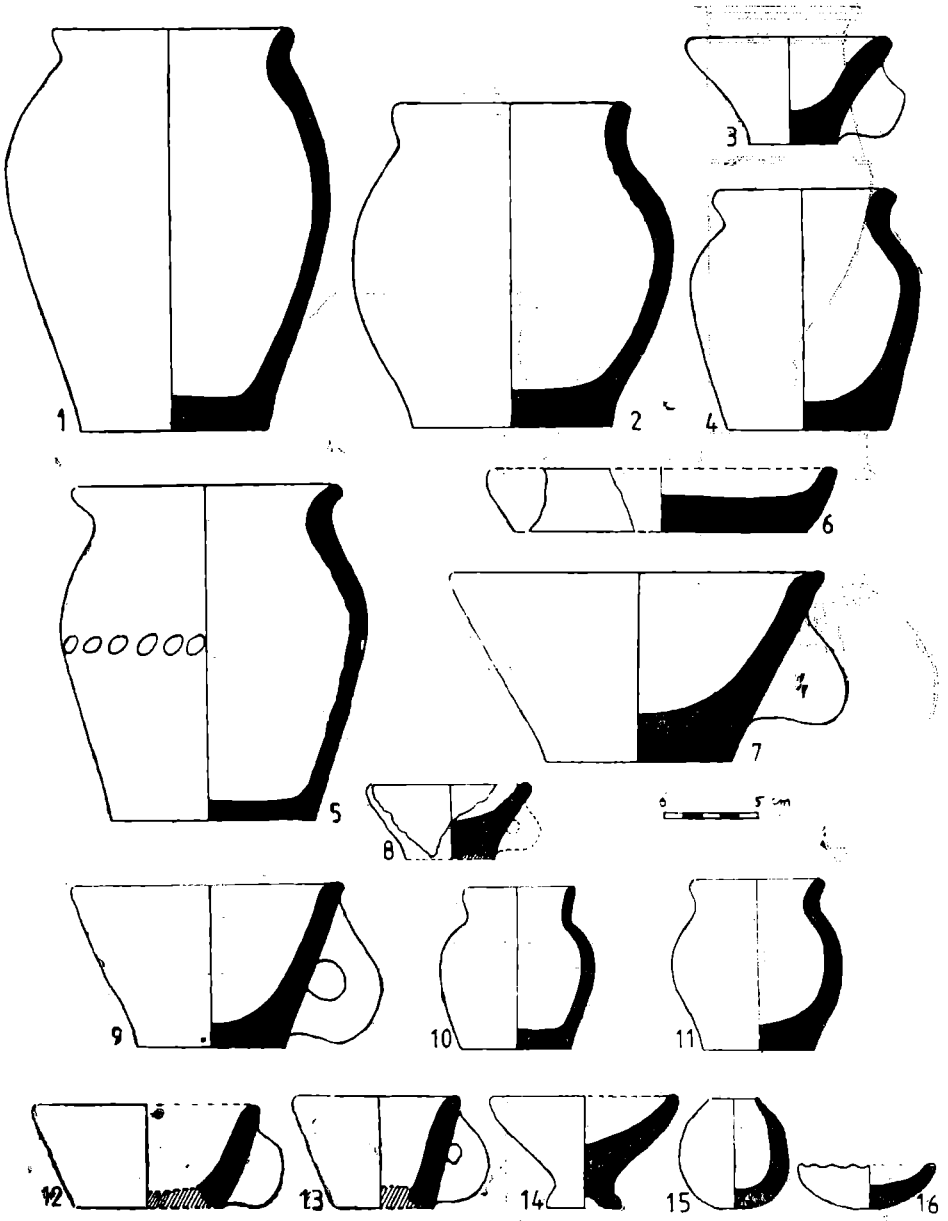

Fig. 7. Botoșani — „Groapa lui Ichim": Așezare a dacilor liberi de la sfârșitul sec. II d. Chr. Vase întregi și fragmentare de tradiție tracică.

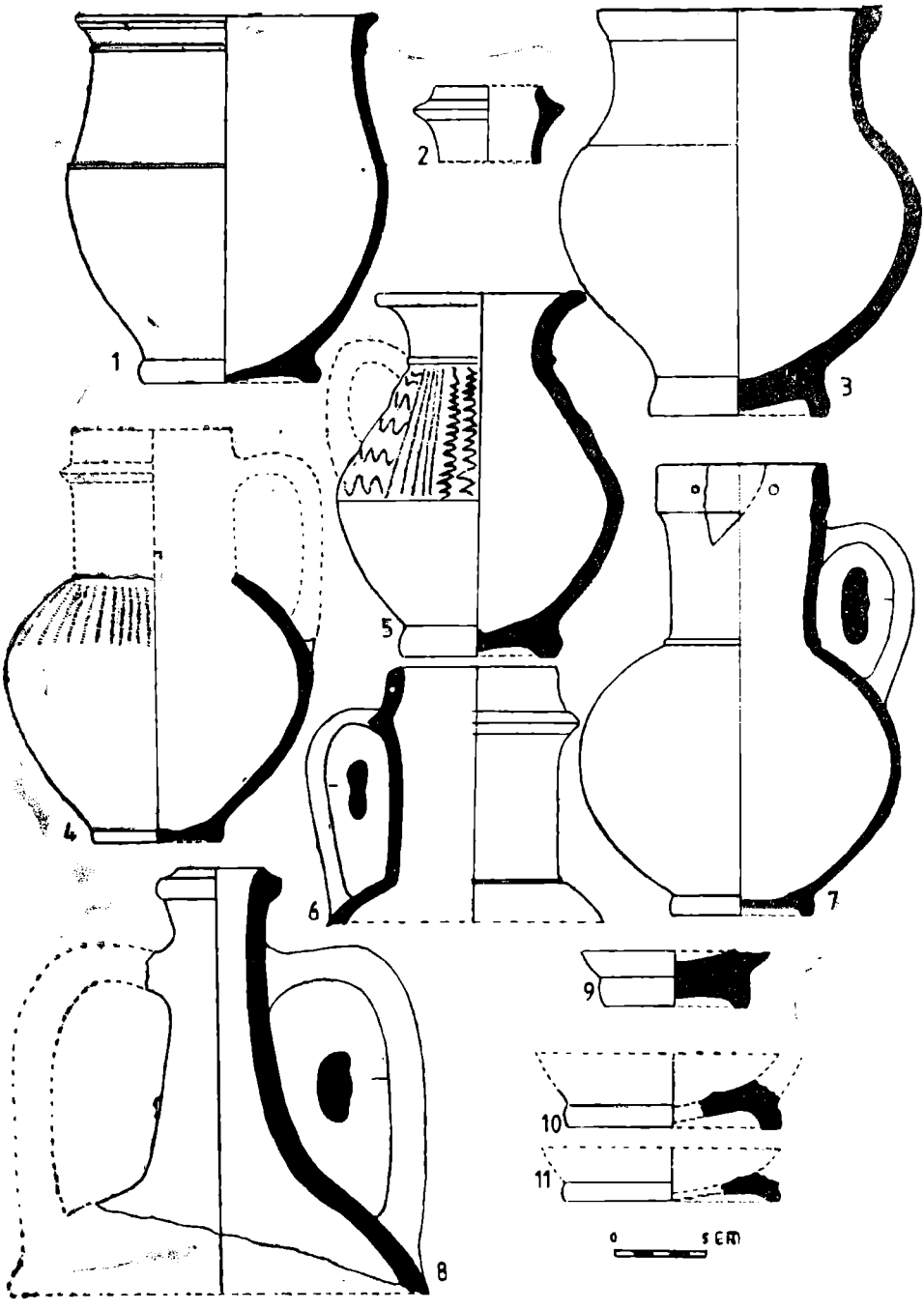

Fig. 8. Botoșani — „Groapa lui Iohim". Daci liberi. Ceramică întreagă și fragmentară, lucrată la roată (Campania 1991).

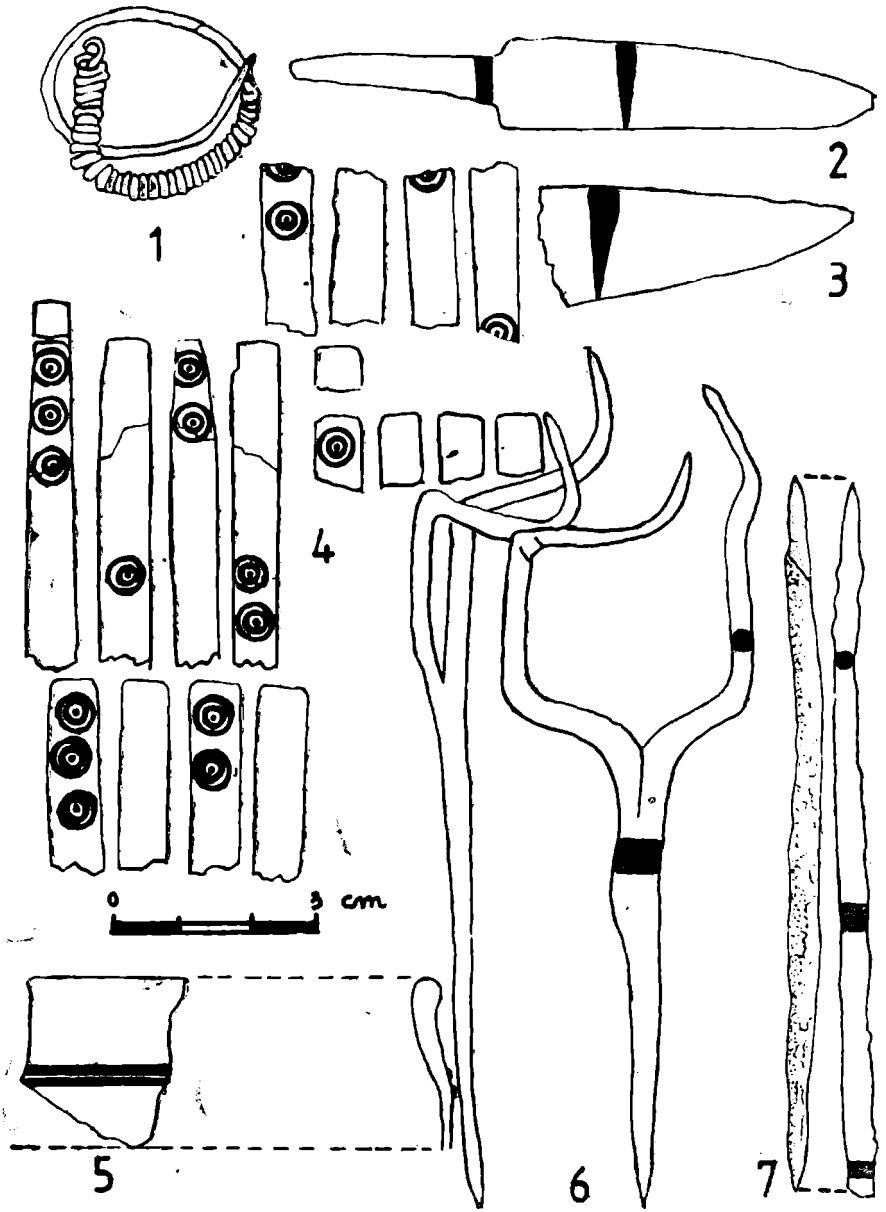

Fig. 9. Botoșani „Groapa lui Ichim". Obiecte din *metal* (1-3, 6-7), *os* (4) și *sticlă* (5).

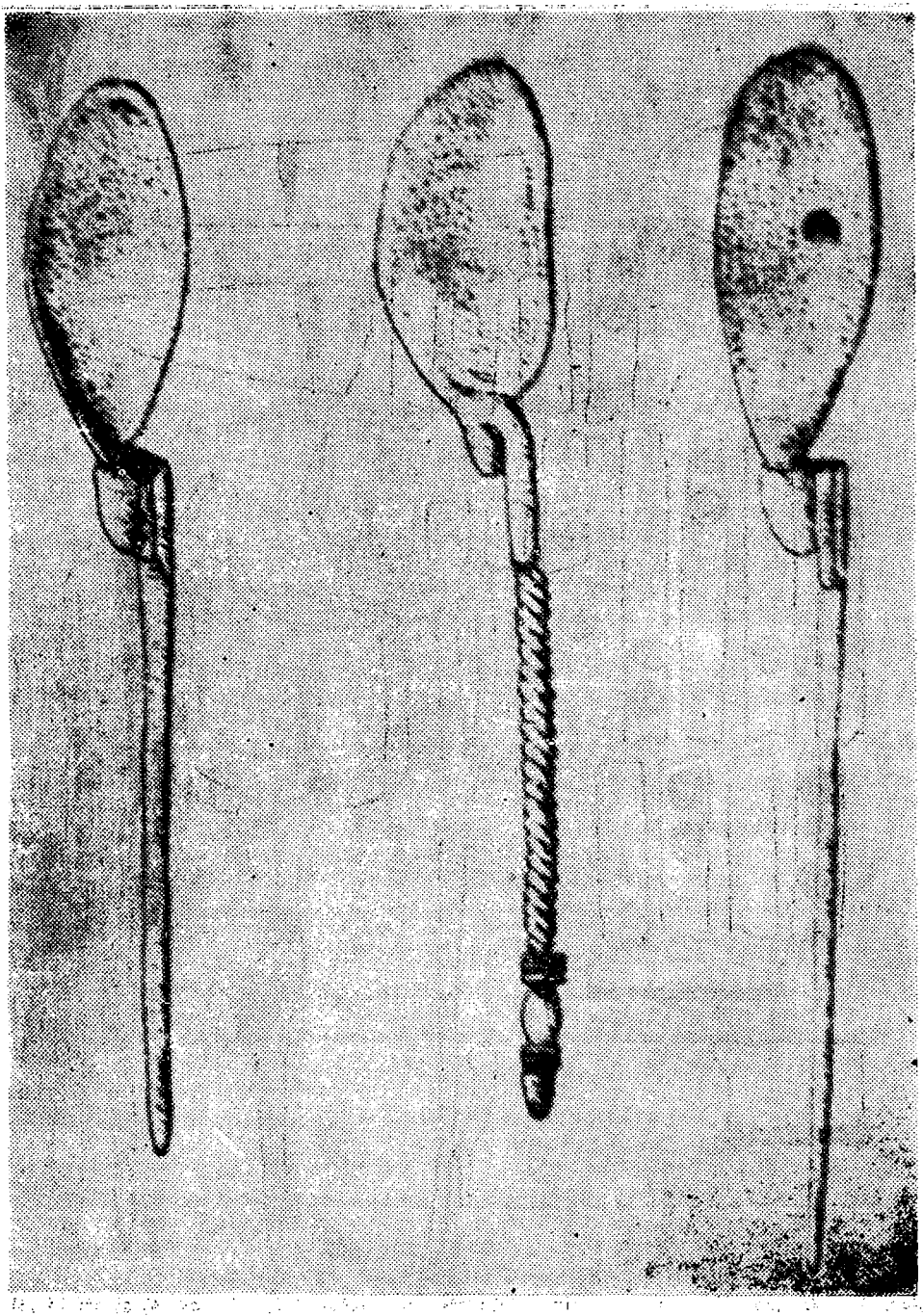

Fig. 10. Botoșani — Loc neprecizat. Linguriţe euharistice, din argint, datând din secolul al V-lea d. Chr. (Cf. Dan Gh. Teodor, 1991).

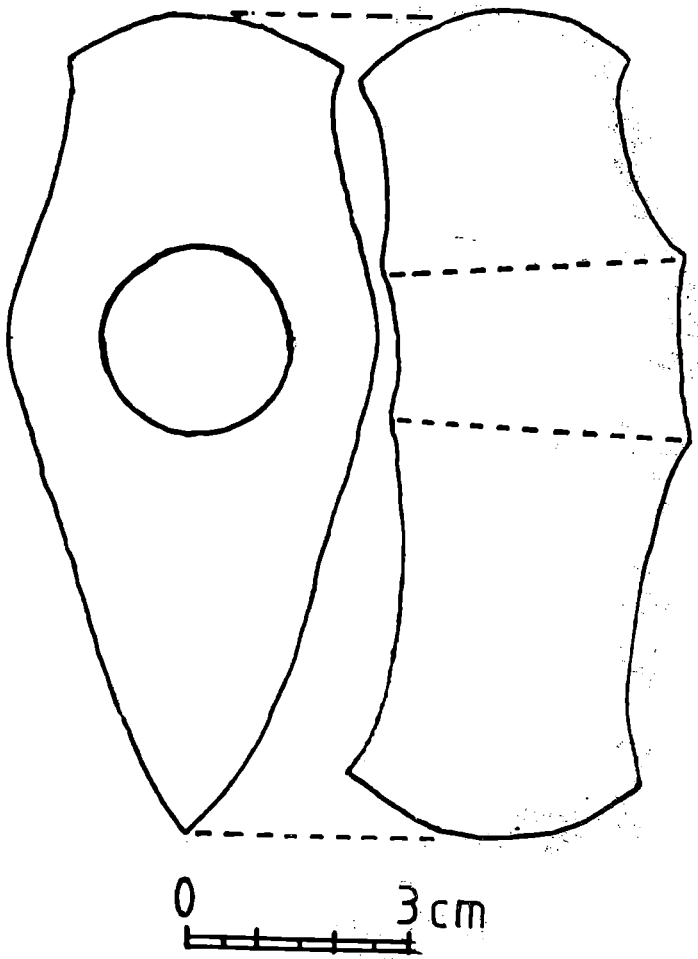

Fig. 11. Botoșani — Topor din gresie cuarțitică descoperit în vatra orașului.

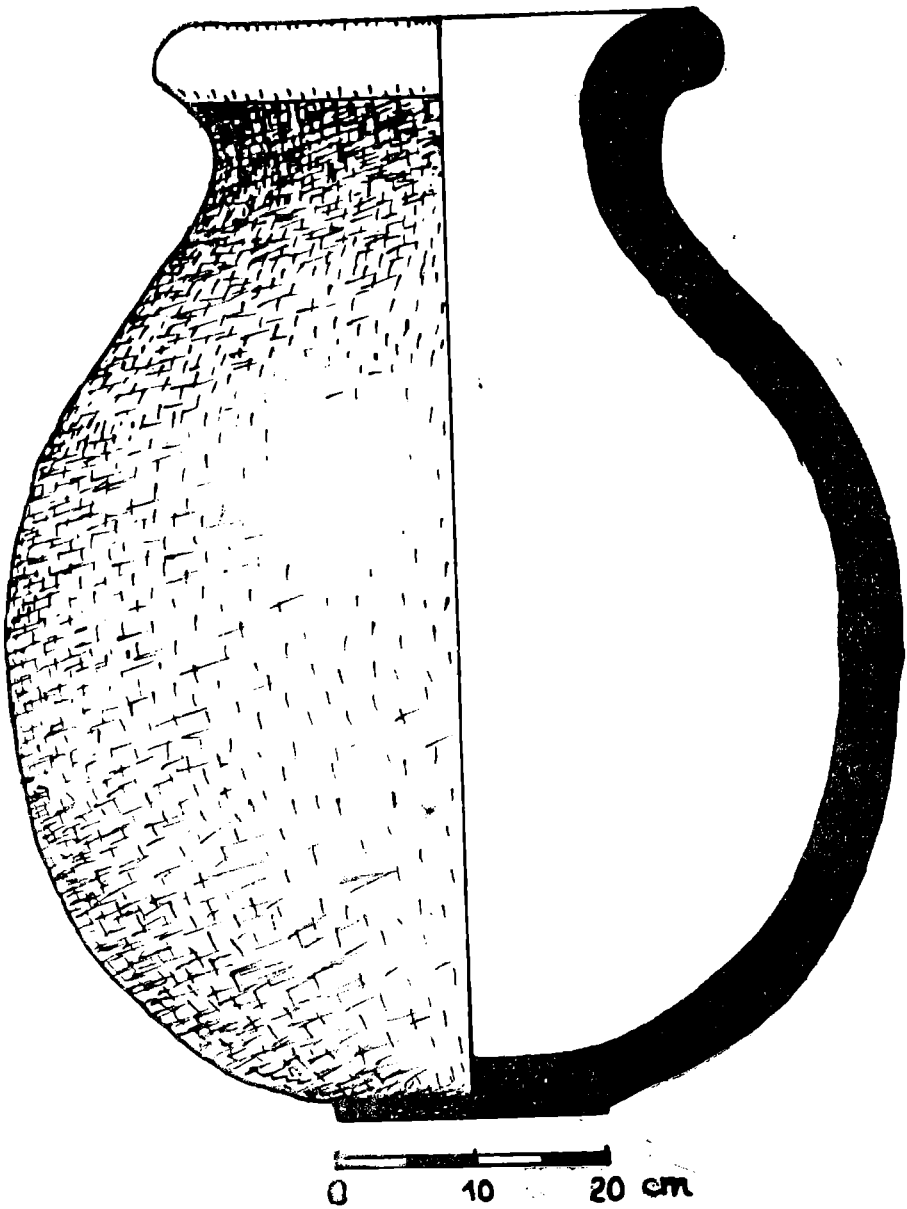

Fig. 12. Botoșani — Vatra vechiului târg. Vas pentru păstrat ulei. Ceramică smălțuită.

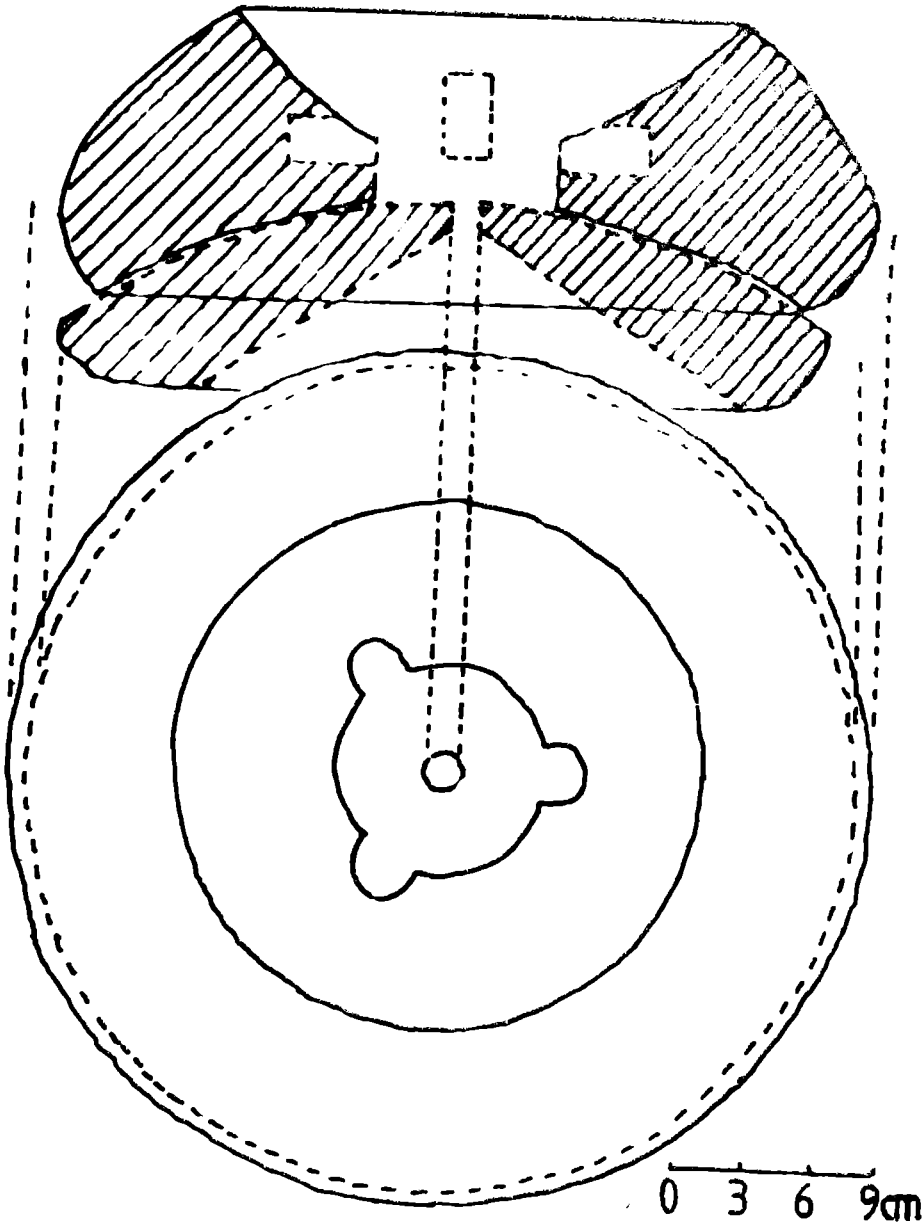

Fig. 13. Botoșani — Râșniță rotativă, manuală, descoperită în 1963 pe Dealul Cărămidăriei și donată Muzeului județean de către inginerul D. Cantemir.

THE ARCHEOLOGICAL REPERTORY OF THE COUNTY OF BOTOŞANI.

THE CITY OF BOTOŞANI.

(Abstract)

Published in summary in 1976, data referring to the territory in the county of Botoşani was taken up again in 1983 in a volume full of information, in the journal "Hierasus", with sections dedicated to several administrative entities. Up to now the communes of Albesti, Avrameni and Baluseni have appeared, and now a section on the city of Botoşani. The republication of this information has made it possible to enhance the presentation with photographs, maps and illustrations.

The list of settlements with recent discoveries has been completed, providing a useful instrument for those seeking information about a specific culture or location in the area, along with a bibliography of sources. The maps presented make it easier to understand the material.

TOPOARELE DE PIATRĂ DESCOPERITE ACCIDENTAL, ÎN ZONA COMUNEI SUHARĂU, JUDEȚUL BOTOȘANI

PAUL ȘADURSCHI și EMIL MOSCALU

În timpul săpăturilor efectuate în 1987 la Suharău (în așezarea carpo-dacică), am găsit, păstrate în colecția școlii de centru, 13 topoare din silex și două din marnă de culoare alb-gălbuie (în total 15 piese), strânse aici prin grija profesorului M. Oprișan de la această școală. Ele au fost cedate, spre păstrare și valorificare științifică, Muzeului de istorie din Botoșani. Le publicăm acum, pentru a intra în circuitul științific :

1. *Topor din silex alb,* lucrat în tehnica cioplirii și a șlefuirii. Este rupt de la jumătate, lipsindu-i partea superioară, poate datorită întrebuințării. Secțiunea transversală este rectangulară (fig. 1/1).

2. *Topor din silex alb,* lucrat în aceleași tehnici cu precedentul, în secțiune transversală fiind, de asemenea, dreptunghiular (fig. 1/2).

3. *Topor lucrat din silex negru,* prin tehnica cioplirii și a șlefuirii. Fețele înguste sunt cioplite, iar secțiunea transversală este tot dreptunghiulară (fig. 1/3).

4. *Topor din silex alb,* lucrat prin aceleași tehnici ca și precedentele, având lama ruptă (lipsește tăișul) din vechime (fig. 1/5).

5. *Topor din silex alb-vinețiu,* bine conservat, de formă trapezoidală, lucrat prin tehnica cioplirii și a șlefuirii, de asemenea, având secțiunea transversală dreptunghiulară. Partea superioară (muchia) este ușor ovală (fig. 1/4).

6. *Topor din silex vinețiu,* lucrat numai prin tehnica cioplirii. Piesa, în secțiune transversală dreptunghiulară, a rămas nefinisată (fig. 2/1).

7. *Topor din silex alb, cu pete de culoare cenușie,* lucrat prin cioplire, dar păstrând pe fețele largi unele zone șlefuite (fig. 2/2), are secțiunea transversală dreptunghiulară.

8. *Topor din silex alb,* lucrat prin cioplire, pe toate laturile, are secțiunea transversală lenticulară (fig. 2/3).

9. *Dăltiță din silex alb,* lucrată în tehnica cioplirii, fiind șlefuită numai pe fețele largi, în jumătatea spre tăiș. Ascuțișul ușor convex, s-a păstrat perfect. Fețele înguste sunt cioplite, iar secțiunea este rectangulară, aproape pătrată (fig. 2/4).

10. *Topor din silex negru-cenuşiu,* lucrat în tehnica cioplirii, şlefuit numai în zona tăişului. În secţiune transversală este dreptunghiular (fig. 2/5).

11. *Toporaş* (fragmentar) *din silex negru-cenuşiu, cu pete albe,* lucrat în tehnica cioplirii şi şlefuirii, este în secţiune dreptunghiular (fig. 3/1).

12. *Toporaş din silex alb,* lucrat în tehnica cioplirii şi a şlefuirii. Numai feţele largi prezintă urme de şlefuire. În secţiune transversală piesa este dreptunghiulară (fig. 3/2).

13. *Toporaş din marnă silicioasă,* de culoare albă, lucrat prin cioplire şi şlefuire. Are forma triunghiulară, tăişul convex, iar în secţiune transversală este dreptunghiular. (fig. 3/3).

14. *Toporaş din silex alb,* lucrat în tehnica cioplirii şi a şlefuirii, în secţiune este dreptunghiular (fig. 3/4).

15. *Toporaş din marnă silicioasă,* de culoare gălbuie, lucrat prin cioplire-şlefuire, este în secţiune transversală dreptunghiular. (fig. 3/5).

Topoarele lucrate prin şlefuire, din marnă silicioasă, pot aparţine culturii Precucuteni ori Cucuteni, fazele A şi AB. Astfel de topoare au fost găsite la izvoare (jud. Neamţ) [1], în aşezarea Cucuteni A 4 de la Drăguşeni (jud. Botoşani), Corlăteni — „Ţarină" şi Lozna — „Turbărie", în faza Cucuteni AB, ca şi în alte staţiuni cucuteniene.

Topoarele din silex şi gresie silicioasă lucrate prin tehnica cioplirii şi a şlefuirii se mai cunosc în Moldova la Popricani şi Conţeşti (Cetăţuia) [2]. Topoarele lucrate din silex alb de la fig. 1/1, 2, 4, 5, 2/1, 2, precum şi 2/4 şi 3/4, provin din carierele de silex din zona Nistrului superior. Topoarele prezentate în fig. 1/3, 2/5 şi 3/1 sunt lucrate din silex negru sau silex negru cu pete albe, şi provin din zăcămintele din zona Prutului Superior [3]. Silexul de culoare vineţie din care este lucrat toporul prezentat în fig. 1/4 provine din carierele situate în zona Nistrului Superior [4]. Silexul de culoare neagră — fumurie provine din carierele din Wolhinia [5], dar cariere de silex mai există şi în zona Bugului Nordic [6].

Topoarele din silex cioplit şi slefuit care se păstrau în colecţia şcolii din Suharău se grupează în două tipuri : *cu muchia masivă* (numite şi „cu ceafa groasă") şi altele *cu lama subţire.* Din tipul topoarelor cu muchie masivă fac parte exemplarele prezentate în fig. 1/1, 2/1 şi 2/2, iar topoarele cu lama subţire sunt reprezentate de exemplarele din

---

1. Radu Vulpe, *Izvoare.* Săpăturile din 1936—1948, Bucureşti, 1957, p. 248, fig. 253/5—7 ; fig. 254/1—3 ; fig. 255/1 ; fig. 256/1.
2. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova.* De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea, Bucureşti, 1970, pl. C II/9 şi pl. CCXXIV/5.
3. Victor Spinei, Dacia, N. S., 14, 1970, nota 54.
4. Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită pe teritoriul României,* Bucureşti, 1970, p. 64.
5. S. Krukowski, *Premières caractéristique de la station minière de Krzemionki au point de vue des restes qui se trouvent à sa surface,* în „Wiadomosci Archeologiczne, 11, 1932, p. 57—59, V. Spinei, *op. cit.,* nota 89.
6. *Ibidem,* nota 67.

fig. 1/2—4, 2/3 și 3/1. Atribuirea lor culturală este dificilă, în lipsa unui context de locuire sigur.

S-a susținut că topoarele de silex nu erau cunoscute în cadrul culturii Cucuteni. Există însă și o părere potrivit căreia aceste topoare existau în fazele AB și B ale acestei culturi, precum și în cultura Horodiștea—Erbiceni [7], cultura amforelor sferice [8] și ceramica șnurată din Polonia [9]. Topoarele din silex lucrate prin tehnica cioplirii și a șlefuirii, există și în vestul Europei, unde datează din epoca neolitică și a cuprului [10], datare care coincide cu cea a topoarelor din silex găsite în Moldova centrală și de nord.

Topoare din silex există și în cultura Gumelnița, din Muntenia și Dobrogea și de la sudul Dunării, în Bulgaria, dar aici sunt lucrate prin tehnica cioplirii și niciodată nu sunt șlefuite [11].

7. M. Dinu, *Complexul cultural Horodiștea—Folteşti*, rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1978.
8. Idem, în ArhMold, I, 1961, p. 43—59.
9. E. Moscalu, *Topoare de piatră și de silex șlefuit de la Mateeni și Corlăteni (com. Corlăteni*, jud. Botoșani), Hierasus, 7—8, 1989, p. 69.
10. A. Bach, H. Barthel, W. Gall, *Neolitische Totenhütte bei Gotha Siebleben*, în Alt Thuringen, 22/23, 1987, p. 57, fig. 2 ; Heinz Oldenburg, *Ein Flint Rechtekbeil aus Fredelacke Gemeinde Hilgermissen, Landkreis Nuenburg (Weser)*, în Die Kunde, 38, 1937, p. 203—206 ; Brandt K. H. (1967), *Studien über steinerne Äxte und Beille der Jüngeren Steinzeit und Steinkupferzeit Nord Westdeutschland*, in Münsterche Beiträge sur Vorgeschichtforschung, 2.
11. Al. Păunescu, *Op. cit.*, p. 50, fig. 33.

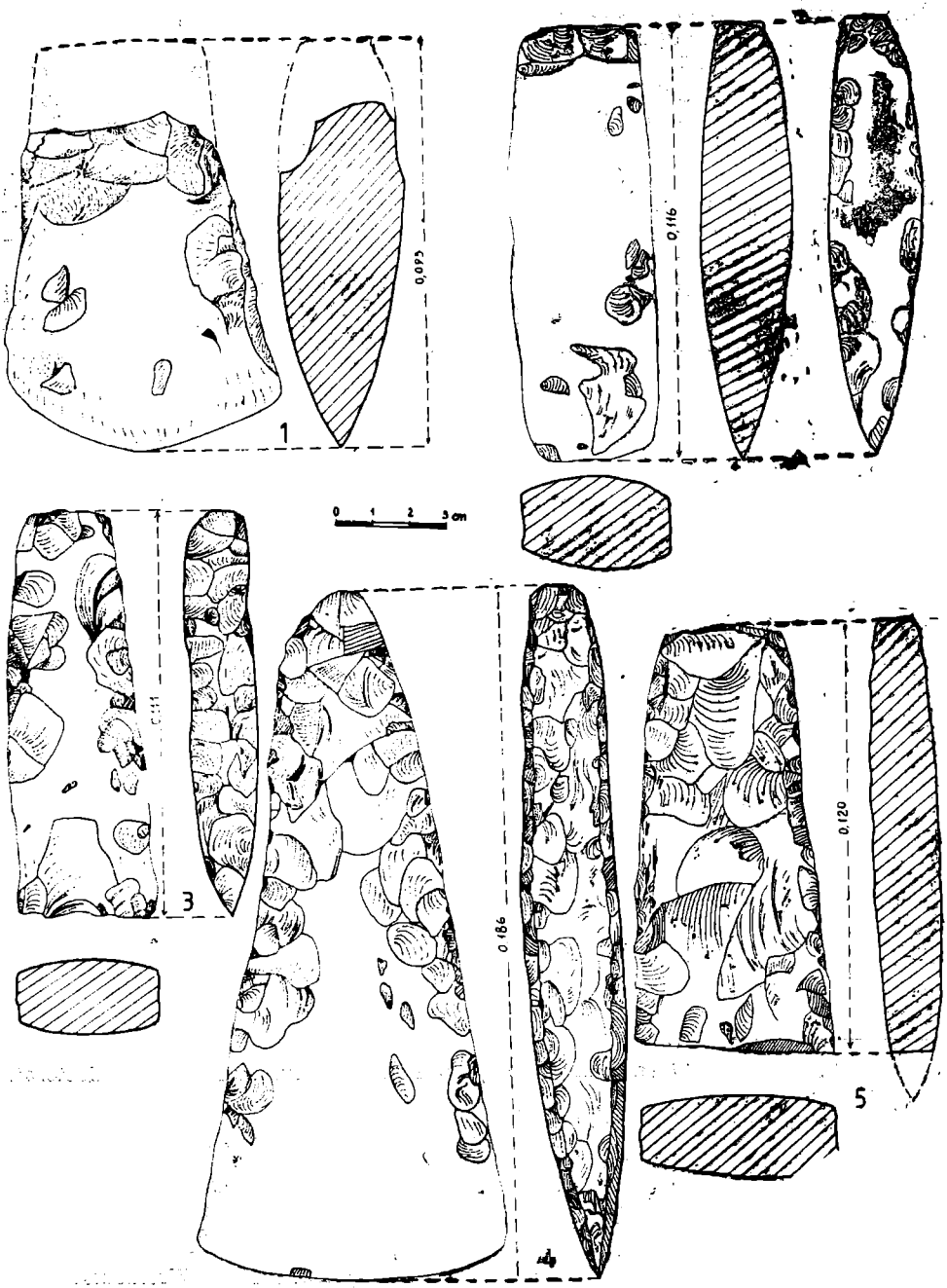

Fig. 1. Suharău. Topoare din silex alb : (1—2, 4—5). Topor din silex negru : (3).

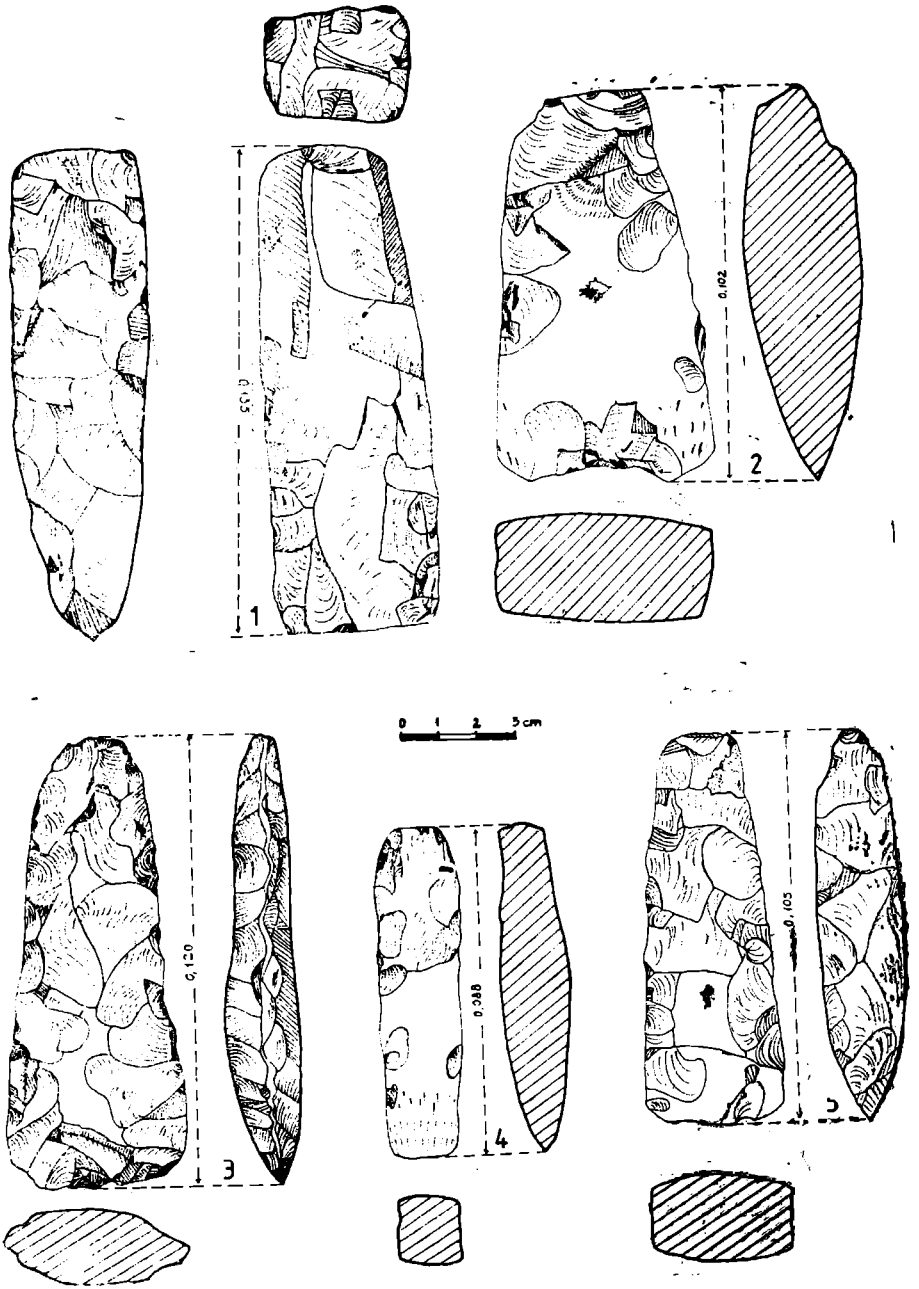

Fig. 2. Suharău. Topoare din silex de culoare vineție (1), albă (3—4), albă cu pete negre (2) și de culoare neagră (5).

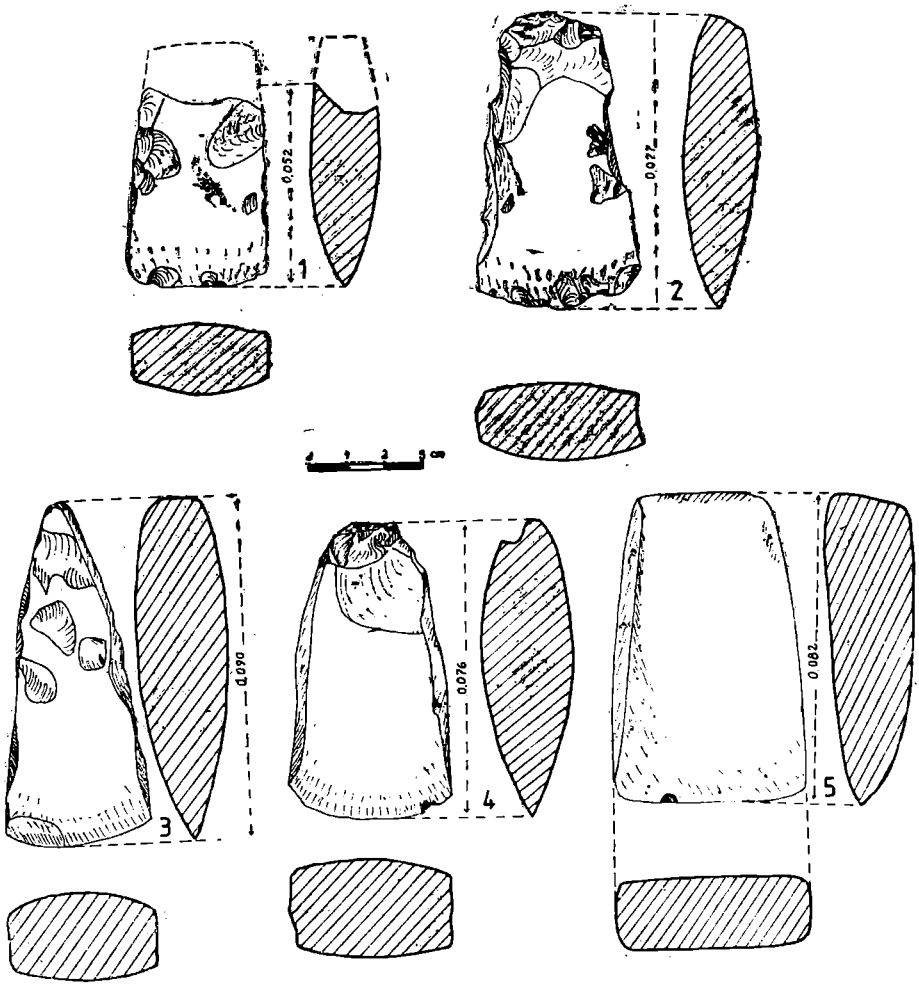

Fig. 3. Suharău. Topoare din silex negru-cenușiu (1), alb (2, 4) și din marnă silicioasă (3, 5).

STONE AXES DISCOVERED ACCIDENTALLY IN THE AREA OF THE VILLAGE OF SUHARĂU, THE COUNTY OF BOTOȘANI

S u m m a r

The 15 stone axes discovered accidentally in the village of Suharău, were displayed, until 1987, in an exhibition organized at the General School in the village under the supervision of M. Oprișan, a professor of history.

When these axes were turned over to the Museum of the County of Botoșani it was possible to examine then carefully, categorize then, and to publish information about them in this brief note.

MORMINTELE CU OCRU DIN MOVILA IV — 1949 DE LA GLĂVĂNEȘTII VECHI

EUGEN COMȘA

În cursul săpăturilor arheologice din anul 1949 efectuate de colectivul „Iași—Botoșani—Dorohoi" de sub conducerea prof. Ion Nestor, au fost cercetate trei movile funerare situate pe grinduri joase din lunca râului Jijia, lângă satul Glăvănești Vechi (jud. Iași), anume între acesta și satul Stolniceni.

Datele despre mormintele cu ocru din movila I — 1949 și movila II — 1949 au fost publicate pe scurt în rapoartele de săpături apărute în anii 1950 [1] și 1951 [2], apoi în studiul de sinteză al lui Vlad Zirra publicat în anul 1960 [3]. În anul 1985 a apărut de sub tipar un studiu despre mormintele cu ocru din movila II 1950 [4], apoi la sfârșitul anului 1987 a fost publicată lucrarea în care sunt prezentate amănunțit mormintele cu ocru din movila I — 1949 [5], iar de curând a fost predat la tipar studiul referitor la mormintele cu ocru din movila II — 1949 [6].

Datele despre mormintele cu ocru din movila IV — 1949 și interpretarea lor constituie subiectul lucrării noastre [7].

Movila IV — 1949 se afla la circa 150 m spre sud de movila II — 1949, chiar pe malul Jijiei. În decursul veacurilor, apele râului au rupt continuu malul în dreptul acestui loc și au distrus astfel aproximativ

---

1. Ion Nestor și colab., *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași—Botoșani—Dorohoi*, SCIV, I, 1950, 1, p. 28—29.
2. Ion Nestor și colab., *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași—Botoșani—Dorohoi)*, SCIV, II, 1951, 1, p. 64—66.
3. Vlad Zirra, *Kultura pogrebenii s ohroi v Zakarpatskih oblastiah RNR*, Materiale — Chișinău, 1960, p. 97—127.
4. Eugen Comșa, *Mormintele cu ocru din movila II — 1950 de la Glăvănești Vechi*, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 339—345.
5. Idem, *Mormintele cu ocru din movila I — 1949 de la Glăvănești Vechi*, SCIVA, 38, 1987, 4, p. 367—387.
6. Idem, *Movila II — 1949 de la Glăvănești Vechi*, articol predat la revista Thraco-Dacica.
7. Mulțumim călduros și pe această cale colegei Eugenia Zaharia pentru amabilitatea de a-mi fi pus la dispoziție pentru publicare, notițele și planurile de pe șantier referitoare la movila studiată.

o jumătate din suprafața movilei. Se cuvine subliniat că în comparație cu celelalte două movile funerare, cercetate în 1949, movila IV — 1949 a avut dimensiuni ceva mai mari, respectiv diametrul ei era de cca. 43 m și înălțimea de 1,80 m.

În campania din anul 1949 a fost săpat un șanț (de 16 m lungime și 4 m lărgime), orientat pe direcția est-vest, perpendicular pe centrul movilei, iar în anul 1950 a fost săpată o casetă (de 8,5 m×3,60 m), în lungul malului de sud al șanțului din 1949.

Ținând seama de profilul realizat atunci, rezultă că în partea centrală a movilei săpătura a fost dusă până în plin pământ viu, ajungându-se până la 3 m adâncime, față de vârful movilei.

Pământul viu îl constituia lutul de culoare galben cenușie. Peste acesta s-a depus în vechime un strat steril din punct de vedere arheologic, de culoare castanie (de 0,40 m grosime), reprezentând solul vegetal străvechi. Nu este exclus ca dată fiind culoarea sa, solul să oglindească existența unor păduri în zona respectivă. În vechime, peste acest strat s-a depus un altul (gros de 0,50 m) cuprinzând la bază resturile de lipitură arsă ale unei locuințe de suprafață și în compoziție amestecate numeroase bucățele de lipitură arsă, fragmente ceramice și oase de animale. Stratul amintit s-a format ca urmare locuirii, pe acest loc și în preajmă, a unei comunități a purtătorilor culturii Criș.

Stratul menționat avea la partea superioară un strat vegetal format după încetarea locuirii Criș (deci în răstimpul evoluției și locuirii în preajmă a unor comunități aparținând culturilor : cu ceramică liniară, Precucuteni, Cucuteni) și până la pătrunderea în regiune a comunităților seminomade caracterizate prin mormintele tumulare cu ocru.

Movila ridicată pe acest loc pe un grind, deasupra mormântului principal a fost alcătuită din pământ (de culoare neagră-cenușie) amestecat cu fragmente ceramice cu decor pictat de tip Cucuteni B, unele răzlețe de tip Criș și bucăți de lipitură arsă. Pământul folosit la ridicarea movilei a fost scos din vecinătate. Movila astfel formată avea inițial circa 36 m diametru și 1,20 m înălțime. Cu timpul deasupra, pe toată suprafața movilei, s-a format un strat de 0,45 m grosime de sol vegetal, de humus negru.

În cursul săpăturilor, în cuprinsul șanțului din 1949 nu s-a găsit nici un mormânt. În schimb, prin săpăturile din cadrul casetei săpate în 1950 s-au descoperit două morminte.

Mormântul 1 (în ordinea descoperirii) se afla în cadrul casetei în partea ei de sud-vest, în mantaua movilei, deci este clar că era un mormânt secundar. Oasele scheletului erau aproape complet descompuse în sol. Pe plan fuseseră marcate numai două oase fragmentare, pe baza cărora însă nu suntem în măsură să stabilim poziția exactă a scheletului. În notițele de pe teren se face precizarea că în groapa funerară s-a găsit mult ocru roșu. Mormântul nu a avut inventar funerar.

Mormântul 2 a fost descoperit tot lângă colțul de sud-vest al casetei (din 1950). Subliniem că și acest mormânt avea o poziție laterală, aflându-se aproximativ la jumătate distanță între centrul și marginea movilei, în cadrul sfertului ei de sud-est Faptul ar putea constitui un indiciu că

și acesta era un mormânt secundar, cel principal — aflat probabil în centrul movilei — fiind distrus de apele Jijiei. Oricum, dacă la săpat nu s-a observat o movilă mică deasupra lui, putem considera că și mormântul 2 face parte din categoria celor numite periferice.

Pe baza datelor consemnate în notițe suntem în măsură să facem și unele completări, ținând seama de anumite obiceiuri specifice comunităților cu astfel de morminte.

Groapa funerară a avut forma aproximativ rectangulară, cu fundul aflat la 2,30 m pe nivelul așezării Criș.

După toate probabilitățile, deși nu s-a observat, pe fundul gropii a fost presărat mai întâi un strat subțire de ocru roșu peste care apoi s-a întins o țesătură sau rogojină, ale cărei resturi, de culoare cenușie, au fost observate pe fundul gropii cu ocazia dezvelirii scheletului. Pe această împletitură a fost apoi așezată persoana decedată în poziție chircită pe partea stângă, cu craniul orientat pe direcția nord-nord-est 100‰ și cu picioarele spre sud-sud-vest 3 300‰. Oasele scheletului erau în mare parte descompuse. S-au putut totuși observa că picioarele au fost îndoite moderat și că formau un unghi de aproape 90° cu coloana vertebrală, iar tibiile formau un unghi de cca. 45° cu femurele. Pe oase se vedea mult ocru roșu. Este important faptul că groapa mormântului a fost acoperită cu bârne dispuse longitudinal, ale căror urme s-au observat în timpul săpăturii. Mormântul descris nu a avut inventar funerar.

*

Dat fiind faptul că ambele morminte din movila IV — 1949 au fost descoperite în porțiunea dinspre colțul de SE al casetei, dar la adâncimi diferite, fiind cu oasele în mare parte descompuse, dar nederanjate, cu prilejul săpării gropii celui de al doilea mormânt (în timp), suntem în măsură să considerăm că mai vechi a fost mormântul 2, aflat la adâncime mai mare, iar mormântul 1 este ulterior.

Ținând seama de datele de care dispunem despre mormântul 2, constatăm că el are o analogie chiar între mormintele cu ocru descoperite în cadrul grupului de tumuli funerari cercetați la Glăvănești Vechi. Astfel, în movila I — 1949, din cadrul complexului, mormântul 17 [8] a avut și el, ca și mormântul 2 din movila IV — 1949 studiat aici, groapa de formă rectangulară. Pe fundul gropii acelui mormânt s-a presărat un strat subțire de ocru roșu, peste care s-a întins o împletitură. Cel decedat a fost așezat pe împletitură în poziție chircită, dar pe partea dreaptă. Subliniem că la ambele schelete orientarea era similară NNE—SSV. Atât pe oasele scheletului din mormântul 17 din movila I — 1949, cât și pe cele ale scheletului din mormântul 2 din movila IV — 1949, s-a găsit ocru roșu. În plus, față de mormântul 17, la mormântul 2 s-a observat că groapa funerară fusese acoperită cu bârne dispuse longitudinal.

---

8. Eugen Comșa, *op. cit.*, SCIVA, 38, 1987, 4, p. 376.

Datele menționate despre mormintele similare din cele două movile (I — 1949 și IV — 1949) de la Glăvănești Vechi, constituie indicii evidente că în zona respectivă a văii Jijia o comunitate, mai ales de crescători de vite (originară din stepele nord-pontice) a viețuit vreme destul de îndelungată, făcând înmormântări cu aceleași caracteristici, dar în movile funerare diferite, fiecare înălțată, probabil, pentru câte un personaj cu o poziție socială deosebită în cadrul comunității. Movilele respective, fiind apoi folosite la înmormântări secundare.

Datarea mai precisă a celor două morminte din movila IV — 1949, și în special a mormântului 2 nu este posibilă din cauza lipsei de inventar funerar din ambele morminte. Ținând totuși seama de forma gropii mormântului 2, de existența împletiturii de sub schelet, de orientarea lui și de capacul format din bârne dispuse longitudinal, înclinăm să atribuim mormântul 2 complexului cultural Iamnaia.

Mormântul 2 din movila IV — 1949, prin groapa sa de formă rectangulară, cu urme de împletitură (pe fundul ei), acoperită cu bârne dispuse longitudinal, se aseamănă cu unele morminte din arealul de la est de Prut al complexului cultural Iamnaia. Așa sunt de exemplu mormintele cu ocru de la Gura Bîculuí (kurgan 2, morm. 2 [9]; kurgan 3, morm. 2 [10]) și altele, dar la acelea, de obicei, scheletul se găsea în poziție întinsă pe spate cu picioarele îndoite și căzute lateral, pe când scheletul din mormântul 2 de la Glăvănești Vechi era chircit pe partea stângă. Deosebirea în privința poziției scheletelor poate să oglindească o anumită diferență în timp.

Dat fiind faptul că datele de care dispunem despre mormintele descrise din movila IV — 1949 sunt puține, considerăm că nu este cazul să aducem alte analogii mai apropiate sau mai depărtate din punct de vedere teritorial.

Am socotit ca o datorie să valorificăm și să prezentăm mormintele cu ocru din movila IV — 1949, descoperite cu aproape trei decenii în urmă, deoarece suntem de părere că înainte de a se ajunge la realizarea unei lucrări de sinteză mai vaste despre mormintele cu ocru de pe teritoriul României este necesară publicarea amănunțită, cât mai multor astfel de morminte descoperite până în prezent.

---

9. V. A. Dergacev, *Kurgani u s. Gura Bicului*, în vol. *Kurgani v zonah novostrock Moldavii*, Chișinău, 1984, p. 8.
10. *Ibidem*, p. 8—10.

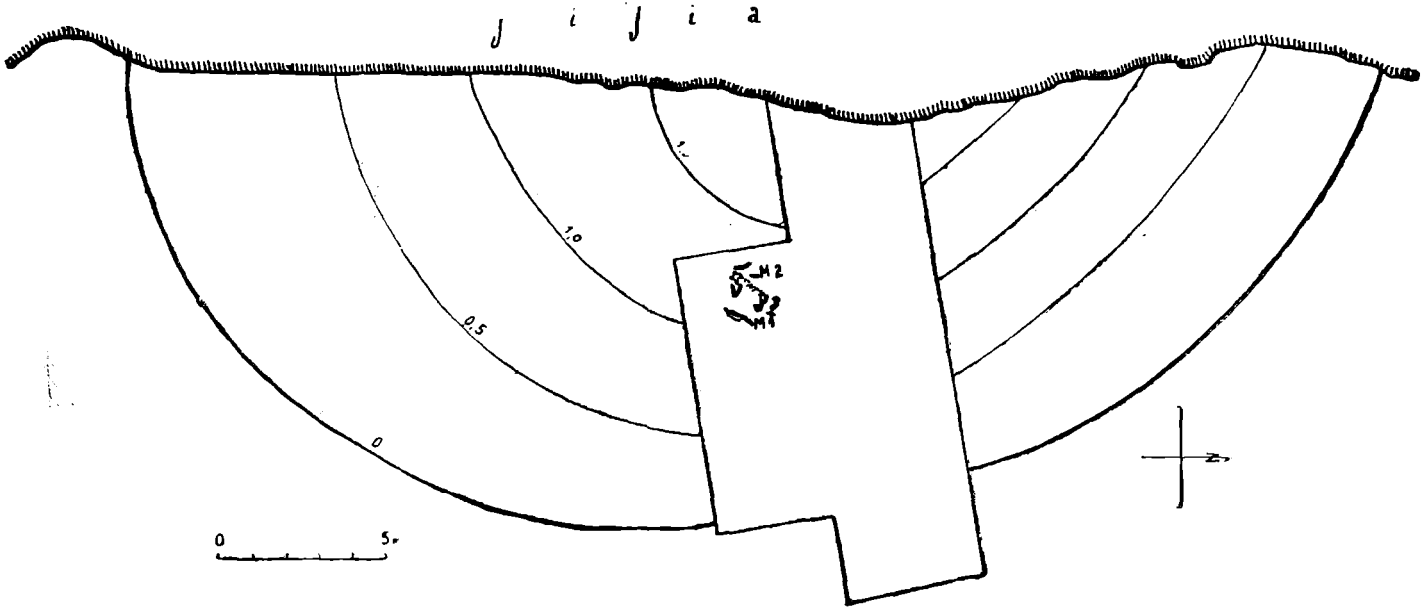

Fig. 1. Planul general al movilei IV — 1949.

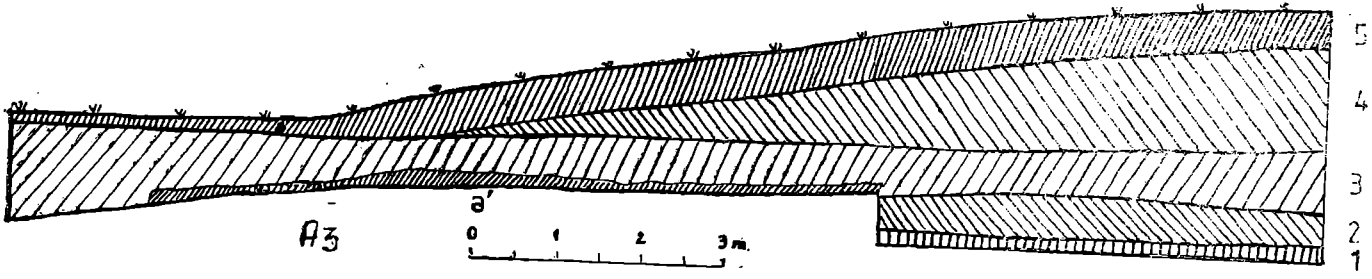

Fig. 2. Profilul malului de sud al șanțului săpat în 1949 în movila IV ; 1. Strat de lut ; 2. Strat de pământ de culoare cafenie ; 3. Strat arheologic cu urme de locuire Criș (a=lipitură arsă dintr-o locuință Criș) ; 4. Pământ negru cenușiu cu care s-a înălțat movila ; 5. Stratul de humus.

LES TOMBES À OCRE DU TUMULUS IV — 1949 DE GLĂVĂNEȘTII VECHI

(R é s u m é)

Dans le tumulus IV — 1949 auprès du village Glăvănești Vechi (dép. Iași) ont été découvertes deux tombes.

La tombe no 1 a eu les ossement mal conservés, poudrés avec beaucoup du ocre (rouge). On n'a pas eu la possibilité de preciser la position du squelette. La tombe est sans inventaire.

La tombe no 2 a eu la fosse rectangulaire, sur son fond on a trouvé une natte sur laquelle a été posé le defunt dans position accroupie sur la gauche. Les ossements ont été poudrés avec beaucoup du ocre rouge. La fosse a été couverte avec des poutres, disposées en sens longitudinal.

La tombe no 2 este plus ancienne et appartienne à la culture de Jamnaja. tandis que la tombe no 1 représente une tombe secondaire.

AȘEZAREA CULTURII CU CERAMICĂ LINIARĂ DE LA GLĂVĂNEȘTII VECHI

EUGEN COMȘA

În anul 1948, câțiva studenți, pasionați de arheologie, de la Universitatea din Iași, îndrumați de către prof. M. Petrescu-Dîmbovița au efectuat unele cercetări arheologice de suprafață în preajma mai multor localități din estul Moldovei.

Astfel de cercetări de suprafață — în vara acelui an — a întreprins și regretatul arheolog Adrian Florescu, pe atunci student, în vecinătatea satului său natal, Glăvăneștii Vechi (jud. Iași). Cu acel prilej a observat în lunca Jijiei, pe terasa de la est de râu, între satele Glăvăneștii Vechi și Stolniceni, mai multe movile funerare (ridicate pe câteva grinduri scunde) și, de pe suprafața lor, a strâns felurite fragmente ceramice din vase preistorice, inclusiv din epoca neolitică. Din acestea a atras atenția prof. M. Petrescu-Dîmbovița, un grup de fragmente ceramice, cu decor format din diferite linii incizate, prevăzute, din loc în loc cu „capete de note muzicale", aparținând, sigur, culturii cu ceramică liniară.

Dată fiind importanța descoperirii, prof. Ion Nestor, conducătorul Colectivului „Iași—Botoșani—Dorohoi" a considerat că descoperirile făcute merită toată atenția și a hotărât efectuarea de către membrii colectivului, a unor noi cercetări de suprafață. Rezultatele lor au fost deosebite și au dus la hotărârea ca, în zona respectivă, să se facă, în vara anului 1949, unele sondaje, în cuprinsul a cinci sectoare deosebite fiecare din ele legat de câte un complex, dintr-o anumită epocă străveche.

Lucrările, în sectoarele care ne interesează aici, s-au desfășurat în felul următor :

Săpăturile s-au început prin executarea sondajului I din movila I — 1949. Se urmărea „secționarea, pe diametru, a unui tumul cu diametrul de 31 m și înălțimea de circa 1,60 m" [1]. Curând s-a putut constata că movila funerară a fost ridicată cu pământ scos din preajma ei. La verificarea lui s-a observat că în amestec conținea fragmente ceramice de tip Cucuteni B (cu decor pictat) și altele liniar ceramice [2]. Drept urmare descoperirii unor astfel de materiale, s-a început „imediat căutarea în terenul dimprejurul movilei a depunerilor arheologice respec-

1. Ion Nestor și colab. : *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași — Botoșani — Dorohoi.* În : SCIV, I, 1950, 1, p. 28.
2. *Ibidem*, p. 28.

tive“ [3]. În scurt timp după aceea, când s-a ajuns cu săpătura din sondajul I, la baza movilei, s-au descoperit, acoperite de mantaua acesteia, resturile calcinate provenite dintr-o construcție mare din timpul fazei Cucuteni B iar mai adânc, stratigrafic, urma sub movilă un alt strat de cultură, cuprinzând resturi aparținând culturii cu ceramică liniară [4].

În raportul publicat se precizează că, atât în pământul din care era formată movila, cât și din stratul de cultură amintit, aflat *in situ* de sub movilă, s-a strâns o cantitate destul de mare de fragmente liniar ceramice, precum și un topor de piatră șlefuită, în formă de „calapod“ [5].

În paralel cu efectuarea sondajului I s-a început cel de al doilea, într-o altă movilă funerară (movila II — 1949), aflată la aproximativ 130 m spre sud de prima. Spre surprinderea colectivului și sub această movilă, s-au descoperit resturi *in situ* „de data aceasta mai consistente, de colibe liniar ceramice“ [6].

Pentru „depistarea și explorarea depunerilor arheologice liniar ceramice din preajma movilei I“ [7] a fost trasat sondajul III — 1949, în intervalul dintre cele două movile amintite. Se arăta „el taie transversal terasa Jijiei“. În cuprinsul lui nu s-au găsit depuneri din faza Cucuteni B, ci numai resturi de colibe liniar ceramice“ [8].

În privința complexului cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, în partea de concluzii a primului raport publicat, se precizează că un rezultat important îl constituie descoperirea *in situ* și în cuprinsul unor urme clare de locuințe a bandceramicei liniare de tip „note muzicale“. Până în prezent acesta este punctul cel mai răsăritean unde s-a întâlnit, în cuprinsul Europei, această civilizație neolitică“ [9].

Tot atunci, în malul Jijiei, la nord-vest de movila I — 1949, la circa 160 m distanță, s-au găsit și cercetat, resturile unei locuințe mari, reprezentată printr-o masă de chirpic ars, cu materiale de tip Cucuteni B. În imediata apropiere a acestei locuințe, s-au găsit resturi liniar ceramice. Se subliniază că în acea zonă nu s-a constatat suprapunerea celor două complexe [10].

În același an (1949) s-a făcut și sondajul IV, într-o altă movilă (movila IV), aflată la aproape 200 m spre SE de movila II. În cuprinsul sondajului IV, au fost descoperite depuneri arheologice aparținând culturii Criș. Fiind vorba de complexe relativ depărtate unul de altul, în stadiul de atunci al cercetărilor nu s-a putut cunoaște și preciza raportul cronologic dintre cele două culturi : cu ceramică liniară și Criș [11].

Prin săpăturile din anul 1950 „așezarea cu ceramică liniară a putut fi urmărită spre sud până dincolo de săpătura II — 1949 unde ea înce-

3. *Ibidem*, p. 28.
4. *Ibidem*, p. 28.
5. *Ibidem*, p. 29.
6. *Ibidem*, p. 29.
7. *Ibidem*, p. 29.
8. *Ibidem*, p. 29.
9. *Ibidem*, p. 30.
10. *Ibidem*, p. 30.
11. *Ibidem*, p. 29.

tează, fără a se suprapune cu resturile culturii Criș, a cărei arie de locuire începe din acel sector" [12]. În continuare s-au adus unele precizări importante cu privire la întinderea așezării cu ceramică liniară „limitele așezării cu ceramică liniară către est spre interior față de apa Jijiei, au putut fi și ele stabilite. În felul acesta așezarea cu ceramică liniară se dovedește a fi fost, teritorial, cea mai întinsă dintre toate cele identificate în acel punct. Ea se întindea, cu aglomerări de colibe, care ocupau o serie de grinduri, puțin proeminente de pe terasa Jijiei, din regiunea săpăturii D și până la sud de săpătura II" [13]. Este importantă și precizarea făcută în același raport că „toate încercările colectivului nostru de a descoperi prin secțiuni, făcute în special în acest scop, un punct de contact și de suprapunere între cultura cu ceramică liniară și cea Criș, pentru a stabili raportul stratigrafic dintre ele, au dat greș" [14].

Un efort deosebit în privința cercetării așezării cu ceramică liniară a fost făcut în campania de săpături din anul 1950, când în zona respectivă, corespunzătoare unui grind prelung (între movilele I și II din 1949) s-au săpat XI șanțuri paralele între ele, la diferite intervale, destul de mari [15]. Lângă unele șanțuri s-au făcut casete, pentru cercetarea unor complexe liniar ceramice.

Acestea au fost datele principale privind istoricul cercetărilor din așezarea cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi.

O parte din datele referitoare la așezarea amintită au fost valorificate ,mai întâi prin rapoartele preliminare de săpături publicate în anii 1950 și 1951 [16], precum și în câteva studii publicate de prof. Ion Nestor [17] și mai târziu de către autorul acestei lucrări [18].

*

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm, cât mai clar, toate datele privind caracteristicile complexului (menționate în carnetele de săpături și pe planurile realizate de către membrii colectivului în anii 1949 și 1950) și să analizăm, amănunțit datele despre resturile de locuințe și toate categoriile de materiale arheologice scoase la iveală prin săpăturile arheologice din cuprinsul așezării, care constituie subiectul lucrării noastre.

---

12 Ion Nestor și colab.: *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași — Botoșani — Dorohoi).* În: SCIV, II, 1951, 1, p. 52.

13. *Ibidem*, p. 52.

14. *Ibidem*, p. 52.

15. *Ibidem*, p. 53.

16. Ion Nestor și colab.: *op. cit.*, SCIV, I, 1950, 1, p. 27—30; Ion Nestor și colab.: *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 53—55.

17. Ion Nestor: *Probleme noi în legătură cu neoliticul din RPR.* În: SCIV, I, *săpăturilor arheologice de la Glăvănești Vechi, Iași).* În: SCIV, II, 1951, 2, 1950, 2, p. 208—219; Idem: *Cultura ceramicii liniare în Moldova (Pe baza* p. 17—26.

18. Eugen Comșa: *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul RPR și din regiunile vecine.* În: SCIV, ZI, 1960, 2, p. 217—244.

Stratigrafia :

Prima observație stratigrafică utilă a fost făcută în timpul săpării movilei I — 1949. Curând după începerea săpăturii în acea movilă, s-a observat că pământul, din care era compusă mantaua movilei, era amestecat cu diferite fragmente ceramice : unele din faza Cucuteni B și altele aparținând purtătorilor culturii cu ceramică liniară, până atunci, foarte slab reprezentată pe teritoriul Moldovei. Observațiile amintite au făcut să se acorde o atenție deosebită cercetărilor din movila I — 1949. Drept urmare săpătura a fost continuată mai adânc decât baza movilei [19].

Din analiza profilului malului de nord-vest al șanțului NE—SV, săpat în movila I — 1949 (fig. 1), rezultă următoarea succesiune de straturi, prezentate de sus în jos :

— La suprafața movilei era stratul de humus recent, mai subțire (de circa 25 cm grosime) spre partea cea mai înaltă a movilei și de aproximativ 50 cm grosime în spre marginea ei

— Urma în adânc, dar numai pe o anumită porțiune, o lentilă de pământ de culoare cenușie, în amestec cu concrețiuni calcaroase. În porțiunea dinspre vârful movilei acest strat avea circa 30 cm grosime și se subția spre marginea movilei.

— Mai adânc era un strat — tot sub formă de lentilă — de pământ de culoare negricioasă cafenie. Acesta a fost primul strat de pământ care a fost întrebuințat la ridicarea movilei I — 1949.

— Sub movilă, pe anumite porțiuni restrânse, s-a păstrat și un strat subțire de pământ de culoare neagră închisă, care reprezintă humusul străvechi, pe care a fost ridicată movila funerară.

Pe același teren la adâncime mai mare, s-au delimitat două straturi de cultură, cu vestigii din epoca neolitică.

— Stratul superior era alcătuit din pământ de culoare castanie spre galben, în care se aflau bulgării de lipitură arsă proveniți din podeaua-platformă și din pereții construcției, de mari dimensiuni, cuprinzând felurite materiale, mai ales, fragmente ceramice datând din faza Cucuteni B. În dreptul zonei de mijloc a movilei, stratul Cucuteni B avea aproape 50 cm grosime.

— Pe toată suprafața ocupată de movila I — 1949, stratul Cucuteni B suprapunea un strat mai vechi, de pământ de culoare castanie, cu grosimea de la circa 25 cm, în dreptul mijlocului movilei până la aprox. 50 cm grosime în dreptul marginii movilei. În cuprinsul lui se aflau urmele de locuire ale purtătorilor culturii cu ceramică liniară.

— Stratul amintit suprapune stratul de pământ de culoare galbenă, de lut, steril din punct de vedere arheologic.

Astfel, s-a putut preciza, din punct de vedere stratigrafic că locuirea purtătorilor culturii cu ceramică liniară, din acest punct, a fost mai veche decât aceea a purtătorilor culturii Cucuteni, din faza Cucuteni B [20].

---

19. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, I, 1950, 1, p. 28.
20. *Ibidem*, p. 28.

Continuându-se cercetările în zonă, pe o suprafață mai mare de câteva sute de metri lungime, în diferite complexe, mai ales în seria de movile funerare, s-au pus noi probleme importante, de ordin cronologic mai cu seamă, după descoperirea la o distantă nu prea mare de suprafața cu vestigiile așezării cu ceramică liniară a așezării aparținând purtătorilor culturii Criș. Se punea întrebarea firească, care este raportul privind cronologia relativă între cele două așezări, respectiv culturi — ambele datând din perioada neoliticului timpuriu — cu ceramică liniară și Criș. Pentru a se răspunde la problema pusă s-au continuat săpăturile în zona aflată între cele două așezări, dar, dată fiind distanța dintre ele, nu s-a reușit să se găsească nici o porțiune de teren cu astfel de resturi aflate în straturi de cultură corespunzătoare, suprapuse. Cât de complicată era situația pe teren rezultă și din notițele făcute pe șantier. De exemplu, în privința șanțului 8 c, se arată că, în capătul de sud, ciobu-rile de tip Criș erau mai dese, iar cele cu decor liniar, fiind mai multe în capătul opus al șanțului. O situație similară s-a constatat și în șanțul 7 c. Aproximativ pe o jumătate din lungimea lui apărând cioburile de tip Criș, iar în cealaltă jumătate, fiind găsite, aproximativ la aceeași adâncime, fragmentele ceramice cu decor liniar.

Menționăm că în cuprinsul așezării cu ceramică liniară, dat fiind faptul că stratul de cultură era subțire, nu s-au putut face observații stratigrafice, pentru a se sti dacă locuirea liniară corespunde unui singur nivel sau mai multor niveluri.

În general, materialele din cadrul complexului cu ceramică liniară, inclusiv resturile de locuințe, se aflau pe sau la mică adâncime, în stra-tul de pământ de culoare castanie, gros de circa 30 cm. Se cuvine să amintim că una din locuințele cu ceramică liniară avea baza la 0,69 m adâncime față de nivelul actual al solului.

Tipul de așezare :

Studierea amănunțită a tipurilor de asezare din fiecare cultură în parte, mai ales a acelor din epoca neolitică, este deosebit de utilă pen-tru obținerea unor indicii importante cu privire la condițiile de climă din perioada dată, în același timp, așezările — în multe cazuri, mai ales dacă sunt cercetate în întregime — oglindesc unele elemente de ordin demografic, din domeniul organizării social-economice a comunităților respective. De asemenea, ele reflectă și situația raporturilor (pașnice sau dușmănoase) dintre comunitătile perioadei avute în vedere.

În tinuturile din estul țării noastre purtătorii culturii cu ceramică liniară și-au organizat așezările :

a) Pe marginea teraselor, în apropierea diferitelor cursuri de apă. Erau alese (mai ales), terase de câțiva metri înălțime, cu suprafața netedă în jur, necesară cultivării grâului.

b) Unele comunități, mai rar, și-au ridicat așezările chiar în lunca râurilor. Într-o astfel de situație este și așezarea studiată aici, de la Glăvănești Vechi.

După descoperirea primelor urme de așezare din zonele movilelor I — 1949 și II — 1949 s-a considerat necesară, pentru delimitarea întinderii stațiunii cu ceramică liniară, cercetarea prin săpături atât a terenului din jurul celor două movile, cât și a intervalului dintre ele, printr-o serie de șanțuri paralele, lungi (în anul 1950). În plus, s-au făcut și unele verificări la sud-est de movila II — 1949. Astfel s-a ajuns la concluzia că așezarea purtătorilor culturii cu ceramică liniară era alcătuită dintr-o serie de locuințe clădite în principal pe un grind scund, din lunca râului Jijia, între satele Glăvănești Vechi și Stolniceni. Grindul are o lungime de circa 260 m. Alte urme de locuire din cadrul complexului, erau răspândite atât în spre NV în afara grindului (în luncă), între movila I — 1949 și sondajul V — 1949, de pe malul Jijiei, cât și pe o suprafață restrânsă spre SE de movila II — 1949. Măsurătorile făcute pe teren și redate pe planul general al săpăturii (publicat), dovedesc că resturile de așezare a culturii cu ceramică liniară erau răspândite pe o suprafață relativ îngustă (de câteva zeci de metri lățime), dar lungă de circa 300 m (între sondajul V — 1 949 și porțiunea de la sud de movila II — 1949). Fâșia de teren respectivă este orientată nord-vest spre sud-est [21] (fig. 2).

În raportul publicat în 1951 s-a arătat că în cuprinsul așezării cu ceramică liniară „avem de a face cu aglomerări de colibe răspândite în grupuri pe malul Jijiei" [22].

Lipsa datelor necesare nu ne permite să știm exact numărul locuințelor (în rapoartele de săpături publicate se subliniază că era destul de mare) [23] și nici răspândirea lor în cadrul așezării, din care cauză nu suntem în măsură să încercăm să calculăm numărul total al locuințelor din porțiunea dată, nici interpretarea planului general al așezării pentru a obține indicii referitoare la organizarea social economică.

În cursul săpăturilor, în diferite șanțuri și suprafețe din zona așezării s-au găsit și golit, mai multe gropi care conțineau numai materiale ceramice liniare. S-a observat că majoritatea gropilor aveau 30—40 cm adâncime.

Ținând seama de poziția joasă (în lunca inundabilă a râului) a așezării studiate, se poate presupune că în perioada respectivă, în regiune, regimul de precipitații era destul de sărac și deci era o climă relativ secetoasă și de aceea apele râului Jijia nu produceau inundații care să primejduiască viața locuitorilor așezării.

Prin săpăturile de până acum, majoritatea efectuate pe suprafețe restrânse, în zona așezărilor cu ceramică liniară de la noi, nu s-a găsit nici un șanț de îngrădire sau de apărare. Credem că faptul se datorește cauzei amintite. În literatura de specialitate din alte țări, se menționează în unele cazuri, că s-au delimitat și s-au cercetat astfel de șanțuri. De altfel, cultura cu ceramică liniară se plasează într-o perioadă când și în ținuturile noastre au apărut primele șanțuri de îngrădire (cum este

21. Ion Nestor și colab.: *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 66, pl. I.
22. *Ibidem*, p. 55.
23. *Ibidem*, p. 53.

de exemplu cel de la Vădastra, datând din timpul fazei Vădastra I)[24]. În funcție de datele prezentate mai sus, considerăm că este posibil ca și în marginea unor așezări ale culturii cu ceramică de la noi să se găsească șanțuri de îngrădire modeste.

Tipurile de locuințe :

Problema locuințelor din așezările culturii cu ceramică liniară din Moldova nu este încă pe deplin lămurită.

În notițele de pe șantier sunt menționate urmele unor locuințe ale purtătorilor culturii și anume : în zona movilei I — 1949 o locuință, în zona movilei II — 1949 urmele a două locuințe, iar în zona șanțului III — 1949 alte două locuințe. În realitate, numărul lor a fost mai mare în cuprinsul așezării. Se cuvine să subliniem că ele datează din diferite etape din evoluția culturii. Dacă ținem seama de caracteristicile materialului ceramic rezultă că locuirea mai intensă a fost în perioada fazei a IV-a a culturii. Din păcate, nu dispunem de datele necesare pentru a putea prezenta materialul din fiecare locuință în parte, pentru a le deosebi din punct de vedere cronologic.

Mai amănunțit au fost descrise (în notițele făcute pe șantier) numai două locuințe din zona suprafeței A din movila a II-a[25]. Dintre acestea locuința 1 se afla în partea de sud-est a suprafeței, iar locuința 2, în partea ei de nord-vest.

Din *locuința 1* s-au păstrat bucăți de lipitură arsă pe pământul galben castaniu, la 0,95 m adâncime, față de taluzul NE din jumătatea de SV a șantului (săpat în 1949) care tăia movila în două. S-a observat că bucățile de lipitură arsă erau grupate în partea de sud-est a locuinței, dar ele continuau și în partea de sud-vest (nesăpată a movilei). Pe bucățile mai mari se vedeau imprimate urmele nuielelor (având 4—5 cm grosime). În aceeași porțiune s-au găsit cioburi, oase de animale, un corn și silexuri.

Bucățile de lipitură arsă din pereții *locuinței 2* erau mai rare și se aflau la aceeași adâncime ca și cele ale locuinței 1. În partea de NNE a locuinței 2 se afla vatra (la același nivel cu bucățile de lipitură arsă). Fețuiala vetrei era foarte subțire. În partea de ENE a vetrei pământul era ars până la 7 cm grosime. Pe vatră era un strat subțire de cenușă. În partea de NV a locuinței s-a găsit o râșniță fragmentară, întrebuințată îndelung, cu frecătorul ei alături, întreg.

Observațiile făcute pe teren cu prilejul săpăturilor din așezarea de la Glăvănestii Vechi, au permis să se constate că rămășițele așezării cu ceramică liniară, după încetarea locuirii, au stat dezvelite vreme

---

24. Cornélius N. Mateescо : *Contribution à l'étude des fossés néolithique du Bas Danube : le fossé de la station de Vădastra.* În : Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prag. 21—27 août 1966, I, Praga, 1970, p. 452—457.
25. Săpăturile din acel sector au fost efectuate sub conducerea dlui Corneliu N. Mateescu.

îndelungată, iar după aceea, până în ultimele secole, terenul respectiv a fost. în repetate rânduri inundat și spălat de apele râului Jijia. Drept urmare, urmele locuințelor erau în mare parte deranjate și, în plus, erau corodate de solul negru, foarte activ, care s-a depus de-a lungul mileniilor, deasupra lor [26]. Cu toate acestea, după cum s-a menționat în cel de-al doilea raport de săpături (publicat), atât sub movile, cât și în alte porțiuni ale grindului, a putut fi dezvelit un număr destul de mare de ruine din colibele culturii cu ceramică liniară. O primă concluzie importantă care se degajă, este aceea că observațiile făcute pe teren, au permis precizarea că locuințele din cadrul așezării au fost de suprafață. De asemenea, analiza aglomerărilor de lipitură arsă dezvelite prin săpături, a dus la constatarea că locuințele aveau dimensiuni relativ reduse și că au fost construite dintr-un schelet de pari, împletitură de nuiele (mai subțiri sau mai groase), foarte sumar pomostite cu lipitură de lut (cu bobul mare), amestecat cu paie [27]. În urma arderii la o temperatură joasă, lipitura a dobândit culoarea galben roșcată. Acoperișul era, probabil, făcut din trestii. Podina locuințelor a fost din pământ bătătorit. Lipsesc până acum orice indicii despre forma locuințelor și despre amenajări mai deosebite. Sânt amintite numai resturi de vetre simple. Majoritatea vetrelor s-au găsit răscolite. Despre o singură vatră se face precizarea că avea forma aproximativ ovală, cu diametru de cca. 75 cm. Poziția vetrelor în cuprinsul locuințelor nu era uniformă. În cazul resturilor de lipitură arsă ale unei locuințe din suprafața III, porțiunea de vatră se afla înspre latura scurtă de nord.

Într-un studiu (din anul 1960) formulam părerea că dacă ținem seama de observațiile colegilor din Cehoslovacia și din alte zone locuite în vechime de către purtătorii cuturii cu ceramică liniară (de unde au „roit" spre ținuturile noastre), este posibil ca și locuințele comunității de la Glăvănești Vechi să fi fost construite după „același sistem ca și în partea de apus a teritoriului pe care au viețuit, numai că resturile unor astfel de locuințe trebuie căutate prin săparea unor suprafețe câteva sute de metri pătrați" [28]. Prin urmare, nu este exclusă posibilitatea ca din astfel de locuințe și la Glăvănești Vechi să se găsească câteva șiruri de găuri de pari la intervale diferite și, desigur, aglomerări de lipitură arsă corespunzătoare. Lipsa gropilor de pari din așezarea studiată s-ar putea explica prin caracteristicile solului. În ținuturile la care ne-am referit mai sus, fiecare locuință de acest tip avea forma rectangulară, de dimensiuni apreciebile, cu câte două sau trei încăperi, fiecare din ele servind pentru un anumit scop.

În rapoartele de săpături privind cercetările de la Glăvănești Vechi, s-a amintit despre descoperirea, în zona așezării studiate, a unor gropi, despre care, cu prudență, s-a arătat că ar putea fi gropi de bordei [29]. După părerea noastră, o astfel de explicație este mai greu de admis.

---

26. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 53.
27. *Ibidem*, p. 53.
28. Eugen Comșa : *op. cit.*, SCIV, XI, 1960, 2, p. 228.
29. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, I, 1950, 1, p. 29.

deoarece în multe din așezările cu ceramică liniară se găsesc astfel de gropi, de dimensiuni apreciabile, care nu au nici un fel de amenajare interioară. Ele se află de obicei, în preajma locuințelor. În realitate, multe din ele nu au servit drept locuințe de tipul bordeielor, ci din ele s-a scos lutul necesar construirii locuințelor de suprafață. Rezolvarea problemei nu este atât de simplă în cazul complexelor cu ceramică liniară din Moldova, dat fiind faptul că într-o astfel de așezare de la Mihoveni (jud. Suceava) s-au descoperit resturile unei locuințe de tip bordei cu o porțiune a fundului gropii păstrând urme de arsură [30].

În plus, trebuie să avem în vedere și faptul că, la numai câțiva ani, după cercetările de la Glăvănești Vechi, la aproximativ 100 km spre est de așezarea amintită, la Florești, pe teritoriul Republicii Moldova, prin săpăturile executate într-o așezare cu ceramică liniară asemănătoare, de către colectivul condus de către Tatiana E. Passek, au fost descoperite, delimitate și golite, o serie de gropi de dimensiuni apreciabile, de formă ovală prelungă, cu marginile neregulate, care au fost considerate ca reprezentând resturile locuințelor din așezarea cu ceramică liniară respectivă [31]. Prin urmare, se consideră că membrii acelei comunități de la Florești, au trăit în brodeie, cu gropi de mari dimensiuni, având adâncimea de aproximativ 1 m față de nivelul de la care au fost săpate.

Unelte : Membrii comunității studiate își făureau uneltele din : a) Silex ; b) Obsidiană ; c) Piatră șlefuită ; d) Os și e) Corn.

a) *Uneltele de silex* (fig. 3—9) :

Una din principalele categorii de unelte este cea reprezentată de acelea lucrate din silex.

Chiar din cercetarea sumară a numeroaselor piese de silex descoperite în așezarea cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, se observă cu claritate, că majoritatea unor astfel de unelte au fost făcute din silex de calitate, de culoare aproape neagră, originar din zăcămintele din preajma malului Prutului, din partea de nord a Moldovei. O serie de astfel de piese prezintă însă o caracteristică deosebitoare. Unele sânt destul de tare patinate, ceea ce a făcut, încă de la descoperirea lor, să se presupună că acele piese au fost găsite de oamenii așezării cercetate, undeva prin apropiere, pe locul unei așezări mult mai vechi probabil din epoca paleolitică. Neoliticii le-au adunat și le-au refolosit, realizându-se din ele alte unelte de care aveau nevoie. Faptul, în sine, dovedește că au existat în acea vreme, anumite greutăți în aprovizionarea cu silex.

De asemenea, au fost descoperite în săpătură unele piese de culoare galbenă închisă. Astfel de materie primă se găsește tot în nordul Moldovei, în zona dealurilor din vecinătatea localității Ibănești.

---

30. Nicolae Ursulescu și Paraschiva Victoria Batariuc : *Așezarea culturii ceramicii liniare de la Mihoveni (jud. Suceava).* În : SCIVA, 30, 1979, 2, p. 271.
31. T. S. Passek : *Noviie otkrîtiia na teritorii SSSR i voprosi pozdneneoliticeskih kultur dunaisko-dnestrovskogo mejdureciia.* În : SA, 1958, 1, p. 41.

Mai menționăm unele instrumente făcute din silex de culoare cenușie alburie. Originea materiei prime din care erau realizate este mai greu de precizat. Este posibil ca ea să provină din zăcămintele bogate de silex de calitate, din zona cursului mijlociu al Nistrului.

Variabilitatea destul de mare a tipurilor de silex folosite de către membrii comunității studiate, dovedește că purtătorii culturii, atunci când au pătruns și s-au stabilit mai întâi, în partea de nord și de centru a Moldovei, au căutat să cunoască locul zăcămintelor de materii prime necesare pentru realizarea uneltelor și că după aceea, pe calea schimburilor dintre comunitățile înrudite, obțineau diversele tipuri de roci necesare, în unele cazuri, de la distanțe apreciabile.

În lucrarea sa de sinteză privind evoluția uneltelor de silex, Al. Păunescu, studiind toate piesele din așezarea cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, a constatat că acolo s-au descoperit, în total, 546 de piese de silex [32].

Din datele publicate reiese că în acel lot predomină *lamele* (fig. 3—5), din care majoritatea (250 piese) sânt lame simple, neretușate, iar restul (31 piese) sânt lame cu marginile retușate și anume : cele mai multe au retușele oblice, iar altele, mult mai puține, au retușele abrupte și semiabrupte.

Din punct de vedere tipologic, o bună parte din lame sânt de dimensiuni mici (așa-numitele microlame), făcute, desigur, din nuclee specifice, lunguiețe și subțiri (de ex., fig. 3/4—6).

Mai sânt menționate : lame denticulate fin (3 piese), lame cu scobitură retușată (3 piese) și mai ales, lame (6 piese) cu trunchiere oblică, dreaptă, ușor concavă, retușată. Fiecare din aceste categorii de lame avea o funcție deosebită.

Mai amintim și segmentele de lame pregătite anume, folosite ca piese componente, în unelte compuse (la seceri). Ele au totdeauna pe ambele fețe, câte o mică porțiune de formă triunghiulară, lustruită intens datorită folosirii îndelungate (de ex., fig. 3/12). La Glăvănești Vechi s-au găsit 6 piese de acest fel.

Tot din porțiuni din lame se realizau și alte diferite unelte de formă geometrică :

— Unele sunt în formă de trapez (fig. 3/1,2). Este evident vorba de un tip de unelte păstrate prin tradiție din perioada tardenoisiană. O astfel de piesă de la Glăvănești Vechi, are forma specifică aproape dreptunghiulară, dar piesa este îngustă în lungime și mai mare în lățime. În secțiune are forma triunghiulară, plată. Cele două margini laterale sânt retușate mărunt. Un al doilea trapez are în secțiune forma trapezoidală și marginile retușate foarte mărunt. Remarcăm că ambele piese au marginea puțin neregulată.

— O piesă are forma de romb (fig. 3/3), cu două margini retușate foarte fin.

---

32. Al. Păunescu : *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României.* București, 1970, p. 155—156.

— Se semnalează și o piesă în formă de triunghi isoscel, neterminată, deoarece o latură este retușată numai în parte.

Tot din lame se realizau împungătoare (2 piese), având un fel de peduncul obținut prin retușe abrupte și semi-abrupte.

Prin cercetările la care ne referim au fost descoperite și numeroase răzuitoare (123 piese) lucrate, unele pe așchii pregătite anume sau pe lame (fig. 6—7). Majoritatea au partea activă convexă. Sânt și altele, mai puține, cu partea activă : oblică (3 piese), ogivală (2 piese), circulară (4 piese), semicirculară (5 piese) și alte 8 piese sânt cu partea activă dublă (fig. 6/10).

În așezare s-a găsit o singură dăltiță (burin) de unghi, pe spărtură.

Au fost strânse și 19 așchii simple, cu marginea retușată.

Ultima categorie este aceea a nucleelor. Ele sânt de mai multe tipuri (fig. 8 și 9) : a) prismatice ; b) piramidale ; c) fusiforme. Prin forma lor caracteristică ele se aseamănă cu nucleele tardenoisiene ; d) o ultimă categorie este reprezentată prin nucleele de formă neregulată.

Din silex sânt și câteva percutoare, de formă sferică (de ex., fig. 8/5, 7, 9), având diametrul de circa 5 cm [33].

Dacă facem o comparație între categoriile de unelte de silex din așezarea cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi cu lotul de unelte similare din stațiunea de la Traian „Dealul Fântânilor", aparținând aceleiași culturi, cu toate că se află destul de departe una de alta, în zone deosebite în privința reliefului și mediului natural, constatăm unele elemente de asemănare între ele. Astfel, lamele retușate sânt reprezentate în ambele complexe printr-un procentaj aproape egal (17,21% la Glăvănești Vechi și 10,07% la Traian). Sânt apropiate numeric și alte categorii de piese din cele două complexe, anume segmentele de lame folosite la unelte compuse (în primul lot 6 și 4 în cel de al doilea), lame denticulate (3 în primul lot și 2 în al doilea) lame cu scobitură (3 în primul și 4 în al doilea), lame trunchiate (câte 6 în ambele loturi), străpungătoare pe lamă (2 în primul și 3 în al doilea). Cele două loturi se deosebesc în privința numărului pieselor geometrice (5 în primul lot și 12 în cel de al doilea) și, mai ales, în cazul răzuitoarelor (123 în primul lot și numai 37 în cel de al doilea) [34].

Din analiza datelor obținute prin această comparație rezultă că pe lângă unele elemente de asemănare, care reflectă anumite ocupații practicate de membrii ambelor comunități, au existat, tot în domeniul activităților practicate, unele deosebiri destul de mari. În această privință atrage atenția, în primul rând, numărul foarte mare al răzuitoarelor în așezarea de la Glăvănești Vechi și numărul relativ mic al celor de la Traian. Dacă avem în vedere faptul că, după părerea multor specialiști, răzuitoarele au fost întrebuințate, în principal, la prelucrarea pieilor, ar însemna să admitem că între ocupațiile practicate de către membrii comunității cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, creșterea ani-

33. *Ibidem*, p. 155—156.
34. *Ibidem*, p. 156—157.

malelor domestice a jucat un rol mai important decât cel jucat de aceeași preocupare în cadrul comunității de la Traian.

Uneltele de obsidiană :

În afară de uneltele de silex, în așezarea de la Glăvănești Vechi, ca și în altele de același tip din Moldova, s-au găsit și câteva piese microlite de obsidiană [35]. Cu toate că sânt puține, ele prezintă o anumită importanță, prin aceea că astfel de materie primă nu există pe teritoriul Moldovei, iar obsidiana din zăcămintele aflate în estul Transilvaniei, este de calitate inferioară. De aceea, este de presupus că piesele de obsidiană, documentate la Glăvănești Vechi, au fost aduse acolo din ținuturile de sud ale Poloniei.

Uneltele de piatră șlefuită (fig. 10—12) :

Una din principalele categorii de unelte, folosite în diferite scopuri, este cea reprezentată prin cele realizate din diverse roci, mai dure sau mai puțin dure. În general, era folosită materia primă locală, prelucrată în fiecare așezare în parte. Sânt însă unele roci, cum este, de exemplu, tufuł vulcanic de culoare galbenă sau cafenie deschisă, rocă destul de slabă, care se găsește mai greu, deși era folosită destul de des. Zăcăminte cu astfel de rocă se cunosc în zona de dealuri din vestul Moldovei. Problemele legate de uneltele din astfel de rocă încă nu au fost suficient de intens studiate în regiunile de est ale țării, dar ținând seama de cercetările și de observațiile făcute, în diferite așezări neolitice din Muntenia, este posibil să presupunem că și în Moldova avem de a face cu o situație asemănătoare, anume aceea că unele comunități din vecinătatea zăcămintelor de tuf vulcanic, se ocupau, în anumite perioade ale anului, mai intens, cu strângerea sau chiar cu extragerea rocii necesare, iar o altă parte din membrii lor ajunseseră să se specializeze și să lucreze unelte de piatră șlefuită, nu numai pentru colectivitatea din care făceau parte, ci și pentru alte comunități mai apropiate sau mai depărtate, către care uneltele realizate erau transmise, fie pe calea schimburilor regulate dintre comunități, fie chiar prin deplasarea către unele așezări, mai depărtate (dar în cadrul aceleiași arii culturale) a unor indivizi cu loturi de astfel de unelte, folosite tot pentru schimb, în natură.

Descoperirile din așezarea de la Glăvănești Vechi permit să se susțină că exista și un alt procedeu, anume că membrii comunității studiate își procurau materia primă (respectiv roca) necesară, probabil de la distanțe apreciabile și apoi o prelucrau în cuprinsul așezării. Pentru a dovedi această afirmație amintim că în sectorul movilei II-1949, printre resturile unei locuințe cu ceramică liniară, s-au găsit, *in situ*, atât unelte de piatră șlefuită, de dimensiuni mai mari, gata făcute, cât și

35. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 55.

altele, aflate în diferite stadii de prelucrare [36]. Evenimentele care au dus la părăsirea și apoi distrugerea așezării au făcut ca acei oameni să fie nevoiți să fugă și să lase totul pe loc. Prin studierea rămășițelor atelierului amintit se poate ajunge la precizarea metodelor de lucru folosite și la cunoașterea succesiunii operațiunilor necesare confecționării uneltelor de piatră șlefuită utilizate de către membrii colectivității studiate.

La realizarea uneltelor din categoria analizată s-au folosit diferite roci dure de origine vulcanică, obținute de la alte comunități, din ținuturile aflate în preajma Carpaților Răsăriteni.

Prin săpăturile arheologice s-a stabilit că purtătorii culturii cu ceramică liniară din Moldova au întrebuințat diferite unelte de piatră șlefuită, mai ales, în formă de calapod [37]. Astfel de piese erau fixate în poziție transversală într-un mâner din corn de cerb sau de lemn, prins oblic, de o coadă de lemn. Studiindu-se, pe baza mai multor metode științifice, inclusiv pe temeiul urmelor de zgârieturi păstrate pe ele și chiar pe cale experimentală, s-a ajuns la concluzia că puteau servi în mai multe scopuri. În această privință părerile sânt împărțite. Unii specialiști consideră că uneltele în formă de calapod, au servit drept tesle pentru prelucrarea lemnului, iar alții sânt de părere că ele au servit, în special, drept săpăligi, la pregătirea solului pentru cultivarea grânelor. O astfel de explicație, fără îndoială, este valabilă în cazul uneltelor de piatră de dimensiuni mai mari. Cele de dimensiuni mai mici, cum sânt și cele câteva găsite în așezarea de la Glăvănești Vechi, desigur că au servit în alte scopuri.

În zona așezării cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi au fost descoperite 27 unelte de piatră șlefuită (fig. 10—12), unele întregi, mai multe fragmentare și câteva numai ciobite (în dreptul tăișului și, de obicei, în porțiunea muchiei).

Dintre acestea, 23 piese sânt în formă de calapod. Ele au, de regulă, forma alungită (adesea îngustă) cu tăișul arcuit și muchia, atunci când s-a păstrat întreagă, este și ea adesea arcuită. Prin urmare, ele au forma dreptunghiulară (cu precizările de mai sus). În secțiune transversală forma lor este plan convexă (în unele cazuri destul de înaltă, în raport cu lățimea). Subliniem că 20 din piesele cercetate au fost lucrate din tuf vulcanic de culoare gălbuie, altele 2 au fost făcute tot din rocă vulcanică, de culoare cenușie (probabil sânt tot din tuf vulcanic), o singură piesă (în formă de calapod) a fost lucrată din rocă vulcanică dură, de culoare verde închisă.

Amintim și o unealtă de formă prelungă, cu partea dinspre tăiș spartă, care are forma dreptunghiulară și în secțiune transversală, tot forma dreptunghiulară (fig. 11/7).

O altă unealtă, care a fost la început în formă de calapod după ce i s-au spart extremitățile, a fost folosită în alt scop (poate drept pisălog) (fig. 11/10).

---

36. *Ibidem*, p. 54.
37. *Ibidem*, p. 54.

Fără îndoială, acei oameni au întrebuințat și alte tipuri de unelte de piatră șlefuită, cum sânt, de exemplu, topoarele propriu-zise, plate, care sânt caracterizate prin secțiune longitudinală, în dreptul tăișului, cu o formă de V (de ex., fig. 11/8 și 12/6).

Uneltele de os :

Uneltele de os sânt rare. S-au găsit câteva sule, de dimensiuni mici și plăcuțe de os (fig. 13/7, 8), prelungi, cu un capăt (ciobit) care a fost probabil ascuțit.

Unelte de corn :

S-a găsit și o unealtă realizată din corn de cerb. Piesa este fragmentară. Din ea s-a păstrat numai porțiunea dinspre muchie. Are o formă deosebită cu o prelungire arcuită spre vârf.

OCUPAȚIILE :

Din materialele adunate în cursul săpăturilor și din observațiile făcute pe teren, rezultă că membrii comunității cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, se ocupau cu o activitate economică bazată pe două ocupații principale : pe cultivarea primitivă a plantelor și pe creșterea (pe scară redusă) a animalelor.

Cultivarea primitivă a plantelor :

În această privință dispunem de unele dovezi directe și altele indirecte.

Dovada principală o constituie cele câteva boabe de grâu carbonizate descoperite în cursul săpăturilor arheologice din cadrul complexului. Ele au fost analizate și s-a făcut precizarea că sânt de tipul : *Triticum monococcum* L. [38].

— Alte urme de boabe s-au păstrat întipărite în bulgării de lipitură arsă proveniți din pereții locuințelor distruse prin foc.

— O altă dovadă directă este reflectată de obiceiul oamenilor din vechime ca lutul folosit la pregătirea lipiturii necesare lutuirii pereților să fie amestecat cu paie de cereale, ale căror urme au rămas întipărite în lut.

— Lutul, mai curat, întrebuințat la modelarea vaselor, mai cu seamă a celor de uz comun, era amestecat cu pleavă măruntă. Menționăm că, uneori, în pereții groși ai unor astfel de vase s-au păstrat imprimate urme de boabe de grâu.

— Amintim că și greutățile de lut ars, pentru războiul de țesut, erau și ele modelate din același fel de pastă amestecată cu pleavă.

---

38. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 2, p. 20.

Datele indirecte sînt cele reprezentate prin uneltele utilizate la cultivarea și la culesul grânelor.

— Așa sînt săpăligile lucrate din corn de cerb, cu care se săpa pămîntul ce urma să fie cultivat.

— La strînsul recoltei erau folosite secerile, avînd un mâner de lemn sau de corn, cu o parte arcuită, în care se scobea un jgheab îngust. În el se fixau o serie de segmente de lame, de cîțiva centimetri lungime. Astfel de lame erau așezate oblic, cu un colț în afară și au fost lipite în jgheab cu diferite substanțe. Datorită întrebuințării îndelungate a unor astfel de seceri dințate, pe segmentele de lame componente, pe ambele fețe, lângă vârful ieșit în afară, s-au format porțiuni de formă triunghiulară lustruite intens. Fără îndoială că secerile descrise erau întrebuințate nu numai la seceratul grânelor, ci și la tăiatul altor plante cu tulpină subțire.

— Un alt element important, în sprijinul dovedirii ocupației amintite îl constituie faptul că în fiecare locuință cu ceramică liniară din așezarea studiată s-a găsit câte o râșniță de piatră cu albiere specifică pe mijloc, de dimensiuni reduse.

Se cuvin a fi menționate unele date pentru comparație. Astfel, se pot aduce unele completări semnificative, în privința plantelor cultivate de către purtătorii culturii cu ceramică liniară din sud-estul vastei lor arii de răspândire.

După cum am arătat, în așezările cu ceramică liniară din Moldova s-au găsit numai boabe și urme de boabe de grâu de tip *Triticum monococcum* L. Spre deosebire, în așezările similare, de același tip și perioadă, aflate între Prut și Nistru, s-au descoperit amprente de boabe de grâu de tip : *Triticum dicoccum* Schrank și *Triticum spelta* L. În plus, în acele așezări, de dincolo de Prut, s-au găsit și boabe de ovăz (*Avena sativa* L.) și de mei (*Panicum miliaceum* L.) [39].

Creșterea animalelor :

O altă ocupație importantă a membrilor comunității studiate de la Glăvănești Vechi a fost creșterea animalelor domestice.

În privința acestei ocupații, datele de care dispunem sunt încă puține, deși, prin săpăturile din anii 1949 și 1950, au fost găsite în fiecare locuință oase în cantități relativ mari [40]. În funcție de acele date se poate spune că majoritatea oaselor de animale domestice adunate au aparținut unor bovine de talie mare. Din preajma locuințelor au mai fost adunate și oase de : oaie, capră și de porc [41]. Despre caracteristicile

39. Z. V. Ianușevici : *Kulturniie rasteniia iuga-zapada SSSR pe paleobotaniceskim issledovaniiam.* Chișinău, 1976, p. 199.
40. Ion Nestor și colab. ; *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 55.
41. Informație de la Corneliu N. Mateescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

acestor categorii de animale nu suntem în măsură să dăm alte amănunte. Din păcate, nu dispunem de date cu privire la numărul exact al oaselor din fiecare categorie și, respectiv, procentajul lor.

Dintr-o așezare similară de la Florești (R. Moldova), prin săpăturile conduse de T. S. Passek, s-au adunat numeroase oase de animale domestice, studiate amănunțit de specialiști. În studiul publicat se precizează că, în gropile bordeielor nr. 1 și 3 de la Florești, au fost strânse 250 oase de animale domestice și sălbatice, aparținând la 34 de indivizi. Ca și în așezarea studiată de noi, la Florești predomină oasele de bovine (10 indivizi), urmate procentual de porc (5 indivizi) și de ovicaprine (2 indivizi) [42].

Într-un alt studiu se face mențiunea că și în așezarea cu ceramică liniară de la Nezvisko (R. Ucraina), proporția oaselor de animale domestice este asemănătoare [43].

În legătură cu oasele de animale domestice din aceste complexe considerăm că se ridică, pentru specialiștii din domeniul paleofaunei, ca și pentru arheologi, o problemă importantă, care ar merita să fie studiată cu multă grijă. Nu încape îndoială că — după cum o dovedesc oasele de animale găsite — populația de tip Criș din Moldova creștea, în preajma așezărilor, un număr redus de animale domestice, dar toate erau, desigur, de un anumit tip specific populației respective. Ar fi interesant de studiat și de știut, dacă purtătorii culturii cu ceramică liniară, originară din ținuturile Europei Centrale, atunci când au ajuns în regiunile noastre, ce fel de specii de animale domestice creșteau. Este vorba de rase similare celor locale mai vechi sau altele deosebite. În acest din urmă caz, ar fi de urmărit, pentru a se ști, dacă în Moldova, noii veniți au adoptat speciile locale, încrucișându-le cu ale lor, sau au menținut numai speciile de animale domestice cu care au venit dinspre nord-vest.

Vânătoarea :

Este de presupus că și oamenii din așezarea de la Glăvănești Vechi s-au ocupat și cu vânătoarea. Oase de animale sălbatice s-au găsit în sondajul III-1949 [44]. Nu au fost determinate. Dacă însă ținem seama de descoperirile făcute în așezarea din aceeași vreme de la Florești, unde s-au găsit oase de mistreț (5 indivizi), cerb (4 indivizi), bour sau zimbru (3 indivizi), căprioară (2 indivizi) și de castor (2 indivizi) [45] putem formula concluzia că vânătoarea era practicată, destul de intens, de către purtătorii culturii cu ceramică liniară din regiunile noastre.

---

42. T. S. Passek : *op. cit.*, SA, 1958, 1, p. 44.
43. T. S. Passek : *Seminar po vaprosam pervobîtnoi arheologii Moldavii Rumânii i prilegaiușcih raionov Ukrainî.* În : SA, 1, 1959, p. 330.
44. *Ibidem.*
45. T. S. Passek : *op. cit.*, SA, 1958, 1, p. 44.

Pescuitul și culesul :

Sântem în măsură să menționăm și alte două ocupații secundare care contribuiau în oarecare măsură, la completarea hranei membrilor comunității.

Ne referim la practicarea pescuitului, dovedit — în cadrul așezării de la Glăvănești Vechi — prin descoperirea a mai multor oase de pește, de dimensiuni mari [46].

În aceeași groapă fuseseră aruncate în vechime și o serie de valve de scoici și cochilii de melci [47]. Pe baza determinărilor făcute, se poate arăta că acele cochilii de melci erau de tipul *Cepaea Vindobonnensis* și *Helicella striata* [48]. În privința lor se poate aminti faptul că astfel de melci trăiesc în regiuni cu vegetație și climă de stepă.

Torsul și țesutul :

Despre torsul și țesutul practicat de membrii comunității de la Glăvănești Vechi dispunem de date puține.

În ceea ce privește torsul, amintim că s-au găsit câteva fusaiole de lut ars. Unele au formă sferică (fig. 13/1, 5, 6), altele sunt bitroconice (fig. 13/3). Dimensiunile lor diferă destul de mult : cele mai mici au 3,3 cm diametru, iar cea mai mare are 5 cm diametru. Atrage atenția și faptul că orificiul din mijlocul lor este uneori mic (3 mm diametru) și de obicei este de 5 mm diametru. Poate cele două categorii de piese au servit în scopuri diferite.

În privința țesutului amintim că în așezarea liniară studiată, în mai multe puncte, s-au găsit greutăți de lut ars (grupate în grămezi) pentru războiul de țesut vertical. Sunt atestate două forme de greutăți: unele sunt plate, cu un contur ovoid (cu lungimea de circa 10 cm și lățimea de aproape 5 cm) (fig. 13/2) și altele sunt rotunde. Se cuvine subliniat că ambele tipuri de greutăți au apărut în aceeași grămadă. Observația constituie o dovadă că ambele tipuri de greutăți erau folosite la același război de țesut vertical și că aveau o funcționalitate deosebită. Desigur, pentru a nu fi încurcate în timpul țesutului, li s-a dat anume o formă diferită.

Pe astfel de războaie de țesut, femeile realizau țesăturile, desigur cu diferite ornamente, necesare confecționării îmbrăcămintei tuturor membrilor comunității.

Menționăm și un obiect mic de lut, de formă aproximativ cilindrică (lung de 2,5 cm și gros de 1,5 cm) cu un orificiu în lungime. Piesa a servit, probabil, ca mărgea (fig. 13/14).

---

46. Ion Nestor și colab. : *op. cit.*, SCIV, II, 1951, 1, p. 53, 55.
47. *Ibidem*, p. 55.
48. Informație de la dl. Corneliu N. Mateescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Olăritul :

Dintre toate categoriile de materiale arheologice descoperite în timpul săpăturilor din așezarea cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi, cea mai numeroasă și mai utilă, în vederea interpretării istorice, este ceramica. În cuprinsul așezării studiate au fost descoperite două categorii de vase de lut ars, folosite în diferite scopuri gospodărești, de către membrii comunității din vechime :

I. Categoria vaselor de uz comun și

II. Categoria vaselor din pastă fină.

În cele ce urmează vom prezenta, mai întâi, caracteristicile generale ale celor două categorii ceramice și după aceea vom analiza, mai amănunțit, câteva loturi de fragmente ceramice, care au fost descoperite în anumite complexe, reprezentând rămășițele unor locuințe cu ceramică liniară, care, după părerea noastră, corespund unor etape de locuire, cel puțin în parte, deosebite.

I. *Categoria vaselor de uz comun* (fig. 14—16) :

Vasele din această categorie au fost făcute din pastă grosolană, amestecată cu o mare cantitate de pleavă (uneori în spărtură se observă și urme de boabe de grâu), care a servit drept degresant. Toate vasele au fost modelate cu mâna, din fâșii late, lipite între ele. De regulă era netezită, cu mai multă grijă, suprafața interioară a vaselor pentru a li se micșora porozitatea, cât mai mult, pe când suprafața exterioară era tratată mai neglijent.

În spărtură, de obicei, cioburile recipientelor din categoria analizată au culoarea neagră, cu aspect de cărbune (datorită cantității mari de pleavă din amestec). Straturile lor superficiale sunt, în majoritatea cazurilor, de culoare cenușie sau roșcată. În general, pereții unor astfel de vase au grosimea între 5 și 8 mm, rar au până la 1,7 cm grosime. Măsurarea fragmentelor având porțiuni mai mari din buza vaselor, din categoria de uz comun ne-a dus la constatarea că din 16 fragmente măsurate, 10 provin din vase care au avut diametrul gurii între 14 și 19 cm. Cel mai mic vas, din categoria amintită, a avut numai 7 cm diametru. În privința înălțimii acestor vase, dăm dimensiuni aproximative. Din 31 fragmente măsurate : 28 provin din vase care au avut între 7 și 13 cm înălțime și numai 3 vase au avut între 14 și 17 cm înălțime.

În privința formelor unor astfel de vase se remarcă o variabilitate destul de mică. Toate au avut corpul, mai mult sau mai puțin, bombat. Marginea lor este, de obicei, în prelungirea corpului vasului, deci nu este delimitată. În câteva cazuri, buza era puțin răsfrântă. Sunt și câteva cioburi din vase mari, cu corpul bombat și cu gât cilindric, scund (de peste 2 cm înălțime). Din cercetarea amănunțită a fragmentelor provenite din vasele de uz comun rezultă că decorul lor era, de obicei, simplu, fiind alcătuit din : adâncituri, brâuri în relief și proeminențe.

Dacă avem în vedere — aşa după cum am amintit — culorile diferenţiate ale mijlocului cioburilor şi ale celor două straturi superficiale, atunci suntem în măsură să precizăm şi modul de ardere a vaselor descrise. Culoarea neagră a miezului cioburilor, ca şi nuanţele de la cenuşiu la roşcat, ale straturilor superficiale, se explică printr-o ardere la o temperatură relativ joasă de câteva sute de grade Celsius. O astfel de ardere a vaselor, dacă ţinem seama şi de analogiile etnografice, constatate la populaţii aflate pe trepte de dezvoltare, oarecum asemănătoare, cu aceea a comunităţii studiate, se obţine, de regulă, pe vetre deschise. Vasele de lut, modelate cu mâna şi uscate la soare erau aşezate, cu grijă, pe vatră. În jurul lor şi deasupra se punea combustibilul, se făcea focul şi ele se ardeau. Unele, anume acelea care erau mai la margine, datorită contactului cu oxigenul, erau arse oxidant (numai la suprafaţă) şi de aceea dobândeau culoarea roşcată. Altele, aflate către mijlocul grupului, erau ferite de oxigen şi de aceea erau arse reducător, căpătând culoarea cenuşie, cu diferite nuanţe.

II. *Categoria vaselor din pastă fină* (fig. 17—24) ;

Vasele din această categorie sunt caracterizate prin pasta folosită, prin formele şi prin decorul lor. Toate recipientele au fost modelate din pastă fină, cu foarte puţină pleavă în amestec. Astfel de vase au fost şi ele modelate cu mâna. Pe ansamblu, formele vaselor sunt puţin diferenţiate funcţional.

Majoritatea vaselor din pastă fină au avut forma de pahar, cu corpul mai mult sau mai puţin bombat, de dimensiuni mici şi mijlocii (de ex., fig. 17/5, 8, 9). Înălţimea lor este diferită. Atrage atenţia faptul că multe pahare de acest fel au avut înălţimea aproximativă de la 8 la 14 cm. Diametrul la gură al vaselor este destul de variat, între 7 şi 20 cm. Vasul cu diametrul de 7 cm este izolat. Urmează câteva cu diametrul de 10—12 cm, majoritatea aveau între 13 şi 16 cm diametru, apoi câteva cu diametrul de 18—20 cm. Diametrul fundului unor astfel de pahare era între 4 şi 8 cm. Grosimea pereţilor nu diferă prea mult. Uneori au câte 3—4 mm grosime, de obicei câte 5—8 mm şi, mai rar, câte 9—10 mm.

Marginea vaselor este, de regulă, în prelungirea corpului (de ex., fig. 17/8, 11). Uneori se observă o tendinţă de a răsfrânge buza puţin în afară (de ex., fig. 17/5). Câteodată, partea dinspre margine este mai subţire decât peretele vasului (de ex., fig. 17/7), sau alteori este puţin mai groasă. De obicei, trecerea de la pereţii vaselor (din pastă fină) la fundul lor este treptată, fără un unghi clar (de ex., fig. 22/6, 8).

Toate vasele din pastă fină au avut suprafaţa, atât în interior, cât şi la exterior, lustruită cu multă atenţie. S-a observat că majoritatea paharelor au fost modelate cu grijă şi arse bine.

Se cuvine să menţionăm că în cadrul lotului studiat sunt unele fragmente din vase făcute, probabil, din pastă cu o compoziţie necorespunzătoare sau poate arse greşit, din care cauză sunt sfărâmicioase.

Vasele din pastă fină sunt ornamentate, în principal, cu diferite motive alcătuite din linii incizate (asociate, rar, cu proeminenţe), făcute pe cea mai mare parte din suprafaţa lor (de ex., fig. 17 şi 18). Liniile incizate sunt, de regulă, subţiri şi au fost realizate cu un instrument cu vârful ascuţit, probabil, cu o lamă de silex sau de obsidiană. Pe un număr mic de fragmente ceramice se păstrează decorul format din linii groase.

În spărtură, vasele din pastă fină au în mijloc, ca şi straturile superficiale, culoare cenuşie, cu diferite nuanţe, dovadă că arderea vaselor se făcea în condiţii deosebite faţă de acelea de uz comun. Considerăm că vasele din categoria amintită erau arse într-un fel de cuptoare de olărie primitive, reprezentate printr-o groapă, cu diametrul de aproximativ 1 m, nu prea adâncă, amenajată anume pentru a servi drept cuptor de ars vase. Ţinând seama de culoarea cenuşie sau neagră, obţinută, este sigur că modul de ardere era dirijat cu grijă. După aşezarea vaselor în groapa cuptorului (lăsându-se libere marginile gropii) se punea în jur şi deasupra materialul lemnos, căruia i se dădea foc. Atunci când cuptorul se încingea şi arderea combustibilului era aproape terminată, cuptorul se acoperea, aşa fel ca în interiorul lui să nu pătrundă oxigenul. Arderea reducătoare a vaselor se continua, ele dobândind, până la urmă, culoarea cenuşie, cu diferite nuanţe, până la negru. În cursul săpăturilor, din cuprinsul aşezării studiate, s-au descoperit numai 5 vase întregibile (fig. 25).

*

În continuare vom prezenta câteva loturi de fragmente ceramice descoperite în cuprinsul aşezării cu ceramică liniară de la Glăvăneştii Vechi, găsite în complexe relativ închise (deoarece în ele au putut nimeri şi unele cioburi din alte etape, mai târzii).

I. Cel mai vechi grup, după părerea noastră, este reprezentat de fragmentele descoperite în groapa M din şanţul I-1950 (fig. 26). Acesta corespunde în timp cu perioada în care s-au stabilit în zonă primele comunităţi ale culturii cu ceramică liniară, respectiv cu sfârşitul fazei a III-a a culturii (după periodizarea lui E. Neustupny) [49].

În cadrul lui nu s-a găsit nici un ciob din vase de uz comun.

Toate cele 15 fragmente găsite în groapă, provin din vase modelate din pastă fină. Toate sunt cioburi din pahare, cu corpul bombat, destul de mult (fig. 26/3, 4), având buza în prelungirea peretelui vasului. Două cioburi sunt neornamentate (fig. 26/1, 2).

În privinţa decorului, lotul prezintă unele caracteristici. Pe un ciob s-a făcut, mai jos de buză, un şir orizontal de alveole distanţate. De la o serie de alveole coboară câte o linie groasă incizată, verticală (fig. 26/4). Pe alt ciob, mult mai jos de buză, sunt 3 alveole mici alăturate, de la care coboară linii incizate paralele (fig. 26/5).

---

49. Evžen Neustupný: *K relativni chronologii volutové keramiky.* În: AR, VIII, 1956, 3, p. 386—407.

Majoritatea cioburilor din pahare au mai jos de buză câte o linie orizontală, pe care s-au făcut alveole distanțate (de ex., fig. 26/7, 8). Pe corp au două linii incizate, arcuite, paralele. Pe un alt ciob, lângă linie, s-au făcut două alveole, de la care pornesc în jos două linii incizate, paralele (fig. 26/8). Un ciob are de-a lungul buzei două linii paralele, distanțate, pe care s-a făcut câte o alveolă (fig. 26/3). Patru cioburi au de-a lungul buzei câte trei linii paralele (fig. 26/10, 11) (pe unul sunt alveole regulate, pe celelalte sunt alveole mari, cu forme neregulate).

Un ciob credem că nu aparține, din punct de vedere cronologic, lotului descris (fiind mai târziu), deoarece are în lungul buzei trasate 6 linii (cam neregulate), la intervale mici, din loc în loc, pe ele s-au făcut alveole (ovale, mici) dispuse pe verticală (fig. 26/12).

II. Majoritatea fragmentelor ceramice provenite din câteva loturi găsite printre resturile a două locuințe de sub movila II-1949, datează din faza a IV-a (după periodizarea lui E. Neustupny) [50] sau mijlocie (după periodizarea lui B. Soudsky) [51].

În zona locuinței 1 din sectoarele A 1 și B 1 ale movilei (fig. 27 și 28), s-au găsit puține cioburi din vase de uz comun (de ex., fig. 28/1). Unul provine dintr-un borcan cu corpul bombat (cu peretele destul de gros), neornamentat (fig. 27/1). Alt fragment a făcut parte tot dintr-un borcan, cu corpul bombat și buza scundă, puțin răsfrântă. Este ornamentat, alături de buză, printr-un șir de adâncituri (cu forme neregulate) făcute cu vârful degetului (fig. 28/1). Pe cel de al treilea ciob s-a păstrat pe corp o proeminență rotundă, scundă, cu o adâncitură pe mijloc (fig. 27/2).

Toate celelalte fragmente au făcut parte din pahare cu corpul bombat, cu buza în prelungirea corpului (de ex., fig. 27/4 și 28/8). Toate sunt modelate din pastă fină. Pe astfel de cioburi, paralel cu buza, s-au trasat câte două (fig. 28/9), iar în majoritatea cazurilor, câte 3 linii (de ex., fig. 27/4 și 28/6, 7), orizontale, adesea distanțate. Pe liniile de pe câteva cioburi nu s-au făcut alveole (de ex., fig. 28/5, 8). Pe altele, sunt alveole, anume unele mici, rotunde, pe linii (de ex., fig. 28/6), dar, de regulă, alveolele sunt ovale, prelungi și au fost făcute pe linii sau alături de ele (de ex., fig. 28/4 și 28/7), totdeauna dispuse în șir. Reținem că în cadru lotului este și un ciob pe care s-au păstrat alveole triunghiulare (fig. 28/16) (care ar putea fi un indiciu pentru o datare mai târzie).

Decorul de pe corpul paharelor se compune din grupuri de unghiuri suprapuse (fig. 27/3, 6, 8 și 28/7, 13) (cu vârful în jos), din semicercuri suprapuse (fig. 27/4 și 28/9, 14). De-a lungul acestor linii și la extremități, fiind făcute alveole. Mai rar, de la linia cea mai de jos (din jurul buzei) coboară câte două linii verticale, paralele, scurte, prevăzute la capete cu alveole (fig. 27/5), sau câte două linii oblice (înclinate una spre alta (fig. 28/17). Pe un singur ciob, decorul din linii incizate se combină cu o proeminență mică, rotundă (fig. 27/6).

---

50. *Ibidem*, p. 386—407.
51. B. Soudský: *K methodice třídění volutové keramiky*. În: PA, XLV, 1954, Praga, p. 75—104.

Un ciob este deosebit, are decorul din linii incizate, formând două unghiuri drepte, suprapuse, iar suprafața unghiului de deasupra era acoperită cu linii incizate, oblice, paralele, distanțate (fig. 28/18). Este un decor care se aseamănă cu cel specific unei categorii de vase din arealul culturii Dudești din Muntenia.

Cel de al doilea lot provine din zona locuinței 2, din suprafețele A 2 și B 2, din movila II-1949 (fig. 29 și 30).

Din acest lot fac parte puține cioburi din vase de uz comun. Două din ele au avut corpul bombat. Unul avea buza puțin răsfrântă și decorul compus dintr-un șir de adâncituri de-a lungul marginii, făcute cu degetul (fig. 30/1). Al doilea avea o proeminență mică, cu crestătură orizontală pe mijloc (fig. 30/2).

Ca și în lotul precedent, restul fragmentelor provin din vase din pastă fină, în formă de pahare, câteodată cu marginea puțin răsfrântă (de ex., fig. 30/5, 6). Un singur ciob a făcut parte dintr-un castron de formă tronconică, având peretele puțin arcuit și neornamentat (fig. 29/3).

Două cioburi sunt puțin deosebite, căci au decorul simplu, unul reprezentat printr-un șir de alveole ovale, mici (cu un capăt ascuțit), de-a lungul buzei (fig. 30/3) și altul grupuri distanțate de câte 3 alveole (cam neregulate), dispuse pe verticală în jurul marginii vasului (fig. 30/4).

Majoritatea paharelor au trasate paralel cu marginea grupuri de câte două (rar) (fig. 29/1 și 30/5, 14), de obicei, câte trei linii paralele, orizontale (fig. 29/6, 7 și 30/6, 9), pe care s-au făcut alveole (rotunde sau ovale). În unele cazuri, pe astfel de vase, mai jos de linii, nu s-a păstrat alt decor (de ex., fig. 29/5, 6, 11 și fig. 30/14, 24). Alteori se văd grupuri mici verticale de alveole (fig. 30/6, 9).

De obicei, ca și în cazul lotului precedent, pe corpul vaselor s-au trasat linii paralele în zig-zag (fig. 29/11) ; grupuri de unghiuri suprapuse (fig. 29/5 și fig. 30/22) : grupuri de câte 3 linii paralele, oblice (fig. 29/5, 6) ; grupuri de linii arcuite în semicercuri suprapuse (fig. 30/15, 17) : mai rare sunt combinațiile de linii arcuite, paralele (fig. 30/19—21) (cioburile fiind mici nu putem preciza decorul format). De-a lungul liniilor și la extremități s-au făcut alveole, dar trebuie reținută fig. 30/8, 13, 15). Pe un vas cu decor din linii incizate, s-a păstrat o proeminență imitând, stilizat, capul unui animal cornut (fig. 30/17).

În câteva cazuri alveolele au forma triunghiulară (fig. 29/12 și fig. 30/25) (ornament care ar putea fi specific unei alte etape mai târzii). Din acea serie fac parte câteva fragmente de pahare cu decorul mai bogat, compus din 3 sau 4 linii (mai adese, de-a lungul marginii) iar mai jos grupuri de semicercuri, suprapuse (fig. 29/13, 14).

Dispunem și de un lot de materiale din zona movilei V — 1949 (fig. 31, 32 și 33).

Cioburile din vasele de uz comun provin din borcane cu corpul bombat (fig. 31/1, 2) și, mai rar, din borcane cu gît (fig. 31/6). Astfel de vase, uneori, nu au decor, alteori, de obicei, au de-a lungul buzei câte un șir de adâncituri făcute cu vârful degetului și cu unghia. Adâncîturile sunt destul de dese lângă buză sau mai rare, mai jos de mar-

gine (fig. 31/2—6). Pe unele vase s-au făcut proeminenţe de diferite forme (fig. 31/7—9).

În cadrul lotului majoritatea cioburilor sunt din vase din pastă fină, în formă de pahare cu pereţii arcuiţi (fig. 32). Fac excepţie câteva cioburi din castroane tronconice cu corpul arcuit (de ex. fig. 33/11). Decorul unor astfel de vase este variat. Într-un caz s-au păstrat două linii arcuite, paralele, care coboară de lângă buză (fig. 32/1). Un alt ciob are de a lungul buzei o linie orizontală, lângă care mai jos de ea, s-a făcut la intervale inegale, un şir de alveole micuţe (fig. 32/2). Se cuvine să amintim şi câteva cioburi prevăzute cu o linie mai jos de buză, de la care coboară, la intervale egale, linii incizate, verticale sau oblice (fig. 32/3—5). Numai unele din ele au la capăt sus câte o alveolă (fig. 32/3—5). Sunt destul de multe cioburi cu decorul din linii suprapuse, în semicercuri, prevăzute cu alveole (fig. 32/9, 15 şi 33/7, 9). Atrag atenţia câteva cioburi având decorul din mai multe linii dese în jurul buzei sau pe corp (fig. 32/16—18). Acestea din urmă ar putea fi puţin mai târziu.

Lotul descris credem că datează tot din faza a IV-a a culturii cu ceramică liniară.

Considerăm că din aceeaşi fază datează şi alte câteva fragmente :

— Un ciob mic, pe care se văd două linii orizontale, paralele, distanţate, între care, precum şi în porţiunile de deasupra şi dedesubt (poate şi ele delimitate prin linii similare) s-au făcut mici adâncituri, fără o anumită ordine (fig. 24/3).

— Un altul mai mare, provine dintr-un pahar, cu formă aproximativ tronconică, cu pereţii puţin arcuiţi. Pe vas s-au trasat două linii (pe una din ele se vede o alveolă obişnuită) aproximativ paralele cu buza vasului, distanţate între ele. Pe suprafaţa dintre linii s-au făcut din loc în loc, liniuţe scurte (fig. 24/9).

— Un alt ciob deosebit, provine dintr-un vas mai mare, cu corpul bombat, prevăzut cu o toartă (nu prea mare) pe verticală. Pe partea inferioară a ciobului sunt două linii incizate prevăzute cu câte o alveolă. În dreapta torţii au fost trasate şase linii (destul de scurte) semicirculare, suprapuse, având câte o alveolă ovală (cu un capăt ascuţit). În stânga torţii se văd alte două linii semicirculare mai lungi, suprapuse, cu alveole la extremităţi (fig. 24/21). Acest fragment probabil datează din ultima fază a culturii.

— Reţinem şi observaţia că pe fundul unui vas cu decor compus din semicercuri, au fost trasate două linii incizate, formând un x, cu alveole pe extremităţile liniilor şi pe mijloc (fig. 33/12). Un semn similar s-a făcut şi pe un vas de la Ruseştii Noi (Rep. Moldova). Subliniem că pe acel recipient nu s-a mai făcut alt decor. Suntem de părere că acest semn a avut, în vechime, o anumită semnificaţie magico-religioasă.

III. Un lot de trei fragmente ceramice (găsit în ş. II E) se deosebeşte de celelalte prin decor (fig. 34). Ele provin din pahare, cu corpul bombat, modelate din pastă fină. Pe două din ele (din două vase deosebite) decorul din lungul marginii, se compune din două şiruri para-

lele, orizontale, de adâncituri, cu formă specifică, prelungă, pe verticală, cu un vârf ascuțit în sus și cu partea de jos arcuită. Mai jos, pe corp, urmează grupuri de câte patru linii dese paralele, în semicerc, suprapuse. Grupurile sunt legate între ele (fig. 34/1—2). Cel de al treilea ciob provine din partea inferioară a unui pahar cu decor format din alveole similare, dispuse în șiruri verticale (fig. 34/3).

Prin urmare, ținând seama de caracteristicile loturilor de materiale descrise, considerăm că primul din ele este cel mai vechi și prin unele materiale datează de la sfârșitul fazei a III-a a culturii studiate.

Alte câteva loturi, cele mai multe, sunt din faza a IV-a a culturii, iar ultimul lot (compus din câteva fragmente) îl atribuim fazei a V-a a culturii. Tot din această fază ar putea data și fragmentele cu decor deosebit, din loturile specifice fazei a IV-a. Ne gândim, mai ales, la cioburile ornamentate cu mai multe linii paralele, dese, prevăzute cu alveole, din lungul marginii vaselor, asociate cu grupuri de semicercuri, paralele, dese, suprapuse.

În privința datării complexului, într-o lucrare recentă, se arată că locuirea din așezarea purtătorilor cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi a început la sfârșitul fazei timpurii a culturii (din Moldova), a continuat în tot cursul fazei mijlocii și apoi a celei finale. Sfârșitul complexului la care ne referim s-ar plasa la începutul fazei timpurii a perioadei Zelizovce [52].

*

Ne ferim de a face, în această lucrare, prea multe comparații de ordin tipologic și cronologic cu alte complexe similare, deoarece considerăm că este mai important faptul că publicăm, pentru uzul specialiștilor din țară și din străinătate, majoritatea materialelor descoperite în anii 1949 și 1950 în cuprinsul așezării cu ceramică liniară de la Glăvănești Vechi.

L'AGGLOMERATION APPARTENANT À LA CULTURE DE LA CERAMIQUE RUBANNÉE DE GLĂVĂNEȘTII VECHI

(R é s u m é)

Pendant les années 1949 et 1950 à Glăvănești Vechi (dép. Iași) ont été effectuées des fouilles auprès du rouisseau Jijia dans une agglomération appartenant à la culture à céramique rubannée. L'agglomération se trouve sur un terrain alongé, peu élévé. Une partie de l'agglomération avec de la céramique rubannée a été superpo ée par les restes de la platforme d'une habitation appartenant à la phase Cucuteni B. Sur le même lieu ont été élévé plus tard des tumuli avec des tombeaux à ocre rouge. La couche contenant des matérieaux céramiques ru-

52. Nicolae Ursulescu : *Contribuții privind evoluția culturii ceramicii liniare pe teritoriul Moldovei.* În : ArhMold, XIII, 1990, p. 37.

bannées a été très mince pour cette raison il n'y a pas posibilite de faire des observations stratigraphiques concernant le rapport entre les différents complexes.

L'agglomération à céramique rubannée a 300 m longuer et quelques disaines m du largeur. Dans cette agglomération ont été mis au jour quelques habitations qui ont constitué plusieurs groupes. La plupart des habitations ont été construites á la surface ayant les parois en pieux et en natte de branches enduites avec de la terre glaise. La forme exacte de ces habitations n'a pu être determinée. Dans chaque maison se trouve un âtre ouverte et une moulin à bras. Auprès des habitations ont été des fosses, les unes d'eux ayant des grandes dimensions.

Pendant les recherches éffectuées on n'a pu observer l'existence d'une fossé pour défence.

Les membres de la communauté, qui ont vécu dans cette agglomération, ont utilisé des nombreux outils. Pendant les fouilles ont été trouvé 546 pièces en silex. Entre ces pièces il y a quelques microlites, entre eux deux trapezoidales et un romboidal. Parmi les outils prédominent les lames, suivis par des grattoirs et d'autres types. La majorité des pièces ont des dimensions moyennes, caractéristiques pour le néolithique moyen. Il y a aussi de nuclées, ce qui prouve que la majorité des pièces ont été réalisées sur place.

Dans cette agglomération ont été mis au jour aussi quelques microlites en obsidianne qui ont parvenu par les échanges qui ont eu lieu avec des communautés assez éloignées.

De même ont paru des pièces en piórre polie. Predominent les haches en forme de bottier, sans perforation. Ces haches ont été confectionnées en général de tuf volcanique de couleur jaune. Seulement quelques pièces ont été realisées des roches dures d'origine volcanique.

On doit mentionner spécialement que dans une maison, sur une surface restreinte, on été trouvées *in situ* des outils finits en pièrre polie, ainsi que des pièces en différentes stades du travail. Il est evident que dans cette maison a fonctionné un atelier pour confectionner les pièces mentionnées plus haut, utilisant comme matère première des rochés aportées des Carpathes Orientaux.

De cette agglomération proviennent un nombre reduit des outils en os et une seule pièce en corne.

Une des occupation des membres de la communauté de l'agglomération de Glăvăneştii Vechi a été la culture primitive des plantes. Ont été découvri des grains de blé *(Triticum monococcum* L.). Des grains de blé sont imprimé aussi dans la terre glaisse des parois, ainsi que sur quelques tessons céramiques. On doit mentionner de même que la pâte de la céramique a été degraissée avec assez beaucoup de balle de céréales.

En ce qui concerne l'élévage on a peu des données. D'après les ossements détérminés jusqu'a présent résulte que la plupart appartinnent à des bovines d'une grande taille. Auprès des habitations ont été trouvées aussi des ossements appartenant a des : ovines, chèvres et porc. Ont paru aussi des ossements appartenant à des animaux sauvages, mais encore pas détérminés. Il y a aussi quelques os qui proviennent des grands poissons et des coquillages et escargots.

Dans quelques habitations ont été trouvées des fusaïoles (fig. 13/1, 5, 6) et de petits tas des poids en argile brulée, rondes ou ovales (fig. 12/2). Les dernières ont servi comme poids pour métier à tisser vertical soit pour le traîneau.

Les membres de la culture de la céramique rubannée, ont utilisé deux sortes des vases : la céramique d'usage commun et la céramique en pâte fine. Malheureusement seulement cinq vases on pu être réstauré (fig. 25).

Dans l'ouvrage ont été étudiés les caractéristiques principales pour chaque catégorie et ont été présentés des fragments céramiques découverts dans des complèxes fermés, qui d'après leur décor peuvent être atribué à différentes phases d'évolution de la culture rubannée.

Les vases de l'usage commun (fig. 14—16) ont été modélés en pâte melée avec beaucoup de la balle. Ces vases ont été brulés sur des âtres ouverts à une température qui a mesuré quelques cents grades Celsius.

La catégorie des vases fins (fig. 17—24) ont peu de la balle dans leur pâte. La forme principale est représentée par le bol (fig. 17/5, 8, 9 (avec les

parois arqués. Il y a aussi quelques écuelles tronconiques avec les parois peu arquées (fig. 20/10).

En ce qui concerne la périodisation de la céramique l'auteur considère que dans l'agglomération de Glăvăneştii Vechi le plus ancien complèxe de la céramique rubannée est représenté par la fosse M de la section I—1950 (fig. 26). Dans cette fosse ont été trouvés des fragments des bols en pâte fine, ayant un décor des alvéoles et lignes incisées. Un motif décoratif spécifique est constitué par des alvéoles enfoncées succesivement sous la buche, d'où sont trasées dès lignes verticales incisées. Sur la majorité des fragments a été incisé une ligne horizontale sous la buche, interrompue par des alvéoles. Plus rarement on trouve sous la buche trois lignes horizontales interrompues de même par des alvéoles.

La majorité des fragments céramiques d'une deuxième lot datent, d'une autre phase. Elles proviennent des deux habitations (superposées par le tumulus II—1949) (fig. 27—30).

Les vases provenant de ces complèxes sont représentés en part par des pots d'usage commun, ayant soit un rangée des alvéoles, soit des proeminences des différentes formes.

La majorité des fragments proviennent des bols avec le corp près que sféroidal à côté des quelles ont paru aussi des fragments des vases tronconiques ayant les parois arquée. Sur ces vases sous la buche sont incisées trois lignes parallèles horizontales sue lesquelles de place en place il y a des alvéoles. Sur leur corp a été realisé un décor assez varié, formé par des groupes des angles ou des demicercles superposés sur sur lesquelles de distance en distance sont réalisés des alvéoles des formes différentes.

On doit mentionner spécialement un fragment céramique qui a un décor formé des lignes incisées, semblable au décor des quelques vases de l'aréal de la culture de Dudeşti de la région du sud de la Munténie.

Une troisième lot des fragments céramiques est répresenté seulement par quelques tessons en pâte fine (fig. 34). Sur deux il y a sous la buche un décor représenté par deux rangées horizontales des alvéoles imprimées avec la base arrondie et la partie supérieure aiguë. Sous les rangées des alvéoles suivent des groupes formées par 4 lignes incisées, formant groupes des demicercles liés entre eux.

Le premier lot date de la fin de la phase III (après la périodisation de E. Neustupny ou de la premiére partie de la phase moyenne (d'après la périodisation de B. Soudsky) de la culture à céramique rubanée.

La mojrité des fragments céramiques du deuxième lot appartiènnent à la IV-e phase (d'après la périodisation de E. Neustupny) ou á la deuxième part de la phase moyenne d'après la périodisation de B. Soudsky) de la culture a céramique rubannée.

Le dernier lot peut être daté du commencement de la V-e phase d'après la périodisation de E. Neustupny) ou du commencement de la phase tardive (d'après la périodisation de B. Soudsky) de la culture à céramique rubannée.

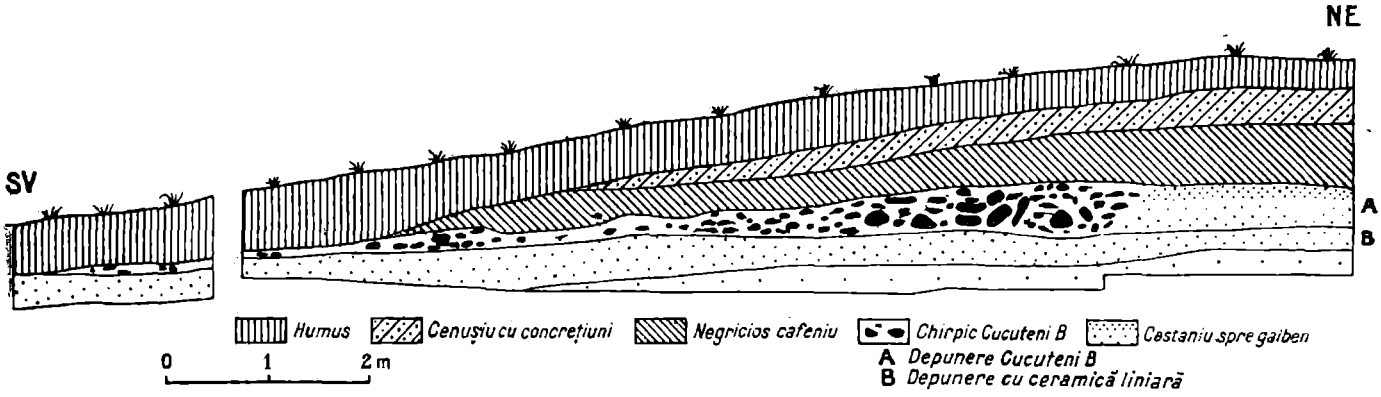

Fig. 1. Glăvănești Vechi. Profilul malului de NV al șanțului NE—SV. din movila I — 1949.

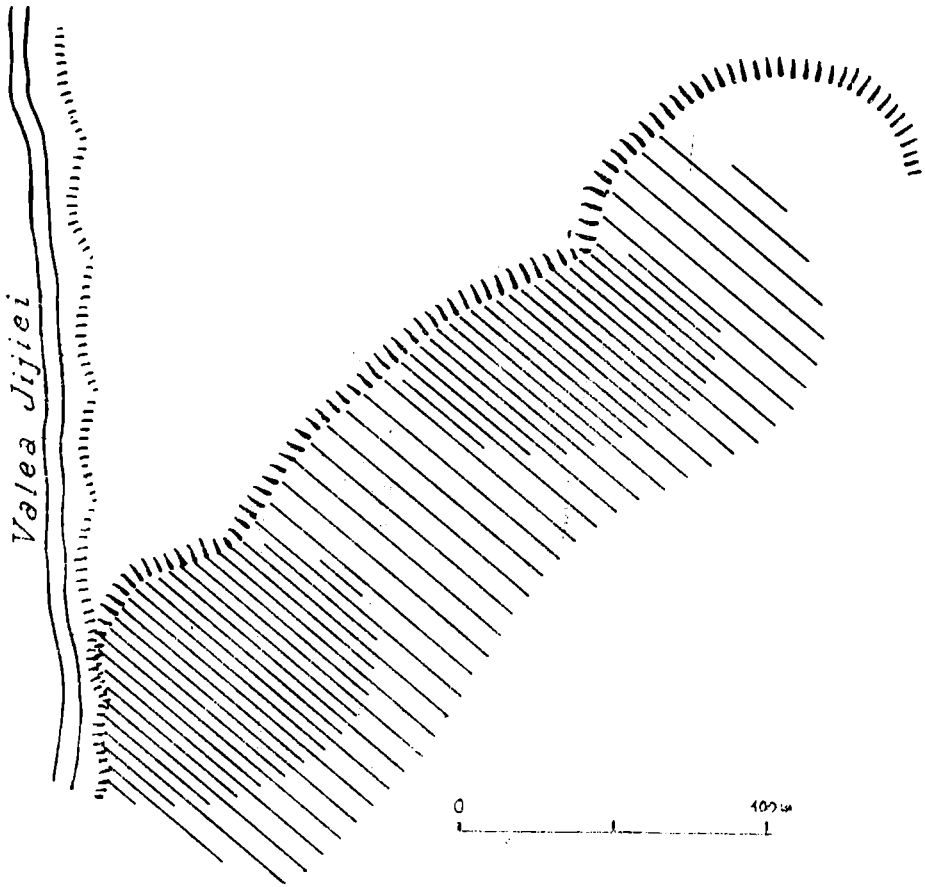

Fig. 2. Glăvănești Vechi. Întinderea aproximativă a așezării cu ceramică liniară.

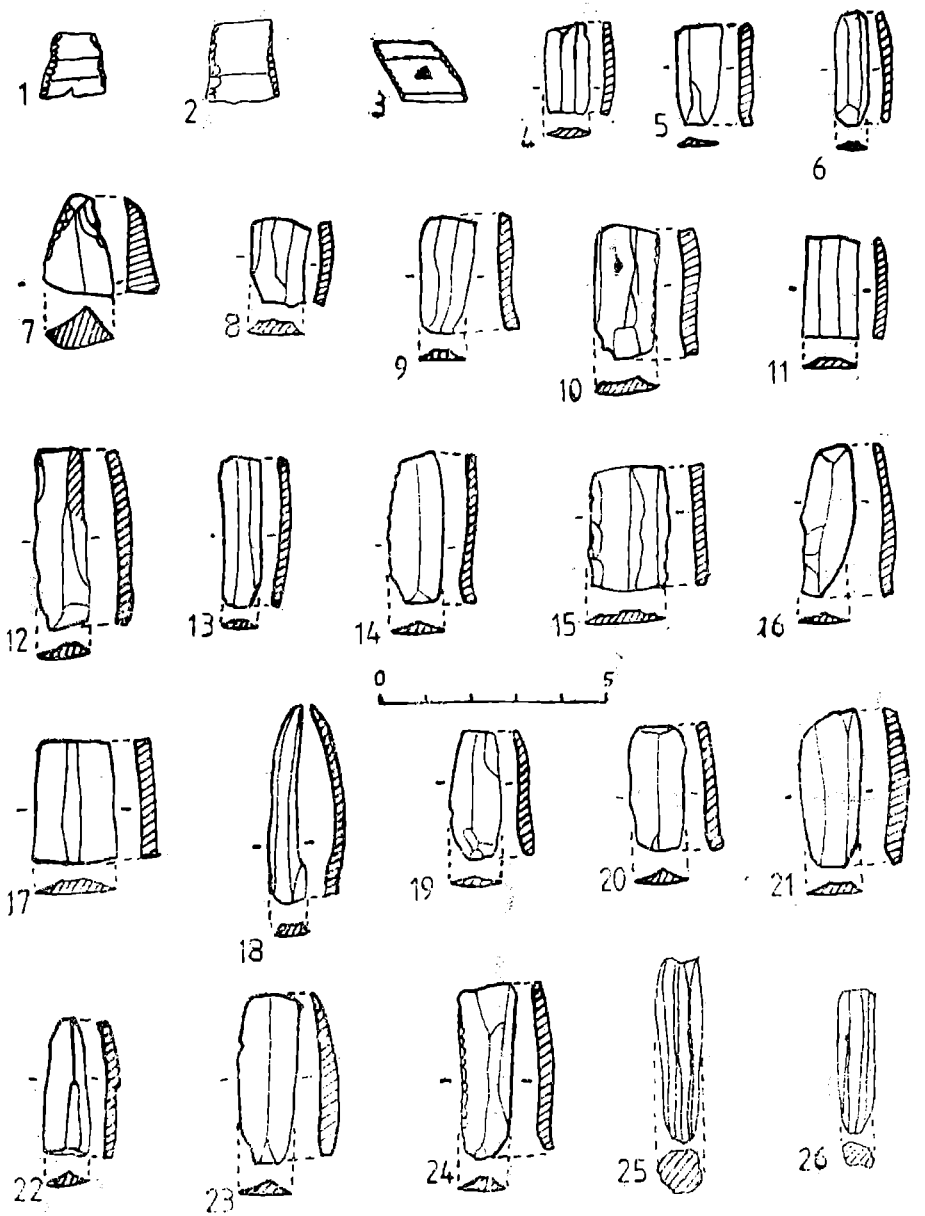

Fig. 3. Glăvăneștii Vechi. Microlite de silex.

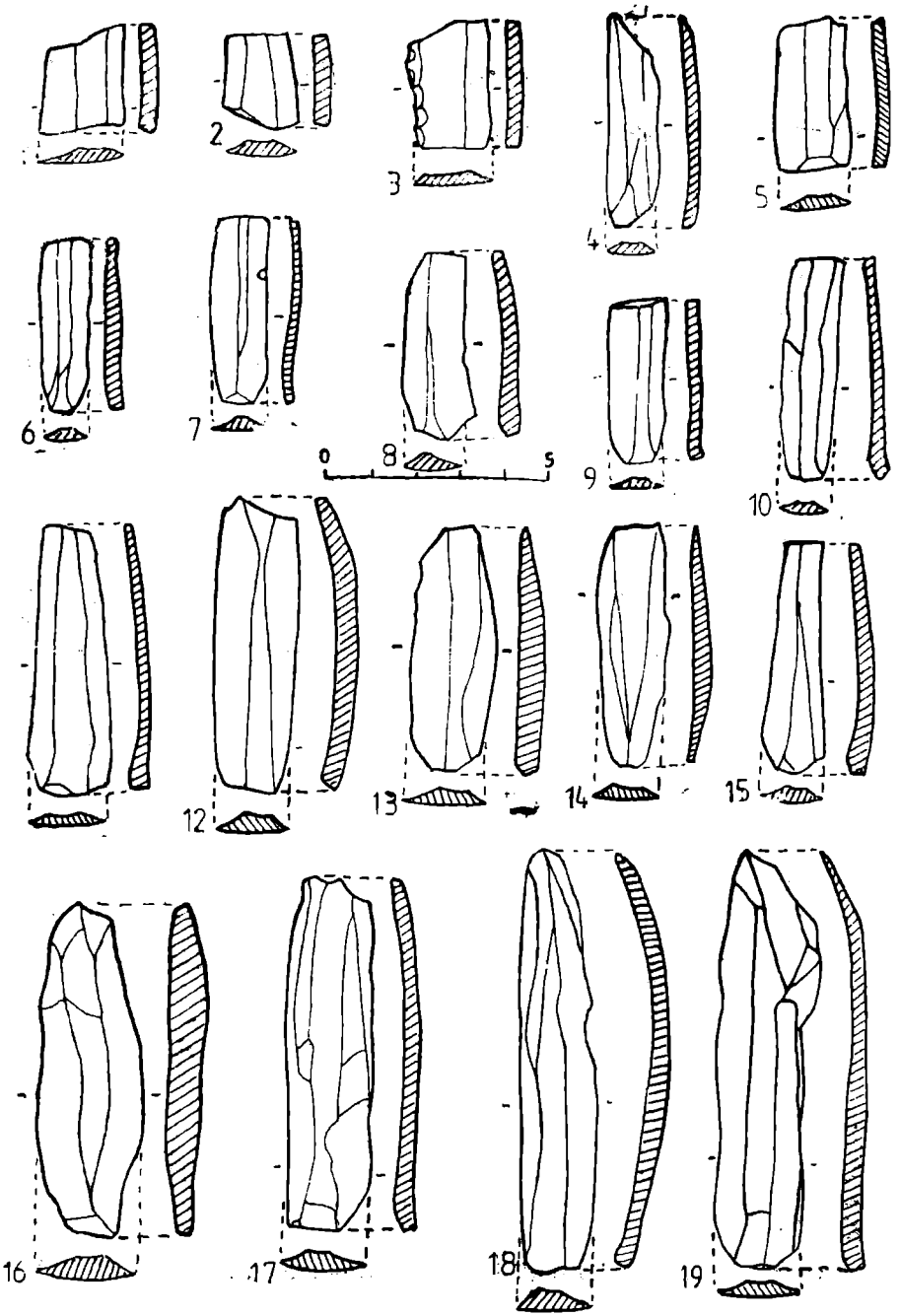

Fig. 4. Glăvăneștii Vechi. Lame de silex.

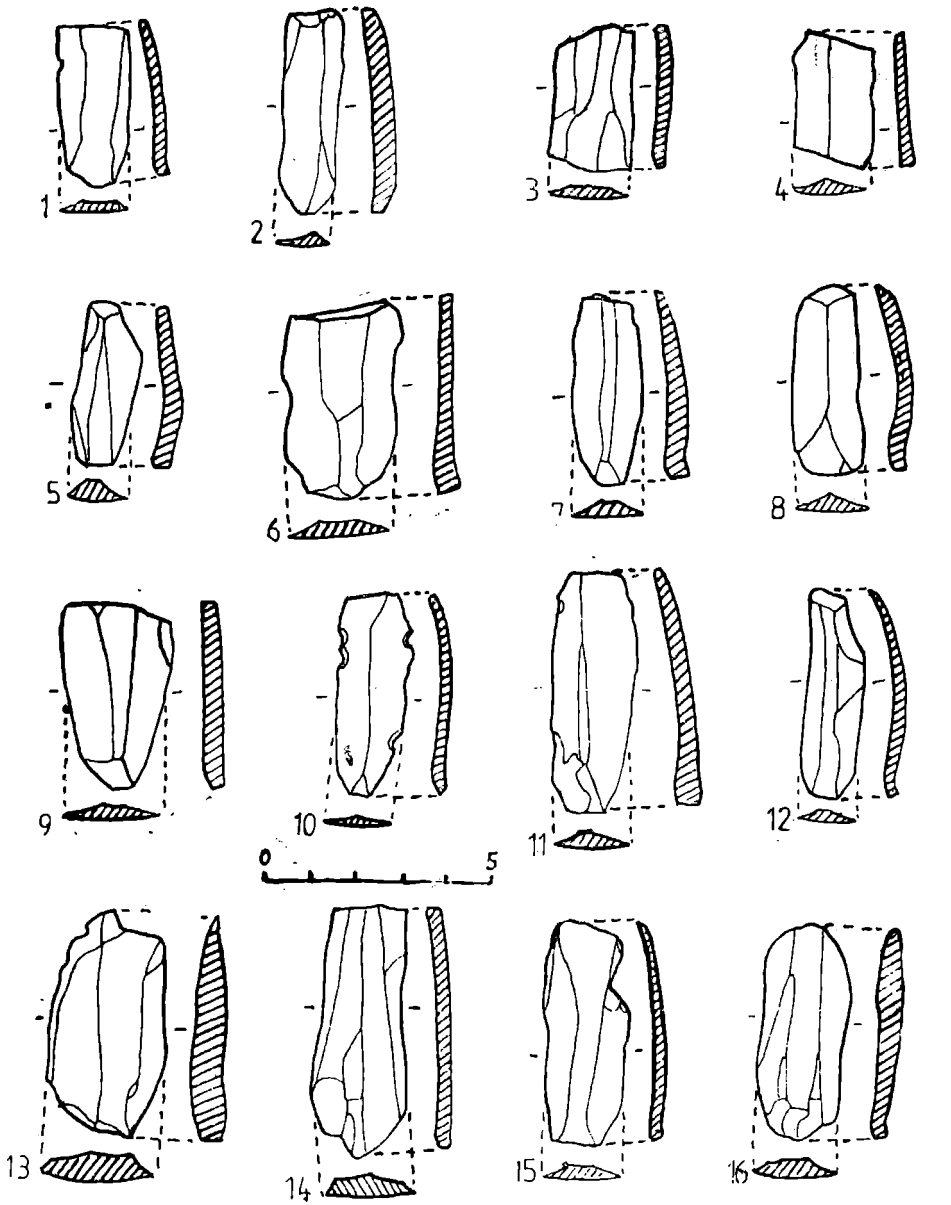

Fig. 5. Glăvăneștii Vechi. Lame de silex.

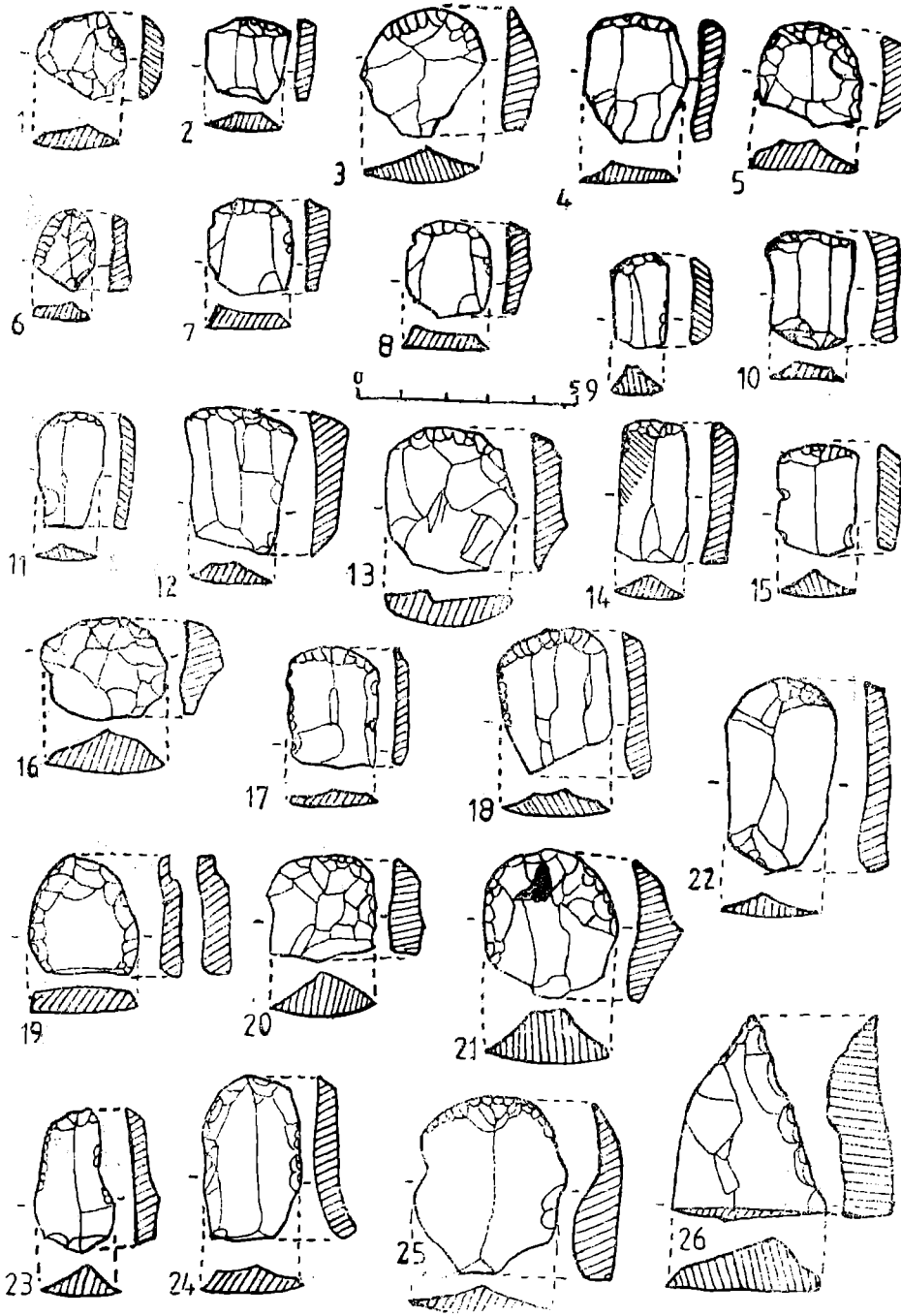

Fig. 6. Glăvăneștii Vechi. 1—25. Răzuitoare de silex ; 26. O unealtă ascuțită de silex.

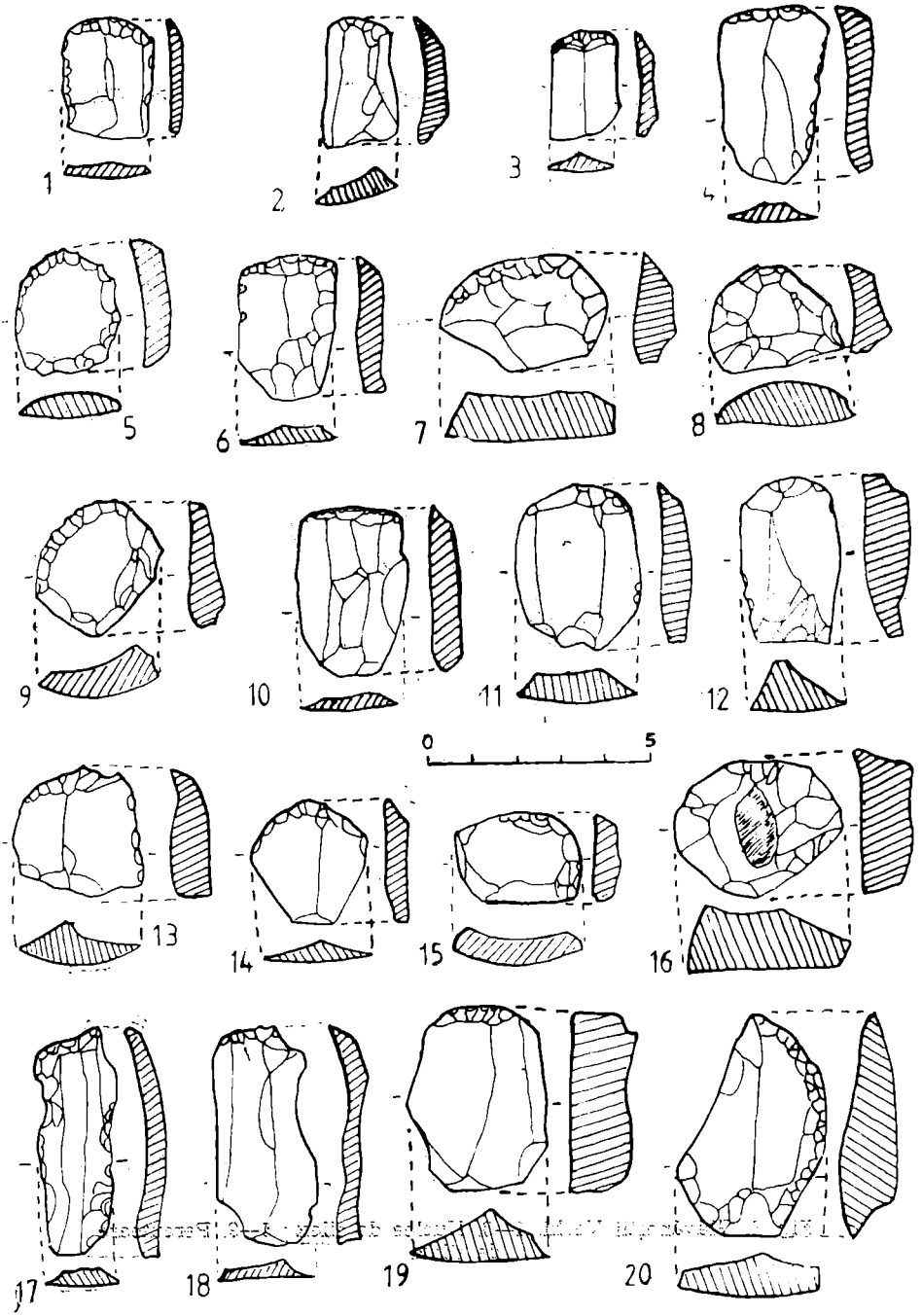

Fig. 7. Glăvăneștii Vechi. Răzuitoare de silex.

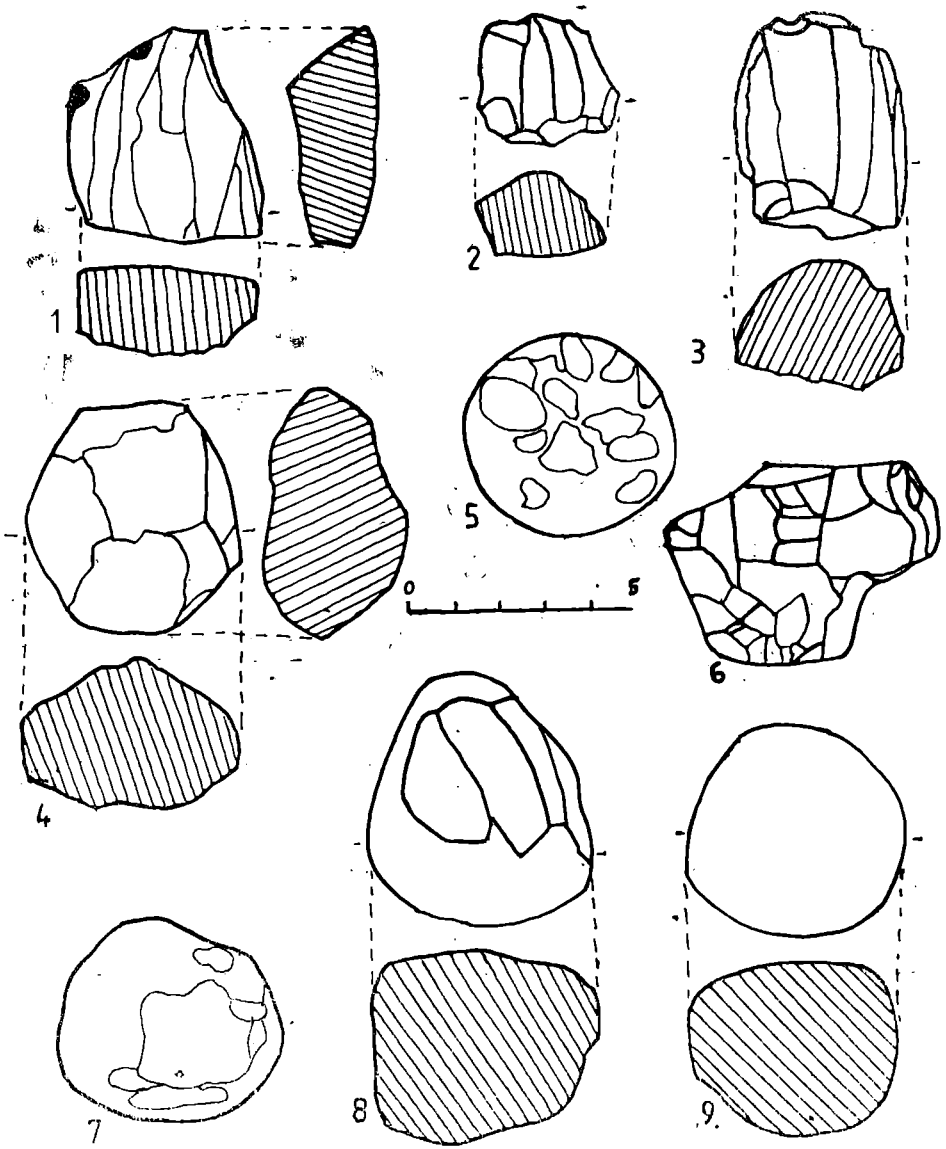

Fig. 8. Glăvăneștii Vechi. 1—3. Nuclee de silex ; 5—9. Percutoare de silex.

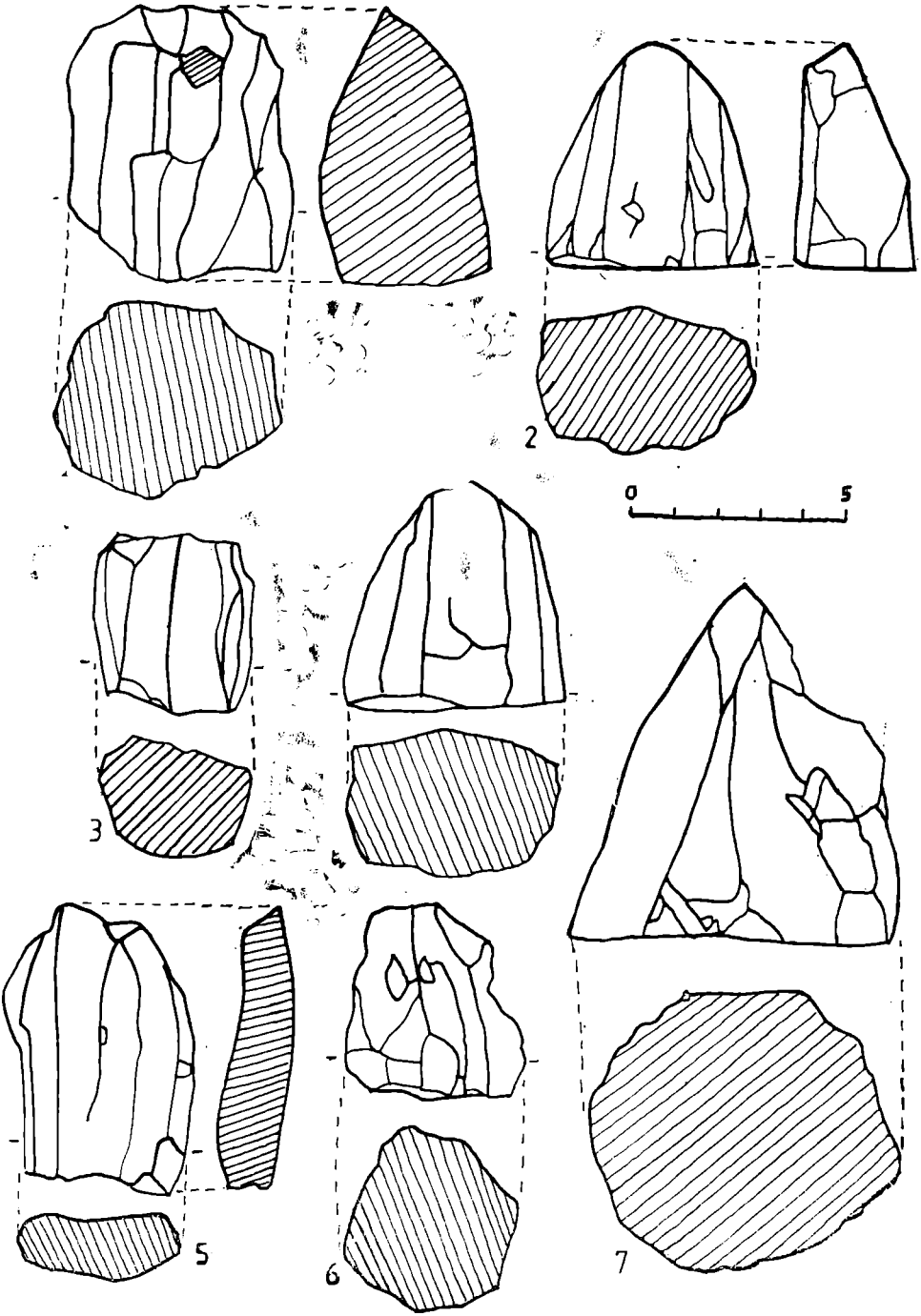

Fig. 9. Glăvăneştii Vechi. Nuclee de silex.

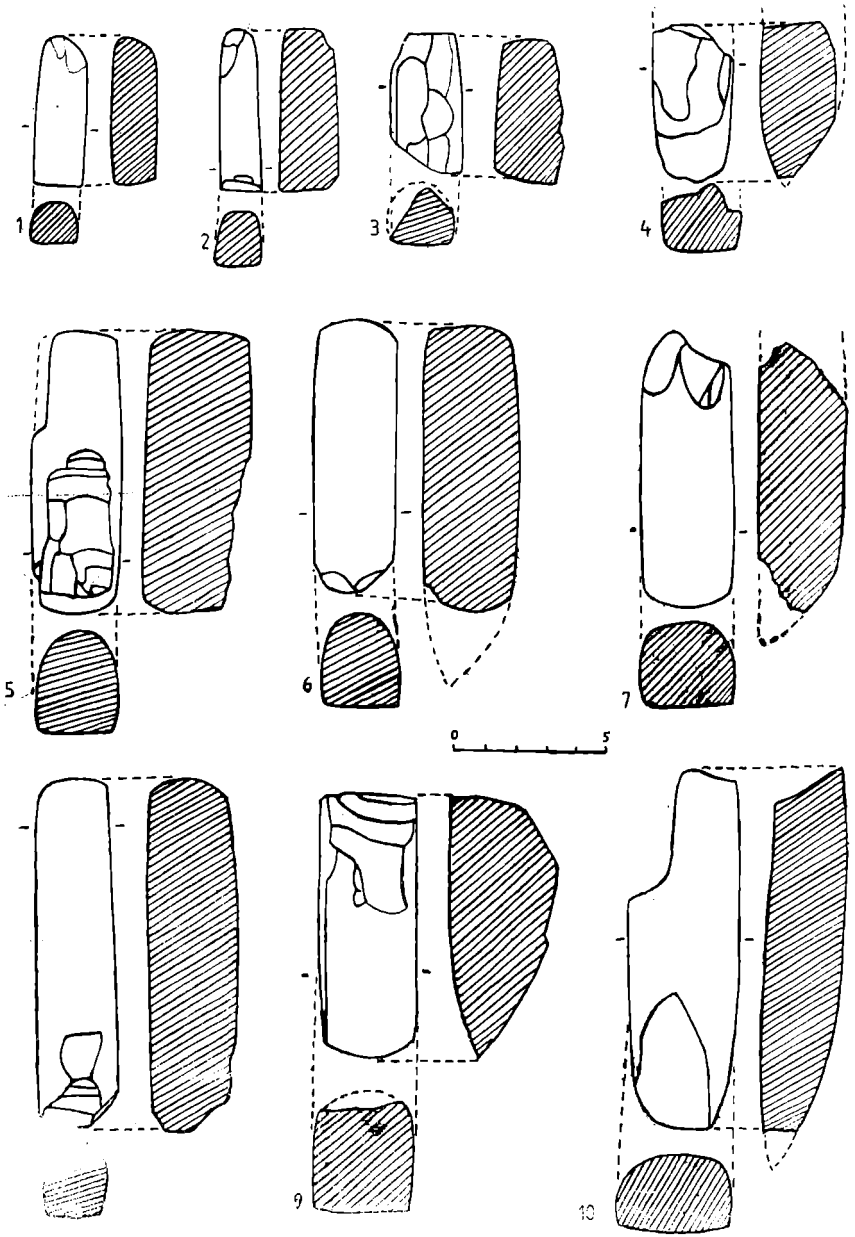

Fig. 10. Glăvănești Vechi. Dălțițe și topoare „calapod".

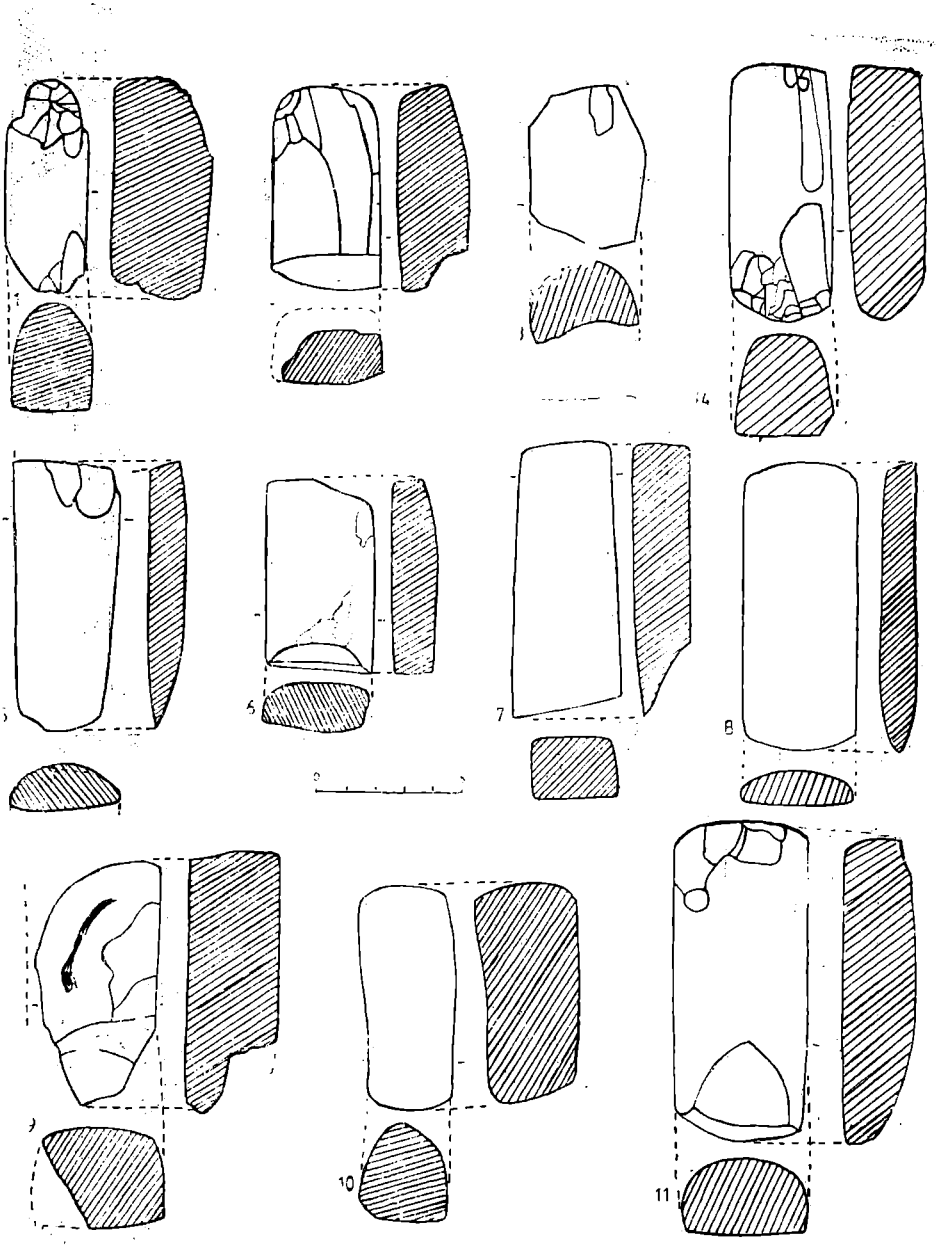

Fig. 11. Glăvăneștii Vechi. Topoare „calapod".

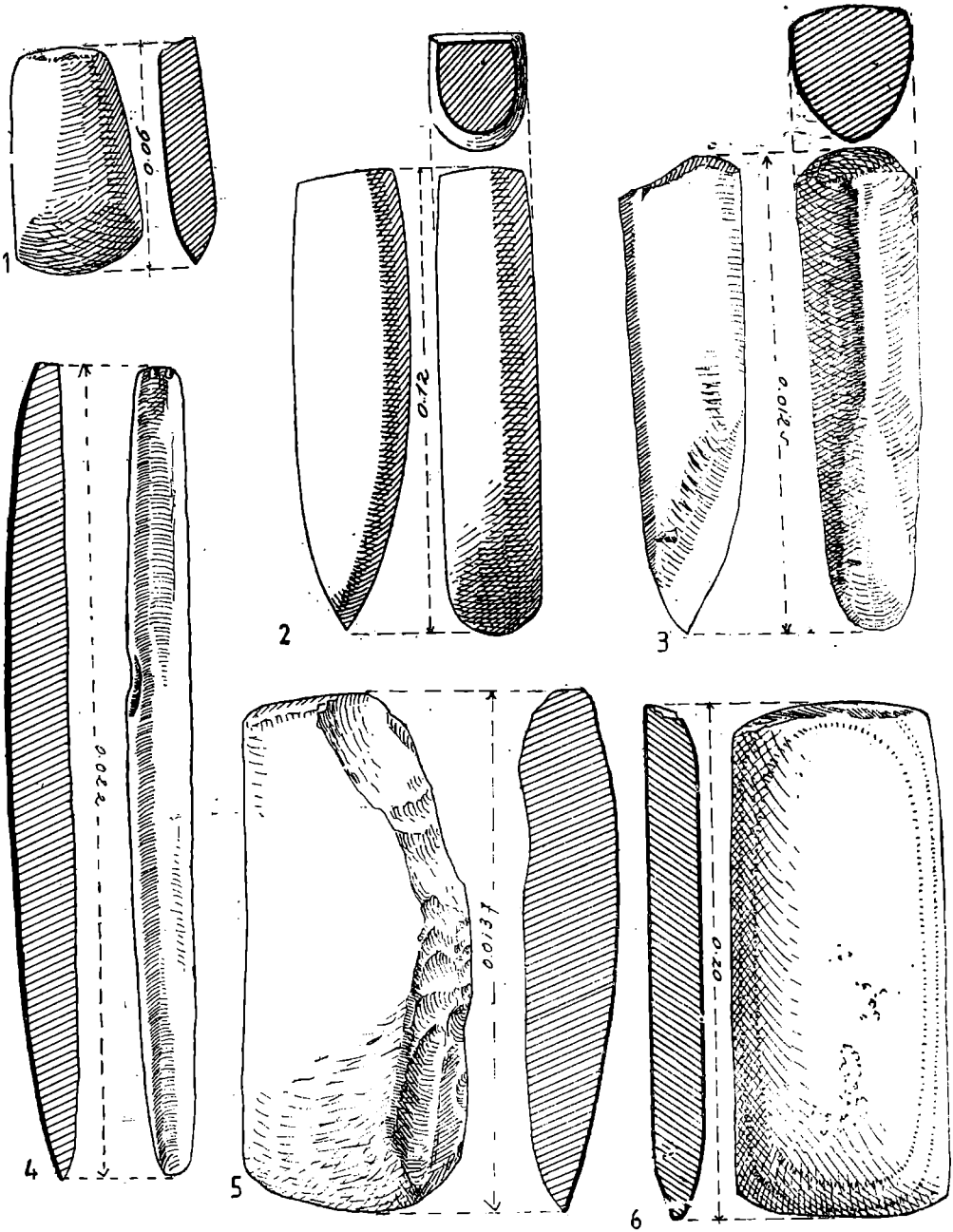

Fig. 12. Glăvăneștii Vechi. 1 și 6. Topoare plate; 2, 3 și 5. Topoare „calapod"; 4. O unealtă deosebită.

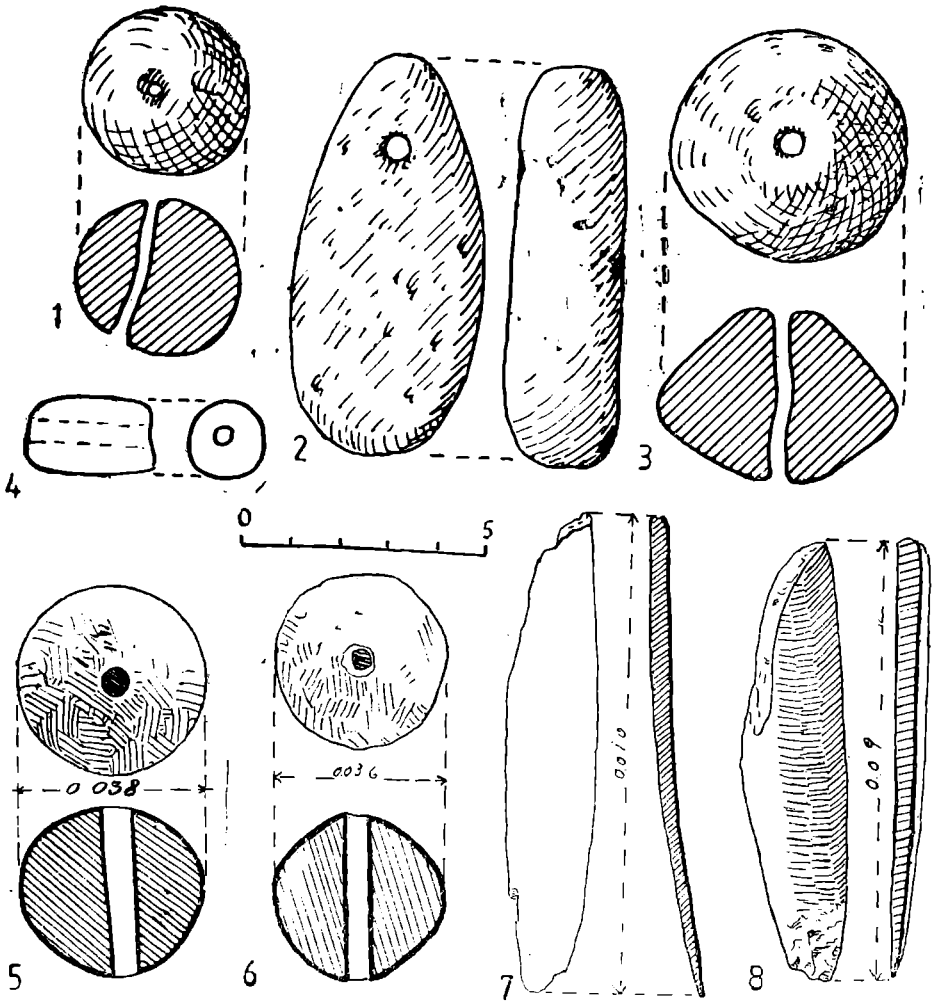

Fig. 13. Glăvăneştii Vechi. 1, 3, 5, 6. Fusaiole ; 2. Greutate pentru războiul de ţesut vertical ; 4. Mărgea de lut (?) ; 7, 8. Unelte de os.

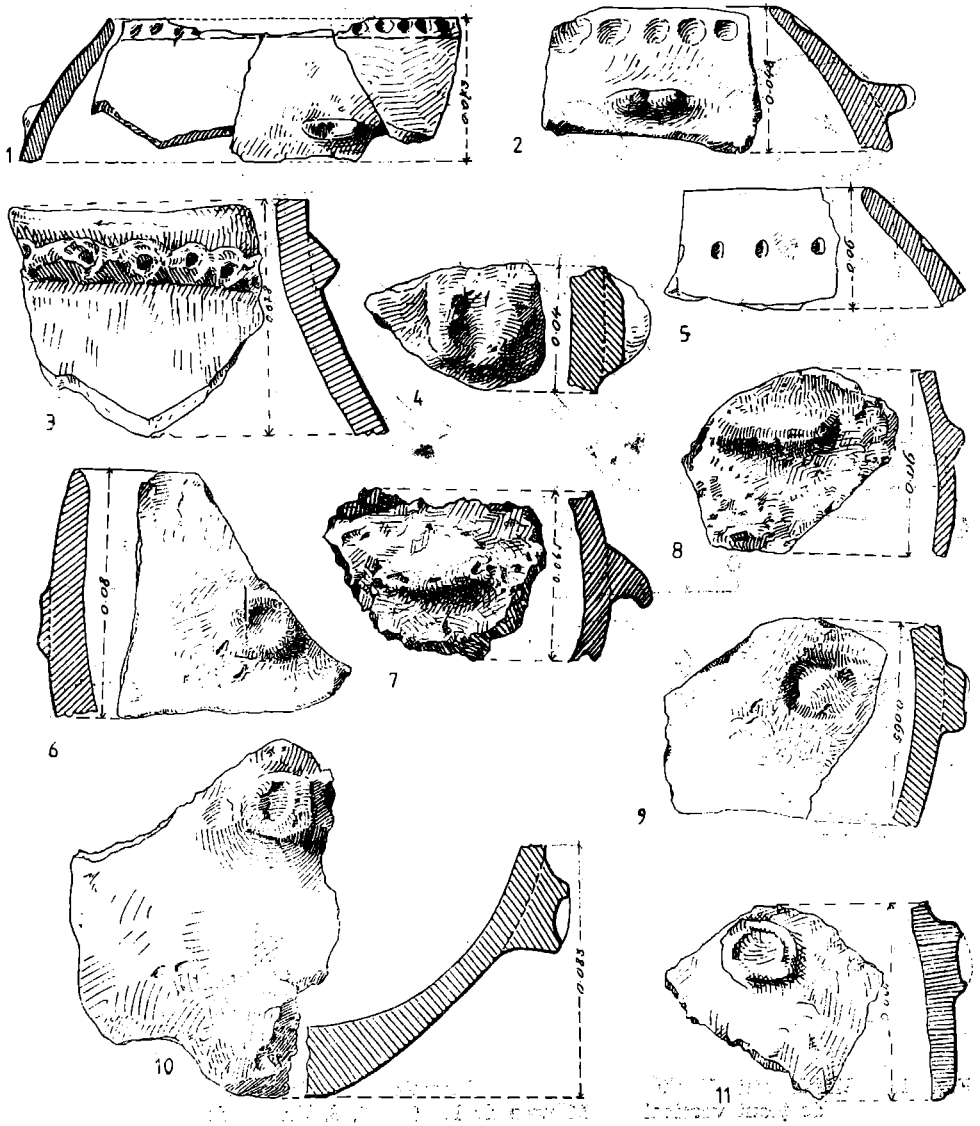

Fig. 14. Flăvăneștii Vechi. Fragmente din vase de uz comun.

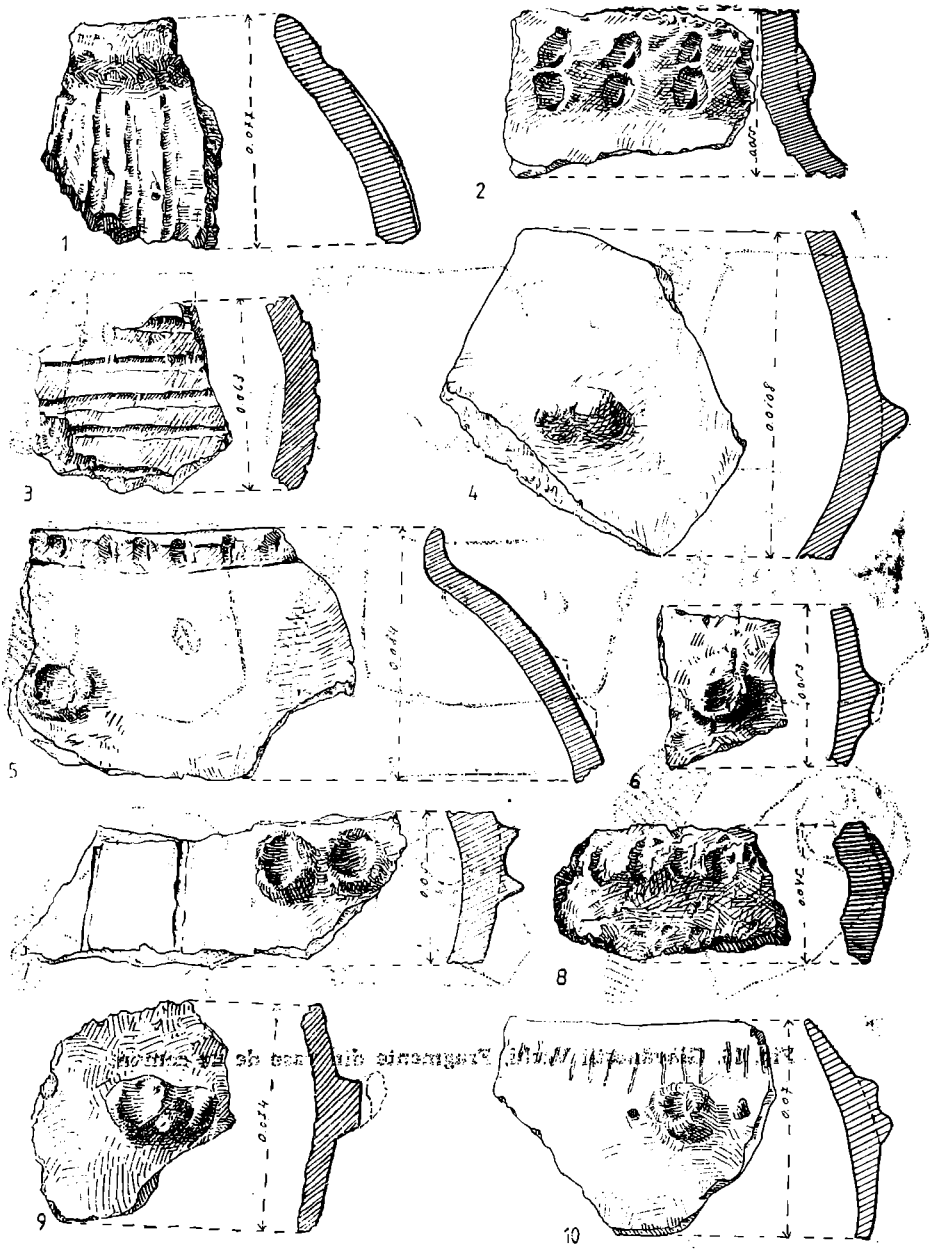

Fig. 15. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase de uz comun.

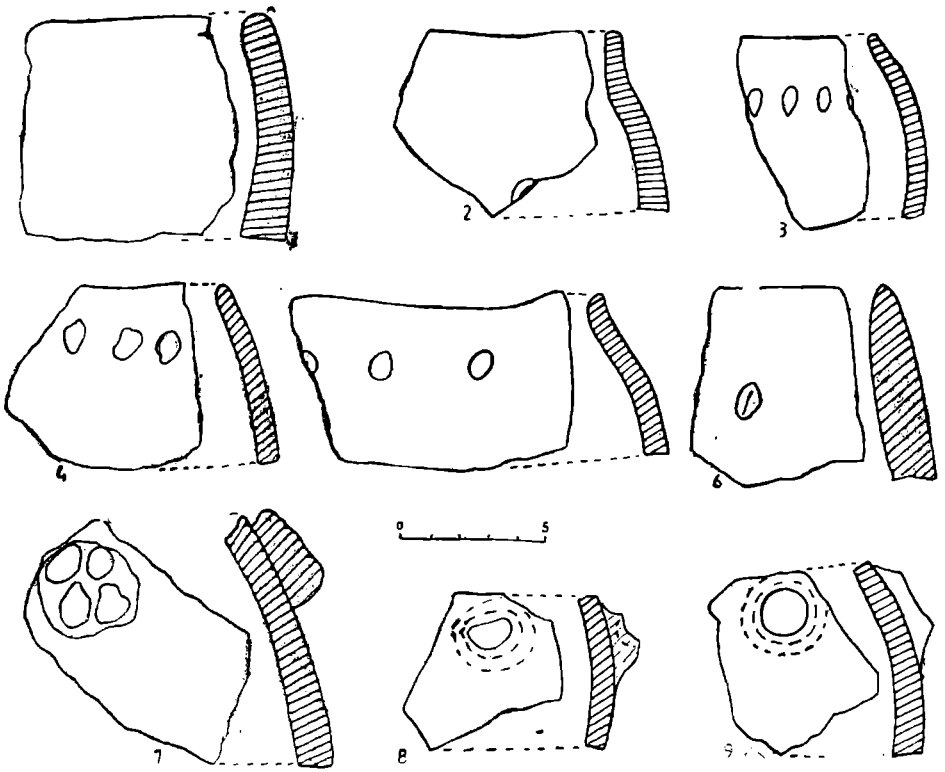

Fig. 16. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase de uz comun.

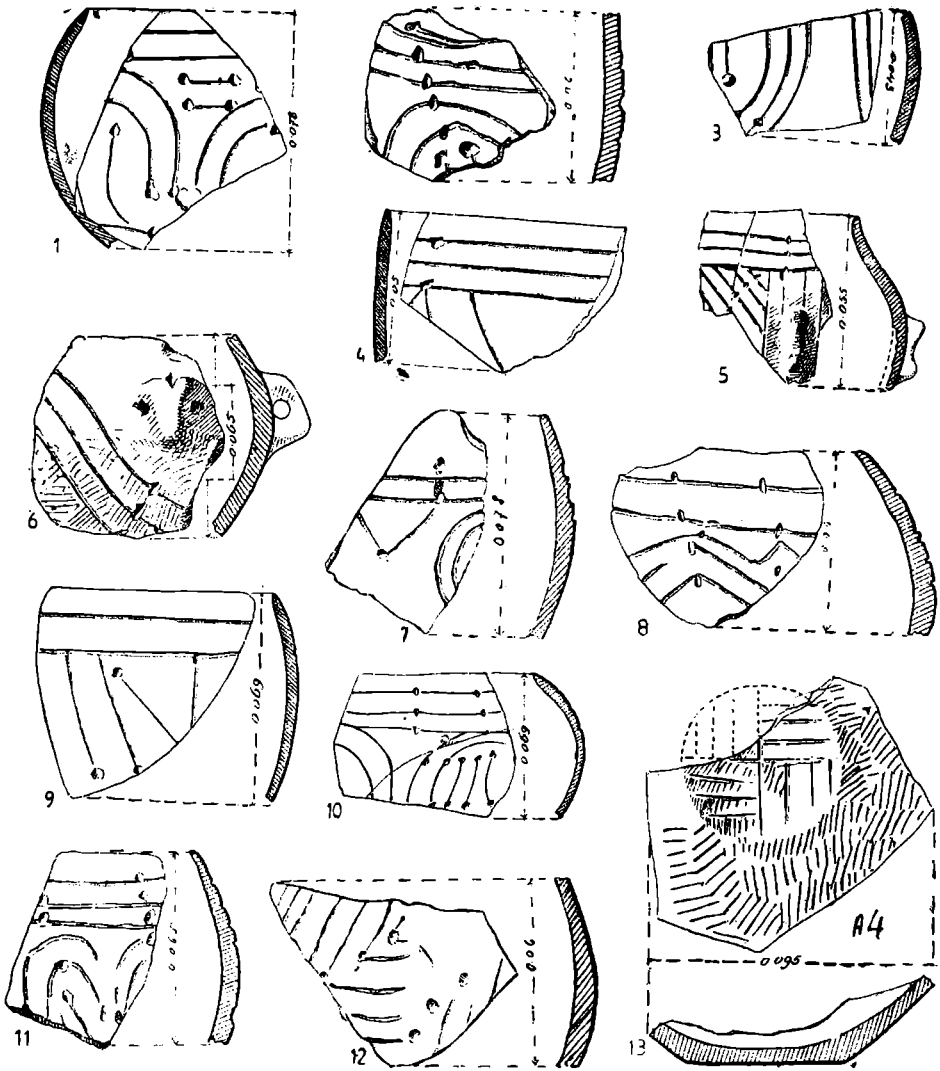

Fig. 17. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase din pastă fină.

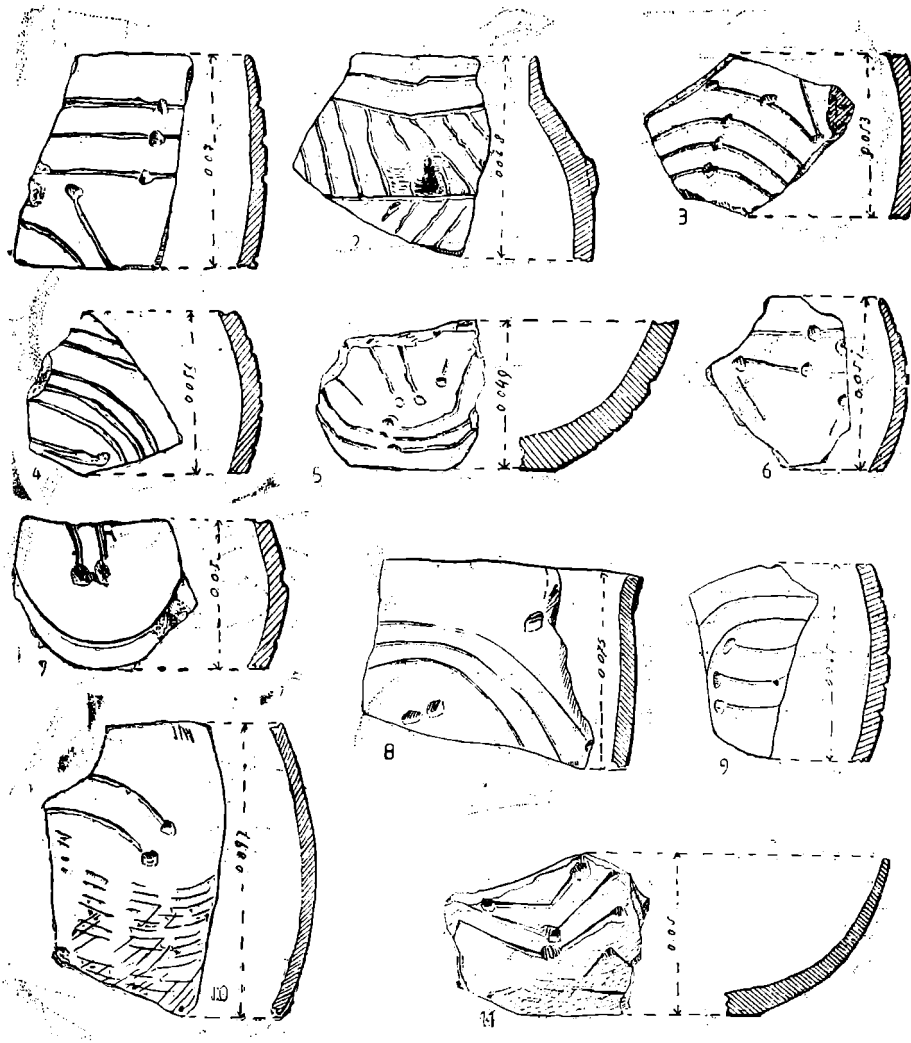

Fig. 18. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase din pastă fină.

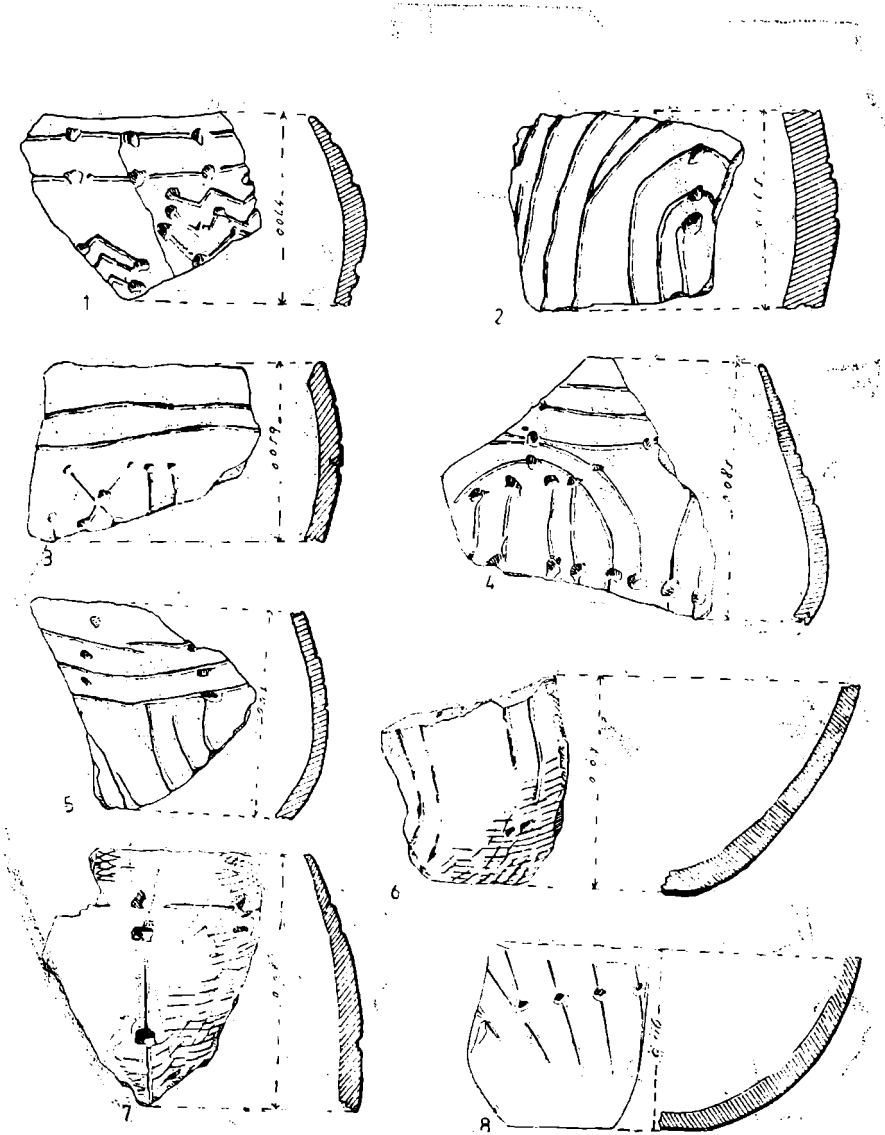

Fig. 19. Glăvănești Vechi. Fragmente din vase din pastă fină.

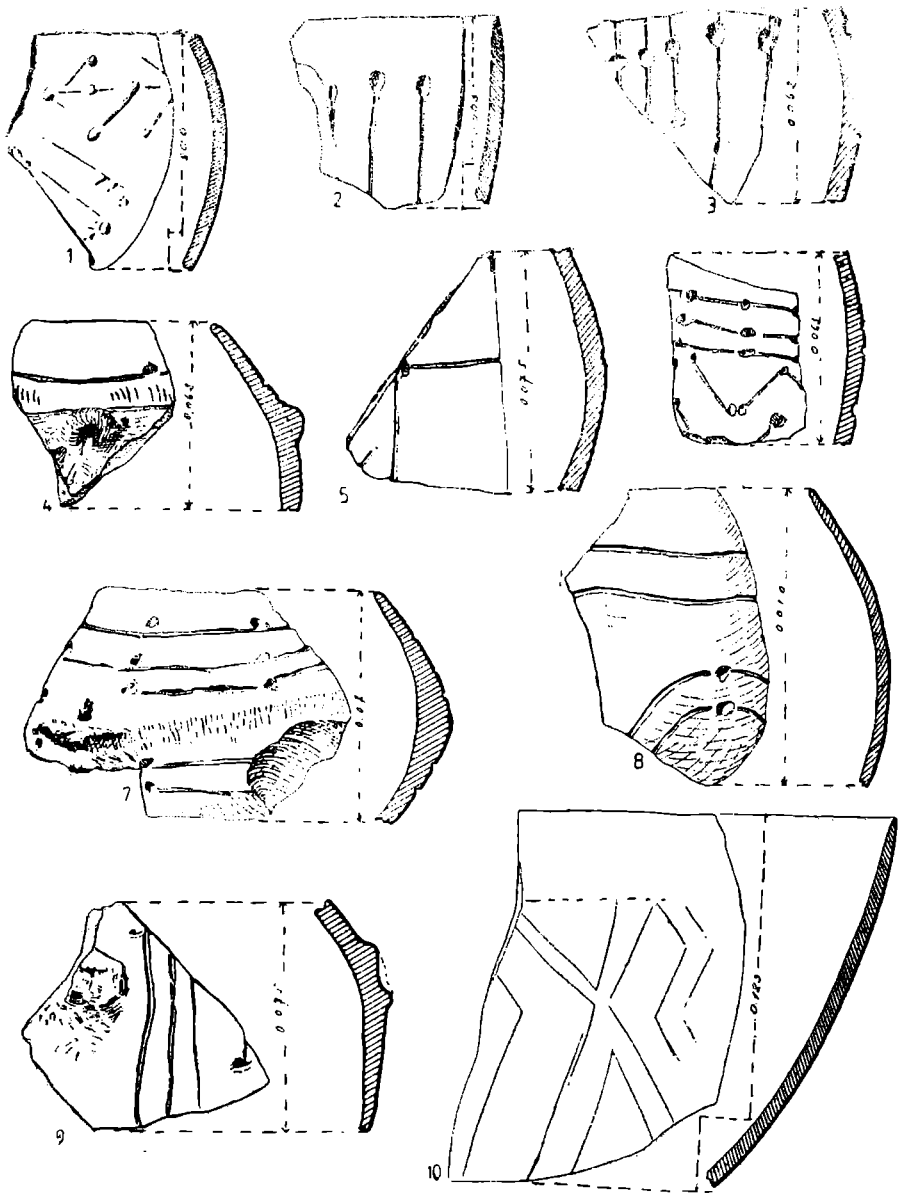

Fig. 20. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase din pastă fină.

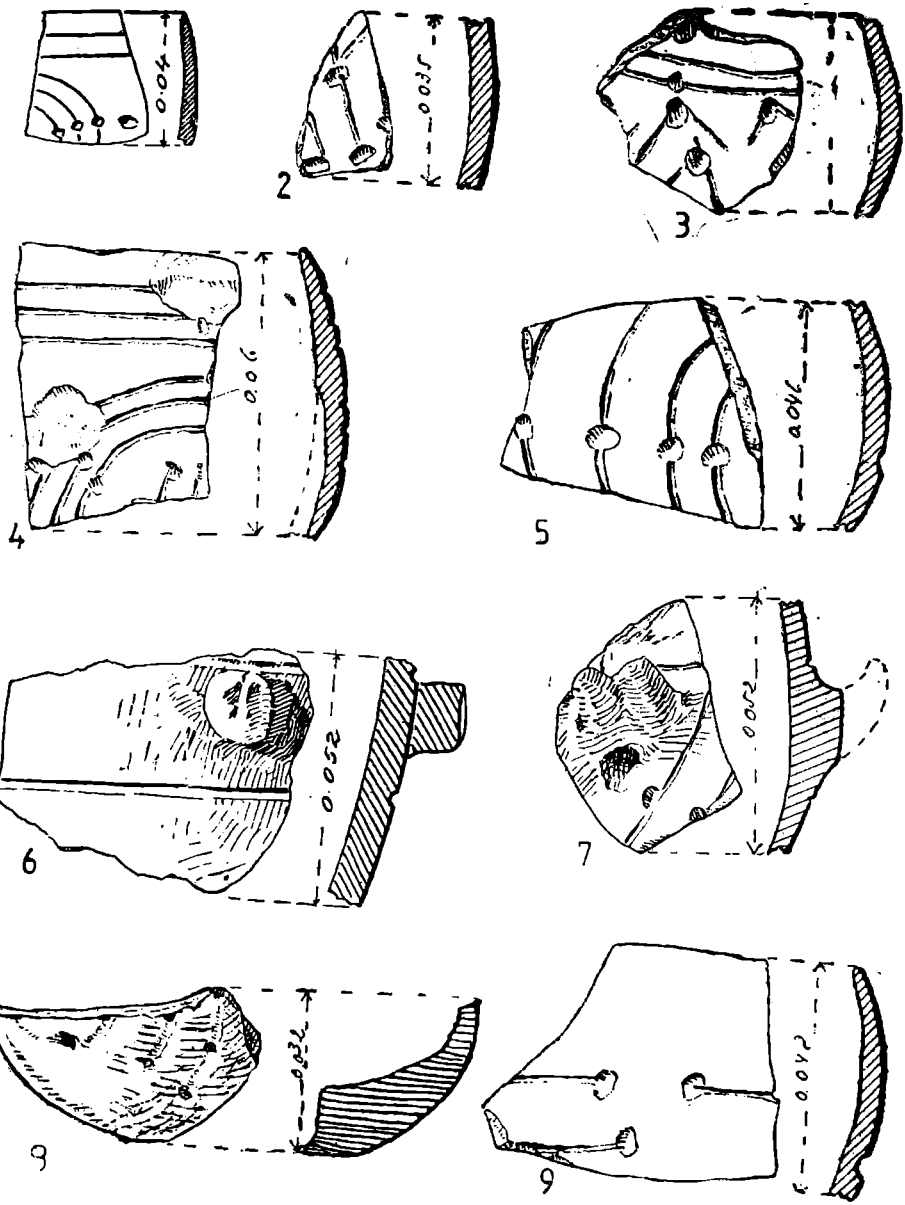

Fig. 21. Glăvănetii Vechi. Fragmente din vase din pastă fină.

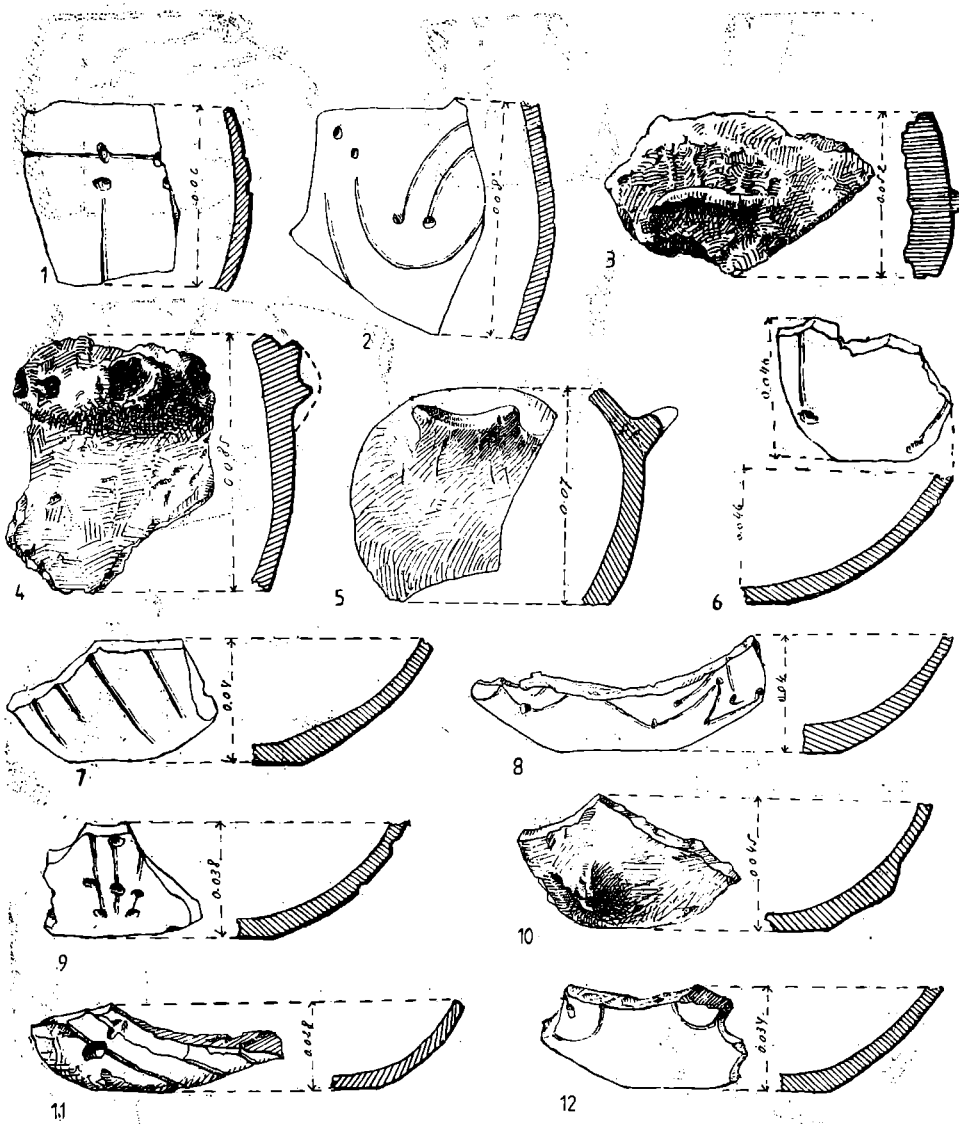

Fig. 22. Glăvăneștii Vechi. 3, 4, 10. Fragmente din vase de uz comun; 1, 2, 5—9, 11—12. Fragmente din vase din pastă fină.

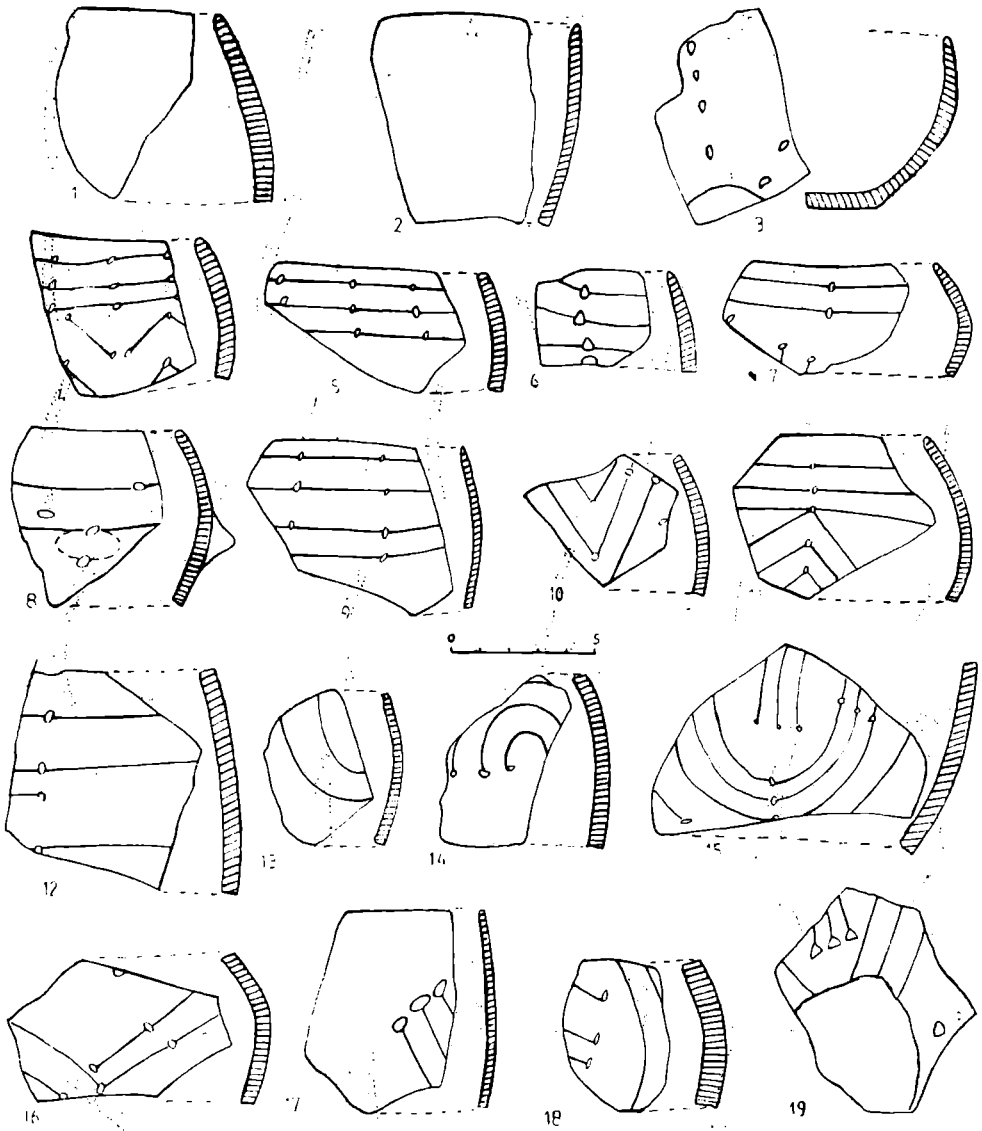

Fig. 23. Glăvănești Vechi. Fragmente ceramice din vase din pastă fină

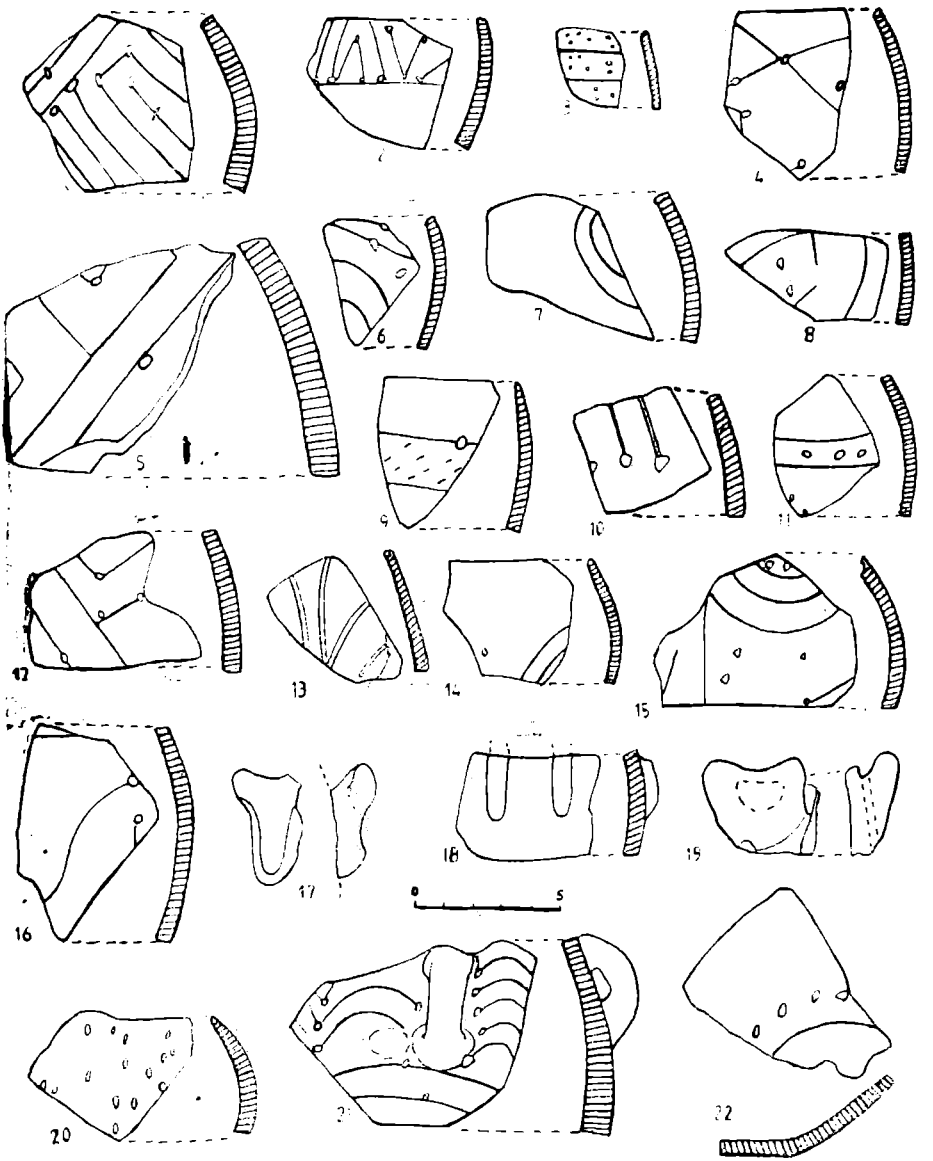

Fig. 24. Glăvăneștii Vechi. Fragmente din vase din pastă fină ;

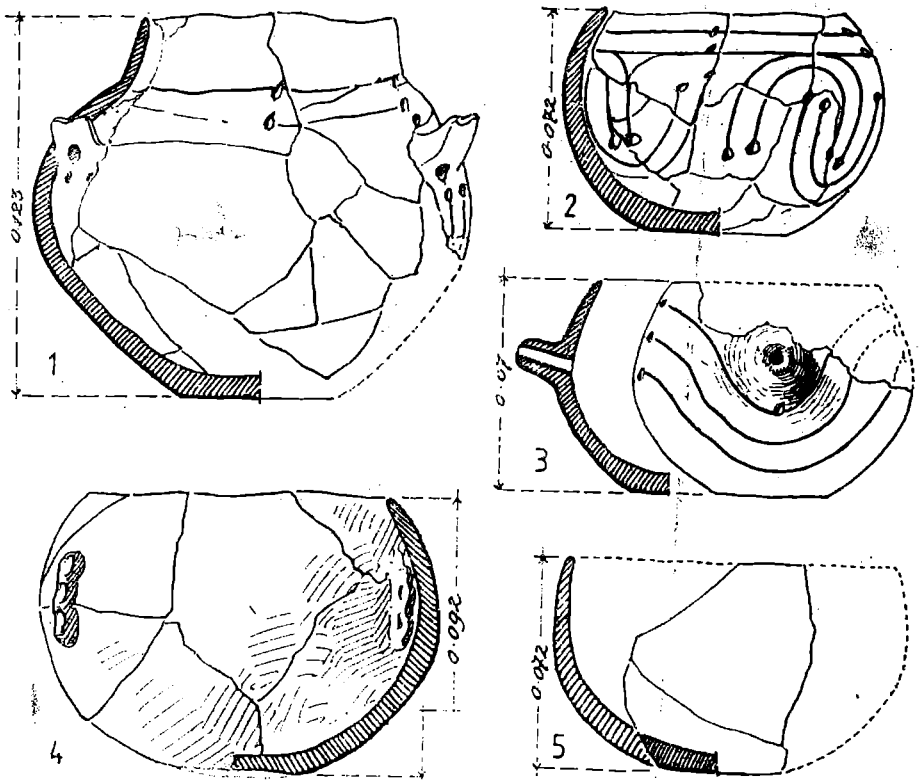

Fig. 25. Glăvăneștii Vechi. Diferite vase întregite găsite în cuprinsul așezării.

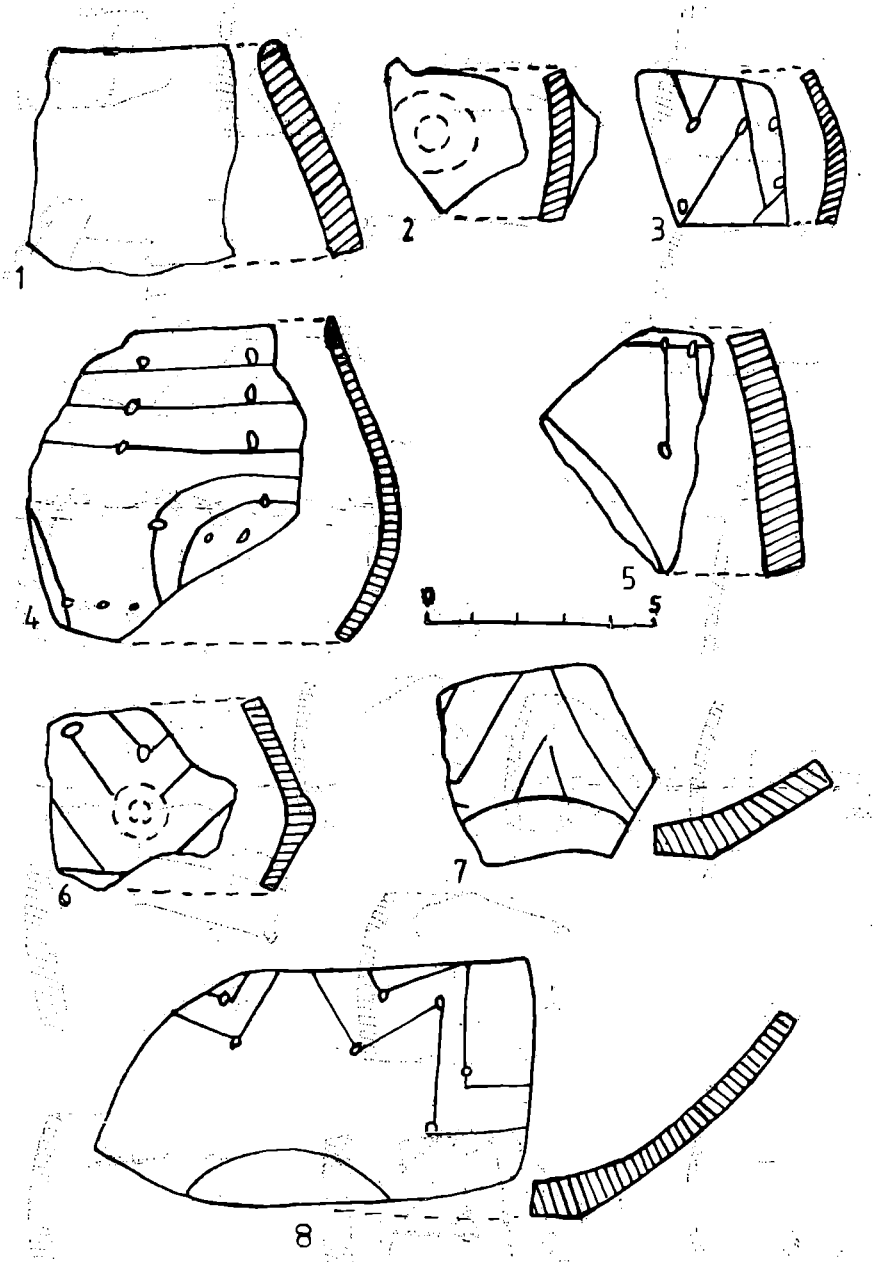

Fig. 27. — Glăvănești Vechi, Fragmente ceramice din locuința 1 din movila II—1949.

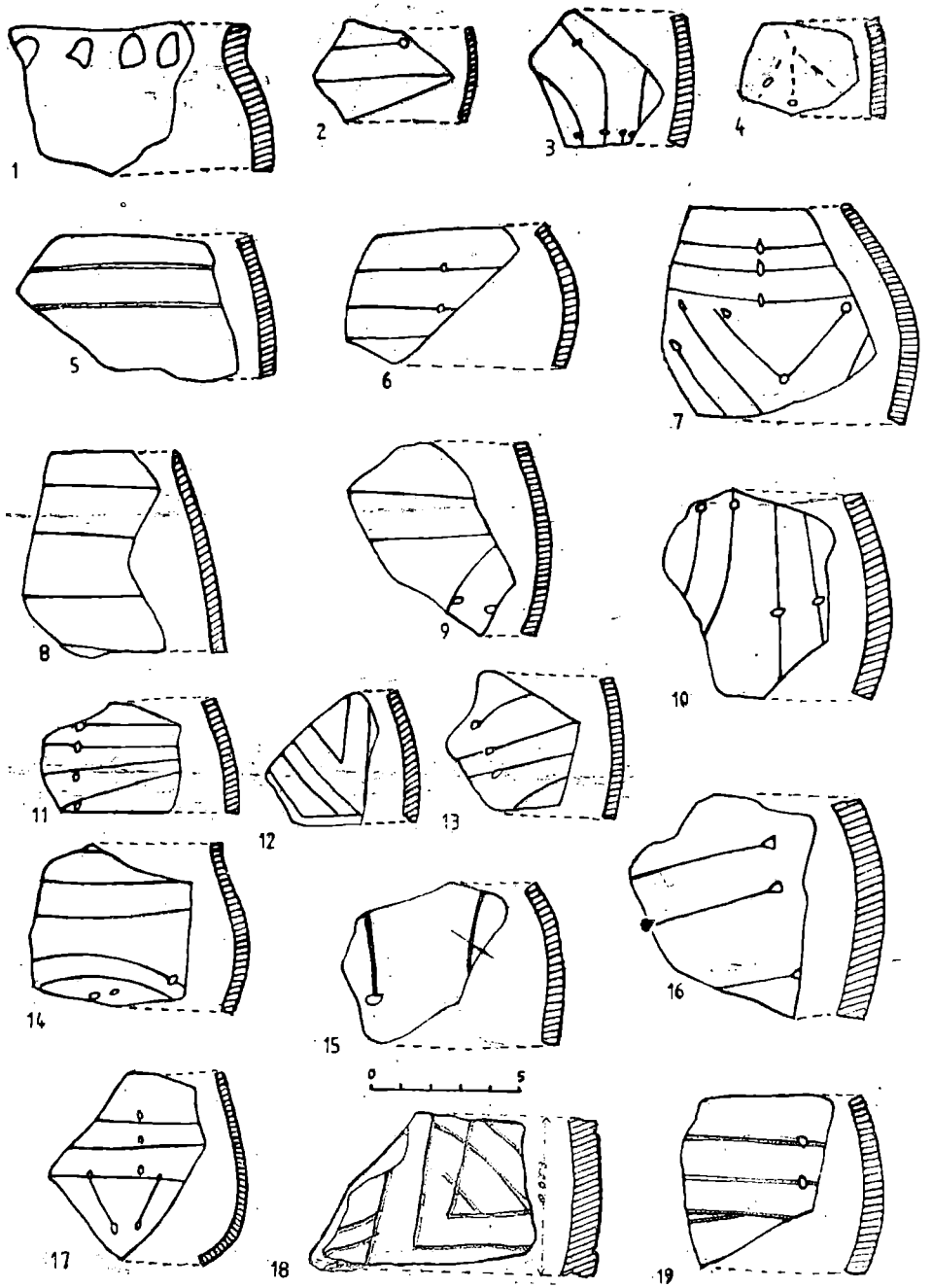

Fig. 28. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din locuința 1 din movila II—1949.

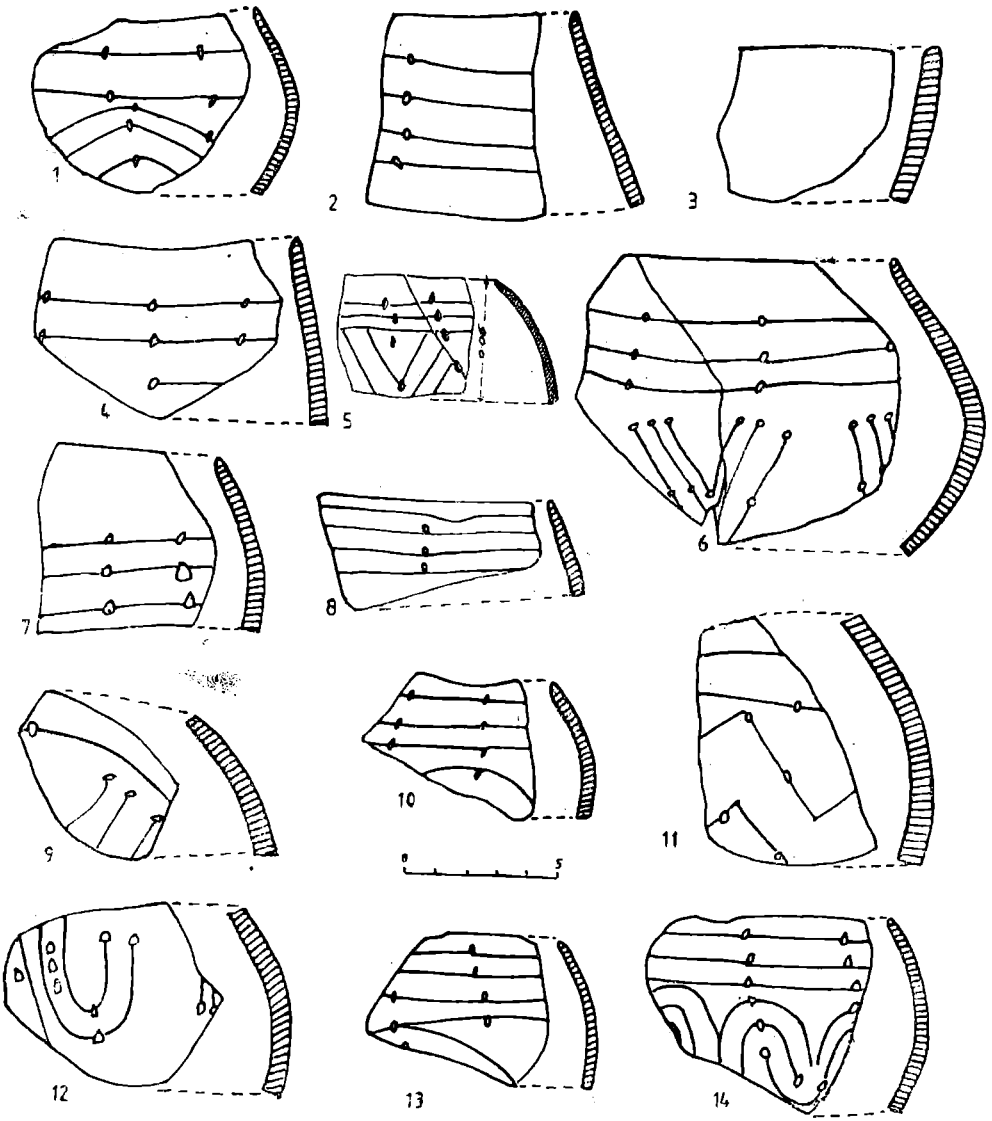

Fig. 29. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din locuința 2 din movila II—1949.

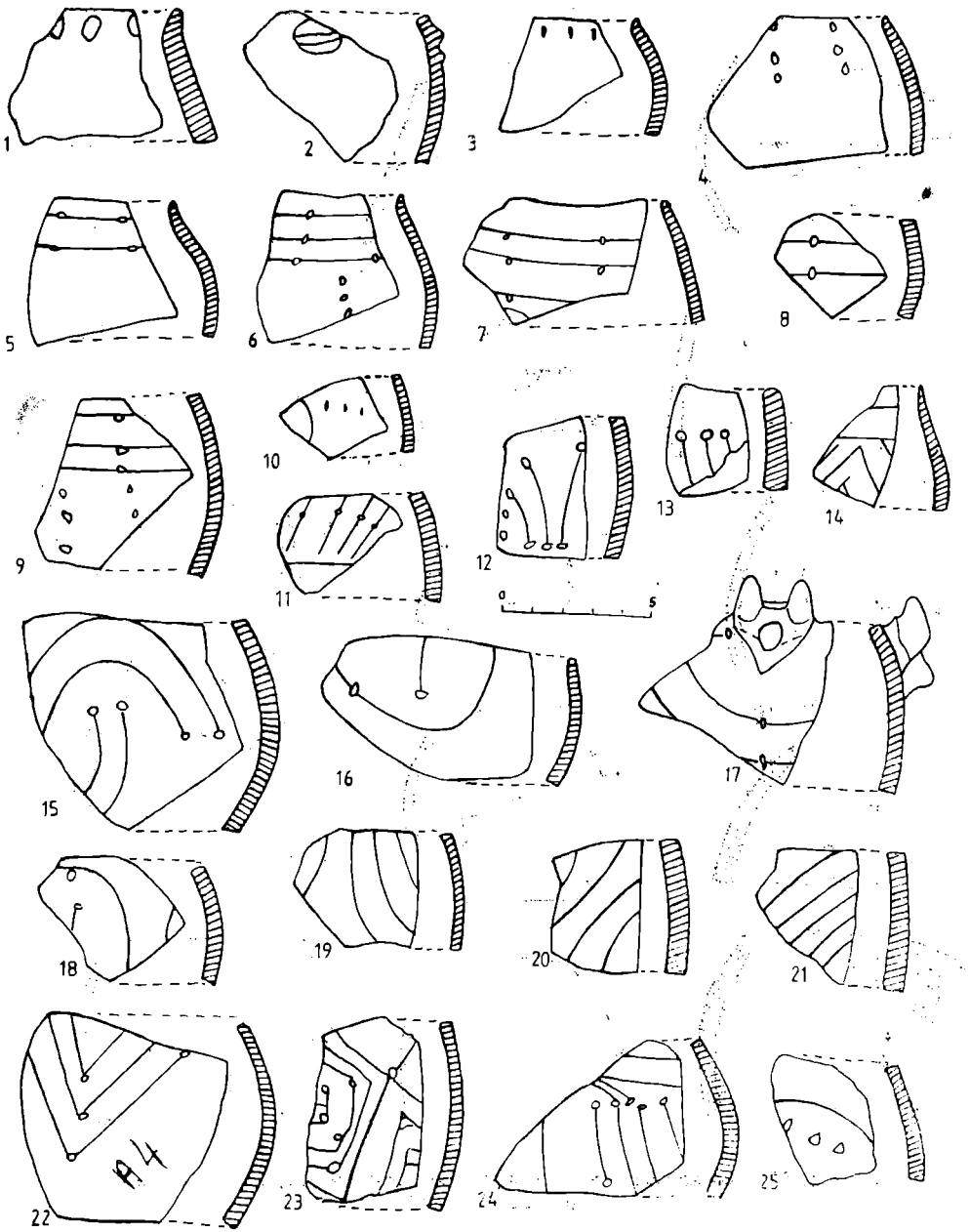

Fig. 30. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din locuința 2 din movila II—1949.

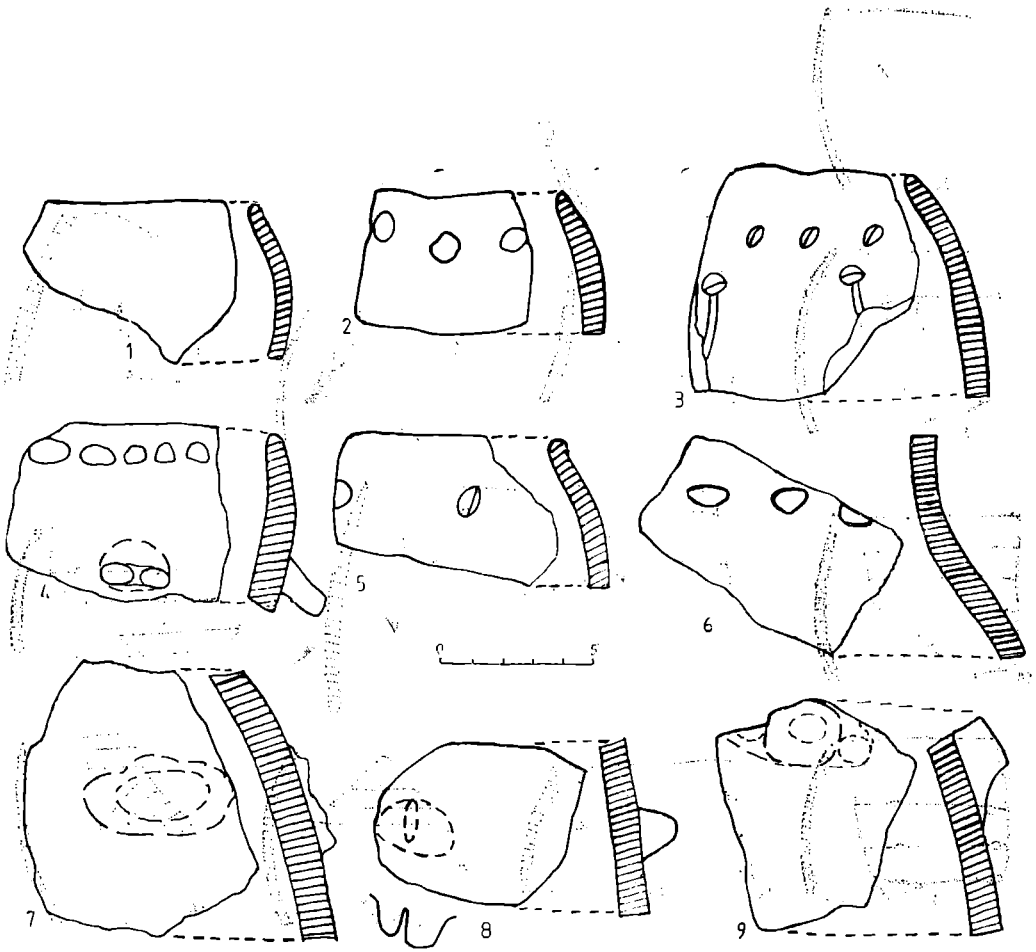

Fig. 31. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din complexul V—1949.

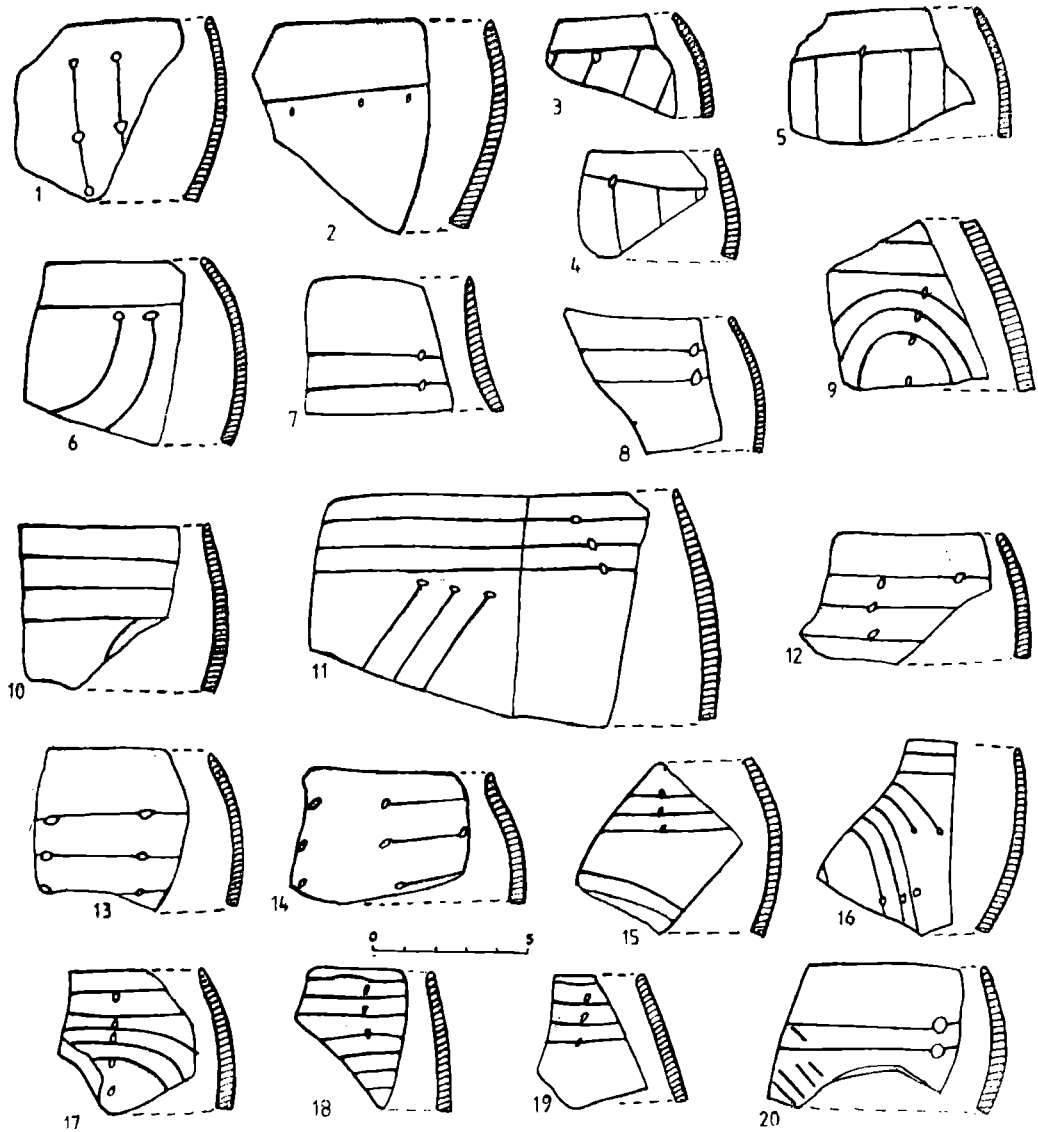

Fig. 32. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din complexul V—1949.

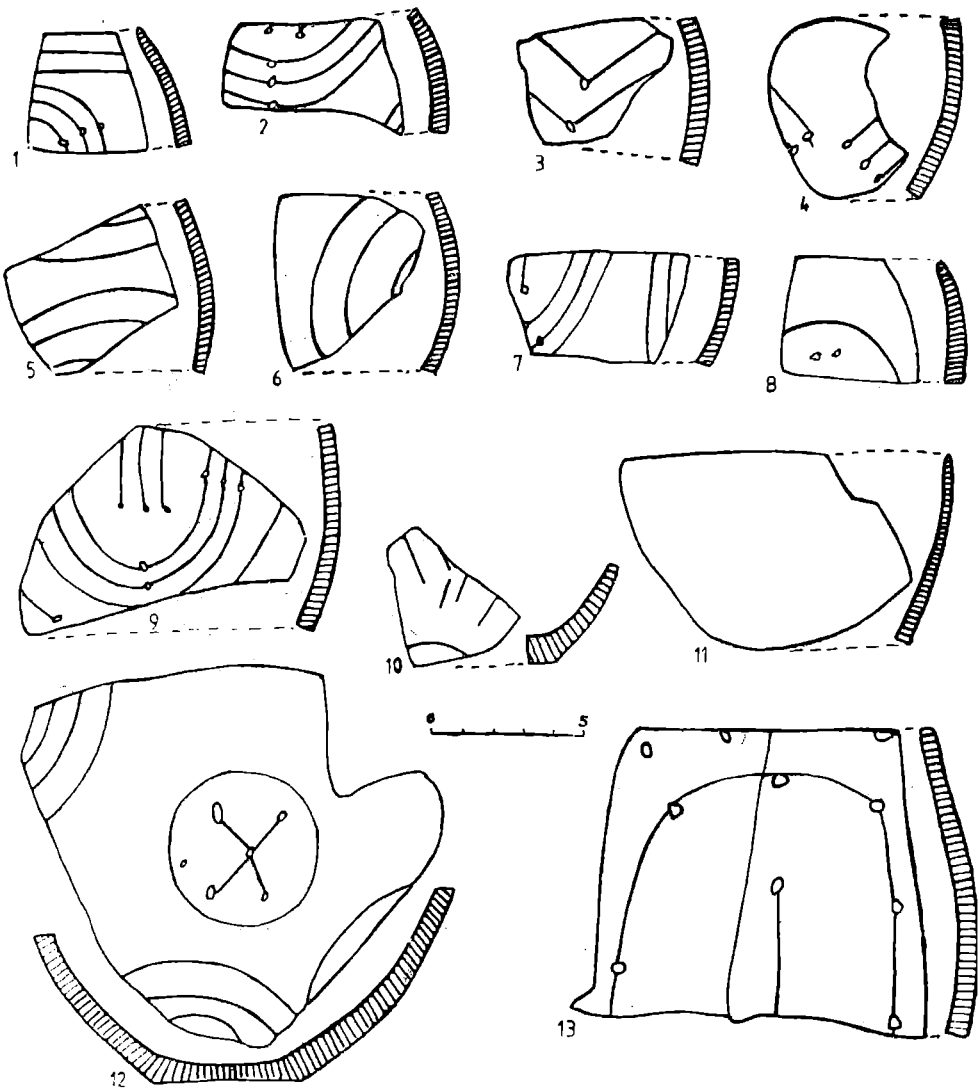

Fig. 33. Glăvăneștii Vechi. Fragmente ceramice din complexul V—1949.

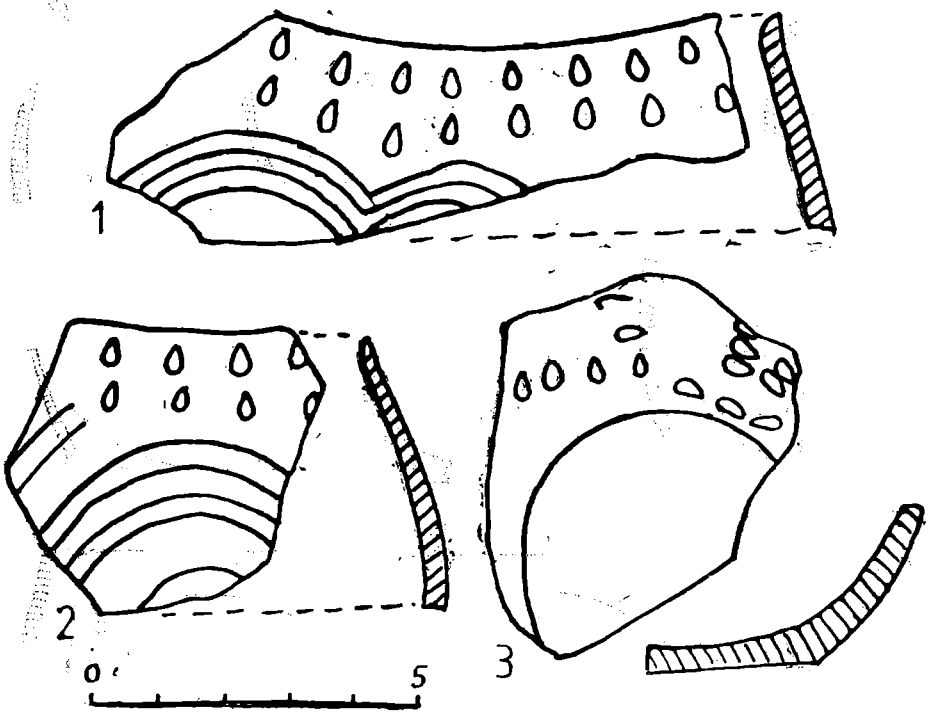

Fig. 34. Glăvănești Vechi. Fragmente ceramice din șanțul II E

AȘEZAREA CUCUTENIANĂ DE LA RĂZIMA — COPĂLĂU JUDEȚUL BOTOȘANI

MARIA DIACONESCU

Localitatea Copălău se află în partea sudică a județului Botoșani, pe valea rîului Miletin și face parte din punct de vedere geomorfologic din câmpia Jijiei superioare și a Bașeului, subzona Podișului Botoșani, culoarul Sitnei, cu atitudini medii de circa 150 m. Relieful acestei zone se prezintă sub forma unor interfluvii cu aspect colinar și deluros, cu terase fragmentate de văi [1].

Avînd în vedere acțiunile de îmbunătățiri funciare din vara anului 1989 s-a hotărît efectuarea unor săpături cu caracter de salvare în scopul cunoașterii mai bune a așezării de aici. Verificări de teren au fost întreprinse de către colectivul de redactare al „Repertoriului arheologic al județului Botoșani" [2].

Așezarea neolitică de la Răzima-Copălău este situată la o distanță de cca 1000 m de biserica satului și cca 200 m NNV de sat pe partea stîngă a drumului de țară Copălău — Bălușeni, pe un braț de deal orientat spre N care domină cu cca 60 m valea lui Hurez. De partea cealaltă a văii lui Hurez se ridică un alt deal de aproximativ aceeași înălțime ce aparține comunei Bălușeni cu o zonă împădurită. Referitor la această vale a lui Hurez se face o revenire la R.A.J.B., constatîndu-se că materialul arheologic descoperit aici se află în poziție secundară provenind din așezarea cucuteniană de pe platoul Răzima [3].

Trebuie menționat faptul că satul Copălău se află într-o zonă de pădure.

Condițiile geografice erau prielnice unei așezări, rîpa favorizînd apărarea dinspre vale. În partea estică a așezării este de presupus existența unui șanț de apărare care izolează pintenul pe care este amplasată așezarea de restul masivului deluros. Poziția dominantă asigura vizibilitatea bună pentru valea lui Hurez. Alimentarea cu apă se făcea ușor, la baza

1. Vasile Băcăuanu, *Câmpia Moldovei (studiu geomorfologic)*, București, 1968 — p. 273—275.
2. A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976, vol. I. p. 71.
3. A. Păunescu, P. Șadurschi, *Hierasus*, VII—VIII, 1989, p. 350.

terasei găsindu-se izvoare bogate de apă — toate cele arătate asigurau condiții favorabile locuirii umane.

Presupunem că în ceea ce privește silexul — materia primă necesară confecționării uneltelor, acesta era adus din zona Prutului, deci de la o distanță ușor accesibilă.

— de exemplu de la Mitoc, Miorcani, Stînca, Ripiceni, Liveni, etc. localități în care se găsea materie primă din belșug.

În urma perieghezelor s-au cules fragmente ceramice corodate atribuite culturii Cucuteni.

Lucrările au început prin trasarea unui șanț de 30 X 2m avînd direcția N N E 10° — SSV 190° paralel cu drumul de țară Copălău — Bălușeni.

Ca observație generală, ceramica găsită aici este foarte corodată, solul fiind extrem de acid astfel încât nu se poate distinge nici un fel de desen, pămîntul în care se găsesc păstrează o peliculă din cioburi, rămînînd colorat.

Stratigrafia

Solul negru vegetal are în jur de 20 cm, sub acesta aflîndu-se stratul de cultură important din punct de vedere arheologic, înregistrat între 0,20—0,60 m dar nefiind uniform pe lungimea săpăturii, fig. 1.

Primele cioburi apar chiar la prima pană de hîrleț la 0,15 m, ultimele obiecte, e vorba de unelte de silex, se găsesc și la — 0,90 m.

Stratul de cultură avea o culoarea neagră, granulos, pigmentat cu bucăți mărunt de chirpic, fragmente ceramice.

Începând de la 0,40 m adâncime, au fost observate resturi de locuință cucuteniană.

În general la 0,60 m adâncime apare un sol galben, argilos, steril din punct de vedere arheologic.

Complexele de locuire

În partea de nord a S_1 a fost dezvelită o locuință (L_1) tip Cucuteni la adîncimea de 0,40 m între metrii 25,60—28,40. L_1 nu a putut fi degajată în întregime deoarece pe latura vestică intra în drumul de țară. Spre a fi delimitată în partea de est s-a deschis Cas.$_1$. Resturile L_1 se prezintă ca o aglomerare de chirpic ars cu pleavă și nisip în compoziție, mărunt, fărîmicios. Nu se observă urme, amprente de nuiele sau bîrne. Nu s-au găsit la baza locuinței pietre. L_1 este o locuință de suprafață, caracteristică pentru cultura Cucuteni.

Câteva fragmente ceramice găsite în L_1 sunt puternic contorsionate căpătînd această formă în urma unei arderi secundare. În capătul estic al L_1 s-a aflat vatra, suprapusă unei gropi menajere (G_3), ce ajungea până la 0, 95 m, evident anterioară L_1, dar care face parte din aceeași fază A după materialul ceramic găsit aici. Pe lîngă fragmentele ceramice în L_1, au apărut și mici figurine antropomorfe și zoomorfe fragmentare din pastă roșie cărămizie, bine arse.

Gropi

Gr. 1. Între metrii 9—10 s-a dezvelit o groapă menajeră (Gr. 1) pe traseul S_1 în jumătatea malului vestic și care ajunge pînă la o adâncime până la o adâncime de 0,45 m și se prezintă ca o alveolare a stratului cucutenian, diametrul maxim fiind de 1,60 m. În umplutură, pe lângă fragmentele ceramice avea cărbuni și nisip.

Gr. 2. Tot pe lungimea S_1, între metrii 5,50—7 a apărut Gr. 2 și care cuprinde fragmente ceramice.

Aciditatea extremă a solului ce a corodat ceramica, a distrus și uneltele de os și oasele, cochiliile de scoici sau melci care vor fi fost.

Gr. 3. A apărut în zona estică a L_1 care ajunge până la —0,95m. S-au găsit aici fragmente ceramice provenind de la vase de mari dimensiuni, cărbuni, cenușă, chirpic ars. Este cea mai bogată dintre cele cercetate.

Ceramica

Întrucât pe suprafața ceramicii nu se păstrează nici un desen, am împărțit-o în două categorii din punct de vedere al pastei :

a) — în prima categorie intră ceramica fină, de calitate, omogenă, bine frământată, cu nisip fin în compoziție, arsă la roșu cărămiziu.

b) — a doua categorie ceramică este grosieră având pastă relativ omogenă, bine frământată, având în compoziție nisip și fragmente ceramice pisate, arsă la roșu cărămiziu.

Prima categorie de pastă a fost folosită pentru modelarea cu precădere a vaselor de dimensiuni mici și mijlocii.

Din cea de a doua categorie de pastă au fost modelate vase de dimensiuni medii și mari, din categoria celor de uz comun și care în general sunt și mai neglijent realizate.

Deducem după fragmente, întrucât nu se pot întregi vase următoarele forme de vase (din ambele categorii citate) : pahare, strâchini, cupe, castroane, vase tip amforă, vas binoclu, vase cu picior, fig. 2. Însă cea mai mare parte a vaselor sunt de dimensiuni mici și mijlocii.

Plastica

Împreună cu materialele prezentate mai sus în așezarea de la Răzima — Copălău au fost recuperate și statuete antropomorfe și zoomorfe, cele mai multe fragmentare. Toate sunt modelate dintr-o pastă de bună calitate, lut curățat de impurități, bine frământat și ars la roșu cărămiziu, din aceeași pastă probabil din care-și făceau vasele cele mai fine.

După formă încadrăm aceste statuete, modelate mai realist sau mai schematic în faza Cucuteni A.

În ce privește statuetele antropomorfe avem două fragmente distincte : primul reprezintă partea inferioară a unei statuete feminine (de la mijloc în jos, de 8,5 cm lungime), fig. 3/1, al doilea fragment este un picior al unei statuete antropomorfe, fig. 3/2.

Nici unul nu este ornamentat în vreun fel sau în orice caz nu păstrează urme de ornamentare.

Există însă și o statuetă întreagă (idol mic), de asemenea feminină, de mici dimensiuni 4,2 cm lungime, având drept cap un bob de prundiș, plată, având marcată talia, dar și o proeminență în zona abdomenului (semn al graviditătii, ? !), fără a avea marcate picioarele, partea posterioară (fesele) și de asemenea fără decor, fig. 3/2.

În L_I s-a descoperit o figurină zoomorfă de 4,2 cm ce reprezintă probabil o ovină, cu picioarele unite sprijinite unit în partea inferioară pe ceea ce poate fi luat drept picioare și coadă totodată. Pasta este mai puțin omogenă și mai rău arsă, fig. 3/4. Având în vedere calitatea pastei se poate presupune că aceasta este o formă accidentală.

Încă din Precucuteni se utiliza modelarea și aplicarea protomelor, practică ce se continuă apoi în toate fazele culturii Cucuteni. Protomele redau animale în poziții obișnuite, normale.

Amintim aici 3 fragmente descoperite în L_I, ce au constituit probabil niște protome de bovideu — 1 și 2 de ovine din pastă de foarte bună calitate, fig. 3/6, 7,8.

Tot din pastă de bună calitate s-a mai găsit modelat perfect un corn de bovideu (deci fragm.), fig. 3/5.

Analogii ale acestora găsim la Hăbășești, [4] Drăgușeni [5].

Inventar litic

Ceea ce este demn de semnalat pentru așezarea de la Răzima — Copălău este bogăția materialului litic descoperit, provenind de la Prut (după culoarea neagră, neagră-cenușiu).

La m 25 — deci aproape de L_I s-a aflat un nucleu de mari dimensiuni (3 kg) din care fuseseră extrase pe trei din fețele acestuia 11 lame, de o formă aproximativ piramidală neregulată, fig. 4/1.

Armele neolitice, aici ca și în alte așezări sunt reprezentate prin vârfurile de săgeată de silex, de formă triunghiulară cu baza dreaptă subțiată concav sau convex spre a putea fi prinse mai ușor în tijă. Sunt lucrate pe ambele fețe, cu marginile denticulate și vârful ascuțit, fig. 4/2, 4. Săgețile de silex cu baza dreaptă sunt specifice culturii Cucuteni [6].

S-au mai descoperit străpungătoare pe lamă, răzuitoare, lame, aschii, resturi de cioplire, fig. 4/5—12.

Deducem după bogăția materialului litic pe o suprafață redusă că ar putea fi vorba de un atelier unde era prelucrat materialul litic.

---

4. Vladimir Dumitrescu și colab., *Hăbășești, Monografie arheologică*, București, 1954, p. 431 pl. CXIII/1.
5. Aristotel Crâșmaru, *Drăgușeni, Contribuție la o monografie arheologică*, Botoșani, 1977, p. 73, fig. 60/3,4.
6. V. Dumitrescu, și colab. *Hăbășești; Monografie arheologică*, 1954, p. 245, fig. 17; A. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970 p. 53, fig. 34/7, 19, 20; fig. 35/1—35.

Uneltele de lut ars

Sunt reprezentate printr-un singur fragment (jumătate) de fusaiolă de formă aproximativ bitronconică, modelată neîngrijit, fig. 4/13.

Lipsesc până în prezent greutăţile pentru războiul de ţesut sau plasele de pescuit peşte.

În raport cu materialul ceramic, uneltele sunt puţine.

Explicăm aceasta şi prin faptul că solul era extrem de acid, astfel încât nu s-au putut păstra nici un fel de unelte de os.

Concluzii

Este de presupus că una din principalele surse de hrană a constituit-o agricultura — în componenţa chirpicului de la locuinţă se observă urme de pleavă, paie. Existenţa aşchiilor de debitaj, a nucleului masiv de silex, par să indice prelucrarea uneltelor pe loc.

Chiar dacă lipsesc cu desăvârşire uneltele de os sau oasele, presupunem că aceasta se datorează numai acidităţii solului, creşterea animalelor era totuşi una din ocupaţiile de bază, dovadă fiind figurinele şi protomele zoomorfe descoperite.

În ce priveşte încadrarea cronologică, după cum reiese în principal din analiza materialului ceramic se poate afirma apartenenţa ei la faza A.

L'ÉTABLISSEMENT NÉOLITTIQUE DU RĂZIMA — COPĂLĂU

Résumé

L'établissement néolitique du Răzima — Copălău est situé a une distance d'environ 200 m N-N-V du village, sur un pointe de colline orientée vers Nord, qui domine avec environ 60 m „Valea lui Hurez" (La vallée du Hurez) et ainci s'intégre dans la série des établissement cucuteniens d'altitude.

Les fouilles archéologique ont relevé l'existence d'un niveau d'habitation cucutenien, l'étape A, determiné d'après la forme des pats et la plastique des figurines antropomorfes et zoomorfes découvertes ici. Le matériel se trouve dans un état de déteriorisation avansé il est extrémement corodé et friable, par consequence on n'a pas pu conserver de la peinture a la surface des pats. Au surplus de fragments ceramiques, on n'a pas trouvé des outils d'os ou fragments d'os, coquillages ou coquilles d'escargots, probablement à la cause de l'acidité du sol.

Ce que nos semple digne à signaler est la richesse du matériel litique découvert, qui proviens du Prut : gratoir, poins de fléches, lames, éclats et un noyan (nucleus) impressionnant comme diménsions (environ 3 kilos), du quel été extraits, du 3 de ses facettes, 11 lames. Nous deduisons donc q'on pourrait parler ici d'un atelier ou on faconnait le materiel litique.

On a découvert un longement du surface avec la platforme en argile brulée caractéristique pour la culture du Cucuteni, qui à été degage et démonté pour la plupart, sans que cela amène des notions diférentes ou neuves par rapport au reste des objets découvertes ici.

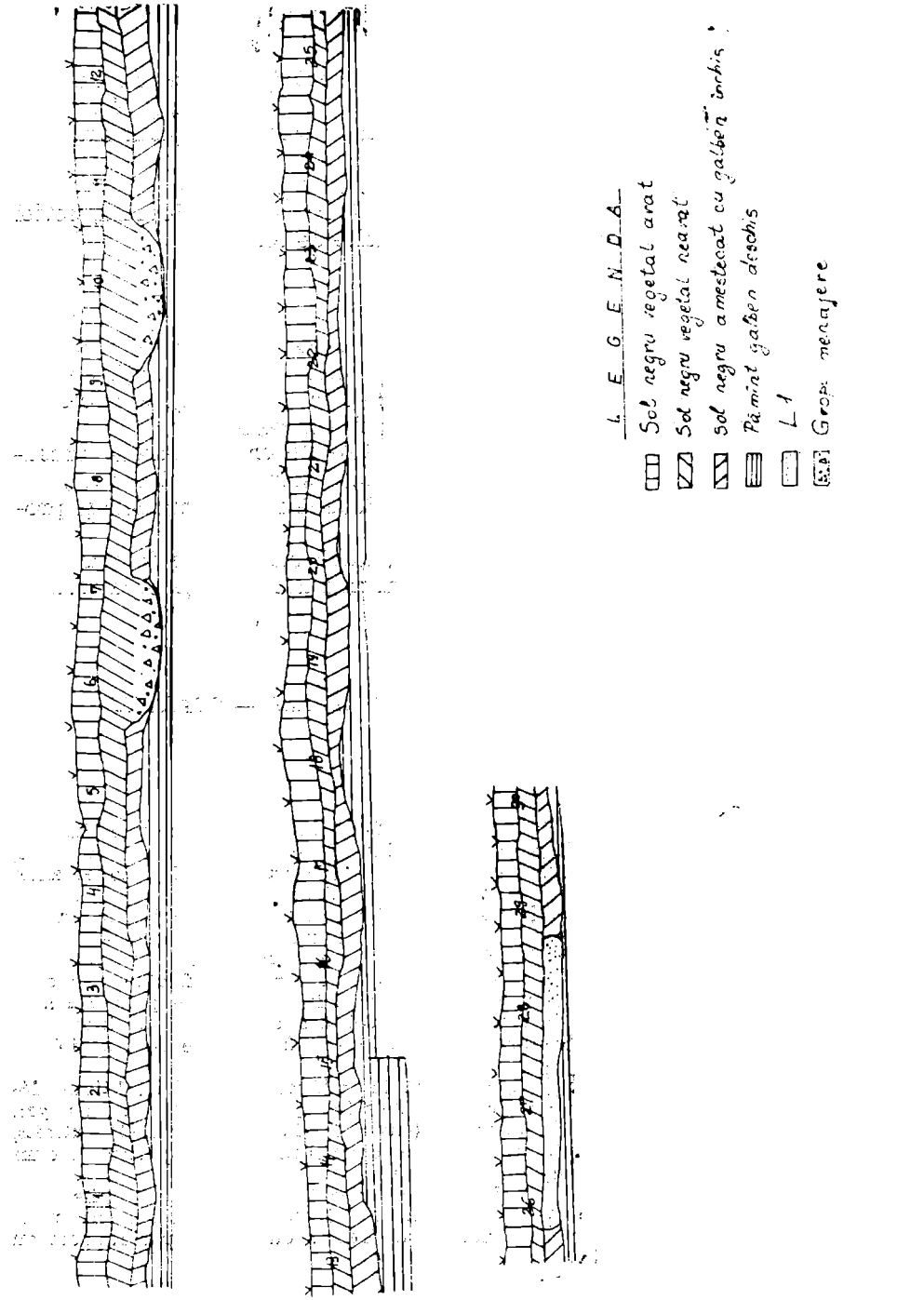

Fig. 1 Copălău — „Răzima" (Profilul peretelui estic al S1).

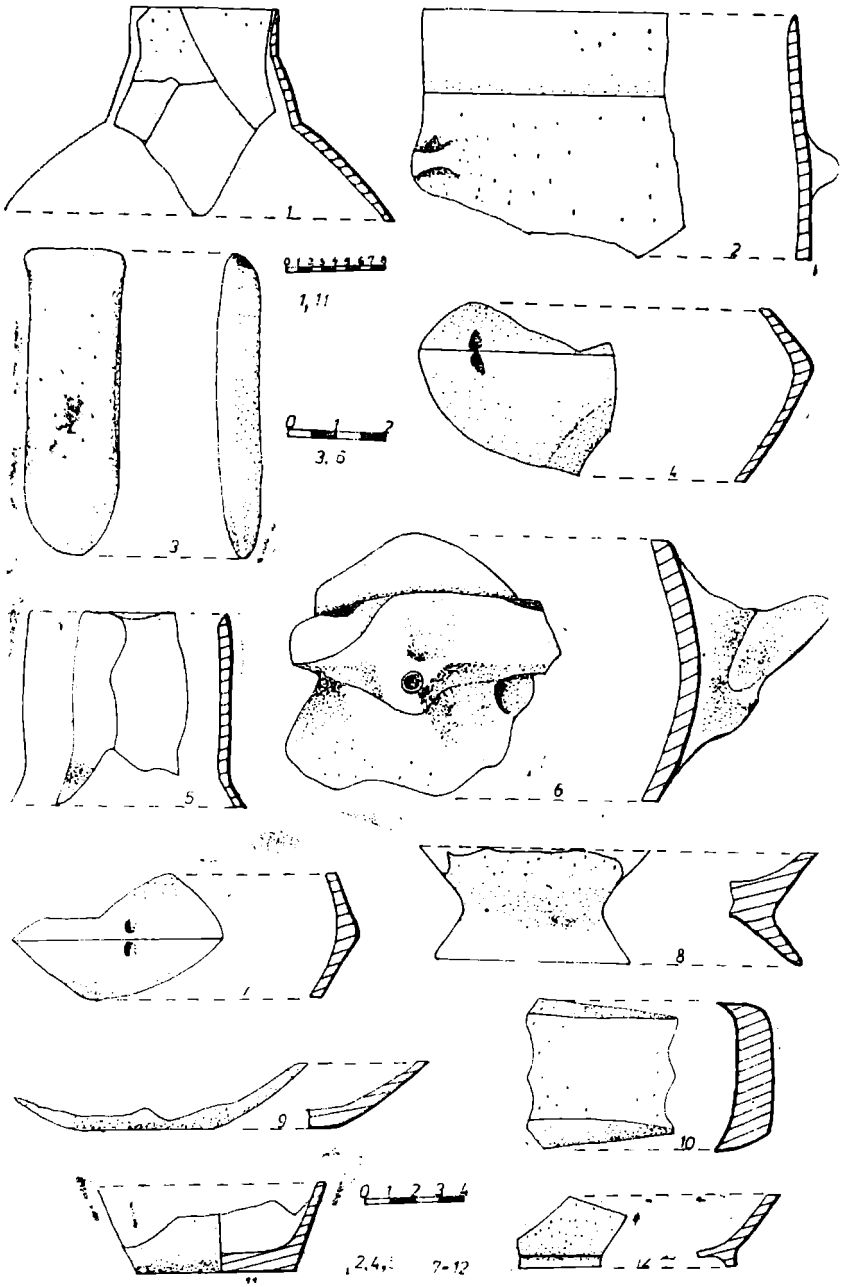

Fig. 2. Copălău — „Răzima" (Fragmente ceramice : cultura Cucuteni).

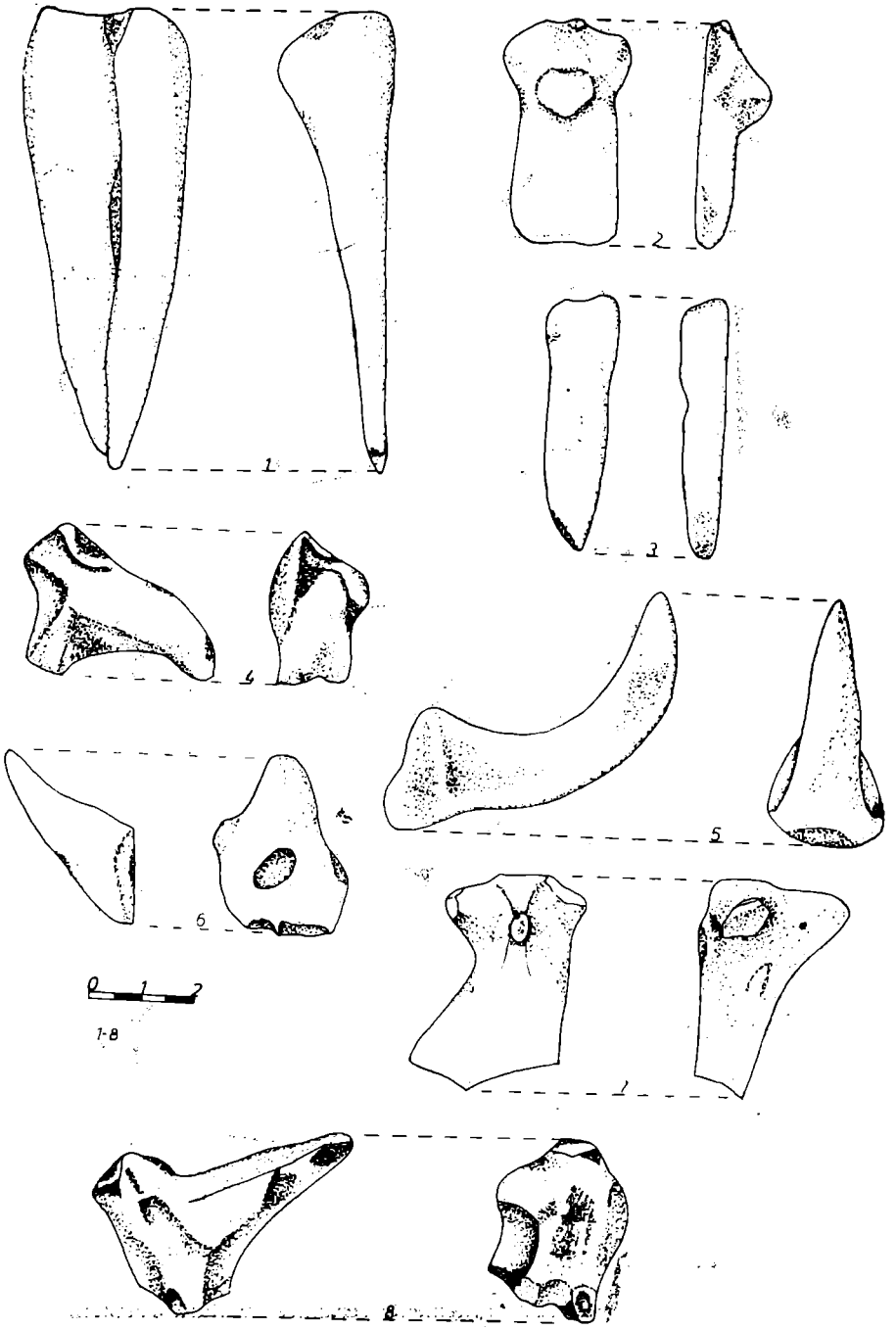

Fig. 3. Copălău — „Răzima" (Plastică antropomorfă și zoomorfă).

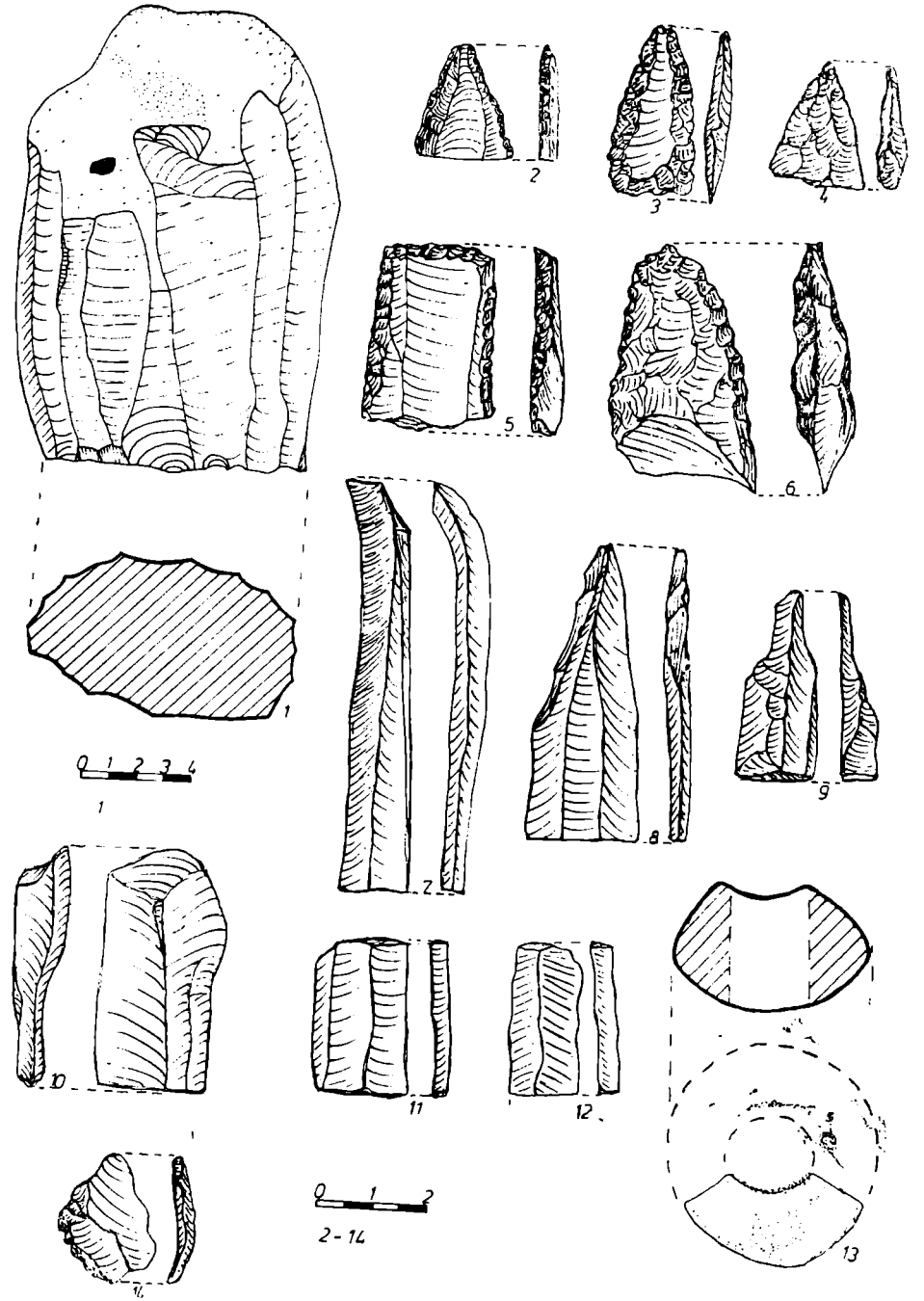

Fig. 4. Copălău — „Răzima" (Nucleu, unelte de silex și fragment de fusaiolă).

PROBLEME ALE BRONZULUI TÂRZIU DIN NORD-ESTUL ROMÂNIEI. RIT ȘI RITUAL FUNERAR ÎN CULTURA NOUA

LIDIA DASCĂLU

Lucrarea de față își propune să prezinte sintetic stadiul actual al cercetărilor consacrate cunoașterii etapei finale a epocii bronzului din nord-estul României, cu referiri în special la studiul necropolelor aparținând culturii Noua. O asemenea abordare a problemei este motivată de faptul că, în ultimii ani, după o întrerupere de aproximativ două decenii, au fost reluate — în Câmpia Moldovei — cercetările sistematice în necropolele culturii Noua, obținându-se astfel importante date noi privind această cultură, mai ales sub aspectul ritului și ritualului funerar specifice ei.

Preocupările susținute pentru cunoașterea perioadei de sfârșit a epocii bronzului din Moldova datează din deceniile 6—7 ale secolului nostru, când, sub egida Academiei Române, s-au intensificat cercetările în această parte a României. Prin recunoașteri arheologice efectuate în special în văile râurilor Jijia și Bahlui, au fost identificate numeroase așezări. Totodată, s-au făcut săpături la Corlăteni, Larga Jijia și Trușești, precum și în necropolele de inhumație de la Trușești și Holboca. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate de Ion Nestor [1], Mircea Petrescu-Dîmbovița [2], Adrian C. Florescu [3] și Alexandrina Alexandrescu [4], în perioada 1952—1959, constituindu-se într-o importantă bază de plecare pentru continuarea studierii culturii Noua. Deceniile 7—9 marchează o nouă etapă în cercetarea acestei epoci, prin elaborarea și

---

1. I. Nestor și colab., *Șantierul arheologic Valea Jijiei*, în SCIV, 3, 1952, p. 85—94.
2. M. Petrescu-Dîmbovița, *Șantierul Valea Jijici (săpăturile de la Trușești)*, în SCIV, III, 1952, p. 75 și urm.; idem; *Șantierul Trușești (Movila Șesul Jijici)*, în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 29—37; idem, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 443—486.
3. A. C. Florescu, *Șantierul Trușești (Movila Șesul Jijici)*, în SCIV, V, 1—2, 1954, p. 19—27; idem, în SCIV, VI, 1—2, 1955; idem, *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, III, 1957, p. 203—218; idem, *Săpăturile de salvare de la Andrieșeni*, în *Materiale*, V, 1959, p. 329 și urm.; ibidem, în *Materiale*, VI, p. 121 și urm.
4. Alexandrina Alexandrescu, *Șantierul Valea Jijiei (Valea Jijiei II)*, în SCIV, III, 1952, p. 52 și urm.

publicarea unor importante lucrări de sinteză. Începutul se face în 1960 prin apariția primului volum din *Istoria României* [5], în care este tratată și perioada de la sfârșitul epocii bronzului. În anul 1964, Adrian C. Florescu publică primul studiu de sinteză asupra culturii Noua [6] — lucrare esențială pentru cunoașterea acestei culturi —, ipotezele formulate și argumentate științific de autor fiind confirmate, în marea lor majoritate, de rezultatele cercetărilor ulterioare. Vor urma, ca rezultat al intensificării preocupărilor pentru studierea epocii bronzului, lucrările publicate de N. Zaharia, Mircea Petrescu-Dîmbovița și Emilia Zaharia [7], Sebastian Morintz [8], Vladimir Dumitrescu și Alexandru Vulpe [9]. Totodată, M. Petrescu-Dîmbovița publică două lucrări importante — una dintre ele referindu-se la depozitele de bronzuri din România [10] —, iar A. C. Florescu elaborează un vast repertoriu al culturii Noua [11]. Se realizează repertorii arheologice pentru întreaga zonă a Câmpiei Moldovei — județele Botoșani [12] și Iași [13] — în care sunt semnalate toate descoperirile de așezări și necropole din spațiul amintit.

Ca urmare a cercetărilor de suprafață efectuate în ultimele trei decenii ale secolului al XX-lea, a fost posibilă identificarea a numeroase stațiuni de la sfârșitul epocii bronzului. Numai în Câmpia Moldovei numărul acestora este de peste 420 [14] (față de 32 câte erau cunoscute în anii '60 [15]). Dintre acestea, peste 300 se află pe teritoriul județului Iași, celelalte provenind din județul Botoșani. De remarcat faptul că unele așezări sunt foarte întinse, cuprinzând 13—25 de cenușare.

Esențială pentru identificarea elementelor definitorii ale culturii Noua a fost cercetarea așezărilor. În zona amintită, au fost efectuate săpături, în deceniul al șaselea al secolului trecut, la Corlăteni — „Pe țarină" și la Trușești — „Movila Șesul Jijiei", ambele în județul Botoșani. Au mai fost cercetate, prin sondaje, stațiunile de la Larga Jijia,

---

5. *Istoria României*, I, 1960, (cap. redactat de Ion Nestor și Mircea Petrescu-Dîmbovița), p. 128—132.
6. A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 143—216.
7. N. Zaharia, N. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitici până în sec. al XVIII-lea*, 1970.
8. Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, 1978.
9. Vl. Dumitrescu și Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, 1988.
10. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, 1977; idem, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, 1978.
11. A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, IX, 1991.
12. Al. Păunescu, Paul Sadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1976.
13. V. Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, 1984.
14. Al. Păunescu, P. Sadurschi, V. Chirica, *op. cit.*, (vezi vol. II, indicele așezărilor, p. 381, cultura Noua); V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, (vezi vol. II. indicele descoperirilor, p. 503—504, cultura Noua).
15. M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 445—448 și harta de la fig. 1.

Andrieşeni şi Valea Lupului — din judeţul Iaşi [16]. Amplul material rezultat din săpăturile menţionate, precum şi din altele efectuate în restul spaţiului de răspândire a culturii Noua (sudul Moldovei, Transilvania, R. Moldova şi Ucraina), a fost prelucrat cu competenţă de A. C. Florescu şi publicat în studiul, deja amintit, consacrat culturii Noua [17]. Trăsăturile esenţiale ale acestei culturi fiind definite anterior şi cunoscute în prezent, ne vom opri în continuare doar asupra unor aspecte, pentru a putea aborda apoi problematica ritului funerar al triburilor Noua.

Ne interesează, în primul rând, concluziile la care s-a ajuns pe baza observaţiilor stratigrafice făcute în aşezări şi, în al doilea rând, unele particularităţi ale materialului ceramic descoperit în aşezări. Astfel, pe baza observaţiilor stratigrafice făcute în cenuşarele din Moldova, s-a arătat că nivelul de locuire Noua propriu-zisă (Noua II, cf. A. C. Florescu) este precedat — la Corlăteni — „Pe ţarină", Truşeşti — „Movila Şesul Jijiei", Cavadineşti şi Gârbovăţ — „Zaharească" — de 1—2 niveluri de locuire, aparţinând etapei imediat anterioare culturii Noua [18]. Această etapă a fost denumită de A. C. Florescu Noua I şi definită ca o etapă de legătură între culturile clasice ale Bronzului — respectiv Bronzul mijlociu — din spaţiul amintit şi grupul cultural de la sfârşitul epocii bronzului — cultura Noua [19].

Etapa Noua I se caracterizează — spre deosebire de Noua propriu-zisă — prin prezenţa în cadrul inventarului ceramic a unor forme şi elemente decorative ce amintesc de Bronzul mijlociu, respectiv culturile Monteoru, Belopotok-Costişa şi Wietenberg [20]. Analizând inventarul ceramic din aşezările de la Corlăteni şi Truşeşti, M. Petrescu-Dîmboviţa arăta că decorul din linii incizate este reprezentat, îndeosebi, prin benzi formate din linii orizontale, cu spaţiul dintre ele umplut cu dungi scurte oblice sau cu impresiuni triunghiulare, sau oval ascuţite, şi prin motive triunghiulare lungi, având câmpul haşurat prin dungi oblice. Aceste motive decorative, înrudite cu cele de pe vasele din cultura Monteoru, s-au întâlnit la Truşeşti numai în primele două niveluri (Noua I), iar la Corlăteni numai în nivelul cel mai vechi (Noua I). Ceramica astfel decorată aparţine unei faze imediat anterioare aceleia caracterizate, prin prezenţa ceştilor cu torţi prevăzute cu creastă sau buton. De asemenea, ornamentul alcătuit din linii triunghiulare, haşu-

16. Vezi notele 1—4. Pentru sondajele de la Valea Lupului, vezi: M. Dinu, *Cercetări la Valea Lupului*, în SCIV, V, 1—2, p. 250; idem, *Cercetări arheologice de la Valea Lupului*, în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 703 şi urm.; idem, *Şantierul arheologic Valea Lupului*, în *Materiale*, III, 1957, p. 169 şi urm.
17. A. C. Florescu, *op. cit.*, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 143—203.
18. I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 131; idem, *Şantierul Valea Jijiei (săpăturile de la Corlăteni)*, în SCIV, III, 1952, p. 89 şi urm.; A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 164; A. C. Florescu, Ştefan Rugină, *Săpăturile arheologice de la Gârbovăţ*, în *Materiale*, X.
19. A. C. Florescu, *op. cit.*, 1964, p. 169, 179—180.
20. *Ibidem*,

rate în interior, şi executate cu linii de înţepături apare la Truşeşti numai în cele mai vechi niveluri de locuire [21].

Spre deosebire de numărul mare de aşezări descoperite în Câmpia Moldovei, cel al semnalărilor de morminte şi necropole aparţinând culturii Noua se ridică în prezent la 23. Dintre acestea, 15 sunt situate în jumătatea sudică a zonei amintite (judeţul Iaşi) şi 8 în jumătatea nordică a acesteia (judeţul Botoşani). Puţine dintre ele au fost cercetate prin sondaje (Holboca, Probota, Iacobeni — Iaşi), dar fie că rezultatele n-au fost publicate, fie că aceasta s-a făcut foarte sumar, semnalarea lor are importanţă mai ales pentru cunoaşterea intensităţii răspândirii culturii Noua în jumătatea de nord a Moldovei şi doar în mică măsură pentru cunoaşterea ritului şi ritualului funerar proprii purtătorilor acestei culturi. Mai multe date ne oferă din acest punct de vedere, cercetările efectuate pe teritoriul judeţului Botoşani. Astfel, pentru două dintre necropolele semnalate în zonă — la Mitoc — Pârâul lui Istrate [22] şi Vlăsineşti [23] — avem date sigure, detaliate, însoţite de desene şi fotografii. În alte trei necropole din judeţ s-au efectuat săpături sistematice — la Truşeşti — Tuguieta [24] şi, recent, la Brăeşti şi Crasnaleuca [25]. (PL. I).

Consideraţiile pe care le vom face în continuare în legătură cu ritul şi ritualul funerar caracteristice comunităţilor Noua din nord-estul României au la bază mai ales datele obţinute prin săpăturile sistematice efectuate în necropolele amintite mai sus — ultimele două fiind cercetate de noi recent, în perioada 1989—1992.

La TRUŞEŞTI-ŢUGUIETA s-a cercetat integral prin săpături, în anii 1951—1952, o necropolă cu morminte plane de inhumaţie. Cele 118 morminte descoperite [26] erau dispuse în şiruri şi au apărut, în general, la adâncimi de până la 1 metru. Scheletele se aflau, în majoritate, în poziţie chircită, culcate pe partea stângă sau dreaptă (cam în proporţie egală), având de obicei braţele îndoite din coate şi palmele aduse în dreptul feţei. Orientarea preponderentă a mormintelor era NV—SE. Din numărul total al mormintelor, numai 67 au avut ca inventar 1—2 vase. S-au mai găsit : o verigă mică de aur, o grămadă de arşice şi câteva oase de animale. Vasele erau aşezate, de obicei, în

21. M. Petrescu-Dîmboviţa, *art. cit.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 452.
22. V. Chirica şi Paul Sadurschi, *Descoperiri paleolitice şi postpalcolitice la Mitoc — Pârâul lui Istrate (jud. Botoşani)*, în *Hierasus*, I, 1978, p. 66 şi fig. 4/6.
23. Filaret Aprotosoaie, *Cercetări arheologice efectuate în împrejurimile oraşului Săveni*, în vol. *Din trecutul judeţului Botoşani*, 1974, p. 171 şi fig. 8/5.
24. M. Petrescu-Dîmboviţa, *art. cit.*, în SCIV, III, 1952, p. 75—82 ; idem, *art. cit.*, în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 23—27 ; idem, *art. cit.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 456 şi urm.
25. Săpături efectuate de Lidia Dascălu, în anii 1989—1990, la Brăeşti şi, în 1991—1992, la Crasnaleuca. Rezultatele cercetărilor amintite au fost prezentate cu prilejul diferitelor sesiuni de rapoarte (Arad, 1990, Piatra Neamţ, 1991, Iaşi, 1992) şi de comunicări.
26. La Truşeşti — Ţuguieta s-au descoperit în total 126 de morminte : 118 în necropolă (săpături, 1951—1952), 4 întâmplător şi 4 în afara necropolei.

dreptul capului. În ceea ce privește formele ceramice, predomină vasele bitronconice sau globulare, cu sau fără torți. (PL. XVI/1—8). Torțile sunt supraînălțate, trase din marginea vasului, lățite spre bază și prevăzute la capătul superior cu creastă sau buton sau, uneori, cu o ușoară șănțuire. Unele vase au urechiușe prinse vertical pe umăr. Vasele sunt, în cele mai multe cazuri, neornamentate ; numai pe șapte dintre ele sunt prezente elemente decorative, constând din linii incizate, dispuse în benzi, caneluri orizontale și oblice, creste verticale în relief, brâuri aplicate — simple sau alveolate.

Pe baza analizei inventarului ceramic, s-au stabilit analogii cu ceramica din mormintele descoperite în Transilvania, la Noua (Brașov), Cluj (Str. Banatului) și Teiuș. Totodată, s-a ajuns la concluzia că cimitirul de la Trușești este contemporan cu ultimul nivel de locuire din așezarea de la Movila Șesul Jijiei [27] și datează, deci, din cea de a doua etapă a culturii Noua (Noua II), respectiv a doua jumătate a sec. al XIII-lea — sec. XII î.H. [28].

La BRĂEȘTI — VATRA SATULUI, am efectuat, în anii 1989—1990, săpături într-o necropolă cu morminte plane. Menționăm că nu a fost posibilă dezvelirea integrală a necropolei, datorită faptului că cea mai mare parte a ei se află în zona ocupată de gospodăriile sătenilor. Au fost descoperite 16 morminte : 14 de inhumație, 1 de incinerație și 1 cenotaf.

Mormintele de inhumație. Din cele 14 morminte de inhumație, s-au putut face observații complete doar în legătură cu 12 dintre ele, (PL. II—VII), altele două fiind distruse integral, cu prilejul descoperirii lor întâmplătoare de către proprietarii terenului respectiv. Mormintele, având gropi de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, erau dispuse la distanțe de 2—4 m unul față de celălalt și la adâncimi de 0,90—1,30 m. Scheletele se aflau în poziție chircită accentuată sau moderată, culcate pe partea stângă sau pe dreapta, cu mâinile în poziții variate. Indiferent de orientarea mormintelor (predomină orientarea spre NE), cea mai mare parte a scheletelor aveau privirea îndreptată spre sud.

Din numărul total al mormintelor de inhumație — cu excepția mormântului M 1 — despre care nu avem informații (vezi mai sus) —, 11 morminte au ca inventar vase de lut ars, în alte două morminte, lipsite de vase, fiind descoperite un ac de bronz (M 5) sau oase de animale (M 9). Dintr-un singur mormânt (M 12) lipsesc orice elemente de inventar funerar. De remarcat, de asemenea, prezența cărbunilor în unele morminte (M 3, M 9 și M 10).

Oase de animale au mai fost descoperite, în afară de mormântul M 9, și în mormintele M 4, M 7, M 10 și M 14, și reprezintă, după părerea unor specialiști, resturi ale ofrandelor depuse odată cu înhumarea. Oase

27. M. Petrescu-Dîmbovița, *art. cit.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 457—459.
28. A. C. Florescu, cf. M. P.-Dîmbovița, *op. cit.*, 1978.

de animale au apărut şi în unele morminte din necropolele aparţinând culturii Noua de la Truşeşti — Ţuguieta (judeţul Botoşani) şi Săbăoani (judeţul Neamţ) [29].

Acul de bronz a fost găsit într-un mormânt de copil (M 5), aşezat în faţa craniului. Faptul că acul are capul rupt ne împiedică să procedăm la încadrarea lui tipologică şi cronologică, făcând totodată imposibilă datarea necropolei pe baza acestei piese.

Indicii mai sigure de datare ne oferă ceramica, care, din punct de vedere al formelor, al particularităţilor decorului, precum şi al tehnicii de prelucrare a pastei, îşi găseşte analogii în aşezările şi necropolele de tip Noua descoperite până în prezent. Vasele sunt în general de dimensiuni mici şi mijlocii. Dintre formele ceramice remarcăm îndeosebi prezenţa *ceştilor*, unul dintre tipurile frecvent întâlnite fiind ceaşca de formă globulară sau bitronconică, cu marginea dreaptă şi având una sau două torţi, în bandă, uşor supraînălţate, trase din buza vasului. Amintim, de asemenea, prezenţa butonului incipient pe o toartă de ceaşcă şi a unei torţi triunghiulare în secţiune la partea superioară. În afara ceştilor, care sunt preponderente, mai apar în morminte următoarele forme ceramice : *vasul tronconic*, cu pereţii uşor arcuiţi sau drepţi ; *vasul-borcan* prevăzut cu brâu simplu în relief ; *vasul cilindric* de mici dimensiuni ; *vasul bitronconic* fără torţi sau cu două proeminenţe (apucători) plate, dispuse vertical pe umăr.

Ceramica este lucrată din pastă amestecată cu pietricele şi cioburi pisate, şi prezintă — din punct de vedere al tehnicii de prelucrare — aceleaşi trăsături ca şi ceramica descoperită în alte necropole şi aşezări aparţinând culturii Noua [30].

Decorul ceramicii este destul de sărac şi prezent aproape exclusiv pe ceşti. Motivele ornamentale sunt formate din şiruri de împunsături aşezate orizontal la baza gâtului vasului, asociate uneori cu impresiuni oval-ascuţite, dispuse pe umărul vasului, (PL. II, M 4/1 ; PL. VIII, 3), sau cu motive unghiulare, dispuse în bandă pe umărul vasului, executate cu linii de înţepături (PL. III, M 6/1 ; PL. VIII, 1 a, b). Alteori, şirul de împunsături de la baza gâtului este asociat cu grupe de caneluri dispuse vertical în zona diametrului maxim. Pe un fragment de ceaşcă apar caneluri înguste, aşezate vertical pe suprafaţa proeminentă a vasului (PL. II, M 3/1 ; PL. VIII, 2 a, b). Canelura asociată cu motive incizate apare pe două vase din mormântul M 10 (PL. V, M 10/1,5) : umărul este ornamentat cu caneluri oblice iar marginea şi baza gâtului vasului cu un şir de împunsături. Pe un alt vas, la baza gâtului, apar două caneluri dispuse orizontal. Inciziile, mai ales sub forma împunsăturilor şi mai rar în grupe de linii, sunt prezente formând diferite variante

29. M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 495 ; Mînodora Ursachi, *Necropola din epoca bronzului de la Săbăoani*, în *Carpica*, 1969, p. 37.
30. A. C. Florescu, *op. cit.*, în *Materiale*, III, 1957, p. 155 ; I. Nestor, *op. cit.*, în SCIV, III, 1952, p. 91 ; I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Cavadineşti*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 155.

decorative : şir de împunsături dispus la baza gâtului (PL. VI, M 11/2) sau pe buza vasului (PL. V, M 10/2) ; bandă alcătuită din 3—5 linii incizate, dispuse vertical pe umărul vasului şi sprijinindu-se pe o linie incizată care subliniază baza gâtului (PL. V, M 10/4). Tot prin tehnica inciziei este realizat decorul de pe umărul unui vas din mormântul M 11 (PL. VI, M 11/3) : bandă formată din două linii, între care se află triunghiuri haşurate oblic, dispuse cu vârful în sus — un element decorativ întâlnit foarte rar în cadrul culturii Noua. Mai amintim, tot cu titlu de noutate decorul de pe vasul din cenotaf (PL. VII, M 16) : şir de elemente decorative formate din alveole rotunde, puţin adânci, care au spaţiile dintre ele uşor proeminente, de formă oarecum rectangulară. Acest motiv este încadrat de patru linii incizate — două sub margine, două spre baza gâtului.

Toate trăsăturile complexului funerar de la Brăeşti pledează pentru încadrarea lui în cultura Noua. Pe de altă parte, unele caracteristici ale inventarului ceramic ne permit să facem o încadrare cronologică mai precisă. Avem în vedere următoarele elemente : 1) Lipsa torţilor prevăzute cu creastă sau cu buton — frecvent întâlnite în necropolele Noua de la Teiuş, Truşeşti — Ţuguieta, Piatra-Neamţ-Ciritei şi Doina — şi prezenţa aproape exclusivă a torţilor în bandă. 2) Ceaşca de formă aproximativ bitronconică, cu umărul rotunjit, prevăzută cu două torţi în bandă, foarte puţin supraînălţate, care ar putea fi pusă, după părerea lui A. C. Florescu, în legătură cu cultura Belopotok-Costişa. Două exemplare asemănătoare apar la Truşeşti-Ţuguieta şi Dumeşti (Iaşi) [31]. 3) Ceramica ornamentată apare frecvent la Brăeşti, în timp ce în aşezările şi necropolele Noua II ea este cu totul sporadică. La Truşeşti-Ţuguieta, de exemplu, din cele 66 de vase descoperite numai 7 sunt ornamentate [32]. 4) Elementele decorative de pe ceşti îşi găsesc analogii în cele de pe vasele descoperite în aşezările şi necropolele Noua I de la Truşeşti — Movila din Şesul Jijiei, Corlăteni, Cavadineşti (nivelul 1) etc. Astfel, decorul realizat prin împunsături se întâlneşte la Truşeşti — Movila din Şesul Jijiei numai în nivelul 1 (Noua I) [33], iar motivul unghiular, realizat cu linii de înţepături, apare în aceeaşi aşezare numai în nivelurile 1 şi 2 şi este, după A. C. Florescu, de tradiţie Costişa [34]. Pe de altă parte, canelura dispusă oblic pe umărul vasului, ca şi vasul mare bitronconic cu gât drept sunt elemente care amintesc de cultura Monteoru, vasul 5 din mormântul M 10 având analogii cu vase descoperite în necropola de la Balinteşti — Cioinagi.

În afara elementelor autohtone, Costişa şi Monteoru, la Brăeşti apar şi elemente de factură răsăriteană, aşa cum pare să sugereze vasul 3 din mormântul M 11 (vas fără torţi, de formă bitronconică, cu marginea uşor evazată ; pe umăr, ornament constând din triunghiuri haşu-

31 A. C. Florescu, *op. cit.*, în *ArhMold*, 1964, p. 182 şi fig. 2/6, 8/6.
32. M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, SCIV, IV, 3—4, p. 16.
33 Idem, SCIV, IV, 1—2, p. 35.
34. A. C. Florescu, *op. cit.*, în *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos*, IX, 1991.

rate oblic, dispuse cu vârful în sus). Vase cu formă şi ornament aproape identice apar frecvent în aria culturii Srubnaia. De aceeaşi cultură amintesc şi vasele 2 şi 3 din mormântul M 14.

Ca urmare, datele obţinute prin analiza inventarului ceramic şi a analogiilor existente ne permit să încadrăm necropola de la Brăeşti în prima fază a culturii Noua (Noua I, cf. A. C. Florescu), datată la sfârşitul secolului al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XIII-lea î.H.

În anii 1991—1992 am efectuat săpături la CRASNALEUCA — DRUMU MORII, într-o necropolă cu morminte plane de inhumaţie, de la sfârşitul epocii bronzului. (PL. IX—XI). Au fost dezvelite 42 de morminte, dintre care 2 sunt morminte-cenotaf iar 40 morminte de inhumaţie. Observaţii detaliate s-au putut face doar în 40 de cazuri (două fuseseră distruse integral, cu prilejul descoperirii lor întâmplătoare).

Mormintele au apărut la adâncimi de 0,60—1,40 m şi conţineau schelete în poziţie chircită, de obicei moderată, aşezate pe partea stângă sau pe dreapta, cu braţele îndoite din coate şi palmele aduse în dreptul feţei. Cele mai multe morminte erau orientate fie spre nord-vest (10), fie spre sud-est (12), celelalte având alte orientări. În cazul mormintelor de copii sau de tineri — distruse aproape integral — nu a fost posibilă, de obicei, stabilirea orientării mormintelor. De asemenea, nu au putut fi sesizate gropile mormintelor. Totuşi, unele elemente par să indice faptul că gropile mormintelor erau, ca şi în cazul altor necropole din această perioadă, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite. În acest sens amintim mormântul M 5 (PL. X), în care, la demontarea inventarului şi a scheletului, s-au observat următoarele : sub stratul de pământ galben de pe fundul gropii (strat gros de aproximativ 5 cm) a apărut un strat de prundiş, amestecat cu nisip şi pământ negru (strat gros de aproximativ 10 cm). S-a observat, după răzuire, că acest strat capătă o formă relativ rectangulară, cu colţurile rotunjite, indicând, probabil, atât forma (conturul) gropii, cât şi faptul că, uneori, groapa era amenajată în prealabil. Dimensiunile stratului amintit : L = 1 m, l = 0,80 m (dimensiuni mai mari decât cele ale scheletului).

Marea majoritate a mormintelor conţine ca inventar vase de lut ars — 1—2, în cele mai multe cazuri, sau 3 (mai rar). Se remarcă faptul că în multe morminte au fost găsite doar fragmente de vase sau vase cu părţi ale corpului (torţi) rupte din vechime. Din totalul mormintelor, numai 9 nu aveau nici un fel de element de inventar. De asemenea, trebuie amintit faptul că din unul din primele două morminte descoperite anterior, întâmplător, provin 2 cuţite curbe de silex, dintre care doar unul s-a păstrat la Muzeul Judeţean Botoşani [35] (PL. XV/2). În ceea ce priveşte dispunerea vaselor în morminte, acestea s-au găsit, în general, în zona capului sau în dreptul mâinilor.

35. Informaţii Paul Sadurschi.

Ca și în cazul altor morminte și necropole aparținând culturii Noua, la Crasnaleuca vasele sunt de obicei de dimensiuni mici și mijlocii, *ceașca* fiind una dintre formele cele mai frecvent întâlnite. Este, în general, de formă bitronconică și are două torți, ușor supraînălțate și trase din buza vasului, prevăzute cu buton sau cu creastă (PL. XII ; XIII/M 26, 34, 35). De remarcat faptul că, în multe cazuri, una sau chiar ambele torți au fost rupte din vechime (PL. XII/M 32, 36 ; XIII/M 26, 29, 34, 35). Alte forme ceramice prezente în necropola de la Crasnaleuca (PL. XIV) : *vasul mic tronconic*, cu pereții ușor arcuiți (M 27, M 28) ; vasul bitronconic cu umerii rotunjiți și buza evazată (M 23) ; *vasul-borcan* prevăzut cu brâu simplu în relief (M 35), deasupra căruia se află, uneori, un șir de găuri incomplet perforate (cenotaf — M 12).

Elementele decorative apar fie sub formă de șiruri orizontale de împunsături combinate cu grupe verticale de caneluri (PL. XIV/M 15), fie ca proeminențe mici (PL. XIV/M 27), brâu simplu în relief, șir de găuri incomplet perforate, dispus sub buza vasului (PL. XIV/M 12). Lipsa aproape completă a ornamentelor de tradiție Monteoru sau Costișa, precum și alte caracteristici ale ceramicii (aspectul pastei, forme de vase, tipuri de torți ș.a.), se constituie în importante elemente de încadrare cultural-cronologică a complexului funerar mai sus amintit.

Ca urmare, pe baza studiului inventarului ceramic și a analogiilor existente cu vasele din mormintele, necropolele și așezările aparținând fazei a doua a culturii Noua — din întreaga sa arie de răspândire [36] —, încadrăm necropola de la Crasnaleuca în faza de dezvoltare a culturii Noua (Noua II, cf. A. C. Florescu), respectiv în a doua jumătate a secolului al XIII-lea — secolul al XII-lea î.H. [37], fiind contemporană cu necropola de la Trușești — Țuguieta și mai târzie decât necropola de la Brăești.

*

Studiul comparativ al necropolelor de la Trușești, Brăești și Crasnaleuca permite evidențierea unor trăsături ale ritului și ritualului funerar caracteristice comunităților Noua din această zonă a României. Astfel, toate înmormântările sunt plane și constau, în marea lor majoritate, în morminte de inhumație. Inhumarea apare, deci, ca o predominantă a ritului funerar în cadrul culturii Noua, din cele 180 de morminte luate în studiu 176 fiind morminte de inhumație (respectiv 97,7% din totalul mormintelor) [38]. Aceasta este, de fapt, o caracteristică și a altor necropole Noua din Moldova, cum ar fi cele de la Pro-

---

36. M. Petrescu-Dîmbovița, SCIV, III, 1952, p. 81 și urm. ; A. C. Florescu, *op. cit.*, fig. 21/2, 4, 5 ; 38/9 ; 46/4, 5, 7 ; M. Zamoșteanu, *Sondajele de la Piatra Neamț*, în *Materiale*, VI, 1960, p. 360 și urm. și fig. 2 ; K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz — Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 800 și fig. 12/3, 10.
37. Vezi mai sus nota 28.
38. Menționăm faptul că nu am luat în calcul mormintele de tip cenotaf.

bota (județul Iași) [39], Doina [40], Piatra Neamț — Ciritei [41], Săbăoani [42] — toate în județul Neamț —, Căbești (județul Bacău) [43] și Balintești — Cioinagi (județul Galați) [44].

Ritul incinerației este prezent doar la Brăești, într-un singur caz (M 15) : mormânt de incinerație în urnă ; urna este un vas-borcan, prevăzut cu un brâu simplu în relief, sub buza vasului ; în interiorul urnei, peste resturile incinerate, un vas mic bitronconic, cu două apucători mici plate dispuse vertical pe umărul vasului (PL. VII/M 15. 1, 2). Vasul mic a fost, probabil, capacul urnei.

Morminte de incinerație au apărut și în alte necropole de tip Noua din Moldova [45], dar ele reprezintă un procent foarte mic (10—14%) din totalul mormintelor descoperite. Se remarcă, pe de altă parte, faptul că ritul incinerației este atestat mai ales în necropole Noua I (Balintești — Cioinagi, Căbești, Săbăoani, Brăești) și, mai rar, în complexe funerare aparținând etapei a doua a culturii Noua (Noua II) (Doina, Ciritei). Totodată, constatăm că necropolele birituale se plasează în partea vestică a zonei luată în discuție (jumătatea nordică a Moldovei), îndeosebi pe teritoriul județului Neamț [46].

Referitor la această problemă, mai amintim faptul că mormintele de incinerație apar de obicei sub forma unor urne (conținând resturi incinerate) — ca la Balintești, Brăești, Săbăoani — sau foarte rar, sub forma unei grămăjoare de oase calcinate, puse în groapă (Balintești M 37). Unele au, în cele mai multe cazuri, formă de vas-borcan, cu brâu simplu în relief sau cu două torți tubulare (Săbăoani, M XV, XVI), și, doar în cazuri izolate, formă de ceașcă cu două torți supraînălțate, prevăzute cu creastă (Balintești, M 36).

Revenind la mormintele de inhumație, acestea sunt în marea lor majoritate morminte simple (individuale), dar există și cazuri — foarte puține, este adevărat — de morminte duble sau chiar multiple. Astfel, în necropola de la Trușești — Țuguieta au apărut două morminte duble, în care poziția scheletelor era diferită : într-un mormânt scheletele erau așezate spate în spate ; în cel de-al doilea, două schelete de maturi se aflau pe partea stângă, cu bustul în jos [47]. La Brăești, în

39. Săpături Em. Zaharia, N. Zaharia, cf. *Materiale*, VIII, p. 599—602 și fig. 4 ; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *op. cit.*, 1970, p. 278 ; RAJ Iași, II, LX.I.C., p. 329 ; A. C. Florescu, *Repertoriul...*, 1991, 431/N, 3, p. 107.
40. A. C. Florescu, *op. cit.*, 193/M, 5, p. 60.
41. M. Zamoșteanu, *Materiale*, VI, p. 360—361 ; A. C. Florescu, *op. cit.*, 395/L, 5, p. 101.
42. M. Ursache, *Carpica*, II, p. 35—48 ; A. C. Florescu, *op. cit.*, 471/M, 4, p. 114—115.
43 C. Buzdugan, *Carpica*, I, 1968, p. 63—67 ; A. C. Florescu *op. cit.*, 113/N, 7, p. 46.
44. E. Zaharia, *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 139—176 ; A. C. Florescu, *op. cit.*, 24/0,7, p. 27—28.
45. Vezi mai sus notele 3—7.
46. În afara necropolelor amintite, în județul Neamț au mai fost descoperite, izolat, morminte de incinerație în alte două puncte (cf. A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 31 și p. 115).
47. M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, în SCIV, III, 1952, p. 78.

mormântul M 10 (Pl. V) s-au descoperit două schelete, așezate în poziție chircită, pe partea stângă. De asemenea, în necropola de la Crasnaleuca a apărut un mormânt (M 24, PL. X) cu patru schelete : trei așezate unul în spatele celuilalt — două în poziție chircită, pe partea dreaptă ; unul pe spate, cu picioarele desfăcute — și al patrulea — schelet de copil mic — aflat la picioarele primelor trei.

Din punct de vedere al poziției mormintelor în cadrul necropolelor, s-a constatat că mormintele de copii erau plasate într-o anume zonă : la Brăești în marginea de sud a necropolei, la Crasnaleuca în marginea de sud-vest. Pentru Trușești nu putem face precizări în acest sens, lipsind datele respective.

Un alt aspect interesant al problemei se referă la elementele de inventar prezente în morminte. Unele precizări în acest sens, mai ales privind categoriile și numărul obiectelor ce constituie inventarul funerar, au fost făcute mai sus, astfel încât nu vom mai reveni asupra lor. Ne vom referi în continuare doar la poziția, dispunerea vaselor în morminte. În general, în cadrul culturii Noua, s-a constatat că vasele erau așezate la nivelul scheletului, pe fundul gropii. Au apărut însă și situații noi. Este cazul mormântului M 10 de la Brăești (PL. V/M 10), în care cele *cinci vase* erau dispuse astfel : trei pe fundul gropii, la nivelul celor două schelete, — unul în fața craniului și două la picioare ; alte două vase se aflau deasupra scheletului, în pământul de umplutură a gropii, la aproximativ 0,65 m deasupra fundului gropii. O situație asemănătoare s-a constat și în cazul mormântului M 14, tot de la Brăești, al cărui inventar ceramic — *șase vase* — era dispus astfel : două vase pe fundul gropii, la nivelul scheletului — unul în dreptul craniului, celălalt în zona picioarelor, patru vase deasupra scheletului, în pământul de umplutură, la circa 0,40—0,60 m deasupra fundului gropii. În jurul acestora din urmă era amenajată un fel de construcție din rocă foarte puțin dură, sedimentară, sfărâmicioasă. (PL. VII/M 14 ; XV/1). Menționăm, de asemenea, că, în cele două morminte mai sus amintite, în jurul vaselor, s-au găsit multe oase de animale (PL. V/M 10, 6 ; XV/1).

Pe baza datelor de care dispunem în momentul de față, putem contura și unele particularități ale ritualului funerar practicat, se pare, de triburile Noua. Folosim pentru aceasta unele observații făcute cu prilejul cercetării necropolelor de la Brăești și Crasnaleuca, precum și informații, foarte sumare de altfel, legate de alte necropole. Remarcăm în acest sens faptul că în unele necropole — Trușești, Brăești, Crasnaleuca, Săbăoani — s-au descoperit *oase de animale*, reprezentând resturi ale ofrandelor de carne depuse odată cu înhumatul. Prezența lor este mai frecventă la Brăești (M 4, 7, 9, 10 și 14), mai puțin frecventată la Crasnaleuca (M 20, 40 și 41), Trușești [48] și Săbăoani [49],

48. Idem, *op. cit.*, în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 24 ; idem, *Les principaux résultats des fouilles de Trușești (Moldavie septentrionale)*, în *Analele Științifice ale Univ. „Al. I. Cuza", din Iași* (serie nouă), secț. III, 1957, 1—2, p. 15.
49. M. Ursachi, *op. cit.*, în *Carpica*, II, p. 37, 39.

iar în alte necropole nu este sesizată (Piatra Neamț — Ciritei, Doina, Probota ș.a.). Constatăm, de asemenea, faptul că în unele morminte apar, de obicei, la nivelul scheletului, *vase fragmentare* (care pot fi întregite) sau doar părți de vase, ca în mormintele M 5, 6, 14 de la Brăești ; M 3, 6, 7, 16, 22 și 28 de la Crasnaleuca. Vase fragmentare au fost găsite și în unele morminte din necropola de la Săbăoani [50]. Tot ca expresie a unui ritual funerar ar putea fi considerată, după părerea noastră, și prezența vaselor cu una sau două *torți rupte din vechime* — fapt remarcat mai ales la Trușești — Țuguieta [51], Crasnaleuca (M 26, 27, 29, 32, 34) și, mai puțin în necropolele de la Brăești (M 3, 10), Piatra Neamț — Ciritei sau Săbăoani (M VII). În sfârșit, mai amintim prezența, cu totul sporadică, a *cărbunilor* — la nivelul scheletului, pe fundul gropii, de obicei — sesizată doar la Brăești (M 3, 10).

*

Cercetarea culturii Noua s-a bazat până nu demult îndeosebi pe studierea așezărilor, datele astfel obținute fiind considerate esențiale, definitorii pentru această cultură. În schimb, necropolele triburilor respective au fost puțin cercetate — unele doar prin sondaje. Dar chiar și în cazul săpăturilor sistematice rezultatele au fost publicate, cu puține excepții, foarte sumar sau sub forma unor considerații generale, nefiind prezentate toate datele, pentru fiecare mormânt în parte.

În ultimii ani unii specialiști au acordat o atenție deosebită studierii detaliate și complexe a ritului funerar, considerând că se pot obține astfel date importante, chiar esențiale pentru cunoașterea culturii Noua, căci, după cum afirma Jacques Briard, „...fiecare vrea să fie înmormântat după principiile (obiceiurile) care i-au fost insuflate în țara sa de origine. Se poate adapta, de-a lungul vieții la multe schimbări, dar moartea este ceva prea serios pentru a putea renega tradițiile sale de origine..." [52]. Arheologi din R. Moldova [53] în special au elaborat în ultima vreme lucrări importante, bazate pe o analiză complexă a tuturor elementelor de rit și ritual funerar, sesizate în aria culturii Noua: orientarea scheletelor ; forma gropilor ; poziția scheletelor (unghi de chircire, poziția membrelor) ; obiecte de inventar (poziție, număr, tip) etc. S-au putut astfel desprinde concluzii interesante [54]. Pentru arheologii români acest nou mod de studiere a problemelor ritului funerar în cadrul culturii Noua va putea fi mai dificil de abordat, datorită stadiului

---

50. *Ibidem.*
51. M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, SCIV, III, 1952, p. 78.
52. Jacques Briard, *L'âge du bronze en Europe barbare. Des mégalithes aux Celtes*, 1976, p. 105.
53. V. Cavruc, E. V. Iarovoi. De asemenea, dar parțial, M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, SCIV, III, 1952, p. 77—80.
54. E. V. Iarovoi, *Necropola aparținând culturii Noua de la Pererâta, raionul Briceni* (R. Moldova), comunicare prezentată la Colocviul internațional de la Călărași, 1991.

actual al cercetării, precum şi ca urmare a existenţei unor informaţii destul de sumare privind mormintele şi necropolele deja cercetate.

PROBLÈMES DU BRONZE TARDIF DE LA PARTIE DE NORD-EST DE LA ROUMANIE. RITE ET RITUEL FUNÉRAIRE DANS LA CIVILISATION DE NOUA

Résumé

Le présent article traite quelques problèmes concernant le groupe culturel de Noua, qui date de la fin de l'âge du bronze et dont l'aire de diffusion englobe la Transylvanie, la Moldavie, l'Ukraine sous-carpatique et la R. de Moldavie. L'étude s'appuie sur le matériel résultant des recherches effectuées sur les nécropoles de la Plaine de Moldavie (nord-est de la Roumanie), en premier lieu sur les nécropoles du département de Botoşani, étudiées, dans les dernières années, de l'auteur lui-même.

Après un exposé sommairé de l'historiographie de la période que fait l'objet de cet article — la fin de l'âge du bronze — (voir notes 1—17), l'auteur présente les résultats des recherches effectuées sur les nécropôles de Truşeşti, Brăeşti et Crasnaleuca (dép. de Botoşani) et, sur cette base, les traits caractéristiques du rite et rituel funéraire du groupe culturel de Noua.

Dans la Plaine de la Moldavie, c'est-à-dire les départements de Iaşi et Botoşani, ont été découvertes, jusqu'au présent, 23 tombeaux et nécropoles de la civilisation de Noua, mais seulement trois nécropoles ont été fouillées sistématiquement — celles de Truşeşti — Ţuguieta, Brăeşti et Crasnaleuca — Drumu Morii —, les autres cinq étant recherchées par des sondages (Holboca, Probota, Iacobeni — dép. de Iaşi et Mitoc — Pîrîul lui Istrate et Vlăsineşti — dép. de Botoşani).

Pour l'étude comparative des nécropoles analysées ici, on a tenu compte de critères suivantes : I. le type de sepulture : 1) a. plane d'inhumation ; b. plane d'incinération ; c. cenotaf ; 2) la position des sepulture dans la nécropole ; 3) l'orientation des tombeaux ; 4) la profondeur. II. la position des squélettes : 1) a. recroquevillée — sur la partie gauche ou droite ; b. etendue sur le dos ; 2) la position des bras (quelques variantes). III. l'inventaire des tombeaux. Cette manière de travail a permis à l'auteur de mettre en évidence les traits principaux du rite funéraire propre aux communautées Noua de cette région de la Roumanie.

Ainsi, les sepultures planes d'inhumation représent presque 98% du nombre totale des tombeaux. D'ailleurs, la prépondérance de l'inhumation des défunts dans des sepultures planes a été déjà confirmée pour la plupart des nécropoles de la culture Noua, de la Moldavie. L'incinération en urne est attestée seulement á Brăeşti (une sepulture), mais ce rite a été signalé aussi dans quelques nécropoles Noua de la Moldavie, très rare, et, tout d'abord, dans celles qui datent de la première étape de cette culture (Noua I, après A. C. Florescu). On constate aussi que, dans la deuxième étape de cette culture, les nécropoles bi-rituelles (inhumation et incinération) se trouvent, mais rarement, dans la partie de l'ouest de la Moldavie (dép. de Neamţ). Il faut mentionner aussi la présence des tombeaux — symboliques (cenotaf), à Brăeşti (1) et à Crasnaleuca (2).

Les sepultures d'inhumation sont, en général, individuelles, mais on trouvent aussi, très rare, des sepultures doubles (deux à Truşeşti — Ţuguieta et un à Brăeşti ; voir Pl. V) ou même multiples (à Crasnaleuca — une tombe avec quatre squélettes, Pl. X, M. 24). En ce qui concerne la position des sepultures dans les necropoles, on a constaté que celles qu'appartient aux enfants se trouvent dans une certaine partie du cimitière : à Brăeşti, dans la périphérie de

sud, à Crasnaleuca — dans celle de sud-ouest. Il faut mentionner aussi le fait que les sepultures sont disposées comme des rangées parallèles — à Trușești, ou en groupes, proche les unes de les autres — à Brăești et Crasnaleuca. En fin, à Crasnaleuca on peut identifier quelques groupes de tombeaux, chacun d'entre eux ayant une autre orientation.

L'orientation des tombeaux difère dans chaque nécropole : à Trușești prédomine l'orientation NO-SE, a Brăești celle de NE-SO, à Crasnaleuca celle de NE-SO et, aussi, celle de SE-NO. Cet élément du rite funéraire — l'orientation — est très important, après l'opinion des certains archéologues, car il peut indiquer, parfois, l'existence des certains groupes, différentes de point de vue ethnique.

La position des squélettes, c'est-à-dire la position du corp et celle des bras, représente, aussi, un élément que doit être analysé. Pour la culture Noua, en général, est très caractéristique la position recroquevillée, les défunts étant déposes dans les tombeaux sur la partie gauche ou droite du corp. Ce trait est présent aussi dans les trois nécropoles étudiées dans cet article, avec une seule exception : un squélette étendu sur le dos, avec les mains à côté du corp et les pieds tombés d'un côté et de l'autre. Ce squélette a été découvert à Crasnaleuca dans une sepulture multiple (M 24, Pl. X) à côté de deux squélettes recroquevillés sur la partie droite.

Dans l'inventaire des tombes, ce sont les vases en terre cuite qui prédominent, mais elles ne sont pas présentes dans toutes les sépultures. Il s'agit, en général, de 1—2 vases ou, plus rare, de plusieurs (voir les planches), ayant des formes différentes : la tasse à une ou à deux anses pourvoues de boutons ou de crêtes (à Trușești et Crasnaleuca), ou la tasse à une ou deux anses faites d'une bande simple, sans boutons ou crêtes (à Brăești). Moins fréquent on trouve le „vase en forme de sac", ou différentes variantes de vases ayant la forme d'un tronc de cône. Le décor — présent notamment à Brăești et, très, très rare sur les vases qui proviennent des nécropoles de Trușești et de Crasnaleuca — comporte un nombre d'éléments restreint : pour les tasses, ce sont les cannelures, ou des ornements dérivés de cannelures ; pour les "vases en forme de sac" ce sont des bandes à relief simple, ou bien des rangées de trous, complètes ou incomplètes, placés sous l'embouchure.

En ce qui concerne la position des vases dans les tombes, on a constaté que, dans les sepultures de la civilisation de Noua, les vases se trouvent, d'habitude, sur le même niveau comme le squélette, c'est-à-dire au fond de la fosse funéraire, près de défunt. Mais, dans les nouvelles nécropoles présentées, ici, on a pu observer aussi des autres positions des vases. Ainsi, à Brăești, dans le tombe 10 (avec cinq vases), trois vases ont été déposés au fond de la fosse, au même niveau comme les deux squélettes — l'un devant la face et deux près des pieds ; les autres deux vases ont été découverts, à environ 0,65 m au dessus des squélettes, dans la terre qui a rempli la fosse funéraire. Aussi, à Brăești, dans la sepulture 14 (avec six vases) (voir Pl. XV, 1), deux vases ont été trouvés au fond de la fosse — l'un devant la face, l'autre près des pieds —, les autres quatre à environ 0,40—0,60 m au dessus du fond de la fosse, dans la terre qui a rempli la fosse funéraire. Autour des derniers vases était aménagée une construction en pierre, très friable. Il faut mentionner, aussi, que dans les deux derniers tombes (10 et 14), autour des vases ont été trouvés beaucoup des os d'animaux.

Les observations faites pendant les fouilles pratiquées dans les nécropoles de Brăești et de Crasnaleuca, ainsi que les informations, très sommaires, qu'existent pour autres cimitières, font possibles quelques réflexions concernant le rituel funéraire pratiqué par les communautés Noua. Ainsi, dans quelques nécropoles de la Moldavie — Trușești, Brăești, Crasnaleuca, Săbăoani (dép. Bacău) — ont été découverts des os d'animaux, que représent, probablement, ce qu'a resté des offrandes, déposées en même temps comme le défunt. Leur présence est plus fréquente à Brăești (tombes 4, 7, 9, 10 et 14), moins fréquente à Crasnaleuca (tombes 20, 40 et 41), Trușești et Săbăoani, et ils manquent de l'inventaire des autres nécropoles (Piatra Neamț — Ciritei, Doina, Probota). On constate, aussi, que dans certaines sepultures, au niveau du squélette, ont été déposés seulement

des fragments des vases (à Brăești, tombes 5, 6, 14 et à Crasnaleuca, tombes 3, 6, 7, 16, 22 et 28). La même situation a été signalée pour la nécropole de Săbăoani. Aussi comme une expression d'un rituel funéraire peut être considérée, après notre opinion, la présence des tasses qui ont l'une ou les deux anses cassées, ainsi comme on a remarqué notamment à Trușești — Țuguieta. Crasnaleuca (tombes 26, 27, 32, 34) et moins à Brăești (tombes 3, 10), Pliatra Neamț — Ciritei ou Săbăoani (tombe VII). En fin, très, très rare, ont été découverts des petits morceaux de charbon, seulement dans la nécropole de Brăești (tombe 3 et 10).

LA LISTE DES PLANCHES

I. Département de Botoșani. La carte de la diffusion des nécropoles de la civilisation de Noua (étudiées par des fouilles).
II. Brăești. Tombes 2, 3, 4. M. 4/2 : os d'animal.
III. Brăești. Tombes 5, 6.
IV. Brăești. Tombes 7, 8, 9.
V. Brăești. Tombe 10.
VI. Brăești. Tombes 11, 12, 13.
VII. Brăești. Tombes 14, 15, 16.
VIII. Brăești. Des vases des tombes 3, 4, 6.
IX. Crasnaleuca. Esquisse topographique de la région de la nécropole.
X. Crasnaleuca. Tombes 3, 5, 6, 14, 16, 20, 23, 24, 26.
XI. Crasnaleuca. Tombes 7, 10, 11, 22, 27, 28, 32, 33, 36.
XII. Crasnaleuca. Vases des tombes 14, 27, 30, 32, 36.
XIII. Crasnaleuca. Vases des tombes 10, 26, 29, 34, 35.
XIV. Crasnaleuca. Vases des tombes 12, 15, 23, 27, 28, 29, 35, 36.
XV. 1. Brăești, tombe 14 ; 2. Cranaleuca, tombe 1 ou 2, couteau courube en silex.

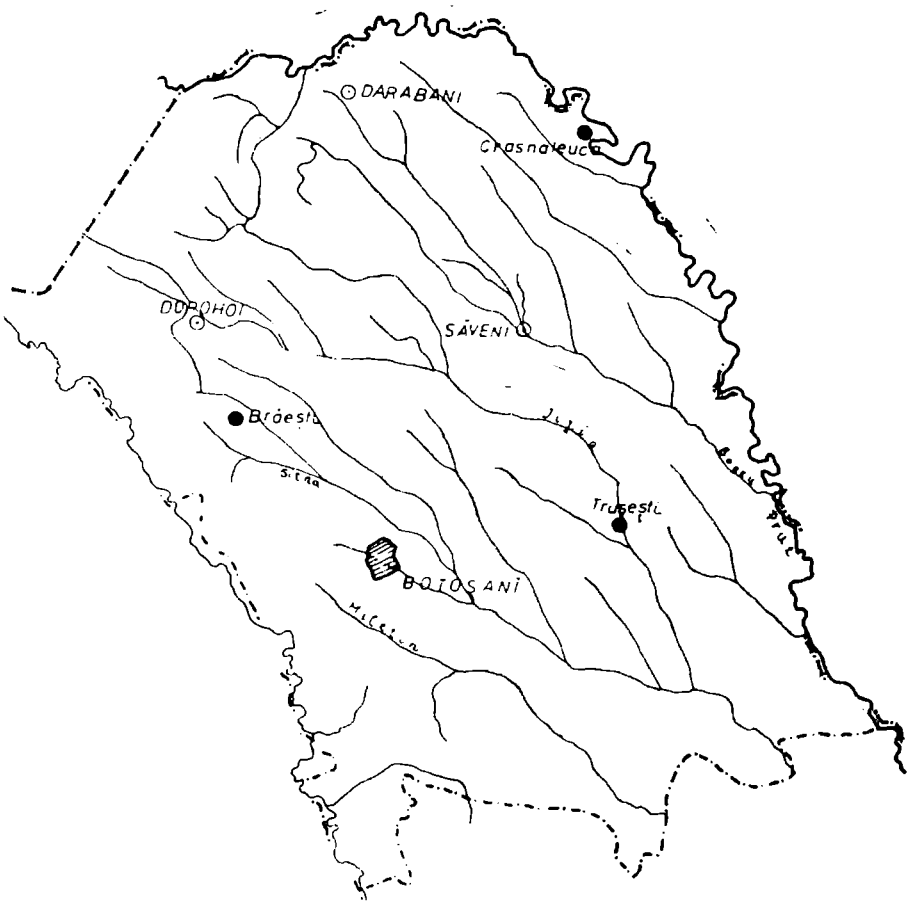

I. Judeţul Botoşani. Harta răspândirii necropolelor culturii Noua (cercetate prin săpături).

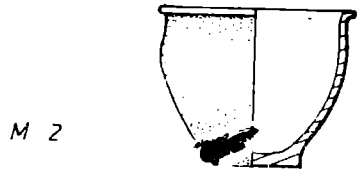

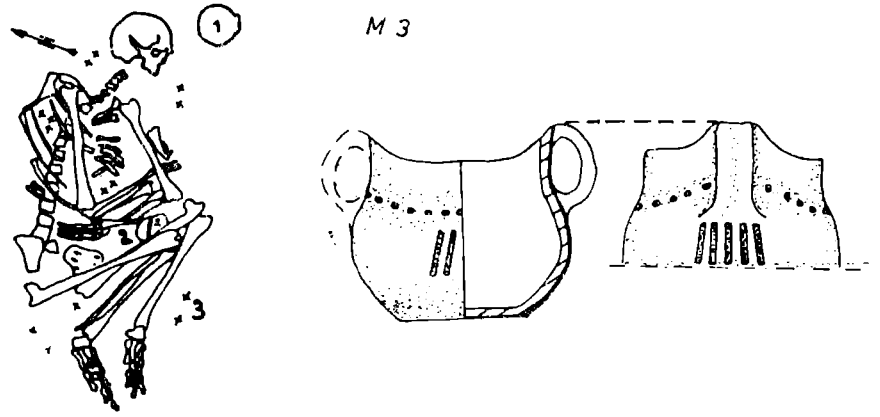

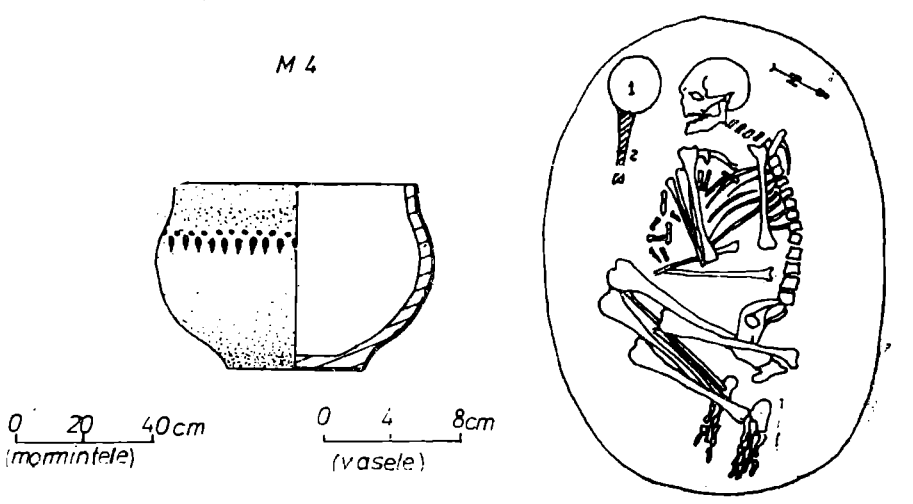

II. Brăești. Mormintele M 2, 3, 4. M 4/2 : os de animal.

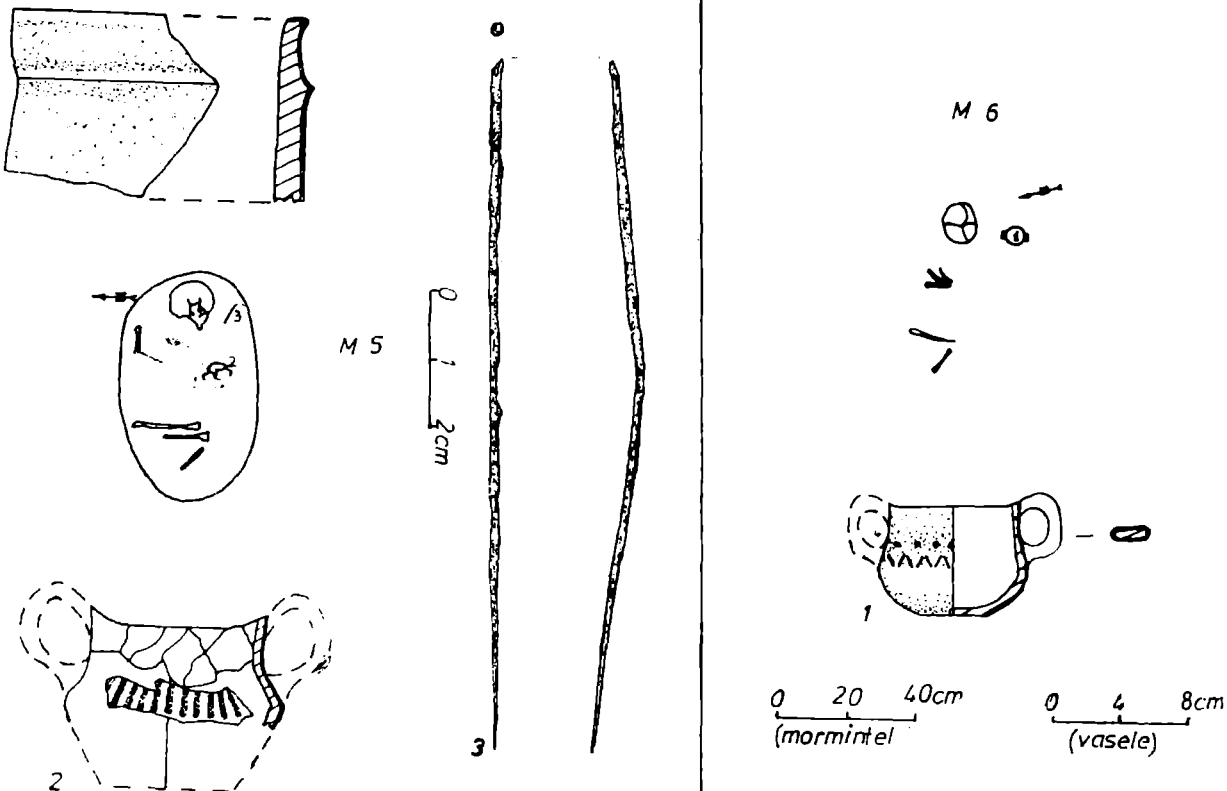

III. Brăești. Mormintele M 5 și M 6.

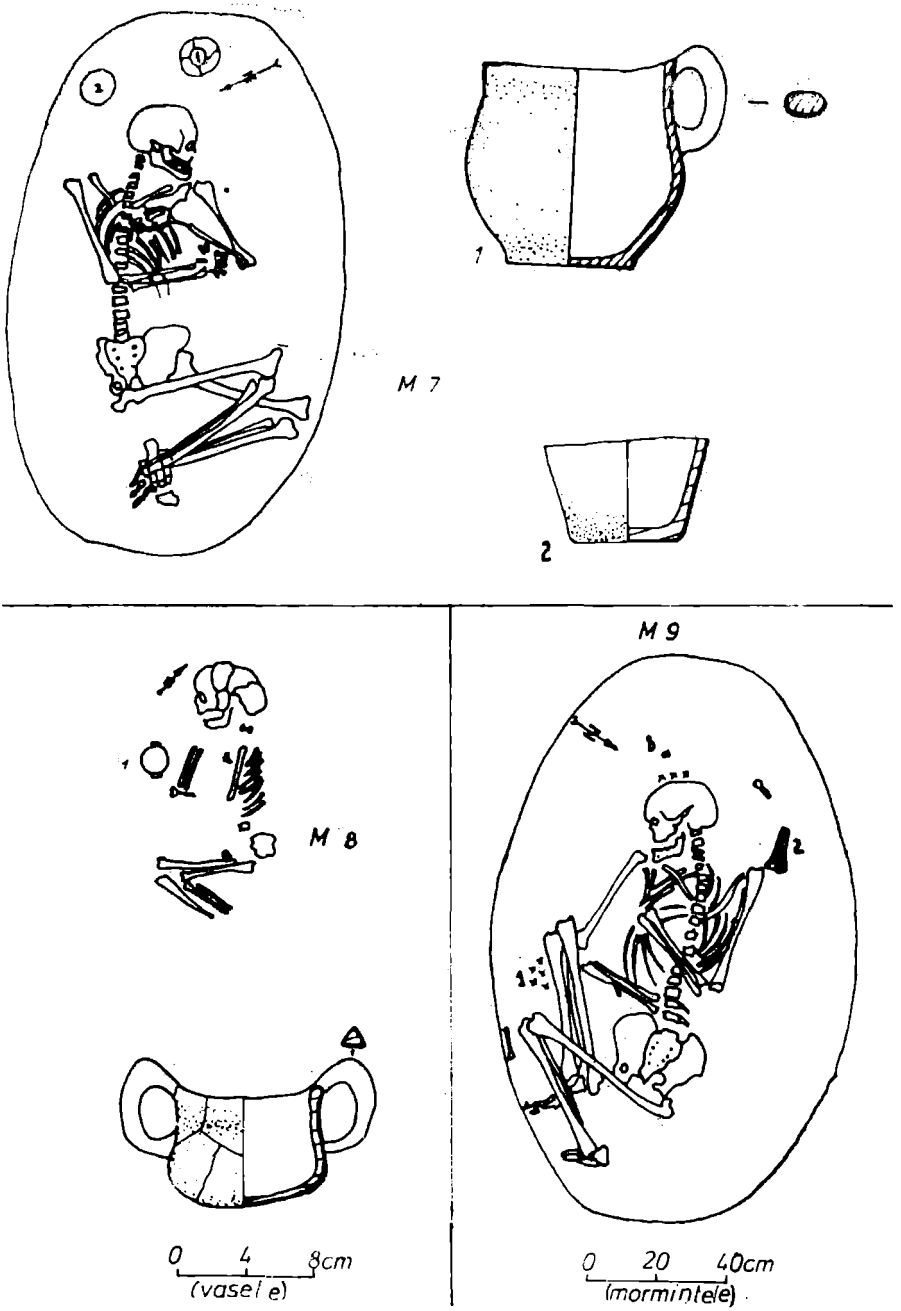

IV. Brăești. Mormintele M 7, 8, 9.

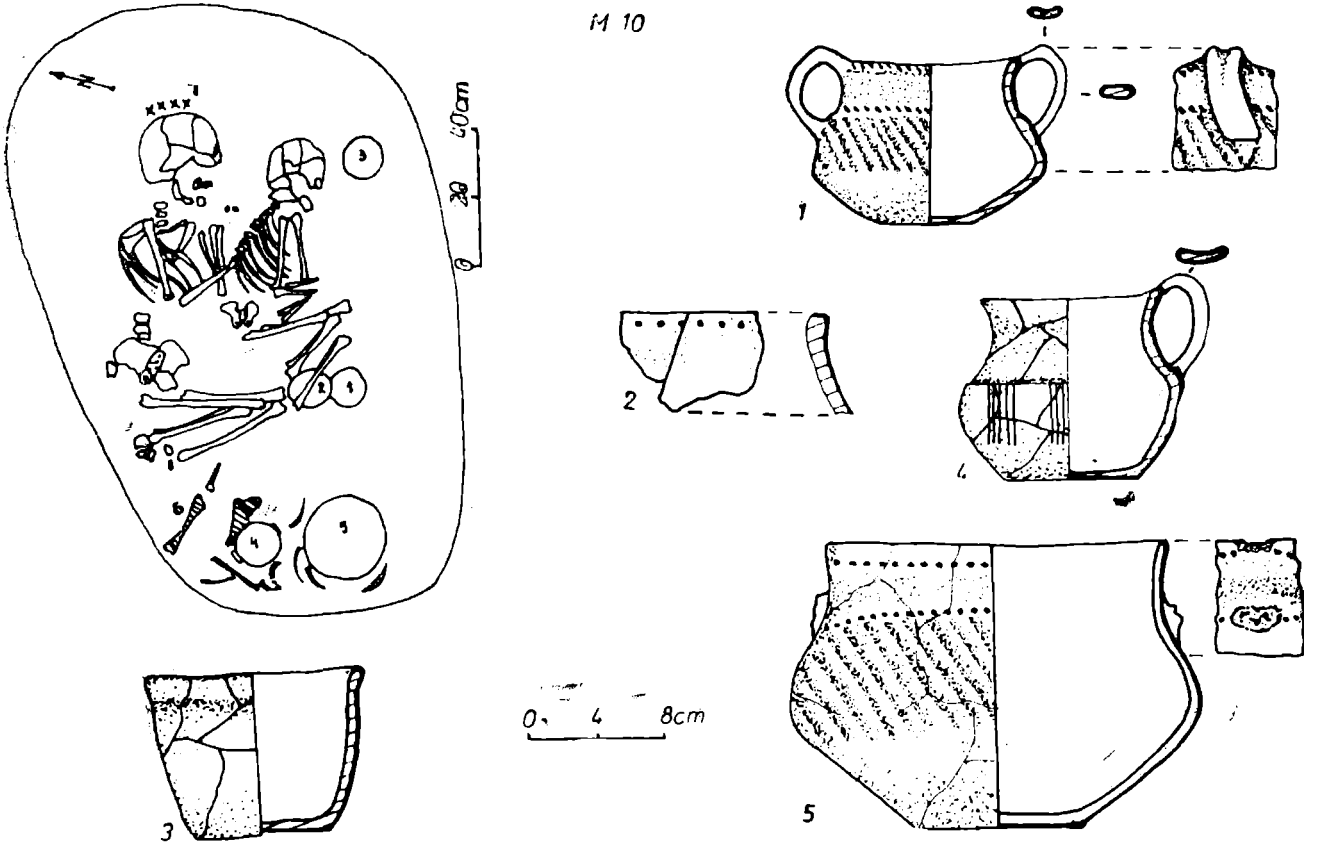

V. Brăești. Mormântul M 10.

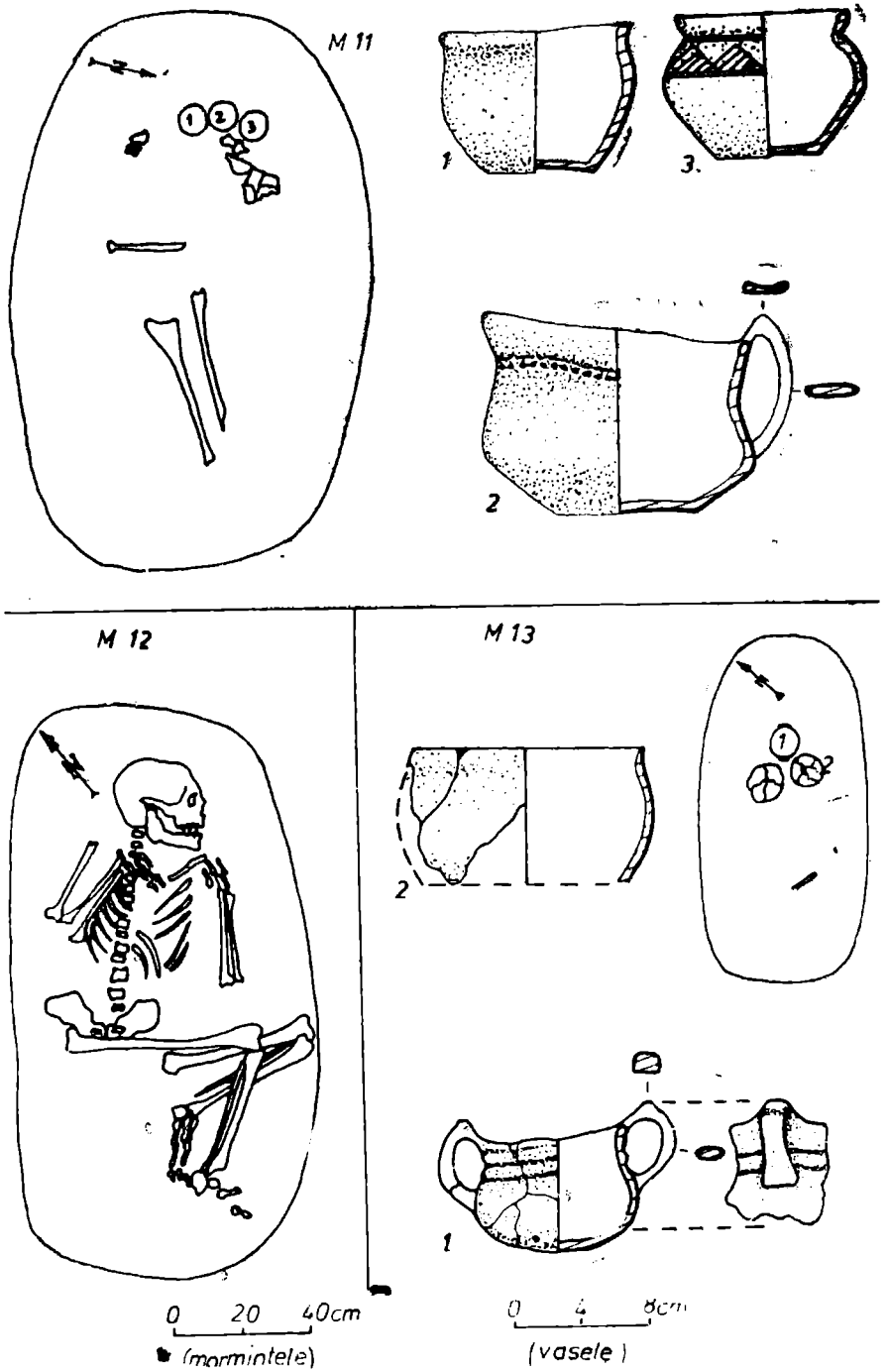

VI. Brăești. Mormintele M 11, 12, 13.

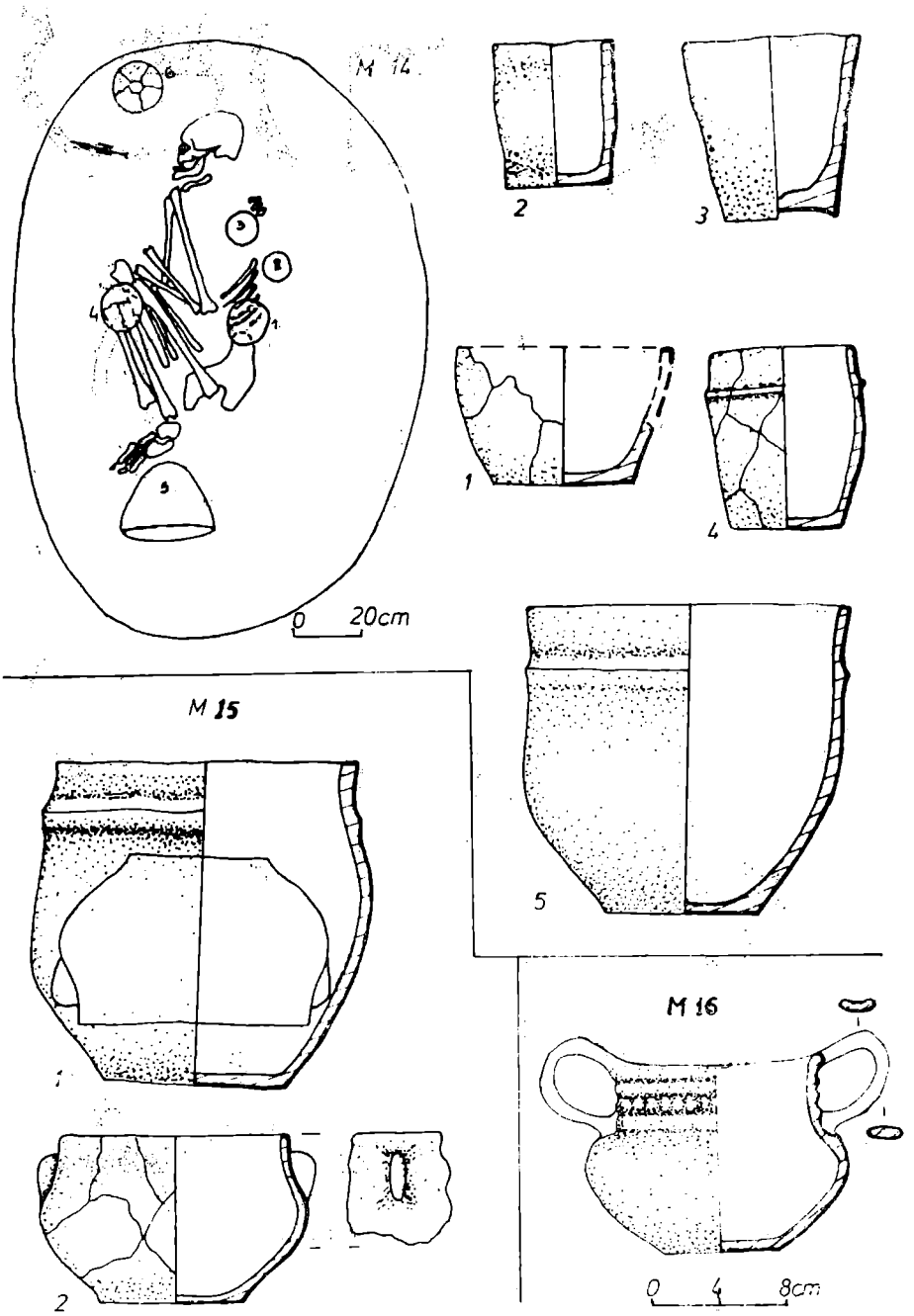

VII. Brăești. Mormintele M 14, 15, 16.

VIII. Brăești — 1 a, b : M 6/ ; a a, b : M 3/1 ; 3 : M 4/1.

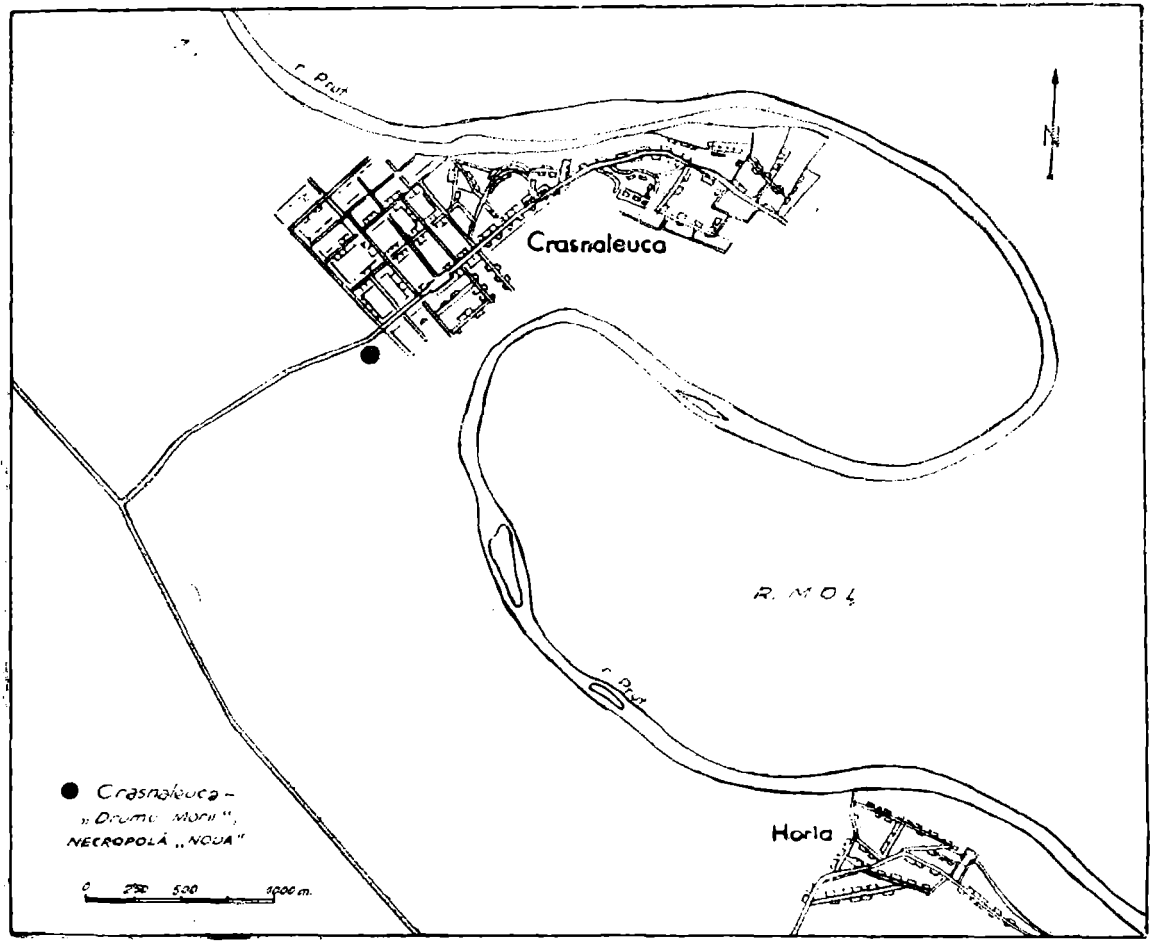

IX. Crasnaleuca. Schiță topografică a zonei necropolei.

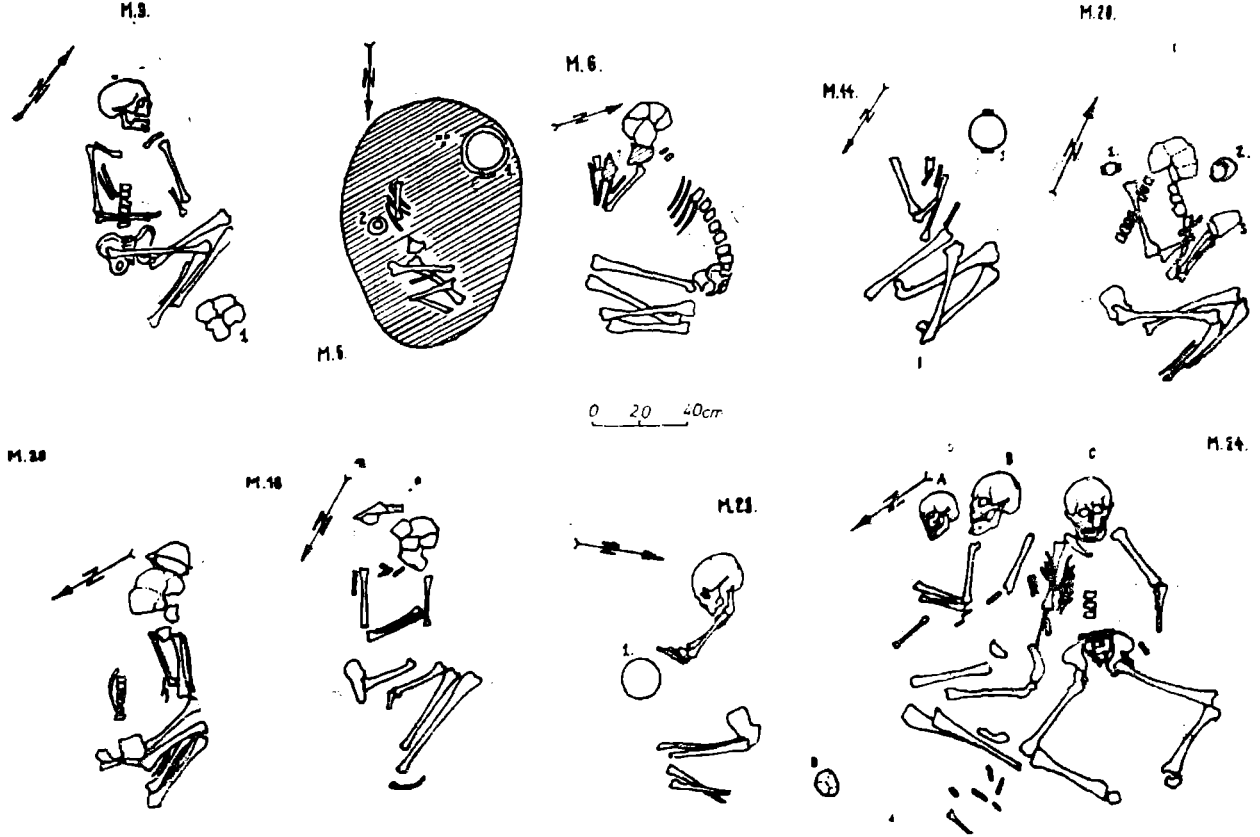

X. Crasnaleuca. Mormintele M 3, 5, 6, 14, 16, 20, 23, 24 și 26.

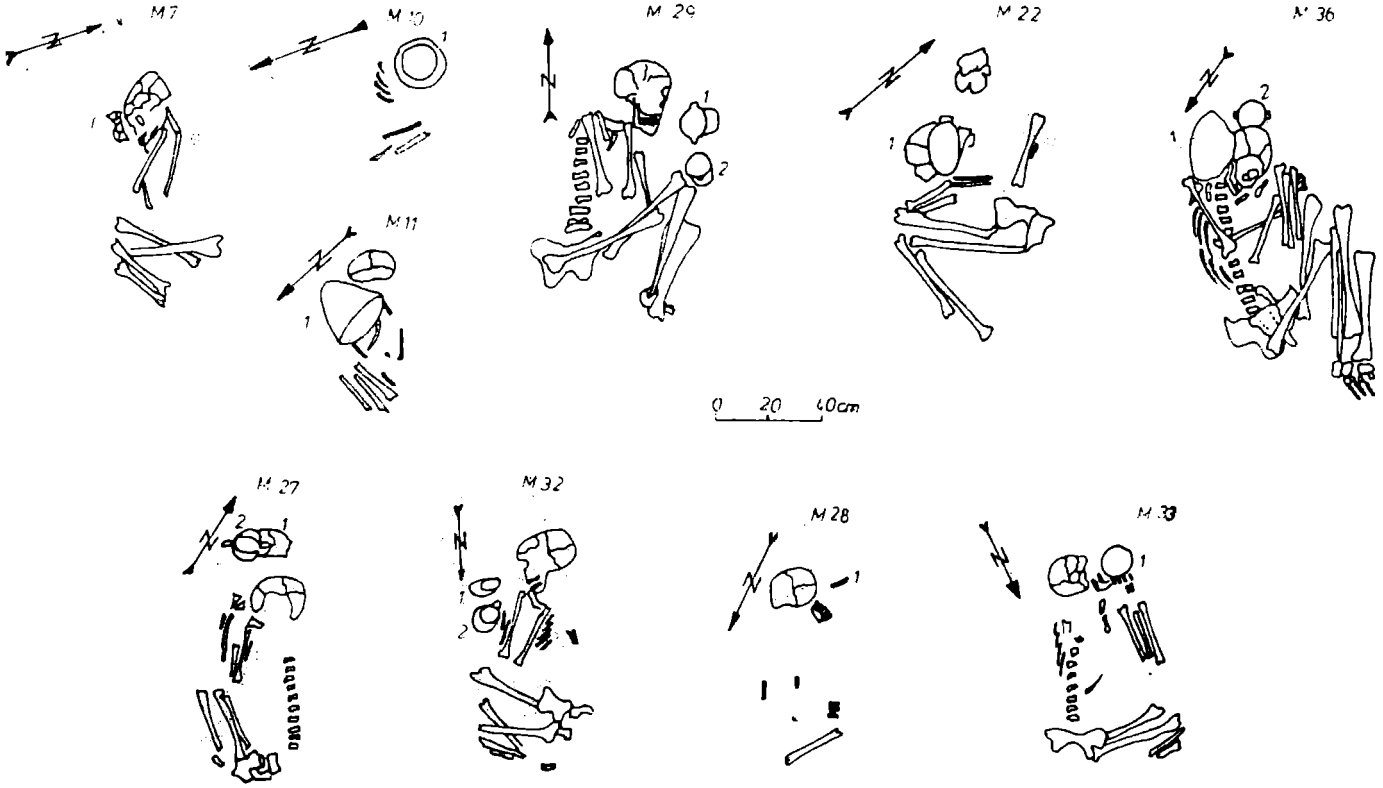

XI. Crasnaleuca. Mormintele 7, 10, 11, 22, 27, 28, 32, 33, 36.

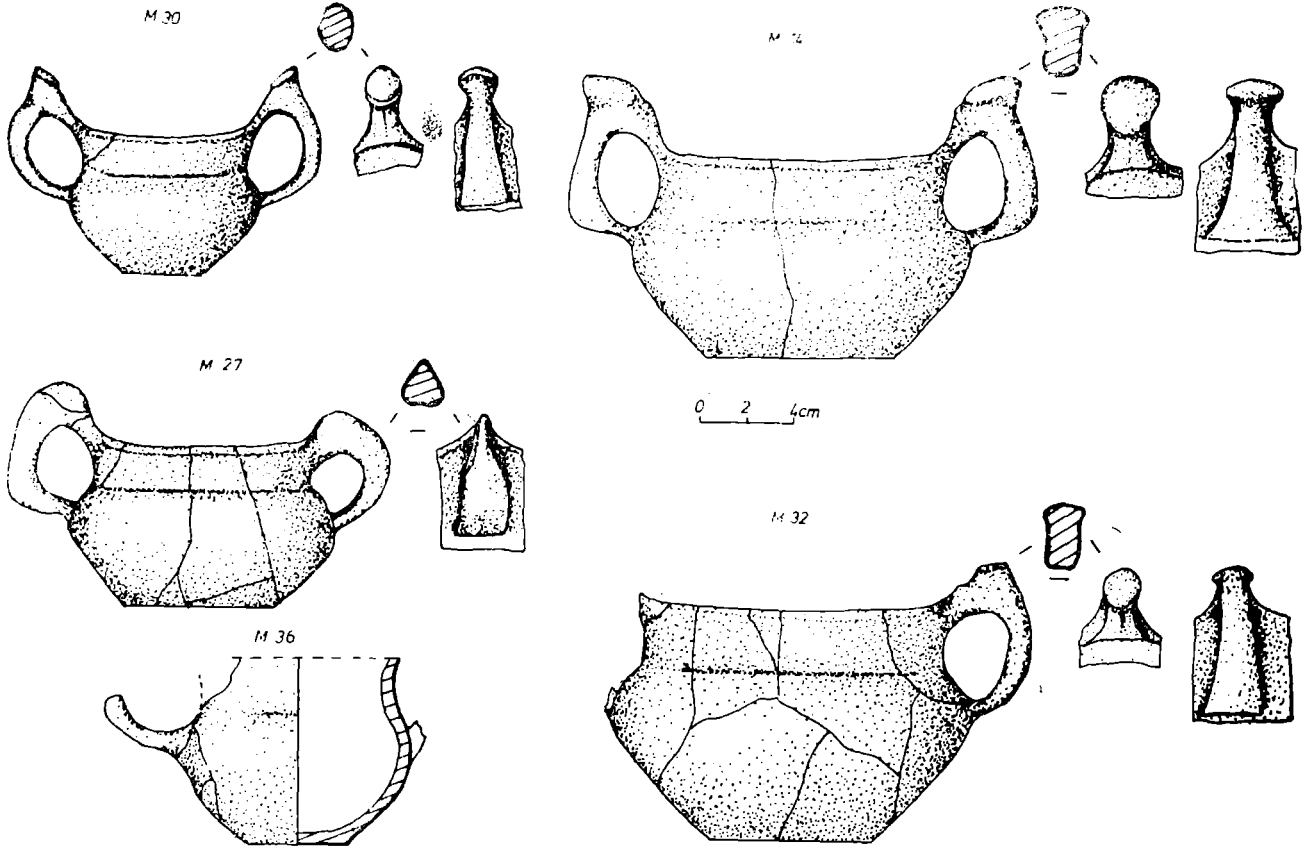

XII. Crasnaleuca. Vase din M 14, 27, 30, 32 și 36.

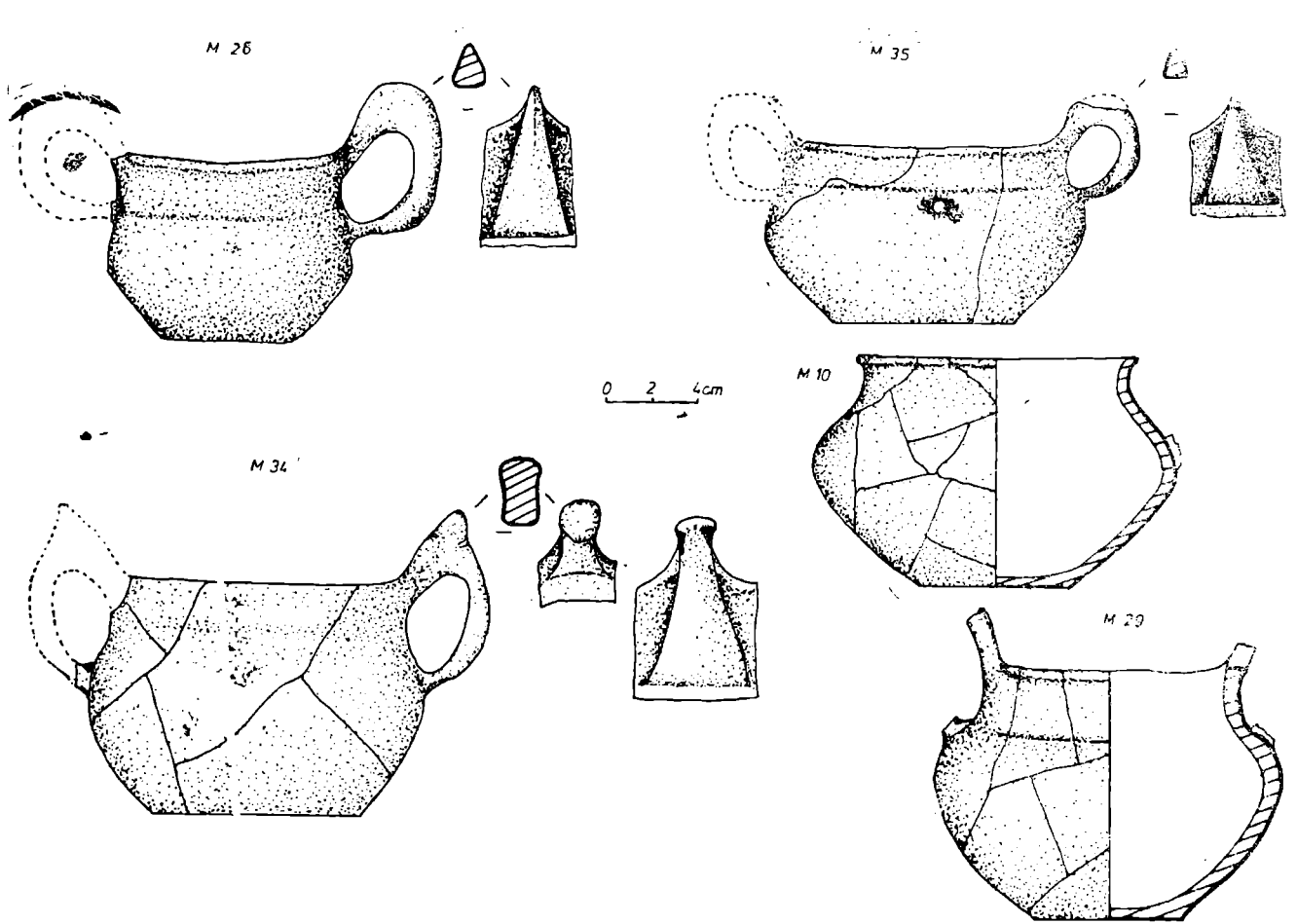

XIII. Crasnaleuca. Vase din mormintele M 10, 26, 29, 34, 35.

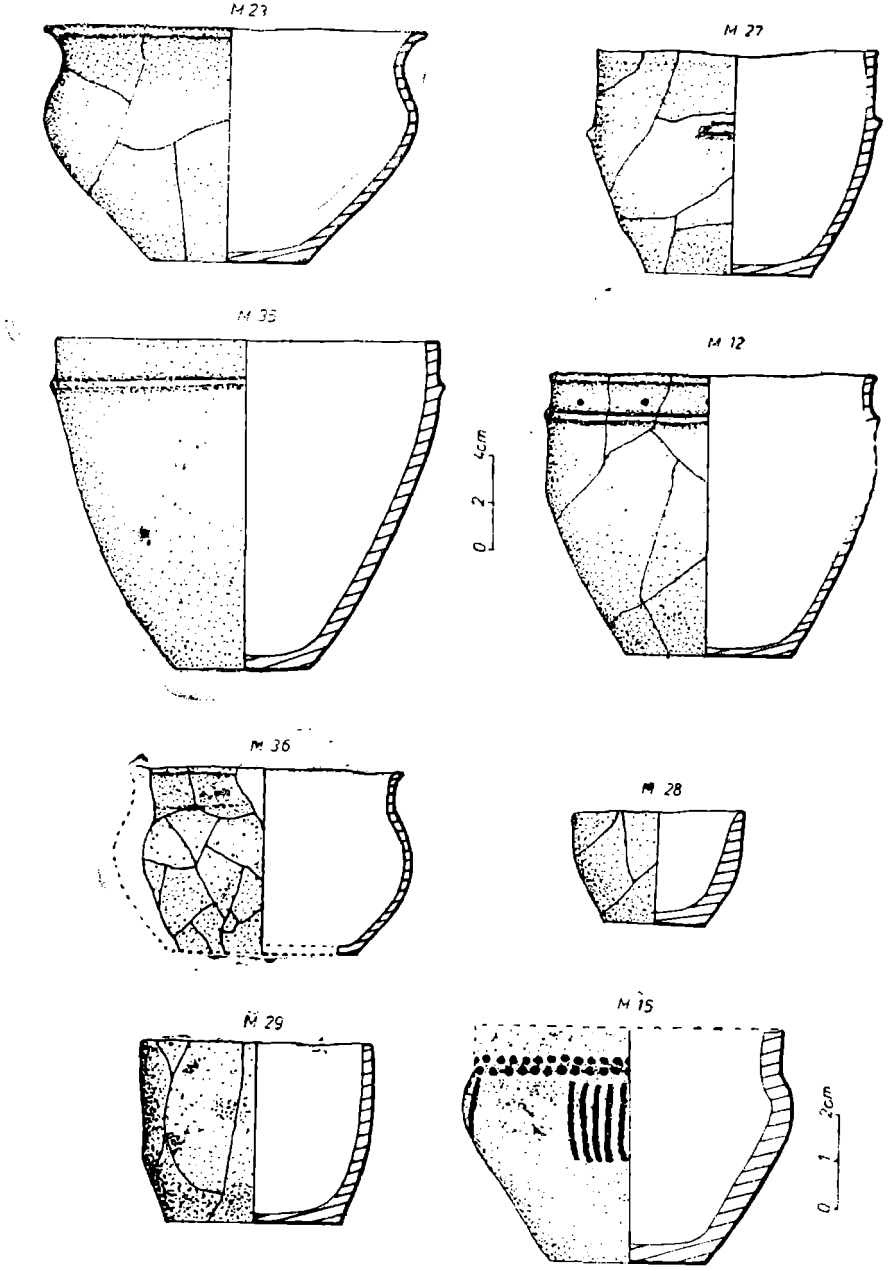

XIV. Crasnaleuca. Vase din mormintele M 12, 15, 23, 27, 28, 29, 35 și 36.

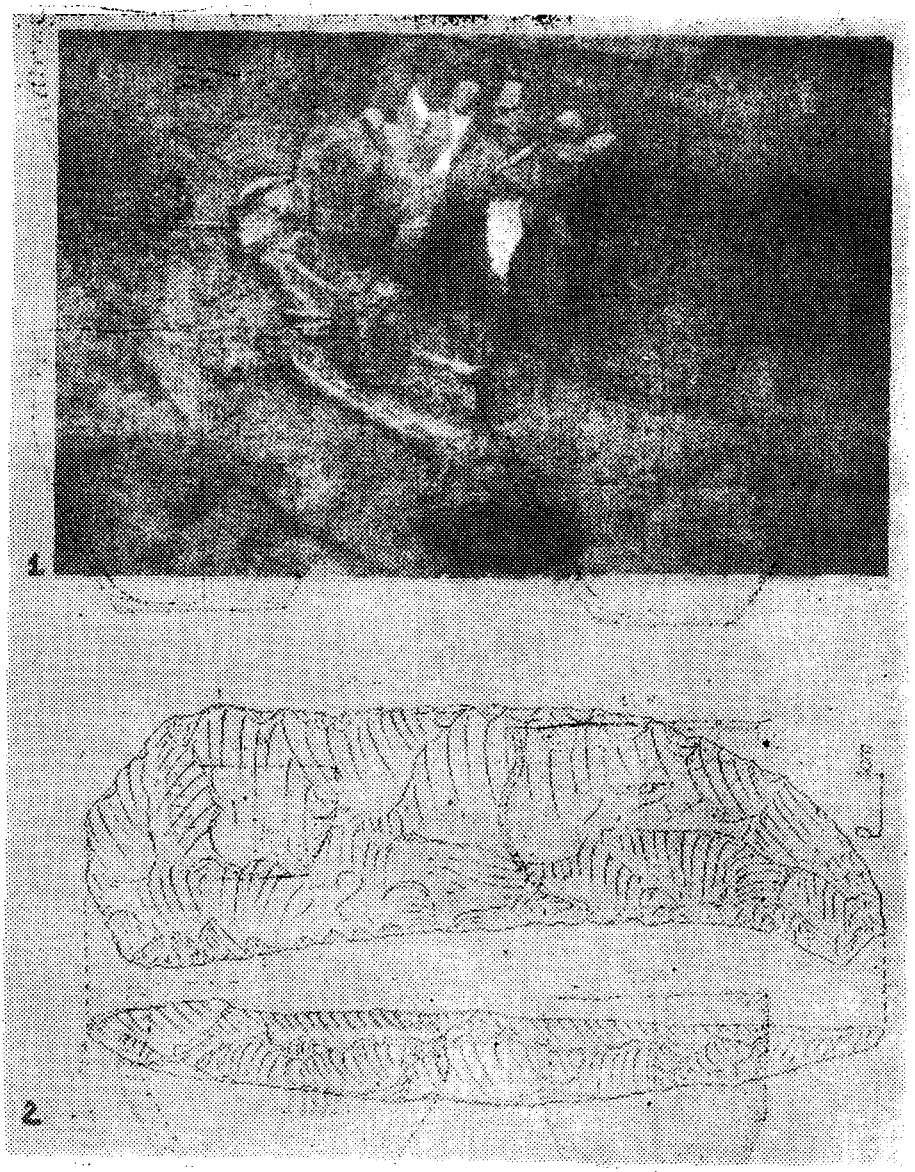

XV. 1. Brăești, M 14 ; 2. Crasnaleuca, M 1 sau M 2, cuțit curb de silex.

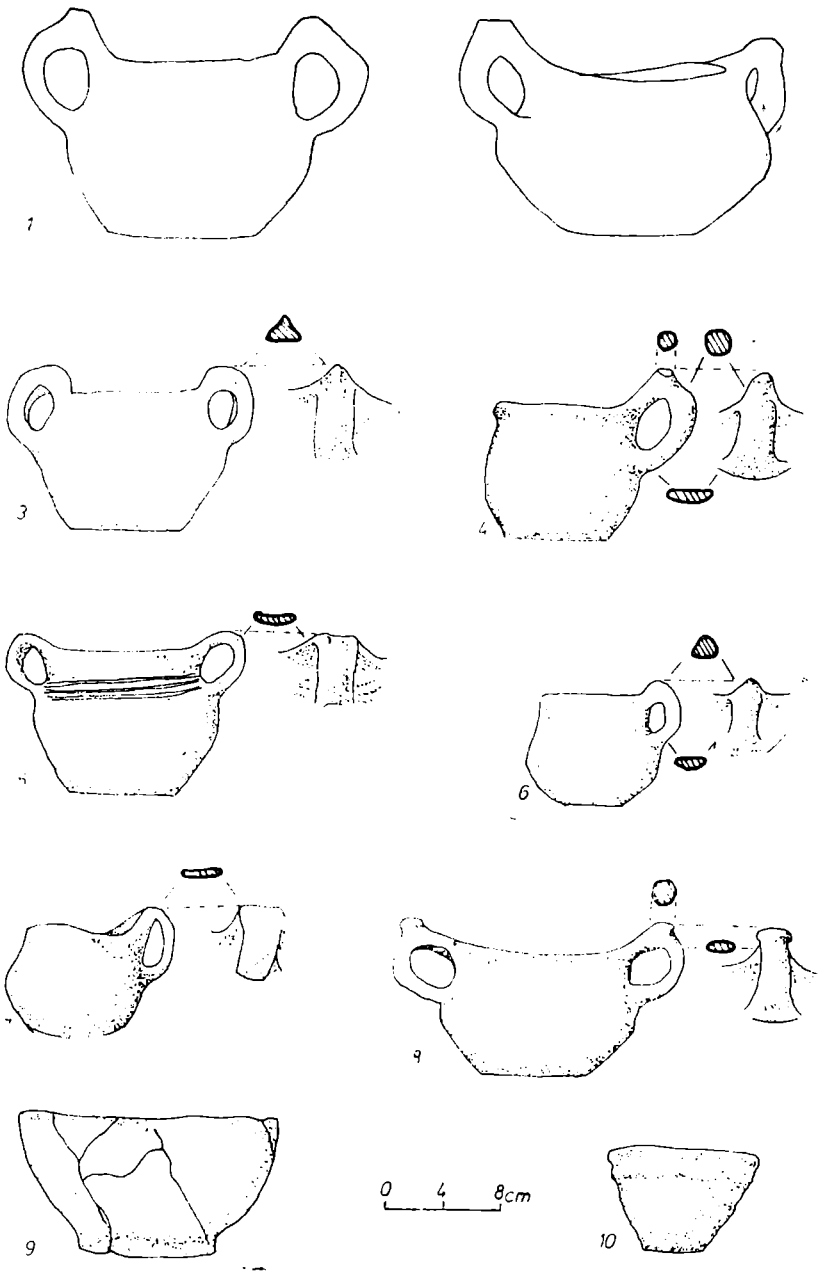

XVI. Trușești — Țuguieta. Vase (după M. Petrescu-Dîmboviță).

REZULTATELE SONDAJULUI ARHEOLOGIC DE LA GHILĂNEȘTI — BOTOȘANI (1989)

PAUL ȘADURSCHI

Lucrări de combatere a eroziunii solului și desecări, efectuate în 1989 la Ghilănești (comuna Cristești), au prilejuit atât verificarea unor puncte arheologice deja cunoscute [1] cât și depistarea altora, noi [2].

1. Punctul *„Dumbrăvița"* este situat pe panta sud-estică a dealului Unguroaia, între valea Albia și pârâul Unguroaia, la aproximativ 2 km sud-vest de marginea satului Ghilănești (fig. 1). Erau cunoscute aici, din cercetări de teren [3], fragmente ceramice neolitice, aticipe, corodate, găsite la suprafața solului, precum și câteva toporașe de piatră, atribuite neo-eneoliticului și începutului epocii bronzului [4].

Complexul cercetat, compus dintr-o locuință de suprafață și o groapă conținând resturi ale unei construcții (lipituri, fragmente ceramice puternic corodate (cenușă, cărbuni), documentează existența unei așezări aparținând culturii Cucuteni, faza B_1 (fig. 2). De pe suprafața loruinței nr. 1 (singura cercetată), mult afectată de spălările pantei și de lucrările agricole, s-a cules un fragment ceramic „de tip C", conținând scoică pisată în pastă și butoni-perechi la îmbinarea gâtului cu corpul vasului, precum și striuri executate „cu măturița" pe fața exterioară (fig. 3/1). Din aceeași locuință provine un toporaș fragmentar (spart) din marnă silicioasă (fig. 3/2) asemănător cu exemplarele aflate în colecția școlară locală. În colecția muzeului nostru se află un toporaș cu perforație transversală, provenind tot din punctul „Dumbrăvița", lucrat din aceeași rocă (fig. 4) provenind din cercetări anterioare, de suprafață. Toate acestea susțin încadrarea culturală și cronologică făcută [5].

---

1. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Emilia Zaharia, *Așezări din Moldova...*, 1970, p. 242 ; Victor Spinei, *Mem Antiq*, III, 1971, p. 82 ; RAJB, I, 1976, p. 95.
2. În primăvara și toamna anului 1989 am efectuat recunoașteri de suprafață în zona satului Ghilănești și Unguroaia, însoțit de prof. Ilie Anton care mi-a semnalat majoritatea punctelor nou descoperite.
3. N. Zaharia și colab., *loc. cit.* RAJB, I, 1976, *loc. cit.*
4. *Ibidem.* După cele câteva toporașe de piatră și silex, aflate în colecția Școlii primare din Ghilănești, donate Muzeului Județean de Istorie din Botoșani.
5. Victor Spinei, *Descoperiri de topoare din silex în Moldova*, în *Mem Antiq*, III, 1971, p. 82.

În depunerea subțire, de numai 20 cm, care suprapune nivelul cucutenian și care anual este întoarsă de fierul plugului, s-au descoperit câteva fragmente ceramice aparținând, ca pastă și mai ales prin decor, culturii Costișa (fig. 3/3—4 ; 7). Ghilănești este astfel, în ordinea descoperirii, a opta localitate din județul Botoșani, cu urme de locuire Costișa [6].

2. Punctul numit *„Podul Unguroaiei"* se află la traversarea pârâiașului Unguroaia de drumul Ghilănești—Oneaga (fig. 1). La aproximativ 100 m vest de podul din beton, pe terenul arabil, în șes, se află două movile mult aplatisate, constituite din cenușă (planșa I), evidentă mai ales cu prilejul lucrărilor agricole. Secționarea acestora cu șanțuri pe diametrul maxim, a scos în evidență existența aici a două depozite de formă ovală, din cenușă și fragmente mărunte de cărbuni din lemn, rezultate de la prepararea mangalului. Aceste „movile" aveau diametrele de 54/49 m (mov. 1) și de 48/30 m (mov. 2). Stratul de cenușă cu resturi de cărbune mărunt, avea grosimea maximă de 1,5 m la mov. 1 și 1,2 m la mov. 2. Prezența unor fragmente ceramice aparținând epocii feudale, la baza stratului de cenușă (fig. 3/12 ; 15), ca și lipsa altor vestigii ceramice sau arheologice caracteristice pentru „cenușarele" Noua, întăresc determinarea făcută. Printre fragmentele ceramice descoperite în mov. 1 se află unele lucrate din pastă cu caolin și cu decor pictat, compus din dungi roșii, paralele, executate la roată. Vase cu decor asemănător se află în colecția Muzeului Județean Botoșani, provenind din descoperiri accidentale făcute în zona bisericii Coșula, zidită în secolul al XVI-lea (1535), biserică ce se află la aproximativ 5 m nord-est de „Podul Unguroaiei", pe partea stângă a Miletinului, în aval.

3. În punctul *„Velniță 1"*, situat la aproximativ 2 km sud-vest de platoul dealului „Ghilănești", pe care este situat satul Ghilănești, peste firul văii Albia, se află un fragment din platoul dealului, izolat printr-o curmătură naturală, unde, potrivit tradiției, ar fi existat cândva o velniță pentru fabricarea rachiului, în apropierea unui izvor. Pe panta sudică a pintenului se află o așezare cucuteniană cu urme de platforme de lut, pe bârne de lemn și fragmente ceramice în stare avansată de corodare, făcând imposibilă determinarea fazei.

Pe panta vestică a fragmentului de platou până spre marginea platoului, punct situat cu aproximativ 25 m deasupra șesului *Albia*, s-au

---

6. Alexandru Vulpe *(Dacia*, V, N.S., 1961, p. 105—121) găsește în materialele provenind din săpăturile întreprinse de Ion Nestor la *Corlăteni* („Pe Țarină") și de Mircea Petrescu-Dîmbovița la *Trușești* („Movila din șesul Jijiei") materiale documentând nivele Costișa.. Fragmentul ceramic aflat în 1974 în colecția școlii *Concești*. RAJB, I, 1976, p. 70) a fost determinat de I. Nestor, iar cel de la *Hlipiceni* („Pe Podiș") de către Alexandru Vulpe (RAJB, I, 1976, p. 147—148). Aceleiași culturi materiale îi aparține vasul aflat în colecțiile Muzeului de Arheologie din Săveni, provenind dintr-un mormânt chircit descoperit accidental în curtea locuitorului Gheorghe Șoloron din satul *Vlăsinești* (RAJB, I, 1976, p. 297). Săpături de salvare întreprinse în 1986 la *Prăjeni* (N. Ursulescu și P. Șadurschi, SCIVA, 39, 1, 1988, p. 45—52) au surprins același aspect cultural într-o necropolă distrusă prin exploatarea argilei. Colegului O. L. Șovan îi datorez semnalarea la *Mihălășeni* („Șesul Baseului") a unor fragmente ceramice cu decor sigur Costișa, fapt pentru care îi adresez și pe această cale deosebite mulțumiri.

culeș de la suprafața solului, fragmente ceramice din pastă neagră-cenușie, conținând cioburi pisate, între care unul din zona de fund a unui vas, ornamentat cu alveole imprimate cu degetul, la bază (fig. 5/4). Un alt fragment, din buza unui borcan cu diametrul gurii de 17 cm, lucrat la roată, din pastă bună, nisipoasă, prezintă pe marginea exterioară, teșită, a buzei, două incizii paralele realizate în timpul modelării vasului (fig. 5/3). Tot în acest loc s-au descoperit fragmente ceramice grosiere, din pastă poroasă de culoare neagră, având însă fața exterioară de culoare brun-cărămizie și un decor de linii paralele vălurite, incizate pe umărul vasului (fig. 5/2). Culturile agricole târzii n-au permis efectuarea sondajului aici, dar permit să se presupună existența pe micul platou, a unei fortificații prefeudale, din secolele VIII—X. Un fragment cu ornament „dridoid", asemănător, s-a găsit în apropiere, în saul Curtești, tot pe o poziție dominantă, în vatra satului [7], iar tot la Ghilănești, prin cercetări de suprafață (1989) s-a descoperit un vârf de săgeată fragmentar, din fier, de formă romboidală, caracteristic ultimelor secole ale mileniului I d. Chr. și care-și găsește analogii la Fundu-Herții [8].

4. În imediata vecinătate a fragmentului de platou de la Velniță, pe restul unei terase situată cu aproximativ 10 m deasupra Șesului Albia, la 70 m vest de șipotul micii retenții amenajate pentru adăpatul animalelor, s-au descoperit, la suprafața solului, mai multe fragmente de borcane mijlocii și mici, lucrate cu mâna, din pastă ordinară, poroasă. Am numit acest punct *„Velniță 2"* (fig. 6). Cele 7 șanțuri paralele, lungi de 15 m și late de câte 2 m, orientate pe direcția NE—SV, au acoperit o suprafață de 725 m.p., în întregime săpată.

S-au descoperit pe această suprafață trei locuințe puțin adâncite în pământ (semi-bordeie), aflate între — 0,30—0,75 m sub nivelul de călcare antic. Forma acestor locuințe este dreptunghiulară, aproape pătrată, cu colțurile rotunjite. Laturile acestora erau de 3—3,5 m. Nu s-au observat gropi de la furcile construcțiilor, ceea ce duce la concluzia că pereții de lemn se sprijineau pe tălpice (fig. 7). Lipsa unor lipituri de lut mai consistente duce la aceeași concluzie. Doar în locuința (semibordeiul) 2, pe mijlocul suprafeței s-a putut observa urma unei gropi care ar putea proveni de la existența unui par central, pe care se sprijinea vârful unui acoperiș conic.

În aceeași locuință s-au găsit resturile unui cuptor construit din lespezi de piatră în colțul est-nord-estic al încăperii.

Printre resturile cuptorului de piatră, dar și pe dușumeaua locuinței s-au descoperit fragmente din *vase-borcan* de mărime mijlocie și mică, lucrate neglijent, dintr-o pastă poroasă cu conținut mare de cioburi pisate, culoare cărămizie-cenușie, slab arse, având o rezistență mecanică slabă. Aceste vase-borcan erau toate lucrate cu mâna, având diametrul

---

7. Cercetări de teren efectuate de Al. Păunescu și P. Șadurschi în 1985.
8. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Editura „Junimea", Iași, 1978, fig. 31/5, 9; Mircea Petrescu-Dîmbovița, Dan Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați*, Iași, 1987, fig. 33/1, 5, 6.

gurii mai mare decât cel al fundului. Buza acestor borcane este răsfrântă în afară și o bună parte din vase prezintă ca singur ornament, alveole pe buză. Fragmente asemănătoare s-au descoperit în toate cele trei locuințe semi-îngropate. În afara fragmentelor de vase-borcan au mai putut fi identificate fragmente de *tipsii* și de *strâchini*, toate lucrate cu mâna.

În afara fragmentelor ceramice, în toate cele trei locuințe s-au descoperit numeroase oase de animale, între care am putut recunoaște colți de mistreți în locuința 1 și 2 și un rest de craniu de cerb, având și o parte a unui corn cu ramificații, în locuința nr. 2.

Dacă locuința 1 avea o vatră, iar locuința 2 un cuptor de piatră, pentru prepararea hranei, locuința nr. 3 era lipsită de o astfel de construcție în interior, dar în exterior, la numai 2,5 m distanță s-a găsit o vatră prezentând crusta arsă, caracteristică, la suprafață.

Toate aceste date conduc la concluzia că punctul descoperit aici *(Velniță 2)* prezintă un nivel de locuire anterior celui descoperit prin cercetări de suprafață în punctul *Velniță 1*.

Cele trei locuințe semiadâncite de la Ghilănești—Botoșani își găsesc analogii la Șipot—Suceava [9], Săbăuani [10], Poiana—Dulcești [11] și în multe alte locuri [12] situate în zona de nord a Moldovei, precum și în zona subcarpatică, nelipsind însă nici în zona de câmpie [13].

Continuarea săpăturilor în această zonă, ar putea completa observațiile sumare făcute cu prilejul acestui sondaj, atât în urma unei mai bune cunoașteri a bibliografiei [14] destul de bogată dar și a interpretărilor recente [15] făcute de specialiștii perioadei respective.

5. Pe platoul dealului „Curmătura", la marginea nord-estică a acestui platou, în punctul numit *„Livada"*, s-au descoperit la suprafața solului câteva fragmente de unelte de silex alb sau fumuriu-translucid, cu nuanțe maronii, având uneori retușe pe una din laturi. Tot de aici provine un fragment de strachină lucrată cu mâna, de factură getică, tip XII b sau XXIV [16], încadrarea sigură fiind imposibilă numai după fragmentul de buză (fig. 5/1). Ambele forme le avem reprezentate în zona noastră la Cucorăni [17], Stâncești, Ibănești și Cotu-Copălău. Tot aici au fost găsite la suprafață fragmente ceramice din vase eneolitice, cucuteniene, de cu-

9. Mircea Matei, în SCIVA, V, 1954, 1—2, p. 300 și următoarele.
10. V. Ursachi, în *Carpica*, I, 1968, p. 167—170.
11. *Ibidem*, p. 150—152.
12. Dan Gh. Teodor, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI—X*, în *Carpica*, II, 1969, p. 253—307.
13. Idem, *Descoperiri din secolele VI—VII e.n. la Iași, Crucea lui Ferent*, în *Cercetări istorice*, II, 1971, p. 119—128.
14. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Editura Junimea, Iași, 1978; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova...*, 1970, passim.
15. Dan Gh. Teodor, în „Moldova", 1 (aprilie), 1990, p. 20.
16. Emil Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 77, 90, Pl LVI/10; LXVI/14.
17. Silvia Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, în *Arh. Mold.*, VIII, 1975, p. 124—139; fig. 22/7, 10; 34/3, 5.

loare roşie, dar foarte corodate, lipsite de pictură şi un fragment ceramic de culoare cărămizie, lucrat cu mâna, din pastă fină, cu aspect făinos, având alveole pe buza uşor răsfrântă în afară (fig. 5/5). De la fântâna locuitorului Mihai Bidaşcă a fost recuperată o piatră de râşniţă, găsită pe acelaşi platou.

Poziţia dominantă a punctului *Livada* şi diversitatea materialului descoperit prin cercetări de suprafaţă, suscită în continuare atenţie din partea cercetătorilor.

6. Pe panta sudică a dealului numit *„Dumbrava Mare"*, într-un mic amfiteatru natural, cu deschiderea spre Şesul Albia, într-o zonă joasă, aproape de partea inundabilă a şesului, prin recunoaşteri de suprafaţă, a fost depistată o aşezare Sântana de Mureş, cu ceramică fină de culoare neagră şi roşie caracteristică, dar şi cu piese lucrate din pastă zgrunţuroasă, tot la roată. Fundul vaselor fine este atât inelar, cât şi plat. Şi acest punct merită să fie cercetat prin săpături sistematice.

ARCHEOLOGICAL FINDINGS FROM GHILĂNEŞTI — BOTOŞANI (1989)

(Abstract)

During some agricultural land surveys near the villages of Ghilanesti and Unguroaia some archeological sites were discovered. Excavations during the summer and fall of 1989 led to the discovery of a settlement at the "Dumbravita" location of the Cucuteni culture (phose B_1), situated above a strata containing materials specific to the Costisa culture, but damaged by agriculture. At the „Podul Unguroaia" location two small mounds where found that resulted from the remains of areas where coke was prepared during the late feudal or early modern era, below which were found fragments of ceramics similar to vases discovered in the area of the Cosula church (built in 1535) situated approximately 5 kilometers in the valley, on the left bank of the Miletin river. At the "Velnital" location a Cucuteni settlement was discovered with remains of a cloy platform supported by wooden beans. The phase of the culture could not be determined because the ceramic fragments gathered were badly coroded. At the same location, ceramic fragments, handworked, were discovered, made with a porose paste of a brown to black color and with a „dridoid" design specific to the 8th—10th centuries, while nearby, at the "Velnita 2" location three houses, partly underground with a rectangular shape but round corners were uncovered. A part from the categories and types of ceramics specific to the 6th—8th centuries A.D., is the second house remains of a stone oven were discovered. On the plateau of the "Curmatura" hill at the "Livada" location ceramic fragments were found, characteristic of the second iron age, while at the base of the "Dumbrava Mare"hill ceramic fragments from the Sintana de Mures culture were discovered, dating from the 4th century A.D.

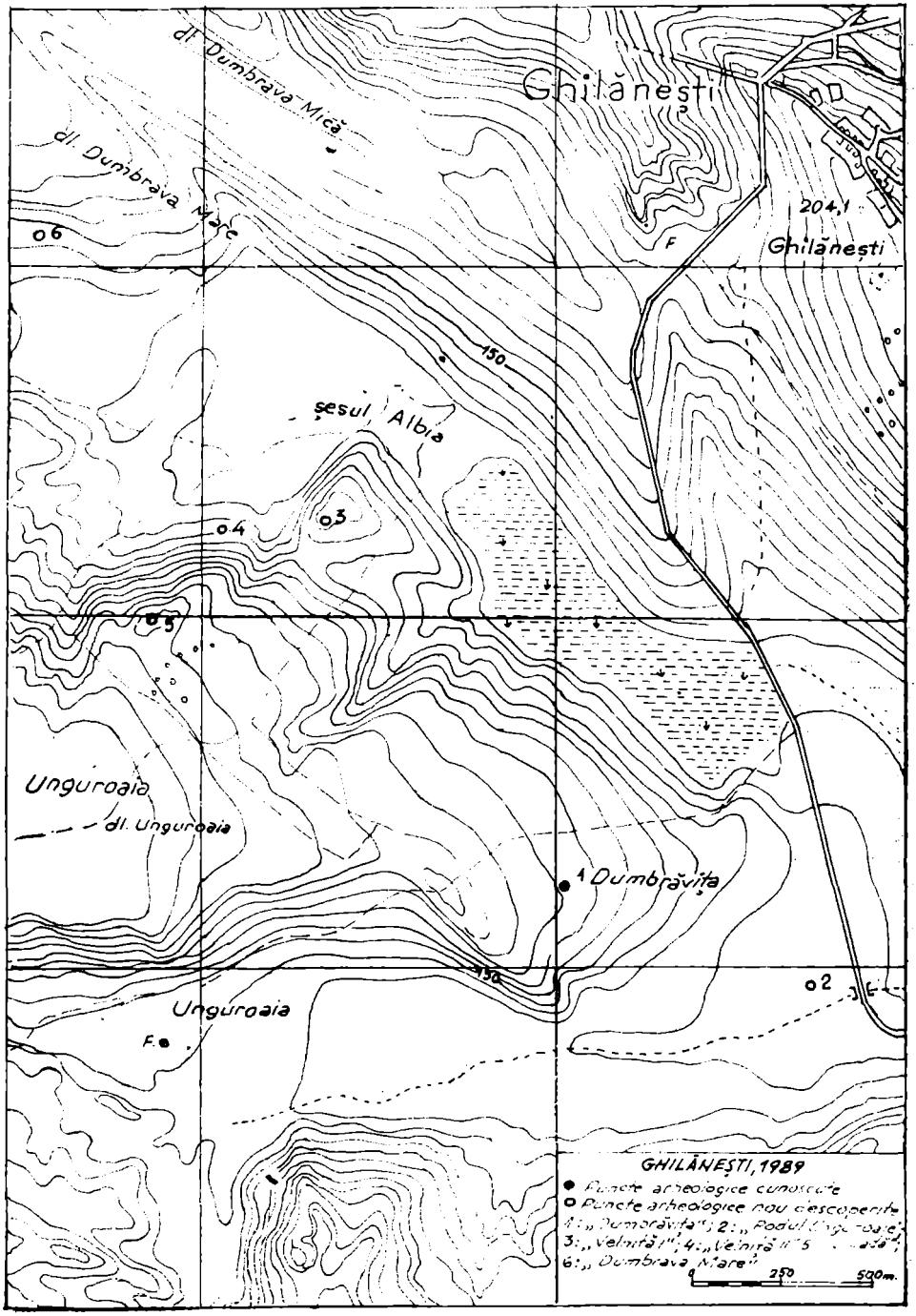

Fig. 1. Ghilănești. Schița amplasării punctelor arheologice.

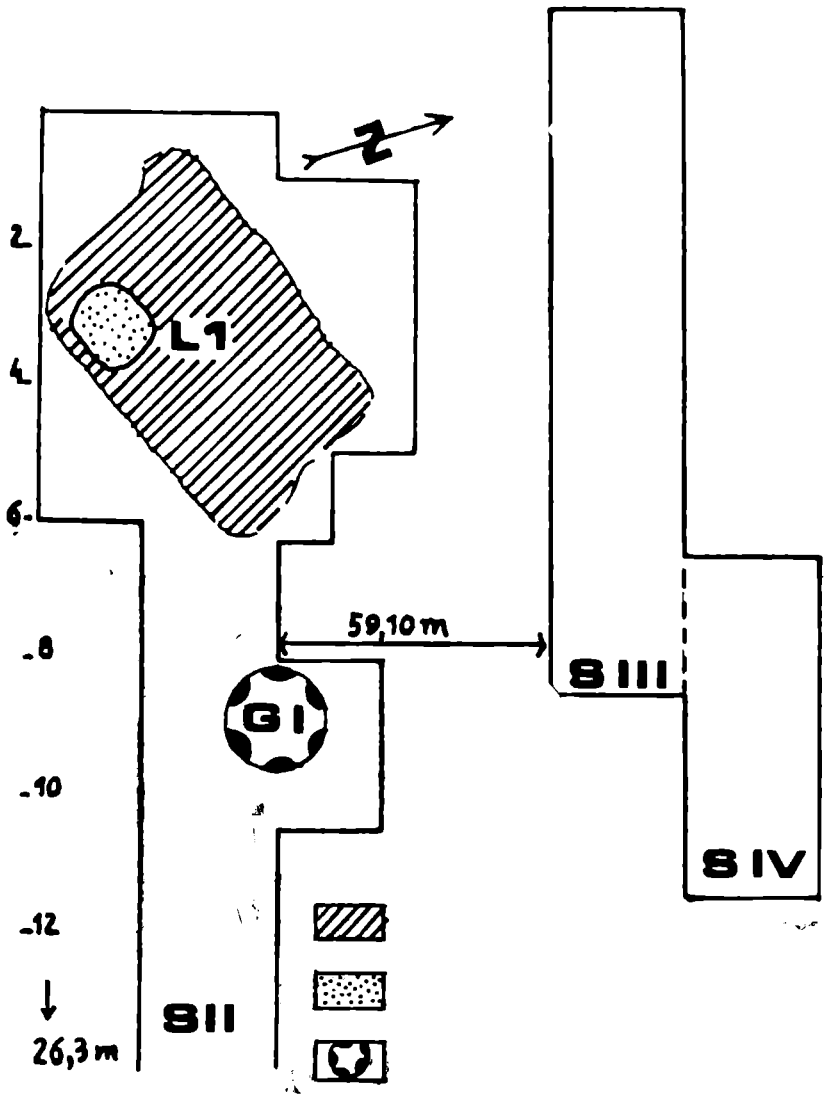

Fig. 2. Ghilănești. Sondaj arheologic din punctul „Dumbrăvița".

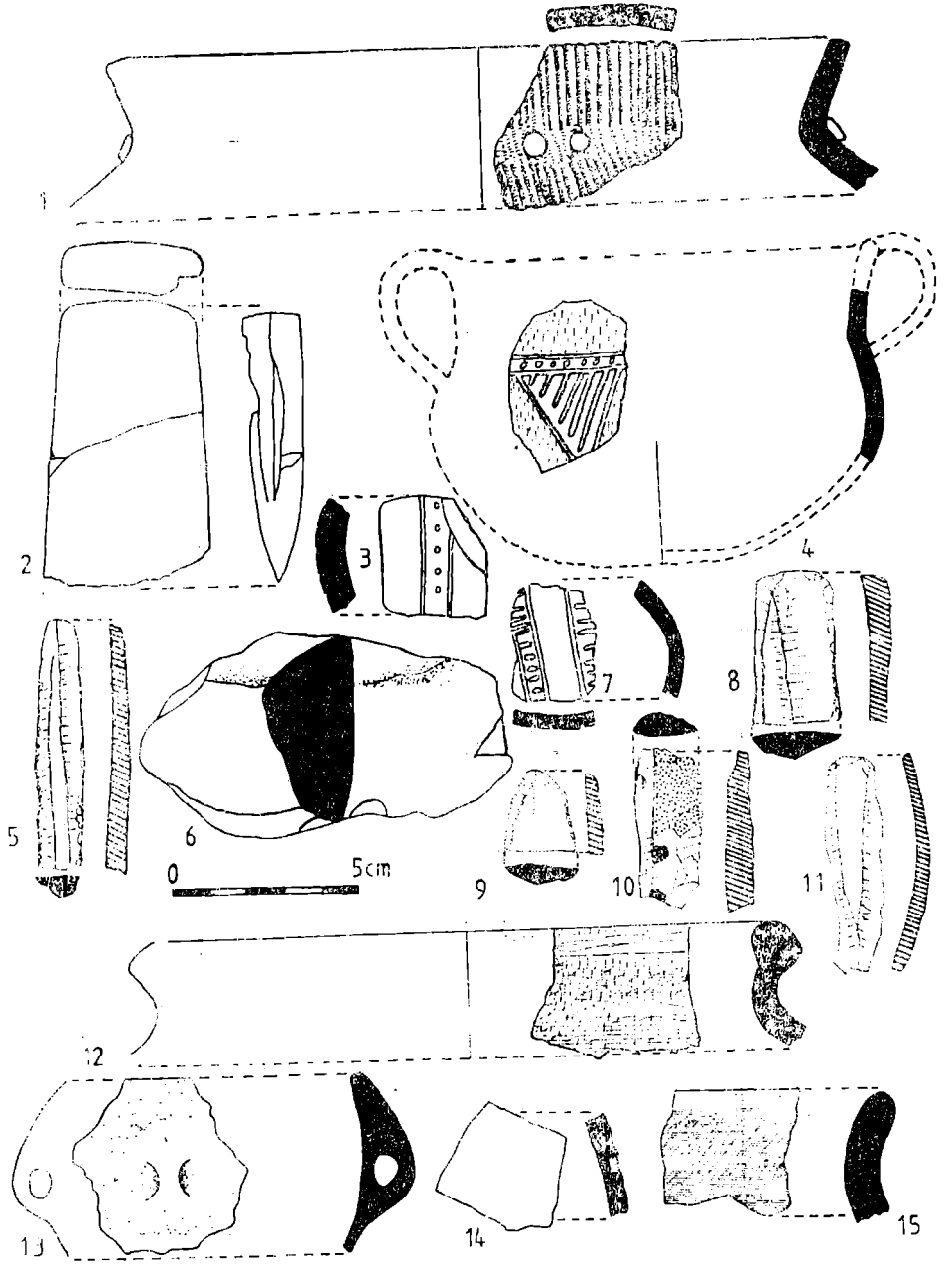

Fig. 3. Ghilănești. Fragmente ceramice descoperite în punctele „Dumbrăvița" și „Podul Unguroaiei".

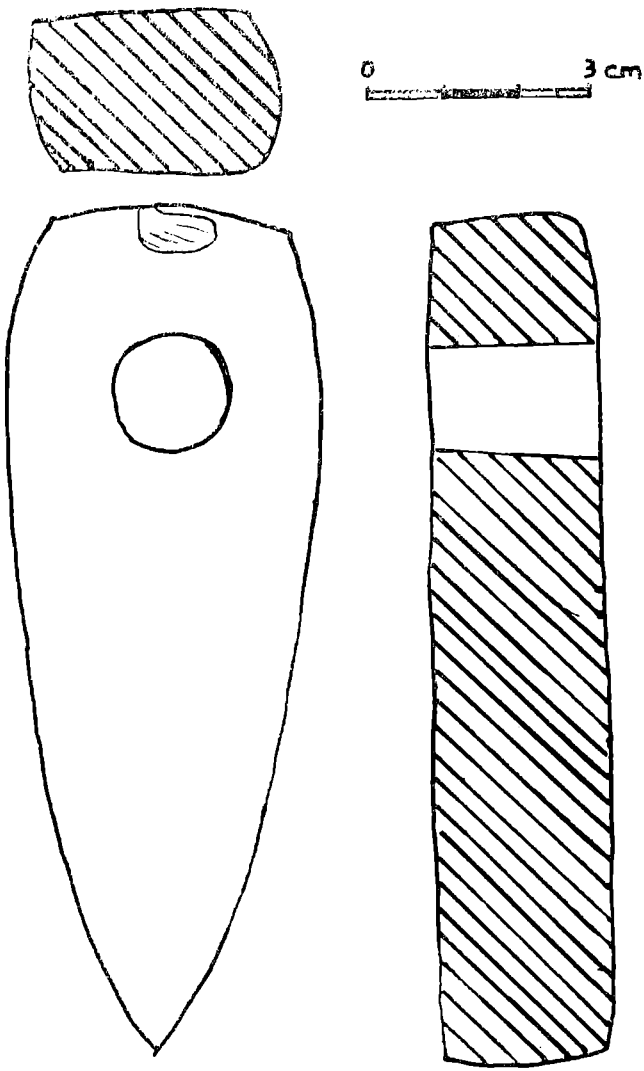

Fig. 4. Ghilănești. Topor din marnă (loc „Dumbrăvița").

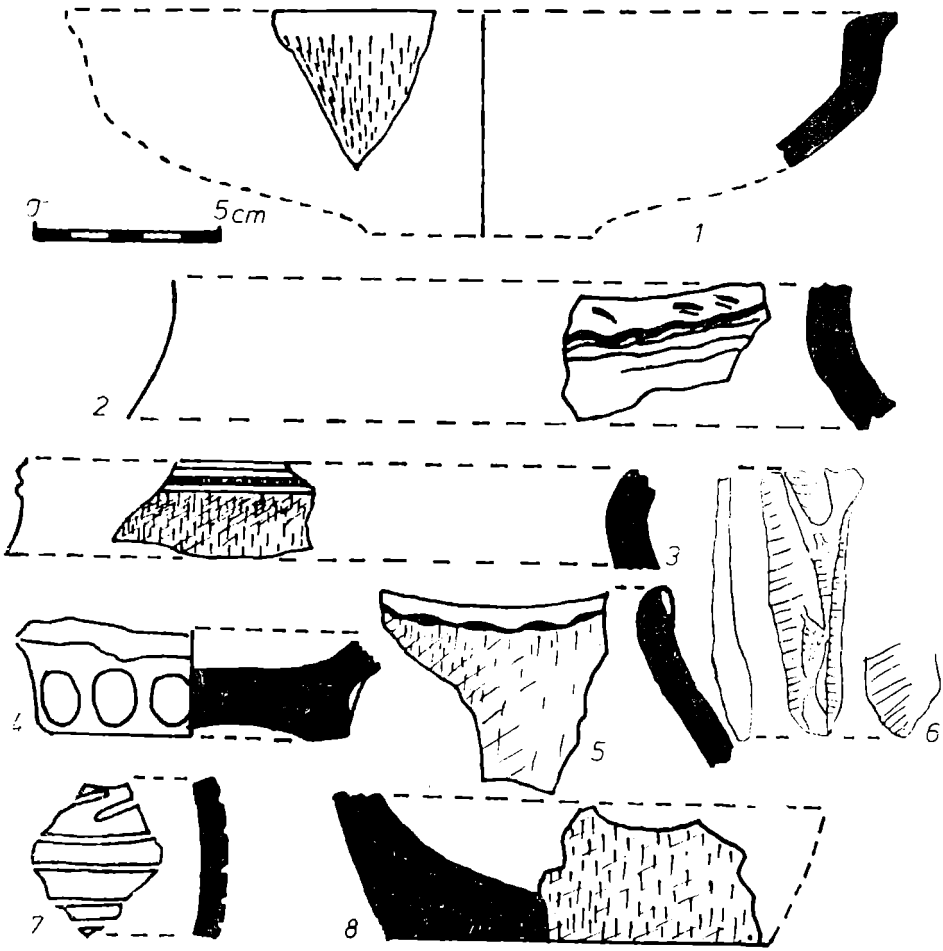

Fig. 5. Ghilănești. Materiale provenite din punctul „Velnița".

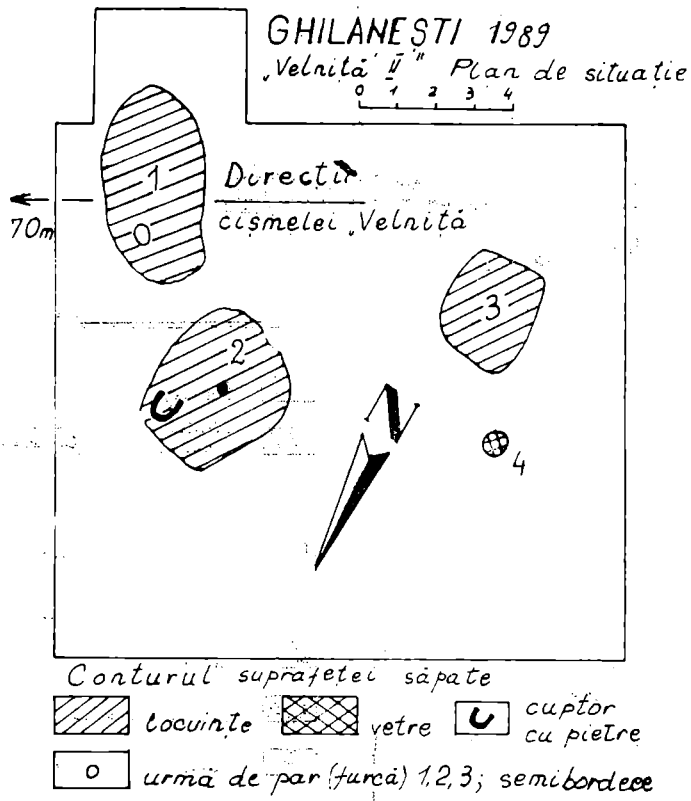

Fig. 6. Ghilănești. Punctul „Velnița". Plan de situație.

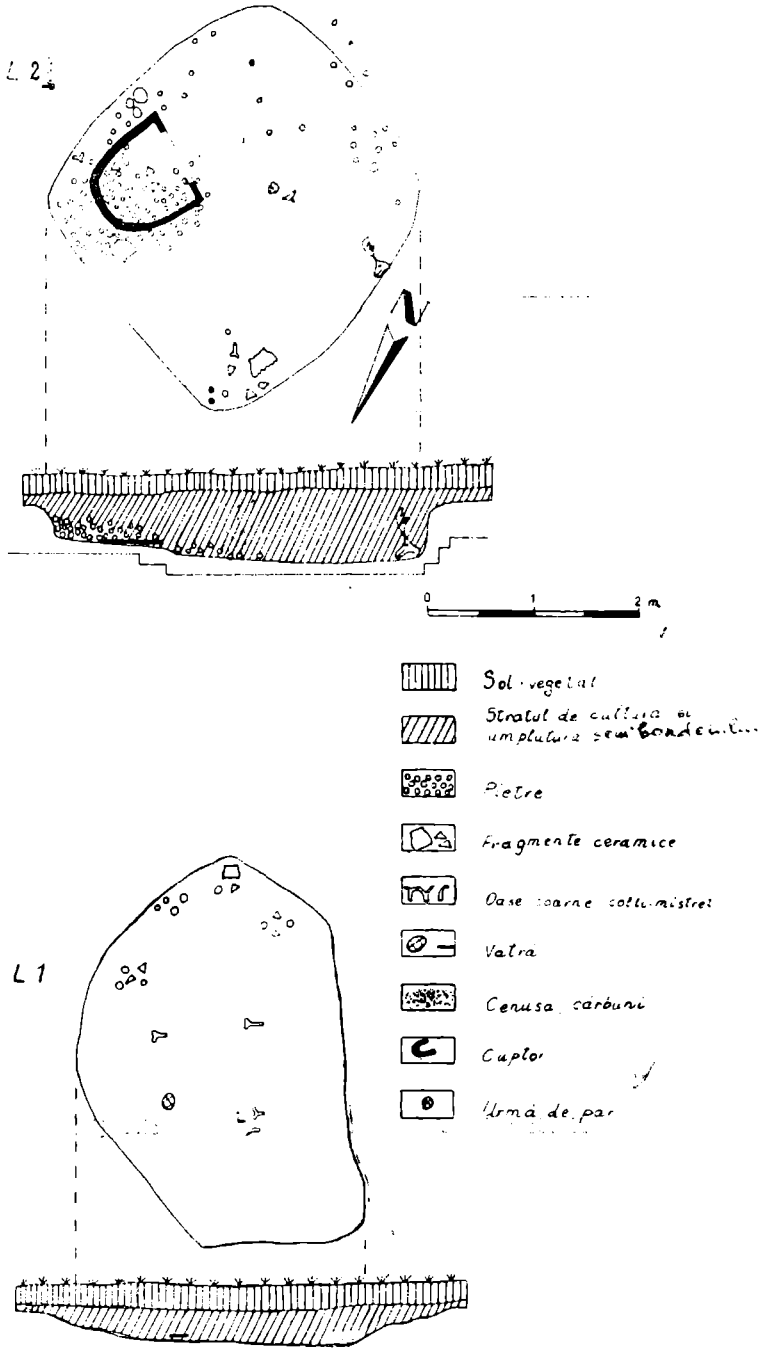

Fig. 7. Ghilănești. Planul și profilul locuințelor cercetate din punctul „Velnița".

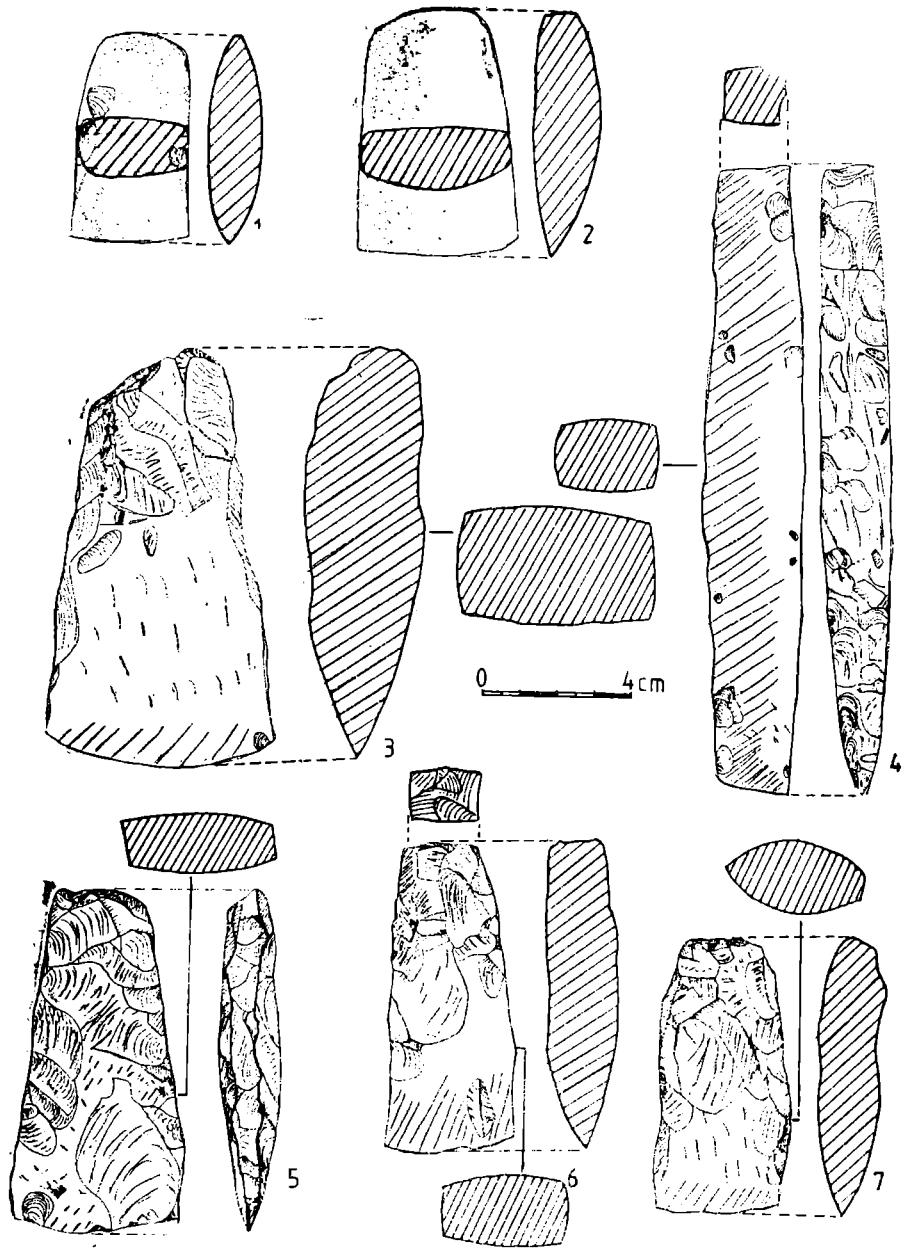

Fig. 8. Ghilănești. Topoare din marnă (1—2) și silex (3, 5—7), daltă din silex (4).

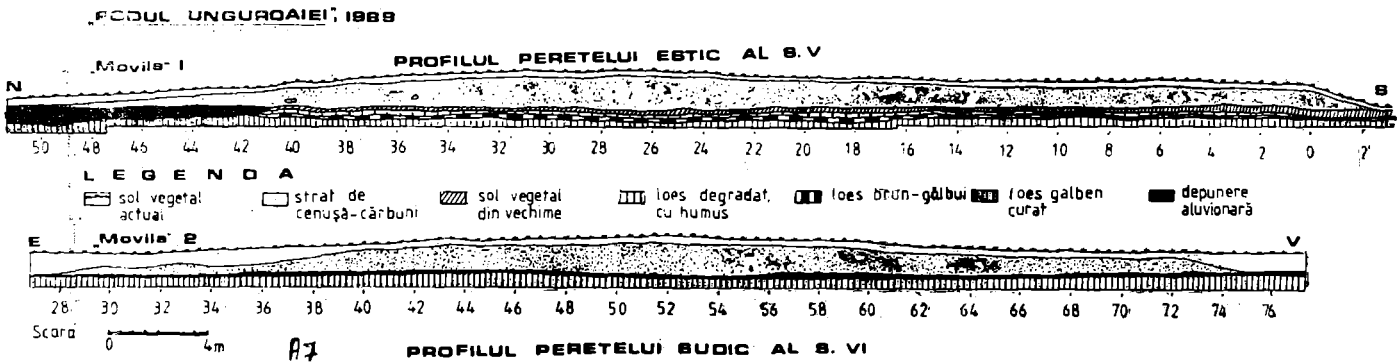

Planșa I — Profilul peretelui estic al S. V și al peretelui sudic al S. VI.

SĂPĂTURILE DE SALVARE DE LA „STÂNCA DOAMNEI", (SAT STÂNCA — ȘTEFĂNEȘTI, JUDEȚUL BOTOȘANI)

ANTON NIȚU și PAUL ȘADURSCHI

În vara anului 1974 s-a efectuat un sondaj arheologic pe terasa medie a Prutului, în zona stelului de piatră calcaroasă care a format pivotul barajului de acumulare de la Stânca—Costești.

Așezarea cucuteniană de aici, a fost descoperită cu prilejul amenajărilor executate în cadrul organizării de șantier și anume, fixarea locului de parcare al mașinilor de transport și construcția unui drum între locul de parcare și șantierul propriu-zis, de la baraj. Acest drum a secționat o locuință cu ceramică pictată, stil B, fapt pentru care au fost alertate Muzeul județean de istorie din Botoșani și Institutul de Arheologie de la Iași.

Toponimul „Stânca Doamnei", dat terasei de pe malul drept al Prutului, în dreptul satului Stânca este în legătură cu o legendă locală, potrivit căreia, aici, într-o scobitură naturală a steiului de piatră, s-a ascuns Doamna Moldovei, în timpul unei incursiuni tătărăști. Stâlpii de beton ai liniei de transport a energiei electrice, plantați aici încă din perioada anterioară celorlalte amenajări, au putut fi folosiți drept repere pentru planul săpăturii executate în acest loc (fig. 1—2).

Primele două șanțuri (SI—II) săpate chiar în spatele stâncii, au dus la descoperirea doar a unor fragmente ceramice care indicau existența unui strat de cultură cucuteniană, în lungul terasei, în aval, pe o distanță de aproximativ 300 de metri. De aceea, începând cu cel de al III-lea șanț, săpătura s-a concentrat în aval, în dreptul locuinței secționate de drumul de acces în lucru. Stâlpul central al ramificației rețelei electrice (notat S.C.) a devenit un jalon important pentru acest sondaj. Șanțurile III—VII (vezi fig. 2—3) au secționat complexe de locuire spațiate (L_1—L_4) și gropi menajere (gr. 1—5) distanțate, indicând caracterul extensiv al locuirii.

În perimetrul cercetat, la 175 m nord de stâlpul unde se bifurcă rețeaua electrică (S.C.), s-a găsit locuința 3 (L_3) grav afectată de lucrările pentru amenajarea rețelei de drumuri. Această locuință a putut fi cercetată sumar, constatându-se distrugerea totală a părții sale sudice. Dar la numai 0,08—0,10 m de marginea distrusă prin excavații, în pă-

mântul cruțat la nivelul pardoselii locuinței, s-a găsit un topor de aramă tip Iasladany *, (fig. 6) iar la 4 m E-N-E de locul descoperirii acestuia, rămășițele unui altar cruciform, cu brațele orientate pe punctele cardinale (fig. 4/2). Fragmentele acestui altar care se ridică deasupra pardoselei locuinței cu 7—8 cm, au reconstituit piesa expusă în Sala nr. 4 a Muzeului de Istorie actual, așa cum a fost reorganizat în 1977.

Stratigrafia stațiunii este foarte simplă, deoarece nu prezintă depuneri din alte epoci, ci un singur nivel de locuire, cucutenian (fig. 3/4—5). Pătura arabilă a solului negru, vegetal, a fost înlăturată prin lucrările prealabile din zona barajului. Nivelul de chirpic al locuințelor zace la limita superioară a solului argilos, brun închis, după care urmează un sol argilos brun deschis, tot atât de curat, pe care nu-l străpunge nici fundul gropilor.

Locuințele (fig. 2) sunt construite direct pe solul amenajat, fără platformă, pe trunchiuri despicate, sau lipitură de lut, pe solul netezit. Cu toate acestea, nu s-au putut determina urmele gropilor de stâlpi, pe laturile locuințelor. Prima locuință (L_1) este de dimensiuni mari și are o formă dreptunghiulară-alungită iar a doua locuință (L_2) este de dimensiuni mici și de formă aproape pătrată. Suprafața de chirpic provenit de la năruirea pereților, indicând forma locuințelor, prezintă în general lipituri subțiri, cu amprente de nuiele. Numai la capătul nordic al primei locuințe, deasupra vetrei distruse, lipiturile sunt masive și prezintă amprente late de bârne (trunchiuri despicate de copaci).

Cu toată lungimea ei, locuința 1 cuprinde o singură *vatră* circulară, construită la suprafața solului, pe un pat subțire de câteva pietre și cioburi. Lungimea locuinței presupune subîmpărțirea ei, dar urmele de pari, de la pereții transversali, nu s-au putut observa.

Gropile sunt de dimensiuni mici și au constant o formă conică (fig. 3/3). Ele conțin urme de cenușă, oase și fragmente ceramice. În groapa 3 s-au descoperit două lame de silex (fig. 5) lungi, iar groapa 4 era plină de vase fragmentare.

Utilajul lipsește complet în ambele locuințe, cu excepția unei pietre de *moară* în prima locuință. În schimb, cele 2 *lame* de silex fumurii din groapa 3 au dimensiunile lamelor lungi de la Hăbășești [1].

În locuința 2 s-au găsit un pahar întreg și fragmente puține, între care un fragment de gât de amforă, decorat cu un șir de păsări înotătoare, în siluete negre [2]. Locuința 1, ca și groapa 4 alăturată, era însă plină cu ceramică fragmentară, din care s-au putut întregi numeroase vase.

Ceramica cuprinde cele două categorii caracteristice etapei B_1, ceramica pictată a grupei ϵ și ceramica *Cucuteni C*.

---

* Contextul în care s-a găsit piesa ne sugerează că ea a fost folosită ca semn distinctiv, așa cum a susținut I. Nestor, (Dacia, V—VI. 1938, p. 135—137), iar mai recent, Alex. Vulpe care a întocmit și o cronologie a topoarelor de cupru (SCIV, 15, 4, 1964, p. 457—466).

1. Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954, p. 235, fig. 11.
2. A. Nițu, *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, Cercetări Istorice, 1975, Iași, p. 47—49. fig. 2.

Ceramica pictată prezintă *pahare* de stil Şipeniţ (fig. 7) cu metope pictate cu culoare neagră pe fond brun şi decorate la limita superioară şi inferioară cu benzi liniare de culoare roşie ; *străchini tronconice* pictate cu negru pe fond alb sau pe feţuiala brună-roşie puternic lustruită şi decorată în interior cu două aspecte decorative :

a) „volute agăţate", cruţate prin benzi liniare cu punct terminal dispuse „în vârtej", iar pe buză cu segmente asimetrice (fig. 7) identice cu străchinile de la Şipeniţ [3], Petreni [4] şi din aria tripoliană, la Tomaševka sau Straja Buda [5] ;

b) „elipse şi perle" prevăzute cu benzi serpentiforme (fig. 7/5—6), alcătuind o compoziţie cruciformă cu aspecte comune sau variate în aşezările menţionate, din aria cucuteniană şi tripoliană [6] : exemplarul de la „Stânca Doamnei" (fig. 7/6b) prezintă la exterior un motiv spiralic simplificat şi izolat, ca pe corpul unei amfore de la Ghelăieşti (Piatra Neamţ) [7] ; *amforeta* cu tortiţele pe gât (fig. 7/7) şi decorate sub gură cu segmente asimetrice, iar pe umăr cu „elipse şi tangente orizontale", prevăzute cu „perle îngemănate cu punct" deasupra segmentelor şi motive cruciforme cu braţele petaliforme în elipse, pictate cu negru pe fond alb ; decorul apare identic pe paharele de la Miorcani [8] pe Prut şi pe amforele cucuteniene şi tripoliene la Şipeniţi [9] şi Petreni [10] sau la Straja Buda, Suškovka şi Tomaševka [11] ; motivele cruciforme cu braţe petaliforme în interiorul elipselor sau perlelor apar, de asemenea, la Ripiceni — Gura Hârtopului pe Prut [12] şi la Kudrinţi pe Nistru [13].

Ceramica din aşezarea „Stânca Doamnei" prezintă aspecte decorative comune ariilor cucuteniană şi tripoliană, dar unele elemente decorative se întâlnesc numai în aşezările din zona de interferenţă a celor două arii, în bazinele Prutului şi Nistrului.

Definirea etapei Cucuteni B_1 prin asocierea grupei ε cu grupa δ se referă numai la secvenţa de pe „Cetăţuia" de la Cucuteni [14]. În realitate, definiţia acestei etape trebuie extinsă asupra tuturor aşezărilor cu un singur nivel, ale căror complexe ceramice prezintă diferenţieri gradate în funcţie de prezenţa grupei ε şi de asocierea şi dispariţia treptată a grupelor de stil AB : aşezările Văleni (Roman) şi Ghelăieşti în Depresiunea subcarpatică prezintă grupele γ — δ [15], aşezarea Prigorenii

---

3. O. Kandyba, *Schipenitz*, Viena, 1937, p. 82, fig. 109, 111.
4. T. Passek, *Ceramique tripolienne*, Moscova—Leningrad, 1935, pl. 32/4, 6.
5. *Ibidem*, pl. 32/10—11.
6. *Ibidem*, pl. 33/1—9 ; O. Kandyba, *op. cit.*, fig. 250—254.
7. A. Niţu, Şt. Cucoş şi D. Monah, Mem Antiq, 3, 1972, p. 48.
8. A. Niţu, Mem Antiq, 1, 1969, p. 282, fig. 2/4.
9. Kandyba, *op. cit.*, p. 54, fig. 32—33, 193.
10. T. Passek, *op. cit.*, pl. 29/1—2.
11. *Ibidem*, pl. 29/7—10 ; 30/1—2, 5—6.
12. V. Chirica, Carpica, 4, 1971, p. 306, fig. 3/2 ; 4/1—3.
13. T. Passek, op. cit., pl. 2/2 ; 3/5.
14. M. Petrescu-Dîmboviţa, în Rivista di Scienze Prehistoriche, Florenţa, 20, 1965, 1, p. 172 ; Idem *Cucuteni*, „Monumentele patriei noastre", Bucureşti, 1966, p. 18.
15. V. Ursachi, Carpica, 1, 1968, p. 127, fig. 13/9, 15 ; A. Niţu, Şt. Cucoş, şi D. Monah, Mem. Antiq, 3, 1971, p. 38, urm., fig. 14—20.

Mici în Depresiunea Prutului păstrează numai grupa δ [16], ca la Cucuteni, în timp ce aşezările Şipeniţi şi Petreni cuprind numai grupa ε.

Aşezarea „Stânca Doamnei" de la Stânca — Ştefăneşti trebuie încadrată, prin prezenţa grupei ε şi absenţa grupelor de stil AB, alături de aşezările Şipeniţi şi Petreni, ca secvenţe târzii ale etapei Cucuteni B_1.

SONDAGES DE 1974 DANS L'ÉTABLISSEMENT CUCUTENI B DE STÂNCA COMMUNE ŞTEFĂNEŞTI (BOTOŞANI)

Résumé

Au cours de l'année 1974 on a exécuté des sondages dans deux établissements Cucuteni B.

Le premier établissement se trouve sur la terrasse moyenne du Prout, près du barrage de *Stânca Doamnei* (com. Stânca — Ştefăneşti). Le sondage (fig. 1—3) a dégage *quatre habitations* (L_1—L_4) sans plate-forme, aux parois en pisé sur le sol naturel. Malgré son étendue, on n-a trouvé dans la première qu'un seul *foyer* en argile enduite sur un lit de quelques tessons et pierres. Les trois *fosses ménagères* (1—3) ont un profil conique. Ces complexes espacés montrent le caractère extensif de l'habitat.

L'*outillage* comprend une *meule primitive* en pierre, trouvée dans l'habitation 1 et deux *lames* en silex très longues, trouvées dans la fosse 3.

Le *complexe céramique* découvert dans l'habitation 1 et la fosse 4 comprend la catégorie peinte du *groupe* ε (fig. 7) et la catégorie *Cucuteni C* caractéristique. La céramique peinte présente des aspects décoratifs communs aux deux aires, cucuténienne et tripolienne, mais aussi des éléments décoratifs qu'on retrouve seulement sur la céramique de la zone d'interférence des deux aires, dans les bassins du Prout et du Dniester.

Il faut ranger cet établissement à côté de ceux de Şipeniţi et de Petreni, comme *sequences avancées de l'etape Cucuteni* B_1.

16. N. Berlescu, Studii şi Cercetări ştiinţifice, Filiala Iaşi, 6, 1955, 3—4, p. 156, urm., fig. 4—7.

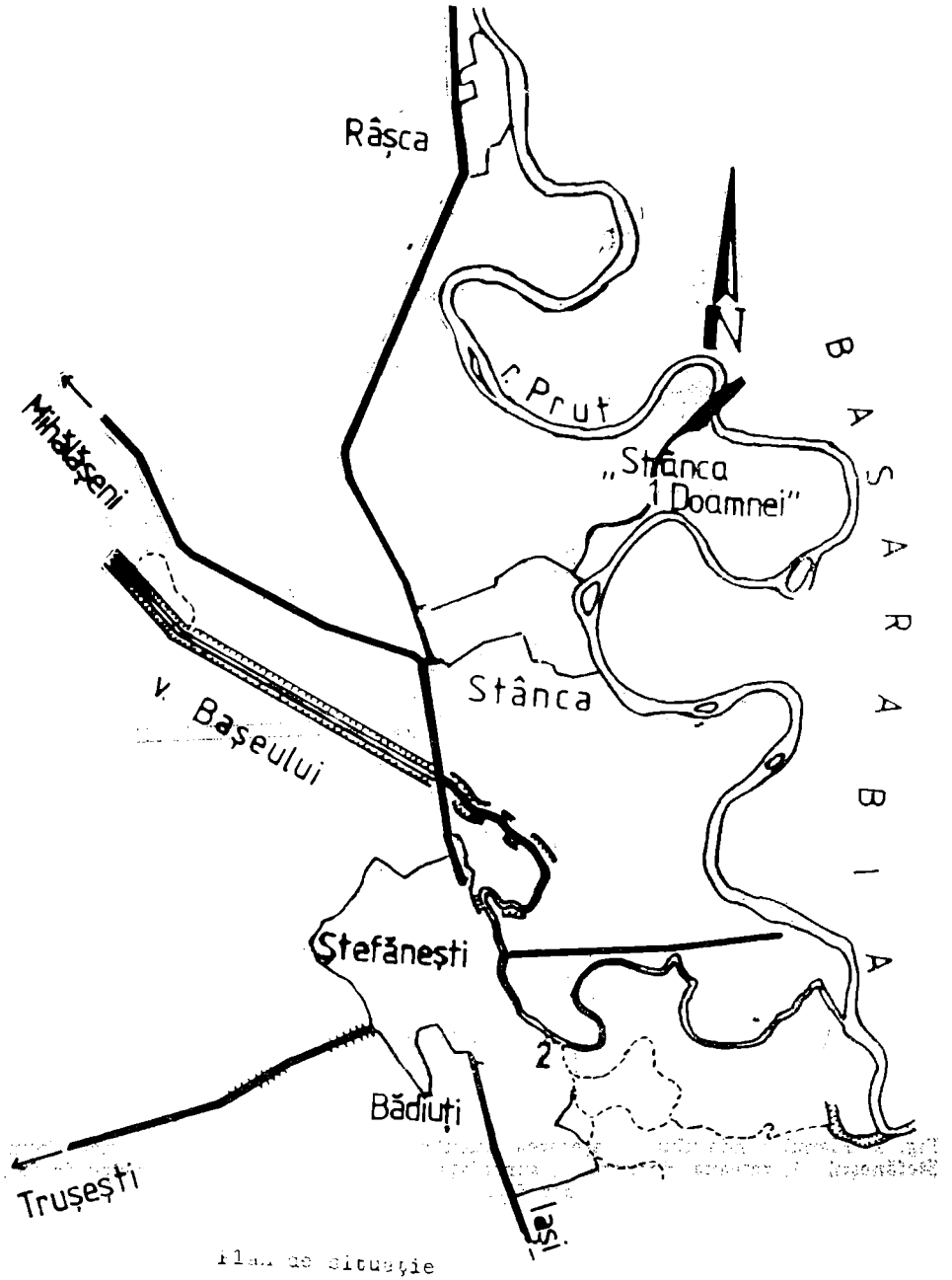

Fig. 1. Plan de situație. Amplasarea așezărilor cucuteniene „Stânca Doamnei" (1) și „Stârcea" (2) în actuala comună Ștefănești.

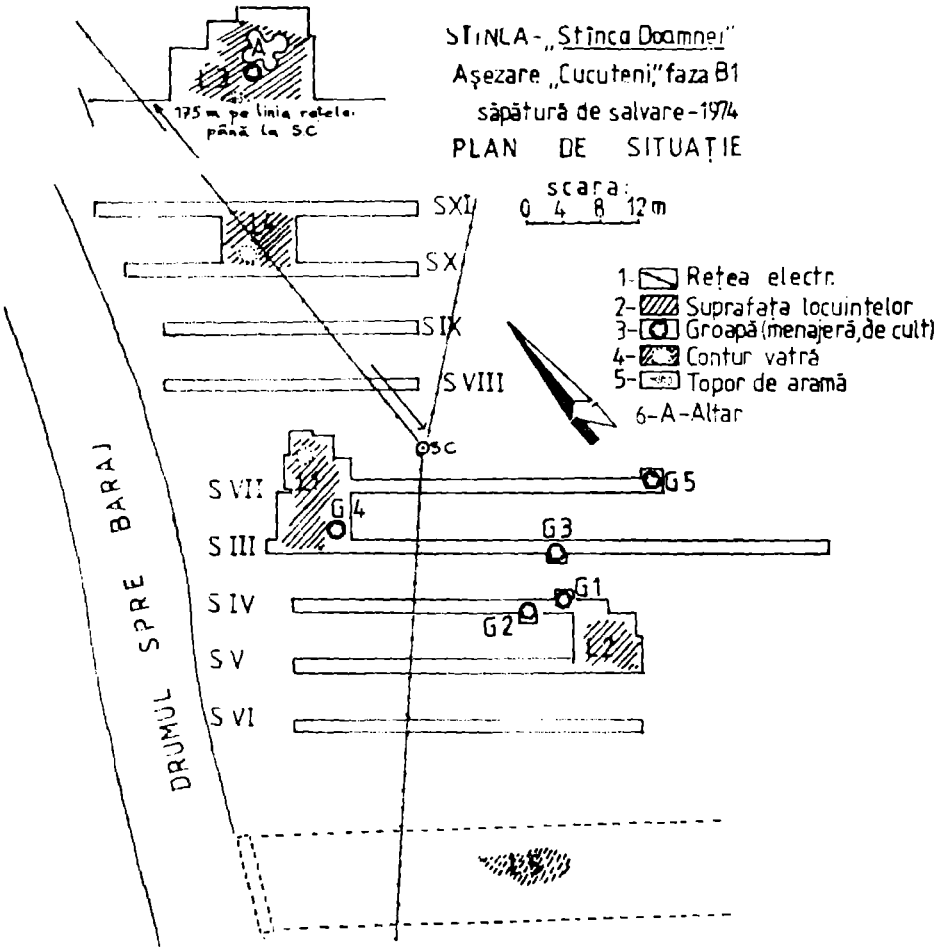

Fig. 2. Planul sondajului în aşezarea Cucuteni B$_1$ de la „Stânca Doamnei" (com. Ştefăneşti) : 1, reţeaua electrică; 2, suprafaţa locuinţelor ; 3, gropi ; 4, vetre de foc; 5, topor de aramă ; 6, altar.

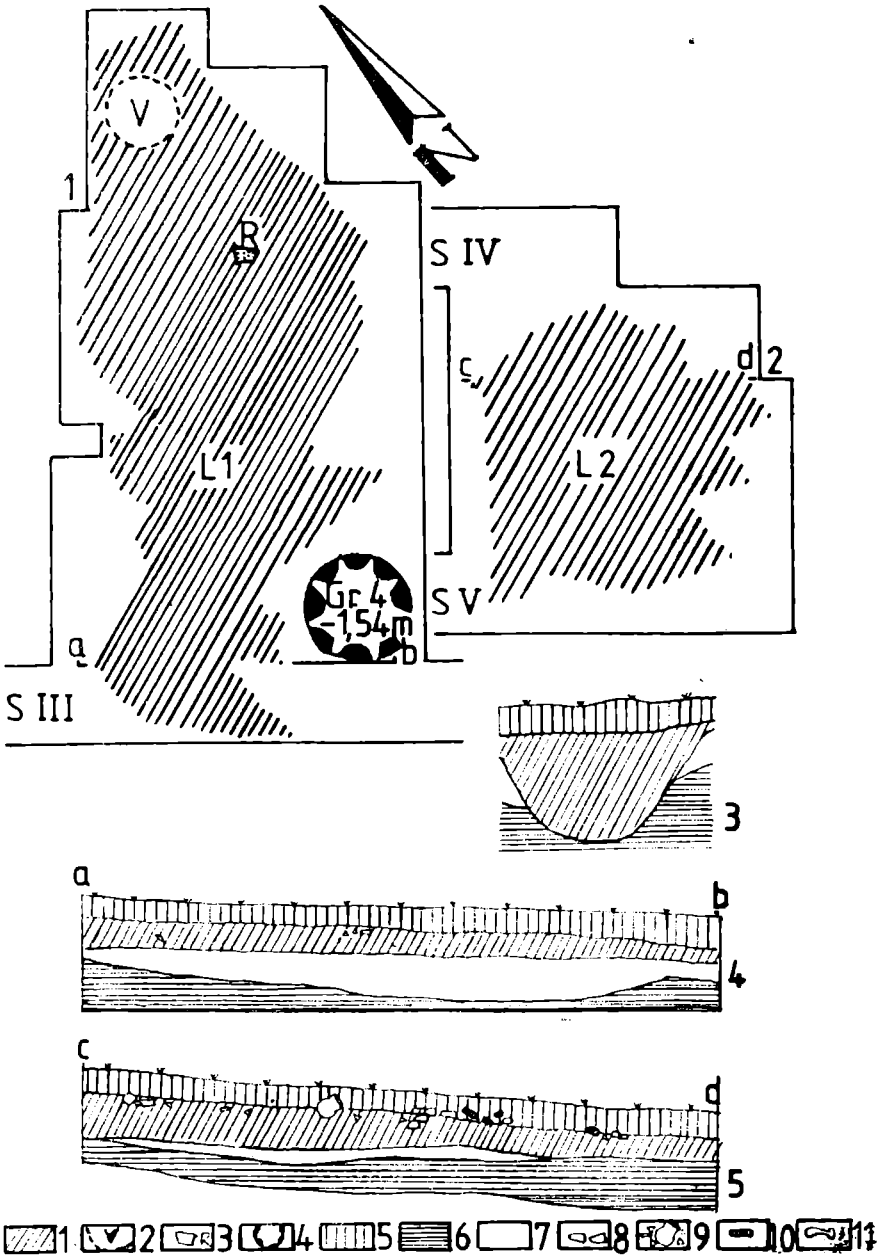

Fig. 3. Stânca Doamnei. Planul și profilul locuințelor (L_1—L_2) și profilul gropii 3 : 1, suprafața de chirpic a locuințelor (plan) ; 2, vatră distrusă ; 3, rășniță ; 4, gropi ; 5, sol negru vegetal ; 6, sol argilos brun deschis; 7, sol argilos brun închis ; 8, fragmente de chirpici ; 9, fragmente ceramice ; 10, pietre de gresie ; 11, oase.

„STÂNCA DOAMNEI"
Planul locuinței 3(A)
Detaliu altar (B)

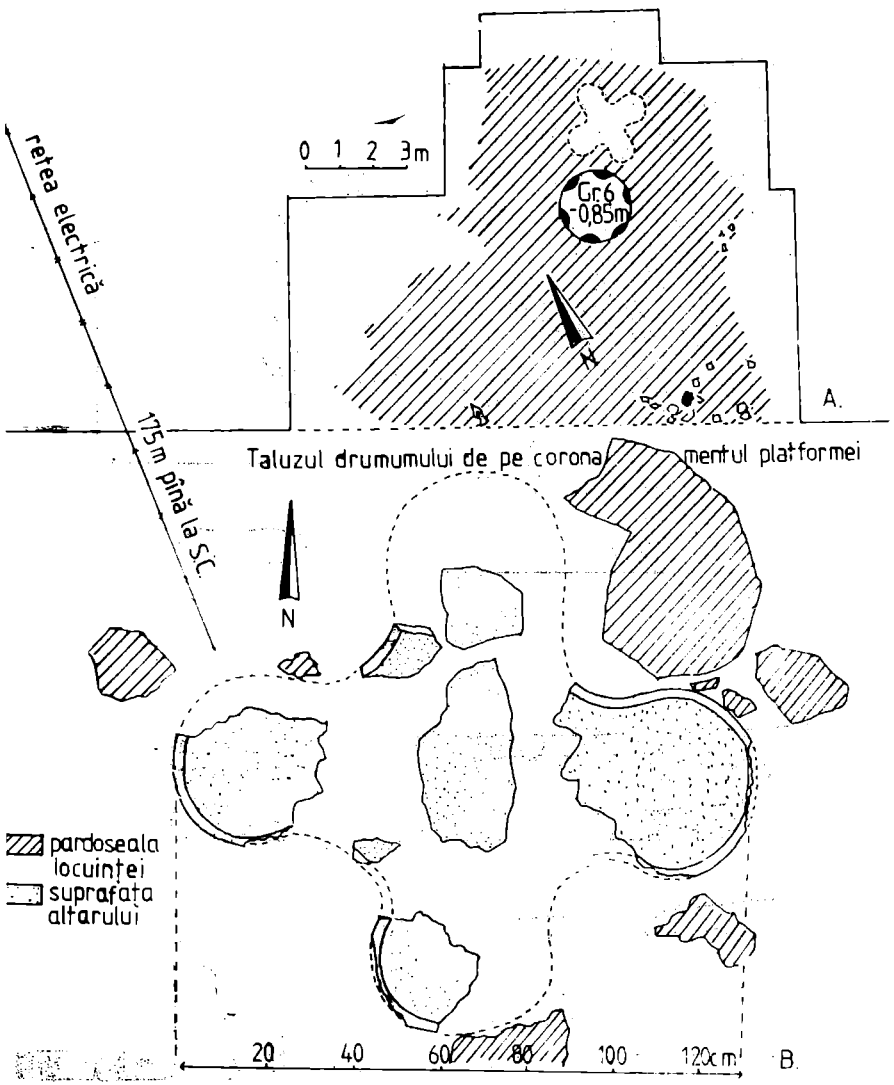

Fig. 4. Stânca Doamnei. Planul locuinței 3 (cu altar) afectată de excavații mecanice (A) și detaliul cu altarul cruciform (B); 1, fragmente din pardoseala lipită cu lut; 2, suprafața altarului înălțat cu 7—8 cm față de pardoseala locuinței.

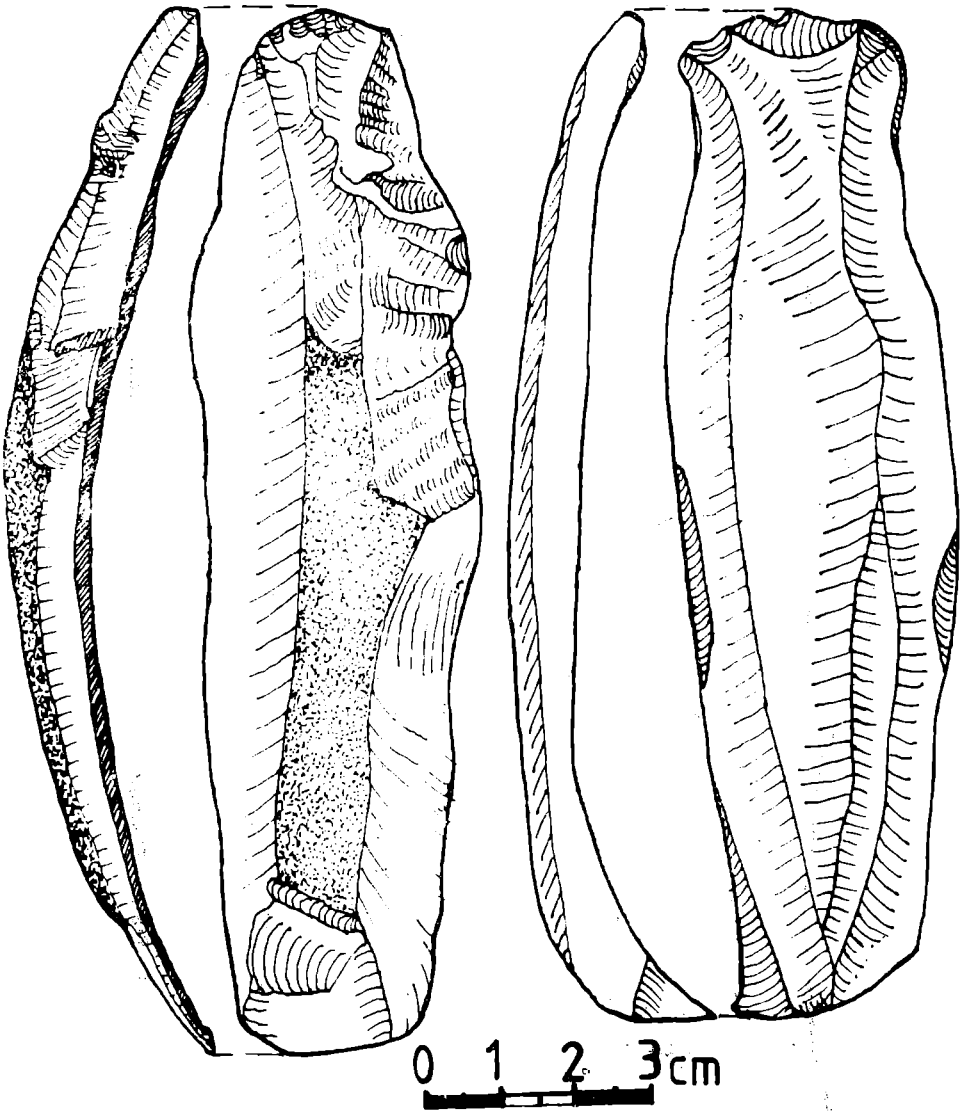

Fig. 5. Stânca Doamnei. Lame de silex găsite în groapa 3.

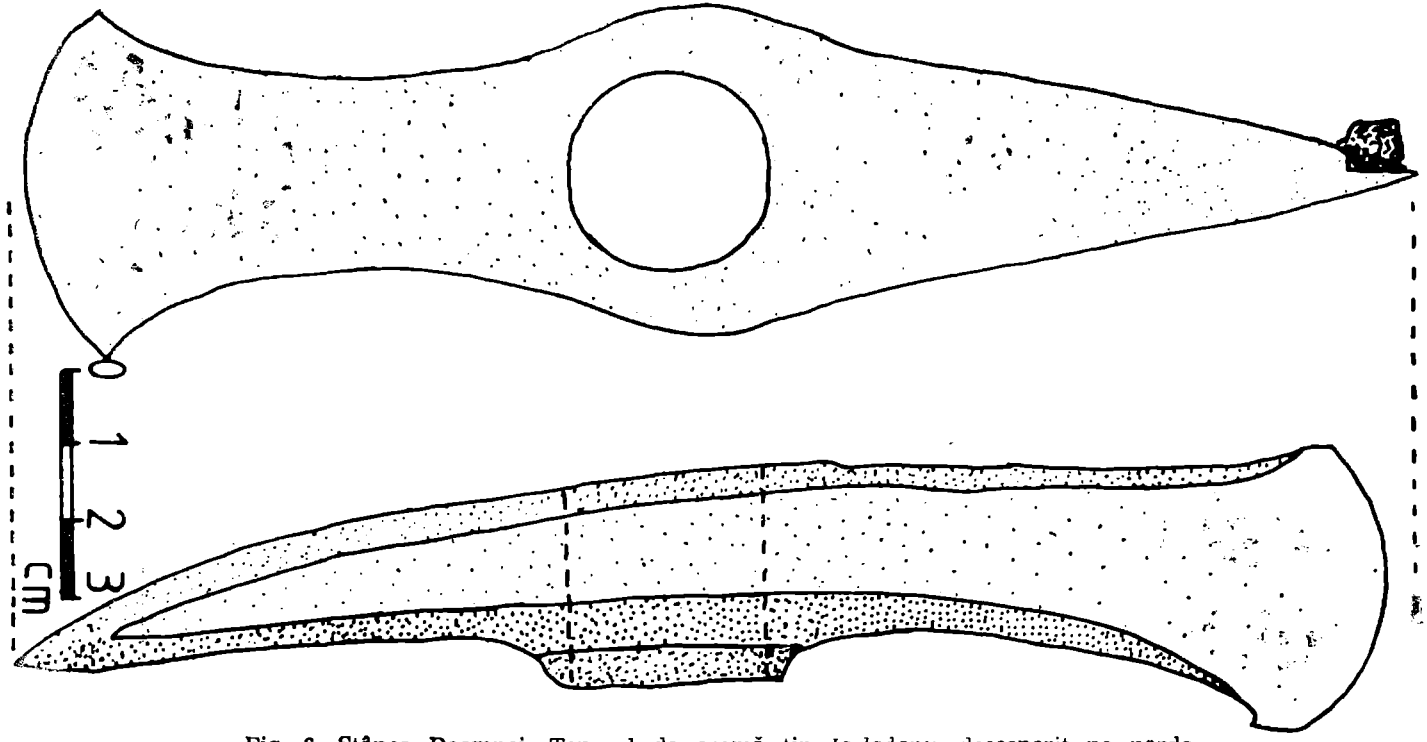

Fig. 6. Stânca Doamnei. Toporul de aramă tip *Iasladany*, descoperit pe pardoseala L_3.

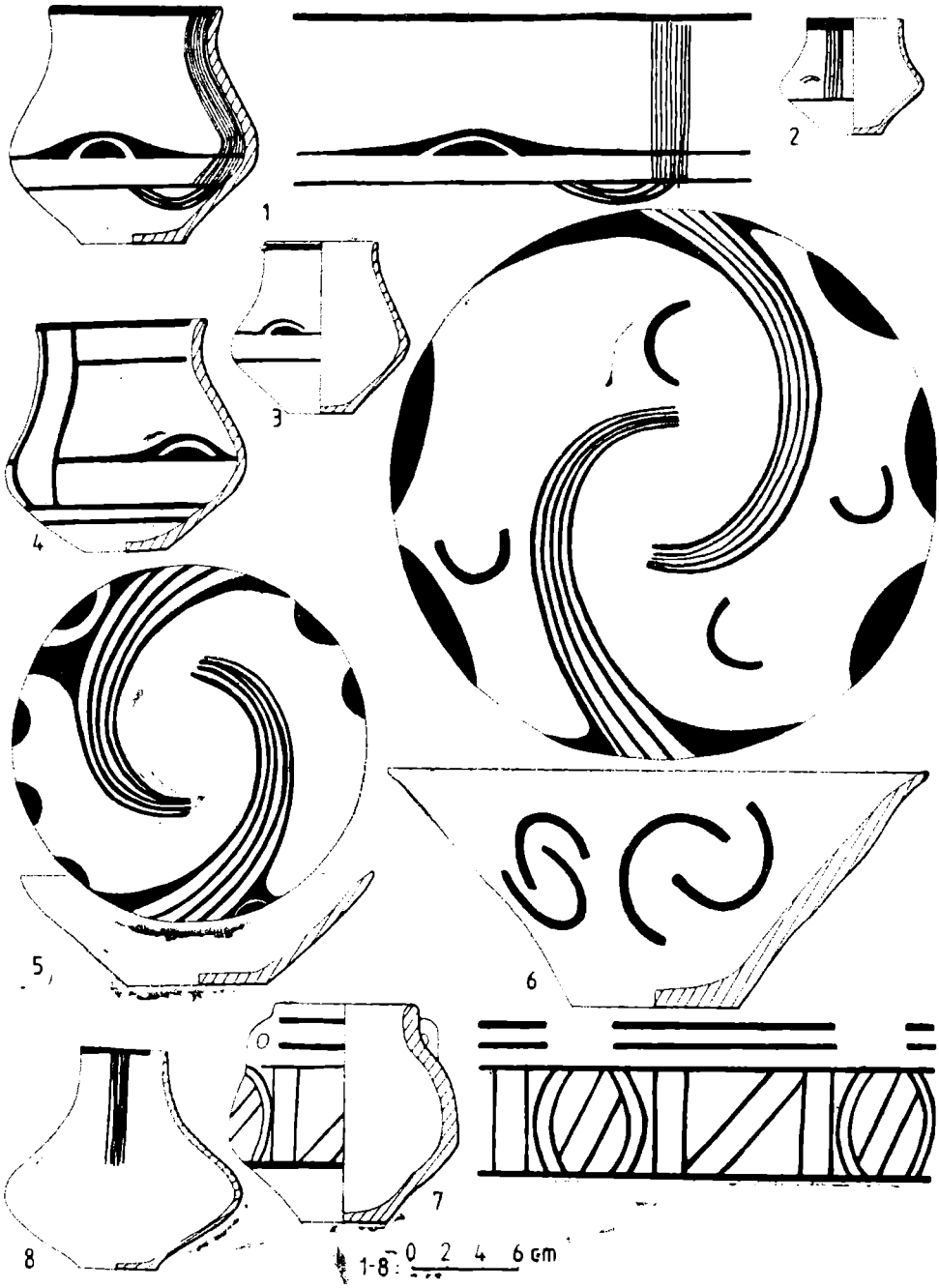

Fig. 7. Stânca Doamnei. Forme ceramice descoperite în campania 1974.

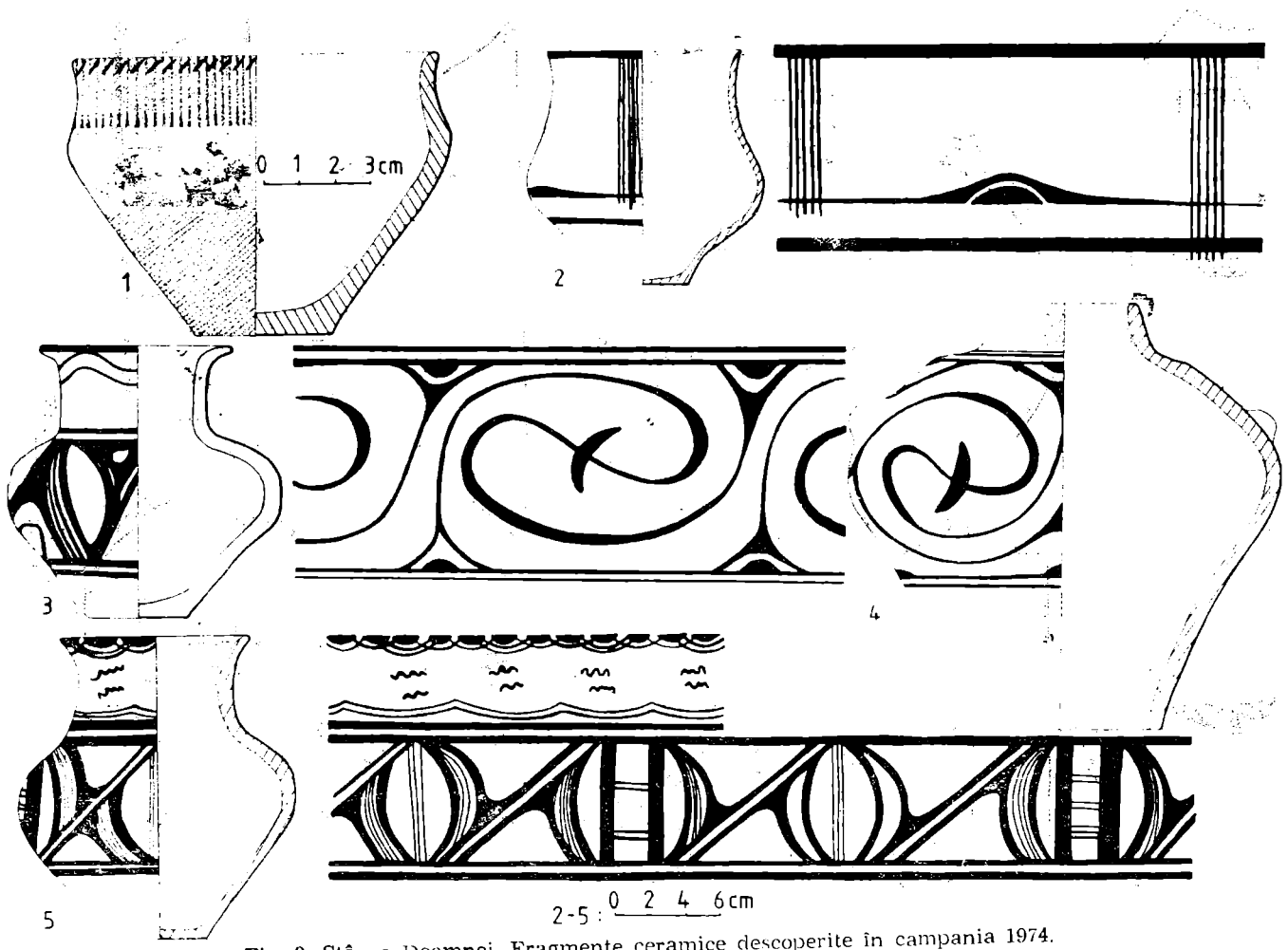

Fig. 8. Stânca Doamnei. Fragmente ceramice descoperite în campania 1974.

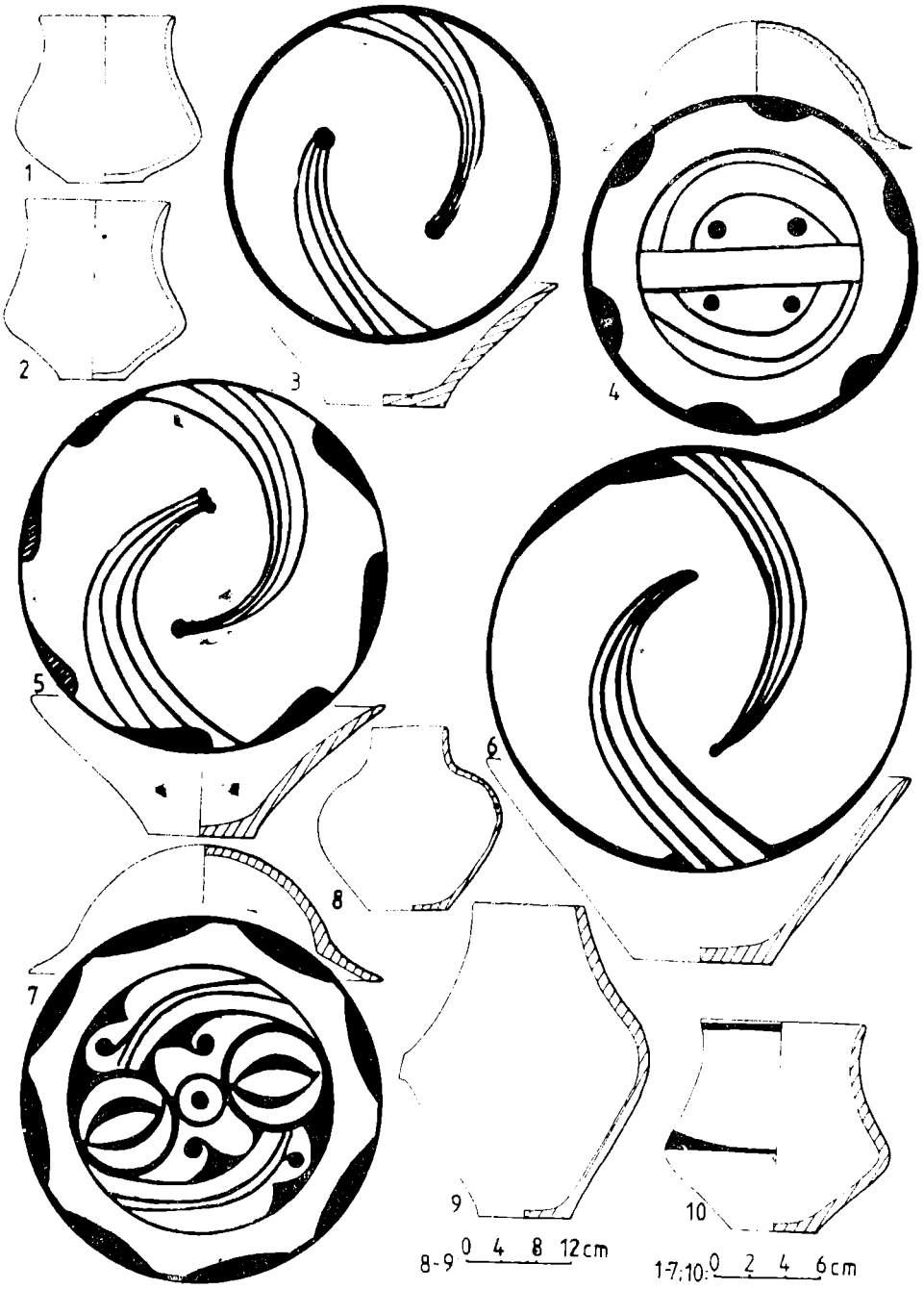

Fig. 9. Stânca Doamnei. Fragmente ceramice descoperite în campania 1974.

STUDIUL MATERIALULUI PALEOFAUNISTIC DEPUS CA OFRANDĂ ÎN MORMINTELE DIN NECROPOLA BIRITUALĂ DE LA MIHĂLĂȘENI (JUD. BOTOȘANI), APARȚINÎND CULTURII SÎNTANA DE MUREȘ (SEC. IV e.n.)

— partea a doua —

SERGIU HAIMOVICI

Necropola de la Mihălășeni, este astăzi binecunoscută prin rezultatele săpăturilor executate de către arheologul Octavian Liviu Șovan. Aici au fost găsite atât morminte de inhumație cât și de incinerație, din cadrul cărora, pe lângă resturile scheletice umane și inventarul arheologic a mai fost scos la iveală material faunistic, considerat, în cea mai mare parte, drept ofrande de carne ; într-o primă parte a studiului nostru, publicat sub același titlu, ca cel de mai sus [1], am descris resturile animaliere găsite în morminte, în cadrul a patru campanii de săpături : 1983, 1984, 1985 și 1986, când au fost scoase la iveală un număr de 279 morminte, în 74 dintre ele existând și material faunistic [2].

În cele ce urmează, vom trece în revistă materialul osos animalier descoperit în campaniile din 1987 și 1988 când au mai fost exhumate 237 morminte, în 63 dintre ele găsindu-se și resturi osoase de animale, numărul total de morminte excavate în necropola respectivă ajungând la impunătoarea cifră de 520. De asemenea, vom aborda spre studiu și materialul osteologic care a fost găsit în așa zisele gropi, din cadrul perimetrului necropolei, dar situate în afara mormintelor.

Vom enumera deci pentru fiecare mormânt, unde s-a găsit material faunistic, tipul acestuia, — după datele oferite de arheolog — sexul și vârsta individului depus acolo (conform rezultatelor reieșite din studiul scheletelor umane) [3] și vom caracteriza pe larg (descrierea resturilor și prelucrarea biometrică pentru fiecare specie) fauna descoperită ; tot atât de amănunțit ne vom ocupa de resturile animaliere din așa zisele gropi.

În final, luând în considerație și faptul că ofrande animaliere de carne au mai fost găsite și în alte necropole ale culturii Sântana de

---

1. S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic depus ca ofrande în mormintele din necropola birituală de la Mihălășeni (jud. Botoșani), aparținând culturii Sântana de Mureș (sec. IV e.n.), în Hierasus* VII—VIII, 1988, p. 235—258.
2. Mulțumim colegului O. L. Sovan pentru că a avut amabilitatea de a ne oferi pentru studiu materialul faunistic găsit în necropolă și pentru că ne-a prezentat unele date privitoare la mormintele descoperite de D-sa.
3. Toate datele antropologice referitoare la materialul uman ne-au fost furnizate de colegul D. Botezatu, care de fapt l-a studiat, de asemenea, amănunțit, mormânt cu mormânt, fapt pentru care îi mulțumim.

Mureş, având în vedere şi situaţia de ansamblu evidenţiată la Mihălăşeni, vom încerca (coroborând şi cu datele arheologice şi antropologice) să tragem o serie de concluzii generale arheozoologice, dar şi de ansamblu, cu privire la unele probleme referitoare la rituri şi ritualuri caracteristice pentru această cultură atât de bine cunoscută de la jumătatea mileniului I e.n.

*

* *

Mormântul 286. Este un mormânt de inhumaţie aparţinând unui bărbat de 40—45 ani, deci în plină maturitate. Au fost găsite ofrande de carne, după cum urmează :

Ovicaprin — resturi foarte fragmentare, reprezentate printr-o porţiune de cubitus, epifize desprinse de metapodii, falanga II şi III provenite de la un individ încă tânăr sau poate adult.

Porcin — Fragmente mici de craniu, mandibulă, incisivi separaţi, falanga II provenite de la un individ la care M_2 este pe cale de a ieşi, deci având vârsta de circa 12—14 luni.

Peşte — teleosteean — resturi de coaste, radii ale dorsalei, două vertebre, fragment de opercular şi de ceratobranhial al arcului V provenite cu cea mai mare probabilitate de la un caras *(Carasius carasius)* de circa 15 cm lungime.

Mormântul 289. Reprezintă un mormânt de inhumaţie în care pe lângă un bărbat matur (35—40 ani) s-au depus şi următoarele ofrande :

Ovicaprine — doi indivizi de vîrste diferite : unul dintre ei apare cam de 9 luni, întrucât M_2 abia străbate tăblia osoasă, având ca material osos resturi de maxilar superior şi inferior, un fragment de radius şi altul de metatars, deci s-a depus în mormânt numai o parte a individului ; celălalt este reprezentat doar prin trei dinţi jugali superiori foarte erodaţi, având astfel o vârstă de circa 7—8 ani. Înhumarea a avut loc la începutul iernii.

Găina domestică — fragmente de sinsacrum şi centură, un coracoid, un metacarp şi două tibiotarse, aparţinând, cu probabilitate datorită mărimii lor unui cocoş.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm)

Tibiotars	Lungimea maximă	115	115
	Lărgimea epif. inf.	12	11

Mormântul 290. Este un mormânt de incineraţie care a aparţinut unei femei adulte ; s-au găsit precis şi resturi de animale provenite de la indivizi incineraţi :

Ovicaprin — Fragment de falangă I şi fragment de falangă II.

Găină domestică — Fragment de tibiotars.

Mormântul 292. Reprezintă, de asemenea, un mormânt de incineraţie conţinând o femeie adultă dar şi unele resturi de ofrandă.

Găina domestică — Fragment de humerus şi fragment mic de femur.

Mormântul 296. Este un mormânt de inhumaţie aparţinând unui individ de sex mascul de circa 35 ani care prezintă şi ofrande bogate,

Taurin — Fragment cu epifiza inferioară a tibiei.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Tibia. Lărgimea epifizei infer. 66.

Ovicaprin — Fragmente de craniu neural, după care rezultă că suntem în faţa unui individ de *Ovis* femel cornut care pe lângă aceste resturi de craniu mai prezintă părţi din falca superioară cât şi pe cea infer., aceasta completă, rezultând somatoscopic că exemplarul respectiv prezenta dentiţia jugală doar uşor erodată deci o vârstă de 3—4 ani ; Se mai găsesc, de asemenea, vertebre cervicale (printre care atlasul şi axisul) un omoplat, un humerus, un radius (epifiza superioară pentru humerus şi cea inferioară pentru radius încă desprinse şi lipsă), cu cubitusul respectiv (cu tubercul abia prins) ; există, de asemenea, toate cele patru metapodii cât şi două falange. Aşa dar a fost pusă în mormânt o oaie probabil nu întreagă ci doar capul cu o parte din gât, un membru anterior stâng, dar şi extremităţile celorlalte trei membre.

Măsurători la *Ovis* aries (în mm).

Maxilar super.	Lungimea dinţi jugali	70
	Lungimea maximă	196
Mandibulă		
	Lungimea dinţi jugali	75
Humerus	Lărgimea epif. infer.	33
Radius	Lărgimea epif. super.	32

Metacarp

1. Lungimea maximă	135	136
2. Lărgimea epif. super.	24	25
3. Lărgimea epif. infer.	26	27
4. Lărgimea minimă diafiză	15	15
Indice $\frac{2\times100}{1}$	17,78	18,38
Indice $\frac{3\times100}{1}$	19,26	19,85
Indice $\frac{4\times100}{1}$	11,11	11,03

Gen : Ovis

Înălţimea la greabăn	660,15	665,04

Metatars

1. Lungimea maximă	148	148
2. Lărgimea epif. super.	21	20
3. Lărgimea epif. inf.	25	25
4. Lărgimea minimă diafiză	13	12
Indice $\frac{2 \times 100}{1}$	14,19	13,51
Indice $\frac{3 \times 100}{1}$	16,89	16,89
Indice $\frac{4 \times 100}{1}$	8,78	8,11

Gen : Ovis

Înălțimea la greabăn	671,92	671,92

Înălțimea medie la greabăn = 667 mm.

Găina domestică — Resturi de la doi indivizi ; unul mai mare poate mascul și altul mai mic poate femel. De la individul mai mare au fost găsite sinsacrumul cu o porțiune din centura pelviană, sternul cu întreaga carenă, o porțiune din claviculă, iar dintre oasele membrelor o pereche de humerusuri, un femur și o pereche de tibiotarse. De la cel mai mic doar un sinsacrum cu porțiunea respectivă a centurii, un femur și o pereche de tibiotarse. Rezultă că au fost depuse doar părți din corpul celor doi indivizi remarcându-se că există porțiunile distale ale membrelor inferioare.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm)

			ind. 1		ind. 2
Humerus	Lungimea	65	65		
	Lărgimea epif. inf.	13	13		
Femur	Lungimea maximă	69	69		
	Lărgimea epif. inf.	13	13		
Tibiotars	Lungimea	112	112	100	100
	Lărgimea epif. inf.	11	11	9	9

Mormântul 297. Este un mormânt de inhumație cu o femeie adultă (20—25 ani) la care s-au găsit și resturi de animale depuse în mormânt.

Taurin — Fragment de coastă cât şi un calcaneu rupt, acesta din urmă aparţinând precis unui individ de talie foarte mare (poate chiar o femelă de *Bos primigenius).*

Ovicaprin — S-au găsit resturi ale fălcilor reprezentate prin maxilarul super. dar şi prin mandibulă ce este completă. Se constată prezenţa unui individ cu dentiţia foarte puternic erodată deci având o vârstă de peste 8, poate chiar cam 10 ani. S-au mai găsit vertebre cervicale (inclusiv axisul) şi trei vertebre dorsale, cât şi cele două metacarpe. A fost depus deci din individul respectiv care este un *Ovis* o parte a capului, gâtul cu porţiunea anterioară a trunchiului cât şi numai extremităţile membrelor anterioare.

Măsurători executate la *Ovis aries* (în mm).

Lungimea maximă (172)

Mandibulă

Lung. dinţi jugali (70)

Metacarp

1. Lungimea maximă	131	131
2. Lărgimea epif. super.	23	23
3. Lărgimea epif. infer.	26	26
4. Lărgimea minimă diafiză	12	12
Indice $\frac{2 \times 100}{1}$	17,56	17,56
Indice $\frac{3 \times 100}{1}$	19,85	19,85
Indice $\frac{4 \times 100}{1}$	9,16	9,16

Gen : Ovis

Înălţimea la greabăn : 640,59 640,59

înălţ. medie la greabăn 640 mm

Mormântul 299 — Mormânt de înhumaţie aparţinând unei femei de 40—50 ani ; s-au găsit şi resturi animaliere.

Ovicaprin — Fragment de vertebră dorsală aparţinând unui individ nematur, rest de metatars arătând, de asemenea, un individ nematur şi falanga I tot de la un individ nematur ; cele trei resturi aparţin probabil aceluiaşi exemplar.

Porcin — Fragment mic de craniu de la un exemplar foarte tânăr.

Mormântul 300. Este un mormânt de înhumaţie cu o femeie adultă de aproximativ 25 ani, având şi următoarele ofrande :

Ovicaprin — Fragment de craniu cu proces cornual mic aparţinând aşadar unui individ de *Ovis* femel, alături de fălcile super. şi infer, ale

aceluiaşi individ la care M_1 este ieşit dar neerodat, însă M_2 nu se vede încă deloc, vârsta fiind deci de aproximativ 7—8 luni ; există, de asemenea, omoplaţii, un humerus, un femur, două tibii cât şi fragmente din cele patru metapodale.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Humerus	Lărgimea epifizei inferioare	29
Tibia	Lărgimea epifizei inferioare	26

A fost depus un individ întreg sau aproape întreg şi dat fiind faptul că el are vârsta de circa 8 luni considerăm că înmormântarea s-a făcut la începutul iernii sau sfârşitul toamnei.

Mormântul 306. Reprezintă un mormânt de inhumaţie cu un copil de circa 2 ani (infans I) căruia i s-a pus şi ofrandă.

Găină domestică — Este reprezentată printr-un craniu fragmentar, o vertebră cervicală, două coaste, o porţiune de sinsacrum, o pereche de coracoide, un scapular, un humerus, două femure (unul fragmentar) un fragment de tibiotars ; individul pare să fie abia matur. Este posibil să se fi pus o găină întreagă sau a fost eliminat sternul cu întreaga musculatură pectorală.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Coracoid	Lungime	52	52
Humerus	Lungime	63	
	Lărgimea epif. inf.	14	
Femur	Lungime	74	
	Lărgimea epif. inf.	13	
Tibiotars	Lărgimea epif. inf.	10	

Mormântul 308 — Suntem în faţa unui mormânt de incineraţie, conţinând probabil o femeie. ce este adultă sau matură ; s-au incinerat însă şi resturi animaliere.

Ovicaprin — O falangă I.

Mormântul 309. Aparţine unei femei de 25—30 ani ce a fost înhumată şi la care s-a alăturat şi următoarea ofrandă :

Găină domestică — Resturi ale unui individ încă tânăr (pui) reprezentată prin fragmente ale craniului facial, stern, vertebre, sinsacrum, coaste, claviculă, coracoid, o pereche de humerusuri, o pereche de femure, un tibiotars. Cu cea mai mare probabilitate a fost depus un exemplar întreg.

Mormântul 313. Mormânt de înhumaţie cu o femeie matură de 30—35 ani, având şi unele ofrande :

Porcin — Fragment de mandibulă, vertebră lombară, omoplat, fragment de coxal, toate provenind de la un individ tânăr cam de 3—4 luni, deci poate fi considerat încă un purcel de lapte.

Peşte teleosteean — Fragment de subopercular cât şi un ceratobranhial al arcului V purtând dinţii faringieni ; după aceştia se poate constata că peştele respectiv cam de 20 cm lungime şi 350—400 g greutate este un crap *(Cyprinus carpio)*.

Mormântul 315. Este un mormânt de incineraţie în care s-a găsit un copil cu vârsta de 0—1 an (infans I), la care au existat şi resturi animaliere depuse ca ofrandă.

Ovicaprin : centrotars.

Găină domestică — Fragmente de tibiotars şi tarsometatars.

Mormântul 317. Un înhumat şi anume, un copil de aproximativ 6—7 ani (infans I) existând şi un rest de animal.

Ovicaprin : Omoplat, aparţinând unui individ foarte tânăr de 1—2 luni.

Mormântul 318. Mormânt de inhumaţie tot al unui copil (infans I) de 1—2 ani, la care s-au găsit şi unele fragmente osoase animaliere.

Taurin — Vertebră lombară fragmentară aparţinând unui individ încă nematur ; fragment foarte mic din diafiza tibiei.

Ovicaprin — Omoplat fragmentar provenind de la un individ cel puţin adult.

Mormântul 324. S-a înhumat, de asemenea, un copil (infans I), probabil o fetiţă de circa 2 ani, la care s-a găsit şi un rest de animal.

Ovicaprin — M_2 foarte slab erodat.

Mormântul 326. Aparţine tot unui copil înhumat în vârstă de 1—2 ani (infans I) căruia i s-au depus şi ofrande :

Ovicaprin — Mandibulă fragmentară aparţinând unui individ cam de 7—8 luni întrucât M_1 este ieşit dar nu a ajuns încă la nivel ; metacarp aparţinând probabil aceluiaşi individ. Punerea în groapă s-a făcut, probabil, în plină toamnă.

Găină domestică — Fragment mic de sinsacrum cu o parte a centurii pelviene provenind de la un individ tânăr (pui).

Mormântul 327. Este un mormânt de înhumaţie al unei femei de 30—35 ani ; s-a găsit şi un rest de animal.

Ecvid — Fragment de tibie de la un cal nu prea masiv prezentând epifiza infer. intactă.

Măsurători la *Equus caballus* (în mm).

Tibia	Lărgimea epifizei infer.	67

Mormântul 328. Reprezintă un mormânt de înhumaţie în care s-a depus un infans I având vârsta de 1—1 1/2 ani ; el prezintă şi puţine ofrande.

Găină domestică — Fragment de craniu, un scapular şi un humerus. S-a depus în mormânt doar capul şi probabil un membru anterior.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Humerus	Lungimea	72
	Lărgimea epif. infer.	15

Mormântul 330. Mormânt de înhumaţie al unui bărbat matur, în vârstă de aproximativ 40 ani. Are şi ofrande.

Ovicaprin — Astragal probabil de *Ovis.*

Găină domestică — Stern fragmentar, sinsacrum fragmentar împreună cu o parte a centurii pelviene, un coracoid, un humerus, o pereche de cubitusuri, un femur ; o pereche de tibiotarse ; deşi nu sunt toate oasele este probabil că s-a depus un individ întreg poate cu excepţia capului şi gâtului.

Măsurători *Gallus domesticus* (în mm).

Coracoid	Lungime	48	
Humerus	Lungime	63	
	Lărgimea epif. inf.	13	
Cubitus	Lungime	62	62
Femur	Lungime	68	
	Lărgimea epif. inf.	13	
	Lungime	98	98
Tibiotars	Lărg. epif. infer.	9	9

Mormântul 331. S-a înhumat un tânăr de 18 ani (juvenis), de sex mascul ; s-a găsit şi un fragment osos de animal.

Taurin-Calcaneu fragmentar.

Mormântul 333. Mormântul de înhumaţie al unei tinere de 16—18 ani, căreia i s-a depus şi ofrandă.

Porcin — Fragmente de mandibulă, vertebre din regiunea dorsală şi lombară, un humerus, un coxal, un femur, o pereche de tibii, un calcaneu. După dentiţie întrucât M_1 este ieşit dar cu totul neerodat considerăm că vârsta este de aproape un an. Nu putem şti exact după oasele existente dacă a fost depus un individ complet sau au fost eliminate unele părţi ale acestuia (gât, un membru anterior) şi folosite poate la ospăţul funerar.

Mormântul 340. Reprezintă un mormânt de înhumaţie al unei femei adulte de circa 25—30 ani ; există şi un rest animalier.

Ecvid — Fragment de coxal cu o parte a cavităţii acetabulare.

Mormântul 347. Reprezintă un mormânt de înhumaţie al unei femei cam de 25—30 ani, cu o ofrandă dublă.

Ovicaprin — Craniu fragmentar provenit de la un *Ovis* cu cea mai mare probabilitate femel, fălcile superioare şi inferioare, observându-se la mandibulă că M_1 a ajuns la nivel dar M_2 încă nu a străbătut tăblia osoasă ; resturi de vertebre : cervicale, dorsale şi lombare, o pereche de omoplate, un radius, un humerus şi cubitus, o tibie şi cele patru metapodale cât şi falange. Este posibil că a fost depus în mormânt un individ întreg sau de la care a lipsit partea proximală a câte unui mem-

bru anterior şi posterior. Pentru că individul este prea tânăr nu s-au executat măsurători. Întrucât individul are cam 9 luni înhumarea s-a făcut toamna târziu.

Găină domestică — Tibiotars.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Tibiotars	Lungime	94
	Lărgimea epif. inf.	9

Mormântul 350. Este mormântul de înhumaţie în care s-a depus un infans I, copil de 5—6 ani, alături de ofrandă de carne.

Porcin — Craniul fragmentar împreună cu fălcile, vertebre, oasele membrelor anterioare şi posterioare. Individul este foarte tânăr probabil abia de 2—3 luni (deci purcel de lapte). Este foarte probabil că a fost pus în mormânt în totalitatea sa.

Mormântul 353. Mormântul în care s-a înhumat un bărbat adult de circa 30 ani, el având şi ofrandă.

Ovicaprin — Fragmente mici de craniu, unul dintre acestea fiind o porţiune a frontalului pe care se distinge doar un foarte mic tubercul arătând că individul aparţine unui *Ovis* femel, care va deveni cu cea mai mare probabilitate o oaie acornută ; după mandibule se poate distinge faptul că individul avea cel mult 6—7 luni, întrucât M_1 abia străbate tăblia osoasă. Există de asemenea vertebre, coaste, cât şi cea mai mare parte a oaselor membrelor arătând aproape cu siguranţă că a fost depus un individ întreg. Înhumarea s-a făcut la începutul toamnei.

Mormântul 355. Mormânt de înhumaţie al unui bărbat de 30—36 ani în care s-au găsit şi puţine resturi animaliere.

Ovicaprin — Vertebră cervicală aparţinând unui individ tânăr, epifiza distală a unui metapod probabil de la acelaşi individ tânăr o falangă II.

Mormântul 357. În acest mormânt s-au găsit doar resturi de faună înhumată aşa cum reiese din descrierea de mai jos.

Ovicaprin — Fragmente din falca superioară şi inferioară, un axis, alte trei vertebre fragmentare, coaste, humerus fragmentar, femur fragmentar, tibie fragmentară, calcaneu şi astragal, centrotars, cele patru metapodale, falange. După dentiţie vârsta ar fi de circa 6 luni, căci M_1 este pe cale de a ieşi. Dat fiind că nu avem toate oasele nu putem preciza dacă s-a pus individul întreg sau numai o parte a acestuia ; se remarcă prezenţa capului şi extremităţile membrelor, părţi necomestibile ale animalului. Depunerea a avut loc la sfârşitul verii sau începutul toamnei.

Mormântul 359. Reprezintă un mormânt de inhumaţie al unei femei de 30—35 ani, deci abia matură, cu o ofrandă relativ bogată.

Ovicaprin — Fragmente de craniu, după care se poate stabili că avem un Ovis femel acornut, fălcile superioare şi inferioare, la acestea din urmă observându-se că M_2 încă nu a ajuns la nivel şi deci aproximăm o vârstă de 10—11 luni. Există, de asemenea, vertebre, coaste, un frag-

ment de omoplat şi de humerus, coxal, fragmente aparţinând la două femure, o tibie, un astragal, celc patru metapodale cu epifizele inferioare desprinse şi lipsă, falange. Este posibil să se fi depus întregul individ. Înmormântarea s-a făcut în prima parte a iernii.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Humerus	Lărgimea epifizei infer.	27	
	Lungimea maximă	27	
Astragal			
	Lărgimea trocleii infer.	17	

Găină domestică — Scapular şi coracoid, o pereche de humerusuri dar un singur cubitus, o pereche de femure dar doar un tibiotars, un tarsometatars care arată că individul era o femelă. Se pare că nu a fost depus întregul individ ci doar membrele anterioare şi posterioare.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Coracoid	Lungime	47	
	Lungime	61	61
Humerus			
	Lărgimea epif. inf.	13	13
Cubitus	Lungimea	58	
	Lungime	69	69
Femur			
	Lărgimea epif. inf.	12	13
	Lungimea	96	
Tibiotars			
	Lărgimea epif. inf.	8	
Tarsometatars	Lungime	64 femel	

Mormântul 366 — Un mormânt de înhumaţie al unei femei adulte (25—30 ani) în care există şi unele resturi animaliere.

Taurin — Astragal aparţinând unui individ foarte tânăr cu toate suprafeţele de articulare roase, fiind poate astfel şi folosit într-un scop necunoscut.

Ovicaprin — Aşchie de radius.

Mormântul 369. Reprezintă un mormânt de înhumaţie, probabil al unei femei cam de 35—40 ani, căreia i s-au pus şi ofrande.

Taurin — Fragment din diafiza unui humerus, un coxal fragmentar cu o parte din cavitatea acetabulară, un fragment foarte mic de metacarp.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Coxal — Diametru acetabular	54	

Ovicaprin — Fragmente de craniu prezentând regiunea frontală după care se observă că individul este un *Ovis* uşor cornut, de asemenea resturi din falca superioară şi inferioară constatându-se că exemplarul respectiv avea o vârstă de circa 12—14 luni, întrucât M_3 este pe cale de a ieşi ; de asemenea, unele coaste cât şi segmente ale membrelor, adică o pereche de omoplaţi, una de humerusuri, una de radiusuri, o pereche de femure dar o singură tibie, cât şi cele patru metapodale, având epifizele inferioare desprinse şi lipsă. Credem că a fost depus întregul individ sau cea mai mare parte a sa. Înhumarea a avut loc primăvara.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Humerus	Lărgimea epif. infer.	27	27
Radius	Lărgimea epif. super.	27	27
Femur	Lărgimea epif. infer.	35	

Găină domestică — Un humerus, o pereche de femure şi un tibiotars.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Humerus	Lungimea	58	
	Lărgimea epif. infer.	12	
Femur	Lungimea	65	65
	Lărgimea epif. inf.	12	12
Tibiotars	Lungimea	92	
	Lărgimea epif. inf.	8	

Mormântul 371. Un mormânt de inhumaţie al unui bărbat matur (40—45 ani), cu următoarele resturi de ofrandă :

Ovicaprin — Vertebră cervicală, omoplat, humerus, radius, coxal fragmentar, o pereche de metatarse — individ probabil de *Ovis* încă nematur întrucât epifizele sunt într-o bună măsură desprinse şi lipsă. Pare aproape evident că s-au depus ca ofrandă doar unele părţi ale individului.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Omoplat	Lungimea capului articular	35
	Lungimea suprafeţei articulare	29

Humerus	Lărgimea epif. inferioare	30
Radius	Lărgimea epif. super.	31

Mormântul 374. S-a înhumat o femeie de aproximativ 45—50 ani, găsindu-se şi un rest de animal.

Porcin — Omoplat provenind de la un individ încă tânăr.

Mormântul 376. Reprezintă un mormânt de înhumaţie al unui bărbat de 45—50 ani, la care există şi ofrandă.

Ovicaprin — Fragmente din craniu facial prezentând dentiţia, după care rezultă că avem un individ care, întrucât M_3 este uşor erodat, ar avea cam 3—4 ani ; există, de asemenea, un humerus fragmentar, un radius şi cubitus fragmentar, cele patru metapodale fragmentare cît şi falange. Este probabil că exemplarul reprezintă un *Ovis*. Se constată depunerea capului sau doar a unei părţi a acestuia, alături de un membru anterior dar totodată şi extremităţile celor patru membre.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Maxilar superior	Lungimea dinţilor jugali	73
Mandibulă	Lungimea maximă	(174)
	Lungimea dinţi jugali	71
Humerus	Lărgimea epif. infer.	(31)

Mormântul 378. Copil (infans I) de circa 2 ani, înhumat împreună cu unele ofrande animaliere.

Ovicaprin — Fragmente nesemnificative de craniu neural, craniul facial cu falca superioară şi inferioară, constatându-se că avem un individ de 7—8 luni întrucât M_1 este ieşit şi aproape ajuns la nivel, vertebre cervicale (inclusiv atlas şi axis), un omoplat şi un metatars. Este evident că a fost depus capul cu gâtul dar şi unele porţiuni din membre. Inhumarea s-a făcut toamna.

Găină domestică — o pereche de tibiotarse provenite de la un individ tânăr (pui).

Mormântul 380. Este mormântul de înhumaţie al unui bărbat de aproximativ 40—45 ani, deci matur la care există şi puţină ofrandă.

Ovicaprin — Humerus, radius şi trei metapodale, două falange I, toate aparţinând unui individ cel mult adult. S-a depus în mormânt un membru anterior, dar cu probabilitate şi extremităţile celorlalte trei.

Mormântul 386. Mormântul de inhumaţie al unui infans I, copil de 5—6 ani, cu ofrandă :

Ovicaprin — Fragmente de craniu neural, la care, după o porţiune a sudurii parietooccipitale se constată că individul aparţine genului *Capra ;* fălci superioare şi inferioare, la aceasta din urmă observându-se că M_1 este ieşit şi aproape ajuns la nivel dar M_2 nu a străbătut încă tăblia osoasă, aproximându-se aşadar o vârstă de 7—8 luni ; mai apar trei ver-

tebre cervicale (inclusiv axisul), un membru anterior reprezentat prin omoplat, humerus, radius şi cubitus dar totodată găsidu-se şi cele patru metapodale cât şi falange. S-a depus deci capul, un membru complet cît şi extremităţile celorlalte trei. Înmormântarea s-a făcut probabil toamna.

Măsurători la *Capra hircus* (în mm).

Omoplat	Lungimea capului articular	30	
	Lungimea suprafeţei articulare	27	
Humerus	Lărgimea epifizei infer.	29	
Radius	Lărgimea epifizei super.	26	
Metacarp	Lărgimea epifizei super.	21	(21)
Metatars	Lărgimea epifizei super.	19	19

Mormântul 391. Reprezintă mormântul în care s-a înhumat un tânăr (juvenis) de 18—20 ani de sex mascul ; s-a găsit şi un rest de animal.

Ovicaprin — Corn de *Capra hircus* de tip „prisca" aparţinând unui exemplar femel.

Măsurători la *Capra hircus* (în mm).

Corn	Lung. pe marea curbură	157
	Circumferinţa la bază	90
	Diametrul mare al bazei	33
	Diametrul mic al bazei	24

Mormântul 397. Reprezintă mormântul de înhumaţie al unui bărbat matur ; în el s-a descoperit şi un fragment animalier.

Ovicaprin — Metatars fragmentar cu epifiza superioară roasă.

Mormântul 409. Este mormântul de înhumaţie şi al unei femei mature (55—60 ani), cu următoarea ofrandă :

Ovicaprin- — Fragmente ale craniului facial printre care maxilare cu dinţi M_1, fiind pe cale de a ieşi şi deci având vârsta de circa 6 luni ; de asemenea, vertebrele cervicale, omoplat, humerus, radius, coxal, femur, o pereche de tibii şi cele patru metapodale cât şi falange. Nu este clar dacă a fost depus un individ întreg sau numai părţi ale acestuia căci pare a lipsi porţiunea proximală a unui membru anterior cât şi o parte a trunchiului. Înhumarea s-a făcut spre sfârşitul verii.

Mormântul 410. Reprezintă mormântul de înhumaţie al unui bărbat senil (peste 60 ani) care a fost depus împreună cu ofrandă.

Ovicaprin — Craniul facial cu fălcile, la care după dinţi, întrucât M_2 abia străbate tăblia osoasă, se aproximează o vârstă de 9—10 luni.

S-au mai găsit vertebre cervicale (inclusiv atlasul şi axis fragmentare) un omoplat, un radius, un metacarp şi un metatars. S-a depus probabil un individ incomplet (capul şi unele porţiuni din membre). Înhumarea s-a făcut în prima parte a iernii.

Mormântul 414. S-a înhumat, de asemenea, un bărbat senil (65—70 ani), odată cu ofrande.

Găină domestică. Resturi din notarium, sinsacrum împreună cu o parte a centurii, stern cu carenă, o pereche de coracoide, un scapular, un humerus, o pereche de femure, o pereche de tibiotarse şi un fragment de tarsometatars. Probabil s-a depus un individ întreg sau aproape întreg (fără cap şi gât).

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Coracoid	Lungime	50	50
Humerus	Lungime	62	
	Lărgimea epif. infer.	13	
Femur	Lungime	68	68
	Lărgimea epif. infer.	12	12
Tibiotars	Lungime	98	
	L(rgimea epif. infer.	9	

Mormântul 417. Mormântul în care s-a înhumat o femeie de 35—40 ani la care s-au găsit şi ceva resturi animaliere.

Ovicaprin — Fragment de omoplat şi fragment de coxal.

Mormântul 422. S-a înhumat un bărbat matur de 40—45 ani, împreună cu ofrandă.

Ovicaprin — Fragmente de craniu observându-se că acesta provine de la un *Ovis* femel uşor cornut ; fălcile cu dinţi arată o vârstă cam de 10 luni, întrucât M_1 este ieşit dar deloc erodat, dar se străvede prin tăblia osoasă şi M_2. Există, de asemenea, vertebre cervicale (inclusiv fragmente din atlas şi axis), cât şi câteva dorsale ; dintre oasele membrelor menţionăm : un humerus, un radius, un cubitus, o tibie şi trei metapodale (un metacarp şi două metatarse). Nu putem fi siguri dacă a fost depus un individ întreg sau doar părţi ale acestuia lipsind oasele centurilor şi o bună parte a oaselor membrelor. Înhumarea a avut loc la începutul iernii.

Mormântul 428. Aparţine unei femei mature de 55—60 ani la înhumarea căreia au ajuns şi unele resturi de faună.

Ovicaprin — Un M_2 foarte uşor erodat, o vertebră dorsală fragmentară, o falangă I ; ar putea fi acelaşi individ care este cel mult adult.

Mormântul 433. Mormântul de înhumaţie aparţine unui bărbat matur (45—50 ani) ; pe lângă resturile umane s-au găsit şi fragmente animaliere.

Ovicaprin — Un M_2 deloc erodat, o vertebră lombară, un humerus, un radius, un metacarp, două metatarse, toate fragmentare și în parte distruse de caracteristicile solului, care le-a erodat, devenind sfărâmicioase.

Mormântul 445. Este un mormânt de înhumație cu un bărbat de 45—50 ani, deci matur, cât și cu ofrande de carne.

Găină domestică — Sinsacrum cu centurile pelviene, stern fragmentar cu carenă intactă, claviculele, un scapular, o pereche de coracoide, o pereche de humerusuri, o pereche cubitusuri, un radius, un metacarp, o pereche de femure, o pereche tibiotarse, un tarsometatars ce arată că individul era femel. A fost depus un exemplar complet (dar probabil fără cap și gât).

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Scapular	Lungime	61	
Coracoid	Lungime	47	47
Humerus	Lungime	63	63
	Lărgimea epif. infer.	13	13
Radius	Lungime	60	60
Cubitus	Lungime	55	
Femur	Lungime	67	67
	Lărgimea epif. inf.	12	12
Tibiotars	Lungimea	94	94
	Lărgimea epif. inf.	9	9
Tarsometatars	Lungime	62	
	Lărg. epif. inf.	10 femel	

Mormântul 447. Este un mormânt de înhumație al unui bărbat abia adult (cca. 20 ani), cu ceva resturi animaliere.

Găina domestică — Un femur și o pereche de tibiotarse, aparținând probabil aceluiași individ.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Femur	Lungime	67
	Lărgimea epif. infer.	12

	Lungime	97	97
Tibiotars			
	Lărgimea epif. infer.	9	9

Mormântul 449. Reprezintă mormântul în care s-a înhumat o femeie adultă, de circa 30 ani, găsindu-se şi un singur rest de animal.

Ovicaprin — coastă.

Mormântul 450. Mormântul de înhumaţie al unui bărbat matur, cam de 45—50 ani, cu ofrandele următoare :

Ovicaprin — Craniu aproape romplet aparţinând unui *Ovis* femel acornut. Se poate aprecia că avea o vârstă de circa 15—18 luni întrucât M_3 a ieşit dar nu a ajuns la nivel. Se mai găsesc resturi de coaste, dar nici o vertebră, un omoplat, un humerus, un radius şi cubitus, cât şi trei metapodale. Nu pare să se fi pus un individ întreg ci doar capul, un membru anterior cât şi extremităţile celor posterioare.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

	Lungimea maximă	(160)
Mandibulă		
	Lungimea dinţi jugali	(75)
	Lungimea cap articular	32
Omoplat		
	Lungimea supraf. artic.	26
Humerus	Lărgimea epif. infer.	31
	Lungimea	152
Radius		
	Lărgimea epifizei super.	30

Înălţimea la greabăn 611,04

Metacarp

1. Lungimea	130
2. Lărgimea epif. super.	22
3. Lărgimea epifizei infer.	25
4. Lărgimea minimă a diafizei	13

Indice $\frac{2 \times 100}{1} = 16{,}92$

Indice $\frac{3 \times 100}{1} = 19{,}23$

Indice $\frac{4 \times 100}{1} = 10{,}00$

Gen Ovis

Înălțimea la greabăn 635,70

Metatars

1. Lungimea	139
2. Lărgimea epif. super.	21
3. Lărgimea epifizei infer.	25
4. Lărgimea minimă a diafizei	12

Indice $\frac{2 \times 100}{1} = 15,11$

Indice $\frac{3 \times 100}{1} = 17,19$

Indice $\frac{4 \times 100}{1} = 8,63$

Gen Ovis

Înălțimea la greabăn 631,06

Înălțimea medie la greabăn 625,03 mm.

Mormântul 451. Este mormântul de înhumație al unui bărbat aproape senil (55—60 ani) la care s-a găsit și un rest de animal.

Porcin — Femur aparținând unui individ tânăr (ambele epifize fiind desprinse și lipsă).

Mormântul 455. Reprezintă mormântul de înhumație al unui bărbat de 35—40 ani deci matur, existând un singur fragment animalier.

Găina domestică — Tarsometatars aparținând unui individ tânăr (pui).

Mormântul 456. S-a înhumat un infans I, copil de 1 1/2—2 ani, găsindu-se și un rest de faună.

Porcin — M_2 mijlociu erodat.

Mormântul 464. Mormântul de înhumație al unui individ de 35—40 ani, probabil o femeie, existând și ceva resturi animaliere.

Ovicaprin — Coxal fragmentar și femur fragmentar provenite probabil de la același individ încă nematur.

Mormântul 477. Reprezintă un mormânt de înhumație aparținând unui copil de 1,5—2 ani (infans I) căruia i s-a depus următoarea ofrandă.

Ovicaprin — Două fragmente de craniu punând în evidență faptul că individul este un *Ovis* femel acornut ; există, de asemenea, un fragment de humerus, unul de metacarp și o falangă I la care epifizele fiind desprinse putem aprecia că exemplarul era tânăr, vedem chiar sub 6 luni. Este posibil că s-a depus în mormânt doar capul și un membru anterior, celelalte părți ale animalului fiind folosite poate la ospățul funerar. Înhumarea a avut loc cel mai târziu la începutul toamnei.

Mormântul 485. Este mormântul de înhumație al unui bărbat matur de aproximativ 40 ani la care s-au găsit și resturi animaliere, ca ofrandă.

Ovicaprin — Resturi foarte puține și anume, un fragment mic de craniu, un atlas tăiat pe jumătate și un condil al mandibulei.

Găină domestică — Fragment de sinsacrum, humerusul drept și stâng, cubitusul drept și stâng, radiusul drept și stâng și doar un femur. Este greu de precizat dacă au fost depuse doar părți ale individului sau un exemplar întreg ; fragmentarea face ca să se poată măsura doar un humerus.

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Humerus	Lungimea	64
	Lărgimea epif. infer.	13

Mormântul 488. A fost înhumată o femeie matură (35—40 ani); printre resturi a apărut și un fragment de animal.

Porcin — Un fragment din diafiza humerusului aparținând unui individ destul de masiv (să fie oare un mistreț ?).

Mormântul 489. Mormânt de înhumație al unui bărbat matur de circa 40 ani la care s-a descoperit și un rest animalier.

Taurin — Fragment de femur prezentând capul osului aparținând unui individ matur.

Mormântul 491. Reprezintă mormântul de înhumație al unui bărbat matur de 40 ani la care s-a găsit următoarea ofrandă.

Ovicaprin — Fragment de craniu, maxilar cu dinți la care M_1 este ieșit dar deloc erodat, arătând existența unui individ de circa nouă luni; există, de asemenea, un atlas după care credem că exemplarul este un *Ovis*. S-au mai găsit resturi de coaste, dar în ceea ce privește membrele doar extremitățile lor. Nu pare că s-a depus în mormânt întregul individ lipsind oasele lungi ce constituie porțiunile proximale ale acestora ; este posibil deci ca părțile cele mai îmbrăcate în carne ale corpului să fie folosite la ospățul funerar. S-a putut reîntregi un metacarp care a fost măsurat. Punerea în mormânt s-a făcut în plină iarnă.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Metacarp

1. Lungime	(127)
2. Lărgimea epif. super.	22
3. Lărgimea epif. infer.	(25)
4. Lărgimea minimă a diafizei	12

Indice $\frac{2 \times 100}{1} = (17{,}32)$

Indice $\frac{3 \times 100}{1} = (19{,}69)$

Indice $\frac{4 \times 100}{1} = (9{,}45)$

Gen Ovis

Înălțimea la greabăn (621,03).

Mormântul 497. S-a înhumat un bărbat matur de 30—40 ani cu ofrandă relativ bogată.

Ovicaprin — S-au găsit resturi ale unui membru anterior (cel stîng) reprezentate prin omoplat, humerus, radius și cubitus care provin de la un individ încă tânăr, căci tuberul omoplatului și epifiza inferioară a humerusului abia s-au prins de restul osului. Exemplarul de la care s-a depus în mormânt doar un membru anterior este un *Opis*, sub șase luni, așezarea în groapă făcându-se probabil la sfârșitul verii.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Omoplat	Lungimea capului articular	33
	Lungimea suprafeței articulare	26
Humerus	Lărgimea epifizei infer.	29
Radius	Lărgimea epifizei super.	23

Găina domestică — există resturi de la un individ aproape întreg întrucât nu sunt prezente doar fragmente ale craniului și vertebre cervicale. Se poate preciza că exemplarul respectiv este un mascul pe baza tarsometatarsului fragmentar care prezintă pinten nu prea dezvoltat (probabil cocoșul abia atinsese maturitatea).

Măsurători la *Gallus domesticus* (în mm).

Coracoid	Lungimea	53	53
	Lungimea	69	68
Humerus	Lărgimea epif. infer.	20	20
Cubitus	Lungimea	68	
	Lungimea	111	
Tibiotars	Lărgimea epif. inf.	10	

Mormântul 500. Reprezintă mormântul de înhumație al unei femei mature (cam 35 ani) care are și ofrandă.

Găina domestică — Ca și la mormântul 497 se pare că a fost depus un individ doar fără cap și gât. Exemplarul era un cocoș după cum rezultă după un tarsometatars cu pinten, relativ bine dezvoltat. Materialul apare relativ fragmentar încât nu s-au putut executa multe măsurători. Iată-le pe acestea în mm.

Humerus	Lungimea	68
	Lărgimea epif. infer.	13

Cubitus	Lungimea	67	
Femur	Lungimea	74	
	Lărgimea epif. infer.	14	

Mormântul 514. Este un mormânt de înhumaţie în care s-a depus o femeie matură de circa 30 ani, căreia i s-a alăturat următoarea ofrandă:

Ovicarpin — Resturi de maxilare cu dinţi pe baza unui M_2 aproape ajuns la nivel putându-se aproxima o vârstă de 10—11 luni. Se găsesc, de asemenea, oasele lungi ale unui membru anterior cât şi cele două metatarse ; este clar că nu s-a depus un individ complet ci doar părţi aproape necomestibile ale corpului alături doar de un membru anterior. Humerusul evidenţiază aproape cu preciziune un *Ovis.*

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Omoplat	Lungimea cap articular	32	
	Lungimea supr. articulare	26	
Humerus	Lărgimea epif. infer.	28	
Radius	Lărgimea epif. super.	28	
Metatars	Lărgimea epif. super.	19	10

Punerea în mormânt s-a făcut spre începutul iernii.

Mormântul 517. Mormânt de înhumaţie al unui bărbat matur de 40 ani, la care s-au găsit şi resturi de animale.

Taurin — Fragment de mandibulă.

Ovicaprin — Tibia fragmentară având epifaza inferioară, după care se distinge că individul era matur.

Măsurători la ovicaprin (în mm).

Tibia	Lărgimea epif. infer.	26

*
* *

După ce am determinat şi am trecut în revistă foarte amănunţit toate resturile de faună găsite în mormintele în care s-au depus ofrande de carne, făcând studiul somatoscopic şi biometric al acestora, arheologul care a executat săpăturile ne-a pus la dispoziţie şi coji de ouă, foarte sfărâmate, pe care le-a găsit, de asemenea, în unele morminte, de obicei lipite de pământul de umplutură. Ne-a fost imposibil să determinăm specia cărora ele aparţin, dar suntem aproape siguri că ele provin de la *Gallus domest.* De asemenea, nu am putut preciza dacă ele au fost depuse întregi sau sfărâmate chiar cu ocazia efectuării ritualului înmor-

mântării, cât şi faptul dacă resturile din fiecare mormânt, aparţin doar unui singur ou, sau provin de la mai multe.

Dăm lista mormintelor unde au fost găsite aceste resturi de ouă (7 morminte) şi totodată, acolo unde ele însoţeau şi alte ofrande, căror specii aparţineau acestea din urmă.

Mormântul 331. Resturile de ou se alătură unor fragmente osoase de taurin.

Mormântul 389, conţinea doar resturi de ou.

Mormântul 410. Resturile de ou se găsesc împreună cu porţiuni osoase destul de diverse de la un ovicaprin.

Mormântul 445. Resturile se alătură chiar unei găini.

Mormântul 497. Ouăle s-au depus alături de resturi relativ bogate ce provin de la un *Ovis,* dar totodată de la un cocoş.

Mormântul 485. Ouăle se alătură la foarte puţine resturi de la un ovicaprin dar şi la ofrande provenind chiar de la o găină.

Mormântul 510. S-au găsit în exclusivitate fragmente de ou.

*
* *

Studiul materialului faunistic descoperit în aşa zisele gropi situate în perimetrul necropolei.

Aşa cum am specificat la început, pe lângă morminte, odată cu săpăturile au fost găsite şi o serie de „gropi" în care precizăm că a fost pus în evidenţă material osos (pe lângă cel arheologic), resturi care provin în exclusivitate de la specii de animale, negăsindu-se deloc fragmente osoase umane.

Vom menţiona, — enumerând pentru fiecare groapă — ca şi pentru ofrandele animaliere din morminte, speciile găsite, făcând pe cât posibil studiul somatoscopic şi biometric al acestor resturi osoase descriind şi eventual măsurând (unde a fost cu putinţă), segment cu segment, acest material osteologic. În partea de concluzii, ne vom referi şi la unele generalităţi cu privire la aceste resturi, lăsând însă arheologului dreptul de a interpreta importanţa lor din punct de vedere ritual şi eventual magico-religios.

Material din afara mormintelor — gropi —

Groapa 6.

Ovicaprin — Resturi de coaste, membre anterioare cât şi extremităţile celor posterioare. Individul nu era încă matur epifizele inferioare ale radiusului, tuberul cubitusului şi apofizele inferioare ale metapodalelor fiind desprinse. Este aproape sigur ca exemplarul găsit să fie o *Capra.*

Măsurători (în mm).

Humerus	Lărg. epif. infer.	28	
Radius	Lărg. epif. super.	(26),	26

Metacarp	Lărg. epif. super.	21,	21
Metatars	Lărg. epif. super.	17	21

Groapa 9

Bos taurus — Resturi de neurocraniu nesemnificativ ale unui individ nematur, un fragment de coastă şi o falangă II.

Groapa 12. Taurin cu craniu fragmentar conţinând o parte a neurocraniului şi splanchnocraniului. Fruntea este aproape plană iar linia intercornuală era, cu cea mai mare probabilitate, doar foarte slab convexă iar fosa temporală mijlociu de largă. Coarnele, rupte, apar gracile. După dentiţia jugală mijlociu erodată individul ar avea cam 5—7 ani.

Măsurători la *Bos taurus*

Coarne	Diametrul mare al bazei	49	49
	Diametrul mic al bazei	38	39
	Circomferinţa bazei	145	148
Dinţii jugali super.	Lung. molarilor	75	76
	Lung. M^3	28	29

Groapa 17 — Cinci resturi osoase foarte fragmentare, trei dintre ele aparţinând probabil unui taurin şi două provenind probabil de la ovicaprine.

Groapa 19 — Cinci piese dintre care trei aparţin taurinelor şi două ovicaprinelor.

Taurinele sunt reprezentate mai întâi prin două fragmente de humerusuri, unul drept şi altul stâng de la care se păstrează epifiza inferioară ; la ambele în dreptul cavităţii coronoide este menajat un orificiu executat intenţionat. Cea de a treia piesă este un fragment din apofiza superioară a radiusului.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Humerus	Lărg. epif. infer.	82	85
	Lărg. supraf. artic.	74	76

Ovicaprinele au un fragment de mandibulă la care probabil M_3 este ieşit nefiind însă erodat aproximându-se o vârstă de circa doi ani, cât şi un fragment de coastă.

Groapa 20 — Există un număr de 40 resturi animaliere în cea mai mare parte fragmentare, unele având urme de arsură. Se determină două specii şi anume *Bos taurus* şi *Ovis aries.*

Taurinele au opt resturi reprezentate prin coaste fragmentare, două fragmente de omoplat de la un matur, dar şi un radius aparţinând unui alt individ foarte tânăr, adică un viţel de 1—2 luni.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Omoplat	Lung. cap artic.	61
	Lung. supr. artic.	55

Ovicaprinele prezintă 32 piese osoase aparţinând la cel puţin doi indivizi, după dentiţie evidenţiindu-se un exemplar la care M_2 abia străbate tăblia osoasă (deci o vârstă de aprox. 10 luni), iar altul cu dentiţia mijlociu erodată (cam de 4—5 ani). În afară de resturile de mandibule mai există vertebre fragmentare, coaste, omoplat, radius, cubitus, două fragmente de femur, două de tibie, un metatars, falange, cele mai multe dintre oasele membrelor aparţinând individului matur, care este precis un ovin.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Omoplat	Lung. cap articular	33
	Lung. supr. articulare	26
	Lungimea	160
Radius	Lărg. epif. super.	31
	Lărg. epif. infer.	28
	Lărg. min. diafiză	21

Gen Ovis

Înălţ. la greabăn = 643,20

Tibia	Lărg. epif. infer	24
Metatars		
	1. Lungimea	141
	2. Lărg. epif. super.	19
	3. Lărg. epif. infer.	23
	4. Lărg. min. diafiză	12

Indice $\frac{2 \times 100}{1} = 13{,}48$

Indice $\frac{3 \times 100}{1} = 16{,}31$

Indice $\frac{4 \times 100}{1} = 8{,}51$

Gen Ovis

Înălţimea la greabăn = 689,49

Înălţimea medie la greabăn = 666,34

Groapa 21 — S-au găsit 10 fragmente osoase care aparţin evident la trei specii diferite : *Bos taurus,* ovicaprine şi *Equus caballus.*

Taurinele au şapte fragmente aparţinând unui individ pe care-l considerăm încă nematur întrucât la vertebre, extremitatea inferioară a femurului şi extremitatea superioară a tibiei epifizele sunt încă desprinse.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Humerus	Lărg. epif. infer.	72
	Lărg. supraf. articulare	67
Metacarp	Lărg.epif. super.	(54)
Femur	Lărg. epif. infer.	(83)

Ovicaprinele prezintă un fragment de omoplat după care este imposibil de a stabili genul sau a da alte detalii.

Ecvidele doar cu două resturi osoase şi anume. un fragment de coxal şi unul de femur.

Măsurători la *Equus caballus* (in mm).

Coxal	Diametrul acetabular	68
Femur	Lărg. epif. infer.	112

Groapa 22 — Am evidenţiat un număr de 55 resturi, toate aparţinând ovicaprinelor. Se pot pune în evidenţă doi indivizi, unul matur la care M_3 abia şi-a început eroziunea având deci aproximativ 2 ani şi ceva, dar şi unul pe care-l considerăm încă tânăr întrucât există un M^2 deloc erodat, deci cu o vârstă de circa 12 luni ; celui de al doilea individ îi aparţin desigur toate acele oase lungi, la care epifizele sunt desprinse.

Menţionăm că o parte a resturilor, mai cu seamă coaste, prezintă urme de arsură. Este sigur că ambii indivizi aparţin genului *Ovis,* având în vedere că există un fragment de corn de sex mascul şi care provine de la individul tânăr, dar şi un axis, fragmente de femur şi de metacarp, care dau diagnoza de gen pentru exemplarul matur.

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

		ind. matur	ind. tânăr
Mandibula	Lung. dinţi jugali	83	
	Lung. M_3	84	
Humerus	Lărg. epif. infer.		28

Femur	Lărg. epif. infer.	37	37	35
Metacarp	Lărg. epif. super.	22		20

Groapa 23 — S-au găsit opt resturi, toate fragmentare care aparţin la trei specii diferite : *Bos taurus, Sus scrofa,* ovicaprine.

Taurinele sunt reprezentate prin şase resturi şi anume : coaste, o vertebră lombară, cât şi un metatars care aparţine unui alt individ decât resturile sus amintite şi anume, unui viţel foarte tânăr, credem că abia născut.

Porcinele au o mandibulă fragmentară care provine cu preciziune de la o femelă la care probabil că M_3 era aproape ieşit (s-a păstrat doar alveola) putându-se considera o vârstă de aproape 2 ani. Masivitatea restului osos ne face să ne punem întrebarea dacă nu cumva el aparţine în realitate unei femele de mistreţ.

Măsurători la *Sus scrofa* (în mm).

Mandibula	Lung. simfizei	68
	Lung. molari	(80)
	Lung. M_3	(43)

Ovicaprinele au doar un singur rest, o vertebră lombară fragmentară.

Groapa 24 — Cantitatea de resturi este de numai cinci, dar numărul de specii de la care provin se ridică la trei : *Bos taurus, Ovis aries, Cervus elaphus.*

Taurinele — sunt reprezentate printr-o coastă fragmentară şi un radius care prezintă pe partea posterioară a diafizei două găuri ovale executate intenţionat, una superioară mai mică şi alta inferioară mult mai mare, ocupând cam jumătate din lungimea diafizei.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

	Lungimea	301
	Lărg. epif. super.	92
Radius	Lărg. supraf. artic.	84
	Lărg. epif. infer.	77
	Înălţ. la greabăn	1294,30

Ovicaprinele sunt reprezentate printr-o coastă şi un omoplat, acesta din urmă aparţinând cu precizie unui *Ovis.*

Măsurători la *Ovis aries* (în mm).

Omoplat	Lung. cap artic.	34
	Lung. supraf. artic.	26

Cerbul are un fragment de corn cu urme de tăiere, el reprezentând o porțiune a prăjinei din care se desprind ramurile coroanei.

Groapa 25 — Există șase resturi osoase care provin de la două specii : *Bos taurus* și *Ovis aries*.

Taurinele au cinci resturi (există un fragment de calcaneu cu urme de ardere) dintre care se mai remarcă un humerus fragmentar, relativ gracil și un rest de metatars care s-a putut măsura.

Măsurători la *Bos taurus* (în mm).

Metatars	Lărg. epif. super	43

Ovicaprinele prezintă un metacarp fragmentar aparținând precis unui ovin ; lărgimea epifizei sale super. este de 25 mm.

*
* *

Așa cum am arătat, din cele 237 morminte studiate în a doua parte a lucrării noastre, doar în 63 s-au descoperit și resturi animaliere, adică la circa un sfert dintre ele (26,58%) ; dacă am mai adăuga încă două *M 389* și *M 510* unde s-au găsit în exclusivitate doar resturi de coji de ouă arătând că acestea s-au depus evident ca ofrande, situația ar rămâne în mare aceeași. Menționăm că aproape același procentaj, a fost stabilit și în necropolele cercetate de Alexandra Bolomey [4], dar că în cea de la Barcea (unde s-au studiat doar 30 morminte, și deci situația ar putea fi oarecum aleatorie), s-au găsit resturi de faună în 13 morminte, frecvența fiind deci mult mai înaltă, de 43,33% [5]. De asemenea, că în prima parte a lucrării noastre am constatat o situație asemănătoare, procentul fiind de 25,52% [6]. Apare astfel evident faptul că nu întotdeauna decedatul îngropat era însoțit de resturi animaliere. Am constatat însă, încă odată, că acestea apar atât în morminte de inhumație cât și în cele de incinerație, deci depunerea de ofrande nu era deloc legată de un anumit rit de înmormântare [7].

O problemă pe care am pus-o și în prima parte a lucrării noastre este aceea dacă toate resturile de faună găsite în morminte reprezintă într-adevăr ofrande de carne. E greu de presupus că o singură piesă fragmentară, fie ea uneori doar o așchie, sau un dinte, sau un corn, un os unic, cu suprafețele articulare roase, arătând că a fost folosit după ce a fost dezgolit de părțile moi (carne, ligamente) și depus sub această formă, un segment nesemnificativ și mic, nears, găsit, ca unică piesă, într-un

---

4. Alexandra Bolomey, *Ofrande animale din necropole din secolul al IV-lea e.n.* în *St. Cerc. Antrop.*, 1967, 4, 1, p. 25—35.
5. S. Haimovici, *L'étude des restes animaliers réposés comme offrande dans les tombes de la nécropole de Barcea (IV-a — V-e siècles n.è.), appartenant à la culture Sântana de Mureș — Cerneahov*, în *An. șt. Univ. Iași*, 1988, 34, s. II. a, biologie, p. 59—60.
6. S. Haimovici, op. cit., p. 252.
7. Ibidem, p. 252.

mormânt de incinerație, un segment osos neîmbrăcat niciodată în carne — ca tarsometatarsul de pasăre — pot fi considerate ca ofrande cu rol comestibil. Aceste exemple de mai sus reies foarte clar din studiul amănunțit făcut asupra resturilor animaliere descoperite în unele dintre mormintele (vezi cu atenție descrierea materialului osos din fiecare mormânt în parte) care au ofrande și cele avansate de noi, în prima parte a lucrării, sub formă de ipoteze și nedumeriri [8] rămân valabile pentru materialul animalier din întreaga necropolă. Oricum, dacă într-un sfert dintre mormintele cimitirului au fost găsite resturi animaliere o cotă, mai mare sau mai mică (este foarte greu să dai cifre exacte, căci intervin o serie de factori, care sunt și vor rămâne, cred, încă foarte neguroși, doar unii dintre ei desigur fiind tot de natură magico-religioasă) nu reprezintă strict ofrande de carne și deci frecvența de circa 25% trebuie evident diminuată și a căuta și alte piste, care au adus materialul faunistic în morminte, unele poate tot de ordin escatologic, dar nu strict legate de asigurarea hranei pentru „viața de dincolo".

Mormintele în care s-au găsit cu precizie ofrande de carne, ridică și ele o problemă interesantă, pe care o considerăm de prim ordin și pe care am evidențiat-o și în prima parte a lucrării. La unii indivizi s-au depus animale întregi, sau cu precădere porțiuni ale corpului lor, ce sunt cărnoase. La alții însă s-au pus mortului, doar regiunile necomestibile ale corpului animalului (capul și extremitățile membrelor— sau cu precădere membrul anterior, mai puțin îmbrăcat în carne decât cel posterior), părțile apreciate din punct de vedere culinar, fiind posibil consumate, poate chiar la ospățul funerar, de către cei apropiați defunctului, ei fiind mulțumiți astfel că ritualul a fost respectat. Noi nu credem însă că aceste tipuri de depuneri se supuneau unui ritual oarecare, cu atât mai mult cu cât, în unele morminte, așa cum am arătat, erau puse animale întregi sau aproape întregi ; era doar o practică plină de ipocrizie la care predomina caracterul pur economic și nu cel religios. De altfel, și în celelalte necropole [9] cu ofrandele de carne aparținând culturii respective ea a fost foarte bine evidențiată, dar Al. Bolomey [10], este dispusă să-i acorde și un oarecare caracter magico religios.

De obicei în mormintele cu resturi faunistice acestea aparțin unei singure specii, sunt așa zise morminte „simple". Astfel, din cele 63 morminte 44 (69,84%) au această caracteristică. Cele mai multe prezintă exemplare de cornute mici (25 morminte — 56,82%), urmând găina (9 morminte 20,45%, la care trebuie să mai adăugăm două ce au doar ouă), porcinele (6 morminte — 13,63%), taurinele (2 morminte — 4,55%) și cabalinele (2 morminte — 4,55%). De la început trebuie să spunem că presupunem că cele două morminte în care s-a găsit calul (M. 327, cu doar un fragment mic de tibie și M. 340, de asemenea, cu un rest aproape ne-

8. S. Haimovici, op. cit., 1 ; p. 253.
9. S. Haimovici, op. cit., 5 ; ibid. : *Studiul resturilor faunistice depuse ca ofrandă în cimitirul de la Lețcani (jud. Iași)* în *Arh. Mold.* 1975, VIII, p. 287—291 ; Al. Bolomey, op. cit., 4.
10. Al. Bolomey, op. cit., 4 ; p. 32.

semnificativ de coxal) nu pot fi socotite a avea ofrande de carne — piesele osoase respective purtând probabil o altă semnificaţie sau ajungând întâmplător în umplutura mormântului — calul probabil nefiind nici măcar comestibil. În ceea ce priveşte cele două morminte cu *Bos*, există, de asemenea, dubii în ceea ce priveşte caracterul de ofrandă de carne a materialului animalier descoperit, dată fiind penuria sa (M 331, are doar un calcaneu fragmentar, iar M. 489 o bucată de cap femural). În cantitate mai mică găsim morminte „duble" (16, adică 25,39% din total), cele mai multe având alături de un ovicaprin şi o găină (10 morminte sau 62,50% din cele 16); aici trebuie să menţionăm şi un mormânt (313) ce prezintă resturi de porcine şi resturi de peşte (pe care nu l-am găsit în nici unul din mormintele studiate în partea întâia a lucrării). Există şi trei morminte „triple" (4,77% din total) unde în unul iarăşi este de remarcat prezenţa resturilor de peşte, alături de un ovicaprin şi un porcin — M. 286. Morminte „duble" şi chiar „triple" au fost găsite şi în celelalte necropole ale culturii ale căror ofrande au fost studiate [11] şi opinăm că nu este vorba de urmărirea vreunui ritual oarecare, având în vedere mai ales heterogeneitatea împerecherii speciilor ci pur şi simplu de situaţii conjuncturale, poate chiar de faptul că unele dintre resturi nu sunt ofrande de carne şi posibil chiar existenţa unei stratificări sociale a decedaţilor.

După cum reiese clar din studiul materialului faunistic din fiecare mormânt în parte şi aşa cum am arătat mai sus, se depuneau, de altfel, părţile de la un singur individ, până la unul chiar întreg, sau de la doi — provenind de la aceeaşi specie, sau de la specii diferite, sau chiar, resturi de la trei indivizi. Nu am găsit însă în nici unul dintre mormintele studiate, în această parte a lucrării, patru exemplare, probabil complete, aparţinând la două specii diferite : ovicaprin şi găină, aşa cum este cazul pentru mormântul 175 menţionat în prima parte a lucrării [12], privitoare la ofrandele de la Mihălăşeni. Este oare hazardant să credem că acest fapt arată o stratificare socială a populaţiei sau poate că el reprezintă doar o situaţie conjuncturală ? Trebuie să menţionăm că nu apare decât foarte vag, o concordanţă clară între cantitatea mare de ofrande şi bogăţia celuilalt material arheologic găsit în mormintele cu resturi faunistice ; în unele însă penuria este evidentă pentru ambele feluri de depuneri ce însoţeau decedatul. Astfel în M. 324 — fetiţă de circa 2 ani — nu există inventar arheologic, ci doar un molar de ovicaprin, ce ar putea posibil proveni din pământul de umplutură. În M. 397 — al unui bărbat — de asemenea, fără inventar, am găsit doar un fragment de metatars de ovicaprin cu epifiza superioară roasă (oare de câine?), ce, de asemenea, ar fi putut ajunge doar întâmplător în mormânt şi oricum nu este un os îmbrăcat în carne. Dar în M. 417 — o femeie — cu inventar nu sărac, are ca resturi faunistice doar un fragment de omoplat şi unul

---

11. Al. Bolomey, op. cit., 4 ; S. Haimovici, *Studiul resturilor faunistice depuse ca ofrandă în cimitirul de la Leţcani (jud. Iaşi)* în *Arh. Mold.* ; 1975, VIII, p. 287—291.
12. S. Haimovici, op. cit., 1, p. 242.

de coxal, ambele de ovicaprine. La M. 451 — al unui bărbat încă tînăr — inventarul este relativ bogat dar ca „ofrandă" s-a găsit doar un femur de la un porcin tânăr. La M. 455 cu două piese arheologice, aşa zisa ofrandă este doar un tarsometatars de pui de găină, os niciodată îmbrăcat în carne. La M. 391, cu patru vase şi trei piese „ofranda", este reprezentată printr-un corn de *Capra* femel, ce nu poate fi ofrandă de carne ş.a.m.d. Evident, după cum se vede problema, nu apare deloc simplă ci, cu multe subtilităţi şi precis unele resturi animaliere se depuneau doar simbolic pentru tradiţie. Menţionăm că în mormântul 357 s-a găsit doar material animalier, nu şi uman — este cumva un cenotaf ?

Se poate da aproape ca sigur faptul că pentru copii ofrandele depuse erau mai sărace, având, de asemenea, o frecvenţă mai joasă, decât pentru adulţi şi maturi. Se datoreşte oare acest lucru vârstei în sine (un copil necesită mai puţină mâncare), sau ne întrebăm dacă aceştia nu erau deacum creştinaţi, această religie având, aşa cum se ştie, în raport de „păgâni", o altă escatologie, ofrandele fiind poate puse totuşi pentru a împăca şi pe zei şi a păstra oarecum tradiţia ; în cadrul populaţiei mature şi adulte s-ar părea că femeile prezentau ofrande ceva mai bogate, dar totuşi nu putem spune că se poate stabili o legătură exactă între vârsta şi sexul defunctului şi abundenţa resturilor faunistice şi nici a speciilor de animale folosite, pentru depunerea în mormânt.

Aşa cum am văzut cele mai multe morminte cu resturi animaliere sunt „simple", mai puţine „duble" şi foarte rar „triple".

Ovicaprinele se aşează pe primul loc cu 42 indivizi (s-au putut determina cu precizie 16 de *Ovis* şi doi de *Capra* — celelalte, la care diagnoza generică a fost imposibilă s-au denumit doar ovicaprine, deşi, dat fiind raportul dintre cele două genuri, în materialul precis determinat ele sunt aproape în totalitate evident ovine. Ovinele au, de asemenea, frecvenţa cea mai înaltă la Leţcani şi Barcea [13] în necropolele studiate de Al. Bolomey [14], cât şi în alte necropole aparţinând culturii Sântana, material studiat de S. Haimovici, dar deocamdată inedit. Considerând abundenţa ovinelor printre ofrandele provenite din cele trei necropole studiate de D-sa. Al. Bolomey opinează [15] că populaţiile umane ce le foloseau, aveau drept ocupaţie de bază păstoritul. Studiind material arheozoologic provenit dintr-o aşezare aparţinând culturii Sântana de Mureş [16] constatăm că ovicaprinele se plasează abia pe locul al treilea după taurine şi porcine (circa 15% din materialul determinat, primele fiind cu totul preponderente şi deci locuitorii aşezărilor Sântana de Mureş erau probabil crescători de cornute mari). Chiar dacă nu am avea acest argument, noi am arătat încă din prima parte a lucrării [17] că numărul mare de ovine, folosite ca ofrande, are o explicaţie plauzibilă economică, nereflectând fosta

13. S. Haimovici, op. cit., 5 şi op. cit. 9.
14. Al. Bolomey, op. cit., 4.
15. Al. Bolomey, op. cit., 4.
16. S. Haimovici, G. Comănescu, L. Scutelnicu, *Studiul arheozoologic al materialului aparţinând culturii Sântana de Mureş din aşezarea de la Podeni (jud. Suceava)*, în *„Suceava", XVII, XVIII, XIX, 1990, 1991, 1992* (sub tipar).
17. S. Haimovici, op. cit. 1, p. 254.

ocupație a defunctului. Ele reprezintă o specie de talie relativ mică (mai ales când nu sunt încă adulte) mai accesibile din punct de vedere pecuniar (ca de altfel și găina și purceii foarte tineri), decât de exemplu taurinele sau porcinele adulte și mature ; de cele mai multe ori o parte a individului sacrificat, era folosită concomitent și pentru masa funerară și astfel, fără un cost prea ridicat, se satisfăcea ritualul.

Considerând data înhumării (stabilită pe baza vârstei tineretului de ovine) tot Al. Bolomey [18] ar ajunge la concluzia că populația ce folosea cimitirul de la Târgșor, avea un caracter pendulant, transhumant. După cele 13 exemplare tinere de ovine de la Mihălășeni la care vârsta a putut fi precizată oarecum exact, se poate constata că perioadele din an în care s-a făcut înmormântarea indivizilor, pe care aceste ofrande îi însoțeau se întindeau în tot cursul anului exceptând plina vară (deci nu existau în general, miei propriu zișI ci doar mai mari de 5—6 luni). Deși ar exista acest hiatus noi nu credem că populația umană de la Mihălășeni să fi avut în afara așezării de bază și sălașe de vară, indivizii ce mureau în aceste locuințe provizorii, fiind îngropați în alt cimitir. Este, credem noi, plauzibil faptul că nu se foloseau de obicei drept ofrande ovicaprine de vârstă foarte fragedă (poate pentru că erau și prea mici), acestea fiind înlocuite vara, la necesitate, de către găini și purcei.

Pe locul al doilea se găsește găina, cam cu jumătate cât indivizii de ovicaprine, numărând 22 exemplare ; (la care s-ar adăuga și cele două morminte în care sunt prezente exclusiv ouă) ; se puneau ca ofrandă ambele sexe, ca și la ovicaprine de altfel. Menționăm că în toate cimitirele studiate de noi, aparținând culturii respective, am evidențiat ca resturi animaliere, dintre păsări doar găina, dar Al. Bolomey a găsit în necropole de la Spanțov și părți osoase provenind de la gâscă *(Anser)* în două morminte, neputând însă preciza dacă era domestică sau sălbatică [19]. Urmează, cu indivizi mult mai puțini, porcinele (9 exemplare), taurinele (8 exemplare), calul — cu două resturi asupra cărora nu mai revin, căci așa cum am arătat, aproape precis, nu pot fi socotite ofrande de carne și în fine, resturi de la doi ciprinizi (pești teleosteeni), un caras și un crap, ambii de talie mică.

În general animalele (sau fragmentele lor) depuse ca ofrandă erau tinere, în toate necropolele amintite. Ovicaprinele mergeau până la un an un an și ceva, găina se găsea uneori și sub formă de pui (deși această specie ajunge la maturitate foarte repede — în termen de cel mult câteva luni la rasele tardive), există și purcei, uneori chiar de lapte. Totuși s-a găsit și resturi de la ovicaprine mature și chiar bătrâne (un maxilar inferior cu vârsta de peste 10 ani, având chiar o paradontopatie marginală) ; de asemenea și găini care după tibiotarse și tarsometatarse arată o vârstă oarecum înaintată. Nu mai vorbim de porcine și mai ales de taurine. Depunerea în general a nematurilor nu credem că este legată de un anumit ritual ci dictată pur și simplu de caracteristici economico gastronomice, știut fiind faptul că indivizii tineri sunt mai apreciați din punct de ve-

18. Al. Bolomey, op. cit. 4, p. 29.
19. Al. Bolomey, op. cit. 4, p. 35.

dere culinar şi dacă o parte din animal se depunea alături de defunct, de cele mai multe ori, altă porţiune a sa, cea mai apetisantă de obicei, era folosită pentru masa funerară, de cei rămaşi în viaţă, adică de cei ce de fapt contribuiau la îndeplinirea ritualului. Ceea ce apare sigur este faptul că nu există nici un raport de legătură între sexul şi vârsta animalului de ofrandă şi vârsta şi sexul individului la care el era depus, totul depinzând probabil de conjunctură.

În ceea ce priveşte aşa zisele gropi în număr de 11, găsite în perimetrul cimitirului trebuie să arătăm de la început că materialul osteologic, ca repartiţie a speciilor se deosebeşte cu totul de cel depus drept ofrande în necropolă. Mai întâi lipseşte găina, iar ovicaprinele nu mai apar atât de frecvente ca în cadrul mormintelor propriu zise. Este crescută mult ponderea taurinelor, porcinele şi calul având însă şi aici foarte puţine resturi. Se găseşte şi o specie sălbatică, cerbul *(Cervus elaphus)* dar fiind reprezentată doar printr-o singură piesă, un fragment de corn cu urme de lucru, acesta poate fi un rest adus, nefăcând parte din fauna din zonă. Deşi sunt destule fragmente aparţinând unor indivizi tineri, numărul de exemplare nemature apare în aceste gropi mai mic decât cel din morminte, unde el era preponderent, predominând exemplarele mature. S-au pus în evidenţă în unele gropi şi resturi osoase cu urme de arsură. Materialul pe gropi este foarte heterogen reprezentat, atât cantitativ, cât şi ca număr de specii. Nu ne putem pronunţa dacă este alcătuit din resturi strict menajere (de altfel nu este nici excesiv de fărămiţat) sau dacă provine de la material adunat cu scopuri de altă natură. Ori cum nu credem că este exclusiv format din resturi rezultate de la ospeţele funerare şi îngropat în scopuri de igienizare a cimitirului.

Speciile găsite în cadrul resturilor animaliere în mormintele necropolei ca atare, cât şi cele din gropi, pot fi caracterizate atât morfoscopic cât şi biometric, mai ales acelea ce au un număr mai mare de resturi şi care astfel s-au putut prelucra mai eficient somatoscopic, dar asupra cărora s-au executat şi o cantitate oarecum suficientă de măsurători.

Gallus domest. (găina domestică) se constată că aparţine unui tip de talie mică, cu un dimorfism sexual destul de şters dar totuşi evident, aşa cum apare ea şi în aşezarea de cultură Sântana studiată de noi [20], dar cum o găsim şi în staţiunile dacilor liberi din sec. II—III şi apoi până în evul mediu şi chiar în timpurile moderne (găina ţărănească, neameliorată).

Ovis aries (ovinele) erau reprezentate de un tip la care masculii prezentau coarne nu prea masive şi nici puternic răsucite, având secţiunea bazei triunghiulară — adică remarcându-se bine trei laturi şi trei muchii, dintre care două destul de rotunjite — (menţionăm că masculi de *Ovis* s-au găsit doar în mormintele studiate în prima parte a lucrării şi unul tânăr în groapa 22). ; Al. Bolomey vorbeşte şi de resturile unui mascul castrat în M. 2 din necropola de la Lunca [21], dar noi nu am dat de batali nici între ofrandele din necropolele pe care le-am studiat şi nici în aşe-

20. S. Haimovici, op. cit. 16.
21. Al. Bolomey, op. cit., 4, p. 30.

zarea de la Podeni [22] — încât problema rămâne deschisă, neputând preciza dacă purtătorii culturii Sântana, castrau masculii de ovine. Femelele puteau fi cornute, cu coarne de diferite mărimi, unele destul de mari, de aspect caprin ; existau însă şi exemplare acornute. În ceea ce priveşte talia noi am crezut-o la început destul de mică, cam de 60 cm, aşa cum apărea ea pe materialul din prima parte a lucrării [23]. În urma aflării înălţimii la greabăn, pe resturile găsite în mormintele din această a doua parte a lucrării, cât şi pe cele din gropi, situaţia apare oarecum schimbată ; pentru 12 talii calculate, ea variază de la 611,04 la 689,49 mm, cu o medie de 648,47 m^m, deci aproape 65 cm, dând o talie considerată de acum ca medie. Este oare o situaţie aleatorie, datorată numărului mic de măsurători ce s-a putut executa (noi nu credem totuşi că pentru material arheozoologic acest număr e prea mic), sau poate în zona necropolei, de unde provin mormintele cu număr mai mare de 280 s-a înmormântat o populaţie umană de alt tip, ce avea ovine de talie în medie, mai înaltă ? — este un lucru asupra căruia trebuie reflectat.

Capra hircus (caprinele), deşi exista sub formă de ofrande, doar unele dintre ele precis drept ofrande de carne, este reprezentată prin aşa de puţine resturi, încât putem spune numai că avea o talie mică, poate spre medie, iar femelele purtau coarne gracile de tip „prisca".

Bos taurus (taurinele) au şi ele puţine fragmente, relativ nesemnificative, în morminte, dar mai bogate şi mai întregi în gropi încât putem spune că aveau coarne scurte şi gracile de tip „brachyceros", linia intercornuală uşor convexă, fosa temporală mijlociu de largă. Erau de mărime relativ mică, deşi înălţimea la greabăn, calculată după un radius este de 129,5 cm, dar este foarte probabil ca acest os să provină de la un castrat. Cornutele mari erau oarecum asemănătoare cu cele găsite de noi la Podeni [24]. Printre resturile din morminte par a fi unele ce apar, somatoscopic, mai masive şi ar putea proveni — dar cu o foarte mare doză de probabilitate unor femele de *Bos primigenius* (bourul) — dar mai precis unor tauri.

Sus scrofa domest. (porcinele) prezintă puţine fragmente nesemnificative, atât printre ofrandele propriu zise cât şi în gropi. Unele resturi mai masive, găsite în mormintele, mai ales din prima parte a lucrării, iar acum, mai ales în groapa 23, ar putea proveni — tot cu o mare doză de probabilitate de la femele de*Sus scrofa ferrus* (mistreţul), dar noi credem mai degrabă că aparţin unor vieri.

Calul *(Equus caballus)* are resturi foarte puţine şi penuria sa s-ar putea datora faptului că, aproape precis, piesele sale osoase nu constituiau ofrande de carne, ci erau puse în morminte cu un alt scop (căci reprezintă în general segmente osoase neacoperite de obicei pe viu cu carne) sau pur şi simplu au ajuns acolo cu umplutura ce se arunca peste groapă. În mare, somatoscopic şi biometric avem a face cu un cal de talie mică.

---

22. S. Haimovici, op. cit. 16.
23. Ibidem.
24. Ibidem.

Cerbul *(Cervus elaphus)*, singura specie sălbatică, apare doar în groapa 24, doar cu un segment, cu totul nesemnificativ — un rest de corn prelucrat — putând proveni din altă parte, deci adus, nefăcând parte din fauna din zonă.

Trebuie de menţionat că printre ofrandele din necropolă de la Mihălăşeni nu am găsit deci nici o specie sălbatică (excepţie făcând situaţiile menţionate la taurine şi porcine — ce au aşa cum am arătat — o foarte mare doză de probabilitate). Al. Bolomey menţionează însă în necropola de la Spanţov, o ofrandă „triplă" (M. 28) cu un rest de iepure [25] ; facem cunoscut că între ofrandele studiate de noi, în alte cimitire ale culturii Sântana, date însă încă inedite, se găsesc foarte rar însă, şi specii sălbatice. De altfel, vânătoarea nu avea aproape nici un rol pentru populaţiile culturii respective, după cum reiese şi din studiul materialului arheozoologic din aşezarea de la Podeni [26].

L'ÉTUDE DU MATÉRIEL PALÉOFAUNIQUE DÉPOSÉ COMME OFFRANDES DANS LES TOMBES DE LA NÉCROPOLE BIRITUELLE DE MIHĂLĂŞENI (DEP. DE BOTOŞANI), APPARTENANT A LA CIVILISATION SÂNTANA DE MUREŞ (IVe SIECLE de n.è.) — deuxième partie.

Résumé

Des 237 tombes trouvées, en 63 d'entres elles on a mis en évidence aussi des restes animaliers qui sont représentés en grande partie par des offrandes de chair. On fait pour chaque tombe un énumeration des espèces et des restes trouvés et aussi des mensurations sur les fragments osseux. On a fait la même chose pour le matériel osseux trouvé par les fouilles en 11 fosses trouvées dans le périmètre du cimetière. Finalement on discute quelques problèmes en rélation avec les rites, la fréquence et les caractéristiques des espèces des animaux trouvés.

25. Al. Bolomeyi, op. cit. 4, p. 29
26. S. Haimovici, op. cit. 16.

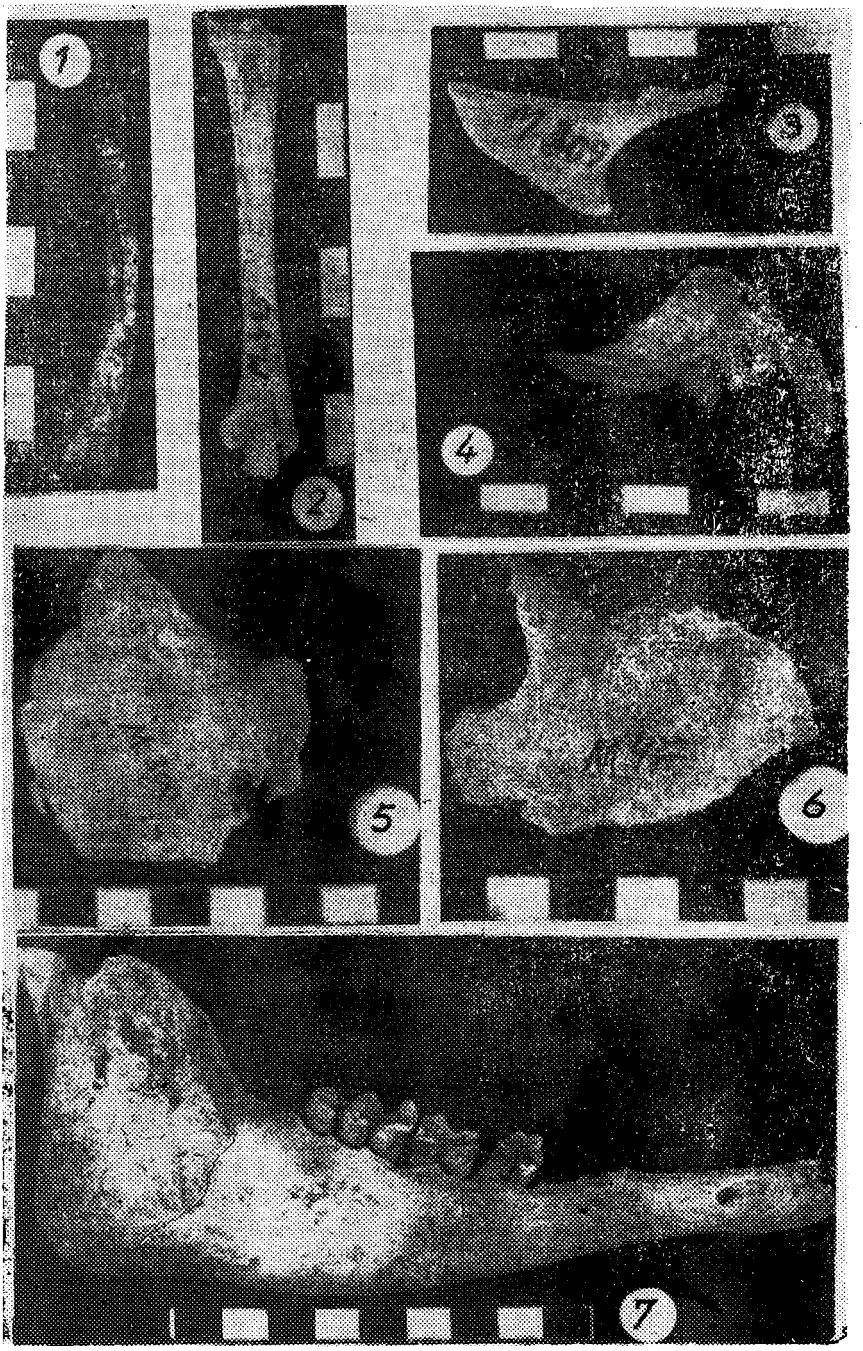

Fig. 1. *Gallus domest.*, fragment de tibiotars ars, provenit din M. 290 (de incinerație) ; 2. *Gallus domest.*, tarsometatars de femelă, provenit din M. 445 ; 3. *Gallus domest.*, stern de la un tânăr (pui) provenit din M. 309 ; 4. *Cyprinus carpio*, pește teleostean, cerato-branhialul arcului V, provenit din M. 313 ; 5. *Ovis*, craniu fragmentar de femel cornut cu un corn foarte mic, provenit din M. 300 ; 6. *Ovis*, femel acornut, observându-se pe craniu (osul frontal) doar un mic tubercul, provenit din M. 447 ; 7. Ovicaprin, mandibulă aparținând unui individ bătrân, prezentând paradontoză, provenit din M. 297.

STUDIUL MATERIALULUI PALEOFAUNISTIC MEDIEVAL (SECOLUL XIV) DESCOPERIT ÎN CĂTUNUL HUDUM, JUDEȚUL BOTOȘANI

SERGIU HAIMOVICI

Cătunul Hudum (comuna Curteşti) se găseşte situat foarte aproape, spre vest, de perimetrul actual al oraşului Botoşani, în cadrul formaţiunii geomorfologice denomită Depresiunea Botoşani, care este limitată către vest de dealuri destul de înalte, de pe stânga Siretului, formaţiuni acoperite şi actualmente de păduri, care se întind chiar până la câţiva kilometri de centrul oraşului.

În apropierea cătunului, arheologii V. Spinei şi Rodica Popovici, cu ocazia cercetării unei întinse necropole datată sec. XIII—XV, au fost evidenţiate şi câteva locuinţe, unele de tip adâncit, altele de suprafaţă, aparţinând populaţiei româneşti din secolul XIV, În unele din, aceste locuinţe, cât şi în şanţurile săpăturii, sau în jurul lor, pe lângă inventar arheologic propriu-zis (ceramică, obiecte de metal şi corn), s-au găsit şi resturi paleofaunistice a căror enumerare o vom face în cele ce urmează, dând în final şi unele aprecieri asupra speciilor de animale determinate şi a ocupaţiilor populaţiei umane. Menţionăm că deşi acest material este în cantitate destul de mică, el îşi are importanţa sa, căci până acum, în Moldova, nu au fost studiate resturi arheozoologice provenite din secolul XIV.

HUDUM 74 LOC. II. Au fost evidenţiate 29 resturi osoase foarte fragmentate dintre care patru aproape calcinate, arătând că respectivele porţiuni corporale au fost arse, sau mai bine zis fripte puternic la foc sau pe jar. Au fost găsite următoarele specii, unele resturi rămânând cu diagnoza neprecizată dată fiind fărâmiţarea lor excesivă.

Găina domestică — cu un fragment de humerus prezentând epifiza inferioară ce a putut fi măsurată, având 15 mm.

Taurinele — cu 13 resturi şi anume : două fragmente nesemnificative de craniu neural, un fragment tot nesemnificativ de craniu facial, un fragment din ramul orizontal al mandibulei la care se observă porţiuni de alveole dentare, un M^2 mijlociu erodat, deci cam de patru ani, un M^3 cu o erodare mai puternică dar aparţinând altui individ de talie mai mică, având cam şapte-opt ani, un P_3 probabil de la un individ

gracil, un M_1 sau M_2 care ar proveni de la individul mai masiv, un fragment de omoplat nesemnificativ, două fragmente de la metacarpe diferite, două fragmente de la metatarse diferite (la unul din ele putându-se aproxima o lărgime a epifizei superioare de (45) mm).

Porcinele cu trei resturi : un fragment de maxilar superior cu alveola caninului (după care se poate preciza un individ femel), cât şi cu alveolele lui P^1 şi P^2 ; un rest nesemnificativ de omoplat ; de asemenea porţiune de tibie de la un matur cu epifiza inferioară având 27 mm (foto 4).

Ovicaprinele — cu un rest de neurocraniu, nesemnificativ însă, neputându-se preciza dacă aparţine ovinelor sau caprinelor.

Calul — reprezentat prin falanga I ce provine de la un matur la care am putut stabili următoarele măsurători : (vezi şi foto 1).

lungimea maximă = 72 mm

lărgimea epif. super. = 46 mm

lărgimea min. diaf. = 34 mm.

Cerbul (?) — un fragment de diafiza unui metatars pare a-i aparţine.

HUDUM — 74 B 0,55 m. Există nouă resturi din care s-au putut determina următoarele :

Porcinele — cu două fragmente, un incisiv superior fragmentar şi un rest nesemnificativ din ramul orizontal al mandibulei.

Ovicaprinele — tot cu două fragmente, un rest mic, cu totul nesemnificativ de omoplat şi o parte din diafiza unui radius provenind aproape sigur de la *Ovis* şi prin masivitate aparţinând probabil unui berbec.

HUDUM 74 AS I — 0,40. Au fost găsite 14 resturi dar unele nu au putut fi diagnosticate până la specie datorită fragmentării foarte puternice.

Taurinele, mai întâi cu doi dinţi superiori, un P^3 şi un M^1 sau M^2 mijlociu erodate, aparţinând probabil aceluiaşi individ cam de patru ani, un metacarp cu epifiza inferioară ce a putut fi măsurată şi având lărgimea de 49 mm (vezi foto 3) provenind de la un matur şi un alt metacarp foarte fragmentat dar ceva mai masiv, tot de la un matur, evident de la alt individ, un os al carpului şi anume capitatotrapezoidul.

Porcinele, cu patru resturi : un fragment de omoplat, nesemnificativ, două fragmente de humerus aparţinând la doi indivizi de mărimi diferite, probabil încă tineri, un rest de femur de la un individ destul de tânăr, cam de şase-şapte luni.

HUDUM 74 sect. B. S-au găsit 17 resturi, nu toate putând fi diagnosticate până la nivelul de specie.

Taurinele au şase resturi, unele măsurabile : remarcăm mai întâi două fragmente din epifiza superioară a radiusului, poate de la acelaşi individ gracil şi un fragment de cubitus aparţinând probabil tot indi-

vidului de mai sus ; un calcaneu fragmentat cu tuberul desprins, deci cu vârsta sub trei ani, un astragal cu lungimea de 67 mm și lărgimea trohleei infer. de 41 mm, ceva mai masiv decât celelalte oase de taurine, provenind poate de la un taur sau de la un castrat, o falangă I, foarte gracilă, de peste 1,5 ani (nu se mai observă discul de creștere) cu lungime de 52 mm, iar lărgimea epifizei super. de 25 mm.

Porcinele — cu un mic fragment de maxilar superior, purtând o porțiune din M^1, un rest de mandibulă relativ masivă (poate de la un vier) cu M_3 „in situ" dar ușor deteriorat, cu lungimea de (31) mm și erodarea relativ puternică, deci cam de șase-opt ani.

Ovicaprinele — Au un fragment de omoplat purtând capul articular și provenind aproape precis de la *Ovis* : lungimea cap articular este de (33) mm iar lungimea supr. artic. de 27 mm.

Calul — prezintă un incisiv mijlocaș superior, aparținând unui individ bătrân, cam de 18—20 ani.

HUDUM 74 AS III — are 25 fragmente osoase dar multe foarte sfărâmate încât diagnoza diferențială specifică nu a putut fi stabilită pentru acestea.

Taurinele — prezintă șase resturi aparținând la mai multi indivizi. Astfel există mai întâi un M^3 mijlociu erodat cu lungimea de 29 mm provenind de la un individ cam de cinci-șapte ani, un M^2 de la un alt individ cu o erodare mai puternică a dintelui (tot cam de cinci-șase ani), dar mai gracil, cât și un M^3 cu lungimea de 26 mm însă neajuns la nivel, deoarece nu are deloc urme de erodare și deci aparține unui nematur (adică la un adult de circa 24 luni) ; există și un rest de molar inferior pentru care nu se poate preciza însă decât că provine de la un matur ; tot taurinelor le aparține un fragment de omoplat și unul de coxal, acesta din urmă parcă ceva mai masiv.

Porcinele — au patru resturi : un molar superior sfărâmat provenind de la un individ, credem că destul de înaintat în vârstă, un rest dintr-o vertebră lombară, un fragment de coastă și unul de coxal, care sunt prea fragmentate pentru a ne da vreo relație, doar se remarcă că nu provin de la tineri.

Ovicaprinele — un fragment mic de craniu neural, posibil de la *Ovis*.

HUDUM 68 VI — 0,36 m 6—10. — Se găsesc 21 resturi, nu toate determinabile până la specie.

Gasteropode : cele opt cochilii de melci aparțin lui *Helix* și *Cepaea*, foarte comune în zonele înierbate umede ; neavând patină si băstrându-și dungile colorate credem că sunt actuale (iarna indivizii se înfundă în pământ și murind acolo, cochiliile rămân în adânc).

Taurinele — au trei resturi : două fragmente de coaste și o falangă II, relativ gracilă provenită de la un individ de peste 1,5 ani și având lungimea maximă de 39 mm iar lărgimea epif. super. de 26 mm.

Porcinele, cu trei resturi : un fragment de maxilar superior cu M^2 ieșit dar neerodat, deci având o vârstă de circa 18—20 luni, un fragment de cubitus cu tuberul olecranian încă desprins, deci sub trei ani,

un rest de coxal cu diam. cavit. acetabulare de 29 mm, provenit de la un matur.

Ovicaprinele — au două resturi : un fragment de mandibulă cu condilul (foto 2) şi un rest de coxal nemăsurabil.

Cerbul — prezintă un mic fragment de corn, care nu ne poate preciza nimic, el putând fi eventual adus din altă zonă, fiind o cioplitură rezultată de la executarea unei unelte, dar tot atât de bine să provină de la un individ local.

TABELUL I. Frecvenţa speciilor de mamifere descoperite la Hudum.

Specia	Fragmente	
	Nr. abs.	%
Bos taurus	33	53,23
Sus scrofa domest.	18	29,03
Ovicaprinae (precis doar *Ovis*)	7	11,30
Equus caballus	2	3,22
Cervus elaphus	2	3,22
TOTAL	62	

Se poate constata din enumerarea de mai sus că, cu excepţia unui singur rest osos (gasteropodele nu le luăm în consideraţie), aparţinând lui *Gallus domest.* (găina domestică) ce era de talie mică, tot materialul faunistic (chiar şi cel pentru care nu s-a putut executa determinarea specifică) provine de la mamifere. Conform tabelului I, se observă că sunt prezente patru specii domestice din şeptel : taurinele, porcinele, ovinele (probabil caprinele lipsesc) şi calul, ordonarea lor fiind aceea a enumerării noastre. Aşa cum era de aşteptat, toate acestea aparţin unor tipuri de talie mică, neameliorate. Ele erau ţinute mai întâi pentru diverse scopuri utilitare (cu excepţia porcinelor) şi apoi abia folosite ca producătoare de carne, fiind sacrificate adesea la vârste ce depăşeau chiar mult maturitatea. Taurinele nu numai prin frecvenţă, dar ţinând cont şi de talia lor specifică, furnizau cea mai mare parte din proteinele animale folosite de populaţia umană. Ovinele aveau în această privinţă un rol cu totul minor. Însuşi porcul, crescut evident doar pentru carne dar şi grăsime — situându-se în acoperirea necesităţilor de proteine animale, cu mult după taurine, — nu era de obicei sacrificat în primul an al vieţii, ci mai târziu, chiar la peste doi ani, fapt de asemenea caracteristic pentru tipurile primitive neameliorate, ce aveau o creştere înceată. Nu putem preciza măsura în care calul era folosit în alimentaţie ; individul foarte bătrân găsit în *sect. B*, probabil că s-a stins de moarte naturală şi nu a fost sacrificat. Apare clar că o ocupaţie de prim ordin a locuitorilor era creşterea animalelor (inclusiv a găinii, deşi aceasta ca furnizoare de carne, avea un rol aproape nul dat fiind talia ei specifică ; ea aducea însă un produs pe care nu-l

au mamiferele : ouăle). Oricum creşterea acestor tipuri primitive arată clar o economie cu un randament foarte scăzut, probabil aproape doar de subzistenţă.

Este posibil să fi existat şi cerbul — ca specie de vânat — şi deci se executa, probabil doar sporadic această ocupaţiune, ce aducea un aport de proteine animale, dar şi subproduse, mai cu seamă coarnele, din care se confecţionau unelte şi alte obiecte (pe lângă fragmentul de corn el ar mai fi reprezentat — dar cu probabilitate — şi printr-un rest de os lung, care în acest caz ar arăta precis originea locală a sa). Dacă el se găsea într-adevăr la Hudum, este important şi din punct de vedere zoogeografic şi anume existenţa sa, la marginea oraşului Botoşani, în secolul XIV, departe de aria sa actuală carpatină, prezenţa sa acolo fiind legată desigur de existenţa unor mari masive forestiere în acea vreme în jurul localităţii.

L'ÉTUDE DU MATÉRIEL PALÉOFAUNIQUE MOYEN ÂGEUX (XIVème SIÉCLE) TROUVÉ DANS LE HAMEAU DE HUDUM, DÉPARTEMENT DE BOTOŞANI

Résumé

On a trouvé par des fouilles à côte du matériel archéologique, aussi des restes de faune, en petite quantité. On fait la détermination des restes osseux, par espèces, pour chaque section, là où on a pu, aussi des mésurages et finalment on donne quelques caractéristiques de chaque espèce leurs fréquence (tableau 1) et un aperçu sur les occupations des habitans de ce temps du hameau.

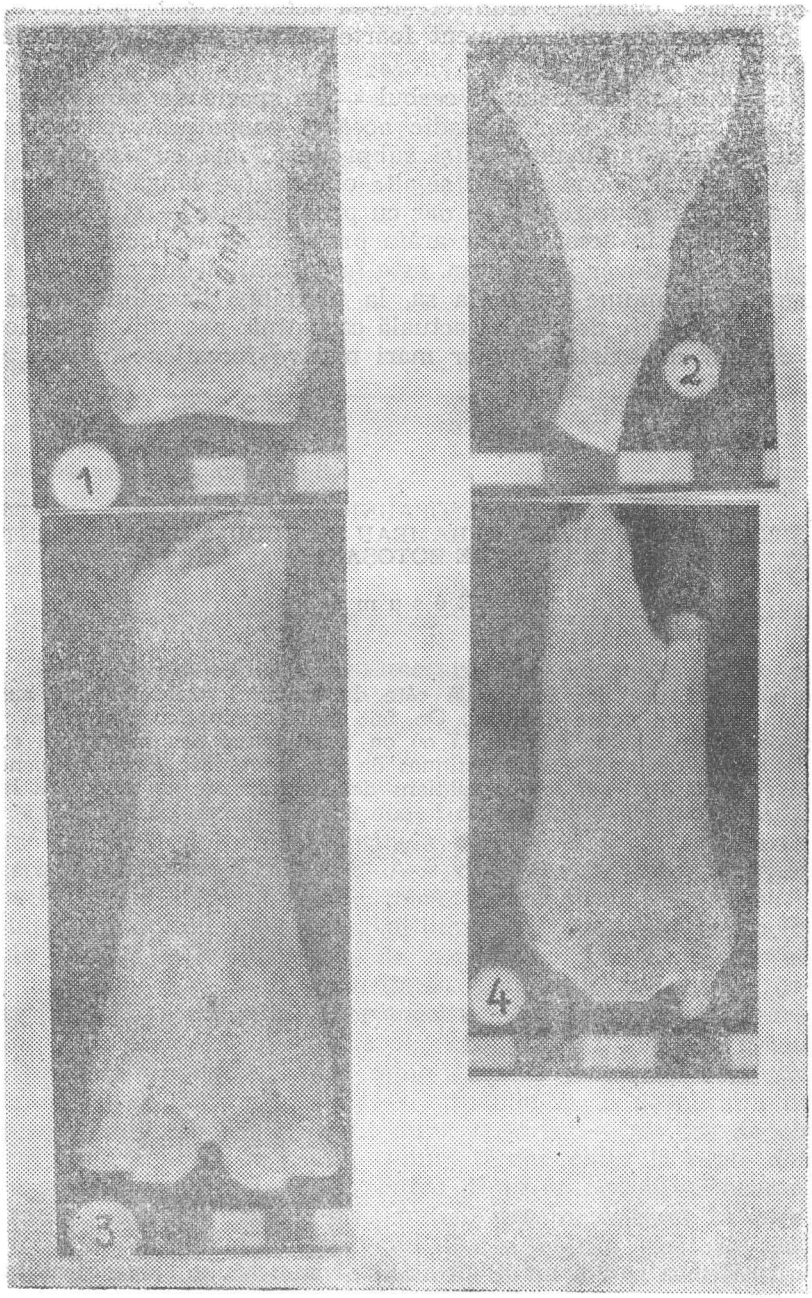

Fig. 1 — *Equus caballus*, falanga I ; 2 — *Ovicaprinae*, mandibulă fragmentară, ramul montant cu condilul ; 2 — *Bos taurus*, metacarp fragmentar ; 4 — *Sus scrofa domest.*, tibie fragmentată.

CIVILIZAȚIA MEDIEVAL-URBANĂ. UN DEPOZIT DE MARFĂ DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE, DESCOPERIT LA SUCEAVA

EMIL IOAN EMANDI

Cercetările arheologice întreprinse din inițiativa Academiei Române în colaborare cu Muzeul Bucovinei din Suceava, timp de peste 50 de ani (1951—1993), au dus la descoperirea în vatra orașului Suceava a 90 de locuințe ale căror materiale arheologice au fost publicate în diferite reviste de specialitate [1], cu excepția celor descoperite în anul 1985, pe strada Dragoș Vodă nr. 15[1]bis, urme de cultură materială rămase în totalitate inedite. Astfel, ne aflăm în fața unui material foarte variat, bine conservat, cu multe piese unicat, întrecând ca bogăție orice descoperire făcută până în prezent la est de Carpați. Întreg complexul care a suferit un puternic incendiu a fost datat în linii generale în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

În sensul acesta, cercetările arheologice vin să ne confirme amploarea și, totodată, să ne precizeze în ce anume au constat descoperirile. Deși nu intenționăm să le prezentăm în amănunțime, vom încerca o simplă enumerare a lor, oprindu-ne asupra acelui obiectiv din cuprinsul ansamblului ce ne-a reținut în mod special atenția, adică ceramica.

Observațiile de natură *stratigrafică* (fig. 1) au permis să ne dăm seama că întreaga construcție a avut de suferit de pe urma unui puternic incendiu, ce a deteriorat și dezafectat în a doua jumătate a secolului al XV-lea, mai precis spre sfârșitul lui [2], întreg ansamblul constructiv. Prin secțiunile (S I, S II) și casetele trase (C_1, C_2), s-a săpat o suprafață de circa 450 mp. Cu prilejul cercetărilor menționate, s-a constatat că în cele două secțiuni situația stratigrafică este, în linii mari, asemănătoare. Astfel, solul viu, alcătuit înspre capetele sudice ale celor două secțiuni din lut galben, este suprapus de un strat gros de 10 cm, foarte dur, din cauza arsurii, dar și a bătătoririi sale, acesta

1 Pentru repertoriul descoperirilor și al bibliografiei, vezi Emil I. Emandi, Șt. Ceaușu, *Contribuții de morfologie urbană la cunoașterea istoriei orașului Suceava, 1388—1988*, Iași, 1991, p. 100—140.

2 În legătură cu incendiile care au afectat direct orașul medieval precum și fondul construit, vezi Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane și polone din veacul al XV-lea*, în S.M.I.M. I, 1956, p. 267—283.

nefiind altceva decât podeaua respectivei construcții. De remarcat în S_1, sub nivelul podelei, existența unei gropi menajere ce conține fragmente ceramice caracteristice primei jumătăți a secolului al XV-lea [3]. Acest fapt ne îndreptățește să afirmăm că respectiva construcție s-a ridicat spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun și și-a încetat existența spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Peste acest strat (podeaua locuinței) se suprapune un nivel de arsură gros de circa 1,40 m, grosime variabilă mai ales în zona nord-estică a construcției (0,50—0,40 m). Peste acest nivel de arsură, ce conținea materiale ceramice caracteristice domniei lui Ștefan cel Mare, se suprapune un strat negru de pământ și cărbune (10—15 cm) ce nivela în parte întreaga zonă afectată de incendiu. În ambele secțiuni, apar două straturi de nivelare, de grosimi diferite (20 cm ; 0,85—1,00 m) efectuate la intervale scurte de timp ; ambele straturi se compun dintr-un sol negru și galben, amestecat cu chirpic, cărbune, piatră și fragmente ceramice specifice sfârșitului de secol al XV-lea. Întreg stratul de cultură din secolul al XV-lea este suprapus de un strat de pământ negru compact (actualul strat vegetal) în care s-au găsit sporadice urme de cultură materială din secolele XVII—XVIII. De remarcat că cele două straturi de nivelare, cu fragmente ceramice din secolul al XV-lea, au fost afectate de o conductă termică actuală. În zona estică a profilului din caseta C_1 (fig. 1), s-a surprins gârliciul de intrare în respectiva construcție de tip depozit (? !). Scara executată din pământ cruțat era căptușită cu scânduri. Depunerile cele mai consistente se observă, însă, spre capetele sudice ale secțiunilor, unde presupunem că respectiva construcție era legată de o alta, cu care constituia un ansamblu bine definit, de tip comercial. (Dovada o face cantitatea mare de ceramică și obiecte din fier depozitate în magazie).

Mod de construcție, dimensiuni. Acest depozit de marfă aparținea unei locuințe care a fost distrusă în anul 1933 [4] când s-a construit imobilul preotului Coclici, azi „Casa Tineretului". Materialele arheologice recuperate de la respectiva locuință (teracote cu ornamente florale, geometrice, animaliere și reprezentarea Sf. Gheorghe omorând balaurul (fig. 2), au fost publicate de cunoscutul cercetător prof. Rudolf Gassauer [5]. Alte date privind respectiva construcție nu mai sunt semnalate. În anul 1985, cu ocazia ridicării unei noi clădiri lângă fosta casă a pionierilor s-au dezvelit urmele incendiate ale unei construcții adâncite, cu un bogat inventar ceramic și feros grupat la nivelul podelei, nerăspândit în nivelul de arsură gros de circa 1 m. Pivnița-depozit a fost săpată în humusul medieval de la adâncimea de 1,20 m, față de nivelul de călcare din secolul al XV-lea, iar față de actualul nivel de călcare s-a adâncit până la 2,20 m. În profil, șanțul de fundație al gropii apare cu o limită destul de verticală, deși în urma incendiului marginile gropii s-au surpat către interior. Podeaua pivniței-depozit era lutuită bine, orizontalizată, înca-

3 Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova*, București, 1975, p. 50 și urm.

4 Rudolf Gassauer, *Teracote sucevene*, în B.C.M.I., fasc. 86, 1939, p. 9.

5 *Ibidem*, p. 10—11 (fig. 17—20).

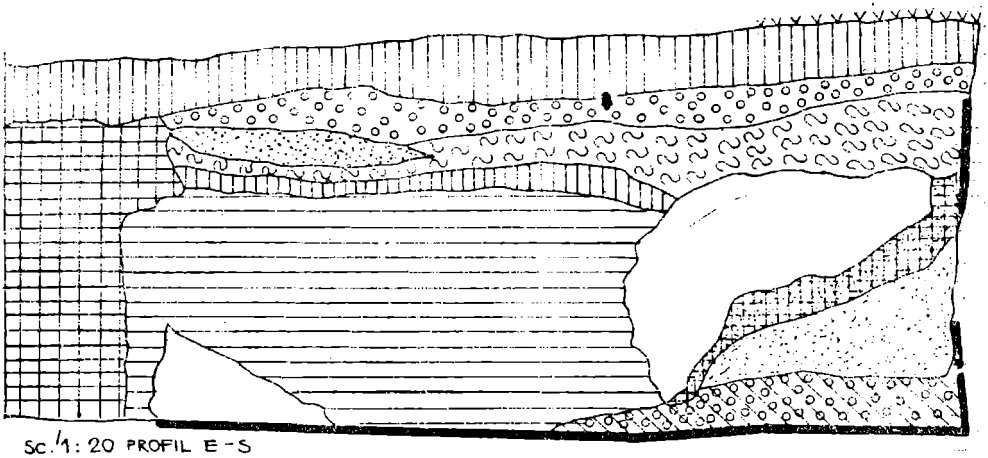

Sc. 1:20 PROFIL E-S

SOL NEGRU AMESTECAT CU MORTAR, CARAMIDA, BETON (NIVEL CONSTRUCTIE CASA PIONERILOR)

SOL NEPURTAT

SOL NEGRU AMESTECAT CU PAMÎNT GALBEN REZULTAT DE LA SĂPAREA MAGAZIEI

SOL NEGRU AMESTECAT CU MULT CĂRBUNE SI BUCĂTI DE LÎNĂ ARSĂ

SOL NEGRU CRUTAT

SOL GALBEN CRUTAT

SOL NEGRU AMESTECAT CU CENUŞĂ, CĂRBUNE

SOL NEGRU DE NIVELARE CE CĂPĂCUIEŞTE ARSURA (FRAG. CERAMICE SEC. XVI

ARSURĂ „INSITU" (CU CHIRPIC) LOCUL DE INTRARE ÎN MAGAZIE INCENDIATĂ SEC. 2/2 XV

BÎRNĂ ARSĂ „INSITU"

ARSURA ÎN POZITIE SECUNDARA

ARSURĂ „INSITU" PROVENITĂ DE LA LOCUINTA NEGUSTORULUI (INCENDIATĂ 2/2 XV) - CORESPUNDE CU NIVEL DE CĂLCARE 2/2 XV

Fig. 1. Suceava — construcţia depozit (profil S 1 şi S2).

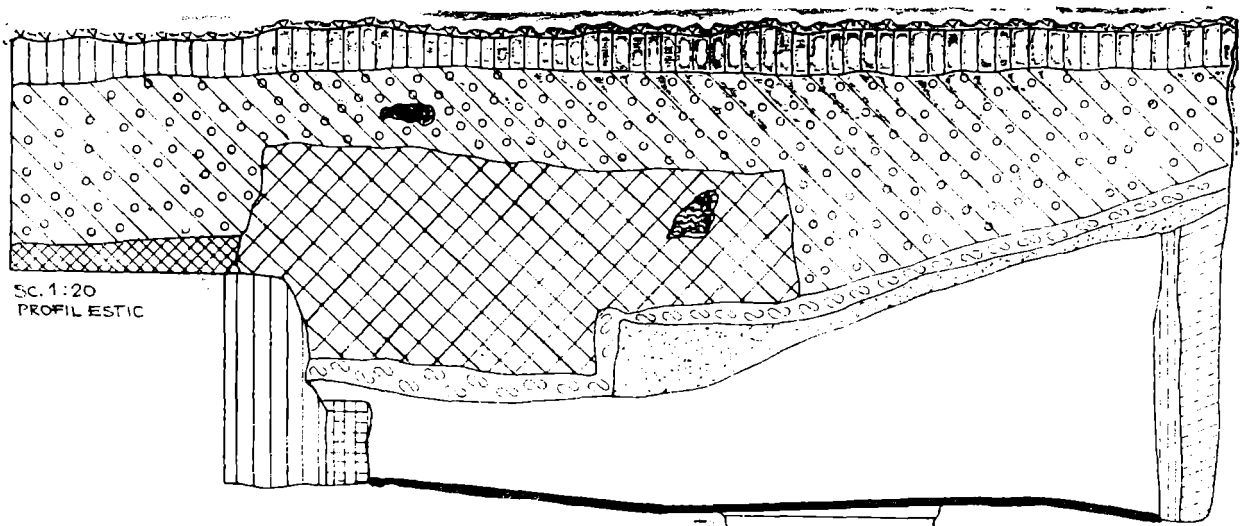

Sc. 1:20
PROFIL ESTIC

SOL VEGETAL

SOL VEGETAL ȘI GALBEN AMESTECAT CU CHIRPIC, PIATRĂ, MORTAR, FRAG. CERAM., CABLE 2/2 XV (PROVENIT DE LA SĂP. CASEI PIONERILOR)

CONDUCTĂ APĂ, MARCATĂ DE O CUTIE DIN CIMENT

SOL NEGRU ȘI GALBEN AMESTECAT CU CHIRPIC, CĂRBUNE, PIATRĂ, FRAG. CERAM., CABLE (SEC 2/2 XV) - PROVENIT DE LA CONDUCTĂ CÎND A FOST AMENAJATĂ

SOL NEGRU AMESTECAT CU CĂRBUNE ȘI CENUȘĂ

SOL NEGRU AMESTECAT CU CHIRPIC, CĂRBUNE ȘI FRAG. CERAMICE

SOL GALBEN NEPURTAT

SOL NEGRU PURTAT

SOL GALBEN NEPURTAT

SOL NEGRU PUTERNIC ARS

ARSURĂ „INSITU" CU BUC. DE CHIRPIC

PIATRĂ

GROAPĂ MENAJERĂ CU FRAG CERAM. 1/2 XV

PODEA DE LUT BĂTĂTORIT, FOARE ARSĂ

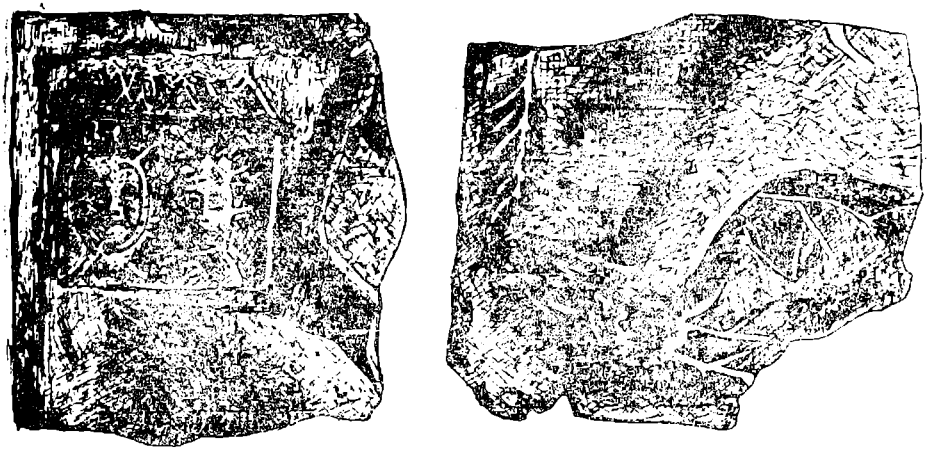

Fig. 2. Cahle descoperite în presupusa locuință a depozitului de marfă și publicitate de R. Gassauer.

drată de bârne cu tălpi pătrate, fasonate de dulgheri (D=0,40 m). Pe aceste tălpi constructorii au ridicat bârne verticale de formă tot pătrată (0,30 m). Între bârnele verticale și pereții pivniței-depozit au fost introduse scânduri late de 20—25 cm și lungi de 2 m și, respectiv, 4 m, cu rol de a căptuși pereții interiori ai pivniței. Pe toată suprafața cercetată podeaua era acoperită de un strat de cărbune mărunt și cenușă provenită de la căptușeala de lemn a depozitului ; bucățile destul de mari de chirpici găsite la nivelul de umplutură (arsură) proveneau de la plafonul depozitului care era lucrat din lemn „uns" cu lut. Unele fragmente de chirpic purtau urme de var, ceea ce denotă că plafonul era văruit. Construcția-depozit avea un plan rectangular de 5/4 m (fig. 3).

Gârliciul de acces în depozit a fost cercetat în întregime. Acesta era mărginit de bârne dispuse în lungul său, prevăzut cu trepte de acces ce coborau din locuință (s-au surprins două trepte lucrate din scândură de brad, late de 0,20 m, prinse în loazbele laterale din lungul gârliciului). Tot în zona gârliciului s-a păstrat și o parte a peretelui de sud, ceea ce a permis să se observe că și intrarea în depozit era căptușită cu scânduri, ca și pereții săi.

Puținele observații care s-au putut face în mod satisfăcător ne-au condus la opinia că pereții construcției nu suprapuneau pe cei ai pivniței, aceasta din urmă fiind dispusă lateral față de planul construcției. Faptul că în arsura construcției cercetate nu s-au găsit cahle sau alte materiale ceramice de uz gospodăresc, dovedește că pivnița-depozit nu era suprapusă de locuință. Intrarea în aceasta se făcea lateral printr-o cameră a locuinței prin gârliciul dezvelit de noi în săpătură. Dotări de orice fel lipsesc. Toate observațiile făcute nu ne dau posibilitatea să putem afirma că pivnița-depozit ar fi fost amenajată pentru locuit sau pentru a se desface marfă în aceasta.

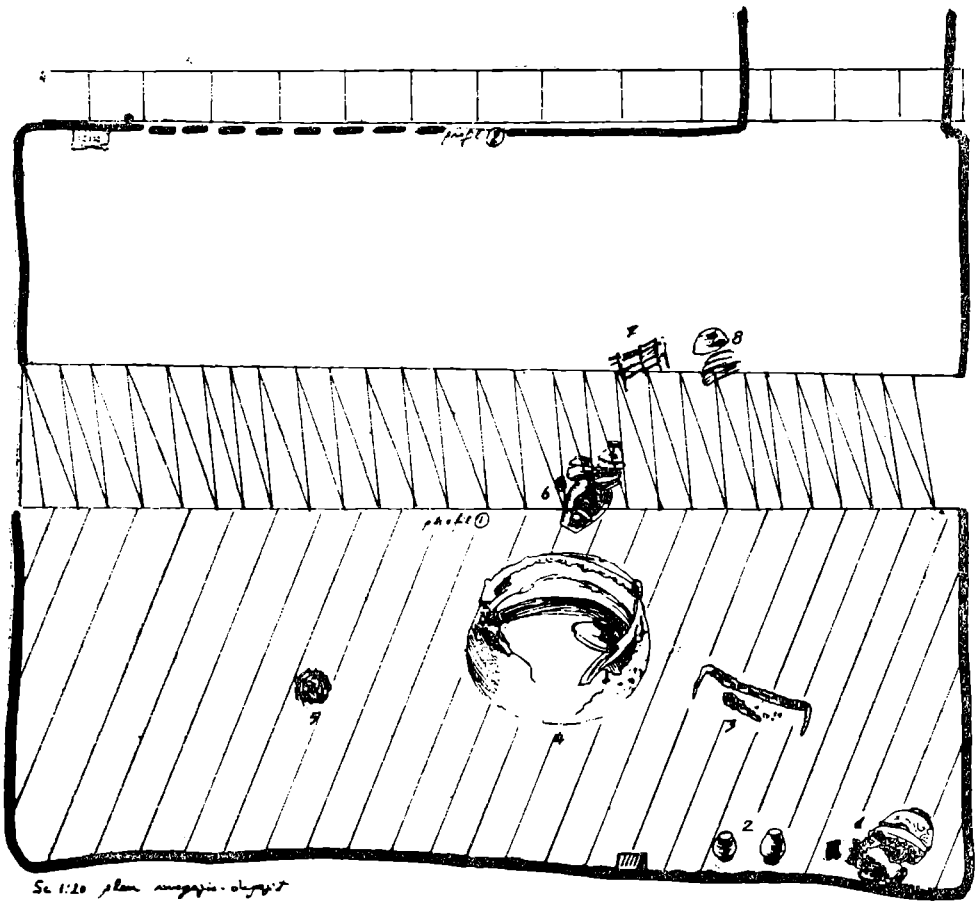

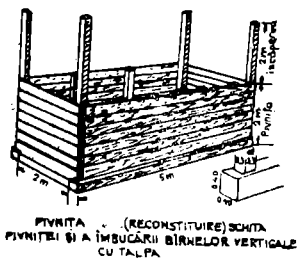

Fig. 3. Suceava — planul construcție depozit și reconstituirea sa.

Depozitul de marfă aparţinea unui negustor şi era situat în „mahalaua" armenească [6], în apropierea „uliţei mari armeneşti" (1597). Inventarul foarte bogat şi diversificat confirmă caracterul de depozit de marfă al construcţiei. Aceasta constă din 80 obiecte de fier şi aramă precum şi din 74 de vase de ceramică (vase de provizii, castroane, farfurii, străchini, ulcioare, vase cu toartă etc.). Dintre piese se remarcă în special cele din import, din Asia Mică, precum şi unele cu caracter de unicat în civilizaţia medievală românească : urcior antropomorf şi cazan de aramă de mari dimensiuni (dg.=0,51 m).

Interesante sunt observaţiile în ceea ce priveşte modul de grupare a mărfii (fig. 4) în cadrul depozitului : în zona peretelui de vest lângă

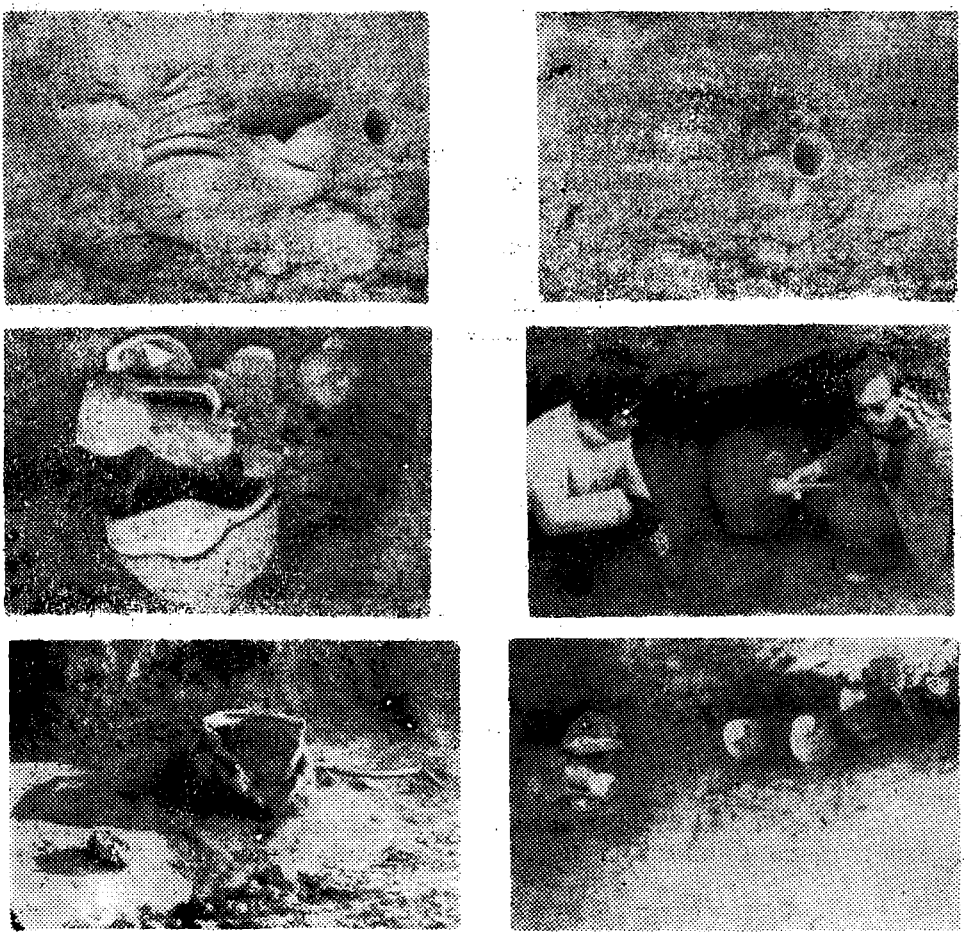

Fig. 4. Suceava — imagini de pe şantier ; nivel de arsură cu obiecte grupate la nivelul podelei.

6 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *op. cit.*, p. 70—72.

bârna-talpă erau grupate străchinile şi farfuriile de import puse una în alta cu gura în jos, ca şi vasele cu toartă : pe centrul depozitului erau grupate obiectele de metal (cuie în grămezi, cazan mare cu tigăi de metal depuse în acesta, cuţitoaie) ; pe latura de est într-un vas mare de provizii erau puse în interior farfurii şi castroane de mici dimensiuni ; tot aici erau grupate şi o parte din obiectele de metal (sfeşnic, lacăte, lance, ferecături pentru căruţe) precum şi unele piese de import (străchini-bol cu smalţ de cobalt) prinse într-o plasă din aţă (care s-a pulverizat) prevăzută cu două sigilii.

Depozitul de marfă a funcţionat începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea până în ultima parte a secolului al XV-lea (1476 sau 1485) [7], când a suferit un puternic incendiu. În decursul existenţei sale nu a suferit nici o refacere şi nici, ulterior, nu a fost afectat de vreo altă construcţie modernă.

În cele ce urmează socotim ca foarte necesară o descriere detaliată a tuturor pieselor descoperite atât sub aspectul formelor, cît, mai ales, al ornamentaţiei. În cadrul acestui material arheologic, distingem două mari categorii de piese : *ceramice şi de feronerie*.

La rândul lui, materialul ceramic cuprinde două mari grupe : 1) ceramica comună (uzuală sau de bucătărie) ; 2) ceramica smălţuită. În componenţa fiecărei categorii operăm cu clasificări în funcţie de formă şi ornament. De remarcat că funcţia de depozit a complexului ne este întărită şi de constatarea că întreg materialul ceramic este conservat perfect, nefiind în stare fragmentară şi nici nu prezintă urme de folosire (în special ceramica).

1. *CERAMICA COMUNĂ*

În formele sale depline, specifice secolului al XV-lea, această categorie s-a uniformizat pe întreaga Moldovă [8], constatându-se în general aceeaşi calitate a pastei, a tehnicii de ardere, ornamentare şi a formelor de realizare. Această categorie ceramică este lucrată în întregime la roată rapidă, dintr-o pastă omogenă (degresantul folosit — nisipul — în funcţie de compoziţia argilei dă suprafeţei exterioare a vaselor fie o înfăţişare netedă la pipăit, fie cu asperităţi) arsă uniform (cu excepţia celor care au stat direct pe podeaua depozitului, care au suferit o ardere secundară) şi de culoare roşie. Vasele pe care le descriem în continuare erau destinate a servi la fiertul şi servirea mâncărurilor, la băut sau pentru păstratul lichidelor, ceea ce explică şi varietatea acestor forme.

1.1. *Oala cu toartă* (5 bucăţi) este vasul cu cea mai mare răspândire şi era în general folosit la fiertul şi păstratul hranei (fig. 5). Vasele

---

7 M. D. Matei, Emil I. Emandi, *O casă de orăşean din secolul al XV-lea de la Suceava*, în S.C.I.V.A. 4, 1977, 28, p. 556 şi urm ; Mircea D. Matei., *Civilizaţia urbană medievală din Moldova*, Bucureşti, 1989, p. 118 şi urm.

8 Mircea D. Matei, *op. cit.*, p. 78 şi urm.

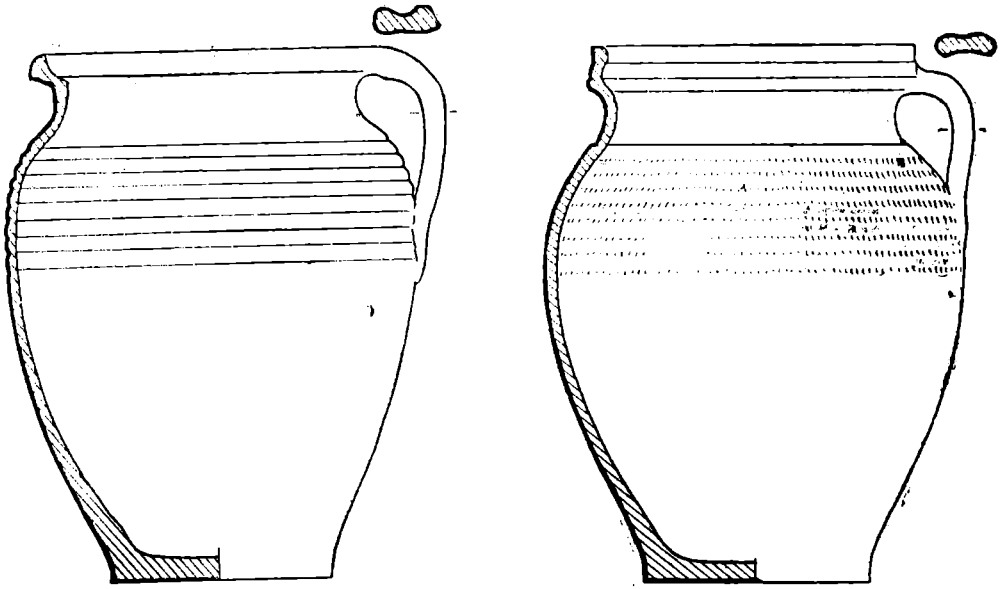

Fig. 5. Oală cu toartă (subtipul a și b). Ceramică nesmălțuită de uz comun.

sunt de mărimi mijlocii (înălțimea variază între 21 și 23 cm), frecvente în ceramica de uz comun specifică celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Unul dintre vasele cu toartă se încadrează într-un contur fusiform cu unghiurile umerilor rotunjiți ce se retrag spre baza vasului în formă conică. Diferența pronunțată dintre diametrul bazei (9 cm) și cel al gurii (13 cm) vasului face ca silueta acestora să câștige mult în înălțime. Toarta sub formă de bandă este în secțiune dreptunghiulară ușor albiată pe mijloc. În funcție de profilul buzei deosebim două subtipuri : a) cu buza scundă, teșită la partea superioară orizontală și puternic arcuită la exterior, cu șănțuire interioară pentru capac, acest profil este de aceeași grosime cu pereții vasului (fig. 5/a) ; b) celălalt subtip are un profil relativ înalt, drept, sub formă de bandă de aceeași grosime cu pereții vasului (fig. 5/b). Caracteristic pentru acest grup este ornamentul format dintr-un fascicul de caneluri orizontale dispuse pe umărul vasului. Această formă de vas des întâlnită în așezarea de la Suceava [9] are apropiate analogii cu o serie de descoperiri de la Iași, Baia, Siret, Coconi, Păcuiul lui Soare [10].

9 Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 60.

10 Al. Andronic, *Iași, până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, 1986, p. 49 și urm. ; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia, în secolele XIV—XVII, vol II*, Iași, 1984, p. 189 și urm ; Mircea D. Matei, Emil Emandi, *Orașul Siret în lumina cercetărilor arheologice*, sub. tipar ; N. Constantinescu, *Coconi*, București, 1972, p. 109 și urm ; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, vol II, București, 1978, p. 49 și urm.

1.2. *Farfuriile.* Această formă este semnalată printr-un singur exemplar cu profilul întreg (fig. 6). Lucrată din pastă foarte fină, de culoare roşietică, cu fund plat (diametrul 10 cm), pereţii uşor arcuiţi, farfuria avea buza lată (3 cm), trasă orizontal (diametrul gurii 25 cm) şi cu marginea puţin îngroşată şi rotunjită. Farfuria era ornamentată cu un fascicul de linii incizate orizontal şi ondulat pe exteriorul buzei.

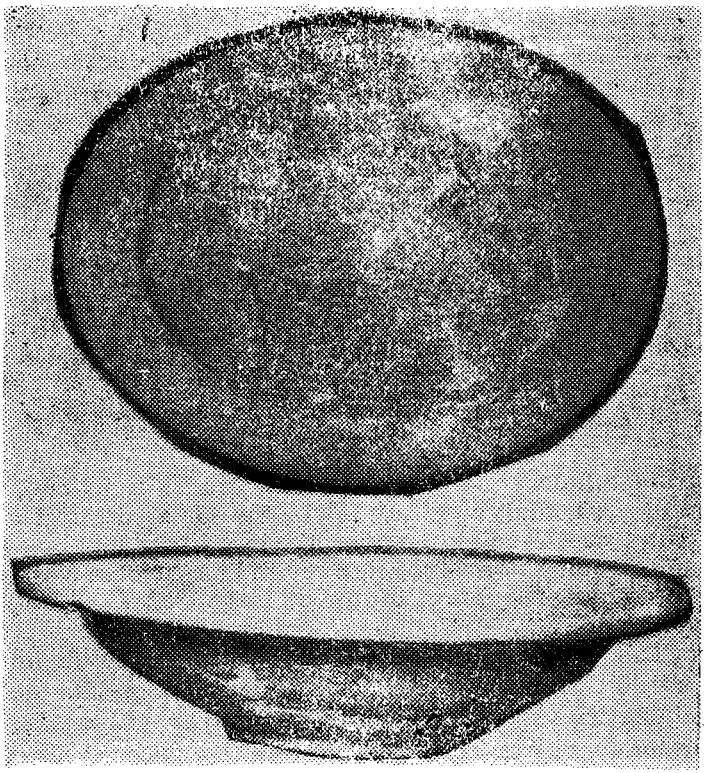

Fig. 6. Ceramică nesmălţuită. Farfurie.

1.3. *Străchinile* (13 exemplare) au în general corpul conic, adânc şi mai puţin larg, cu picior inelar. (La Cconi şi Păcuiul lui Soare, străchinile au fundul drept) [11]. Deosebim două subtipuri cu variante în funcţie de forma marginală a buzei şi înclinarea pereţilor. Subtipul I (fig. 7/a) respectă în mare linia caracteristică străchinii smălţuite. Peretele evazat conic face la întâlnirea cu buza vasului un unghi care poate avea înclinaţii diferite, de aici apar şi cele două variante : a) buza dreaptă, cu marginea îngroşată şi rotunjită sau teşită spre interior, la

11 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 132 ; Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. III, p. 57.

exterior profilul buzei este bine delimitat de o şănţuire ; b) buza răsfrântă spre exterior şi cu marginea uşor subţiată. În subtipul II am inclus strachina cu acelaşi profil ca primul descris mai sus, cu deosebirea că pereţii vasului se înscriu într-o linie uşor arcuită, contactul dintre buză şi pereţii acestuia făcându-se în unghi obtuz (fig. 7/b). Diametrul gurii variază între 13 şi 16 cm. În ceea ce priveşte înălţimea, străchinile sunt scunde (8—10 cm), toate fiind prevăzute cu picior inelar. Majoritatea acestor vase sunt ornamentate pe suprafaţa exterioară a buzei cu motive liniare incizate. Străchinile de la Suceava îşi găsesc replica în cele descoperite în aşezările de la Baia şi Orhei [12].

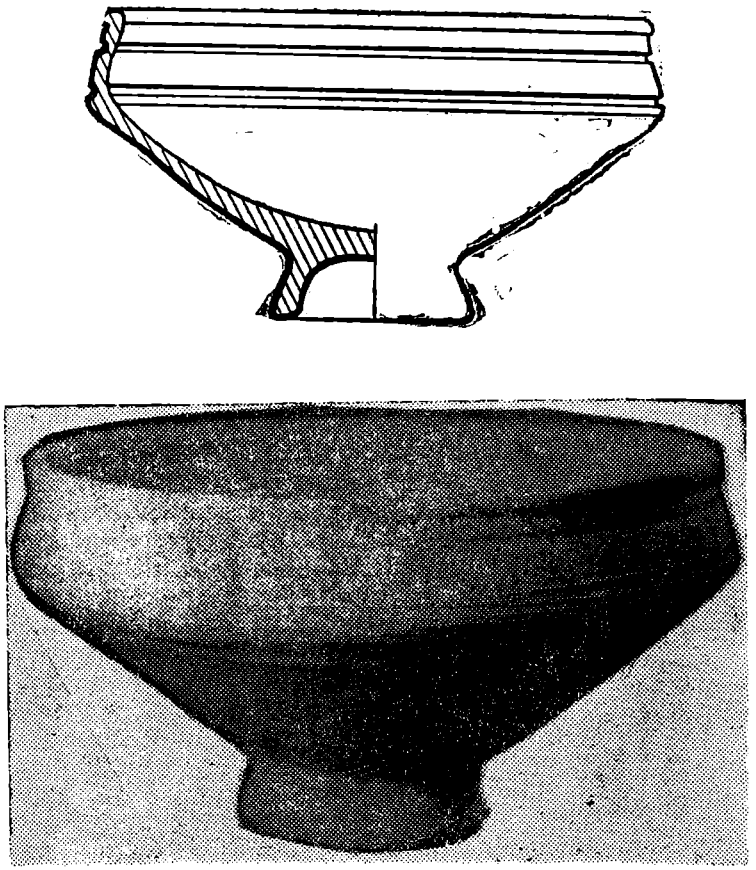

Fig. 7. Ceramică nesmălţuită. **Străchină (subtipul a).**

12 Eugenia Neamţu, Vasile Neamţu, Stelea Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 207 ; E. N. Abizova, P. P. Bîrnea, A. O. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orheia (perioada Hoardei de Aur)*, Chişinău, 1981, p. 59—60.

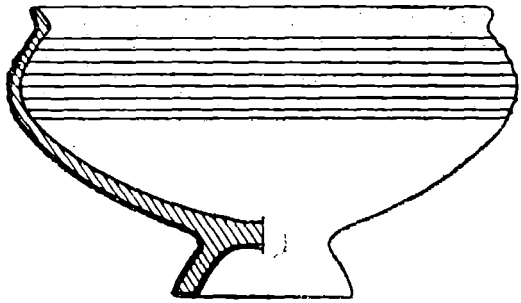

Strachină (subtipul b).

1.4. *Castronul* (3 exemplare) este o formă des întâlnită în complexele descoperite la Suceava. Tipul caracteristic este cel cu pereții drepți sau ușor înclinați spre fundul plat al vasului (diametrul gurii 29 și 35 cm ; diametrul fundului 22 și 28 cm). Cele două exemplare atribuite

Fig. 8. Ceramică nesmălțuită. Castron cu cioc de scurgere.

Castron cu patru torți.

acestui tip au buza în continuarea pereților trasă oblic spre exterior aproape orizontal (fig. 8). Unul din aceste vase este prevăzut cu cioc de scurgere. Al doilea tip este de formă tronconică, prevăzut cu patru torți și are marginea trasă în sus și ușor răsfrântă spre exterior (diametrul gurii 29 cm, diametrul fundului 12,5 cm). Torțile se prind direct din buza vasului. Castroanele, indiferent de tipul căruia îi aparțin, sunt ornamentate fie cu fascicule de linii incizate drept, fie cu un brâu alveolat aplicat sub profilul buzei vasului. Ele își găsesc o analogie perfectă la Baia și Iași [13], de unde provin piese asemănătoare, datate în aceeași perioadă.

1.5. *Vas de provizii* (fig. 9). Se știe că în așezarea de la Suceava [14] sunt atestate vasele de provizii largi și înalte, fără torți și cu pereții groși de 1,5 cm. Vasul are forma de borcan cu gura îngustă (25 cm) în raport cu diametrul maxim (42 cm) și înălțimea sa (58 cm) ; gura vasului are buza groasă bine rotunjită și cu o puternică nervură sub ea. Interiorul are o evidentă șănțuire specifică vaselor acoperite cu capac. Pereții vasului coboară din umerii bombați ai acestuia pe o linie conică spre fundul său plat. Vasul este ornamentat pe umăr cu o bandă de linii incizate orizontal. Asemenea vase sunt cunoscute la Zimnicea și Coconi [15], iar în Moldova la Siret [16].

1.6. *Capacele* (fig. 10) sunt legate funcțional de alte forme ale ceramicii uzuale și anume de oale cu toartă, oale-borcan și urcioare. De forma unui corp conic și ușor bombat, gol în interior și prevăzut fie cu toartă, fie cu buton, baza acestora se sprijină pe o ramă circulară. Ținând cont de înfățișarea acestora observăm prezența a două variante : a) majoritatea exemplarelor descoperite aparțin tipului clasic de capac (3 bucăți) cu buton central, având capătul plat sau ușor

13 Eug. Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 204—205 ; Al. Andronic, *op. cit.*, p. 55.
14 Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 60.
15 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 121—122.
16 Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, mss.

Fig. 9. Ceramică nesmălţuită. Vas de provizii.

conic (fig. 10/a), cu gura largă de 13—15 cm ; b) acestei variante îi aparţine un singur exemplar ornamentat pe rama inferioară cu un brâu alveolat, capacul dispunând de o toartă de prindere sub formă de ghirlandă (fig. 10/b). Capacul de oală este o formă prezentă în toate aşezările medievale. Cele mai apropiate analogii le putem stabili cu piesele descoperite la Baia, Coconi şi Vorniceni-Tutova [17], unde se găsesc toate variantele descrise mai sus.

2. *CERAMICA SMĂLŢUITĂ*

Alături de ceramica comună, ceramica smălţuită a apărut în cantitate neobişnuit de mare, depăşind proporţia de 60% din întreaga cantitate depozitată. Acest fapt indică uzualitatea categoriei nu numai ca o marfă de lux, ci, probabil, şi cu rosturi decorative, ca în cazul ceramicii de import. În cadrul acestui depozit se întâlnesc multe forme standardizate, dar şi unele mai puţin obişnuite. Spre deosebire de ceramica nesmălţuită, pasta marii majorităţi a produselor smălţuite este foarte îngrijit lucrată din argilă bine cernută cu cea mai mare atenţie de orice fel de impurităţi şi cu o compoziţie chimică foarte omogenă.

17 Eug. Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit*,. vol II, p. 204 ; N. Constantinescu, *op. cit*., p. 123 ; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare (secolele XI—XVII)*, Bucureşti, 1982, p. 110—112.

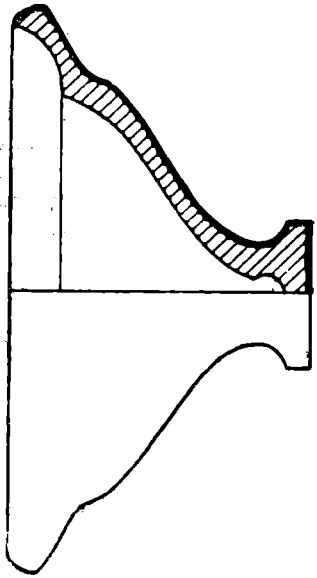

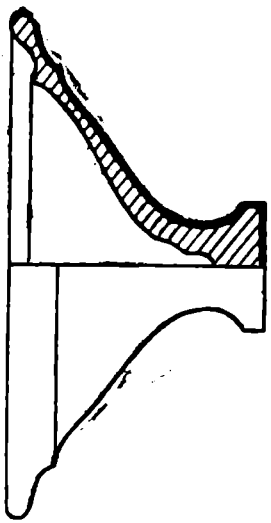

Fig. 10. Ceramică nesmălțuită. Capace (varianta a și b).

Caracteristica acestei ceramici arse oxidant (roşie fină) o constituie smalţul monocrom — verde cu intensităţi diferite de la deschis la foarte închis — aplicat fie pe faţa interioară, în cazul vaselor întinse (străchini-farfurii), fie şi pe suprafaţa exterioară în cazul vaselor de capacitate mică (străchini). În general, s-a admis că această tehnică a smalţului monocrom este proprie olăriei româneşti de la est de Carpaţi şi celei din vechea Georgie şi Armenie [18], cu care am avut permanente contacte artistice. Smalţul, ca element decorativ, a fost aplicat simplu sau combinat cu alte tehnici şi anume incizia (sgraffito) şi excizia (champlevé). Anumite observaţii în legătură cu ceramica smălţuită din cadrul acestui depozit ne-au determinat să formulăm o grupă separată — ceramica de import. Tipologia categoriei ceramicii smălţuite locale am făcut-o în funcţie de forma acestora.

2.1. *Străchinile.* Ca şi cele nesmălţuite, acestea au drept suport un picior inelar, cu pereţii evazaţi tronconic în partea inferioară şi cu o margine caracteristică, înălţată perpendicular sau uşor înclinată (fig. 11). De aceeaşi înălţime cu farfuriile, străchinile — vase mai strânse

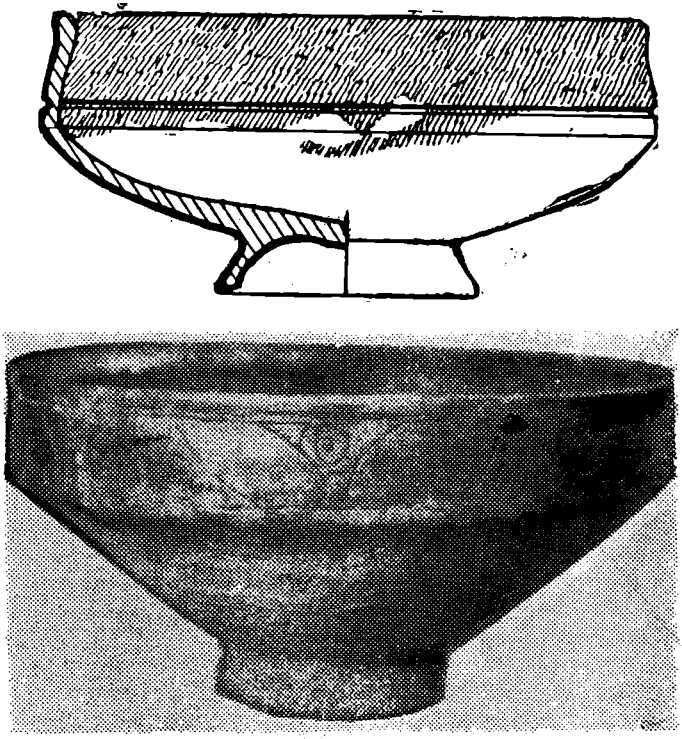

Fig. 11. Ceramică smălţuită. Strachină (subtipul a).

18 Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *Ceramica românească tradiţională*, Bucureşti, 1974, p. 50—51.

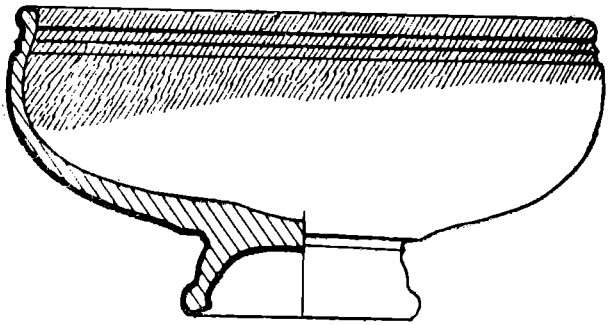

Strachină (subtipul b).

la gură (14—15 cm ; 20—21 cm) — sunt mai adânci. Statistic, ele sunt mai puţin numeroase (6 bucăţi) decât farfuriile-strachină (14 bucăţi). Distingem în cadrul străchinilor două grupe : a) cu pereţi tronconici, buza specifică acestei variante se înalţă vertical şi se subţiază spre partea superioară având o slabă înclinare spre interior şi evidenţiază o şănţuire exterioară. Buza acestui vas face un unghi aproape drept cu partea inferioară a pereţilor (fig. 11/a) ; b) pereţii vasului sunt uşor arcuiţi în unghi obtuz, iar profilul buzei care se trage spre interior este rotunjit şi uşor teşit spre exterior (fig. 11/b). Ornamentarea s-a făcut fie în tehnica inciziei şi exciziei, fie completându-se din punct de vedere coloristic numai suprafaţa interioară şi, parţial, cea exterioară a vasului. Adesea, în nuanţarea cromatică a vaselor (numai la cele decorate) este limpede că angoba a jucat un rol important (smalţuri gălbui-verzui până la verde închis). Elementul spiral (fig. 11/a), lujeri stilizaţi şi palmete ca şi baghete oblice sau reţele de baghete prinse în cerc, sunt principalele motive întâlnite la aceste categorii de vase.

Singurele analogii pe care le putem, deocamdată, stabili sunt cele de la Păcuiul lui Soare, Baia, Orhei şi Costeşti [19].

2.2. *Strachina-farfurie* (fig. 12) este identificată printr-un număr de 14 exemplare, sprijinite pe suport inelar, având în dreptul gurii

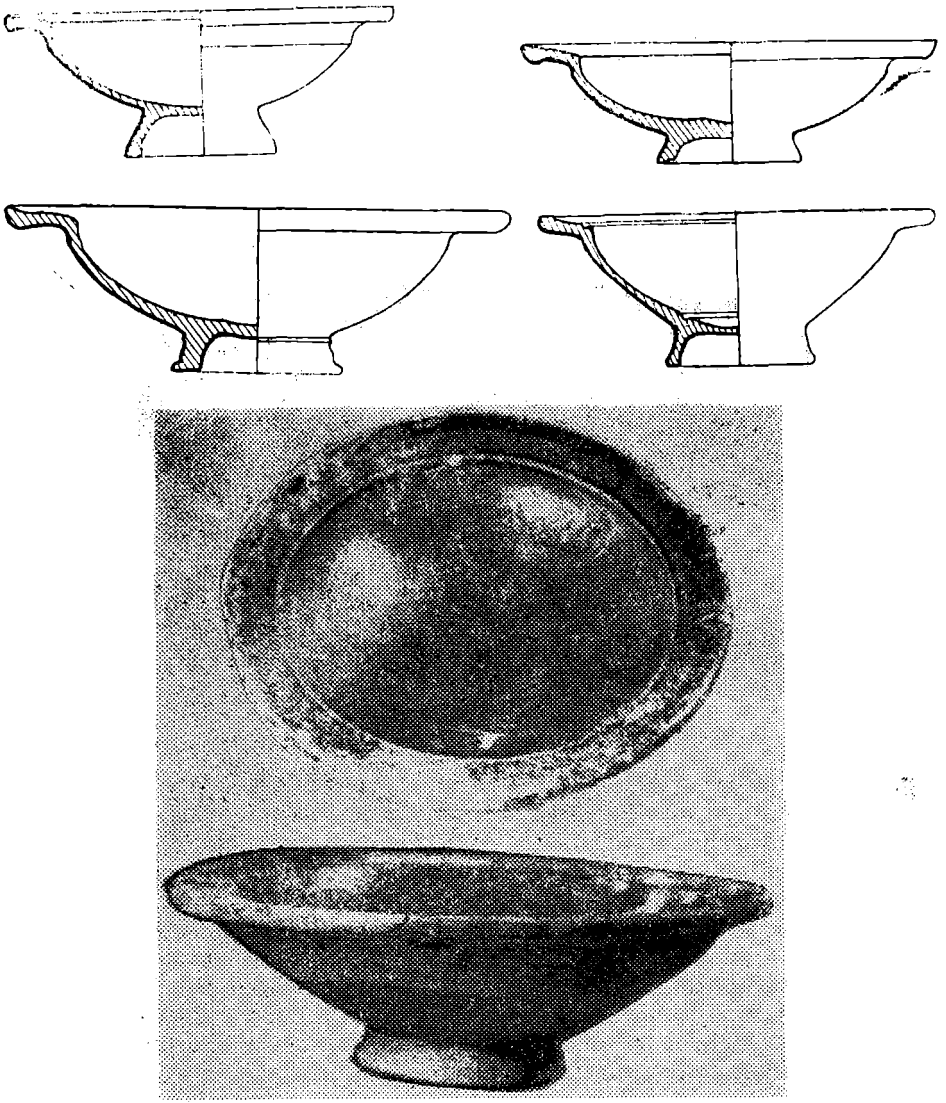

Fig. 12. Ceramică smălţuită. Strachina farfurie.

19 Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 76 ; Eug. Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol II, p. 22 ; E. N. Abizova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 57 ; L. L. Palevoi, Gorodskae gončarstov Pruto-Dnestrov, v. XIV-veche, Chişinău, 1969, p. 145—147.

diametre cuprinse între 16—18 cm şi 20—22cm ; înălţimea este, de asemenea, variabilă cuprinsă între 5 şi 6 cm. Deosebim un singur tip cu buza lată de 2 cm, trasă aproape orizontal şi terminată cu marginea îngroşată şi uşor înălţată sau cu marginea marcată pe suprafaţa interioară de un prag, precum şi profilul buzei drept fără nici un fel de îngroşare, pereţii groşi de peste 1 cm se arcuiesc creând un corp semisferic, uneori marcat de un prag. În toate cazurile smalţul verde, de nuanţe diferite (de la verde deschis la verde foarte închis) a fost aplicat fără acel strat subţire de angobă ; această categorie de vase nu a fost ornamentată în nici o tehnică. Din succinta prezentare a acestei grupe de vase smălţuite se detaşează farfuria-strachină cu diametrul gurii de 25 cm (fig. 12/a) şi cu marginea (3,5 cm) marcată de două praguri îngroşate rar întâlnită în Moldova şi cu o frecvenţă mai mare în zona Caucazului şi a Krâmului [20]. În rest, variantele pe care le-am prezentat cu o largă răspândire, în special ca formă, se găsesc în tot spaţiul carpato-balcanic.

2.3. *Urcior*. Comparativ cu celelalte forme, fragmentele de urcioare smălţuite sunt mai puţin numeroase. S-a păstrat doar un singur exemplar întreg (fig. 13). De formă globulară, prevăzut cu gât înalt tubular

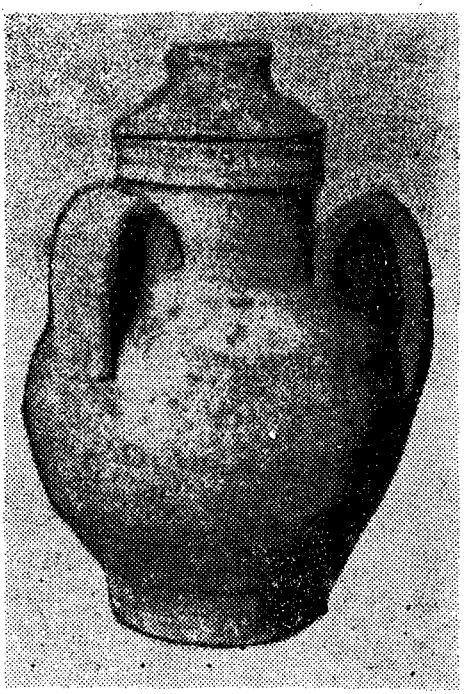

Fig. 13. Ceramică smălţuită. Ulcior.

20 Pentru bibliografia problemei, vezi E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *Vestigiile Orheiului Vechi (perioada Hoardei de Aur)*, p. 56 şi 92.

(diametrul gurii 9 cm) și buză lată sub formă de bandă, vasul are un suport scund, plat ; din zona gâtului pornesc trei torți în secțiune dreptunghiulară care se sprijină pe umărul vasului. Vasul a fost în întregime smălțuit în verde oliv deschis, cu excepția suportului. Prevăzut cu capac de mici dimensiuni și cu buton de prindere, urciorul avea o înălțime de 21 cm. Materiale asemănătoare au fost descoperite la Coconi (urciorul cu trei torți) și Păcuiul lui Soare (urciorul de formă globulară) [21].

3. *CERAMICA SMĂLȚUITĂ DE IMPORT*

Am grupat aici numai vasele întregi (pe care le vom descrie pe fiecare în parte) care se disting față de celelalte amintite mai sus prin unele trăsături caracteristice legate de pastă, culoare și ornament ; fiecare în felul său se individualizează în cultura materială medievală din Moldova. În sensul acesta ținem să subliniem de la început că avem de-a face cu o ceramică eterogenă ca aspect, care a fost adusă la Suceava din centre diferite fie din zona balcanică, fie din Orientul Apropiat. Dovada o face nu numai stilul diferite de ornamentare, dar mai ales compoziția lutului și tehnica de ardere. Astfel, avem vase fie executate din caolin și pastă de foarte bună calitate (nisipul nu este de loc vizibil), de culoare roșietică spre roz, sau spre un maro deschis, fie din pastă extrem de fină (nisip extrem de fin amestecat cu var „cimentat" și un clei special) de culoare cenușie.

3.1. *Strachină* (diametrul gurii 25 cm ; diametrul bazei 9 cm ; înălțimea 16 cm). Lucrată dintr-o pastă extrem de fină și perfect arsă, având o culoare roz, vasul este de formă tronconică, cu pereții ușor arcuiți din care pornește în unghi buza înaltă și ușor oblică, trasă în sus (fig. 14). Marginea de sus a buzei este rotunjită și are dispus la ex-

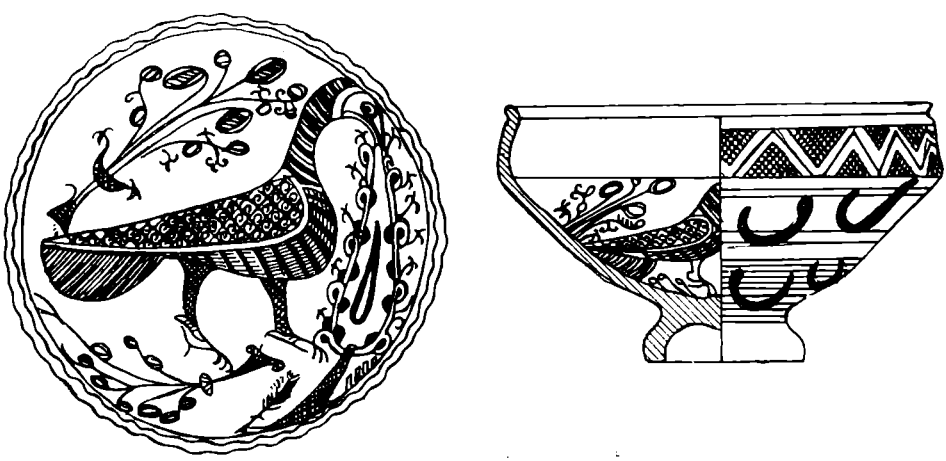

Ceramică smălțuită de import. Strachină.

21 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 140 ; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 94—95.

Fig. 14. Ceramică smălțuită de import. Strachină.

terior o șănțuire ; suportul vasului este inelar (Standring). Un smalț strălucitor, galben auriu, cu tente mai închise, asemenea zahărului ars, de foarte bună calitate, compact, gros și sticlos este așternut uniform pe suprafața sa interioară. Vasul a fost decorat în tehnicile sgraffito și champlevé : astfel, interiorul vasului este ocupat central de un porumbel însoțit de motive florale care-l încadrează în mod armonios. Porumbelul în poziție normală prinde în cioc un chiparos de factură orientală, în spatele său este reprezentat arborele vieții redat în mod schematic în „stil spiral" (motivele sunt derivate mai ales din vrejul cu „cârcei", îmbinat cu palmete și semipalmete). Se consideră că prezența arborelui însoțit de anumite păsări (în speță porumbei), trebuie pusă în legătură cu ceremoniile funerare și de pomenire a morților. De asemenea, s-a constatat că motivul porumbiței, asociat cu pomul vieții specific Orientului, apare numai în olăria persană și islamică [22]. Exte-

22 Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*,, p. 53.

(pete verzi sub culoare). Spațiile dintre frunze sunt ocupate de două cercuri concentrice (incizii maronii) care ne sugerează forma „ochiului".

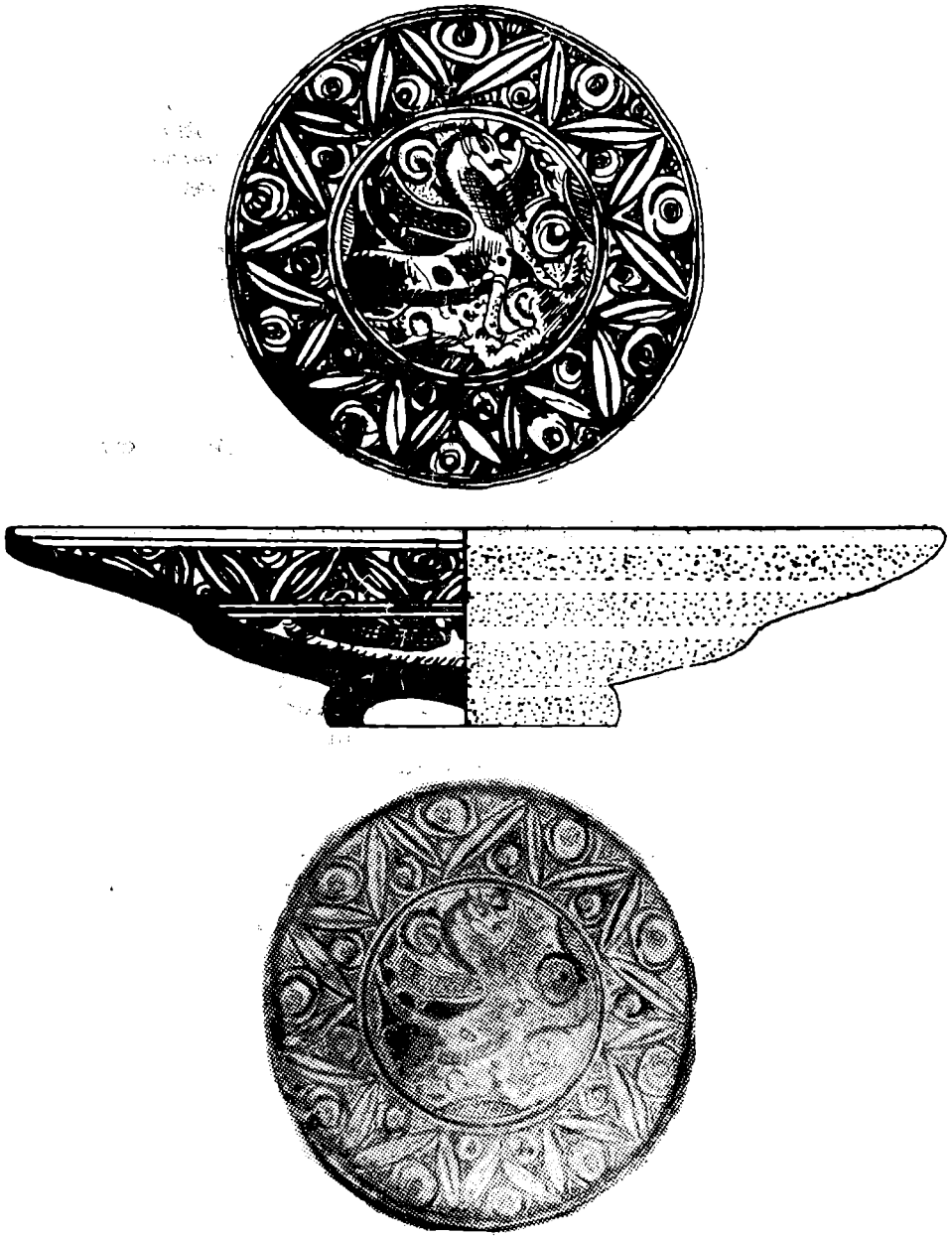

Fig. 15. Ceramică smălțuită de import. Taler.

Motivul ornamental — grifonul — este bine pus în evidenţă de contrastul coloritului care merge de la verde oliv la verde închis şi maro. Exteriorul vasului, cu excepţia suportului inelar, este smălţuit în verde oliv cu nuanţe maronii ; atât umărul vasului, cât şi buza sa exterioară sunt brăzdate de trei caneluri.

O altă piesă, de factură apropiată. este (diametrul gurii 27 cm ; diametrul bazei 8 cm ; înălţime 6 cm) realizată din aceeaşi pastă ca şi primul taler, dar se deosebeşte de acesta numai prin motivul ornamental (fig. 16). Smalţul verde oliv, cu nuanţe maronii şi verde închis şi-a pierdut din reflexe datorită arderii secundare. Fundul vasului este ocupat de un peşte voluminos a cărui coadă este răsucită sub el ; buza interioară este ornamentată în tehnicile sgraffito şi champlevé, ca de altfel, întreg vasul, ce cuprinde două registre cu acelaşi desen compus dintr-o linie frântă, în zig-zag, combinată între spaţiile lăsate, cu triunghiuri. Exteriorul acoperit cu smalţ este decorat cu caneluri larg vălurite.

După formă, ambele talere descoperite la Suceava reprezintă continuarea unui tip bizantin mai vechi, cu analogii aproape identice la Păcuiul lui Soare şi Orhei [29]. Talere asemănătoare apar la Constantinopol şi Corint în secolele XI—XII [30]. Grifonii, întâlniţi atât pe cahle (Suceava) [31], cât şi pe ceramica smălţuită (Păcuiul lui Soare) sunt imagini ce descind din mitologie sau din repertoriul fantastic al Orientului [32], cunoscute fiind în acest sens legăturile permanente ale coloniei armeneşti de la Suceava cu oraşele de la nordul Mării Negre şi cu cele din Armenia [33]. Motivul peştelui, reprezentând în simbolistica artei paleocreştine imaginea lui Iisus (apelativul gnostic al lui Iisus — Ihtus, însemnând totodată şi peşte), s-a perpetuat şi în olăria smălţuită fie de la Păcuiul lui Soare [34], fie din Chersones [35] prin intermediul culturii bizantine. Aceste reprezentări zoomorfe au fost combinate cu linii alternativ drepte şi ondulate, precum şi cu perechi de frunze înclinate una spre alta, motive bine cunoscute în ceramica smălţuită de la Costeşti şi de pe Volga inferioară [36].

---

29 Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, p. 69 (grup. II, cu marginea foarte lată — 6 cm) ; E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 68 (fig. 32—33).

30 Robert B. Stevenson, *The Great palace of the byzantine Empeross. The Pottery*, Oxford, 1967, p. 65, pl. 17/28.

31 Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească*, Bucureşti, 1979, p. 147.

32 *Ibidem* ; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 91 ; Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*, p. 53.

33 Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*, p. 39 ; pentru partea documentară, vezi G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicine et Cetatea Albă*, (Bucureşti, 1935) ; Aurel Decei, *Relaţii româno-orientale*, Bucureşti, 1978 ; Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, vol. I, Bucureşti, 1973, p. 47—137.

34 Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 91 (fig. 71/7) ; V. Paraschiva Batariuc, *op. cit.*, p. 51 (pl. 2/1).

35 A. L. Iacobson, *op. cit.* pl. XXVII/107.

36 L. L. Pelevoi, I. A. Rafalovici, O garadskoi keramike Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecia, în M. I. A.,. nr. 4 (70), 1960, p. 176 ; E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 69.

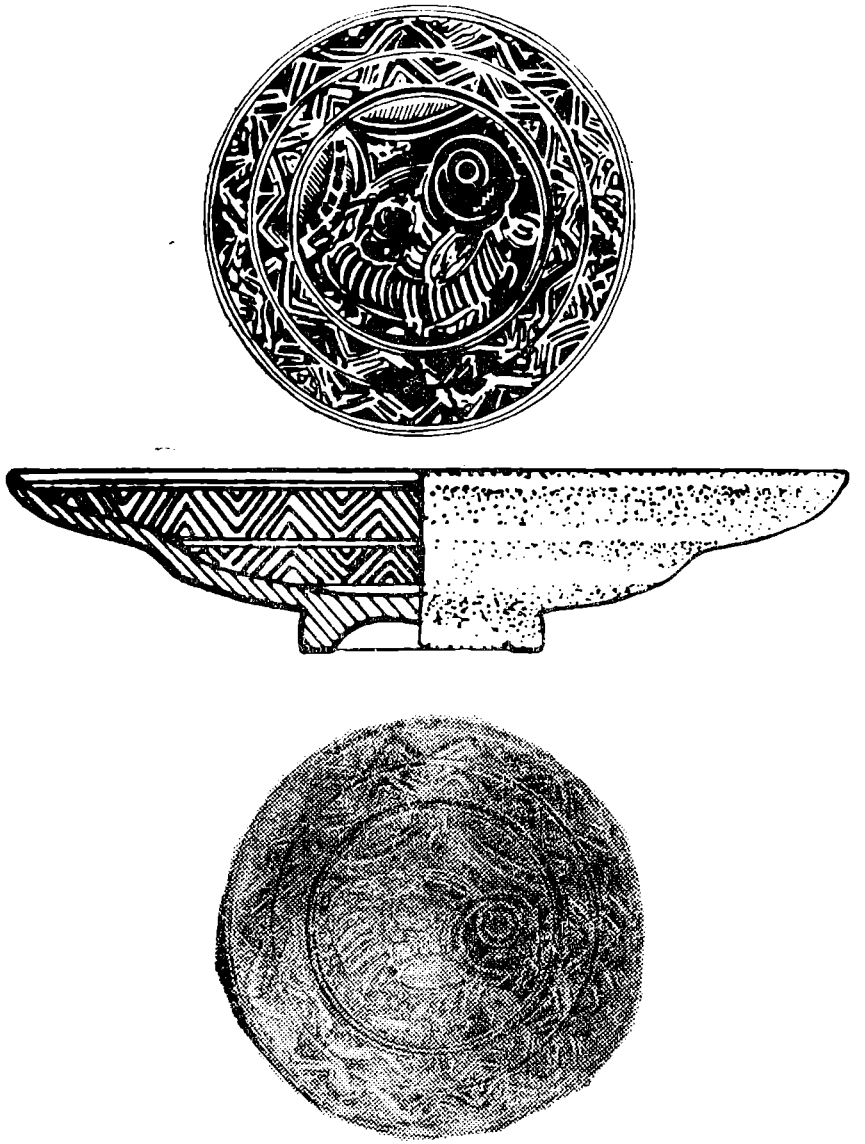

Fig. 16. Ceramică smălțuită de import. Taler.

3.3. *Strachina-bol* (diametrul gurii 26 cm ; diametrul bazei 8,5 cm ; înălțime 13 cm) cu desen policrom pictat sub glazură (fig. 17). Confecționat din pastă „kașină" de culoare trandafirie (această culoare a vaselor se întâlnește mai ales în Asia Centrală și se explică de unii cercetători prin aceea că temperatura arderii „kașinului" nu depășește

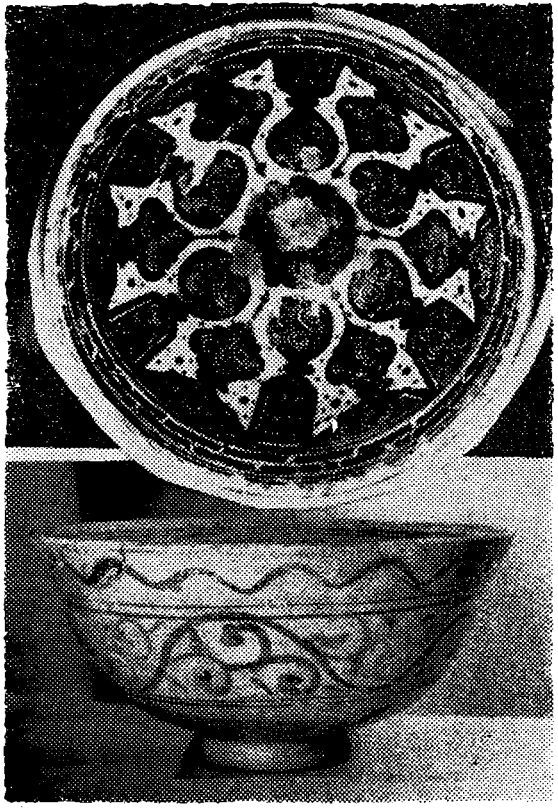

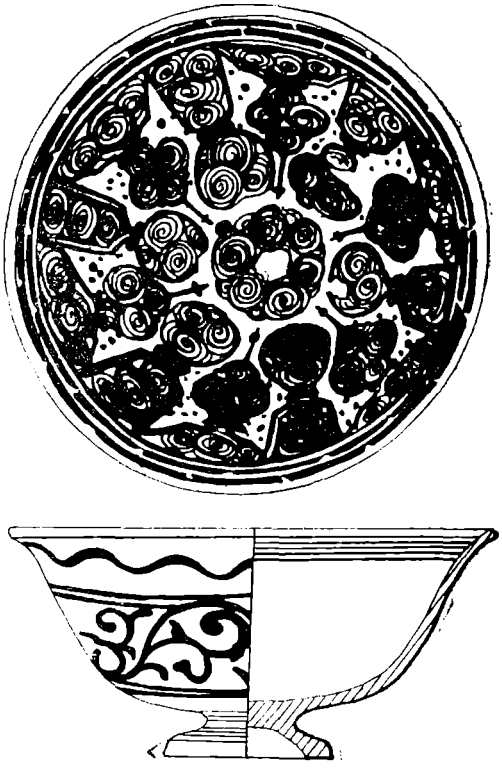

Fig. 17. Ceramică smălțuită de import. Strachină — bol

1 000°) [37], vasul are suport inelar, cu pereții rotunjiți în partea lor inferioară ; buza vasului, ușor arcuită spre exterior, continuă linia de profil a vasului, ea terminându-se cu o margine puțin îngroșată și teșită înclinată spre interior, marcată la exterior printr-o șănțuire ușor vizibilă. La realizarea decorului acestui vas s-au folosit două tipuri de culori : albastru ultramarin de cobalt și negru („biriuzov") [38], la care se utiliza oxid de cupru cu adaos de cositor. Pe fondul alb angobat, interiorul vasului a fost pictat în culori albastre, peste care a fost suprapus ulterior un strat de smalț transparent incolor. În interiorul vasului, la bază, s-a desenat un cerc mare, albastru, ce cuprinde alte șase cercuri mai mici executate din 2—3 linii concentrice albastre pe fond alb; spațiul de curbură al vasului este ocupat de un rând compus dintr-o moscheie cu bulb și o figură umană stilizată ce se succed în alternanță de-a lungul pereților. Desenul este realizat cu albastru ultramarin cu adaos de cobalt. Pe marginea vasului, ușor răsfrântă în afară sunt desenate două rânduri de segmente de linii orizontale de culoare albastră. La exterior, pereții vasului sunt acoperiți de o angobă gălbui-deschisă, peste care s-a desenat cu culoare neagră un desen compus din două registre : partea superioară a vasului a fost ornamentată cu o linie larg ondulată, iar în partea inferioară s-a desenat un vrej în ghirlandă cu cârcei specific stilului „spiral", totul fiind acoperit cu smalț transparent incolor. În interiorul suportului inelar este imprimată litera „E" în pasta crudă a vasului, probabil un semn de atelier al olarului care a confecționat vasul. Modul de ornamentare a vasului este străin de tehnicile sgraffito și chamolevé.

a) Altă *strachină-bol* (diametrul gurii 26 cm ; diametrul bazei 9,5 cm; înălțime 12 cm), executată din aceeași pastă, de formă identică și ornamentată în aceeași manieră, se deosebește de vasul descris mai sus prin compoziția desenului (fig. 18). Astfel, în interiorul vasului, pe fund, delimitat de un cerc alb, este pictat cu culoare albastră un medalion central în care se găsește o floare (margaretă ?) înconjurată de numeroase crenguțe cu frunze. Pereții arcuiți ai vasului sunt ornamentați pe toată suprafața lor cu „baghete" pictate cu albastru ultramarin ; marginea vasului ușor răsfrântă în afară este acoperită cu mici grupuri de „puncte" discontinuu executate, colorate în albastru și delimitate în partea superioară de un cerc desenat cu cobalt. La exterior, pereții vasului au fost ornamentați peste angoba gălbui deschis cu o linie ondulată și un registru de „baghete" verticale, oblic înclinate, toate de culoare neagră, peste care s-a aplicat un strat de smalț incolor.

Dacă, în alte centre din țara noastră (Păcuiul lui Soare, Putna, Curtea de Argeș) [39] s-au găsit doar fragmente de vase lucrate în aceeași

37 E. N. Abizova, P. P. Birnea, A. A. Nudelman, *op. cit*, p. 71.
38 *Ibidem*, p. 77—78.
39 Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 103—105, (fig. 87) ; N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200—1400)*, București, 1984, p. 140 (fig. 66) ; Gh. I. Cantacuzino, Al. Rădulescu, *Considerații asupra ceramicii descoperite la Mănăstirea Putna în anul 1971*, în SCIVA, 4, 1974, 25, p. 536, (fig 8).

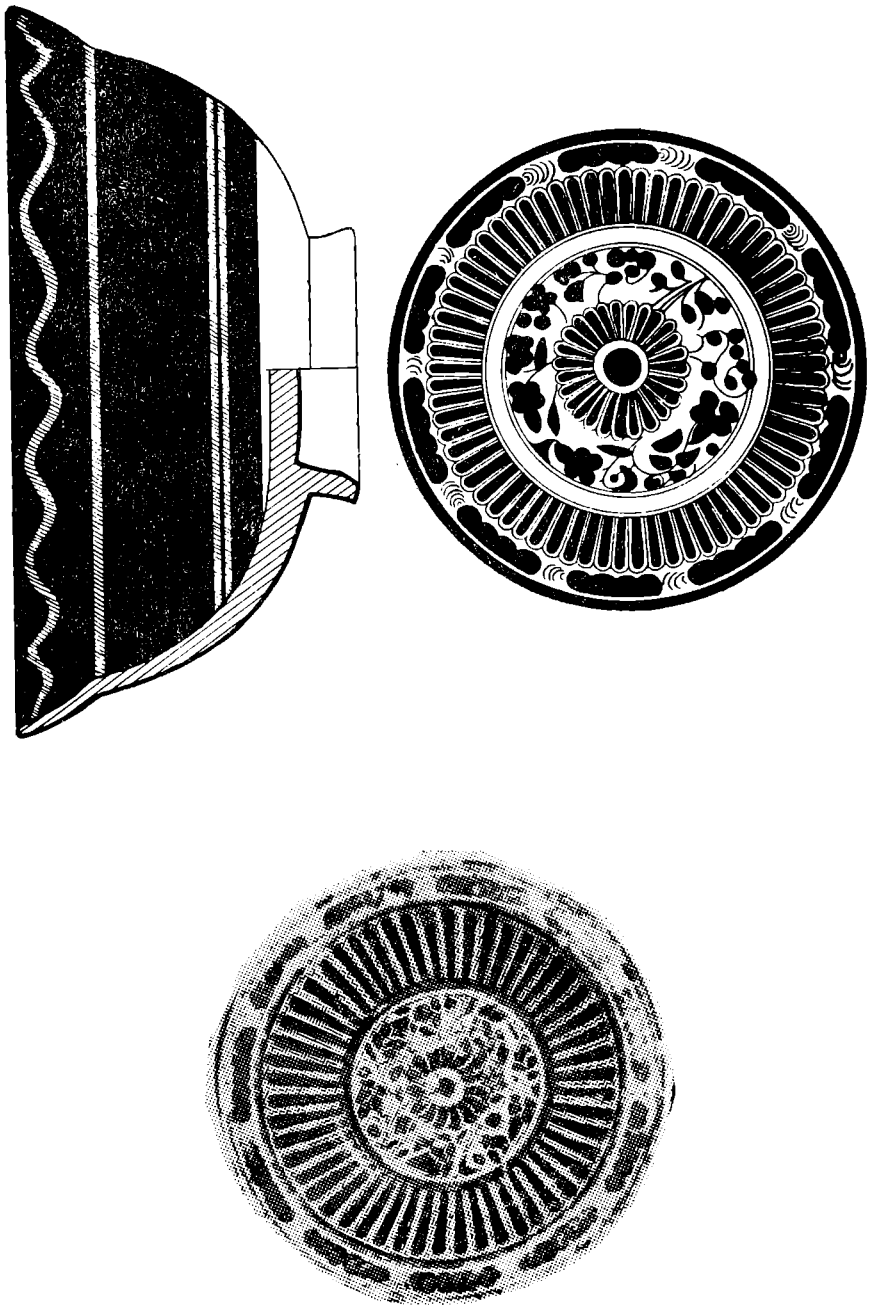

Fig. 18. Ceramică smălțuită de import. Strachină — bol.

tehnică, în schimb la Suceava [40] s-au descoperit vase întregi. De remarcat că în aceeași situație cu Suceava se află și descoperirile de la Cetatea Albă și Orhei [41], unde s-au găsit două exemplare asemănătoare ca formă, dar deosebite ca ornament. Proveniența lor orientală, intermediată de numărul mare de negustori armeni din Suceava, este indiscutabilă. În sensul acesta, cele două străchini-bol își găsesc analogii până la identitate, atât sub aspectul formei, cât și al tehnicii de ornamentare și execuție cu vasele descoperite la Saraia Batu, Saraia Berke [42] și din zona inferioară a Volgăi [43]; asemănătoare cu ceramica de acest tip este și așa-numita faianță „siculo-arabă", larg cunoscută la musulmanii din Iran, Siria și Armenia. Ceramica cu desen negru sub glazură, după părerea lui N. M. Bulatov „este o variantă degenerată a ceramicii clasice (din secolele anterioare, XI—XII) pentru Orientul medieval" [44].

3.4. *Farfuriile* (5 exemplare) descoperite la Suceava au mai multe variante, atât ca decor, cât și ca mărime. Executate numai din pastă „kașină", foarte fină, de nuanță cenușie și gălbui-trandafirie, această categorie de vase pictată ultramarin se înscrie în forma tipică a farfuriilor cu deschideri largi și pereți arcuiți sprijiniți pe un fund inelar, având în dreptul gurii diametre ce depășesc 20 cm. În funcție de profilul buzei deosebim două variante : a) farfurii cu marginea lată de 2,5—3 cm, răsfrântă oblic în afara peretelui lin curbat. Înălțimea vaselor este de 5,6 și 7,5 cm, iar diametrul lor se înscrie între 24,5 și 30 cm, cu excepția unui singur vas ce are doar 18,5 cm ; b) a doua variantă grupează două farfurii al căror perete exterior schițează un prag ce delimitează marginea buzei lățită și trasă orizontal spre exterior, din pereții ușor arcuiți ai vasului. Înălțimea vaselor este de 5.5 și 6 cm, diametrul gurii se înscrie între 22 și 23 cm. În toate cazurile, pictura a fost aplicată peste un strat subțire de angobă. Pictura policromă (ultramarin, auriu și verde) a fost acoperită cu un strat de smalț transparent incolor. În funcție de ornament fiecare vas se individualizează printr-un decor specific :

a) Farfurie cu decor stelar (fig. 19). Din punct de vedere cromatic, vasul se caracterizează printr-un fond de culoare albă, peste care s-a pictat cu albastru de cobalt. În ceea ce privește decorația, constatăm că aceasta este distribuită cu generozitate pe tot interiorul vasului : fundul vasului este ocupat în întregime de o stea cu șase colțuri (steaua este obținută prin suprapunerea a două triunghiuri, dintre care unul răsturnat), fiecare colț fiind prevăzut la capete cu câte un punct bine îngroșat de culoare albastră. În interiorul stelei este desenat un hexagon umplut cu jumătăți de cerc, iar în mijlocul hexagonului s-a schițat contu-

---

40 La cercetarea respectivului depozit am mai participat și muzeografii Mircea Ignat și Vasile Demciuc.

41 A. A. Kravcenko., *op. cit*, p. 90 (fig. 35) ; E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A, A, Nudelman, *op. cit.*, p. 73 (fig. 34, 35).

42 G. A. Fedorov-Davîdov, *Raskopki Hovopo-Sarai*, în S.A., nr. 1, 1964, p. 265.

43 N. M. Bylatov, *Klassifikația kașinnoi polivnoi keramiki zolotoordiiskix gorodov*, în S. A., nr. 4, 1968, p. 101—102.

44 N. M. Bulatov, *op. cit*, p. 104.

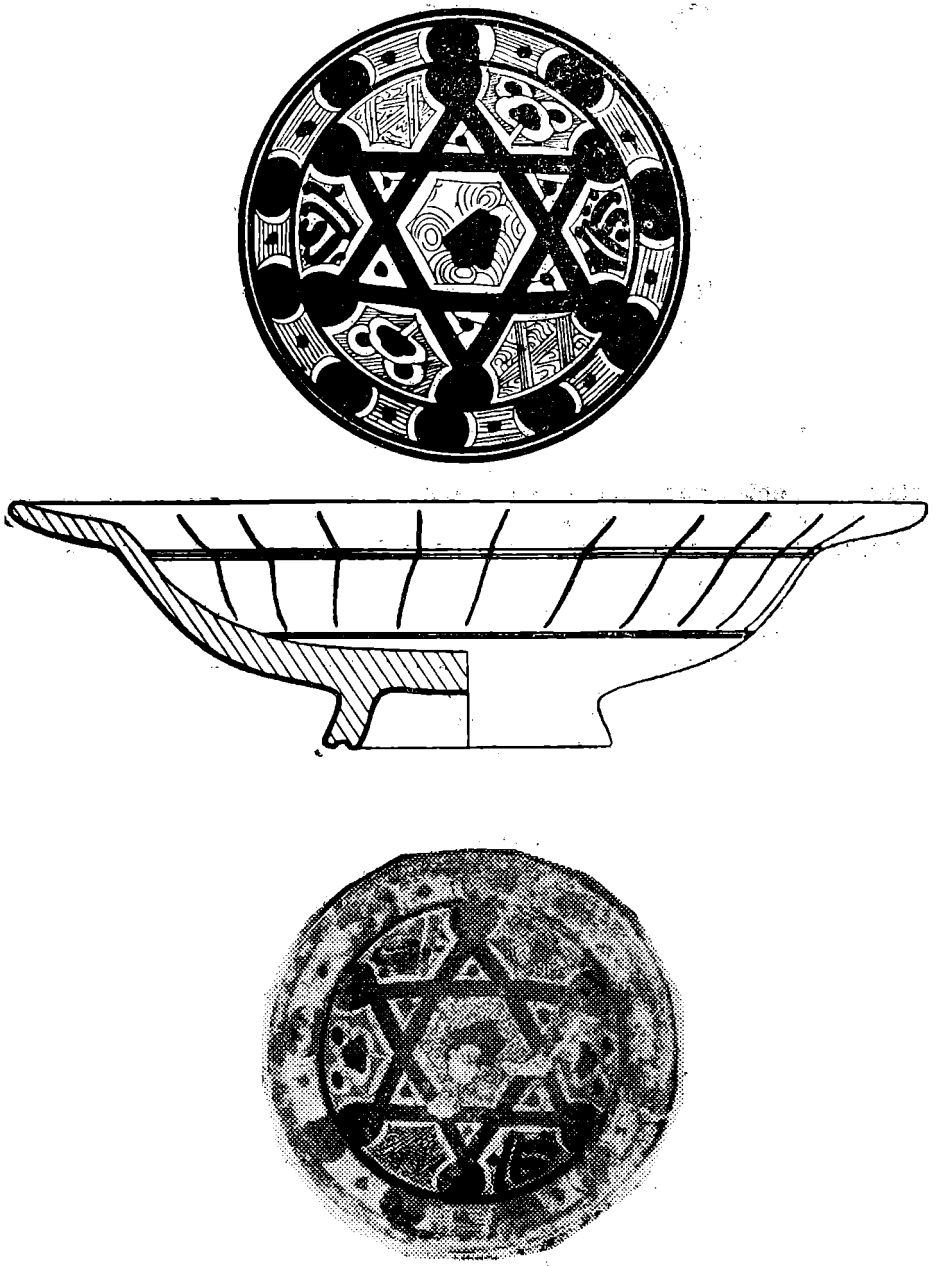

Fig. 19. Ceramică smălțuită de import. Farfurie cu decor stelar.

rul unui cerc neregulat, totul fiind de culoare albastră. Între extremităţile stelei, în zona pereţilor, sunt stilizate mai multe figuri şi semne cuprinse în scuturi (?), dintre care remarcăm un cap uman excesiv de stilizat, cu trăsături (ochi, gură, nas) evident îngroşate ; în alte scuturi este schiţată probabil o scriere cufică (pe unele vase de la Orhei s-a descifrat cuvântul „succes") [45]. Literele sunt pictate cu albastru de cobalt şi ornate cu puncte de aceeaşi culoare. Pe marginea vasului, răsfrânte orizontal în afară, sunt desenate pe fond alb 10 puncte mari, albastre, cu spaţii între ele. unde s-au trasat mici linii orizontale cu câte un mic punct albastru în centru; întreg decorul este delimitat la capetele extreme ale buzei (lată de 3 cm) de două linii orizontale puternic îngroşate de culoare albastră. În exterior, partea superioară a vasului este acoperită cu angobă albă peste care s-au trasat baghete subţiri verticale, de culoare albastră ; de asemenea, trei linii orizontale pictate tot cu albastru delimitează buza şi pereţii vasului de suportul inelar. Totul a fost acoperit cu smalţ transparent incolor. La baza suportului inelar s-a executat şi o mică şănţuire ce individualizează partea inferioară a vasului de cea superioară. Analogii apropiate privind motivul stelar îl găsim în ceramica de la Cetatea Albă şi Orhei [46], unde pe fundul unui bol este desenată cu albastru de cobalt o asemenea stea, iar pereţii vasului sunt ornamentaţi cu „ochiul de păun". Cât priveşte răspândirea acestui ornament stelar cu şase raze, el se întâlneşte în ceramica bizantină din secolul al XIII-lea, fiind caracteristic mai ales cupelor de execuţie musulmană (este cunoscut faptul că ornarea vaselor cu „scriere de urări" intră în tradiţiile orientului musulman) [47]. De asemenea, reprezentarea stelei cu şase raze este un ornament obişnuit în ceramica „kaşină" din Postvolga, Chersones, Sara-Berke şi Dvina [48].

b) *Farfurie cu decor floral şi baghete* (fig. 20). Ornamentarea s-a făcut, ca şi în cazul menţionat mai sus, numai în tehnica picturii. Motivele sunt aceleaşi ca şi la strachina-bol (nr. 3) descrisă mai sus : zona centrală a vasului este ocupată de o floare (margaretă) cu 15 petale, înconjurată de vrejuri prevăzute cu frunze. toate desenate cu albastru ultramarin pe fond alb. Pereţii interiori delimitaţi de două linii orizontale continui de culoare albastră sunt decoraţi cu baghete groase verticale. separate unele de altele prin linii subţiri, de aceeaşi culoare (întreg fondul este alb). Buza vasului (2,5 cm), răsfrântă în afară orizontal, este ornată cu grupe de puncte albastre (5—6) unite, despărţite de linii scurte oblice, trasate cu aceeaşi culoare. La exterior, marginea vasului este ornamentată pe fond alb cu o linie vălurită de culoare albastră. Restul corpului, delimitat de două linii albastre este ornamentat (pe fond alb)

---

45 E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit*, p. 74, 78.
46 *Ibidem*, p. 73—74, (fig. 36) ; A. A. Kravunko, *op. cit.*, p. 73 (fig. 27/9).
47 G. A. Fedorov-Davîdov, *op. cit*, p. 137.
48 N. S. Grajdankina, E. V. Rtveladze, *Vlieanie Xorezma na keramiceskoe proizvodstvo zolotvrginskogo goroda Madjara*, în S. A., nr. 1, 1971, p. 128 : pentru restul bibliografiei vezi lucrarea autorilor E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit*, p. 78.

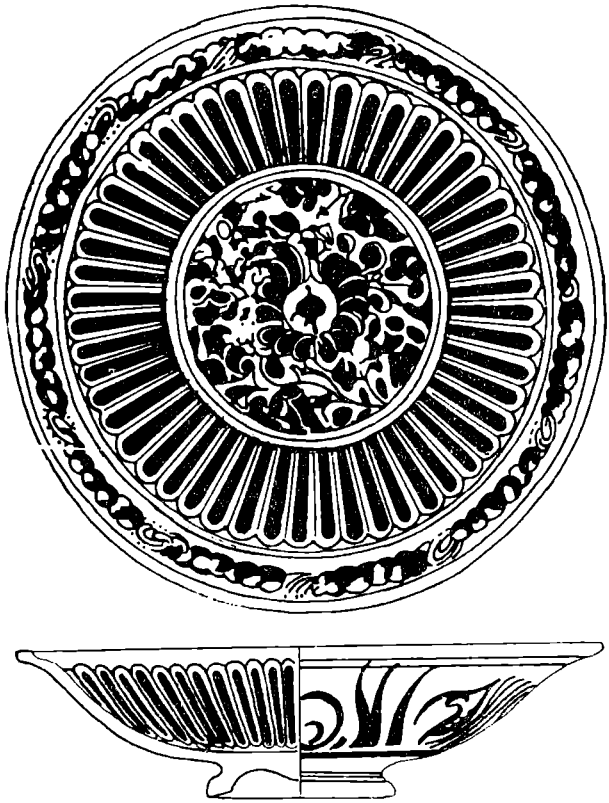

Fig. 20. Ceramică smălțuită de import. Farfurie cu decor floral și baghete.

cu vreji meandrici, cu cârcei, de culoare maro-închis, despărțiți de câte trei baghete desenate cu albastru ultramarin. Un asemenea desen floral cu baghete, aproape identic, s-a descoperit la Putna [49], tot pe o farfurie. Ornamentul cu baghete, socotit ca foarte rar, a mai fost semnalat la Păcuiul lui Soare, Orhei și Cetatea Albă [50]. Vasele descoperite la Suceava se leagă strâns sub raportul decorului de ceramica armeană găsită la Ani [51].

c) *Farfurie cu decor geometric și floral* (fig. 21). Cromatic, ea se remarcă printr-un fond deschis, spre alb, pe care s-a pictat cu verde și maro auriu. Decorul interior pictat constă dintr-un pătrat colorat în verde ce ocupa partea centrală a vasului, în interiorul căruia este de-

49 Gh. I. Cantacuzino, Al. Rădulescu, *op. cit.*, p. 536 (fig. 8).
50 Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 105 ; E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit*, p. 77 ; A. A. Kravcenko, *op. cit.*, p. 90 (fig. 35/1) ; fig. 36.
51 V. A. Șlekovnikov, *op. cit*, p. 71 și urm.

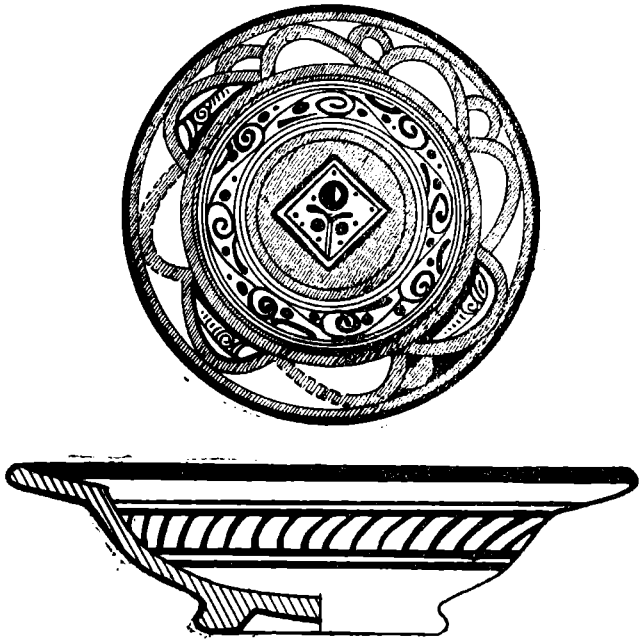

Fig. 21. Ceramică smălțuită de import. Farfurie cu decor geometric și floral.

senat pomul vieții (poate fi interpretat și ca o figură umană puternic stilizată) în cafeniu auriu. Pereții vasului sunt ornamentați cu vrejuri cu cârcei, îmbinați cu palmete și semipalmete, toate de culoare cafeniu-auriu. Umărul vasului este ornamentat cu o bandă circulară groasă, de culoare verde. Buza vasului (2 cm) este ocupată de volute puternic îngroșate, de culoare verde, și de trei delfini (?), cafeniu-auriu. La exterior, partea superioară a vasului este acoperită cu angobă albă peste care s-a desenat cu maro-auriu un registru de linii orizontale ce cuprinde scurte linii verticale — sistem scară, totul fiind acoperit cu smalț incolor. Policromia ne îndeamnă la analogii cu ceramica armeană [52], în schimb compoziția desenului și acuratețea execuției sale (probabil cu foiță de aur, de remarcat că aceasta se exfoliază) îl singularizează în descoperirile de la est de Carpați.

d) *Farfurie cu decor floral și baghete* (fig. 22). Această farfurie face parte din subvarianta „b", cu marginea înălțată vertical și puțin răsfrântă în afară. Culoarea de fond este albă. Decorul interior pictat cu albastru de cobalt se compune din mai multe elemente. Fundul vasului, marcat de două cercuri concentrice, este ornamentat în interiorul acestora cu opt copaci, a căror coroană ovală este desenată cu albastru, ca și tulpina lor. Centrul vasului este marcat de un cerc plin, ultramarin, din care

52 *L'art arménien*, Paris, 1971, pl. 6—9.

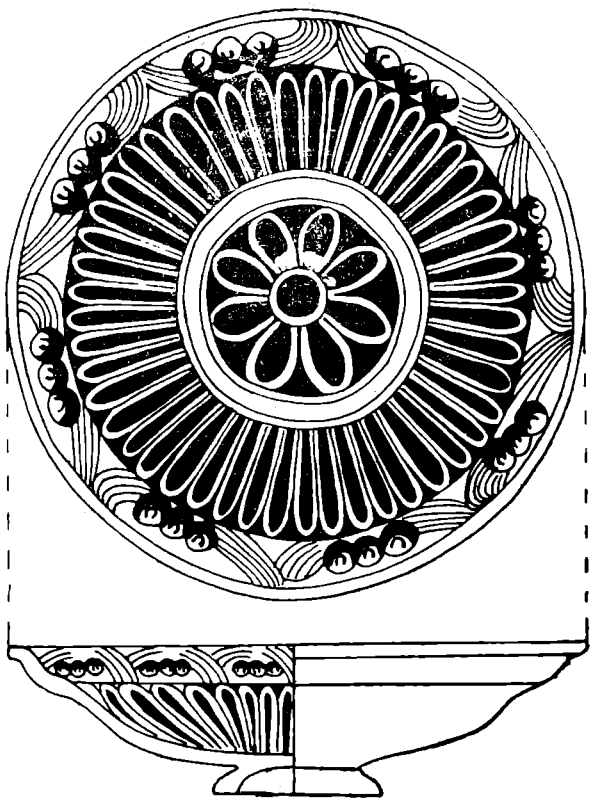

Fig. 22. Ceramică smălțuită de import. Farfurie cu decor floral și baghete.

pornesc tulpinile copacilor. Pereții vasului sunt decorați cu baghete îngroșate, desenate cu albastru și despărțite de spații albe. Buza vasului (3 cm) este pictată cu puncte albastre asociate câte trei și despărțite de linii scurte, ușor curbate. Partea superioară de la exteriorul vasului a fost acoperită cu angobă albă, peste care s-a pictat cu albastru două linii orizontale unite cu linii verticale, în sistem scară, totul acoperit cu smalț incolor. În afara analogiilor apropiate cu vasul descoperit la Putna [53], farfuria de la Suceava își găsește similitudini în descoperirile de la Cetatea Albă și Orhei [54] și în ceramica „kașină" de la Saraia-Batu, Semaha-Kali și Madjara [55].

e) *Farfurie cu chiparoși* (fig. 23). Datorită contrastului mare dintre decorul bogat, pictat cu albastru de cobalt și fondul deschis, alb, acoperit cu smalț lucios, incolor, această farfurie din varianta „b" are, din punct

53 Vezi nota 49.
54 E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit.* p. 73; A. A Kravcenko, *op. cit.*, p. 106, (fig 40/8).
55 Vezi nota 42 și 48.

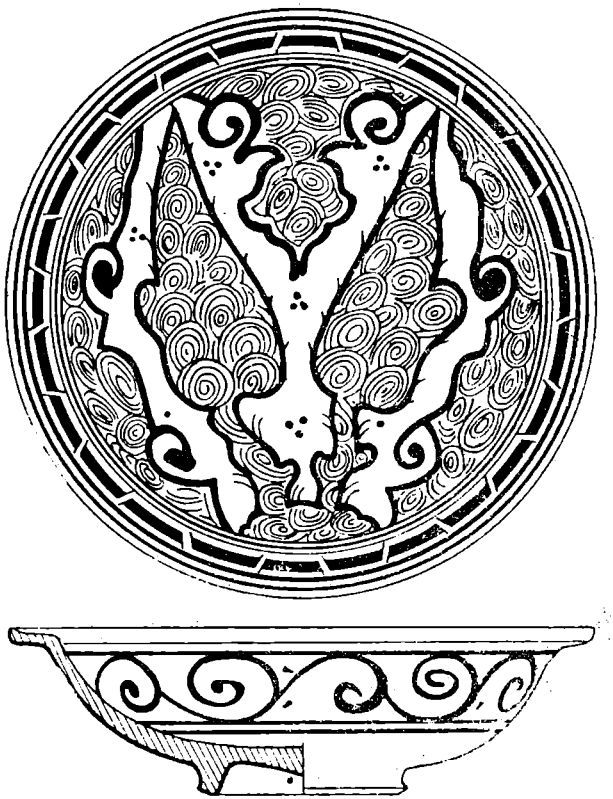

Fig. 23. Ceramică smălțuită de import. Farfurie cu chiparoși.

de vedere cromatic, o tonalitate mai închisă, în ultramarin. Se detașează coloristic partea centrală a interiorului vasului ocupată de doi chiparoși uniți la bază, care se desfac spre vârf ; în acest intrând de formă triunghiulară s-a pictat tot cu albastru, ca și chiparoșii, o moscheie cu partea superioară de forma unui bulb. Atât moscheia, cât și chiparoșii, sunt ornamentați la interior cu o succesiune de cercuri concentrice pe fond alb. În spațiul alb rămas dintre chiparoși s-au pictat câte trei mici puncte cu albastru. Marginile laterale dinspre cei doi chiparoși au fost, de asemenea, umplute cu desene din cercuri concentrice și cârcei pictați în albastru intens. Marginea îngroșată spre capăt este ornamentată, pe fond alb, cu segmente de linii groase albastre, încadrate de două linii orizontale pictate cu cobalt ce delimitează cele două extreme ale buzei. La exterior, partea centrală a vasului a fost acoperită cu angobă albă peste care s-a pictat cu negru vrejuri cu cârcei puternic stilizați și încadrați între două linii orizontale, desenate tot cu negru (smalț de tip „biriuzov"). Interiorul fundului inelar este marcat în pasta crudă cu

litera „E". Compoziția ornamentală a vasului nu ne-a permis, deocamdată, găsirea unor analogii apropiate ; desigur, motivul chiparosului, dar cu un alt desen, îl întâlnim la Păcuiul lui Soare și la Cetatea Albă [56]. Motivul, de factură orientală, își găsește corespondență mai ales ca tehnică și factură de execuție în descoperirile de pe cursul inferior al Volgăi, în Armenia și în Iran [57].

3.5. *Cupele* (fig. 24). Sunt vase executate din caolin, de culoare alb-gălbui, de mici dimensiuni, cu pereții arcuiți, având marginea buzelor simplă, neprofilată, cu o ușoară tendință de îngroșare și evazare spre exterior (diametrul gurii 9,5 cm ; diametrul bazei 4,5 cm ; înălțime 4 cm). Lateral sunt prevăzute cu două „apucători" pline și scurte de formă triunghiulară. Smalțul este de bună calitate, iar culoarea dominantă este cea gălbuie, fără nici un fel de ornament. Analogii apropiate se pot face cu vasele-cupă (varianta I) descoperite la Coconi [58] (spre deosebire de cele de la Suceava, acestea erau ornamentate), ce amintesc de forme orientale dintr-o perioadă mult mai timpurie.

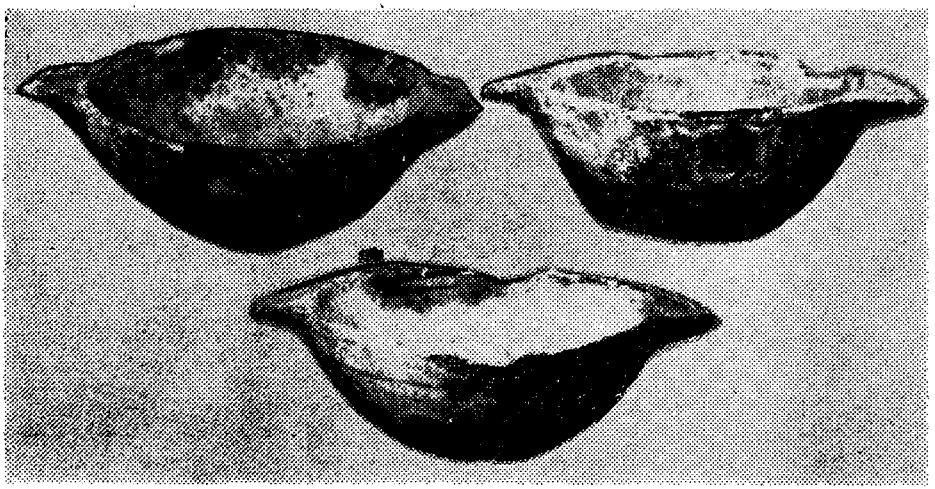

Fig. 24. Ceramică smălțuită de import. Cupe.

3.6. *Urcior cu înfățișare antropomorfă* (fig. 25). Vasul este confecționat dintr-o pastă fină de tip „kașină" de culoare trandafirie, pastă

56 Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 104 ; Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*, p. 53 ; Paul Nicorescu, *Cetatea Albă*, Ed. „Ramuri", Craiova, 1925, p. 30, fig. 24 ; Grigore Avachian, *Cetatea Albă*, în „Boabe de grîu", I, 1930, .1, p. 25—29.

57 L'art arménien, Paris, 1971, pl. 11/4. K. Kafadarian, Dvin i ego raskopki, Erevan, 1952, p. 63.

58 N. Constantinescu, *Coconi*... p. 131 și urm.

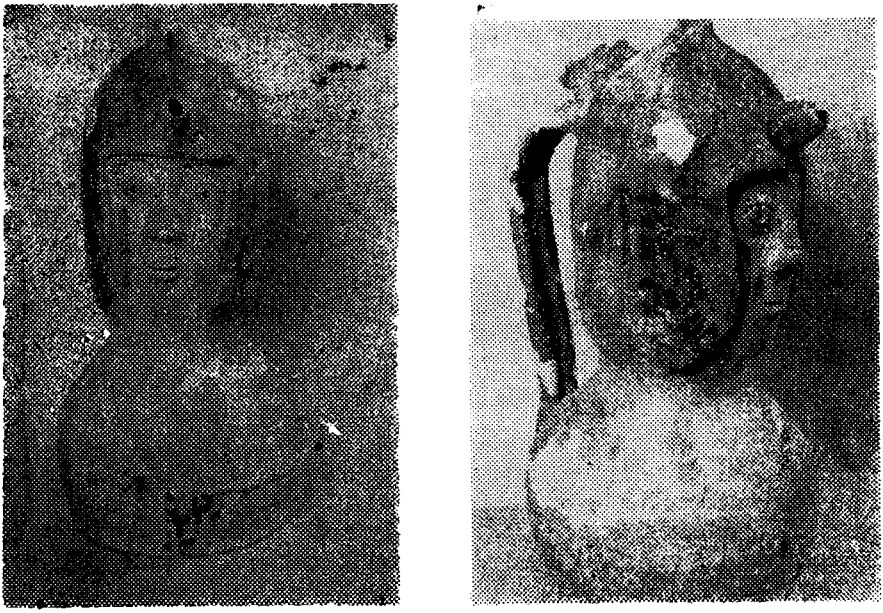

Fig. 25. Ulcior cu înfățișare antropomorfă.

frecvent întâlnită în Asia Centrală [59] și care se explică prin faptul că temperatura de ardere nu depășea 1 000°, grosimea pereților vasului (1,2 cm) prezintă aceeași culoare. Urciorul reprezintă o realizare de excepție atât sub aspectul artistic, prin redarea realistă a figurii umane, cât și prin realizarea tehnică de smălțuire a întregului vas, fiind folosite variate culori de smalț. Partea superioară a urciorului ia forma unui cap de om perfect realizat, cu ochi migdalați, nas drept proeminent, fața ovală, prelungă, bărbie teșită și buze frumos profilate. Capul este acoperit de un coif cu apărători pentru obraz și cu un gurgui în partea de sus. Imaginea este redată într-o evidentă manieră orientală, asiatică, fiind reprezentat probabil un mongol (?). Trecerea de la cap la corpul propriu-zis al ulciorului se face printr-un gât scurt și gros. Corpul rotund cu pereții scunzi, ușor bombați (înălțimea 8,5 cm) este prevăzut cu un suport simplu, plat. Toarta pornește din creștetul capului și se prinde pe umărul vasului, este ovală în secțiune. (Diametrul bazei 10 cm ; lungimea torții 13,5 cm ; înălțimea totală 23 cm ; înălțimea capului 7 cm). In zona capului, urciorul este prevăzut cu două orificii de turnat și băut ; în spatele capului, lângă toartă, avem un orificiu rotund cu buza bine profilată și îngroșată ; în frunte, de asemenea, avem un alt orificiu mai înalt, rotund, dar simplu. Din punct de vedere cromatic, smaltul ce acoperă urciorul înregistrează o gamă largă de nuanțe. Astfel, peste angobă

59 Cf. E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 71.

vasul a fost smălțuit policrom : coiful luptătorului este smălțuit în verde intens, fața, gâtul și pieptul sunt roz-trandafirii, umerii și corpul bombat al urciorului sunt acoperite cu smalț galben, ca și toarta de altfel.

Urciorul de la Suceava, cu figură antropomorfă reprezintă, deocamdată, un *unicat în cadrul culturii materiale din evul mediu sud-est și nord-est european.* Asemenea piese, dar în stare fragmentară, presupunându-se că provin de la urcioare antropomorfe, s-au descoperit doar în Crimeea [60]. Atât pasta din care este realizat, cât, mai ales, tehnica de smălțuire și realizarea acelui smalț de culoare roz-trandafirie sunt tehnici specifice Orientului și probabil se realizau în centre ale Hoardei de Aur [61]. Potrivit surselor etnografice [62], asemenea vase cu figură umană erau folosite ca ritual doar la căsătorie, din ele beau mirii, după care se spărgeau (probabil așa se și explică raritatea lor).

OBIECTE DIN METAL

Materialele din fier și aramă descoperite la nivelul podelei erau mai cu seamă repartizate pe centrul construcției-depozit, în număr relativ mare (75 bucăți), obiecte în totalitate prelucrate și finisate. În grămezi compacte s-au găsit cuie de șindrilă, cazanul, tigăile din aramă și o parte din unelte (burghie, topoare, cuțitoaie etc.). În funcție de utilizarea lor, aceste materiale pot fi împărțite în mai multe categorii : piese provenind de la locuințe, obiecte de uz curent, unelte, mijloace de transport, armament, echipament militar și harnașament, alte obiecte.

4. *OBIECTE DIN ARAMĂ*

Piesele descoperite au întrebuințări destul de variate. Dintre obiectele de uz curent menționăm :

4.1. Urcior din aramă (înălțime 20 cm ; diametrul gurii 7 cm), turtit, acoperit cu oxizi de coroziune, gât tubular (înălțime 8 cm), suport îngust, inelar, cu fund plat.

4.2. Urcior din aramă, turtit, aflat într-un avansat grad de dezagregare datorită arderii secundare ; temperatura ridicată aproape l-a topit.

4.3. Tigaie din aramă (diametrul gurii 23 cm ; diametrul bazei 17 cm ; adâncime 3 cm), de formă rotundă, cu buza ușor înclinată, care s-a păstrat integral, cu excepția cozii, care s-a deteriorat (fig. 26).

4.4. Capac pentru acoperit tigaia (diametrul gurii 23 cm), de formă ușor conică, cu bulb central de prindere și cu marginea dreaptă trasă

60 Evan Stern, *Theodosia und seine Keramik,* Das Museum, Odesa 1906, p. 11 ; W. de Bock, *Les Poteries* Vernissée du Caucase et de la Chimeé în Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France, Paris, 1897, fig. 11—12.

61 cf. E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *op. cit,* p. 51—52,. 79—80 ; de remarcat unele forme asemănătoare, aproape identice, transpuse în metal se întâlnesc (sec. VII—X) în zona Caucazului (A. K. Amîroz, *Xronologhia drevnostei severnogo Kavkaza,* Moscova, 1989, fig. 30, 32).

62 *Etnografia i iskysstvo Moldavii,* Chișinău, 1972, p. 95.

Fig. 26. Obiect din aramă. Tigaie.

în afară (lățime 1,5 cm) pentru a face masă etanșă cu marginile tigăii.

4.5. Tigaie (diametrul gurii 25 cm ; diametrul bazei 21 cm) de formă rotundă, cu adâncimea de 7 cm. Marginea este trasă oblic în sus. Coada tigăii lipsește, resortul de prindere se făcea prin aplicarea unei plăcuțe de aramă (lată 4 cm), prinsă cu două nituri.

4.6. Tigaie deformată în urma prăbușirii peretelui de pe latura de est ; un fragment de buză păstrat are lățimea de 7 cm.

4.7. Vas din aramă, probabil de formă globulară, cu pereții complet striviți ; avea ca toartă de prindere o bară de fier în secțiune rotundă.

4.8. Cazan din aramă (diametrul bazei 62 cm ; diametrul gurii 52 cm; înălțime 31,5 cm) de formă conică, cu pereții ușor ovalizați. Buza evazată în unghi se termină cu o margine dreaptă trasă în sus (fig. 27). Fundul este plat. Sistemul de prindere consta dintr-o toartă în secțiune rotundă prinsă în cele două găuri prin îndoirea capetelor. Deformat în urma prăbușirii tavanului, ars la o temperatură foarte ridicată și menținut multă vreme într-un sol umed, cazanul a trecut complet în produși de coroziune, pereții păstrându-se în proporție de 40%. În urma restaurării sale s-a putut surprinde tehnica de lucru : fundul vasului a constat dintr-o placă rotundă prinsă în două nituri de pereții ușor rotunjiți și prelungiți spre interior cu 7 cm ; de la baza inferioară a pereților (la 8 cm)

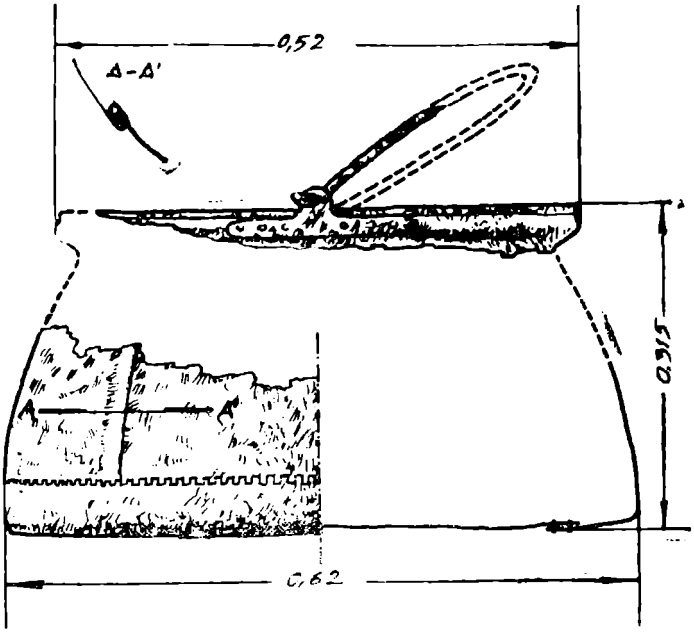

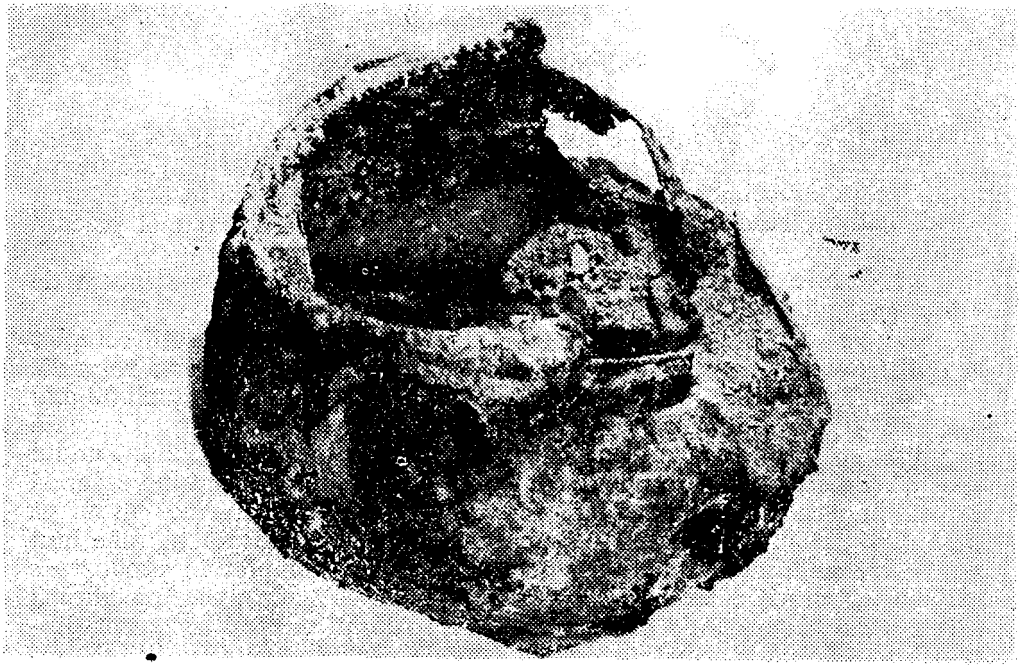

Fig. 27. Obiect din aramă. Cazan.

s-au prins alte două foi de aramă (cu grosimea cuprinsă între 0,9 și 1,3 cm) atât în sistemul „dinților de ferăstrău" prin îmbinare și batere, cât și prin îndoirea celor două foi sub formă de „cârlig", îmbucându-le și presându-le prin batere. Lateral s-au aplicat prin nituire două plăcuțe din fier prevăzute cu gaură de prindere a torții. Atât ca formă, cât și ca dimensiuni această piesă se individualizează, deocamdată, ca un unicat în cultura medievală românească.

4.9. Sfeșnic (fig. 28) pentru fixat într-un suport (înălțime 14,5 cm ; diametrul 2,5 cm). Acestui tip de sfeșnic îi aparține un singur exemplar, cu partea de fixare ruptă. Tija este dreaptă, cu unul din capete prevăzut cu gură tubulară (adâncime 3 cm), restul corpului în secțiune rotundă este ornamentat cu trei inele circulare, dintre care cel din mijloc mult mai reliefat are la bază alte două cercuri mai mici.

4.10. Creuzet mic din aramă (diametrul gurii 4 cm ; diametrul bazei 3 cm ; înălțime 3 cm) cu pereții ușor oblici și fund plat (fig. 29).

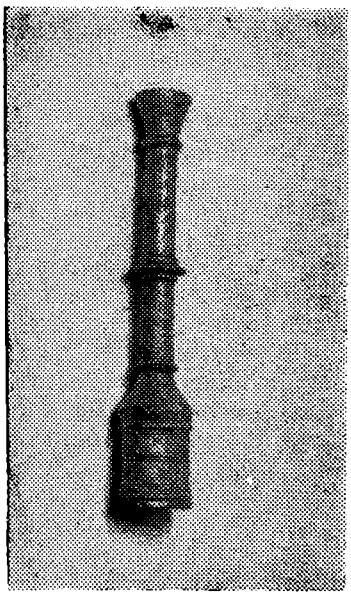

Fig. 28. Obiect din aramă. Sfeșnic.

Fig. 29. Obiect din aramă. Creuzet.

Obiecte din fier. Acestea sunt cele mai numeroase și variate ca formă și funcționalitate. Din acest punct de vedere putem defini parțial treapta de dezvoltare socială și economică la care ajunsese Suceava secolului al XV-lea, în întregul ei [63].

Datorită faptului că în majoritatea sa materialul feros nu a fost încă restaurat, o bună parte din el fiind acoperit cu oxizi și pământ, ne

63 Emil I. Emandi, N. Bănecescu, *Contributions historiques aux techniques et aux technologies des pieces en fer du Magen Age découvertes dans le zone septentrionale de la Moldavie*, în Dacia, S. N. nr. 1—2, 1983, p. 145—170.

vom rezuma în continuare doar de a cataloga (aceasta s-a făcut numai dacă obiectul a putut fi identificat) piesele descoperite în funcţie de utilitatea lor.

5. *PIESE DE FIER CU DESTINAŢIE PENTRU LOCUINŢE*

5.1. Cuie şi piroane. Piesele la care ne referim aici au apărut în număr destul de mare : două grămezi de cuie (lungime 0,70—0,80 cm) cu corpul dreptunghiular în secţiune, cu vârful prelung ascuţit şi cu capătul opus tăiat drept sau puţin oblic, au fost descoperite la nivelul podelei pe mijlocul locuinţei-depozit. Au fost, de asemenea, descoperite în arsura depozitului numeroase cuie cu floare. Corpul acestora, frecvent dreptunghiular în secţiune, se termină printr-un vârf ascuţit şi o floare dreptunghiulară cu colţurile rotunjite ; unele sunt sub formă de ciupercă. Foarte multe dintre cuiele şi piroanele scoase de noi au servit, probabil, la închegarea structurii caselor (fixarea căpriorilor şi a şindrilelor), la prinderea ferecăturilor şi la potcovirea cailor şi boilor.

5.2. Ţâţâni. Au fost descoperite 3 bucăţi (lungime 20—21 cm). Ele au corpul în secţiune rectangular, cu vârfurile mai mult sau mai puţin ascuţite. Axul în jurul căruia se învârte balamaua este circular în secţiune. Asemenea piese au fost descoperite la Baia şi în alte zone din ţară [64].

5.3. Balamalele s-au descoperit în număr de cinci, cele mai multe dintre ele într-o precară stare de conservare (lungime 15 cm ; 10 cm ; 21 cm ; 30 cm). Ele au corpul plat (lat 3,5 cm) şi dispozitivul pentru fixat în ţâţână răsucit în buclă. La un exemplar s-au păstrat şi orificiile pentru fixare, ele fiind ornamentate cu linii verticale incizate.

5.4. Scoabe. S-au descoperit un număr de 6 scoabe (cu lungimi variabile între 9,5 şi 16 cm). Unele sunt în forma literei „U", asemănătoare cu cele descoperite la Baia. Realizate din benzi de fier simple, late, întoarse „pe cant", ele au braţele inegale. Ele au fost obţinute prin deformare plastică la cald. Alte exemplare au fost executate din benzi de fier în secţiune rectangulară sau circulară, ale căror capete, tot mai subţiri, se apropie, lăsând la partea superioară o buclă în formă de migdală.

5.5. Închizător (3 bucăţi). Au fost descoperite două tipuri de închizători : închizătoare cu două verigi (lungime 20 cm) şi închizător format din cinci verigi (lungime 56 cm ; unul s-a păstrat doar pe o lungime de 15 cm) prevăzut la capete cu două benzi de metal (late de 2,5 cm) în formă de semicerc (diametrul 8 cm). Unul dintre aceste semicercuri se închidea în linie dreaptă printr-un tub perforat în care se introducea celălalt capăt al semicercului. Asemenea piese încă nu au fost semnalate în literatura de specialitate din ţara noastră (fig. 30).

5.6. Lacăte (fig. 30). Numărul destul de mare de lacăte (6 bucăţi)şi chei (3 bucăţi) aflate în depozitul negustorului reflectă grija deosebită ma-

64 Eug. Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 65 (fig. 21).

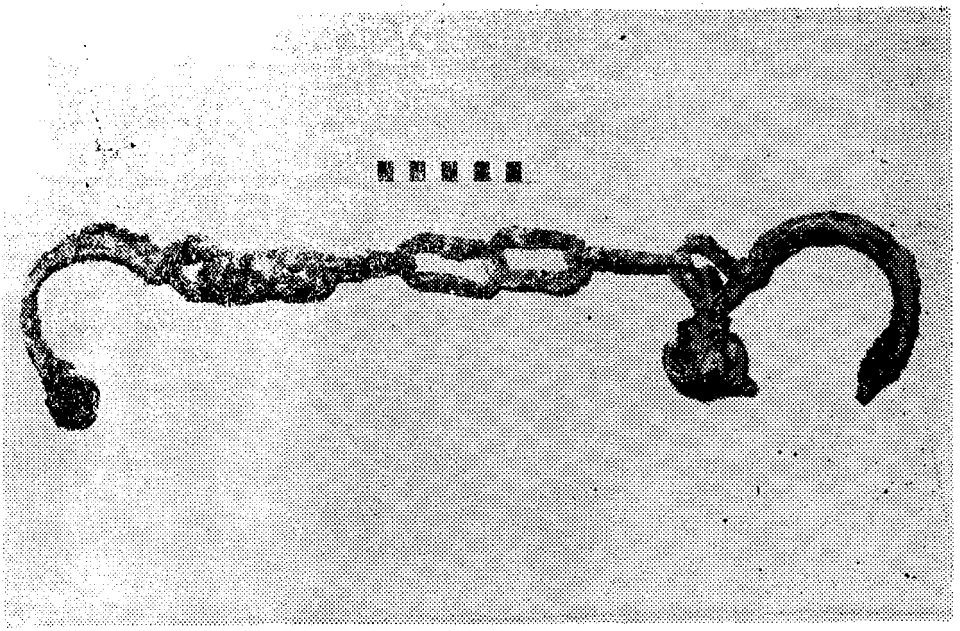

Fig. 30. Obiect din fier. Închizător.

nifestată de locuitorii suceveni față de avutul lor. Lacătele descoperite aici pot fi împărțite în două tipuri : lacăte cilindrice și lacăte paralelipipedice. Din cele dintâi (lacăte cilindrice) numai trei s-au păstrat întregi. Astfel, unul dintre lacătele cilindrice (numite și lacăte pentru cai) se compun dintr-un cilindru orizontal simplu (fig. 31), cu diametrul de

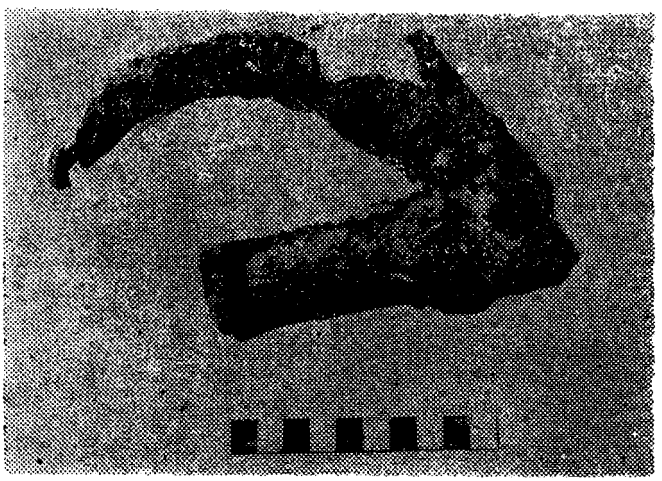

Fig. 31. Obiect din fier. Lacăt.

4 cm și lungimea de 12 cm ; mânerul în formă de bandă lată arcuită, se termină la unul din capetele libere cu o protuberanță în formă de ancoră care se introduce în deschizătura tubului. Menționăm exemplare asemănătoare descoperite la Baia, Păcuiul lui Soare și Coconi [65]. Celălalt subtip are corpul tot cilindric (fig. 32), dar mult mai scurt (8 cm) cu

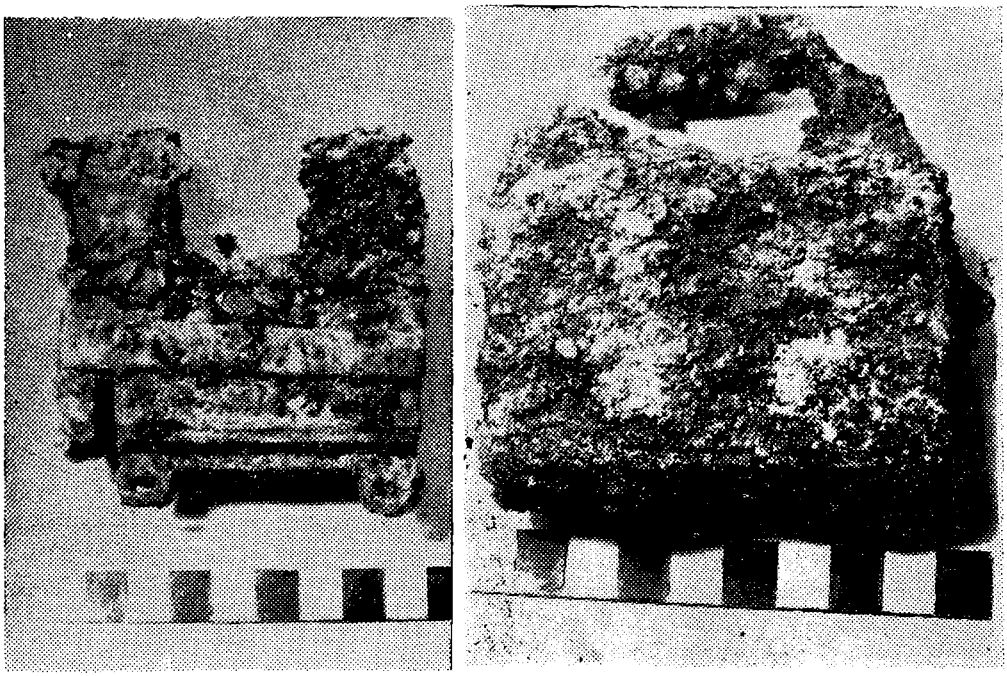

Fig. 32. Obiect din fier. Lacăt.

diametrul de 5 cm, organic suprapus de 7 bare late de 1 cm, care sunt lipite orizontal la o distanță de 1,5 cm ; bara de jos are la capetele extreme două orificii de prindere. Capetele laterale ale tubului se termină cu două dispozitive de prindere sub formă de cupolă. Unul din capetele cilindrului este străbătut de cinci orificii dispuse în cerc, servind pentru introducerea cheii. Analogii aproape identice găsim în descoperirile de la Baia [66]. Exemplarele aparținând tipului doi de lacăt (paralelipipedic) nu reprezintă o noutate, asemenea piese fiind descoperite în număr mare la Suceava. Acesta are corpul de 9/6 cm și o înălțime de 4 cm. Toarta rectangulară în secțiune se arcuiește frumos la partea superioară a lacătului. Orificiul pentru cheie este plasat ușor

65 *Ibidem*, p. 76 și urm. ; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 44 ; N. Constantinescu, *Cuconi...* p. 78.

66 Eug. Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit..*, vol. II p. 76 (vezi tipul I fig. 26/14).

asimetric, iar manşonul pentru introducerea acesteia lipseşte. Exemplare identice s-au descoperit la Baia şi Păcuiul lui Soare [67]. În afara acestor lacăte şi a unor fragmente de lacăte, s-au descoperit şi trei chei, dintre care una se conservă în întregime (lungime 18 cm). Acestea provin de la lacăte cilindrice şi sunt sub forma literei „U" cu unul din braţe mai lung, celălalt capăt este prevăzut cu cinci lame în secţiune dreptunghiulară.

6. *OBIECTE DE UZ CURENT.* Dintre acestea, menţionăm unele piese provenite de la mobilier — apucător de uşă (fig. 33) şi trei mânere, fie de la uşi (lungime 16 cm), fie de la diferite casete şi lăzi din lemn (lungime 11 cm ; 17 cm ; 18 cm).

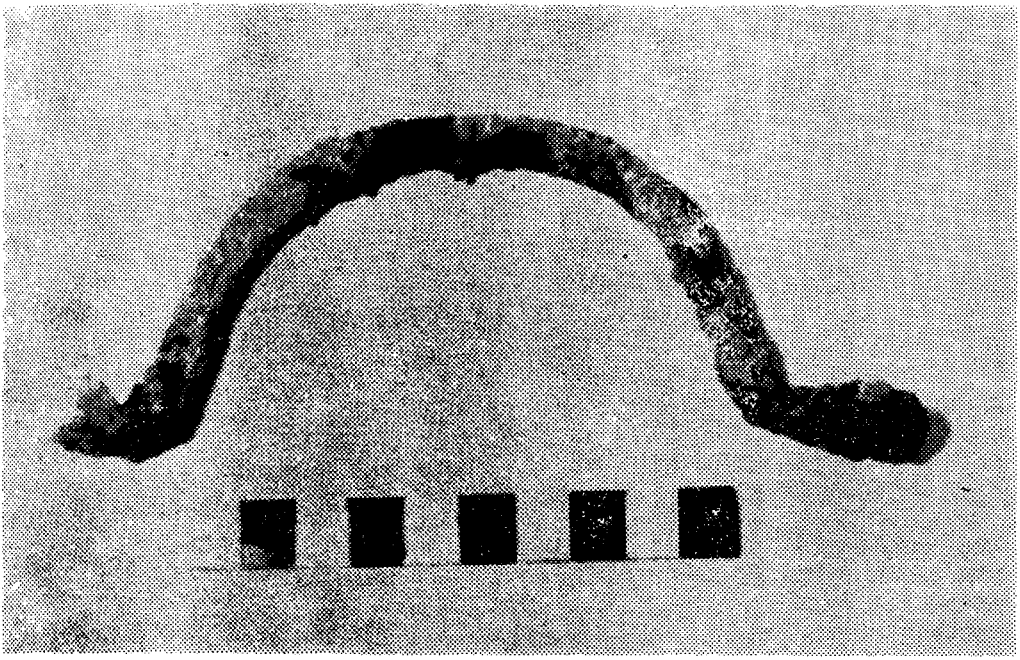

Fig. 33. Obiect din fier. Apucător de uşă.

De la un sfeşnic de fixat în perete nu s-a mai conservat decât bara de fier circulară şi o parte a lăcaşului de introdus lumânarea (lungime 12 cm). Tot în stare fragmentară s-au păstrat şi două opaiţe (diametrul 8 cm) de formă ovală cu marginea (lăţimea 2,5 cm) puternic deteriorată. Sistemul de prindere lipseşte. Într-o stare avansată de degradare se găseşte şi un fragment de „cociorvă", de formă dreptunghiulară, prevăzută cu un sistem de prindere orizontal sub forma unui manşon.

67 Vezi nota 65.

6.1. Grătar (fig. 34). Două asemenea piese suprapuse, bine conservate, de dimensiuni apreciabile (lungime 45 cm ; lățime 28 cm), reprezintă, deocamdată, o noutate pentru cultura materială din Moldova. Ele sunt formate dintr-un cadru dreptunghiular prevăzut cu cinci bare în secțiunea rectangulară, dispuse vertical pe cadru. Pe cele două margini orizontale erau prinse șase picioruşe (lungime 9 cm) drept suport. Coada (lungime 17 cm), lățită la unul din capete, în secțiune rectangulară, era prevăzută cu găuri pentru nituri, cu siguranță mânerul era din lemn.

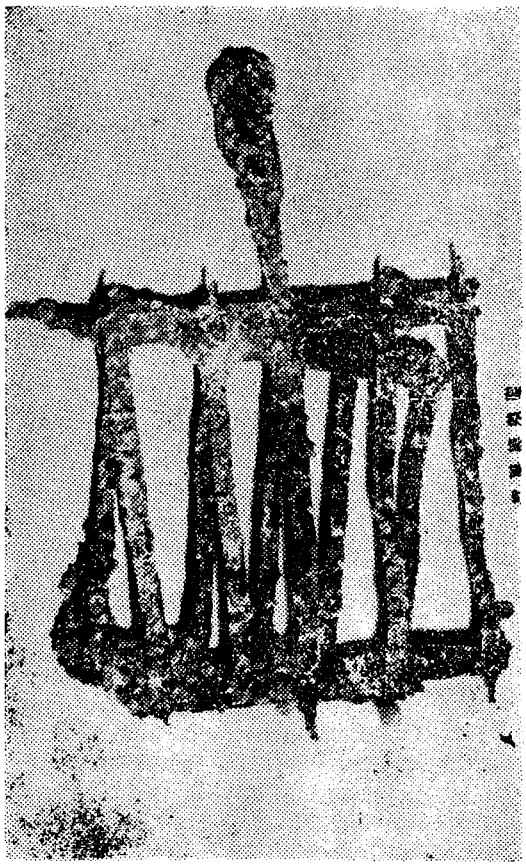

Fig. 34. Obiect din fier. Grătar.

6.2. Satâr (fig. 35). S-a descoperit un singur exemplar, în lungime de 72 cm şi cu o lățime de 10 cm. În secțiune triunghiulară, muchia satârului are o lățime de 1,5 cm. Lama este uşor încovoiată. Nu putem şti ce formă avea mânerul, întrucât acesta nu s-a păstrat.

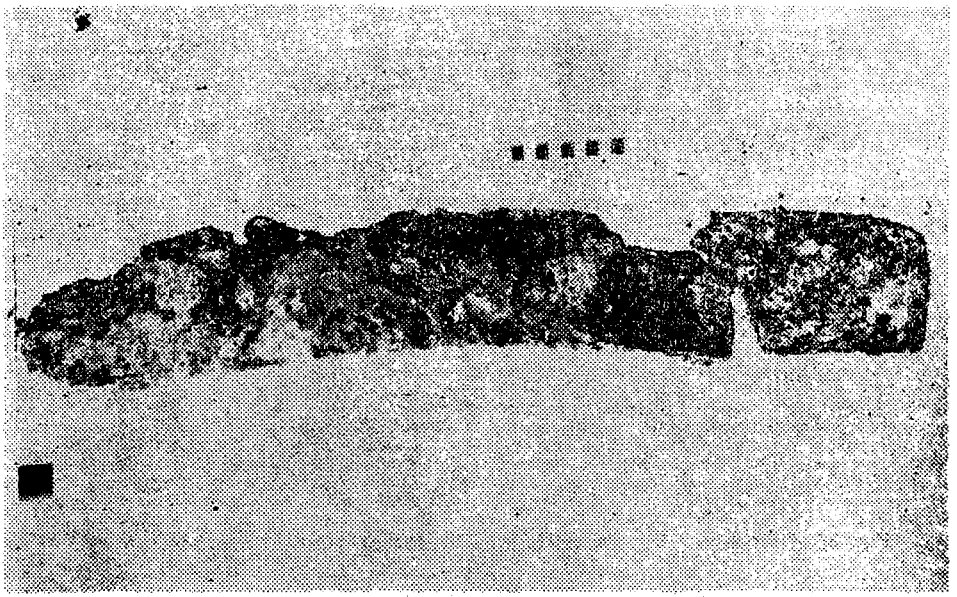

Fig. 35. Obiect din fier. Satâr.

6.3. Foarfecă (fig. 36). Integral conservată cu excepţia unui braţ de prindere, foarfeca are o lungime de 24 cm şi o lăţime maximă de 4 cm în dreptul celor două lame active. Cele două lame active (lungime 11 cm) sunt în secţiune dreptunghiulară, cu excepţia părţii active, care este ascuţită pe una din părţi ; cele două mânere de prindere sunt în secţiune circulară ; nitul de prindere, de asemenea. Acesta este un foarfece clasic de tuns oile.

6.4. Cange (fig. 37). Una dintre acestea (lungime 15 cm) este prevăzută cu patru braţe libere, îndoite în semicerc. Corpul acesteia este format dintr-o bară torsionată, cu partea de prindere îndoită sub forma unui inel. Celălalt tip, păstrat fragmentar, presupunem după forma sa a fi tot cange : corpul este format dintr-o bară îndoită în secţiune rotundă (diametru 2 cm) parţial conservată (lungime 17 cm). Partea activă, de forma unui con era prevăzută cu trei ghiare, care, aproape în totalitate, s-au descompus. Piese apropiate ca formă, dar deosebite ca sistem de prindere s-au descoperit şi la Baia [68].

7. *UNELTE.* Este cunoscut faptul că uneltele reflectă, într-o mare măsură, nu numai îndeletnicirile oamenilor, ci şi nivelul de dezvoltare al tehnicii.

7.1. Topor de fier (fig. 38) în stare perfectă de conservare (lungime 25 cm ; lăţimea lamei 16,5 cm). Lama are tăişul asimetric şi poate fi încadrat în categoria topoarelor cu corp triunghiular. Gâtul este scurt

68 Eug. Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.* vol. II, p. 61.

Fig. 36. Obiect din fier. Foarfecă.

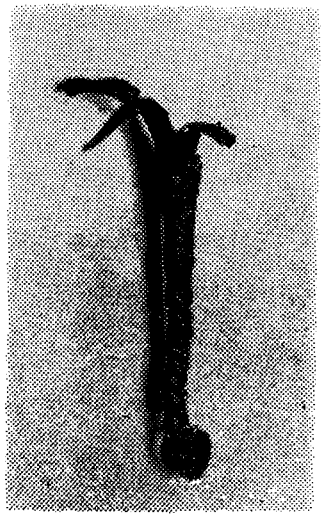

Fig. 37. Obiect din fier. Cange.

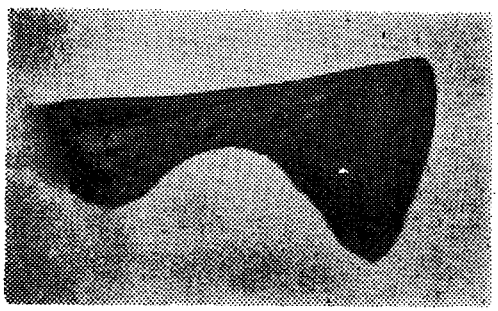

Fig. 38. Obiect din fier. Topor.

în secțiune rectangulară. Muchia îngroșată, prevăzută cu gaură de înmănușare are o secțiune rectangulară. Piese asemănătoare s-au descoperit la Coconi, Păcuiul lui Soare și Baia [69].

7.2. Burghiele (fig. 39), în număr de patru, sunt atât de format mare (lungime 38,5 cm ; 50 cm), cât și mijlocie (lungime 15 cm ; 20 cm). Toate au sistemul de prindere format dintr-un manșon cu gaură ovală (diametrul 2,5 cm) pentru introducerea mânerului din lemn. Tijele verticale sunt în secțiune rectangulară, au câte două-trei spire la capătul inferior,

69 N. Constantinescu, *Coconi...*, p. 79 ; Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol II, p. 41 ; Eug. Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 66, pentru tipologie și varietatea acestei unelte, vezi lucrarea *Cercetări privind uneltele de tăiat de pe teritoriul României, în perioada secolelor IX—XVIII*, de Emil I. Emandi, în Studii și comunicări de istoria civilizației populare din România, vol. II, Sibiu, 1981, p. 19—67.

fiind ascuțite. Unul dintre aceste burghie de format mare (lungime 50 cm) are vârful în formă de lingură, el fiind utilizat mai ales la perforarea butucilor de la roți. Sfredele asemănătoare cu primul și al doilea tip s-au descoperit la Zahareşti, Baia și Păcuiul lui Soare [70].

7.3. Cuțitoaie (fig. 40). Piesa este păstrată integral și prezintă interes pentru problema prelucrării lemnului. Corpul uneltei, ușor arcuit

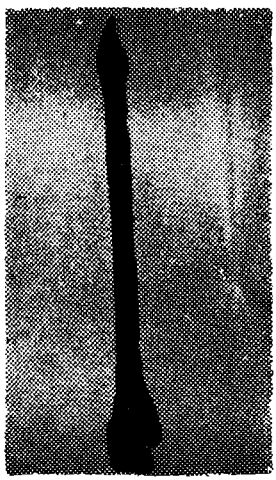

Fig. 39. Obiect din fier. Burghiu.

Fig. 40. Obiect din fier. Cuțitoaie.

(lungime 65 cm) este în secțiune triunghiulară (lat de 4 cm), cu o muchie groasă de 1,8 cm ; capetele sunt îndoite în unghi drept (secțiune rectangulară) și au o lungime de 20 cm. O piesă identică s-a descoperit la Baia [71]. Mai menționăm și alte piese (într-o stare avansată de degradare) folosite probabil la prelucrarea lemnului : bară de metal (lungime 34 cm) cu inel de prindere, având unul din capete îndoit în unghi, obtuz și probabil bine ascuțit ; tijă de metal răsucită cu un inel vârât pe ea, care, probabil, prin glisare punea în funcțiune vârful ascuțit al piesei (lungime 26 cm).

7.4. Cuțit special pentru prelucrarea pieilor și blănurilor (2 bucăți). Cuțitele iau forma unor sape (fig. 41) și au lungimea de 15 cm. Tăișul este curbat, iar forma corpului propriu-zis este semisferică (lățime 5 cm). În prelungirea corpului, sub forma unei tije (lungime 10 cm) în secțiune dreptunghiulară, este sistemul de prindere care se termină printr-un vârf ascuțit ce era prevăzut cu un mâner de lemn.

70 Eug. Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 130 ; Petre Diaconu, Silvia Baraschi. *op. cit.*, vol. II, p. 38 ; Emil I. Emandi, *Depozitul de unelte descoperit la Zahareşti*, în SCIVA, 30, 1979, 2, p. 263 (fig. 1).

71 Eug. Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II p. 130, (fig. 47/3).

7.5. Nicovală mică (lungimea 21 cm) folosită probabil în cizmărie ; corpul, în secţiune rectangulară (diametrul 3,5 cm), are unul din capete în forma literei „T“ (fig. 42).

Fig. 41. Obiect din fier. Cuţit pentru prelucrarea pieilor.

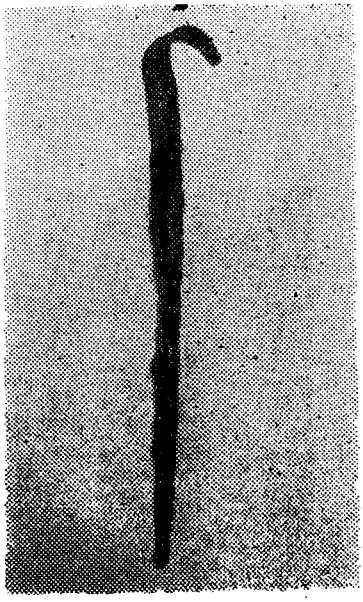

Fig. 44. Obiect din fier. Tijă metalică pentru curăţat copitele.

7.6. Lingură de turnat metal, folosită în procesul de reducere. Diametrul gâvanului este de 9/10 cm, iar adâncimea maximă 2,2 cm. Din mânerul uneltei, dreptunghiular în secţiune şi dispus oblic, se păstrează numai o porţiune de 7 cm. O piesă identică s-a descoperit şi la Baia [72].

7.7. Un scripete (rotiţa are diametrul de 9,3 cm) şi un cârlig în secţiune rotundă (2 cm) pot fi atribuite ca piese specifice meşteşugului zidăritului.

8. *ARMAMENT, ECHIPAMENT MILITAR, HARNAŞAMENT, MIJLOACE DE TRANSPORT*

Piesele cele mai numeroase privesc mijloacele de transport, fapt explicabil şi datorită unei intense activităţi economice ce a caracterizat viaţa oraşului Suceava în secolul al XV-lea.

8.1. Manşon (patru bucăţi). De formă rotundă (cu diametre variabile, de 7, 9, 15, 16 cm), late de 2—3 cm, aceste piese pot fi puse în legătură cu inima sau oiştea carului.

8.2. Lanţ compus din 10 verigi (lungimea verigii 11 cm), putea face legătura dintre orcic şi hamul calului.

72 Idem, vol. I, p. 50 (fig. 17/5).

8.3. Manşon pentru orcic (3 bucăţi). Piese din fier foarte solid lucrate, atât manşonul de prindere pe orcic (lungime 17 cm; lăţime 6,5 cm), cât şi verigile, fiind folosite la care mari, cu o încărcătură foarte grea (fig. 43). Piese asemănătoare au mai fost descoperite la Vorniceni şi Baia [73].

Fig. 43. Obiect din fier. Manşon pentru orcic.

8.4. Ferecături. Menţionăm mai multe ferecături (5 bucăţi), fragmentare, cu lungimi diferite (11, 14, 17, 20, 31 cm) uşor alveolate şi străpunse, în unele cazuri, de orificii pentru cuie.

8.5. Potcoave (3 bucăţi). De dimensiuni variabile, aceste piese prezintă, paralel cu marginile, şănţuiri în care apar, pe fiecare latură, câte 3—4 orificii pentru caiele ; caiaua este întoarsă în unghi ascuţit.

8.6. Verigi. S-au descoperit 7 verigi de dimensiuni variabile. În trei cazuri acestea sunt patrulatere în secţiune. Unele din ele pot proveni de la zăbale.

8.7. Tijă metalică pentru curăţat copitele. O asemenea piesă este formată dintr-o tijă metalică (lungimea 25 cm), în secţiune rectangulară având partea activă îndoită în semicerc, cu vârful ascuţit ; pe

73 Emil I. Emandi, N. Băncescu, *op. cit.*, p. 166 ; Eug. Neamţu, V. Neamţu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol II, p. 92.

ambele fețe laterale se observă aceeași finețe a lamei. Asemenea piese sunt mai puțin cunoscute în literatura de specialitate (fig. 44).

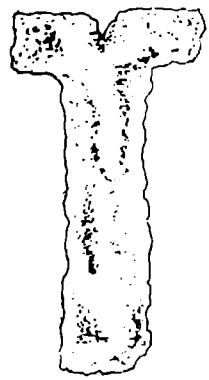

Fig. 42. Obiect din fier. Nicovală.

8.8. Catarame (2 bucăți). Ambele sunt de tipul „semicircular" și erau mai degrabă folosite la piesele de harnașament (lungime 14 cm ; lățime 7,3 cm). Baza inferioară, cu colțurile rotunjite în secțiune, se curbează la capete pentru a descrie un arc de cerc, oval în secțiune. Spinul are capătul ascuțit aplatizat și rulat în jurul axului. Piese identice au fost descoperite și la Baia [74] (fig. 45).

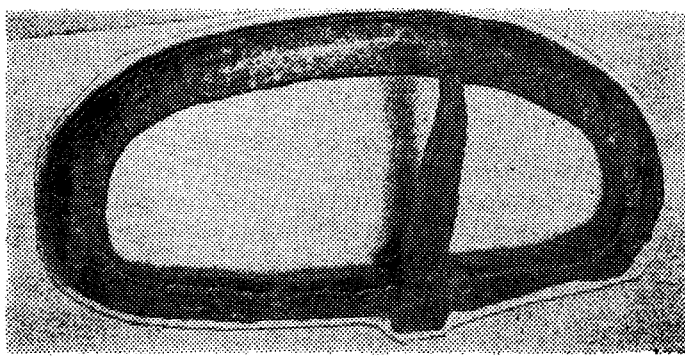

Fig. 45. Obiect din fier. Cataramă.

74 *Ibidem*, p. 98—99.

8.9. Scări de șa (fig. 46). S-au descoperit numai două exemplare într-o bună stare de conservare ; una din piese are brațele arcuite, în

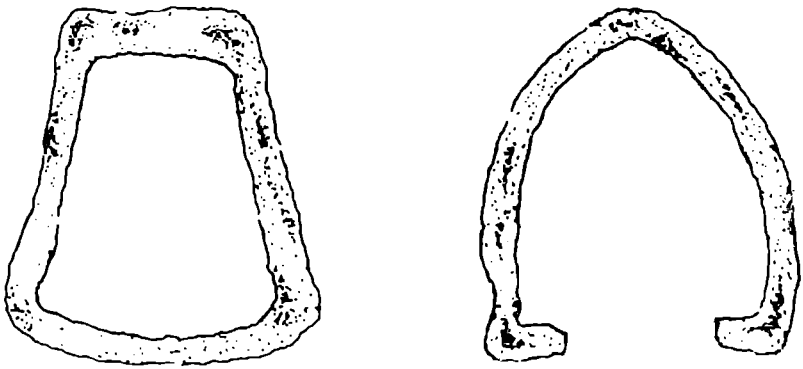

Fig. 46. Obiect din fier. Scări de șa.

secțiune circulară, cu tălpicul drept (lungime 14 cm) ; cealaltă piesă, în schimb, are brațele drepte în secțiune dreptunghiulară, iar tălpicul este ușor arcuit și lățit (4 cm). Piese asemănătoare au mai fost descoperite la Bârlad, Coșna-Floreni, Câmpulung și Baia [75].

8.10. Suliță cu vârful prelung sub forma unui piron, dreptunghiular în secțiune, el se îngustează mai întâi pentru a se evaza treptat în porțiunea rezervată tubului de înmănușare (lungime 32 cm). O piesă similară a fost descoperită și la Baia.

Alte obiecte. În cursul cercetărilor efectuate au fost scoase la lumină și câteva obiecte a căror formă și funcționalitate este ipotetică : două bare în stare fragmentară din fier (lungime 41 cm ; 55 cm) cu diametrul

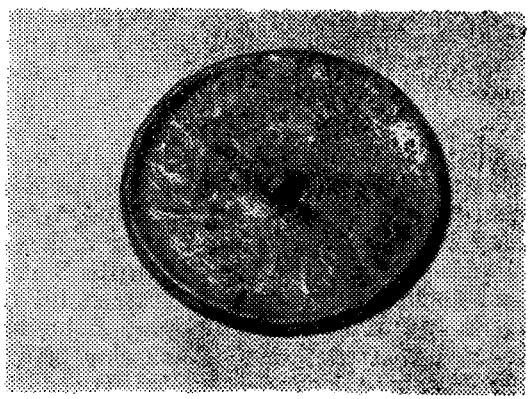

Sigiliu de marfă (?) din bronz

75 *Ibidem*, p. 101 ; Emil I. Emandi, *Unele considerații cu privire la cercetările arheologice din nordul Moldovei pentru perioada feudalismului timpuriu și semnificația lor istorică*, în R. M. M., 1, 1981,. p. 65—83.

Fig. 47. Sigiliu de marfă (?) din bronz.

de 4,5 cm ; le bănuim a fi osii de care. Alte două piese din bronz, circulare (diametrul 5,5 cm), una cu o faţetă plată iar cealaltă prevăzută cu un prag îngroşat, presupunem a fi fost sigilii (fig. 47). De remarcat că acestea aveau prevăzut în mijloc un buton găurit, folosit la prindere ; în sensul acesta nu este întâmplătoare observaţia că cele două presupuse sigilii erau prinse de o plasă din sfoară ce era încărcată cu vase de import (cinci farfurii şi două străchini-bol).

Privit în ansamblu, materialul feros descoperit în construcţia-depozit este destul de bogat şi variat. Trebuie însă să nu ignorăm împrejurarea că la Suceava s-a descoperit o cantitate imensă de piese din metal, care încă nu au fost publicate, iar pe de altă parte, riscăm, datorită gradului avansat de degradare multe din piesele (unele unicate) menţionate mai sus, să le pierdem prin dezagregare.

* *
*

Descoperirile de până acum de la Suceava, care depăşesc în bogăţie şi frumuseţe toate descoperirile similare din Moldova, se încadrează în aria *pontică* şi *orientală* de influenţă bizantină a ceramicii smălţuite. În sensul acesta, se impun totuşi, câteva observaţii evidenţiate de raportarea ceramicii smălţuite de lux descoperite la Suceava, la alte creaţii din zona sud-est şi est europeană din vremea lui Ştefan cel Mare. Lipsa totală a ornamentului în val, abundenţa bolurilor, şi a străchinilor, în comparaţie cu cea a cănilor şi ulcioarelor utilizate mai frecvent în sudul Dunării [76], deosebesc această ceramică de cea din zona bizantino-danubiană. Olăria descoperită aici se leagă strâns sub raportul forme-

76 Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*, p. 52 ; Gh. I. Cantacuzino, Al. Rădulescu, *op. cit.*, p. 539.

lor de cea bizantină din faze anterioare specifice socolului XIII—XIV ; în schimb, cupele, bolurile şi ulciorul autropomorf amintesc numai de formele orientale specifice mai ales secolelor XII—XIII. Folosirea smalţului pe bază de plumb, aplicat mai întâi pe peretele de lut al vaselor, iar ulterior pe un strat de angolă, credem că s-a generalizat în Moldova, în mediul urban, începând cu secolul al XV-lea. În schimb, calitatea superioară a smalţului de pe vasele pictate (cu „cornul"), foarte compact, gros şi sticlos, aşternut uniform, cu decor în „baghete", credem că provin dintr-un atelier de factură bizantină, care însă a avut legături intense cu lumea estică a bazinului Mării Negre (Armenia), unde s-au găsit vase cu decor şi smalţ similar. Această marfă aleasă şi rară a circulat în paralel cu produsele locale. Motivul cel mai des întâlnit, cel al palmetei şi margaretei, este mai mult caracteristic pentru regiunile de la nord şi est de Marea Neagră decât pentru arealul bizantino-european. Alte categorii ornamentale descoperite acum la Suceava, ca baghetele, steaua cu şase colţuri, vrejul cu cârcei, porumbelul însoţit de un chiparos sunt de certă influenţă orientală. Un alt motiv, ca „entrelacul" caracteristic artei orientale, a pătruns însă şi în Moldova. Lipsa decorului geometrizat şi predominarea celui vegetale şi animalier, deosebeşte olăria din Moldova de cea din sudul Dunării şi o leagă mai ales de Orient [77]. Steaua cu şase colţuri, dar mai ales motivul porumbiţei asociat cu pomul vieţii (Chiparos) este specific artei orientale, el fiind des întâlnit în olăria persană, armeană şi islamică. Grifonul, ochiul de păun, peştele împreună cu şarpele constituie un reportoriu ornamental obişnuit atât în lumea orientală, cât şi în cea bizantină datorită semnificaţiei lor magice sau religioase. Tot acest amplu decor îl întâlnim şi pe ţesăturile şi brocaturile folosite în secolele XV—XVI de vârfurile societăţii moldoveneşti[78]. Înîsensul acesta, avem în vedere mediul artistic specific oraşelor medievale pontice, unde, la mijlocul secolului al XV-lea, ajunsese la maturitate procesul de sinteză a artei bizantine cu influenţe italiene şi cu *aportul oriental datorat coloniilor armeneşti* [79]. Ceramica smălţuită şi decorată în tehnica „sgraffito" „champlevé" şi cea pictată a apărut şi în alte locuri din Moldova (Baia, Siret, Iaşi, Vaslui). Nicăieri însă până acum, în oraşele amintite, ea nu constituie o specie ceramică predominantă aşa cum se prezintă situaţia la Suceava Cetatea Albă, Chersones, Orhei şi la Costeşti. Aceasta se explică prin legăturile foarte strânse ale acestor oraşe cu lumea bizantină şi orientală, unde un rol important ca ferment comercial l-au jucat armenii (sunt bine cunoscut legăturile puternicii colonii armeneşti de la Suceava cu armenii din oraşele pontice amintite mai sus) [80], zona reprezentând pentru tot cursul evului mediu (mai ales sec. XIV—XV), o puternică *regiune de iradiere a culturii materiale orientale şi bizantine,* în tot spaţiul moldovenesc.

77 Corina Nicolescu, *La céramique émoillée de Moldavie et le Proche Orient,* în SAO,. VII, 1968, p. 187—197.
78 Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române,* Bucureşti, 1970, pl. III/b.
79 N. Iorga, *Opere economice,* Bucureşti, 1982, p. 303 şi urm.
80 D. Dan, *Armenii orientali în Bucovina,* în „Candela", 10, 1891, p. 399 şi urm.

Chiar şi smalţurile folosite, precum şi calităţile tehnice deosebite de pastă ceramică întrebuinţată, indică două arii cultural-geografice deosebite. Astfel, o primă arie geografică este *cea bizantino-danubiană-pontico,* de unde provin o serie de vase din pastă roşiatică foarte fină, smălţuite în galben-roşcat şi verzui-albăstriu, iar cea de-a doua arie geografică este cea *orientală* (zona Asiei mijlocii) din care avem vase din pastă cenuşie şi alburie foarte fină, acoperite cu smalţuri ultramarine (adaus de oxid de cupru şi cobalt) incolore şi glazuri galbene (se punea oxid de fier şi sacâz pentru obţinerea culorii). Dovada semnelor întâlnite pe unele din aceste vase (semne de proprietate sau de atelier) indică zona de la nordul Mării Negre [81]. Structura formelor, precum şi alţi factori esenţiali, de ordinul tehnicii şi al concepţiei ornamentale, indică pentru ceramica de lux descoperită la Suceava, contactul cu arta bizantină şi a Orientului Apropiat (numită de unii cercetători „pontică") [82], în care înrâuririle vechii Georgii, ale Armeniei şi ale lumii islamice sunt evidente.

Un argument în plus pentru intensitatea relaţiilor comerciale dintre oraşele din Nordul Moldovei şi a celor din zona ponto-orientală ne este dat şi de vasul urcior, cu chip uman, care după înfăţişare ne trimite în această arie geoculturală. Executat ca şi vasele din aceeaşi ceramică de tip „caşin" (numele i s-a dat după oraşul Caşin din Asia) respectivul urcior nu numai că nu-şi găseşte corespondent în vreuna din descoperirile din Moldova, dar şi în zona din care provine nu s-au descoperit decât exemplare fragmentare.

În sensul acesta noi credem că şi unele vase descoperite la Putna, de certă factură orientală, nu au fost prelucrate local după modele orientale, aşa după cum s-a afirmat [83], ci au fost aduse aici din zona pontică. Noi credem că ceramica smălţuită de lux, fie de provenienţă locală, fie de import ce apare într-o poporţie variată în diferite centre orăşeneşti, mănăstireşti şi curţi feudale trebuie legată numai de rafinamentul şi gustul claselor dominante (curtea voievodală, boieri şi patriciatul orăşenesc) a căror pretenţii au crescut în secolele XV—XVI, aceştia solicitând cantităţi destul de mari pentru satisfacerea noilor nevoi. Sigur că rămâne deschisă problema răspândirii (în funcţie de amploarea cercetărilor arheologice) şi a ponderii ceramicii de lux în diferite medii ale societăţii moldoveneşti, ca şi a nivelului cantitativ şi calitativ la care ajunsese centrele locale de producere a acestei categorii ceramice. Evident că nivelul importurilor era destul de mic în comparaţie cu producţia locală, şi era destinat în special, probabil, familiei voievodale.

Analiza materialului ceramic descoperit la Suceava, privit stilistic, sau din punctul de vedere al tehnicii de confecţionare, ilustrează măsura

---

81 Petru Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, vol. II, p. 106 (fig. 88); E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea., A. A. Nudelman, *op. cit.*,. p. 73.

82 Vezi nota 77; Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *op. cit.*., p. 56; Gh. I. Cantacuzino,. Al. Rădulescu, *op. cit.*, p. 539.

83 Gh. I. Cantacuzino, Al. Rădulescu, *op. cit.*, p. 536.

în care întreprinderea unor cercetări sistematice în medii geografice şi social-istorice diferite ar putea contribui nu numai la o cunoaştere mai amănunţită, circumstanţiată a culturii şi civilizaţiei materiale a Moldovei medievale, dar, mai mult decât atât, ar oferi date noi privind viaţa socială, economică şi urbanistică a societăţii medievale româneşti a cărei desluşire nu întotdeauna în izvoarele documentare ale vremii ne este foarte lesnicioasă.

Actualele cercetări arheologice de la Suceava au pus la îndemâna cercetării istorice şi de artă un adaos de cunoaştere a unor manifestări artistice, ce dovedesc preocupările domniei pentru asigurarea unui fast deosebit în cadrul unei anumite categorii de locuinţe din veacul al XV-lea. De aceea, credem că, în Moldova, maxima dezvoltare a ceramicii smălţuite o reprezintă vremea lui Ştefan cel Mare, când, pe toate planurile, cultura acestei provincii istorice româneşti ajunge la împlinirea ei totală.

THE URBAN MEDIEVAL CIVILIZATION. A DEPOSIT OF GOODS FROM THE 15-TH CENTURY DISCOVERED IN SUCEAVA

— Summary —

The archeological researches undertaken in Suceava for many years had as a result the discovery of more than 90 houses, belonging mainly to the urban patriciat, a finding based on the material culture discovered in these dwellings. A deporitlike building that belonged to a merchant was discovered in 1985 in the Macedonian suburb. It was built in the second half of the 15th century and was destroyed by a fire that affected the whole heart of the city. This is the richest deposit discovered at the eastern part of the Carpathians until now (about 200 iron, copper and ceramics pieces were discovered there).

Among the pieces discovered there, the most important category, with a lot of unique things, is that of ceramics. The ceramics contains two great groups : the common ceramics (usual for the kitchen) and the enameled ceramics. These ceramics pieces don't have traces of use, which proves that they were stored in order to be sold. The usual ceramics is well known in Moldavia, but the imported enameled ceramics is very rarely mentioned in the eastern part of the Carpathians. The kinds of pieces discovered (bowls, plates) indicate either their Oriental or Balkan origin. That is proved not only by the different style of the ornaments (pigeons, cypresses, daisies, lotus leaves) but especially by the composition of the clay and the technique of burning and enameling. The same kinds of ceramics were discovered in Cetatea Alba, Chersones, Orhei, Tîrnova, Costeşti, Armenia and Azerbaidjean.

The ceramics with black drawings under the enamel is very often met in Saraia Batu, Saraia Berke and Caucaz.

The small pot with a human shape represents an Asiatic man dressed in helmet and armor. It represents an unique piece in the medieval material culture from the south-east and the north-east of Europe. The present archeological researches in Suceava offer to the researches in history and in art some new knowledge of the artistical manifestations which prove the preoccupation of those who were reigning in providing a special pomp for certain categories of houses in the 15th century, houses which belonged to the urban patriciat.

I S T O R I E

CONTACTELE DINTRE COMUNITĂȚILE PRECUCUTENI — CUCUTENI — TRIPOLIE CU ACELEA VECINE DIN ȚINUTURILE DE NORD ȘI NORD VEST DE MAREA NEAGRĂ

EUGEN COMȘA

Pentru a fi înțelese mai ușor problemele referitoare la contactele dintre cultura Cucuteni-Tripolie și cele vecine din ținuturile de la nord și nord-est de Marea Neagră, trebuie să cunoaștem, mai amănunțit, situația din timpul evoluției culturii Precucuteni, deoarece această cultură corespunde cu începutul culturii Tripolie, de când efectiv, s-au intensificat contactele dintre comunitățile locale de la noi și cele aflate la est de țara noastră.

După cum se știe, pe baza cercetărilor efectuate de specialiștii noștri, cultura Precucuteni s-a format în vestul Moldovei și în sud estul Transilvaniei [1]. La formarea ei au contribuit, două elemente etnice diferite, comunitățile culturii ceramicii liniare și cele reprezentate de comunitățile fazei Giulești a culturii Boian, pătrunse în vestul și în sudul Moldovei dinspre nord-estul Munteniei [2].

În prima fază, numită Precucuteni I — Zănești, arealul locuit de acele comunități a avut o întindere redusă, din preajma cursului superior al Oltului, în sud estul Transilvaniei, până aproape de cursul mijlociu al Siretului [3], în Moldova, deci faza amintită nu este documentată pe teritoriul URSS și, prin urmare, precede în timp complexele Tripolie, aflate la est de Prut.

Cu toate acestea, pentru acea perioadă se menționează contacte slabe cu comunități răsăritene, care permit unele sincronisme.

Drept argument se cuvin menționate două vase descoperite. în așezarea de la Traian Dealul Viei. Sunt două vase în formă de cornet, cu fundul ascuțit, descoperite în condiții stratigrafice clare, sub dărâmăturile unei locuințe din faza Precucuteni I [4]. Forma acelor vase

---

1 Silvia Marinescu Bâlcu : *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 109—131.

2 Eugen Comșa : *Considerații cu privire la evoluția culturii Boian*. În : SCIV, V, 1954, 3—4, p. 391.

3 Silvia Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, harta de pe p. 213.

4 Hortensia Dumitrescu : *Două vase de o formă deosebită descoperite în așezarea de la Traian-Dealul Viei*. În : MemAnt, IV—V, 1972—1973, 1976, p. 47—54.

este, fără îndoială, preluată prin intermediari, din aria culturii Bugo-nistriene [5]. Se face însă precizarea că „prin tehnica şi elementele decorului şi prin factura pastei nu se poate pune problema unor exemplare străine de mediul local, vasele fiind cu siguranţă lucrate la faţa locului, în aşezarea de la Dealul Viei" [6].

Un vas cu o formă asemănătoare celor de la Dealul Viei a fost descoperit în aşezarea din faza Precucuteni II de la Floreşti [7].

Contactele cu comunităţile răsăritene, puţin mai depărtate sunt oglindite prin faptul că în aşezarea de la Vovciok, din vecinătatea pragurilor Niprului, aparţinând purtătorilor culturii Sursko-niproviene, s-au găsit unele importuri, constând din fragmente ceramice, din faza cea mai târzie a culturii Bugo-nistriene, precum şi fragmente dintr-un vas cu decor specific fazei Precucuteni I [8]. Prin urmare, în stadiul actual al cercetărilor se poate vorbi de un paralelism în timp între faza Precucuteni I şi faza finală a culturii Bugo-nistriene şi etapa a doua numită Skelianskaia a fazei Vovnigskaia (a şasea şi ultima) din evoluţia culturii Sursko-niproviane.

În continuare amintim că pe baza observaţiilor stratigrafice de la Strilicea Skelia, etapa Skelianskaia, corespunde în timp cu evoluţia culturii Azovo-niproviene, care se extinsese până la pragurile Niprului (de ex. aşezarea de la Sabaciki) [9].

În cursul celei de a doua faze (Precucuteni II — Larga Jijia) se constată o dinamizare a comunităţilor culturii, care din vecinătatea Carpaţilor, din zona Neamţului, s-au extins mult spre nord est, până în regiunea cursului mijlociu al Nistrului, fiind documentate acolo în aşezarea de la Bernasevka [10]. Rezultă că acele comunităţi s-au răspândit pe un teritoriu destul de întins faţă de cel ocupat în prima fază.

Cum se explică această expansiune. După părerea noastră, cauzele sunt de ordin economic şi anume intensificarea practicării agriculturii, sub imboldul produs de comunităţile fazei Giuleşti. Considerăm că ele au introdus în Moldova folosirea plugului primitiv cu tracţiune animală, ceea ce a avut drept consecinţă creşterea apreciabilă a producţiei agricole. Astfel, s-a îmbunătăţit hrana oamenilor şi a început să crească numărul populaţiei. Drept urmare, o parte din comunităţile fazei au început să roiască în căutare de noi terenuri pentru cultivare, răspândindu-se spre nord-est, ocupând terenuri locuite până atunci de alte populaţii, cu o densitate redusă.

În vecinătatea cursului mijlociu al Nistrului, comunităţile fazei Precucuteni II au putut veni în contact cu unele comunităţi târzii, rare, ale purtătorilor culturii ceramicii liniare. Descoperirile de la Floreşti,

5 *Ibidem*, p. 50.
6 *Ibidem*, p. 49.
7 T. S. Passek: *Noviie otkrîtiia na territorii SSSR i voprosî pozdneneoliticeskih kultur dunaisko-dnestrovskogo mejdurecia*. În: SA. 1958, 1, p. 40 (fig. 6/8).
8 V. N. Danilenko: *Neolit Ukrainî*. Kiev, 1969, p. 216 şi p. 188 (fig. 139/1).
9 *Ibidem*, p. 224—228.
10 V. G. Zbenovici: *Poselenie Bernaşevka na Dnestre*. Kiev, 1980.

dovedesc că aşezarea din faza Precucuteni II suprapune o alta aparţinând unei comunităţi a culturii ceramicii liniare" [11].

În cursul fazei Precucuteni III, căreia îi corespunde faza Tripolie A, s-a produs maxima extindere a comunităţilor culturii Precucuteni, tot în direcţia nord-est. În perioada de maximă expansiune comunităţile Tripolie A au ajuns până la cursul mijlociu al Niprului, în zona Kievului, ocupând şi o fâşie de teritoriu de-a lungul fluviului [12].

Cercetările arheologice efectuate, în acea zonă, au dus la unele precizări importante în ceea ce priveşte contactele dintre cultura Tripolie şi cultura vecină Nipru-Doneţ.

În monografia despre cultura Nipru-Doneţ se arată că „în prezent dispunem deja de numeroase date, care ne permit să sincronizăm perioada mijlocie (a doua) a culturii Nipru-Doneţ cu Tripolie A şi începutul etapei Tripolie B 1" [13]. Ceea ce înseamnă, în terminologia noastră, că sfârşitul fazei Precucuteni III şi începutul fazei Cucuteni A, pot fi paralelizate cu perioada mijlocie a culturii Nipru Doneţ. Faptul este oglindit de descoperirea în cadrul necropolei de la Nikolsk a unui vas tripolian de tip Borisovka şi mai ales prin găsirea unor cioburi din vase tripoliene similare, în stratul de cultură din aşezările Pişciki şi Striliciaia Skelia. De asemenea, în sprijinul concluziei de mai sus, sunt *amintite podoabele de aramă din necropola de la Nikolsk* [14].

Se precizează că astfel de contacte între cele două culturi vecine au continuat şi în faza următoare.

Documentarea în privinţa contactelor comunităţilor Tripolie şi Cucuteni cu acelea din ţinuturile de stepă nord şi nord vest pontice, locuite de comunităţi de crescători de vite, este ceva mai bogată şi de aceea le putem analiza sub două aspecte anume :

a) Contactele dintre comunităţile tripoliene şi cele din stepe, privind deci partea estică a arealului culturii.

După periodizarea lui V. N. Danilenko a doua perioadă a culturii Drevneiamnaia se numeşte Srednii Storg. Aceasta din urmă se subâmparte în trei faze : Berejnovskaia, Skelianskaia (cu două etape Skelianskaia şi Strednii Stog) şi Dereivskaia [15].

În privinţa fazei Berejnovskaia se arată că în unele complexe datând din această fază, s-au găsit materiale tripoliene (de ex. în aşezarea de pe insula Pohilîi, din zona pragurilor Niprului) [16].

De asemenea, în unele complexe tripoliene s-au găsit materiale specifice culturii Drevneiamnaia. În această privinţă sunt menţionate descoperirile făcute în aşezările de la : Sabatinovka, de la hidrocentrala Berezovskaia şi de pe Bugul sudic de la Ruşeştii Noi de pe malul

11 T. S. Passek, *op. cit., p 38.*
12 Silvia Marinescu Bâlcu, *op. cit.*, harta de pe p. 213.
13 De la Teleghin : *Dnipro-donetka kultura*, Kiev, 1968, p. 244.
14 *Ibidem*, p. 244.
15 V. N. Danilenko, *op. cit.*, p. 225.
16 *Ibidem*, p. 225.

Prutului. Descoperirile de mai sus permit sincronizarea primei faze a perioadei Srednii Stog cu perioada de trecere de la Tripolie A la Tripolie B, respectiv ele corespund cu etapele Cucuteni A 1 și Cucuteni A 2 din Moldova [17].

Faza următoare Skelianskaia a perioadei Srednii Stog se poate paraleliza cu complexele tripoliene, pe baza descoperirilor din stratul mijlociu al așezării de la Strilicea Skelia a unor materiale tripoliene cu decor pictat și canelat, care dovedesc sincronismul între faza Skelianskaia și faza Tripolie B, respectiv cu etapele Cucuteni A 2 și Cucuteni A 3 [18].

Etapa următoare Srednii Stog este caracterizată, printre altele, prin apariția decorului făcut cu șnurul, în formă de omidă. Această fază poate fi paralelizată cu faza Tripolie B 2 [19], deci cu faza Cucuteni A—B.

Cea de a treia fază Dereivskaia are ceramica ornamentată cu șnurul propriu zis. Pe baza materialelor găsite în diferite complexe, faza respectivă a fost sincronizată cu Tripolie B—C [20], deci cu faza Cucuteni B.

b) Contactele dintre comunitățile Cucuteni și cele din stepele din sud-vestul fostului URSS, privind partea vestică a arealului culturii, sunt oglindite prin :

Aproximativ la mijlocul mileniului al IV-lea î.e.n. se constată pe teritoriul Moldovei, unele elemente care indică — după părerea majorității cercetătorilor — contacte cu comunități nomade răsăritene, străine de ținuturile noastre. Faptul este reflectat de apariția în unele așezări, a unei categorii de vase modelate din pastă amestecată cu scoici pisate, categorie ceramică necunoscută până atunci în restul arealului culturii Cucuteni din Moldova. Cea mai veche descoperire de acest fel — în stadiul actual al cercetărilor — este cea de la Bereşti. Acolo s-au cercetat două așezări învecinate, datând din etapa Cucuteni A 3. În fiecare din ele, în câte o groapă, în pământul de umplutură, spre fundul ei, s-a găsit câte un astfel de vas din pastă amestecată cu scoici pisate și cu decor specific. În funcție de compoziția pastei, formă și decor cele două vase au fost atribuite categoriei ceramice Cucuteni C [21].

Constatarea că astfel de vase au apărut mai întâi în zona de coline, în imediata vecinătate a stepei din sud-estul Moldovei, este semnificativă și se explică prin contacte, în acea perioadă pașnice, dintre populația locală, sedentară din etapa Cucuteni A 3 și unele comunități de păstori nomazi, originari din stepele nord pontice, care s-au deplasat treptat spre vest și au pătruns și în stepa din sud-estul Moldovei.

În cursul etapei Cucuteni A 4 și apoi în fazele Cucuteni A—B și B, în așezări de pe o mare parte din arealul culturii, s-au găsit vase și fragmente ceramice din categoria Cucuteni C, cu forme și ornamente evoluate, ceea ce reflectă continuarea și intensificarea contactelor cu

17 *Ibidem*, p. 225.
18 *Ibidem*, p. 225.
19 *Ibidem*, p. 226.
20 *Ibidem*, p. 226.
21 Ion T. Dragomir : *Elemente stepice „Cucuteni C" descoperite la Bereşti (jud. Galați).* În : SCIVA, 33, 1982, 4, p. 422—429.

comunităţi de păstori pătrunse de-a lungul stepelor, dar şi cu comunităţi originare din nord-est [22].

Un alt element, reflectând astfel de contacte, dar şi pătrunderea în regiunile noastre a unor comunităţi, îl constituie seria „sceptrelor" [23] făcute cu deosebită grijă, din roci dure.

Prima categorie de astfel de sceptre este reprezentată la noi prin cele de tip Văleni — Obârşeni. Până acum sceptre de tipul amintit s-au descoperit numai în Moldova şi în Transilvania.

Cel de la Văleni (= Vaja), jud. Mureş, a fost găsit întâmplător, încă în secolul trecut [24].

La Obârşeni (jud. Vaslui) s-au descoperit două sceptre în cuprinsul unei aşezări din etapa Cucuteni A 3, printre dărâmăturile de lipitură arsă ale unei locuinţe, deci în condiţii stratigrafice clare [25].

O altă piesă a fost găsită în zona unei aşezări Cucuteni de pe teritoriul satului Bărlăleşti (jud. Vaslui). Cu prilejul publicării piesei, autorii înclină să o atribuie etapei Cucuteni A 3 [26].

Ultimul sceptru despre care avem informaţii este cel găsit lângă satul Muncelul de Sus, com. Mogoşeşti-Siret (jud. Iaşi) [27].

Astfel de sceptre sunt documentate în ţinuturile nord pontice, până departe spre răsărit. Faptul că ele sunt reprezentate la noi, prin cele cinci exemplare, în cuprinsul unui teritoriu nu prea vast, dovedeşte — după părerea noastră — că ele reflectă pătrunderea unor comunităţi de păstori dinspre est în zonele de stepă ale Bugeacului şi în sudul Moldovei, de unde nu au mai înaintat mai departe spre sud şi spre vest. Sceptrele menţionate, specifice nomazilor, provenite pe cale de contacte, au ajuns în cele trei aşezări din Moldova şi la Văleni în Transilvania.

Cea de a doua categorie de sceptre, în formă de cap de cal este documentată la noi pe un teritoriu vast, dar numai în ţinuturile extracarpatice (în Moldova, Dobrogea şi Oltenia).

Un astfel de sceptru a fost descoperit la Fitioneşti [28] (jud. Vrancea), într-o groapă din a doua epocă a fierului. Piesa a ajuns acolo din stratul de cultură, de pe acelaşi loc, aparţinând culturii Cucuteni. Stratul respectiv are trei niveluri, din care cel mai vechi era probabil din etapa Cucuteni A 2, iar sceptrul se leagă, credem de depunerea din ultimul nivel, care, probabil datează din etapa Cucuteni A 4.

Trei piese de acest tip s-au descoperit în condiţii stratigrafice clare.

---

22 Ann Dodd-Opriţescu: *Consideraţii asupra ceramicii Cucuteni C.* În: SCIVA, 31, 1980, 4, p. 547—557.

23 Ann Dodd-Opriţescu şi Ioan Mitrea: *Sceptrul de la piatră de la Mogoşeşti-Siret, judeţul Iaşi. Problema originii şi datării.* În: Carpica, 15, 1983, p. 69—95.

24 *Ibidem*, p. 70 (cu bibliografia mai veche).

25 M. Brudiu: *Despre două sceptre de piatră descoperite în sud-estul Moldovei.* În: SCIVA, 26, 1975, 2, p. 169—179.

26 M. Brudiu şi Ghenuţă Coman: *Un nou sceptru de piatră descoperit în sud-estul Moldovei.* În: SCIVA, 1979, 1, p. 101—103.

27 Ann Dodd-Opriţescu şi Ioan Mitrea: *op. cit.*, În: Carpica, 15, 1983, p. 69—70.

28 N. Harţuche şi V. Bobi: *Un nou sceptru de piatră zoomorf descoperit în România.* În: Istros, I, 1980, Brăila, p. 111—125.

Piesa de la Fedeleşeni [29] s-a găsit în cadrul unei aşezări din etapa Cucuteni A 4, în care era bine reprezentată şi categoria ceramică de tip Cucuteni C. Fără îndoială că acel sceptru se afla în mediu Cucuteni şi a ajuns acolo pe cale de contacte cu comunităţi, relativ apropiate în spaţiu, de păstori nomazi, aparţinând probabil unei alte culturi decât cele de tip Văleni-Obîrşeni.

Ţinând seama de condiţiile de descoperire ale celor două categorii de sceptre, suntem în măsură să afirmăm că prima serie s-a răspândit în cursul etapei Cucuteni A 3, iar cea de a doua în timpul etapei Cucuteni A 4.

Sceptrul de la Casimcea [30] are o semnificaţie deosebită, fiind descoperit într-un mormânt cu ocru, împreună cu mai multe unelte de silex, cu tipuri specifice, puse în legătură cu cultura Srednii Stog II [31]. Pe temeiul acestei piese ajungem la o importantă concluzie istorică, anume că grupuri de comunităţi de păstori (mai ales crescători de cai) din zona Nipru Don, aparţinând culturii Srednii Stog II au pătruns în Bugeac (după cum o dovedeşte mormântul cu ocru de la Suvorovo, cuprinzând un sceptru similar ca formă) [32], iar la noi în Dobrogea (ne referim la mormântul cu ocru de la Casimcea [33]), desigur, în stepa din sud-estul Moldovei, apoi de-a lungul Câmpiei Române spre vest poate până în vestul Olteniei, unde, de asemenea se găsesc o serie de morminte cu ocru [34]. De la un astfel de grup de păstori, pe cale de contacte a ajuns în aşezarea culturii Sălcuţa, de la Sălcuţa, sceptrul în formă de cap de cal [35].

Este semnificativ faptul că aceluiaş grup de comunităţi răsăritene îi este atribuită şi necropola de la Decea Mureşului [36] din centrul Transilvaniei, indicând că este vorba de o pătrundere a unui grup de comunităţi prin trecătorile Carpaţilor Răsăriteni.

Considerăm necesară menţionarea în acest context şi a unui element neobişnuit, referitor la categoria animalelor domestice crescute de comunităţile culturii Cucuteni. Subliniem că în timpul etapei Cucuteni A 3 (deci în aceeaşi vreme când apare în sud-estul Moldovei, categoria ceramică Cucuteni C) în aşezarea de la Hăbăşeşti, datând din etapa amintită, sunt documentate, pe lângă alte tipuri de bovine locale,

---

29 Ann Dodd-Opriţescu şi Ioan Mitrea: *op. cit.*, în: Carpica, 15, 1983 p. 77 cu bibliografia mai veche.

30 Dorin Popescu: *La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea).* În: Dacia, VII—VIII, 1941, p. 85—91.

31 Eugen Comşa: *Unele probleme privind populaţiile de stepă din nord vestul Mării Negre, din perioada eneolitică până la începutul epocii bronzului.* În: SCIVA, 29, 1978, p. 355.

32 V. N. Danilenko şi N. N. Smagli: *Pro odin povorotnii moment v istorii eneaIiticinogo naselennia Pivdennoi Evropi.* În:. Arheologiia Kiev, 6, 1972, p. 3—20.

33 Dorin Popescu: *op. cit.*, p. 85—91.

34 Vladimir Dumitrescu: *Dare de seamă asupra cercetărilor şi săpăturilor întreprinse în anul 1942.* În: Raport MNA, 1944, p. 43.

35 Ann Dodd-Opriţescu şi Ioan Mitrea: *op. cit.*, p. 75 cu bibliografia mai veche.

36 *Ibidem*, p. 75.

unele oase de bou de stepă, cu coarne în formă de liră, de la indivizi cu talie uriașă [37]. Este evident că tipul de bovine amintit a ajuns în așezările cucuteniene tot pe calea contactelor și schimburilor cu comunitățile de păstori din stepă.

Acestea au fost principalele date privind contactele dintre comunitățile complexului Cucuteni — Tripolie și cele vecine dinspre est și nord est.

LES CONTACTES DES COMMUNAUTÉS PRECUCUTENI — CUCUTENI TRIPOLIE AVEC LES COMMUNAUTES DES TERRITOIRES NORD ET NORD-OUEST PONTIQUES

Résumé

Les contactes entre les communautés, Precucuteni-Cucuteni-Tripolie avec celles de la zone nord pontique ont peut les constater encore pendant la phase Precucuteni I, dans l'agglomération appartenant à la culture Sursko-niprovienne ou ont paru des tessons appartenant à la culture Bugo-nistrienne tardive ainsi que quelques fragments d'un vase Precucuteni I.

Pendant la phase Precucuteni II on constate une dinamisation, les communautés de cette phase en arrivant jusqu'à Bernașevka, sur le cours moyen du Dnester.

Quelques découvertes permetent une parallelisation de la période moyen de la culture Dnepr-Donetz avec la phase Precucuteni III et le commencement de la phase de Cucuteni A.

Il y a des découvertes qui permetent la synchronisation de la première phase de la période Srednji Stog avec les étapes Cucuteni A 1 et A 2. La phase suivante de la période Srednji Stog a été paralelle avec les étapes Cucuteni A 2 et Cucuteni A 3.

Sont aussi des autres données qui permetent la spynchronisation de l'étape Srednji Stog avec la phase de Cucuteni A—B. La dernière phase de la culture Drevnejamnaia a été parallele avec la phase de Cucuteni B.

Les contactes de la culture de Cucuteni et celle de Drevnejamnaia à l'ouest sont documentés par les "sceptres" de type Văleni—Obîrșeni découverts dans des complexes fermés de l'étâpe Cucuteni A 3 ainsi que par les „sceptres" de type Fedelești — Sălcuța, découverts dans des complexes Cucuteni A 4.

37 Prof. V. Gheție : *Date asupra oaselor de animale descoperite la Hăbășești.* În vol. VI. Dumitrescu și colab. *Hăbășești,* București, 1954, p. 603.

RAPORTUL DINTRE AGRICULTURĂ ŞI MEDIUL NATURAL (PĂDURE, STEPĂ, LUNCĂ) ÎN MILENIUL I ŞI ÎN PRIMELE SECOLE ALE MILENIULUI AL II-LEA AL E.N. PE TERITORIUL ROMÂNIEI

MARIA COMŞA

În ultimul timp se acordă o atenţie din ce în ce mai mare raportului dintre om şi natură pe de o parte şi dintre mediul natural şi societate pe de altă parte.

În cele ce urmează vom încerca să schiţăm raportul care a existat între mediul natural şi una din ocupaţiile de bază a populaţiei ţării noastre, agricultura, începând din epoca clasică dacică (sec. I î.e.n.—sec. I e.n.) şi până în preajma invaziei tătare din anul 1241.

După cum se ştie teritoriul ţării noastre are un relief foarte armonios alcătuit începând de la câmpiile joase până la munţi înalţi de peste 2 000 m.

În perioada de care ne ocupăm, spre deosebire de etapa actuală, cea mai mare parte a teritoriului ţării a fost ocupată de păduri seculare. Păduri existau la munte, în zona de dealuri şi podiş, precum şi la câmpie [1]. O altă parte a câmpiei (stepa) însă era acoperită cu o vegetaţie de plante ierboase, terenul fiind foarte propice pentru păşunat.

O mică zonă stepică sau stepizată a existat (cel puţin în a doua jumătate a mileniului I şi la începutul mileniului al II-lea al e.n.) şi în Transsilvania. Ea ocupa o parte din câmpia aflată la est de Munţii Apuseni până în cotul inferior al Mureşului şi pe cursul inferior al râului Sebeş.

Între zona puternic împădurită şi stepă, atât în estul şi sud-estul ţării cât şi în regiunile de vest, se afla în tot cursul perioadei de care ne ocupăm o zonă intermediară, în care pădurea alterna cu petice de câmpie, cunoscută sub numele de avantstepă sau silvostepă, zonă în bună parte rezultată în urma acţiunii umane [2].

---

1. În legătură cu întinderea probabilă a pădurilor pe teritoriul României în epoca antică şi în evul mediu cf. harta întocmită de M. David, reprodusă de Octavian Toropu în Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (secolele III—XI), Craiova, 1976, fig. 24, p. 87.
2. După părerea prof. Sergiu Haimovici, natura a creat doar zonele de pădure (silva) şi vegetaţia ierboasă (stepa), silvostepa fiind creată de om prin defrişarea unei părţi de pădure.

stepă, o fâşie din silvostepă, precum şi malul Mării Negre, începând de la Olbia şi până la Marea de Azov, precum şi o parte din estul Crimeii. Aceştia erau în principal păstori, dar făceau şi puţină agricultură. Ajungând pe teritoriul ţării noastre ei s-au aşezat atât în stepă, cât şi în silvostepă până în apropierea dealurilor. De asemenea, au intrat şi în lunca Dunării, Prutului inferior, a Ialomiţei şi a Argeşului inferior, convieţuind cu populaţia autohtonă. Cei care au rămas pe loc şi nu au trecut, fie în imperiu, fie în Câmpia Panonică, au fost asimilaţi într-un timp relativ scurt de populaţia autohtonă daco-romană [4].

În sfârşit, populaţiile care în teritoriul lor de unde au plecat duceau un mod de trai semisedentar (gepizii şi alanii din secolele VIII—XIII) sau sedentar (germanicii şi mai ales, slavii) au preferat silvostepa şi zonele de podiş împădurite. Aceştia, datorită modului de trai apropiat, au venit în contact mai strâns cu populaţia autohtonă, fiind de asemenea asimilaţi treptat de aceasta [5]. Noii veniţi, prin asimilare, s-au acomodat la modul de trai al populaţiei autohtone.

În ceea ce priveşte agricultura, trebuie să precizăm faptul că populaţiile coborâte din nord din Peninsula Scandinavă au preluat elemente de agricultură mai avansată în principal în contact cu populaţiile sedentare sau sedentarizate din preajma oraşelor din zona nord-pontică, în special Olbia, Tanais şi oraşele din Crimeia.

Populaţiile de origine nomadă trecute la o viaţă semisedentară sau chiar sedentară, cum au fost sarmaţii roxolani, alanii, diferitele populaţii de origine turcică din secolele V—VII, alanii din secolele VIII—X ş.a., au preluat agricultura de asemenea, fie în contact cu centrele bizantine din Crimeia sau din nord-estul şi estul Mării Negre, fie în contact cu slavii care locuiau în silvostepa dintre Nipru şi Bugul Apusean. Practic, aceste populaţii preluaseră în agricultură unele metode, fie greco-romane din preajma Mării Negre, fie metode pe care le foloseau slavii în teritoriile lor de baştină. Astfel se explică, credem, că de la aceste populaţii (care de altfel făceau foarte puţină agricultură) nu avem nici un termen păstrat în limba română. Terminologia agrară (referitoare la unelte,

4. Primele comunicări referitoare la rolul mediului natural în menţinerea elementului autohton au fost susţinute de noi la Piteşti (sec. III—IV) şi 1982 (sec. V—VII). Ulterior, pentru raporturile dintre autohtoni şi migratori în secolele III—VII, privite prin prisma mediului înconjurător într-o comunicare, susţinută în anul 1984 la Botoşani, cf. Maria Comşa, Rolul mediului natural în menţinerea elementului autohton la nord de Dunăre în secolele III—VII e.n., Hierasus, VII—VIII, Botoşani, 1989, p. 259—264.

5. Ibidem, p. 264—268 ; Idem, Socio-economic organisation of the Daco romanic and Slav population on the Lower Danube during the 6 th—8 th centuries, în Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania, Bibliotheca Historica Romaniae, Monographs, XVI, Bucureşti, 1965, p. 171—200 ; Maria Comşa, Romanen, Rumänen und Walachen-Strompfeiler der Antike in der neuen Welt, Zeitschrift für Archaeologie, 21, 1987, 2, Berlin, p. 179—192 ; Idem, Einige Betrachtungen uber den Kontakt zwischen den slawischen und bodenständigen romanischen Gemeinschaften im Donau-Karpaten-Raum (6. und 7. Jahrhunder), Studia nad etnogeneza Slowian, T. L., Warszawa, 1988, p. 65—70.

muncile agricole, semințe etc.) din limba română în principal este de origine latină, dublată de o seamă de termeni preluați de la slavi [6]. Nu ne putem referi acum la această bogată și totodată interesantă terminologie, ne vom opri doar la procedeele mai importante de obținere a terenurilor pentru agricultură strâns legate de mediul natural în care se practica agricultura în decursul mileniului I al e.n. și la începutul mileniului al II-lea al e.n.

După cum se știe, terenurile agricole sau pentru pășunat (întrucât între preocupările agricole și creșterea animalelor era o strânsă interdependență) se obțineau prin incendierea unei părți a pădurii, preferându-se de obicei pădurea mai rară cu lemn de calitate mai proastă. Cenușa obținută în urma incendiului servea la îngrășarea terenului care urma a fi cultivat. Acest sistem a fost practicat până în primele decenii ale secolului nostru, în diferite părți ale țării. Locul astfel obținut pentru cultivarea cerealelor și a altor plante necesare traiului omului se numeau *arșiță* (<lat. *ardeo, — ere* = a arde) sau *jarișce* (<sl. žariti = a arde), ceea ce dovedește că acest sistem a fost folosit atât de populația autohtonă, cât și de slavii care s-au așezat pe teritoriul țării noastre.

Un alt sistem de a obține terenuri agricole sau eventual de pășunat era acela prin tăierea de jur împrejur a coajei copacilor de pe locul care urma să fie obținut pentru agricultură. Copacii se uscau (= secau) și astfel se obținea o *secătură* (lat. *sicco, — are* = a se usca, a seca).

Pentru desemnarea terenurilor obținute, ca să fie cultivate, se mai foloseau încă termenii de *runc* (<lat. *runco, — are* = a plivi) și *curătură* (<lat. *curo, — are* = un loc curățat de buruieni și îngrijit), precum

---

6. Idem, Socio-economic organisation..., p. 196—198; Maria Comșa, Gh. Constantinescu, Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie de la Dragosloveni (jud. Vrancea), SCIV, 19, 1969, 3, p. 425—436; Maria Comșa, Elena Gheannopoulos, Unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperite la Radovanu, SCIV, 20, 1969, 4, p. 617—621; Maria Comșa, C. Deculescu, Un depozit de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Curcani, SCIV, 23, 1972, 3, p. 469—473; Ion Nania, O importantă descoperire în perioada feudalismului timpuriu la Bârlogu, com. Negrași, jud. Argeș, St. și com. II, Pitești, 1969, p. 120—131; Ion Ioniță, The social economic structure of society during the Goths migration in the carpatho-danubian area in Relations between the autochtonius population and the migratory populations on the territory of Romania, București, 1975, fig. 1/5, 6, p. 78; Corneliu Mărgărit Tătulea, Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brădarelor romane în Dacia (Depozitul de fiare de plug de la Chidici — Dolj), Oltenia, St. și com. 4, Craiova, 1982, p. 47—85 + bibl. și mai ales fig. 4, p. 59, cu aria de răspândire a brăzdarelor de plug (= fierul lat), considerate de el de tip roman; A. Paragină, Un nou depozit de arme și unelte din feudalismul timpuriu descoperit pe teritoriul județului Vrancea, Vrancea, St. și com., II, Focșani, 1979, p. 41—44 + fig. 1; Dan Gh. Teodor, Teritoriul est carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român, Iași, 1978, fig. 25/3—6, p. 184; fig. 26/2—4, p. 185; fig. 27/1—3, p. 186; fig. 28/1—3, p. 187; Ghenuță Coman, Contribuții la cunoașterea vieții agrare din Moldova în secolele V—XII, Ialomița, Materiale de Istorie agrară a României, II, Slobozia, 1983, p. 53—65 ș.a.

și termenul *laz* (<sl. *laz* = teren despădurit, transformat în loc arabil sau păşunat) [7].

Reiese din cele prezentate mai sus că în afara sistemului de obţinere a terenurilor pentru păşuni sau a terenurilor agricole prin incendiere, populaţia autohtonă mai practica şi sistemul de decojire a copacilor. De asemenea, atât populaţia autohtonă, cât şi slavii foloseau pentru agricultură şi terenuri în care pădurea era slabă sau anumite luminişuri din pădure pentru care acţiunea se rezuma doar la plivirea şi curăţarea terenului de arbuşti şi de vegetaţie. Un loc pentru cultivat sau pentru păşune trebuie să fi însemnat şi cuvântul poiana (<sl. *poljana,* care iniţial trebuie să fi însemnat câmp, <sl. *pole* = câmp, ogor) cu timpul, în limba română a dobândit sensul de luminiş, sau loc cu iarbă şi flori în pădure.

Din cele prezentate mai sus remarcăm că există (în funcţie de stadiul actual al cercetărilor) patru numiri referitoare la modul în care erau obţinute terenurile agricole sau pentru păşunat de origine latină (arşiţă, secătură, runc şi curătură) desemnând totodată şi chipul în care erau obţinute acele parcele (= *locuri* <lat. *locus,* pl. *loci)* incendierea pădurii, secarea ei, sau prin acţiuni de curăţare în cazul când pădurea era slabă (loc în pădure acoperit mai ales de arbuşti, luminiş în pădure cu tufe etc.) şi două numiri de origine slavă (jarişte, laz) din care prima se referă la modul de a obţine terenul prin incendiere, iar cealaltă prin despădurire.

Din numirile date reiese că populaţia autohtonă folosea mijloace mai variate pentru obţinerea terenurilor agricole şi de păşunat, ţinând cont de starea şi utilitatea pădurii, în timp ce din terminologia slavă fac parte doar două numiri, ambele se referă la defrişarea pădurii, fără a se subînţelege mai clar starea acesteia.

Analizând termenii referitori la obţinerea terenurilor bune pentru cultivat reiese clar că în tot decursul mileniului I al e.n. şi în primele secole ale mileniului următor (ca să ne referim numai la perioada de care ne-am propus să ne preocupăm în această lucrare) agricultura era strâns legată de pădure, mai precis spus, ea se făcea în bună parte *în pădure.*

Locurile de descoperire a uneltelor agricole din mileniul I e.n. şi începutul mileniului al II-lea, care se află în marea lor majoritate în foste zone împădurite confirmă din plin acest lucru.

Spre deosebire de perioadele mai noi şi mai ales spre deosebire de perioada actuală când s-a trecut la o agricultură intensivă de mare pro-

7. Pentru toate aceste metode de obţinere a terenurilor agricole şi de păşunat, cf. Henri H. Stahl, Contribuţii la studiul satelor devălmaşe, I, Bucureşti, 1958, p. 269—281 ; Gheorghe Iordache, Ocupaţii tradiţionale pe teritoriul României, Studiu etnologic, Craiova, 1985, p. 90—181 ;Georgeta Moraru, Elemente de substrat în tehnica obţinerii terenurilor agricole din regiunea carpato-danubiano pontică, Thraco Dacica, III, 1982 ; Barbu Ştefănescu, Consideraţii asupra tehnicii agricole din Bihor în secolul al XVIII-lea. Sistemele de agricultură, Crisia, XIV, Oradea, 1984, p. 383—435 ; Nicolae Dunăre, Semnificaţii etnologice ale pădurăritului tradiţional în Munţii Giurgeu şi Hărghita, Acta Harghitensia, I, Miercurea Ciuc, 1980, p. 180.

ductivitate, aceasta era strâns legată nu numai de pădurea de la șes și de zăvoaie, ci de pădurea de la deal și de cea de la munte.

O dovadă în acest sens sunt numeroasele numiri de locuri păstrate până în zilele noastre ca : runc, secătură, curătură, arșiță, jariște, laz, ca și numirile de localități actuale ca : Runcu, Lazu, Lazuri etc., dintre care multe în zonă de munte sau piemontană [8]. Astfel datele lingvistice și toponimice arată mediul geografic și biologic în cadrul cărora se practica agricultura și pășunatul strâns legat de agricultură.

Datele mai vechi și mai noi adunate de etnologi și etnografi ne oferă prețioase contribuții la numeroase zone în care se practica agricultura.

Astfel, în afară de agricultura de câmp (șes) practicată cu plugul cu cormană fixă, a putut fi studiată agricultura colinară, atestată în zona din curbura nordică a Carpaților [9], Podișul central moldovenesc, Platforma getică din Oltenia și vestul Munteniei etc., executată cu același tip de plug, precum și agricultura submontană atât varianta de coastă (Țara Dornelor, Obcinele Bucovinei, Bilbor [jud. Harghita], Maramureș, Lăpuș ș.a.) [10], practicată de asemenea cu plugul cu cormană fixă, cât și varianta în terase exercitată cu plugul având cormană schimbătoare [11].

Populația românească a practicat agricultura pe înălțimi până la altitudinea de 1 000—1 300 m, în munții Rodnei și în Maramureș, grâul urcă până la 1 100 m, secara la 1 120 m, iar orzul și ovăzul până la 1 200 m [12]. Meiul (înlocuit ulterior cu porumbul) urca probabil până la aceeași altitudine cu grâul.

În actualul județ Prahova, la Slon (comuna Cerașu), în grădinile aflate la munte la o înălțime de circa 1 000 m, în locurile mai adăpostite se cultiva fasole. Tot acolo, între muntele Vîrful lui Crai și Tabla Buții, la vest de drumul care duce de la Slon spre Vama Buzăului, cu ocazia unor cercetări arheologice de suprafață, efectuate în anul 1961, am putut observa urmele unei arături vechi (probabil de câteva decenii) la marginea plaiului pe care mergeam.

Agricultura pe terase (răzoare), făcute artificial de comunitatea omenească, care aveau o lățime de 7—8 m este de veche tradiție [13]. O astfel de agricultură a fost practicată fără îndoială de romani, dar ea ar putea data eventual și din perioada dacică (sec. I e.n.).

În perioada de care ne ocupăm, terasele destinate agriculturii erau făcute de membrii obștei.

---

8. Romulus Vulcănescu, La toponymie agraire dans les Carpathes roumaines, Bucarest, 1970.
9. Nicolae Dunăre, Civilizație tradițională românească în curbura carpatică nordică, București, 1984, p. 49.
10. Ibidem, p. 49—50.
11. Romulus Vuia, Studii de etnografie și folclor, II, București, 1980 ; Nicolae Dunăre, Civilizație tradițională..., p. 50.
12. Ibidem, p. 51 ; Valer Butură, Etnografia poporului român, Cluj-Napoca, 1978, p. 131 ; Idem, Străvechi mărturii de civilizație românească. Studiu etnografic, București, 1989, p. 185.
13. Nicolae Dunăre, Civilizație tradițională..., p. 43.

Cultivarea cerealelor pe terase a putut fi surprinsă în Ţara Haţegului, la Pădurenii Hunedoarei, Valea superioară a Jiului, Mărginimea Sibiului, Munţii Sebeşului, Ţara Oltului, Ţara Bârsei, Munţii Apuseni, Obcinele Bucovinei, Ţara Dornelor, zona Neamţ, Ţara Loviştei, Parâng, Munţii Mehedinţi ş.a. [14].

Pe terenurile puternic înclinate, care nu puteau fi arate cu plugul, locurile care urmau a fi însămânţate se lucrau cu săpăliga sau cu sapa [15], unelte special lucrate pentru aceste munci.

Datele etnografice ne oferă de asemenea elemente în legătură cu sistemele de cultură : sistemul plurienal, sistemul bienal, sistemul trienal şi sistemul anual, ultimul fiind legat de timpurile mai noi şi din această cauză nu ne vom opri asupra lui.

În sistemul plurienal pământul se cultiva mai mulţi ani până sărăcea (adică până nu mai producea), apoi era lăsat să se refacă (să odihnească, să se înţelenească, să devină pârlog, moină sau toloacă, adică necultivat) [16].

Valer Butură distinge în cadrul sistemul de cultură plurienal două variante : sistemul plurienal pe rând de ţarini (locuri cultivate) şi sistemul plurienal pe rând de locuri. Prima variantă a fost practicată în câmpie şi în acele zone înalte (podiş, dealuri, munte) în care terenul a permis crearea mai multor ţarini (locuri cultivate) pe măsură ce cele vechi erau secătuite (oboseau). Pe alocuri acest sistem s-a practicat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea [17].

A doua variantă, anume agricultura în sistem plurienal pe rând de locuri, a fost practicată în unele zone muntoase, ca de exemplu în vestul Carpaţilor Meridionali şi în Munţii Apuseni, pe terenurile mai depărtate de gospodării, care nu puteau fi gunoite. Acestea se cultivau câţiva ani, până „oboseau", apoi se lăsau să se „odihnească".

Ciclul semănăturilor începea cu cartofi (în trecut probabil fasole, bob sau mazăre), în anul următor se cultiva grâu de primăvară, ciclul repetându-se câţiva ani până locul sărăcea, după care era lăsat să se înţelenească, recoltându-se de pe el furaje pentru vite. Pentru cultură

14. Romulus Vuia, op. cit., passim ; Laurian Somesan, Viaţa pastorală în Muntii Călimani, BSRRG, III, Bucuresti, 1934, p. 285 ; Lucia Apolzan, Observatii asupra ocupatiilor agricole din Munţii Apuseni, Apulum, II, 1943—1945, Alba Iulia, 1946, p. 225 ; I. Chelcea, Cercetări etnografice în bazinul Zlatnei şi Valea Ampoiului, Mocanii, Apulum, V (1961), Alba Iulia, 1965, p. 456 ; Constantin Popa, Agricultura în Mărginimea Sibiului, Cibinium, Sibiu, 1969—1973, p. 61 ; V. Butură, Agricultura în terase din zonele înalte ale Carpaţilor Româneşti, Cluj, 1964 ; Romulus Vulcănescu, Agricultura de munte în vestul Carpaţilor Meridionali, Rev. de etnogr. si folclor, 12, 1967, 2, p. 97 ; Idem, Agricultura de munte, Bucuresti, 1967 ; Idem, Sistemele traditionale de arătură în Atlasul complex „Porţile de Fier", Bucureşti, 1972 ; Nicolae Dunăre, Civilizaţia tradiţională..., p. 50—51 ; Maria Cioară, Zona etnografică Rădăuţi, Bucuresti, 1979, p. 55 ; Gheorghe Iordache, op. cit., p. 66.
15. Valer Butură, Etnografia..., p. 144 ; Idem, Străvechi mărturii..., p. 191 ; Nicolae Dunăre, Agricultura tradiţională la români, Ialomiţa, I, Slobozia, 1983, p. 41.
16. I. Vlăduţiu, Etnografia românească, Bucureşti, 1973, p. 200 şi urm. ; Valer Butură, Etnografia..., p. 138—139 şi bibl. de la notele 38—40 ; Gh. Iordache.
17. Valer Butură, op. cit., p. 138—140 ; Idem, Străvechi mărturii, p. 187—188.

se desţelenea alt loc, după ce a „obosit" şi acesta, se desţelenea un al treilea loc şi aşa mai departe [18].

Pentru sistemul de cultură plurienal era necesar teren mai mult. Acest sistem se practica pe şes, dar şi pe înălţimi până aproape de 1 150 m [19]. Sistemul credem că a fost pus în practică în tot mileniul I şi la începutul mileniului al II-lea, atât în zone de câmpie, cât şi la munte, supravieţuind izolat până aproape de zilele noastre.

Agricultura în sistem bienal (rotativ) a fost practicată însă în antichitate, de aceea ea este cunoscută şi sub denumirea de „sistem roman". După părerea lui, P. S. Aurelian, agricultura bienală a urmat după „agricultura pastorală mixtă primitivă" [20], adică după agricultura plurienală. Sistemul bienal era folosit atât în zonele de şes, cât şi pe înălţimi. Conform acestui sistem pământul arabil era împărţit în două : o parte era formată din loturile cultivabile, iar a doua parte era păşune. În anul următor păşunea devenea loturi arabile, iar fostele loturi arabile păşune [21]. Pământul cultivabil era împărţit în loturi egale în fiecare an de către obştea sătească. Acest sistem de împărţire a loturilor în părţi egale s-a păstrat în agricultura din Transilvania până în secolul al XVI-lea [22].

Sistemul bienal de cultivare a pământului a fost surprins la Pădurenii din Munţii Poiana Ruscăi, în Munţii Apuseni şi în alte zone. Culturile obişnuite în ţarini erau : grâul de primăvară, ovăzul, secara, orzul, cărora mai târziu li s-a adăugat cartoful (în trecut credem că erau cultivate : fasolea, bobul şi mazărea). În zona de munte gunoirea se făcea cu gunoi de grajd sau prin paşterea animalelor pe lotul respectiv în jurul unor staule mutătoare, iar la şes prin folosirea ca păşune pentru vite a viitoarelor loturi de pământ care urmează a fi însămânţate [23].

Agricultura în sistem trienal denumit şi „cultura celor trei câmpuri" este cunoscut în vestul şi centrul Europei încă din timpul lui Carol cel Mare. Acest sistem este cunoscut şi la noi, în Ţara Oltului, precum şi în Depresiunea Călăţele din nord-estul Munţilor Apuseni. Primul câmp era destinat „toamnărilor" (semănăturilor de toamnă), al doilea „primăverilor" (semănăturilor de primăvară), al treilea câmp era loc de păşunat şi gunoit în vederea „toamnărilor", care urmau să fie însămânţate aici [24].

În trecut, în afara terenului cultivabil şi a păşunii, satul (= obştea) în mileniul I şi perioada următoare din mileniul al II-lea mai poseda şi pădure, de care însă obştile au fost deposedate treptat în evul mediu

18. Idem, Etnografia.... p. 139—140.
19. Ibidem, p. 138—140.
20. Ibidem, p. 140 (unde se dă un citat din S. Aurelian).
21. Ibidem, p. 140—141.
22. Nicolae Dunăre, Civilizaţia..., p. 45 şi bibl. citată la nota 20, p. 65—66.
23. Valer Butură, Etnografia..., p. 141 ; Idem, Străvechi mărturii..., p. 188—189 ; Nicolae Dunăre, Agricultura tradiţională..., p. 40.
24. Henri H. Stahl, Satele..., I, p. 319—325 ; Valer Butură, Etnografia..., p. 141—142.

dezvoltat şi mai ales în epoca modernă (secolul XIX—începutul secolului XX).

Prin datele expuse mai sus am încercat să schiţăm raportul dintre agricultură şi mediul natural în decursul mileniului I şi în primele secole ale mileniului al II-lea e.n. În urma studierii acestui raport se pot desprinde următoarele concluzii :

1. În perioada arătată mai sus agricultura este strâns legată de pădure, indiferent dacă aceasta se afla la şes, în lunci, pe grinduri, pe deal sau la munte.

2. În mileniul I şi la începutul mileniului al II-lea agricultura era practicată pe toate formele de relief începând de la terenuri care nu depăşeau decât cu câteva zeci de metri nivelul mării (grinduri, lunci şi în special lunca Dunării) şi până la înălţimea de 1 200—1 300 m, indicii pentru agricultura pe înălţimi existând în *toate* masivele muntoase ale ţării noastre.

3. Datorită mijloacelor de producţie încă puţin perfecţionate, agricultura se îmbina strâns cu creşterea vitelor (bovine, ovine, caprine, porcine) la câmpie limitat erau folosiţi şi cai, măgari şi asini, iar la munte erau folosiţi căluţii de munte sau măgarii, ultimii mai ales în transporturi. Vitele erau absolut necesare pentru gunoaie, la muncile agricole, tracţiune, cărat etc.

4. În decursul mileniului I e.n. şi în primele secole ale mileniului următor au coexistat, în funcţie de teren, diferite sisteme de agricultură, începând cu agricultura primitivă executată cu sape, săpăliga sau cu hârleţul de lemn (cu tăiş de lemn sau din fier) şi continuând cu agricultura practicată cu aratrul sau cu plugul de fier perfecţionat. Sistemul plurienal este o moştenire străveche de la traco-daci şi poate chiar mai veche. Agricultura în sistemul bienal, era cunoscută eventual în perioada dacică clasică, dar mai ales în Dacia romană, acest sistem fiind răspândit pe o arie mai întinsă în epoca postromană. Sistemul trienal, după părerea noastră, este posibil să fi fost introdus în Transilvania spre sfârşitul mileniului I e.n. Acest sistem a fost răspândit pe scară mai largă în aceeaşi provincie mai târziu şi de coloniştii germani (secolele XII—XIII) [25].

5. Materialele arheologice, etnografice etc. dovedesc că agricultura pe teritoriul României are o tradiţie multimilenară. Ea s-a dezvoltat treptat în strânsă legătură cu creşterea vitelor şi cu păstoritul, ajungând în epoca dacică clasică la forme destul de perfecţionate. Pe experienţa autohtonă dacică s-au grefat anumite experienţe romane, care în epoca romană şi postromană s-au generalizat pe tot cuprinsul ţării. Influenţa slavă în agricultură s-a exercitat în principal în zona de câmpie, bălţi şi lunci, în a doua jumătate a mileniului I e.n. şi mai ales în ultimul sfert al acestui mileniu. Cu aceştia din urmă autohtonii au ajuns la un fel de „schimb de experienţă" datorită faptului că şi slavii în teritoriile lor de baştină din care au pornit spre sud au prac-

25. În legătură cu problema răspândirii acestui sistem de cultură în evul mediu cf. Henri H. Stahl, op. cit., I, p. 299 ; Gh. Iordache, op. cit., p. 95.

ticat agricultura. Se pare însă că acest „schimb de experienţă" s-a intensificat abia în urma contactului pe care slavii l-au avut cu bizantinii după aşezarea lor în Peninsula Balcanică. Celelalte populaţii care au ajuns pe teritoriul ţării noastre în decursul mileniului I e.n. şi la începutul mileniului al II-lea nu au influenţat în chip vizibil experienţa agricolă autohtonă multiseculară [26].

LE RAPPORT ENTRE L'AGRICULTURE ET LE MILIEU NATUREL (FORÊTS, SILVO-STEPPE, STEPPE) PENDANT LE I. ÈRE MILLÉNAIRE ET LES PREMIÈRS SIÈCLES DU II. ÈME MILLÉNAIRE DE N.È.

Résumé

Dans cette ouvrage l'autrice mentre que pendant la période mentionnée sur le territoire de la Roumanie l'agriculture s'est developpée dans un étroite liaison avec la forêt.

L'griculture a été pratiquée dans les forets sur des terrains defrichés ou debarassés par l'homme des souches. En ce temps l'agriculture a été practiquée sur toutes les formes de relief dans les forêts de la plaine, sur les îles des lacs avoisinantts du Danube, sur les pantes des collines et enfin sur les terrains propices des montagnes jusqu'à l'hauteur de 1 200—1 300 m.

Pendant le première millénaire, surtout vers le fin de cette période, et pendant les siècles suivants, sur le territoire de la Roumanie, a existé une agriculture développée pour cette époque, pratiquée avec la charrue ayant le soc en fer, mais â côté de cette type d'agriculture s'est gardé, surotut dans les régions plus accidentées, l'agriculture primitive effectuée avec la bêche.

Pendant la periode etudiée ont coexisté le système pluriennal (pratique par les thraco-daces) avec le système biennal introduit en Dacie par les Romains (mais peut être ce systeme a existé chez une partie des Daces, encore avant la conquête de la Dacie) et enfin avec le système triennal qui a appardu sur une partie de la pays, problablement encore vers le fin du première millenaire de n.l, et a été repandu plus largement dans quel-ques régions de la Transylvanie, par les hôtes (hospites) Saxons pendant le XIIIe s.

Comme on peut constater l'agriculture est une occupation très ancienne sur le térritoire de la Roumanie. Cette occupation de base pour les Romans et ensuite pour les Protoroumains a été influencée par les Slaves du Sud, seulement dans la plaine (sylvo-steppe) dans les îles des lacs et dans les forêts auprès des rivières.

Les autres peuples qui ont migré sur le territoire de la Roumanie, soit dans la steppe (les Sarmates, Huns, Avars) soit dans la sylvo-steppe jusqu'à la zone collinaire (les Germains, Allains sedentairisés, etc.) n'ont pas influencé visiblement l'expérience agricole pluriséculière des Romans et puis des Protoroumains.

26. Toate concluziile mai importante din această lucrare au fost prezentate într-o comunicare susţinută în secţia Agricultură-Silvicultură, la Sesiunea ştiinţifică, organizată de Muzeul Judeţean Ialomiţa, Slobozia, 30—31 mai 1987.

URBANISM ŞI DEMOGRAFIE ISTORICA
(Suceava în secolele XV—XIX)

EMIL IOAN EMANDI

MOTTO

„Nu există nici o ştiinţă în care orizontul să nu trebuiască schimbat mai des decât ştiinţa istoriei".

N. IORGA

După cum este cunoscut, reţeaua urbană a Moldovei s-a format până în prima jumătate a secolului al XV-lea. Sunt însă şi unele târguri ce se dezvoltă căpătând caracteristicile unor aşezări urbane abia în secolul al XVI-lea şi chiar în secolele XVIII şi XVIII [1]. Acumularea de noi informaţii a permis adâncirea cunoaşterii procesului de cristalizare a vieţii statale de esenţă feudală a românilor de la est de Carpaţi în perioada feudalismului timpuriu, fapt ce a contribuit în acelaşi timp la reorientarea şi amplificarea cercetării în domeniul genezei oraşelor medievale şi a evoluţiei structurii vieţii urbane. În sensul acesta, sunt bine cunoscute cercetările arheologice întreprinse vreme de mai bine de trei decenii pe teritoriul oraşului Suceava [2], cercetări considerate, din punct de vedere al semnificaţiei rezultatelor lor pentru studiul unei întregi categorii tipologice de aşezări urbane medievale, printre cele mai importante, nu numai pe plan naţional, ci şi european [3]. Existenţa la Suceava a unei aşezări întărite cu palisadă şi şanţ de apărare,

---

1 C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, Bucureşti, 1967 ; Victor Tufescu, *Stări economice regionale oglindite în evoluţia oraşelor noastre*, în „Lucrările Seminarului de geografie umană", Bucureşti, 1946 ; Sever Pop, *Sinonimele cuvântului Târg în lumina Geografiei lingvistice*, în R.S.R. I, 1938, p. 45—59 ; Vasile Cucu, *Oraşele Romăniei*, Bucureşti, 1970, p. 10 şi urm.

2 Mircea D. Matei, *Civilizaţie medievală românească (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, 1989.

3 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană la cunoaşterea istoriei oraşului Suceava, 1388—1988*, Iaşi, 1991, p. 30—52.

fortificație rămasă în stare de funcționare vreme de aproape un secol (de la sfârșitul secolului al XIII-lea până în ultimul sfert al secolului al XIV-lea) [4], în condițiile unicității acestei descoperiri în Moldova, devine aproape obligatoriu să fie interpretată în sensul că respectiva așezare începea, la finele secolului al XIII-lea să-și piardă caracterul de așezare rurală și să parcurgă etapele de început ale procesului de transformare în aglomerare demografică de tip urban.

Strămutarea reședinței domnești de la Siret la Suceava în vremea domniei lui Petru I Mușat (1375—1391) a avut pentru așezarea de pe malul Sucevei consecințe considerabile. Astfel, Suceava devine *primul oraș al Țării Moldovei,* centrul principal al administrației, negoțului meșteșugurilor precum și centru religios. În legătură cu această nouă etapă, este de făcut mențiunea că cea mai mare contribuție la grăbirea procesului de urbanizare a orașului și a extinderii sale a avut-o inițiativa domnească a lui Petru I Mușat de a ridica aici o Curte Domnească din lemn, un turn locuință din piatră, o biserică domnească (devenită mai întâi lăcaș episcopal și apoi mitropolitan) precum și două cetăți de zid — Cetatea Șcheia și Cetatea de Scaun.

Urmările acestei transformări politice și-au găsit expresie imediat și în creșterea numărului populației. Astfel, sub aspect demografic, în cele peste șase secole de existență [5], Suceava a trecut prin diferite perioade de progres și de stagnare. Prezența domniei aici, care devine permanentă, a însemnat în primul rând, stabilirea definitivă a dregătorilor și a slujbașilor curții domnești, într-un cuvânt a întregului aparat central de stat, care, pe măsură ce trece, timpul devine din ce în ce mai numeros. În același timp, prezența domniei a polarizat interesul negustorilor și al meșteșugarilor de care domnul și orașul avea mare nevoie în permanență, pentru a satisface necesitățile orășenilor și curții.

1. *DATE DEMOGRAFICE CANTITATIVE (sec. XV—XVIII)*

Pentru a aprecia *numărul locuitorilor* din noua capitală a Moldovei, nu dispunem de date statistice în sensul modern, ci numai de informații arheologice și de aprecierile unor călători străini. Deși, uneori aceste cifre sunt exagerate, iar alteori contradictorii, ele oferă totuși, o imagine de ansamblu asupra fenomenului demografic sucevean, care, cu toată aproximația pe care o implică, reflectă o dezvoltare continuă demografică, specifică secolelor XIV—XVI.

Datele din tabelul de mai jos asupra cărora ne oprim în continuare sunt sugestive în acest sens.

Pentru secolul al XV-lea s-a încercat o evaluare pornind de la suprafața vetrei orașului, delimitată de o fortificație formată din șanț de

4 Mircea D. Matei, *Premisele formării orașului medieval Suceava și rolul așezării până la mijlocul secolului al XIV-lea,* în SCIV, 28, 1977, 1, p. 71—86.
5 D. Ciurea, *Date și sublinieri privind Suceava în sec. XV—XVIII,* în AIIA „A. D. Xenopol", III, Iași, 1966, p. 195—205.

Anul	Autorul	Case sau „focuri"	Total locuitori [6]
1599	B. Quirini [7]	„6000 de focuri" — corect credem că ar fi vorba de 600 de case	3000
1632	P. Bonnicio [8]	1500 de case	9000
1641	P. Bakšič [9]	700 de case ale moldovenilor	3000
		300 de case ale armenilor	1600
1643	B. Bassetti [10]	550 de case schimatice	3400
		400 de case armenești	2000
		12 case de catolici	50
1646	M. Bandini [11]		2000 români (cifră exagerată)' 3000 armeni

apărare și palisadă [12], ce însuma 1 100 000 m.p. (110 ha) ; dacă se admite media de 800 mp teren de fiecare casă[13] — cercetările arheologice confirmă aceste date — constatăm că, pentru Suceava celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, avem 1 250 de case, cu o populație ce putea atinge cifra de circa 6 200 de locuitori. Aplicând aceeași metodă pentru diverse orașe din Moldova, cercetări recente [14] au ajuns independent de noi, pentru același secol, la cifre apropiate (5 000 de locuitori). Pentru secolele XV—XVI trebuie să facem remarca, în comparație cu celelalte orașe din Moldova (populația acestora oscila între 1 000 și 2 000 de locuitori) [15], că populația orașului Suceava a fost în toată această perioadă într-un continuu avans, ea deținând ponderea cantitativă timp de aproape 200 de ani.

În toată această perioadă, Suceava, ca reședință domnească, a constituit, de asemenea, și un punct de atracție, fie pentru negustorii ce poposeau aici temporar cu ocazia organizării târgurilor periodice, fie pentru boierii și curtea voievodului, care rezidau aici. Astfel, domnul avea în permanență la curte, întreținuți de el, 3 000 de ostași călări, „necontenit sub arme gata să însoțească oriunde pe voievod" [16].

6 D. Ciurea, *op. cit.*, p. 199 (v. tabelul).
7 Hurmuzachi, *Documente*, vol. III, p. 549 ; *Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, 1972, p. 41.
8 *Călători...*, vol. V, București, 1973, p. 19.
9 *Ibidem*, p. 239.
10 *Ibidem*, p. 182.
11 Cf. Analele Academiei Române. Memoriile Secției istorice, vol. XVI, București, 1895, p. 246—249 ; *J.B.L.M.*, Cernăuți, 1900, p. 45—46.
12 Emil I. Emandi, *Contribuții la cunoașterea evoluției urbanistice a orașului Suceava în secolele XIV—XX*, în M.I.A., 1, 1988, p. 25.
13 *Ibidem.*
14 Al. Ungureanu, *Orașele din Moldova*, București, 1980, p. 38—39.
15 *Ibidem*, p. 52—53.
16 M. Stoicescu, *Sfatul domnesc și mari dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XV—XVII*, București, 1968, p. 115.

Aceste date sunt confirmate şi de călătorul străin Nicolae Barsi, care la 1633 remarca, cu ocazia deschiderii iarmarocului de la Suceava, numeroasa curte a domnului, care se ridică „la cel puţin 2 000 de oameni“ [17].

Începând cu secolul al XVII-lea (mai ales după 1653) [18], centrul de greutate demografică s-a mutat la Iaşi, Suceava suferind o decădere lentă, remarcată de altfel şi în diversele rapoarte ale misionarilor străini aflaţi în trecere prin oraş, care observau că „oraşul a fost odinioară mare, dar acuma este în întregime pustiu“ [19], multe din monumente şi case fiind „goale“ şi „ruinate“ [20].

2. *DATE DEMOGRAFICE CALITATIVE : COMPOZIŢIA ETNICĂ ŞI SOCIO-PROFESIONALĂ (SEC. XV—XVII)*

Între originea geografică a populaţiei şi compoziţia sa etnică există o strânsă corelaţie. Sub raportul *componenţei etnice,* în afară de sporirea populaţiei oraşului prin aportul celei autohtone din împrejurimi, trebuie relevat adaosul de elemente etnice străine : germani, unguri, ruşi, armeni, în primul rând. Din analiza datelor pe care le posedăm, ca o trăsătură distinctă, pe tot parcursul celor patru secole, este aceea că elementul etnic mai numeros a fost cel românesc. O dovadă despre majoritatea românească a populaţiei o formează corespondenţa în limba slavă, limba oficială a statului, precum şi scrisorile orăşenilor, în limba română, de la sfârşitul secolului al XVI-lea (asemenea acte redactate la Suceava avem din anii 1530, 1593—1597) [21]. Prezintă un interes deosebit şi numele de „şoltuz românesc“ (Stan şoltuz, în 1510; Petru şoltuzul românesc, în 1609 ; Mihălachi, şoltuzul românesc, în 1657) [22], demonstrând folosirea efectivă şi curentă, în limba vorbită şi în cea scrisă, a acestui termen atunci când erau de făcut deosebiri etnice între locuitorii Sucevei. De unde se vede încă o dată că românii din Suceava s-au simţit, s-au considerat şi s-au numit în limba lor *români,* fără să se poată întrevedea măcar, acea contradicţie între *românesc* şi *moldovenesc,* pe care o acreditează unii specialişti contemporani din afara graniţelor actuale [23].

Existenţa unei populaţii străine în oraş, începând cu sfârşitul secolului al XIV-lea, nu i-a schimbat cu nimic caracterul său românesc în ansamblu. În acest context, se impun atenţiei elementele alogene despre care ne oferă informaţii atât izvoarele scrise, cât şi cele arheolo-

17 *Călători...,* vol. V, p. 77.
18 Vasile Neamţu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iaşi,* în Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza“, sect. a III-a, t. XIV, Iaşi, 1968, p. 111—126.
19 *Călători...,* vol. VII, Bucureşti, 1980, p. 389.
20 *Ibidem,* p. 414.
21 R. Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea,* în Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1964, p. 69 şi urm.
22 Ştefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană,* în anuar „Suceava“, vol. X. Suceava, p. 197, 218 şi urm.
23 N. A. Mohov, *Studii de istorie asupra formării poporului moldovenesc,* Chişinău, 1983, p. 1—130.

gice, şi a căror existenţă sigură în oraş conferă discuţiei un conţinut aparte : armenii şi germanii. S-a admis că elementele *germane (saşii)* venite în Suceava provin, în special, din aria geografică a Transilvaniei, dar şi din oraşele galiţiene [24]. După cum s-a remarcat şi în alte studii, prin dispunerea urmelor de cultură materială (ceramică şi cele două monumente religioase de rit catolic de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi din a doua jumătate a secolului al XV-lea : „Buna Vestire" — pentru popor şi „Sf. Treime" — biserică de curte) [25] pe harta oraşului evidenţiază legătura acestora cu autoritatea voievodală, precum şi rosturile prioritare ale prezenţei lor în oraş : meşterii specializaţi mai ales în construcţii de piatră.

O altă formă de manifestare a culturii saşilor în mediul urban al Sucevei a constituit-o şi folosirea scrisului. Legate de practicarea negoţului şi a meşteşugurilor, scrisorile orăşeneşti sau ale cancelariei domneşti, de redacţie germană, din secolele XV—XVII [26], adresate în special judelui oraşului transilvănean Bistriţa, atestă nu numai folosirea de către saşi a limbii germane, ci şi gradul de cunoaştere şi difuzare la nivel orăşenesc şi al cancelariei domneşti a acesteia.

Folosirea termenului de *Graff* în scrisorile emise în limba germană, adresate Bistriţei şi Liovului, ca şi faptul că unii dintre membrii comunităţii săseşti ajung în conducerea sfatului orăşenesc, cum au fost acel Michil Voitul din 1449, Ianusch Tyschler şoltuzul din 1526—1527, Isaac şoltuzul din 1623 [27], demonstrează integrarea acestora în structura urbană a societăţii moldoveneşti medievale sucevene. Treptat, populaţia germană şi ungară din oraş a fost asimilată în mediul românesc prin adoptarea limbii române şi trecerea la ortodoxism, proces început în veacul al XVI-lea şi amplificat în secolele următoare. Asimilarea populaţiei catolice în masa locuitorilor ortodocşi (cazul familiei Iulă/Iolăş [28] se constată documentar prin mărturiile prelaţilor catolici, care în veacul al XVI-lea şi al XVII-lea au trecut prin oraş. Astfel, la 1599, B. Quirini găsea la Suceava 30 de familii cu 153 de „suflete" [29] ; în 1632, P. Bonnicio menţionează 22 de case locuite de catolici [30] ; Benedetto E. Remondi, la 1636, găsea „numai opt case de saşi catolici" [31] ; P. Bakšić, în 1641, nu putea număra decât 40 catolici „de împărtăşit", adică un total de vreo 50—60 persoane, ca şi Basetti, la 1643, ce număra „12 case cu 50 de suflete" [32]. În 1646, Bandini menţiona existenţa doar a 25 de catolici, cu tot cu copii, nesocotind numele a şapte persoane, dintre care

---

24 Mircea D. Matei, *Unele probleme în legătură cu începuturile vieţii orăşeneşti la Suceava*, în SCIV, XI, 1960, 1, p. 114, 116—117.
25 *Călători...*, vol. V, p. 25.
26 R. Manolescu, *Cultura orăşenească...*, p. 68 şi urm.
27 *Ibidem*, p. 64, 66 ; Ştefan S. Gorovei, *Note...*, p. 219 ; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe...*, p. 126—127.
28 Ştefan S. Gorovei, *Note...*, p. 212.
29 *Călători...*, vol. IV, p. 41.
30 *Ibidem*, V, p. 16.
31 *Ibidem*, p. 96.
32 *Ibidem*, p. 239, 182.

două văduve [33]. În fine, la 1650 se constată că, în Suceava, „sunt foarte puține familii catolice", călătorul Vignanelle menționând la 1668 doar „30 de suflete", ale căror biserici au fost „devastate de turci" [34]. Explicația acestui fenomen o dă însuși misionarul catolic Bareo Bandini, și ea nu constă, cum s-ar putea crede, într-o emigrare masivă cauzată de tulburările și nesiguranța din Moldova (mai ales în timpul domniei lui Vasile Lupu), ci în asimilarea treptată a catolicilor (sași, unguri și poloni) de către români. Într-o oarecare măsură, trebuie spus, că scăderea numerică s-a datorat, așa cum de altfel s-a remarcat, și datorită mutării unor locuitori [35] în alte centre, cu comunități catolice mai puternice, cum pare a fi cazul familiei Hancea, fostul portar al cetății și vornic al târgului, care semna cu litere latine (Andza) [36], fiul său, Ianoș, s-a așezat în târgul Baia, unde la 1668 apar fiii acestuia, Neculai, Hanos și Giurgea [37].

Cea mai reprezentativă, mai numeroasă și mai conservatoare sub aspect etnic, care și-a păstrat pe tot parcursul evului mediu identitatea sa, a fost populația *armeană*. Nicolae Iorga, care s-a ocupat în mai multe rânduri de armenii din țara noastră [38], îi socotește ca veniți (din zona Ani, capitala Armeniei, după distrugerea acesteia în urma cutremurului din 1313 și 1342) în Moldova anterior întemeierii și anume în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Și, întrucât crede că această întemeiere se datorește „căii de comerț", îi consideră pe pricepuții negustori armeni drept „colaboratori la crearea statului" moldovean [39]. Prima mențiune a acestora în Suceava, de la 18 august 1388, când, de fapt, este pomenit pentru prima dată și orașul Suceava [40], se referă la punerea acestora sub jurisdicția arhiepiscopului armean din Liov, Ohanes, el instituându-se arhiepiscop al armenilor din Polonia și din Moldova [41]. Acest lucru se oglindește și în actul dat de Alexandru cel Bun la 1401 când domnitorul consimțea ca Ohanes să așeze rânduiala bisericească a armenilor din Moldova, acordându-i acestuia „scaun" la „Suceava în cetatea noastră" [42]. Șederea sa în Moldova a fost întâmplătoare și temporară. De altfel, trebuie menționat că în tot cursul secolului al XV-lea episcopii armeni de Liov au purtat în titulatura lor și numele Moldovei precum și al orașelor Suceava și Siret. Episcopia armeană de la Suceava se va separa de cea de la Liov abia în primii ani ai secolului al XVI-lea, având drept episcop pe Simeon (1506) [43]. Pentru istoria arme-

33 Cf. Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 212.
34 *Călători...*, vol. V, p. 437 ; vol. VII, p. 101.
35 Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 212.
36 *Ibidem.*
37 *Ibidem.*
38 N. Iorga, *Choses d'art arméniennes*, București, 1935 ; Idem, *Opere economice*, București, 1982, p. 475 și urm.
39 N. Iorga, *Choses d'art...*, p. 7.
40 H. Dj. Siruni, *Armenii în România*, în Arhiva Românească, V, 1940, p. 28 (cu data de 16 august 1388) ; Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 190 (cu data de 18 august 1388).
41 *Ibidem.*
42 *D.R.H.*, A. Moldova, vol. I, București, 1975, p. 21.
43 H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 25 ; Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 214.

nilor din Suceava, actele liovene sunt de cel mai mare interes ; ele ilustrează perfect legăturile economice ce-au existat între armenii suceveni şi cei lioveni, unii dintre aceştia fiind primiţi drept cetăţeni ai Liovului, după „dreptul armenesc". Dovada puternicei comunităţi armene din Suceava o constituie şi faptul că alături de „şoltuzul românesc", aici funcţiona şi „şoltuzul armenesc cu pârgarii săi". Menţionarea acestora în documente acoperă o perioadă de peste trei secole (la 1449, Serchiz voitul armean ; în 1563, Hacires ; în 1609, Norco şoltuzul armenesc ; în 1648, Gligorie şoltuzul armenesc ; în 1669, Chirilă şoltuzul armenesc ; în veacul al XVIII-lea, fruntaşul comunităţii armene se numea staroste ; la 24 iunie 1763 este atestat Grigore Prucul staroste de armeni, iar la 13 februarie 1775, Petre Pelealbă staroste de armeni [44].

Domnii Moldovei au promovat o politică de atragere a armenilor în Suceava şi în Ţara Moldovei. Edificator este documentul din 1677, prin care domnitorul Antonie Ruset dăruieşte Episcopiei armene din Suceava 5 familii de scutelnici ; de asemenea, domnitorul cere autorităţilor locale să încurajeze venirea în Suceava şi a altor „armeni din Ţara Turcească sau din Ţara Leşească... care, dacă vor veni, să primească o carte de scuteală, pentru a nu fi supăraţi de nimeni. Iar voi, dregătorilor, să nu-i supăraţi, iar cine le va face asupreală, va fi de mare pedeapsă. Iar de pe roadele ce vor creşte pe pământul episcopesc, ca şi la Mitoc, să nu se ia de a zecea şi nime să nu-i supere, ci episcopul armenesc să ia de a zecea din roade şi din toate veniturile" [45].

Sub aspect arheologic, trebuie de remarcat lipsa urmelor specifice de cultură materială aparţinând acestei populaţii, conservându-se doar până în zilele noastre ceramica de import adusă din Armenia [46] şi cele patru monumente de arhitectură (Sf. Cruce, Sf. Simeon, Zamca, Hagicadar) [47], ce au supravieţuit vitregiilor vremurilor.

Numărul mare al armenilor din Suceava, ca şi zona lor individualizată din punct de vedere geografic faţă de vatra oraşului, i-au determinat pe unii voievozi să consemneze în documente ca o aşezare aparte, numită „Armeni, lângă Suceava" (1456) [48], ce se separa de oraş printr-o structură urbană specifică, sub forma unei „mahalale".

Călătorii străini, aflaţi în trecere prin Suceava, au remarcat mereu numărul mare al armenilor şi faptul că aceştia, păstrându-şi identitatea etnică, trăiau — aici — „în foarte mare pompă şi libertate" [49].

Câteva date cantitative privind numărul acestora în Suceava, relevate de călătorii străini, sunt elocvente în acest sens (vezi tabelul de mai jos).

---

44 Ştefan S. Gorovei, *Note...*, p. 198 ; Vasile Gh. Miron, Mihai Ceauşu, Ioan Caproşu, Gavril Irimescu, *Suceava, file de istorie*, vol. I (1388—1918), Bucureşti, 1989, p. 446.

45 Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 346—347.

46 Emil I. Emandi, *Civilizaţia medievală urbană. Cultura materială a patriciatului orăşenesc din Suceava*, Iaşi, 1993, p. 44 (sub tipar).

47 Emil I. Emandi, Mihai Şt. Ceauşu, *Contribuţii...*, p. 179 şi urm.

48 *Ibidem*, p. 70 şi urm.

49 *Călători...*, vol. V, p. 240.

Anul	Autorul	Numărul de case	Numărul de „suflete“	Observații
1608	Simeon Lehați [50]	300—400 de case	2 000	trei biserici din piatră și două mănăstiri
1641	P. Bakšić [51]	300 de case	1 600 de suflete	cinci biserici
1643	B. Bassetti [52]	400 de case	„2 000 de suflete“	trei biserici și o mănăstire
1646	Bandini [53]		„3 000 de armeni“	„patru biserici“

Menționarea de către călătorii străini a celor cinci biserici armenești dovedește amploarea pe care a luat-o în secolul al XVI-lea activitatea armenilor suceveni în domeniul construcțiilor religioase, care depășește orice preocupare de acest fel din celelalte orașe moldovene, reflectând indirect numărul și starea prosperă la care ajunsese comunitatea armenească din oraș și totodată stadiul de dezvoltare a principalei reședințe domnești în această vreme. Puternica comunitate armenească rezida la Suceava într-o „mahala“ separată, indicată de o „Uliță Mare“ sau „Ulița cea Mare armenească“ (1597) [54] podită, cu „calapod făcută“, la capătul căreia armeanul Donig construiește în 1513 biserica Turnul Roșu (Sf. Simeon) [55], ce indica limita până la care ajunsese la această dată spre nord-vest târgul medieval Suceava.

Alături de cele două comunități etnice menționate mai sus, la Suceava s-au stabilit și *ruși*, veniți din ținuturile vecine ale Podoliei și Haliciului [56]. Tradiția consemnată în letopisețul lui Grigore Ureche amintește că „descălecătorii“ au găsit lângă Suceava pe un prisăcar rus — Iațco sau Etco [57]. Cercetări recente, documentează existența unui boier cu numele de Iațco, aflat în sfatul țării cu funcția de logofăt, care în 1395 a dăruit patriarhului Antonie al IV-lea al Constantinopolului două mănăstiri ale sale, aflate în orașul Suceava (Sf. Dumitru și Adormirea Maicii Domnului din Iținani) [58]. Ținând seama de toate aceste împre-

50 *Călători...*, vol. IV, p. 346.
51 Idem, vol. VI, p. 240.
52 *Ibidem*, p. 182.
53 Cf. Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 215.
54 *Catalogul documentelor moldovenești*, supliment I, București, 1975, p. 84.
55 Ioan Caproșu, *Vechea catedrală Mitropolitană din Suceava*, Iași, 1980, p. 31—35.
56 C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p. 283.
57 Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 64.
58 P. S. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères Roumains*, în Travaux et Mémoires, 8, Paris, 1981, p. 345—351; Mircea D. Matei, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Suceava în lumina datelor arheologice*, în R.M.I., 2, 1991, p. 8—16; Emil I. Emandi, *Vechea biserică din Iținani — Adormirea Maicii Domnului* (schiță monografică), sub tipar.

jurări, este explicabilă şi prezenţa unor elemente ruseşti. Astfel, ei locuiau la Suceava, în secolul al XV-lea, într-un anumit cartier, unde exista o „uliţă rusească" amintită într-o inscripţie din 30 ianuarie 1481 [59], precum şi o biserică care, după declaraţia din 1461 a preotului „rusesc", „au arsu atuncea când au arsu şi biserica ce dinaintea târgului Sucevii, ce s-au aprins de tunet, mai la vale de Sf. Atanasie" [60].

A patra comunitate etnică, destul de numeroasă la Suceava, a fost şi colonia de *italieni,* ajunsă aici pe aceeaşi cale comercială ce lega porturile Mării Negre de cele ale Balticii. În afară de cunoscutul Battista da Vesentino, „tehnicianul lui Ştefan cel Mare" [61], din rândurile coloniei italiene din Suceava se detaşează Dorino Cattaneo, ce ajunsese „cămăraş şi vameş" al Moldovei (1465) [62]. Colonia italiană din scaunul domnesc al Moldovei, ce avea aici şi un stabiliment comercial (fondacco) [63], şi-a sporit numărul în 1474 prin stabilirea definitivă în oraş a unora din tinerii genovezi şi veneţieni („300 de tineri, majoritatea italieni de la Genova") [64] scăpaţi din captivitatea turcească şi refugiaţi la Chilia, de unde Ştefan cel Mare i-a adus în oraşul său de reşedinţă.

Sporadice, deocamdată, sunt şi informaţiile documentare cu privire la prezenţa *grecilor* (în 1639 sunt întărite „Mitropoliei din Suceava 100 de familii de oameni aşezaţi în două cuturi lângă târgul Suceava, numite Greci" ; dregători însemnaţi ca Manoil Grecul, amintit în 1436 şi Kiracolo, vistier şi vameş sub Ştefan cel Mare, vor fi provenit în mod sigur din grecii aşezaţi la Suceava) [65], *ungurilor* (se consideră că au venit la Suceava odată cu saşii, fiind treptat asimilaţi de către români ; tradiţia, consemnată în letopiseţul lui Grigore Ureche, afirmă că în „Suceava au descălicat nişte cojocari ungureşti, ce se chiamă pre limba lor suci" ; călătorul străin Bandini, în 1646, susţinea — ceea ce-i inexact — că „odinioară numai saşii, amestecaţi cu ungurii şi cu italienii erau cetăţeni" ai oraşului şi că numărul membrilor acestor trei grupe etnice „trecea de opt mii") [66], *polonezilor* (încă din 1408 ei aveau dreptul să posede la Suceava un „han" ; călătorii străini îi semnalează în Suceava ca „ostaşi" şi „călugări franciscani, care aveau grijă duhovnicească de polonii aflaţi la curtea domnului") [67], *evreilor* şi *turcilor* [68] din oraşul Suceava.

---

59 G. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti, 1933, p. 535.
60 *D.R.H.*, A, Moldova, II, Bucureşti, 1976, p. 142—144.
61 Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun şi Curtea Domnească din Suceava*, Bucureşti, 1988, p. 103 şi urm.
62 N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1900, p. 287—288.
63 P. P. Panaitescu, *Comunele medievale în Principatele Române*, în Interpretări româneşti, Bucureşti, 1947, p. 196.
64 *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 33.
65 M. Stoicescu, *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV—XVII)*, în AIIA, „A. D. Xenopol", VIII, Iaşi, 1971, p. 149.
66 Cf. C. C. Giurescu, *Târguri...*, p. 86.
67 *Călători străini...*, IV, Bucureşti 1972, p. 336—337 ; M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, Iaşi, 1932, p. 636, 673 şi 795.
68 C. C. Giurescu, *Târguri...*, p. 95 şi urm.

Mai locuiau în oraş şi robii ţigani, tătari şi bulgari. Se consideră că ţiganii (în 1460 se hotărăşte ca „ţiganii aparţinând Mitropoliei Sucevei să nu fie întrebuinţaţi la altceva decât pentru slujbele Mitropoliei") au venit în oraş odată cu tătarii, ca robi ai domniei, fiind meşteri fierari, potcovari, zlătari şi servitori [69]. De asemenea, se constată în jurul târgului, în secolul al XV-lea, o serie de sate care, judecând după urmele lor, cuprindeau şi populaţie străină. Astfel era Şcheia, căreia i se mai spunea şi Bulgarii [70]; Ungurăşii, care la 24 septembrie 1468 este menţionat „cut" al satului Hueţeni şi apoi Tătăraşii (5 septembrie 1674) ca aşezare vecină „cu hotarul târgului Suceava" [71]. Şi din aceste sate puteau veni elemente de neam străin să se aşeze în oraş.

Rezumând datele de ordin demografic expuse mai sus cu privire la componenţa etnică a oraşului, trebuie să constatăm complexitatea acestuia, ca şi caracterul său polietnic. Această complexitate care nu este o caracteristică numai a oraşelor din Moldova, ea regăsindu-se şi în oraşele din Ţara Românească, Transilvania, Halici, Ungaria şi Peninsula Balcanică, se va reflecta şi în alte aspecte economice ale vieţii oraşului.

O intensă activitate meşteşugărească cunoaşte în aceeaşi vreme şi oraşul propriu-zis, ce se dezvoltă ca un organism complex, în care ajung a fi dominante îndeletnicirile specific urbane şi în care *structura profesională* şi ocupaţiile dobândesc trăsături ce aşează Suceava în rândul oraşelor europene angrenate deplin în procesul de schimb internaţional. Raportul dintre populaţia ocupată, activă şi cea întreţinută, în special curtea, reprezintă cel mai important aspect al acestei structuri profesionale. Pentru analiza structurii profesionale a populaţiei ocupate am luat în considerare trei mari grupe de activităţi : meşteşugurile, negoţul şi agricultura. Trăsăturile generale ale evoluţiei structurii profesionale a populaţiei ocupate din oraşul Suceava, în secolele XV—XVII, au fost creşterea aproape fără excepţii a populaţiei ocupate cu negoţul şi meşteşugurile. Nevoile crescânde ale domniei, ale marilor dregători din preajma sa şi ale populaţiei urbane în continuă creştere, ca şi dezvoltarea urbanistică a Sucevei în secolul al XV-lea şi, îndeosebi, în cea de a doua jumătate a acestui veac au determinat amplificarea activităţii meşteşugăreşti în domeniul prelucrării pieilor, metalelor, lemnului şi a pietrei, al olăritului sau al celor de artă, fără a mai vorbi de cele legate de nevoile alimentare sau vestimentare ; în cele mai multe din aceste meşteşuguri este evidentă tendinţa de specializare şi de desprindere a unor noi ramuri din meşteşugul principal. În secolul al XV-lea, izvoarele documentare fac menţiunea a peste 14 meşteşuguri (date statistice asupra numărului acestora lipsesc). Ridicarea unor ample construcţii civile din piatră (Cetatea de Scaun, Curtea Domnească şi locu-

69 Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969, p. 99, 190 şi urm.

70 C. C. Giurescu, *Târguri...*, p. 286.

71 Emil I. Emandi, *Observaţii de geografie istorică privind ocolul oraşului Suceava*, în anuar „Suceava", IV, Suceava, 1977, p. 119—128.

inţe) şi bisericeşti în vatra oraşului i-a determinat pe unii voievozi să apeleze la meşteri străini, fie din Polonia [72], fie din Transilvania şi Germania [73]. Cel puţin 10 din semnele de pietrari descoperite la Cetatea de Scaun şi biserica Sf. Dumitru [74] se întâlnesc frecvent pe monumente aparţinând goticului din Transilvania sau pe monumentele din secolele XIII—XIV din Polonia şi Germania. De asemenea, trebuie precizat că săpăturile arheologice de pe platoul Cetăţii au dat la iveală o construcţie destul de mare, numită „Casa pietrarului", ce conţinea unelte pentru prelucrarea pietrei, precum şi diferite blocuri de piatră în curs de prelucrare [75]. Dintre meşterii pietrari şi zidari amintiţi de documente [76], menţionăm pe Toma zugravul (1538), Sima din Lipăeşti (1481), Ion zidarul, Johanes Murato din Lemberg (1479), Maister Janos ; în timpul domniei lui Vasile Lupu se solicitau din partea bistriţenilor, pentru reparatul Curţii Domneşti din Suceava, noi meşteri pietrari şi olari (pentru acoperişuri) „nu pentru alt lucru, ci numai să arate acestor meşteri ce sunt aicea la uşi şi la ferestre şi la bolte" [77]. Din alte categorii profesionale ce privesc numai oraşul Suceava, pomenite în izvoarele vremii [78], amintim : cizmari (Ioan, 1402), blănari (Iacob, 1463 ; Serkiş, 1476), curelari (Ioan, 1472), pielari care preparau pielea de culoare roşie (Ştefan ruteanul „ciubotar de ciobote roşii", 1476), ţesători de pânză de in (Martinus, 1422), croitori (Petru, 1498), măcelari (1460), berari (Bratke de meserie „brazeator", 1407), zlătari (Stanciu aurarul, 1484), argintari (Antonie de la Bistriţa, 1481), bărbieri (1495), brutari, năsturari, olari. De asemenea, există şi unele indicii sigure cu privire la existenţa unor tăbăcarii („Gerberwerg") [79], unde erau şcoliţi fiii de meşteri din Suceava.

Din secolul al XVI-lea şi până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea Suceava înregistrează cea mai mare înflorire a meşteşugurilor pe care a cunoscut-o vreodată. Izvoarele vremii atestă peste 30 de categorii profesionale, număr ce era egal cu cel al Iaşilor şi Târgoviştei [80]. Concentrarea la Suceava a unui număr mare de locuitori de

72 Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun...*, p. 98—107.
73 Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, Bucureşti, 1976, p. 69—75.
74 Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun...*, p. 107 (fig. 14).
75 *Ibidem*, p. 98—100.
76 Hurmuzachi, *Documente*, XV/1, Bucureşti, 1911, p. 400 ; Gh. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p. 270, 278 ; Idem, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din secolele XVII—XVIII*, p. 538 ; Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 103—104 ; pentru discuţia cu Ion Zidarul, vezi articolul *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, de M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, în SCIV, 4, 1969, 20, p. 556 şi urm.
77 N. Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei*, partea I şi a II-a, Bucureşti, 1899, p. 67—68, 74—75 ; Emil I. Emandi, *Unele aspecte ale relaţiilor comerciale dintre Bistriţa şi ţinutul Sucevei în evul mediu*, în anuar „Suceava", V, Suceava, 1978, p. 262 şi urm.
78 Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 67, 74, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 92, 100, 103, 106.
79 Hurmuzachi, *Documente*, XV/1, p. 77 ; R. Gassauer, *Contribuţii la istoria Sucevei şi a împrejurimei*, în Anuarul Liceului „Ştefan cel Mare", 1925/26, p. 23.
80 Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 155 şi urm

origine şi stări sociale diferite, cu tradiţii şi gusturi dintre cele mai variate, a favorizat dezvoltarea până la un nivel destul de înalt a meşteşugurilor legate de trebuinţele vestimentare. Astfel, documentele [81] menţionează tunzătorii de postav (Ion, 1520), croitorii (Solomon, 1511) şi boiangiii (Ilea, 1603) ; alături de aceştia, de multă atenţie s-a bucurat meşteşugul prelucrării pieilor şi al blănăriei. Acest meşteşug a cunoscut o puternică înflorire la Suceava [82], el separându-se în diverse branşe ca : curelari (1507), ciubotari (1673), tălpălari (1673), cojocari (1673). Dintre meşteşugurile prelucrătoare a fierului sunt documentate la Suceava, pe temeiul cercetărilor arheologice, fierăritul, turnătoria şi armurăritul (s-au descoperit cuptoare de reducerea oxizilor de fier, ateliere de forjare şi prelucrare a fierului) [83]. Prima atestare cu privire la fierarii domneşti, care au lucrat în special la Cetatea de Scaun, o avem din 2 decembrie 1512 [84]. Ea se referă la Andrei fierarul (faber) care se ocupa numai cu forjarea fierului. Tot acum sunt menţionaţi meşterii ce confecţionau arcuri (Petru „arcufex", 1513) [85] şi Iacob săbierul (1542) [86]. O altă informaţie se referă la existenţa în cetate, la 1627 a unui armurier cu numele de Patrichie ; acesta a fost adus de Miron Barnovski „în Cetatea de Scaun să fie pentru treaba armelor domniei mele" [87]. În timpul domniei lui Despot-Vodă au venit şi lucrat pentru nevoile sale, meşteri italieni şi nemţi, specializaţi în forjarea fierului, cimentarea oţelului şi reducerea minereului [88]. Un alt meşteşug practicat la Suceava, care a cunoscut o mare înflorire, a fost olăritul [89] (aici se confecţionau cahle, olane, discuri decorative, ceramică de uz casnic şi de lux). Cercetările arheologice au pus în evidenţă în partea de vest a oraşului, la periferia sa, 25 de cuptoare de ars ceramică, ele făcând parte, desigur, dintr-un cartier al olarilor [90]. Tot la acest meşteşug se referă şi documentul din 23 februarie 1453, prin care Alexandru voievod acordă oamenilor ce vor întemeia acel sat în hotarul mănăstirii Iţcani, dreptul „să meargă cu oale... pretutindeni în ţara noastră" [91]. Prezenţa domniei, a boierilor şi clerului înalt, precum

---

81 *Ibidem*, p. 89, 179, 182.

82 Printre membrii breslei blănarilor şi cojocarilor suceveni figurau şi numeroşi meşteri ce se ocupau cu prelucratul pieilor şi croitul acestora ; V. Vasile. Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 329—343.

83 Mircea D. Matei, *Civilizaţia urbană...*, p. 103 ; Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 155—162 ; Trifu Martinovici, *Meşteşugul metalurgiei pe teritoriul Cetăţii de scaun de la Suceava*, în SCIV, 12, 1961, 2, p. 316 şi urm.

84 Cf. Trifu Martinovici, *op. cit.*, p. 329.

85 Gh. Diaconu, *Contribuţii la cunoaşterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV—XVII*, în Materiale, VI, p. 914—915.

86 N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 340.

87 Cf. Trifu Martinovici, *op. cit.*, p. 330

88 Emil I. Emandi, N. Băncescu, *Contributions historiques aux techniques et aux technologies des pièces en fer du Moyen Age découvertes dans la zone septentrionale de la Moldavie*, în Dacia, XXVII, 1983, 1—2, p. 148 şi urm.

89 Mircea D. Matei, *Civilizaţie urbană...*, p. 106.

90 M. Nicorescu, *Date noi privitoare la cartierul meşteşugarilor din Suceava*, în SCIV, 13, 1962, 1, p. 81—87.

91 Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 105—106.

şi a unui număr însemnat de târgoveţi bogaţi, a atras în oraş numeroşi meşteri pricepuţi în prelucrarea metalelor preţioase. Documentele îi menţionează [92] pe Wolfgang aurarul de la curtea lui Despot-Vodă, pe Stanciul aurarul de la curtea lui Ştefan cel Mare, pe Ioan Zlătarul (1673) şi pe Grigore Moisiu, ultimul lucrând sub îndrumarea lui Anastasie Crimca. Săpăturile arheologice [93] au dat la iveală numeroase creuzete mici în care se topeau metalele preţioase ; meşterii respectivi confecţionau nasturi de argint sau de argint aurit, ei fiind buni cunoscători ai tehnicii filigranului. Tot în categoria meşterilor care lucrau metalele preţioase îi putem aşeza şi pe „bănari" sau „heregari", adică pe cei ce băteau banii domneşti : sunt menţionaţi în documente [94], „Laurenţiu, turnătorul banilor noştri" (1433) ; „Gheorghe heregarul" (1449) ; Anthonius Aurifaber din Bistriţa (1481) ; Wolfgang din vremea lui Despot-Vodă ; Ianache Bănarul din vrtmea lui Dabija Eustratie (1661—1665); Titus Livius Bosatini, italian de origine, ce a concesionat între anii 1661 şi 1663 monetăria din Suceava.

Un meşter deosebit, care lucra nu numai pentru domnie, dar putea să vândă şi în afara ţării produsul său, era silitrarul lui Ştefan cel Mare, cel care „fierbea" sau pregătea silitra necesară producerii prafului de puşcă ; el se numea Mihail şi, în 1474, vindea sfatului din Liov „16 pietre" de silitră, plus o fracţiune, cu şase guldeni cântarul [95].

Începând cu secolele al XV-lea şi al XVI-lea, paralel cu creşterea numărului locuitorilor, se dezvoltă o serie de meşteşuguri legate de nevoile alimentaţiei populaţiei. Printre aceste categorii profesionale menţionate în documente, remarcăm [96] : morăritul (Fătul, 1512), măcelăritul (Vlasie, 1507), fabricarea berii (1460) şi a pâinii („pitărite").

Bărbierii, care jucau şi rolul de medici, apar în documentele referitoare la oraşul Suceava, încă de la începutul secolului al XV-lea. Astfel, la Curtea Domnească din Suceava, în timpul domniilor lui Alexandru cel Bun, Ştefan cel Mare, Petru Rareş şi Alexandru Lăpuşneanu sunt menţionaţi diferiţi astfel de vraci, medici şi astrologi [97] : Herman (1431), Baptista Vesentino („magister în diversibus atribus", 1512), Maestro Zoano Barbero (1468), Mateo Muriano (1502), Hieronimo di Cesena (1503), Andrei (1558).

Deosebit de interesante sub aspectul categoriilor profesionale, sunt datele oferite de hrisovul „Frăţiei blănarilor şi cojocarilor din Suceava", refăcut în anul 1673 (documentul fiind întocmit în timpul lui Vasile

92 St. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 105, 191 ; *D.I.R.*, veac XV, A. Moldova, vol. II, p. 55, 282.

93 M. Matei, St. Olteanu, *Date noi cu privire la dezvoltarea meşteşugurilor în Suceava feudală*, în SCIV, 1, 1961, p. 122 şi urm.

94 Hurmuzachi, *Documente*, XV/I, p. 18 ; *D.I.R.*, veac XIV, XV, A. Moldova, vol. I, p. 241—242 ; St. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 95, 102, 105.

95 N. Iorga, *Studii şi documente, XXIII*, p. 309 ; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe...*, p. 108.

96 St. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 91, 92, 186 ; N. Iorga, *Studii şi documente, XXIII*, p. 331.

97 Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun...*, p. 190—202.

Lupu, face referiri la stări mai vechi) [98], care, dintr-un total de 261 capi de familie (statistica este incompletă, lipsind din hrisov capii de familie armeni) menționează 104 meșteșugari și negustori, ce reprezentau 39 de categorii profesionale. Cel mai mare număr de meseriași era dat de cojocarii și blănarii (14), croitorii (1), ciubotarii și cizmarii (14), zidarii (4), ferarii (3), olarii (1), dulgherii (1), fiind evidentă în cazul analizei noastre mai ales specializarea și diversificarea meșteșugurilor legate de prelucrarea pieilor. O interesantă constatare ne oferă hrisovul de la 1673 cu privire la gruparea și amplasarea topografică a meșteșugurilor pe uliție în jurul bisericilor de mahala. Astfel, se constată că pe uliția Podgoria predominau croitorii ; pe uliția Fruntea — bărbierii, ciubotarii, abagiii și cizmarii ; pe uliția Sf. Vineri — blănarii și cojocarii ; pe uliția Sf. Nicolae — zugravii ; pe uliția Sf. Theodor — olarii.

Paralel cu dezvoltarea activității meșteșugărești și cu progresul tehnic, pe care îl ilustrează unele meserii, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ca urmare a intensificării schimbului de mărfuri intern sau extern, Suceava cunoaște și o intensă sporire a *comerțului*, care continuă a fi practicat și de meșteșugari, dar îndeosebi de *negustorii* moldoveni și cei străini, stabiliți în număr din ce în ce mai mare în principala reședință domnească a țării. Suceava ajunge să se impună definitiv drept cel mai important centru comercial al Moldovei, în special după dobândirea dreptului de depozit asupra postavului adus de negustorii lioveni („Bucățile de postav le vor vinde la descărcare, în Suceava, iar în alte târguri nu au voie să le vândă") [99], consemnat pentru prima dată în privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun, la 6 octombrie 1408, negustorilor lioveni. Favorizați de întreaga serie de privilegii comerciale (1434, 1456, 1460) [100] acordate negustorilor polonezi și celor din orașele transilvănene (Brașov și Bistrița, 1473, 1475) [101], prin posibilitatea de a desface în țară unele din mărfurile depozitate la Suceava de aceștia, negustorii suceveni s-au aflat în tot cursul secolului al XV-lea, atât ca număr, cât și ca activitate, în fruntea celor moldoveni, dacă avem în vedere frecvența lor pe alte piețe, în special pe cele ale Brașovului, Liovului și Bistriței. În legătură cu desfășurarea schimbului de mărfuri al Brașovului, la est de Carpați, negustorii moldoveni făceau negoț și în Țara Românească : în registrul

98 Vasile Gh. Miron și colab., *op. cit.*, p. 326 și urm. ; Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Câteva observații preliminare*, în AIIA „A. D. Xenopol", XXV/1, Iași, 1988, p. 256.

99 Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 183 și urm. ; M. Costăchescu, *Documente...*, vol. II, Iași, 1932, p. 630—637.

100 C. C. Giurescu, *Târguri...*, p. 120 și urm. ; Șerban Papacostea, *Geneza statului...*, p. 186—198. ; R. Manolescu, *Cultura orășenească...*, p. 59 și urm.

101 Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII—XVII*, București, 1989, p. 65 și urm. ; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, București, 1965 ; Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova*, Chișinău, 1992 ; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, 1988, p. 110 și urm.

vamal braşovean din 1503 sunt înscrişi negustorii suceveni — Nicula, Vartan, Adac, Măgârdici, Ivan, Martin şi Háneş, care tranzitau mărfuri apusene de la Braşov spre Ţara Românească şi mărfuri răsăritene din Moldova spre Braşov ; alţi negustori suceveni, de naţionalitate română — Anghel, Ivaşco, Bărbosul şi Niculae duceau la Braşov produse orientale (muscat, cinamon, smochine, cuişoare) şi cumpărau de acolo, în schimb, oţel pentru oastea lui Ştefan cel Mare [102].

Date importante privind comerţul desfăşurat de suceveni la Braşov ni le oferă catastifeel vamale [103]. Astfel, în 1480, negustorii Donciul, Farcaş, Stănilă, Michael şi Ştefan au transportat într-un singur an 673 de boi şi vaci, sute de porci, piei de bou, de oi, de vulpi, de lupi, de vidră, orez, ceară, lămâi, alaun, piper, camha, stofe de mătase, nasturi, bonete şi stofe de lână ; registrul vamal din 1503 consemnează tot pe un singur an mărfurile aduse numai de negustorul David din Suceava la Braşov : 924 boi, 640 vaci, 131 de porci, 37 ponduri de crapi şi 127 piei de lup [104]. De asemenea, s-a constatat că din cei 95 de mari negustori înregistraţi în registrul vamal din 1503, 13 erau din Suceava. Aceleaşi documente [105] ne informează că în perioada anilor 1503—1554 s-au efectuat de la Braşov spre Suceava, 167 de transporturi, cu 122 de participanţi, mărfuri a căror valoare se ridica la 362 250 de aspri.

Prezenţa negustorilor suceveni pe pieţele de peste hotare şi a celor străini la Suceava, dădea posibilitatea celor dintâi să cunoască normele dreptului comercial international al vremii. În sensul acesta Suceava, de pildă, la mijlocul secolului al XV-lea, era un important punct în tranzitul de mărfuri de la Marea Neagră la Liov. Aici se adunau negustorii moldoveni, genovezi, transilvăneni, lioveni, ruşi, schimbând între ei felurite mărfuri. Numeroase sunt consemnările negustorilor suceveni în registrele municipale ale oraşului Liov, fie cumpărând sau tranzitând diferite mărfuri (Petruman, 1446 ; Cocea armeanul, 1462: Dorin italianul, 1465 ; Sahac şi Agopsa, 1465 ; Michel Koler, 1466 : Iacob armeanul, 1476 ; Ştefan ruteanul, 1476 : Serchiz armeanul, 1476 : Derval de la Suceava, 1486 ; Rymer judele, 1507 ; Havrilă grecul, 1557 : Dumitru valahul, 1569 ; Asvadur, 1593 ; Ionaşco cărăuşul, 1595 ş.a.) [106], fie purtând procese cu negustorii lioveni (în 1476 armenii suceveni ca : Iacob pielarul, Zaharia, Ulubey, Iaţco, Sadbey, Serchiz se judecau cu patricienii comerciali locali din Liov) [107]. Tot în socotelile liovene sunt

102 R. Manolescu, *Comerţul...*, p. 150—152, 177, 203.

103 Gernot Mussbächer, *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV (III)*, în AIIA, „A. D. Xenopol", XXIII, Iaşi, 1986, p. 325—342 (de acelaşi autor vezi şi listele negustorilor publicate în idem, vol. XXI/1984 şi vol. XXII/1985).

104 R. Manolescu, *Comerţul...*, p. 113 şi urm. ; Al. I. Gonţa, *Mărfuri şi negustori moldoveni în Transilvania în secolele XIV—XV*, în AIIA, „A. D. Xenopol", XIX, 1982, p. 528—529.

105 R. Manolescu, *Comerţul...*, p. 259—303 (anexele privind comerţul).

106 N. Iorga, *Opere economice*, Bucureşti, 1982, p. 496, 503, 506, 512, 525—526, 542, 554.

107 *Ibidem*, p. 512 ; Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, Bucureşti, 1913, p. 310.

menţionaţi şi câţiva negustori din Suceava (Sahac) care dădeau marfă pe datorie sau făceau cămătărie la Liov [108]. La bâlciul din 1557 de la Liov, negustorii suceveni : Andreica, Toma, Teclici, Romaşcu şi Manea au adus „boi, piei crude de cerb, postavuri croite şi vin moldovenesc" [109].

Adesea se produceau confiscări de mărfuri şi contestaţii ale negustorilor. Astfel, fraţii genovezi Craveatto declarau în martie 1444 că au fost păgubiţi de domnul Moldovei cu 4 500 de ducaţi şi au purtat la Suceava proces, vreme de 18 luni [110].

Una dintre cele mai intense şi mai fertile activităţi comerciale desfăşurate de domnie şi negustorii suceveni a fost cea cu oraşul transilvănean Bistriţa. Scrisorile ce ne-au parvenit peste timp, documentează existenţa acestor relaţii comerciale, începând cu secolul al XV-lea şi până la începutul secolului al XVIII-lea, când, datorită schimbărilor politico-economice survenite, acestea îşi pierd din importanţă. Dintre sucevenii aflaţi în strânse relaţii cu bistriţenii, menţionăm doar pe Toader vameşul de Suceava, Toma, ce aducea praf de puşcă şi de tun, pe Cristea şi Gavril, ce trimiteau boi şi porci la Bistriţa, pe negustorul Bogdan din vremea lui Vasile Lupu ş.a. [111].

În ceea ce priveşte organizarea locurilor de schimb, se poate presupune că, în prima fază de organizare urbane (sec. XIV—XV), acestea se găseau în faţa „pieţei" (1643) unde se afla biserica catolică Buna Vestire, loc denumit ulterior „târgul de jos" ; alături de acesta se afla „târgul de vite" şi de „peşte" [112]. Ulterior, spaţiile comerciale s-au extins, documentul de la 1761 [113] consemnând o stare de lucruri mai veche atunci când face menţiunea „târgului de sus" unde îşi expuneau marfa negustorii de „mătasă, blănarii, bogaserii şi abagerii", iar în vechiul „târg de jos" îşi desfăceau marfa „ciubotarii, căldărarii, opincarii, tălpălarii şi săracii". Pe „Uliţa Ponii" (azi strada Ştefan cel Mare) îşi expuneau marfa spre vânzare „olarii, steclarii, păscarii şi pitărităle". Pe „Ulita Datornicilor" (în zona bisericii Mirăuţi) erau „trunchiurile ce taie şi vându carni... fac bucate... şi unde se tae vitili, înspre Suciava". Negoţul se practica fie în „dughene de lemn" şi „bolti" de piatră (s-au înregistrat 100 de bolti de piatră, datând din secolele XVI—XVII) [114], fie în stabilimente comerciale — case, han („fondacco").

În perioada secolelor XV—XVII în oraşul Suceava au fost înregistraţi, pe baza izvoarelor scrise, un număr de 510 negustori, specializaţi în 22 categorii de produse, dintre care cele brute neprelucrate predominau : vite mari, piei crude, peşte, piei de iepure, argint, aur, ceară, vin moldovenesc, porci, diferite blănuri (vulpi, jderi, râşi, lupi etc.).

Putem presupune că o bună parte din orăşeni se ocupau şi cu *agricultura*, pentru a-şi procura hrana de care aveau nevoie ei şi fami-

108 N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. XXIII, p. 314.
109 Idem, *Opere economice...*, p. 542 ; Idem, *Studii...*, vol. XXIII, p. 341—342.
110 Idem, *Opere economice...*, p. 506.
111 Emil I. Emandi, *Unele aspecte...*, p. 258, 261, 264.
112 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 57—58.
113 Vasile Gh. Miron, şi colab., *op. cit.*, p. 408 şi urm.
114 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 101—110.

lile lor. De aceea, în oraș, în afară de o proprietate individuală [115], bine delimitată, mai exista o proprietate a obștei orășenești, în jurul orașului, numită „hotar" [116]. În acest hotar, târgoveții aveau loturi de cultură, fânețe, prisăci, livezi, heleșteie etc. Documentele interne (1453) [117] sunt foarte clare în această privință, menționând, de pildă, că oamenii din satul nou înființat al mănăstirii lui Iațco, de lângă Suceava, vor fi „slobozi să-și *are* și să *semene grâne* și să *cosească fân* în țarina târgului Suceava, ca și *oamenii târgoveți*". Întocmai ca aceștia din urmă, „acești oameni... fie că vor fi meșteri, sau cojocari sau orice fel de meșteri... să nu dea, acești oameni, nici dare, nici posadă, nici iliș, nici la morile noastre să nu lucreze, nici la cetate, nici să nu dea desetină din albine, nici din vii, și nici altceva nimic să nu dea, niciodată, în veci". De asemenea și armenii care vor ara și semăna „pâine" pe hotarul episcopiei (Zamca) vor fi obligați să dea zeciuiala numai episcopului armenesc (1671) [118]. Obligațiile orășenilor față de domnie se constituie deci și ca o expresie a îndeletnicirilor lor agrare. Este deci explicabil de ce hotarul târgului a evoluat în funcție de dezvoltarea orașului și de politica domniei față de acesta, considerat împreună cu hotarul, drept proprietate domnească.

3. *STRUCTURA DEMOPOLITICĂ A PATRICIATULUI SUCEVEAN SPECIFICĂ EVULUI MEDIU*

Nu se poate imagina o monografie a Sucevei, fără a cunoaște structura și evoluția patriciatului sucevean. Așa concepea istoricul Ștefan S. Gorovei unul din pertinentele sale studii [119] referitoare la această categorie demografică specifică evului mediu.

În cazul nostru, considerăm că și evoluția demografică a orașului ar fi văduvită în ansamblul ei, dacă sub raport social nu s-ar semnala și defini prin toate informațiile de care dispunem noua pătură socială. Mai întâi se impun câteva precizări istoriografice. Istoriografia problemei este destul de recentă. Păreri contradictorii s-au exprimat mai demult, în treacăt, fără să se ajungă la o confruntare de opinii, sau la o cercetare mai în detaliu, pe baza documentelor existente. P. P. Panaitescu în 1947 și în 1957 a admis prezența unei pături sociale în orașele din spațiul românesc extracarpatic, asimilabilă ca situație și

115 N. Grigoraș, *Proprietatea funciară a orașelor moldovenești în timpul orânduirii feudale și evoluția ei*, în S.C.Ș., istorie, fasc. 2, anul XII, Iași, 1961, p. 213—227.

116 I. Toderașcu, *Unele precizări în legătură cu hotarul și vatra târgurilor din Moldova (sec. XV—XVII)*, în A.U.I., t. XII, Iași, 1966, p. 153 și urm.; Nistor Ciocan, *Procesul de înstrăinare a moșiei târgurilor din Moldova. Câteva considerații*, în volumul omagial închinat profesorului Constantin Cihodaru, Iași, 1983, p. 59—72.

117 Vasile Gh. Miron și colab., *op. cit.*, p. 104 și urm.

118 *Ibidem*, p. 316.

119 Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 209—227; Idem, *Cu privire la patriciatul...*, p. 253—260.

nume, patriciatului [120]. D. Ciurea, în 1955 şi 1965, a contestat existenţa unui patriciat în oraşele Moldovei medievale [121]. După aceste enunţări, primii paşi spre o examinare mai atentă a problemei i-a făcut profesorul Radu Manolescu [122]. Analizând diverse izvoare, el constată că „în secolul al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea numeroşi orăşeni din Ţara Românească şi Moldova făceau negot de sute de mii de florini fiecare, aveau corăbii proprii, posedau averi însemnate, deţineau funcţii municipale, se îmbrăcau cu straie scumpe (foloseau vase de lux în uzul gospodăresc — adăugarea noastră) [123], arată că această parte a orăşenimii formată îndeosebi din negustori bogaţi, alcătuia o categorie superioară a populaţiei orăşeneşti, asemănătoare, în multe privinţe, patriciatului urban din Europa apuseană şi centrală şi mai ales din Transilvania. De aceea, aceşti „oameni de frunte", această „populaţie mai bună", caracterizată ca atare de izvoarele vremii, poate fi considerată ca un patriciat de fapt căruia condiţiile istorice neprielnice, îndeosebi începând cu mijlocul secolului al XVI-lea „... nu i-au îngăduit să se maturizeze şi să se afirme pe o cale proprie şi firească" [124].

E de la sine înţeles că nu ne putem aştepta să găsim în oraşele spaţiului românesc extracarpatic un patriciat ca acela al oraşelor medievale din Europa occidentală. O asemenea căutare de identităţi ar fi metodologic greşită, tot aşa cum între oraşul românesc şi cel din spaţiul vest-european sau central-european nu se poate pune semnul egalităţii. Credem, însă, că anumite deslușiri avem de aşteptat din mai buna cunoaştere a patriciatului din oraşele transilvănene, dacă ţinem seama măcar de faptul că o parte a populaţiei oraşelor din spaţiul extracarpatic îşi avea originea, de fapt, în interiorul arcului Carpatic. Aceste lumini au şi venit parţial, prin studiile publicate de Paul Niedermaier şi Konrad Gündisch [125]. Studii foarte bogate în sugestii pentru o cercetare aprofundată a problemei patriciatului în oraşele de la est de Carpaţi, oferind modelul la care se pot raporta necontenit ştirile izvoarelor noastre pentru a vedea elementele comune şi cele deosebite.

120 P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 193—195 ; *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII)* — volum colectiv — Bucureşti, 1957, p. 164—166.

121 D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVII)*, în AIIA, II, 1965, p. 185 şi urm. ; Idem, *Date şi sublinieri...*, p. 197—198.

122 R. Manolescu, *Cu privire la problema patriciatului în oraşele Ţării Româneşti şi Moldovei (sec. al XV-lea—prima jumătate a secolului al XVI-lea)*, în „Cumidava", vol. IV, Braşov, 1970, p. 91—99 ; Idem, *Cultura orăşenească în Moldova...*, p. 53—55 ; 60—63 ; 65—66 ; 71—75 ; 80.

123 Emil I. Emandi, *Civilizaţia medieval urbană. Locuinţe ale patriciatului sucevean (sec. XV—XVII)*, Iaşi, 1993, (sub tipar), p. 54 şi urm.

124 R. Manolescu, *Cu privire la problema patriciatului...*, p. 98 şi urm.

125 Paul Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică şi arhitectonică a unor oraşe transilvane din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea*, în Studii de istorie a naţionalităţii germane şi a înfrăţirii ei cu naţiunea română, vol. I, Bucureşti, 1976, p. 115—160 ; K. Gündisch, *Patriciatul orăşenesc medieval al Bistriţei până la începutul secolului al XVI-lea*, în File de Istorie, vol. IV, Bistriţa, 1976, p. 147—193.

Pornind de la realităţile bistriţene studitte de istoricul K. Gündisch, vom constata unele similitudini în Suceava medievală. Dar să vedem opinia acestui autor cu privire la termenul însuşi de patriciat, „atacat în ultimul timp de către unii istorici, fiind considerat impropriu, inexact şi echivoc. Intrat însă în uzul curent al istoriografiei, termenul s-a impus şi se impune şi în literatura de specialitate de la noi, datorită imposibilităţii înlocuirii sale cu altul mai pregnant şi mai plastic, fiind unanim înţeles de către toţi cercetătorii, cu toate rezervele exprimate de unii dintre ei. Nici unul din termenii propuşi nu reuşesc să circumscrie mai bine, mai concis, spre înţelesul tuturor, acea pătură care, deţinând puterea economică şi-a asigurat un rol conducător în viaţa socială şi politică a centrelor urbane medievale având o influenţă hotărâtoare asupra finanţelor, jurisdicţiei şi administraţiei oraşului prin participarea exclusivă la conducerea lui“ [126].

Deosebind între realitatea în sine şi ceea ce simţeau făuritorii şi purtătorii ei, vom observa similitudini, începând chiar cu domeniul terminologiei. „Pătura conducătoare din punct de vedere economic şi politic căuta să se diferenţieze... de restul populaţiei“ şi prin titulatură : numai celor socotiţi patricieni li se spunea „dominus“, „Herr“, „providi viri“, „circumspecti et prudentes“. Este ceea ce D. Ciurea a semnalat pentru oraşele Moldovei încă din 1956 : negustori şi meşteşugari bogaţi — croitori, cojocari, curelari, tâmplari, zlătari, măcelari, arcari etc. — sunt împodobiţi în documente sau înscripţii cu titluri identice : „dominus“, „honestus vir“, „egresius vir“ etc. [127]

Cu privire la acelaşi domeniu al terminologiei s-a arătat în literatura străină de specialitate că „patricienii“ erau definiţi prin denumirea de „cives“ [128]. În acest context de precizări şi de diferenţieri nu este probabil întâmplător faptul că şi în sigiliile medievale cu legenda în limba latină folosite de unele oraşe din Moldova apare această diferenţiere : Sigillum civium pentru Roman şi Neamţ, dar Sigillum civitatis pentru Baia [129], atestând, poate, un grad mai înalt pe calea organizării şi perfecţionării structurilor urbane.

Din păcate, pentru oraşele moldoveneşti nu dispunem de documente atât de bogate şi de variate care să îngăduie reconstituirea cartierelor şi a proprietarilor urbani în succesiunea lor, cu veniturile şi cu taxele aferente, cu liste de juzi, juraţi şi patricieni, cu genealogii etc. În schimb, posedăm numeroase acte de proprietate, mai ales din secolul al XVII-lea din care se pot culege bogate date care, puse cap la cap, coroborate şi cu altele, reconstituie istoria oraşelor, fapt demonstrat de istoricul Ştefan S. Gorovei în studiile citate mai sus.

În cazul nostru, al Sucevei, catastiful din 1673 oferă un admirabil material, pe baza căruia — confruntat cu informaţii culese din docu-

126 K. Gündisch, *Patriciatul orăşenesc...*, p. 147—148.
127 D. Ciurea, *Noi contribuţii la istoricul oraşului Baia*, în SCŞI, istorie, 3—4/VI, Iaşi, 1955, p. 36.
128 K. Gündisch, *Patriciatul orăşenesc...*, p. 152.
129 D. Ciurea, *Sigiliile medievale ale oraşelor din Moldova*, în SCŞI, istorie, 2/VII, Iaşi, 1956, p. 157—164.

mentele veacurilor XVI—XVII — se poate întreprinde un studiu amplu asupra populației târgului medieval. Ca și în alte orașe europene și transilvănene, această pătură n-a avut nici la Bistrița o structură social-economică uniformă în tot cursul evului mediu, ea transformându-se în funcție de dezvoltarea economică și politico-socială a localității. De un patriciat, o pătură conducătoare orășenească, credem că se poate vorbi la Suceava începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea. Cert este, însă, că, în reconstituirea acesteia, istoricul Ștefan S. Gorovei a folosit metoda diacronică, pornind de la documentele secolului al XVII-lea.

Izvor unic în felul său, deși păstrat fragmentar, *Catastiful breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava* [130] a fost redactat în forma în care a ajuns la noi, în 1673, dar alcătuit se pare încă de la sfârșitul veacului XVI, întrucât unii dintre cei menționați în catastif sunt atestați documentar la 1590 [131]. Cei mai mulți dintre cei enumerați și ei documentar aparțin, însă, celei dintâi jumătăți a veacului următor (de remarcat că, într-un document de la 1768, în delimitarea unor proprietăți din oraș „s-a luat în ajutor *vechiul cadastru*, aflat în mâinile cojocarilor și întocmit în timpul domniei răposatului domn Vasilie, și după ce l-a răsfoit, cu deosebită grijă, de la un capăt la altul, în aceasta sunt enumerate toate ulițile cu numele lor, apoi toți proprietarii de case și de dughene, în felul acesta s-a găsit casa postelnicului Țica în așa-numita „Uliță Boierească") [132].

Catastiful sucevean a oferit un admirabil material istoricului Ștefan S. Gorovei, care (confruntat și completat cu informații culese din documentele veacurilor XVI—XVIII), pe baza acestuia, a întreprins un studiu amplu asupra populației târgului Suceava [133]. Astfel, s-a constatat că pomelnicele pe uliție înscrise în acest catastif nu menționează nici un boier, deși din documente se știe că în Suceava, pe diverse uliți, își aveau case și unii membri ai aristocrației moldovene (Prăjescu, Jora, Șeptilici etc.). Aceasta nu poate însemna decât că târgoveții suceveni manifestau, în veacurile XVI—XVII, *un puternic spirit de solidaritate*, care îi unea peste granițele etnice, ca și peste cele confesionale, ei având conștiința apartenenței lor la un grup social care era altceva decât al boierimii. Patriciatul sucevean era mândru de situația și poziția sa, conștient fiind de însemnătatea și rolul lui ; aceștia nu simt nevoia de a se pune sub ocrotirea vreunui mare boier sau de a-și „polei firma" cu numele boierilor ale căror case le intercalau pe ale lor. În listele catastifului apar și doi *dvornici*, unul (Bulai) de Suceava și celălalt, un anume Năstase, care a deținut aceeași dregătorie orășenească.

---

130 Vasile Gh. Miron și colab., *op. cit.*, p. 326—345 ; Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939.
131 Ștefan S. Gorovei, *Note...*, p. 209 ; Idem, *Cu privire la patriciatul...*, p. 256.
132 N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I, București, 1902, p. 585.
133 Șt. S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 256—260.

De altfel, primul aparţinea unei familii a cărei prezenţă în *Uliţa Frunteа* [134] poate fi urmărită documentar vreme de aproape un veac.

Şi acum, câteva din constatările sugerate de istoricul Ştefan S. Gorovei, cu referiri documentare (pornind de la catastiful din 1673) la patriciatul sucevean [135]. Erau bogaţi aceşti oameni, fie negustori, fie cu meserii aparent modeste (de fapt, ei trebuie consideraţi *stăpânii* atelierelor de blănărie, cojocărie, zlătărie) [136], dar care întreţineau legături strânse cu colegii lor de breaslă din oraşele ardelene ori din Liov, având acolo chiar şi rude, care făceau daruri bogate bisericilor şi care îşi acopereau mormintele cu lespezi de piatră sculptate la fel de elegant ca acelea din bisericile domneşti. De la piatra lui Anton vameşul din 1430 [137] până la aceea a târgoveţului Mihăilă Cărăscul, din 1664, drumul trece prin mai multe biserici, ortodoxe, armene sau catolice, pentru a întâlni asemenea lespezi pe mormântul unui morar, unui arcar, unui cupeţ, unui curelar, unui blănar şi aşa mai departe [138].

Ca şi în alte locuri, oamenii aceştia erau bogaţi şi cu ştiinţă de carte (unele practici negustoreşti şi meşteşugăreşti făceau neapărat necesară cunoaşterea scrisului şi a cititului). Astfel, într-o scrisoare emisă de Ion curelarul — 1472 — se intervine pe lângă judele Bistriţei pentru a i se elibera unui tânăr sucevean, certificatul de calfă. Scrisorile sunt scrise în limba germană, într-un mediu în care trăiau şi germani. Scrisorile orăşeneşti în limba română sunt mai târzii, de pe la 1592—1597. Aceşti patricieni aveau întotdeauna acte doveditoare emise de cancelaria sucevеană (pielarul Ivan, fiul lui Iacob, „ad litteras de Soefawia") [139]; ei ajung, de la o vreme, să se înrudească cu neamurile boiereşti ale locului, Ieremia Vânculeţ, fiu al *negustorului* Vincă din Suceava, era văr al fraţilor Pătraşco Moreanul (viitorul hatman, mort în 1653) şi Frangolea stolnicul (m. 1661/1670) [140]; acesta a parcurs treptat ierarhia boierească, ajungând mare şetrar (1644—1648) şi mare stolnic (1648—1649). Această ascensiune i-a fost favorizată, desigur, şi de înrudirea cu Morenii, dar şi de căsătoria sa cu Ileana Şeptilici, fiica hatmanului Ilie Şeptilici; fratele acesteia, tot Ilie, luase de soţie pe fiica lui Enache Barbălată [141], marele neguţător din grija căruia s-a reînnoit catastiful sucevean şi care, la sfârşitul vieţii (a murit la 17 august 1672) a ajuns el însuşi să primească un rang boieresc (pitar), fiind numit *pan* [142]. O soră a lui Ieremia Vânculeţ, Ana,

---

134 *Ibidem*, p. 256; Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 55 şi urm.
135 Vezi nota 133.
136 Atât pentru informaţia documentară, cât şi arheologică, vezi: Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 64—112; Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 114—156.
137 M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *op. cit.*, p. 549—550 (fig. 5).
138 Şt. Olteanu, *Inscripţia de pe piatra de mormânt de la m-rea lui Iaţco din Suceava*, în SMIM, I, 1956, p. 367, 370.
139 N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. XXIII, p. 320.
140 Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 257.
141 T. V. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, Bucureşti, 1915, p. 441—442.
142 Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 257

a fost mama unei Stanca, soţia lui Ionaşco Bulai [143], cel atestat ca locuind pe „Uliţa Fruntea". Alt exemplu îl constituie familia Crimca, a cărei importanţă în Suceava de la cumpăna veacurilor XVI—XVII trebuie să fi fost deosebită, de vreme ce una din uliţele vechi i-a purtat numele : *Uliţa Crimcăi* [144]. Această familie avea proprietăţi în ţinuturile Dorohoi, Hotin, Neamţ şi, ca şi alţi orăşeni din Suceava, vii la Cotnari [145]. Dintre urmaşii „Crimcăi din Suceava" şi-a ales nevasta marele boier care a fost Toma Cantacuzino, mare vornic, de câteva ori, ispravnic al scaunului domnesc [146]. Ioan şi Cristina Crimca, părinţii lui Ilie Crimca — preotul din cetatea Sucevei, devenit episcop la 1600 şi apoi mitropolit al Moldovei (m. 1629), ajung să fie trecuţi în pomelnicul Bisericanilor la paragraful *Aici se pomenesc boierii* [147].

O altă familie de orăşeni din Suceava, care atrage în mod deosebit atenţia e cea numită *Iulăş* sau *Iolăş*. Cel dintâi cunoscut cu acest nume e un *Ieremia Iulăş*, atestat în prima jumătate a veacului XVII (atestat între 1620 şi 1647)[148]. Un document din 1637 îl desemnează drept *„Jolăş cupeţ"* [149] ; a fost ştiutor de carte şi de câteva ori apare ca pisar al unor acte sucevene [150] ; conform catastifului, avusese locuinţă pe Uliţa Sf. Neculai. Fiul său, *Gheorghiţă Iulăş blănar*, atestat la 1669 [151], a făcut parte din conducerea breslei blănarilor şi cojocarilor. O sută de ani mai târziu, în pragul ocupaţiei austriece, familia Iulăş era încă în Suceava reprezentată de *Ion Ioleş curelar* (1768) [152]. Numele *Iulăş, Iolăş* arată o îndepărtată origine străină, poate maghiară ; dar la vremea când această familie apare în documente, ea era complet asimilată în masa locuitorilor români ai oraşului Suceava.

Multe date sunt cunoscute şi pentru familia *Pădure*. Catastiful dă două nume : *Pădure puşcarul*, locuitor în Uliţa Sf. Vineri, şi *popa Gligorie Pădure*. Acesta din urmă a atestat ca fiind „ot Mitropolie" la 1672, când scrie un act [153] ; la 1681, e menţionat *diacul pan Dumitraş, fiul lui Gligorie Pădure, protopop ot Sfânta Mitropolie*[154]. Ca şi în cazul lui Enache Barbălată, tânărul diac e numit cu formula rezervată doar boierilor : *pan*. Un *Vasile Pădure*, „târgovăţ de aice", face cumpărături în Suceava la 1741 şi 1747/1748 [155] ; la aceeaşi vreme, martor în Suceava e menţionat (1737) un *Ursul Pădure sân Gavril Pădure ;* tot ca târgoveţ din Suceava apare, în 1766, *Neculai, fiul lui Vasile Pădure* [156]. În 1785,

143 *Ibidem.*
144 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 72.
145 Gh. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, vol. II/1, p. 190—208.
146 *Ibidem ;* cf. Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 257.
147 Cf. Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 257.
148 *D.I.R.*, A, Moldova, XVII, p. 426.
149 Cf. Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 258.
150 *Ibidem.*
151 *Ibidem ;* S. Fl. Marian, *Inscripţiuni de pe manuscrise şi cărţi vechi din Bucovina*, I, Suceava, 1900, p. 55—56.
152 N. Iorga, *Documente privitoare la familia...*, I, p. 585.
153 Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, V, p. 61.
154 S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 53.
155 T. V. Ştefanelli, *op. cit.*, p. 441.
156 T. Bălan, *Documente bucovinene*, V, p. 35.

pe Uliţa Mare din Suceava locuia şi *Safta Pădure* proprietară prin moştenire [157]. Probabil acestei familii i-au aparţinut cei trei fraţi, *Ioan, Grigore şi Ilie Pădure*, „cu meserie spiţeri" veniţi în Moldova pe la 1824 şi despre care C. Sion scrie că erau „mazili din Bucovina" [158].

Din familia *Chiţescul (Chiţăscul)*, un *Ştefan Chiţescul* locuia — după ştirile catastifului sucevean — pe Uliţa Podgoria ; cam un secol mai târziu, documentele menţionează casele lui *Gheorghiţă Chiţăscul* (1761) [159] şi ale lui *Neculai Chiţăscul* (1761, 1768) [160]. În 1785, trei membri ai acestei familii — *Toader, Constantin* şi *Ioniţă Chiţăscul* — aveau case în Suceava [161]. Locuitori în parohia bisericii Sf. Dumitru au dat unei străzi numele lor : *uliţa Chiţăştilor* [162].

O categorie însemnată a orăşenimii bogate din Suceava medievală o constituie *clerul* [163] ; primele două paragrafe ale catastifului conţin pomelnice de preoţi şi diaconi. Suceava ajunsese să aibă în vremurile sale de glorie circa 24 biserici (Cantemir afirmă că ar fi fost 40 !) [164] în oraş şi una în cetate. Din acestea, 14 au dispărut (în 1671 sunt menţionate 13 biserici ale românilor, 2 ale armenilor şi una catolică din piatră) [165]. Dintre aceşti preoţi, diaconi, călugări, unii au rămas cunoscuţi şi prin activitatea depusă pe tărâmul literar, prin copierea manuscriselor într-o vreme când tiparul nu fusese încă introdus. Astfel, este menţionat, la mijlocul veacului XVI, *diaconul Mihail din Suceava* [166], iar în prima jumătate a celui următor — *popa Manoil din Suceava* (de la care se cunosc cel puţin patru manuscrise), colaborator al lui Anastasie Crimca [167], om cu o „foarte frumoasă" scriere, folosit, tocmai de aceea, şi în cancelaria municipală a Sucevei, sau, în fine, *diaconul Vasile din Suceava*, şi el colaborator al lui Crimca [168]. Trebuie de adăugat, că însuşi Crimca, înainte de a urca treptele ierarhiei eclesiastice, a fost ostaşul Ilie Crimcovici şi apoi preotul cu acelaşi nume de la biserica din Cetatea Sucevei.

O altă categorie pe care trebuie să o avem în atenţie este aceea care se ocupau de finanţe ; în unele oraşe erau *vămi*, cu o *curte* a *vameşilor*. La Suceava era *vama mare* şi funcţia de *mare vameş* al Moldovei era deţinută, într-o vreme, mai ales de străini — greci, italieni, galiţieni. Unii se întorceau în ţările lor — ca Dorino Cattano al lui

157 Mihai Ceauşu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluţia...*, p. 91 (nr. 318).
158 C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 221.
159 Cf. Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 258.
160 N. Iorga, *Documente privitoare la familia...*, p. 447, 585.
161 Mihai Ceauşu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluţia...*, p. 92, 94 (nr. 407).
162 N. Pentelescu, *Un manuscris din sec. XVIII, în Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, anul XLI, 1965, 1—2, p. 96.
163 Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 259.
164 D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 81.
165 *Călători străini...*, VII, p. 91, 93, 101 ; Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 179—180.
166 Cf. Ştefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul...*, p. 259.
167 *Ibidem.*
168 *Ibidem.*

Ştefan cel Mare, ori Nicoressi, un veac mai târziu [169] ; dar mulţi rămâneau aici, adăugându-se păturii bogate a orăşenimii şi asimilându-se treptat populaţiei româneşti. Catastiful conţine şi numele unui vameş de Suceava, pe care documentele îl indică drept *Cârstea grecul.*

Anterior, acest patriciat fusese alcătuit (sec. XV—XVII), mai întâi din pătura conducătoare orăşenească (vezi anexa I), apoi, într-o proporţie mai mare din negustori şi meşteşugari foarte bogaţi (pentru secolele XV—XVI, s-au descoperit, până în prezent, 5 tezaure monetare în vatra oraşului totalizând peste 3 000 de monede) [170]. Cazul este relevant şi prin faptul că această pătură suceveană poseda, pământ, loturi de case, unul din criteriile de bază privind locul ocupat în ierarhia socială. În sensul acesta, numeroase sunt referirile documentare pentru secolele XV—XVI, cu privire la proprietăţile patriciatului [171] sucevean. O simplă enumerare, chiar incompletă, poate fi edificatoare : în 1449, Gheorghe Reregarul dispunea de case clădite de el ; în 1454, Ion Armeanul dona case mănăstirii Moldoviţa ; alte două case ale armencei Stana erau donate, în 1451, aceleiaşi mănăstiri ; în 1528, popa Luca avea casă pe Uliţa Nouă; în 1597, negustorul Drăgan Danovac avea case pe Uliţa cea Mare Armeană ; 1623, Nicoară Prăjescu, avea case cu pivniţă pe Uliţa Armenească; în 1633, Bolea Zlătar avea case pe Uliţa Mitropoliei ; în 1668, Andrei Armeanul vindea „casele sale din târgu din Suceava, cu pivniţă şi cu lot cu tot" ; în 1547 este dărâmată casa unui târgoveţ Colociu „de zid" de unde s-au luat „multe odoare de argint, aur, bijuterii şi perle" [172] etc.

Pe baza datelor documentare şi a izvoarelor cartografice s-au reconstituit, pentru oraşul Suceava [173], trei zone ce reflectă structura social-economică a populaţiei : piaţa „mare", locuită de patriciatul oraşului ; străzile secundare specifice „mahalalelor" specializate pe anumite meserii, locuite de tăbăcari, blănari, olari etc. ; şi pătura cea mai săracă, ce locuia în „colibe" aşezată la marginea oraşului, mai ales înspre Areni şi Tătăruşi.

Ocupaţiile şi aspiraţiile acestui „patriciat primar" [174] se îndreptau spre două direcţii : acapararea de pământ, case şi aspiraţia de a intra în rândurile „panilor" ; iniţiative şi întreprinderi comerciale (edificatoare în sensul acesta pentru oraşul Suceava sunt studiile lui Şt. Ol-

169 N. Iorga, *Studii şi documente,* XXIII, p. 296, 359.
170 Gr. Foit, *Suceava — centru de interes major pentru numismatica medievală a Moldovei,* în anuar, „Suceava", VIII, Suceava, 1981, p. 71—81.
171 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...,* p. 143—148.
172 *D.R.H.,* A, Moldova, II, Bucureşti, 1976, p. 5—6, 9—10, 60—61 ; *D.I.R.,* A, Moldova, XVI/I,p. 278—279 ; *Catalogul documentelor moldoveneşti,* I. Bucureşti, 1975, p. 84 ; *D.R.H.,* A, Moldova, XXI, Bucureşti, 1971, p. 369—370 ; D. Ciurea, *Date şi sublinieri...,* p. 197 ; *D.I.R.,* A, Moldova, XVII/IV, p. 426—427 ; Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul XVI,* Bucureşti, 1979, p. 141.
173 Emil I. Emandi, Şt. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...,* p. 52—86.
174 K. S. Gündisch, *op. cit.,* p. 152.

teanu şi C. Şerban, precum şi ale lui R. Manolescu şi Al. I. Gonţa) [175]. Cert este că din studiile amintite mai sus se observă o continuă interferenţă de interese social-politice ale diferitelor grupări din pătura conducătoare suceveană determinată pe plan economic de gravitarea lor spre sfera comerţului. Comerţul unea şi definea în secolul al XVI-lea pătura tot mai crescândă a patriciatului sucevean, care devine foarte prosper şi bogat ; în contrast cu ce se întâmpla la Suceava, la Bistriţa această sursă de acumulare de mari averi era dobândită prin exploatarea intensă a minelor de la Rodna [176].

Şi fiindcă nu se poate concepe o structură a patriciatului sucevean fără numele păturii conducătoare, vom da în anexă (I) lista şoltuzilor şi a vornicilor de târg, întocmită de istoricul Ştefan S. Gorovei [177]. O astfel de cercetare iniţiată pentru Moldova de către istoricul Şt. Gorovei, ar deschide noi perspective pentru fiecare oraş ; ceea ce ar conduce la sesizarea adevăratei *dimensiuni urbanistice* a oraşelor medievale, la care nivelul şi puterea financiară, precum şi cea culturală, de care dispunea una dintre cele mai puternice şi mai puţin cercetate categorii demografice, cea a patriciatului, ar putea clarifica multe din „enigmele" evoluţiei demografice şi urbane a oraşelor de la est de Carpaţi.

4. *COORDONATE DEMOGRAFICE SPECIFICE PERIOADEI DE TRANZIŢIE (SEC. XVIII—XIX)*

O dată cu mutarea capitalei la Iaşi şi instaurarea monopolului turcesc, oraşul Suceava cunoaşte o lentă decădere economică, accelerată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca urmare a războaielor cu cazacii, tătarii şi polonii ; comerţul a îmbrăcat mai mult un caracter particular, iar meşteşugurile decad, restrângându-şi sfera lor doar la necesităţi de ordin strict local. Decăderea economică a oraşului, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor este remarcată şi de călătorii străini, ce găsesc un oraş „în întregime pustiu", cu „bisericile şi cetatea devastate de turci, cu oamenii fugiţi în Polonia şi Transilvania" [178].

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se constată o oarecare redresare demografică a oraşului : „fiind târgul acesta numai jăreştile, de la o vreme încoace... au început a să aduna căte un om doi... au început a-şi face casă de lăcuinţă" [179]. Ceea ce caracterizează

175 Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 66—110, 155—241 ; R. Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova...*, p. 48—95 ; Idem, *Cultura orăşenească în Moldova în secolul XVI*, în Analele Universităţii Bucureşti, istorie, XX, 1971, 1, p. 51—59 ; Idem, *Comerţul Ţării Româneşti...*, p. 259—305 (anexele cu participanţii la negoţ) ; Al. I. Gonţa, *Legăturile economice dintre Moldova şi Transilvania în secolele XIII—XVII*, Bucureşti, 1989, p. 46—64, 93—116, 134—140, 154—162.

176 K. G. Gündisch, *op. cit.*, p. 161.

177 Ştefan S. Gorovei, *Note...*, p. 218—221.

178 *Călători...*, vol. VII, p. 81, 90, 101, 389 ; vol. VIII, p. 281, 346.

179 Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 384, 430, 455—464.

începuturile epocii moderne sub aspect demografic e amploarea pe care a luat-o emigrația și rolul acesteia în creșterea numărului locuitorilor. Spre deosebire de etapa anterioară, „străinii" stabiliți în oraș și-au păstras individualitatea, ei neputând fi asimilați de către români.

Până la 1774, de când datează prima catagrafie din care se poate desprinde numărul locuitorilor și al caselor orașului Suceava, datele demografice sunt rare și puțin edificatoare. Prin prelucrarea și ordonarea datelor incluse în catagrafia din 1774, se poate obține următoarea situație generală : din totalul de 448 de case înregistrate, 365 sunt cuprinse în vatra orașului Suceava, 47 la Ițcani, 29 în Cutul Mitropoliei și 7 în Zamca [180]. Putem presupune că la acea dată Suceava avea un număr de circa 2 200—2 500 de locuitori. În comparație cu datele oferite de condica de socoteli a lui Grigore-Vodă Callimachi din 1763—1764 [181], ce dă pentru Suceava „606 liud", se constată o scădere a numărului de locuitori în 1774.

Potrivit datelor catagrafiei din 1774 se poate constata că aproape 50% din capii de familie (224) înregistrați reprezentau forța activă a orașului așa cum rezultă din următorul tabel :

Mazili	Preoți	Slujitori	Străini	Armeni	Armeni străini	Jidovi de tîrg	Tîrgoveți	Femei sărace	Țiganii Mitropoliei
6	7	4	45	55	25	105	64 ce suportă cheltuielile militare	13	39

O dată cu anexarea orașului după 1774, Curtea din Viena a urmărit, prin măsurile luate, să creeze o burghezie orășenească, specifică noului mod de producție, cel capitalist. Astfel, Curtea din Viena, pe tot parcursul stăpânirii sale (1775—1918) a promovat noua clasă, eterogenă din punct de vedere național, care, prin activitatea sa prosperă, meșteșugărească și comercială, a reprezentat o importantă sursă de venituri pentru visteria țării. Larga autonomie orășenească, ca și privilegiile și avantajele acordate cu prilejul introducerii magistratului [182] în orașul Suceava (1783), au avut menirea de a atrage aici maiștri, meseriași negustori din Moldova și din provinciile ereditare ale coroanei, ca și din alte țări.

Primele date statistice redate de Curtea de la Viena [183] despre orașul Suceava reflectă o mare fluctuație a populației orașului, mulți dintre lo-

180 P. S. Dmitriev, P. V. Sovetov, *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII/I, Chișinău, 1975, p. 343—344.

181 N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, București, 1908, p. 81.

182 Mihai Șt. Ceaușu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava în anii 1774—1786 (I)*, în AIIA, „A. D. Xenopol", vol. XXV/1, Iași, 1988, p. 76 și urm.

183 *Ibidem*, p. 75—76.

cuitorii orașului refugiindu-se în Moldova, după ocuparea acestuia. Dar și în aceste condiții, conscripțiile efectuate sunt incomplete și nu reflectă adevărata realitate demografică [184], fapt ce rezultă din următorul tabel :

Anul	Numărul de familii		Anul	Numărul de familii	
1673	260 familii				
1774	59	448 case	1780	370	
1775—76	76	500 case	1783	471	600 familii
1778	527		1785	485 case	
1779	419		1838	966 contribuabili	
1808	747 case (930 camere)	5069 locuitori	1856	1046 case	
1813	865 case		1891	1412 case	1974 familii
1880	1200 case				

În sensul acesta putem aprecia ca veridice datele statistice oferite de catagrafiile de la 1778 (527 de familii, din care 200 sunt consemnate ca românești, 131 armenești, 80 grecești și 116 evreiești) [185] și 1783 (Suceava cu 420 familii, Iţcani cu 44 familii și Zamca cu 7 familii) [186].

Dezvoltarea economică (în 1786 orașul obține dreptul de *oraș comercial liber)* [187], stabilitatea fiscală și politică, ordinet de tip modern care începe să se facă simțită în administrația și justiția orașului au contribuit în largă măsură, nu numai la înmulțirea și statornicirea populației locale, dar și la o atentă înregistrare a acesteia. În acest scop, în Bucovina au funcționat între anii 1781 și 1788 mai multe comisii de delimitare a proprietăților orașului [188]. Cea din orașul Suceava și-a început activitatea la 13 decembrie 1784, sub conducerea căpitanului J. Pitzelly, ea activând în lol calitate până în 1788. Ridicarea terenurilor și caselor din vatra orașului au constituit baza registrului funciar de mai târziu. În timpul delimitărilor, s-a trasat ca sarcină comisiei să se facă o nouă repartizare a populației pe ocupații, limitând sfera „crâșmăritului" și lărgind-o pe cea a meseriașilor și agricultorilor ; aceste măsuri au dus la o puternică emigrare a evreilor din oraș [189].

În funcție de datele oferite de cele 2 registre funciare [190], ce consemnau fiecare imobil în parte, s-au înregistrat pentru orașul Suceava,

184 Daniel Werenka, *Topographie der Bukowina (1774—1785)*, Cernăuți, 1895, p. 101—102 ; *Arh. St.* Suceava, fondul Primăriei orașului Suceava, 1774—1918 ; de asemenea, unele informații ne-au fost furnizate de Ștefan Mihai Ceaușu, drept pentru care îi mulțumim.

185 Daniel Werenka, *op. cit.*, p. 102 ; Mihai Ceaușu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluția...*, p. 76.

186 Hurmuzachi, *Documente*, vol. VII, (1750—1818), București, 1876, p. 392.

187 Mihai Șt. Ceaușu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluția...*, p. 85.

188 R. Gassauer, *Contribuțiuni...*, p. 2—5.

189 M. Ceaușu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluția...*, p. 78, 80.

190 *Arh. St.* Suceava, fondul Primăriei orașului Suceava, reg. nr. 1/1785, f. 1—148 și nr. 2/1785, f. 1—120.

la 1785, 485 de case, cu o populaţie ce poate fi evaluată la circa 2 500 de locuitori. Străinii sunt consemnaţi în 55 de case (evrei, armeni, greci, polonezi şi sârbi). Sub raport profesional sunt consemnate 19 profesiuni, practicate de 12 negustoni şi de 23 meşteşugari.

Statisticile efectuate după 1785 de către autorităţi, axate în special pe structura militară şi administrativă, au avut drept scop mărirea numărului de contribuabili şi a celor care să întreţină şi să aprovizioneze armata austriacă încartiruită în oraş. În sensul acesta, oraşul avea obligaţia de a plăti contribuţii în bani la visteria imperială (impozite impuse pe anumite categorii — stări), de a răscumpăra claca oraşului (munca pe care o datora oraşului) şi de a întreţine armata [191].

Puţin înainte de obţinerea dreptului de a ţine *târg anual* (1815), autorităţile din Viena au cerut să se prezinte o informare generală asupra situaţiei populaţiei şi economiei oraşului [192]. Astfel s-a întocmit prima conscripţie militară, la 29 martie 1813, de către primarul oraşului, Pleterschnig [193].

Conscripţia consemnează un număr de 865 de case, cu 4133 de locuitori. Edificatoare sunt şi datele, sub aspectul categoriilor social-profesionale — redactate în tabelul de mai jos — ceea ce reprezintă o populaţie ocupată de circa 30% şi respectiv 60% din totalul celei existente.

Conscripţia militară din 1813		Statistică din 1813	
Capi de familie	Categ. socio-profesionale	Capi de familie	Categ. socio-profesionale
152	orăşeni, proprietari de ateliere, artizani	3	arendaşi
		49	mari negustori
10	clerici	96	mici negustori
51	nobili şi notabilităţi	225	meseriaşi (adevăraţi şi cârpaci)
18	ţărani	160	ţărani
10	colibaşi, grădinari şi ocupaţii amestecate	18	sudiţi (negustori străini)
241	total	551	total

De asemenea, este menţionată şi populaţia neocupată a oraşului (tot capi de familie) sub numele de locuitori „mai puţin folosibili" (150) şi „nefolosibili" (271). Aceeaşi conscripţie militară ne redă şi principalele caracteristici demografice ale oraşului. Astfel, din totalul de 4133 de locuitori, 2051 erau persoane de sex feminin (o proporţie foarte echilibrată

191 M. Ceauşu, Emil Emandi, *Aspecte din evoluţia...*, p. 76.
192 Idem, *Aspecte din evoluţia economico-socială şi urbană a oraşului Suceava (II). Perioada 1786—1815*, în AIIA, „A. D. Xenopol", vol. XXIX, 1992, p. 132—133 (v. tabelul de la pag. 134).
193 Arh. Şt. Suceava, fond. Primăria oraşului Suceava, dosar 113/1813, f. 1.

între sexe) ; structura populației de sex masculin, după starea civilă, se compunea din 723 de căsătoriți și 1354 de văduvi și necăsătoriți ; sub aspectul structurii pe vârste este redată numai „generația tânără" (de la naștere până la 14 ani, 880, și de la 15 la 17 ani, 85), ceea ce reprezintă un procent destul de mic, de circa 23% (965 de indivizi) în comparație cu populația activă și inactivă. Interesante sunt și datele oferite privind mobilitatea geografică a populației. Astfel, sunt consemnați 49 de orășeni plecați fie în „alte districte", fie în „străinătate" ; dintre străinii veniți în oraș, sunt consemnați un număr de 36 de locuitori.

De la 1813 la 1833, anul în care a fost alcătuită prima „Condică a stării familiilor" din orașul Suceava după principiile noii legiuiri, au fost întocmite și alte lucrări statistice cu privire la populația contribuabilă a orașului. Prima lucrare de acest gen, o putem socoti statistica fiscală din anul 1818, pe baza căreia avea să se facă noua repartiție a impozitelor stabilite de noua legiuire [194]. Noua reglementare fiscală a avut repercusiuni mai directe asupra factorului social, în sensul că indivizii au fost repartizați mai judicios, mai rațional ; au fost încadrați în categorii și grupe, în funcție nu de interesele particulare ale privilegiaților, ci în funcție de cele generale, ale statului, care tindea spre forma de organizare modernă. Din aceste considerente, statistica din 1818, pentru prima dată, a încadrat populația orașului în categorii sociale mai apropiate de structura lor profesională, stabilind cinci clase impozabile, după cum urmează :

Categoria socială	Numărul de familii	Impozitul plătit de fiecare familie
1	31	18 florini
2	12	14 florini
3	43	10 florini
4	57	8 florini
5	255	4 florini
Total	398 familii impozabile în 1818	

O altă statistică fiscală, din 1819 [195], indică cifra generală a locuitorilor orașului de 869 de familii, din care 532 erau impozabile ; în afara sudiților împărțiți în trei clase (clasa I — 22 de familii ce plăteau 45 de florini de familie ; clasa a II-a — 1 familie, cu 22 de florini ; clasa a III-a — 1 familie cu 15 florini), restul populației impobazile era grupată în 6 clase, potrivit următorului tabel :

194 *Arh. St.*, Suceava, fond Primăria orașului Suceava, dosar 10, f. 1—14, dosar 24/1817, f. 1—6.

195 Idem, dosar 22/1819, f. 1—22.

Categorii sociale	Numărul de familii	Impozitul plătit de familie
I	19	32 de florini
II	14	22 de florini
III	49	18 florini
IV	77	13 florini
V	336	6 florini
VI	37	1 florin
Total	532 familii impozabile în 1819	

Pentru noi, datele prezintă un interes deosebit, deoarece atestă noua configurație ce o îmbracă structura fiscalo-socială a populației mereu în creștere, aceasta conturând, în același timp, și noul profil economic al orașului. Astfel, contribuția populației orașului, în 1819, se ridica la suma de 5 723 florini, din care 3 559 florini reprezentau răscumpărarea livrărilor de fân, 1 499 florini contribuția militară, 594 florini goștina și 81 de florini desetina.

Condica stării familiilor din anii 1833 și 1840 [196] reprezintă cele mai valoroase lucrări de acest fel și singurele de care dispunem în original și în întregime. Spre deosebire de alte statistici anterioare, cea din 1833 este mult mai cuprinzătoare pentru populația orașului, fiind redate în dreptul fiecărui locuitor profesiunea practicată și etnia sa. Organizarea materialului și alcătuirea tabelului din care se desprind profesiunile și categoriile sociale, ne oferă o imagine deosebit de interesantă asupra situației existente în sânul populației de negustori și meșteri, subliniind extinderea raporturilor de muncă salariată :

Meseriași	Negustori	Țărani	Proprietari de pământ	Funcționari	Total populație activă
233	96	45	12	80	466

Progresul ce-l atestă statistica din 1833 față de cele anterioare este atât cantitativ, sub raportul creșterii generale a numărului de locuitori „activi" (din tabelul de 695 de proprietari consemnați în condică, populația activă a orașului reprezenta circa 75%), cât și calitativ, al diversificării ramurilor meșteșugărești și de comerț. Numărul ramurilor de meserii s-a ridicat la 33 de profesiuni (boiangiu, tăbăcar, zidar, cojocar, croitor, olar, cizmar, fierar, măcelar, zugrav, aurar, ceasornicar, imple-

196 *Arh. St.*, Suceava, fond Primăria orașului Suceava, dosar 6/1833, f. 1—4; *Muzeul Bucovinei*, colecția documente istorice, inv. nr. 2327, f. 1—176.

titor de paie, lumânărar, pălărier, bărbier, berar, fabricant de cărămizi etc.). De asemenea, şi unii negustori s-au specializat numai în comercializarea unor anumite produse ca : sticlă, rachiu, fructe, coloniale, peşte etc. În condică sunt consemnate şi alte categorii : zilieri (74), intendenţi (46), arendaşi (5), învăţători (5), preoţi (5), colibaşi (13), nobili mari (7), zarafi (1), maiştri de poştă (1), încasatori (3), economi (1), paraclisieri (2), cerşetori (3), argaţi (1), hornari (1), pictori „ungători" (1). grădinari (1), muzicanţi (8). De remarcat că din totalul de 233 de meseriaşi, peste 65% sunt români (143), 44 nemţi, 11 evrei, 13 armeni, 19 ruteni şi 3 poloni. Negustorii români reprezentau ca pondere etnică peste 50% (47), 20 armeni, 22 evrei, 7 nemţi. Statistica mai consemnează că oraşul Suceava avea 933 de parcele de construcţie, însumând 75 iugăre şi 1116,8 stânjeni (reprezentând o suprafaţă de 43 ha), împărţite la 695 de proprietari.

Observaţiile de mai sus, sugerate de complexitatea cifrelor înscrise în condica din 1833, sunt confirmate şi de datele altei statistici de la începutul anului 1840 [197]. Cele 792 de familii incluse aici, erau repartizate pe următoarele cartiere : Cut 121 familii, Zamca 6 familii, Iţcanii Vechi 151 de familii şi Suceava — zona centrală 514 familii. Sunt consemnaţi 302 meseriaşi (173 români, 124 nemţi, 2 unguri şi 3 evrei) ce profesau 44 de meserii (dintre profesiunile noi apărute acum amintim : farmacist, turnător de cuie, pădurar, făcător de opaiţe, cuţitar, mănuşar, franzelar, separator minier, supraveghetor de drumuri). Ponderea cea mai mare o aveau meşteşugarii : cojocari (42), zidari (24), măcelari (14), dulgheri (15), fierari (10), cizmari (38), croitori (19), pantofari (11) şi olari (11). În comparaţie cu perioada anterioară, numărul negustorilor a scăzut la 16. Din analiza cifrelor se degajă faptul că, în marea ei majoritate (peste 50%), populaţia oraşului era activă. De remarcat că numărul zilierilor era foarte redus (46), ei reprezentând doar 5% din ponderea totală a populaţiei.

Trecând peste alte statistici, mai puţin importante, semnalăm „registrele tabulare" sau cadastrale din anii 1827 şi 1856 [198]. Dacă în primele registre tabulare din 1785 erau consemnate 485 de case, acum sunt înregistrate 606 (în 1827 şi, respectiv, 1 046, în 1856) de case. Cădastrul din 1856 consemnează pe lângă cele 1046 de case şi 40 de locuri goale din vatra oraşului şi numărul proprietarilor de 937. Arealul construibil era de 77 iugăre şi 842 de stânjeni, iar cel al întregii comune (adică intravilanul) era de 4002 iugăre.

Alte izvoare demografice, deşi incomplete, pentru această perioadă sunt registrele parohiale, ce consemnează dinamica şi reproducerea populaţiei [199], conform datelor din următorul tabel :

---

197 *Arh. St.*, Suceava, fond Primăria oraşului Suceava, dosar nr. 12/1840—1853.

198 Idem, dosar nr. 15/1827 ; dosar nr. 21/1856—1866.
nr. 21/1856—1866.

199 Idem, Colecţia starea civilă (parohia Sf. Dumitru şi Sf. Nicolae), reg. născuţi, reg. născuţi, căsătoriţi şi morţi pe 1871—1880.

Parohia Sf. Dumitru 1871—1880				Parohia Sf. Nicolae 1871—1880			
Născuți	Căsătoriți	Decedați	Mortalitatea infantilă (până la 1 an)	Născuți	Căsătoriți	Decedați	Mortalitatea infantilă (până la 1 an)
272	84	266	70	563	138	642	213

În perioada celor zece ani, se constată un oarecare echilibru în ceea ce privește diferența dintre numărul nașterilor și cel al deceselor, cu o ușoară creștere naturală a populației. În schimb, mortalitatea infantilă este destul de scăzută, ea fiind sub procentul de 50%.

Începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, Suceava cunoaște o reală dezvoltare sub raport urbanistic, edilitar și o mai mare stabilitate internă. Până la primul recensământ[200], din 1891, modificările în numărul și structura populației nu au putut fi prea importante. Situația realizată de noi, pe baza analizei datelor cuprinse în recensământ, este deosebit de interesantă. În acea dată, Suceava număra 1 330 de case locuite și 82 nelocuite (Ițcanii Vechi cu 206 case, Cutul cu 232 case, Septilici cu 11 case, Zamca cu 258 case și Suceava cu 679 case), cu un total de 1 974 de familii, ceea ce însuma 10 230 de locuitori, dintre care 5 143 bărbați și 5 082 femei. Recensământul din 1891 aduce noi precizări privind configurația demografică a orașului, în comparație cu perioadele anterioare. Astfel, sunt redate precizări noi privind *starea civilă* (celibatari 6 740, căsătoriți 2 771, văduvi 678, divorțați 58), *nivelul de instruire* (cei care știu să scrie și să citească 5 275, cei care știu numai să citească 83, analfabeți 4 839), infirmitatea unor locuitori (orbi 11, surdo-muti 4, alcoolici 7). Interesante date ne oferă recensământul și sub aspectul repartiției populației după limba folosită : 2 447 români, 6 042 germani, 879 poloni, 644 ruteni, 12 slovaci și 14 maghiari. Informații valoroase ne oferă statistica din 1891 cu privire la structura calitativă a populației, după cum rezultă din tabelul următor :

Anul nașterii	Vârsta în ani	Numărul locuitorilor	
		M	F
1885—1890	1— 6	648	612
1883—1884	7—18	1401	1359
1861—1872	19—30	1178	1152
1831—1860	31—60	1612	1655
1811—1830	61—80	292	283
1797—1810	81—94	17	21
TOTAL		5148	5082

200 *Arh. St.*, Suceava, fond Judecătoria mixtă Suceava, dosar nr. 13/1891, f. 1, 4, 5.

Populația de vârstă de muncă, cuprinsă între 19 și 60 de ani, reprezenta circa 55% din totalul locuitorilor ; populația tânără 1—18 ani deținea și ea un procent însemnat, de circa 40%. (4 020 locuitori).

Ultimul recensământ din perioada modernă [201], cel din 1910, ne oferă imaginea demografică a orașului în preajma primului război mondial. Suceava număra acum 11 314 locuitori, din care 5 541 bărbați și 5 873 femei.

Cu toată capacitatea sa redusă de a absorbi o forță de muncă mai mare, fiind legat în continuare de îndeletnicirile negustorești-meșteșugărești și mai puțin agrare, totuși, orașul reprezenta pentru străini o vie atracție ; în sensul acesta, recensământul consemnează existența în oraș a 2 249 de germani, 4 200 de evrei, 435 de ruteni și 749 de poloni. O altă observație interesantă se referă la structura populației. Negustorii (308 familii) și meseriașii (429 de familii), în ansamblu, abstracție făcând de numărul de calfe și slugi, participanți activi la procesul de producție și schimb, reprezentau circa 40% (737 familii) din totalul populației înregistrate.

Dezvoltarea elementelor capitaliste în economia urbană și transformările în structura demografică a orașului (populația activă, a orașului la începutul secolului XX, trecea de 50%) a avut drept consecință o accentuare a stratificării sociale care în final a adâncit inegala repartiție a produselor umane și a sfărâmat odată pentru totdeauna vechile tradiții ale orașului patriarhal specifice evului mediu.

5. *ORAȘUL ÎNTRE MEDIEVAL ȘI MODERN : DATE DEMOGRAFICE COMPARATE*

Se cuvine acum, ajunși la capătul cercetării noastre, să conturăm câteva concluzii, prin comparație, referitoare la distribuția populației, structura socio-economică și mobilitatea acesteia. Studii valoroase apărute în ultimele decenii în istoriografia românească dovedesc din plin utilitatea catagrafiilor și a statisticilor în studiul comparat al populației. În pofida deficienților. ororilor și a imperfecțiunilor acestor statistici (1673, 1774, 1785, 1813, 1856, 1891, 1910), unele dintre acestea semnalate anterior de cercetători avizați [202], altele inedite, pot fi considerate singurele materiale documentare mai sigure pe baza cărora se pot întreprinde analize demografice. Semnalăm, de asemenea, că recensămintele fiscale, catagrafiile și alte statistici de care am beneficiat sunt documente oficiale de o autenticitate incontestabilă și, prin urmare, cu toate deficiențele semnalate, ele creionează o imagine dacă nu completă, totuși apropiată de situația reală.

Realitatea socio-economică a orașului Suceava în evul mediu și din perioada de tranziție reprezintă o situație complexă ce se reflectă

---

201 I. E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916, p. 75, 276—279, 365—366.

202 Șt. S. Gorovei, *Note...*, p. 209—216 ; C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p. 227—286 ; Mihai Ceaușu, Emil I. Emandi, *Aspecte de evoluție...*, p. 88—96.

în primul rând în *realităţile statistice* din care s-au putut desprinde bogate informaţii ce au putut sluji la o înţelegere mai deplină a unor variate probleme de morfologie urbană. Condiţiile create dezvoltării economice a oraşului în evul mediu s-au datorat şi obţinerii dreptului de depozit (1408), ca şi avantajului pe care-l avea noua capitală a Moldovei asupra vânzării „mărfii tătăreşti" în nord-vestul Europei ; în epoca modernă, localitatea a fost declarată *oraş liber* (1786), cu dreptul de a ţine *târg anual* (1815), ceea ce i-a asigurat un cadru favorabil creşterii numărului locuitorilor şi extinderii fondului construit şi modernizării acestuia.

Astfel, o primă constatare se referă la *dinamica numărului* populaţiei de-a lungul celor patru secole ; în sensul acesta se ştie că creşterea sau descreşterea numărului de locuitori este unul dintre criteriile cele mai sigure de judecare a prosperităţii sau decăderii unui oraş.

Perioada de timp	Numărul de case sau familii	Numărul de locuitori (estimativ)
sfârşitul sec. al XIV-lea	500 case	2500
secolul al XV-lea	1250 case	6200
1632	1500 case	9000
1641	1040 case	5200
1643	962 case	5450
1673	260 familii (statistică incompletă, lipseşte populaţia armenească)	1345
1774	448 case	2240
1775	500 case	2500
1778	527 familii	2635
1779	419 familii	2095
1780	370 familii	1850
1783	600 familii	3000
1785	485 case	2425
1813	865 case	4133
1833	695 de proprietari impozabili	3475
1838	966 contribuabili	4830
1840	792 familii impozabile	3960
1856	1046 case (cadastru)	5230 (în 1848, erau 7000 locuitori)
1869	1020 case	7436
1880	1200	10104
1891	1412 case cu 1974 familii	10037
1901	1440 case	10792
1910	2035 case	11314

În sensul acesta datele cantitative demografice specificate, de mai sus, ne înfăţişează deosebit de sugestiv creşterea continuă a populaţiei până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când populaţia oraşului a crescut de peste 4 ori, ajungând la circa 9 000 de locuitori ;

studii mai vechi sau mai recente [203] ajung, de asemenea, pentru fosta capitală a Moldovei la cifre asemănătoare. Cifre apropiate de cele constatate la Suceava în secolul al XVI-lea sunt înregistrate și la Brașov (în 1 510 sunt consemnate 1 500 de case cu 10 055 locuitori) ; Sibiu (980 de case) ; la Bistrița sunt consemnate doar 580 de case [204]. Începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea se constată la Suceava, timp de un secol, o continuă descreștere a populației orașului, ajungându-se în ultima parte a secolului al XVIII-lea, la circa 2 200 de locuitori ; după 1774, cu mici oscilații între anii 1775 și 1785, se constată o continuă creștere a populației, ajungându-se la începutul secolului al XX-lea la 11 000 de locuitori (o creștere de circa 5 ori față de 1774). Tranziția demografică în care s-a înscris și orașul Suceava, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, marchează cele mai profunde transformări socio-economice și demopolitice. Cele mai spectaculoase creșteri s-au înregistrat între anii 1785 și 1813 și între 1856 și 1891, când în perioade scurte de timp, respectiv 28 și 35 de ani, populația orașului s-a dublat de la 2 400 la 4 133 și de la 5 200 la 10 037 locuitori. În 136 de ani (1774—1910) populația orașului Suceava a crescut cu circa 505%, ritmul cel mai ridicat de creștere atingându-l între anii 1856 și 1891, care a fost de 176%. Oricum, în comparație cu evul mediu când ritmul de creștere a fost mult mai redus, de 129%, în epoca modernă acesta s-a accelerat el atingând în decurs de 97 de ani (1813—1910), un ritm de 273%.

În comparație cu evul mediu (1641), în 1891, populația a crescut numai cu circa 175%, ritmul fiind mai redus, deoarece în 250 de ani populația s-a înmulțit cu circa 109%, în timp ce numai în 88 de ani (1813—1901) creșterea a fost de circa 170%.

Apare clar din tabelul întocmit mai sus că pentru perioada evului mediu avem de a face cu o stagnare a numărului locuitorilor ; rata medie anuală de creștere a populației sucevene (1400—1643) a fost de 0.00%. Explicația constă în frecventele și pustiitoarele războaie și invazii, care în repetate rânduri au decimat populația orașului precum în anii 1476, 1485, 1497, 1509, 1538, 1563, 1574, 1595, 1650, 1653, 1686, 1691 ; ani de secetă și foamete au fost înregistrați în 1512, 1553, 1573—1575, 1585 ; epidemii de pestă au fost semnalate în anii 1512, 1522—1553, 1588, 1653 [205].

În secolul al XVII-lea anii de secetă, epidemii și de foamete au fost mult mai numeroși (sunt înregistrați 22 ani) [206] în comparație cu ani normali considerați a fi cei din 1641, 1644, 1646, 1649, 1656, 1669. Scăderea numărului populației până la o treime la sfârșitul secolului

203 D. Ciurea, *Date și sublinieri...*, p. 199 ; Al. Ungureanu, *Orașele din Moldova*, p. 52.

204 Paul Niedermaier, *op. cit.*, p. 162—163.

205 Pentru situația generală din Moldova vezi : Ștefan Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 92—116 ; Gh. Brătescu, *Epidemiile și consecințele lor demografice*, în R.I., 5, 1984, 37, p. 430—437 ; în mod special, anii amintiți în text sunt dați după D. Ciurea, *Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII—XVIII*, în AIIA, „A. D. Xenopol", XIV, 1977, Iași, p. 129, 135—145.

206 D. Ciurea, *Evoluția așezărilor...*, p. 135—137.

al XVII-lea s-a datorat nu numai mutării capitalei de la Suceava la Iaşi, războaiele turco-polone şi decăderii comerţului cu vite (preţul acestora a scăzut) [207], principala sursă de venit a populaţiei, ci şi reducerii comerţului de tranzit (mirodeniile orientale pierd piaţa poloneză) în care era angajată o bună parte o locuitorilor suceveni.

Aceste mutaţii de natură economică vor fi însoţite şi de exodul unei mari părţi a populaţiei armeneşti din Suceava, care practica un intens negoţ cu vite (mulţi dintre aceştia s-au stabilit la Gherla) [208], numărul acestora scăzând de la 400 de case în 1643 la 55 de case în 1774. După ocuparea oraşului de către trupele austriece, la Suceava a sosit în 1779 Johann Nickorowicz, negustor armean din Lemberg care sprijinit de autorităţile austriece a vrut „în scop de comerţ de a înfiinţa o colonie de negustori armeni din ţările turceşti şi din Ucraina" [209], iniţiativă ce a eşuat. Documentul însă mai preciza că, în trecut „Suceava a fost locuită de peste 800 de familii de armeni din care se trag aproape toţi armenii transilvăneni, fiind totodată un oraş comercial măreţ, după cum o arată marile biserici demolate, reşedinţa împreună cu cetatea, resturile de case cu cele aproape 100 de pivniţe, cu bolţi adânci" [210]. Dar cea mai mare parte a populaţiei s-a risipit datorită războaielor turco-polone când Suceava a fost grav afectată în anii 1686 („oraş mare dar în întregime pustiu") [211] şi 1691 (poloni rămăseseră în oraş câtiva ani sub comanda lui J. F. Harstallen ; populaţia a „suferit mult din cauza întreţinerii cu pâinea lor a trupelor polone la intrarea şi ieşirea din Moldova") [212] ; documente ulterioare (1768, 1783) menţionează că, „oraşul era întreg, înainte de tulburările războiului... acum fiind în întregime pustiit. Către sfârşitul secolului trecut, pe timpul lui Ioan Sobieski, regele Poloniei, printr-o emigrare generală şi prin mutarea scaunului mitropolitan de la Suceava la Iaşi, oraşul a primit ultimele lovituri" [213].

Desigur, sporul mai ridicat începând cu secolul al XIX-lea se datora, în primul rând, emigrării în oraş a numeroşi locuitori din Imperiu. Larga autonomie orăşenească, ca şi privilegiile şi avantajele acordate cu prilejul introducerii magistratului (1785) şi dobândirea privilegiului de a ţine târg anual (1815), a avut menirea de a atrage aici numeroşi meşteri şi negustori din Moldova şi din provinciile ereditare ale coroanei, ca si din alte ţări. Singura statistică elocventă în acest sens este cea din 1891, după cum o indică tabelul următor : [214]

---

207 Bogdan Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, (I), în R.I., 41, 1988, 5, p. 518 şi urm. ; Idem, *op. cit.*, (II), în R.I., 41, 1988, 6, p. 587—589.

208 H. Dj. Siruni, *Armenii în viaţa economică a ţărilor române*, în „Balcania", II—III, 1939—1940, p. 138—141.

209 J. Polek, *Die Armenien in der Bukowina*, în J.B.L.M., 1904, Cernăuţi, 1905, p. 49—53.

210 Vasile Gh. Miron, şi colab., *op. cit.*, p. 452.

211 *Călători străini...*, VII, p. 414.

212 Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 350, 351—352.

213 *Ibidem*, p. 431—432, 470.

214 *Arh. St. Suceava*, fond Judecătoria mixtă, Suceava, dosar 13/1891, p. IV—V.

Suceava și zonele	Veniți din com. jud. Suceava		Din alte districte ale Bucovinei		Din alte provincii ale Imperiului austriac		Din Ungaria		Din străinătate	
	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F
Iteani	95	61	124	110	132	144	2	3	4	7
Cut	171	157	98	102	70	92	8	8	25	9
Suceava	335	324	358	311	446	473	20	6	85	75
Șeptilici	26	17	70	8	7	15	—	—	—	—
Zamca	140	111	139	104	142	107	8	5	15	19
TOTAL	767	670	789	635	797	831	38	22	129	110

Astfel, din totalul populației înregistrate la 1891 (10 037), 4 783 locuitori erau proveniți din alte zone (45%) cu ponderea cea mai mare din provinciile Imperiului austriac (1 628). Pentru analiza cifrelor din statistici s-a putut stabili un ritm mediu anual de creștere a populației de circa 7% (1774—1891), ritm datorat mai ales emigrărilor și mai puțin sporului natural.

Indiferent de religie, multor străini li s-a acordat încuviințarea de a se așeza în oraș, dacă dovedeau „Auditoriatului districtual", cu documente, că sunt stăpâni asupra meșteșugului lor și că au o ținută morală corectă [215].

Datele prezentate mai jos, privind fluctuația populației, deși sunt incomplete, totuși ele reflectă o realitate demografică ce a caracterizat perioada modernă : populația stabilită în oraș până la 1800 a însumat un procent mic (circa 12%), acesta triplându-se spre sfârșitul secolului al XIX-lea (40%). Această fluctuație de mică amploare s-a datorat și războiului ruso-austro-turc din anii 1787—1792 când o parte a populației s-a refugiat la Ilișești și Botoșani ; de asemenea, epidemiile de holeră din anii 1769—1774, 1792, 1831, 1846, 1848, care au afectat orașul [215 bis], ca și condițiile economice în care a evoluat orașul Suceava, acesta având un caracter preponderent comercial, fără o activitate industrială înfloritoare (capabilă să absoarbă un număr sporit de locuitori), au împiedicat emigrarea în oraș a unui număr mare de locuitori (vezi tabelul de mai jos).

Această stare de lucruri este surprinsă și reliefată de locuitorii sucevenі cu ocazia întocmirii unor memorii la 16 iunie 1848, memoriu înaintat Prezidiului Gubernial din Galiția, în care se arată că orașul Suceava, „odinioară un înfloritor oraș comercial cu o populație nume-

215 Mihai Ceaușu, Emil Emandi, *Aspecte din evoluția...*, p. 82—83.

215 bis C. Căzănișteanu, *Urmările războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea asupra țărilor române*, în R.I., 2, 1981, 34, p. 259—269 ; Vasile Gh. Miron și colab., *op. cit.*, p. 517, 667.

Anul	emigrați în oraș	emigrați din oraș
1774	70 capi de familie	—
1785	19 capi de familie	
1813	19 capi de familie	49 capi de familie
1820	—	24 capi de familie

roasă, a decăzut în ultimii ani datorită faptului că se află într-o regiune de graniță cu Moldova, ceea ce a făcut ca jumătate din locuitorii săi să se strămute în Moldova, unde pot să-și desfășoare activitatea lor de comerț nestingheriți". Petiționarii arată că aceștia „ar putea fi aduși înapoi printr-o înlesnire a comerțului și a îmbunătățirii condițiilor prezente" [216].

Cei mai numeroși contribuabili veniți între 1891 și 1901 [217] au fost înregistrați în rândul meșteșugarilor și negustorilor.

Datele din tabelul de mai jos sunt concludente în acest sens :

Anul	Populația stabilă	Băștinași din oraș	Proveniți din alte zone					Populația plecată din oraș
			Din com. suburbane	Din Bucovina	Din Ungaria	Din Imperiu	Din străinătate	
1891	10247	4972	1437	1419	60	1628	239	379
1901	10792	5299	1244	2249	42	1667	297	262
Diferență de creștere la 10 ani	545	327	—	830	—	39	58	

Față de 1891, în anul 1901, deci după zece ani, numărul celor emigrați în oraș a crescut cu 716, ceea ce însumă un procent foarte mic (6%) în raport cu totalul populației înregistrate la 1901, de 10 792 de locuitori. Cei mai numeroși emigranți provin din așezările din Bucovina (2 249) și nu din provinciile Imperiului. Putem considera că aproape jumătate din populația orașului înregistrată la 1891 și 1901, era stabilită în oraș cu circa 50 de ani în urmă, fapt confirmat și de unele documente ce-i menționează pe noii veniți, fie după religie, fie după etnie : [218]

216 M. Iacobescu, *Un memoriu al sucevenilor de la 1848*, în anuar „Suceava", VIII, Suceava, 1981, p. 143, 146.

217 *Arh. St. Suceava*, fond Judecătoria mixtă, Suceava, dosar 13/1891, fila 1.

218 D. Werenka, *op. cit.*, p. 101—102 ; *Arh. St. Suceava*, fond Primăria orașului Suceava, dosar 113/1813, f. 1 ; dosar 1/1880 (starea civilă) ; dosar 13/1891 (Judecătoria mixtă) ; J. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 75.

Anul	Români ortodocși	Armeni	Evrei	Romano-catolic	Greco-catolic	Greci	Germani	Ruteni	Poloni
1778	200 familii	131 familii	—	—	—	80 familii			—
1813	3639		403				42 (?)		
1880	2705 ortodocși	440	3750	2598	562				
1891	2447						6042 (inclusiv evrei)	644	879
1910	3667		4200				2249	435	749

Numărul celor plecați din oraș era destul de mic în comparație cu cei veniți. Părăseau orașul mai ales cei cu o situație materială mai puțin sigură și mai puțin prosperă. Statistica din 1858 ne oferă date complete asupra celor plecați în străinătate din oraș, numărul acestora fiind cel mai numeros cunoscut până la recensământul din 1891, de 590 de persoane (din care 340 de armeni, 41 germani, 130 evrei, 20 poloni, 51 români și 8 unguri) [219]. Numărul celor plecați din totalul populației reprezintă un procent de circa 8%, cifră destul de constantă în toată perioada modernă. Marea majoritate s-au stabilit în Moldova și Țara Românească, precum și la Leipzig și Constantinopol.

Creșterea populației a determinat și sporirea corespunzătoare *a densității*. Astfel, indicile de arealitate (raportul dintre suprafață și populație) și densitatea populației orașului a fost mereu într-un raport concordant, între numărul și suprafața clădită a acestuia, conform tabelului următor :

Anul	Densitatea populației pe ha	Indicile de arealitate
secolul XV	60	0,0106
1632	75	0,0103
1774	20	0,0504
1813	25	0,0309
1891	62	0,0105
1910	70	0,0104

Analiza distribuirii din punct de vedere geografic a populației a condus la stabilirea unor zone distincte privind densitatea de locuire (vezi tabelul de mai jos).

Densitatea mare de case se înregistrează pentru secolul al XV-lea (16 locuințe la circa 3—5 m una de alta) în centrul orașului în jurul

219 *Arh. St. Suceava*, fond Primăria orașului Suceava, dosar nr. 2/1858—1860.

	Ulițele	Nr. de case	1673	Nr. de case	1785
Zona centrală	Podgoria	40	12 m/l casă	57	8 m/l casă
	Uliţa Mare	36	16 m/l casă	35	16 m/l casă
	Fruntea	44	13 m/l casă	55	10 m/l casă
	Ponea	35	16 m/l casă	66	9 m/l casă
Zona periferică	Sf. Neculai	20	20 m/l casă	38	10 m/l casă
	Sf. Theodor	19	26 m/l casă	17	27 m/l casă

Curţii Domneşti [220], ca apoi tot în această zonă să aibă loc cele mai profunde transformări edilitare (Uliţa Mare) în epoca modernă, numărul acestora ajungând în 1785 la 36 de case. După datele ce le avem de la 1813, 1880 şi 1891 densitatea medie (a indivizilor) pe casă în oraş depăşea densitatea rurală, ea crescând de la 5,00 (sec. XV—XVI) la 8,4 (1880) şi 7,1 (1891), ceea ce pentru acea vreme indica o importantă activitate urbană şi existenţa a numeroase case în care domiciliau mai multe familii [221].

Ritmul considerabil în care a crescut populaţia oraşului (mai ales prin emigrări) de la 1813 la 1891 (cu circa 240%) a avut drept consecinţă mărirea coeficientului de coabitare pe case, numărul caselor neputând creşte în acelaşi ritm cu populaţia. Ulterior, după 1910, situaţia se echilibrează. Familiile sunt mai mari ca dimensiuni datorită nu numai numărului de copii, ci şi numărului ridicat de slugi, ucenici şi rude întreţinute. În general, numărul copiilor pe familie în oraşe era mai redus ca la sate. De exemplu, la 1813 şi 1891 numărul copiilor cuprinşi între 1 şi 17 ani (965 şi 4 020) se ridica la circa 1,3 (la 728 de căsătoriţi) şi 1,4 (la 2 771 de căsătoriţi) de familie. Aceasta se datora nu numai mortalităţii mai ridicate în mediul urban, dar şi faptului că numărul persoanelor necăsătorite, celibatari şi văduvi, era mai ridicat aici, la Suceava, decât la sate (la 1813, exista 1 354 de persoane ; în 1891, numărul acestora se ridica la 7 418 [222].

Din datele oferite de statisticile enumerate mai sus, se poate desprinde concluzia că realitatea socio-economică a oraşului este o realitate complexă, în primul rând una statistică. Numai printr-o abordare cantitativă şi comparativă a fenomenelor vieţii social-economice, bazată pe analiza şi prelucrarea surselor statistice enumerate mai sus s-a putut

220 Gh. Diaconu, *Observaţii cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei din vremea marilor asedii otomane şi polone din veacul al XV-lea*, în SMIM, I, 1956, p. 268 şi urm.

221 Situaţia poate fi comparată cu oraşele din Muntenia : Radu I. Vasile, *Urbanizare şi urbanism în România. Structuri socio-profesionale în oraşele din Muntenia (1863)*, în R.I., 36, 1983, 8, p. 786—791.

222 *Arh. St. Suceava*, fond Primăria oraşului Suceava, dosar nr. 113/1813, f. 1 ; fond Judecătoria mixtă, dosar 13/1891.

stabili corelațiile necesare între diferitele categorii profesionale ale evului mediu și epocii moderne, discontinuitatea sau continuitatea unor meserii și categorii comerciale, precum și apariția altora noi legate de continua urbanizare a orașului. Deși incomplete, totuși acestea ne oferă posibilitatea să tragem unele concluzii pe care le considerăm pline de interes. În cadrul acestor statistici s-au înregistrat patru clase de profesiuni : liber-profesioniști, agricultori, proprietari de ateliere, artizani și comercianți.

În epoca modernă a sporit numărul populației ocupate în sfera îndeletnicirilor neagricole, în special comerciale și industriale, ei reprezentând 40—50% din populația activă a orașului.

În prima etapă a epocii moderne (1775—1850) numărul pământenilor care practicau meserii și comerț a fost aproape egal cu cel al străinilor veniți în oraș (în 1833 existau în Suceava 143 de meseriași români, 90 străini, 47 comercianți români și 49 străini, în 1840 erau 170 meseriași români și 129 străini) [223], iar numărul meseriașilor depășea pe cel al negustorilor. La 1813 categoria a III-a a meseriașilor era cea mai numeroasă, ceea ce dovedește că orașul era dominat de mica producție de mărfuri. În cea de a doua etapă, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, numărul comercianților crește considerabil, ei reprezentând la recensământul din 1910, 46% din totalul populației ocupate (meseriași și negustori). Funcția meșteșugărească și cea comercială devine predominantă în raport cu ocupațiile agricole și vehicularea produselor acestora, fenomen specific multor orașe din Moldova [224]. Astfel, sub presiunea demografică, structurile feudale, caracteristice orașului moldovenesc medieval, încep să dispară către mijlocul secolului al XIX-lea

Categorii profesionale (capi de familie)	1673	1774	1813	1833	1840	1910
meseriași	72	224	225	233	302	429
comercianți	37		163	200	216	308
agricultori	—	—	160	45	—	—
liber profesioniști (preoți, slujitori, medici, pictori, călugări, funcționari, servitori	160	69	271	217	274	687

223 *Muzeul Bucovinei, Suceava*, colecția documente istorice : *Condica stării familiilor din orașul Suceava*, inv. nr. 2327, f. 1—176 din 1833.

224 Ecaterina Negruți, *Noi contribuții la cunoașterea situației demografice a orașelor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în R.I., 30, 1977, 10, p. 1826—1837 ; Gh. Platon, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Carpica", III, Bacău, 1970, p. 5—32.

(vezi tabelul de mai jos). Apar trăsături noi, caracteristice oraşului de tip modern, cu o altă fizionomie şi cu alte structuri de formă.

Astfel, sporeşte în oraş numărul slugilor, al funcţionarilor şi al ucenicilor, deoarece atelierele şi dughenele destul de mari şi de numeroase cereau pentru întreţinere o mână de lucru numeroasă. La 1813, numărul liber-profesioniştilor reprezenta circa 35% din populaţia urbană stabilă, ocupând locul imediat următor după meşteri şi negustori [225]; acest procent, cu mici oscilaţii, s-a menţinut constant până la începutul secolului al XX-lea. Liber-profesioniştii propriu-zişi, având în vedere componenţa lor, reprezentau, indiscutabil, un element care se poate transforma într-un indicator nu numai al procesului de modernizare a vieţii sociale urbane, ci şi a intensităţii acestuia. Astfel, sunt menţionaţi medicii, farmaciştii, economiştii, arhitecţii (arhitectul oraşului Suceava, după 1850, a fost Franz Kurek, împreună cu inginerul Geitaven) [226].

Liber-profesionişti	1774	1833	1840
preoţi	7	5	—
învăţători	—	5	
funcţionari publici		19	14
medici şi farmaciști		2	2
pictori		1	1
muzicanţi		8	5
servitori publici		74	46

Serviciile publice au reprezentat aproape jumătate din totalul liber-profesioniştilor (circa 50%), din care funcţionarii publici constituiau grupul cel mai numeros (38%). La numărul de cinci învăţători şi cinci preoţi reveneau fiecăruia în parte, la 1833, circa 140 de familii.

Sărăcimea oraşului a reprezentat un procent nesemnificativ (în 1833 erau înregistraţi 3 cerşetori, 13 colibaşi şi 1 hoinar ; în 1891 numărul acestora s-a ridicat la 22 de familii) [227].

Prezenţa profesiunilor agricole nu poate constitui, în orice caz, un element caracteristic unei structuri socio-profesionale urbane în general şi al unei structuri socio-profesionale moderne în special. Din cele cinci profesiuni înregistrate la 1833, prezenţa arendaşilor (5 capi de familie) şi a grădinarilor (2 capi de familie) în mediul urban nu poate surprinde. În schimb, prezenţa ţăranilor (45 capi de familie) şi chiar a marilor proprietari (7 capi de familie) nu poate reprezenta decât limitele procesului de urbanizare şi modernizare. Prezenţa muncitorilor zi-

225 *Arh. St. Suceava*, fond Primăria oraşului, dosar nr. 113/1813.

226 Stela Mărieş, *Supuşii străini din Moldova în perioada 1781—1862*, Iaşi, 1985, p. 148 ; *Muzeul Bucovinei*, Suceava, colecţia documente istorice, inv. 2327, f. 1—11/1833 ; *Arh. St. Suceava*, fond Primăria oraşului, dosar nr. 12/1840—1853.

227 Vezi nota 223 ; *Arh. St. Suceava*, fond Judecătoria mixtă, dosar nr. 13/1891, f. 1.

lieri-salariaţi este aproape nesemnificativă (74 capi de familie) ca procent (circa 10%) din totalul familiilor înregistrate, situaţie comparativ asemănătoare cu cea din oraşele Brăila şi Ploieşti [228]. De fapt, muncitorii zilieri puteau fi angajaţi în alte sectoare economice : meserii, comerţ etc., ei reprezentând sursa principală de muncă salariată.

Meseriaşii au reprezentat de-a lungul întregii perioade capitaliste unul din cele mai importante elemente ale susţinerii cererii pe piaţa internă de produse fabricate şi servicii, spre deosebire de evul mediu, când funcţia predominantă a oraşului era cea comercială. În epoca modernă, meseriaşii au reprezentat în viaţa oraşului elementul cel mai caracteristic.

Faţă de evul mediu (după statistica din 1673, avem 25 categorii profesionale) în epoca modernă (după recensământul din 1910 avem 61 de categorii profesionale) numărul categoriilor profesionale s-a dublat. După ponderea acestora, categoriile considerate meserii majore (vezi tabelul de mai jos) au reprezentat circa 50% din numărul total al meseriaşilor atât în evul mediu, cât şi în epoca modernă ; aceste categorii creionau în acelaşi timp imaginea generală a structurii cererii de produse fabricate şi de servicii cerute de piaţa suceveană.

Categorii profesionale majore [229]	1673 (incomplet)	1833	1840	1910
1 cizmari	14	46	38	54
2. cojocari şi blănari	14 (?)	46	42	15
3. croitori	1	16	19	36
4. dulgheri	1	15	15	24
5. ferari	3	8	10	13
6. zidari	5	11	24	21
7. olari	1	10	11	—
TOTAL	39	152	159	163
%	40	65	56	40

O parte din aceste meserii priveau o gamă foarte diversificată de produse atât în evul mediu, cât şi în epoca modernă. De exemplu, prelucrarea pieilor cuprindea, potrivit statisticilor, următoarele subramuri : curelari, tăbăcari, pantofari, tălpălari, ciubotari, opincari, şelari şi suronari. Cei mai slab diversificaţi au fost fierarii (fierari şi potcovari). De fapt, atât în evul mediu, cât şi în epoca modernă, mărfurile

228 Radu I. Vasile, *op. cit.*, p. 782—785 ; L. Boicu, *Despre structura socială a oraşului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în Studii", VI, 1963, 2, p. 281—306.

229 Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 335—343 ; vezi nota 223 ; *Arh. St. Suceava*, fond Primăria Suceava, dosar nr. 12/1840 ; I. E. Torouţiu, *op. cit.*, p. 281 şi urm.

obținute de lăcătuși, cuțitari, turnători de cuie, potcovari, fabricanți de cuțere, făcători de opaițe au avut de întâmpinat concurența produselor aduse de negustorii suceveni fie de la Brașov și Bistrița, fie din Imperiul austriac.

În epoca modernă s-au înmulțit numărul meseriilor minore ce deserveau noi cereri de piață, așa cum au fost : cofetarii, ceasornicarii, pălărierii etc. ; ei reprezentau, în 1910, 5% din numărul total al meseriașilor, conform datelor din tabelul ce urmează :

Categorii profesionale minore	1833	1840	1910
cofetar		1	6
pictor (unguitor)	1		
mănușar		1	
ceasornicar	1	2	7
împletitor paie	1		1
modiști			4
tipografi	1		1
plăpumari			1
tapițeri			1
pălărier	1		1
legător de carte			1
placator			1
instalator			1

În mod indiscutabil, ele sunt meserii tipic urbane care, firește, prin numărul lor și forța economică reprezintă o nouă structură a cererii urbane. Astfel, unele meserii tipice evului mediu sunt în decădere tocmai prin limitarea cererii datorită modernizării : olarii (vesela de faianță și caolin din Imperiu, inundă piața suceveană) bragagiii, suronarii, zlătarii. Concurența mărfurilor străine (atât în evul mediu, cât și în epoca modernă) din nord-vestul Europei și Orient explică pozițiile foarte slabe ale meseriașilor din categoria celor nesemnificative ca giuvaergii, argintării, sticlării, țesătorii de pânză de lux etc.

În general, se poate aprecia pentru evul mediu și epoca modernă că dimensiunea atelierului era destul de mică (sec. XV—XVI 3,50—4 m; sec. XIX—XX — 4,50—5 m), acesta beneficiind doar de un ucenic sau o

Domeniu profesional	sec. XV—XVII [230]	1785 [231]	1833	1840	1910
pitar sau brutar	„pităriță (2)	1	4	3	10
franzelar		1		1	1
măcelar sau casap	5 (?)	2 (?)	3	14	17
cârnățar	1				11
covrigar					3

230 Șt. Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 91, 186.
231 Mihai Ceaușu, Emil Emandi, *Aspecte din evoluția...*, p. 88—96.

calfă ; un atelier cu doi angajaţi era destul de rar (pentru epoca modernă asemenea ateliere sunt cele ale măcelarilor, cofetarilor şi brutarilor).

În fine, trebuie subliniată poziţia bună care, de-a lungul evului mediu şi epocii moderne, a avut-o sectorul producţiei alimentare.

Diversitatea categoriilor profesionale din domeniul alimentar, ca şi ponderea acestora, de circa 7—10%, din totalul meseriilor, ne dovedesc că acestea, la Suceava, au avut condiţii deosebit de favorabile fie în privinţa materiilor prime, fie în asigurarea unei pieţe avantajoase de desfacere a produselor, existând aici o puternică sursă financiară care să susţină şi o dimensiune mai mare a atelierului decât media generală ; în epoca modernă pâinea intrase deja în structura alimentaţiei urbane chiar la nivel popular, apărând astfel ca un element deosebit faţă de structura veche a alimentaţiei.

Acelaşi lucru se poate observa şi la măcelari, cu ponderea cea mai mare în toată perioada analizată, de circa 70% din totalul profesiunilor cu caracter alimentar. Prin numărul lor se poate constata existenţa unei cereri suficiente de carne şi produse din carne, ceea ce constituie un alt element, care poate deosebi structura alimentaţiei urbane de cea rurală ; cert este că după 1850, o mare parte din familiile sucevene au fost rupte de activităţile agricole şi posibilităţile de a-şi acoperi unele necesităţi din propria gospodărie, procesul de modernizare urbană fiind deja în plină ascensiune.

Într-o măsură poate mai mare decât în cazul meseriaşilor, analiza şi măsurarea diferitelor aspecte ale profesiunii de *comerciant* pune în lumină mai pregnant structura cererii pe piaţa internă a oraşului, atât în evul mediu, cât şi în epoca modernă.

De la început însă trebuie să atragem atenţia asupra faptului că. din punct de vedere numeric, pătura comercianţilor a fost superioară în evul mediu, ca apoi, în epoca modernă, numărul acestora să fie inferior celorlalte trei categorii analizate mai sus. Totuşi, prin plasarea acestora în sfera circulaţiei mărfurilor şi deci prin importanţa lor în economia ţării, comercianţii au un real ascendent mai ales asupra agricultorilor şi chiar a meseriaşilor. Prin urmare, se poate conchide că, comercianţii au deservit numai anumite curente de cerere, fie specifice evului mediu (postav, vite, porci, cai, blănuri de veveriţă, vulpi, piei crude de oi, vite şi miel, peste, argint, ceară, mătase, mirodenii, camhă, cuţite, coase, securi, săbii, fiare de plug etc.), fie epocii moderne (coloniale, confecţii, cufere, făină, fier, ghete, lemne, maşini, mobile, pălării, perii, vase, vite, zaharicale, sticlă, porţelan, papetării, galanterii, lichior etc.), unele din ele fiind destinate păturilor urbane mai înstărite, altele legate de export, iar altele deservind cu anumite produse zona hinterlandului sucevean. Anumite îndeletniciri ale acestora nu pot fi încadrate decât în sectorul special, denumit servicii (vezi tabelul de mai jos).

În totalul serviciilor privind comerţul au fost înregistrate statistic circa 20 de specialităţi pentru evul mediu şi 40 pentru epoca modernă. Sectorul serviciilor a reprezentat pentru epoca modernă (1910) un procent de 45% din totalul celor înregistraţi ; mai bine de 65% o forma

Denumirea categoriilor de servicii [232]	1833	1840	1910
servicii financiare (bancheri, zarafi, cămătari, agenți comerciali)	1	1	14
servicii de transport (cărăuși, birjari)	3	5	29
servicii de alimentație (cârciumari, proprietari de hotele și cafenele)	13	13	76
sectorul comercial-economic (cu ridicata, amănuntul și ambulant)	96	197	294
TOTAL	113	216	413
% din totalul poluției	17	30	33

categoria cârciumarilor și ospătarilor. Serviciile de alimentație publică au fost cel mai puternic indicator al modernizării urbane, fie că este vorba de hoteluri, restaurante, ospătării, fie că sunt menționate cafenelele. Un procent mare îl reprezentau cârciumarii și în evul mediu : în hrisovul din 1673 sunt înregistrați 9 cârciumari (25%) dintr-un număr total de 37 de familii negustorești (statistică incompletă). În toată perioada analizată, ei au reprezentat cea mai numeroasă profesiune urbană, reprezentând o treime din numărul total al comercianților. Din sectorul serviciilor surprinde pentru Suceava, la începutul de secol XX, numărul mare al zarafilor și cămătarilor (12%) față de evul mediu (2%) [233], fapt datorat și varietății monedelor care circulau pe piața internă.

În cadrul sectorului comercial propriu-zis, comerțul cu amănuntul a deservit în special piața internă și cea externă în evul mediu și numai piața orașului în epoca modernă. Concludentă în acest sens pentru epoca modernă sunt datele oferite de recensământul din 1910 privitor la numărul specialităților comerciale cu amănuntul, conform datelor din următorul tabel [234] :

comerțul cu produse agro-alimentare	77
comerțul cu produse textile	60
comerțul cu produse tehnico-metalice (sticlă, cufere, icoane, lemne, hârtie, bijuterii	46
TOTAL	183

232 Vezi nota 223 ; *Arh. St. Suceava*, fond Primăria Suceava, dosar nr. 12/1840 ; I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 365—366.

233 I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit, până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 6—9.

234 I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 365—369.

Comerţul cu amănuntul după statistica din 1910 exprimă nu numai structura sa, ci şi structura cererii de pe piaţa oraşului. Astfel, din tabelul de mai sus se poate desprinde constatarea că aproape 45% din totalul comercianţilor comercializau produse agro-alimentare, care, împreună cu produse textile importate (circa 33%), constituiau principalul element al cererii urbane ; un argument în plus cu privire la modernizarea şi „europenizarea completă a vieţii sociale" [235] a oraşului Suceava după 1900 îl reprezintă chiar existenţa unor zone comerciale anume specializate : piaţa lemnului, piaţa fânului, piaţa untului, piaţa cerealelor, piaţa legumelor, târgul vitelor [236]. Cererea mare a acestor produse pe piaţa suceveană se explică şi prin faptul că mărfurile provenite din Suceava au avut căutare şi în satele din jurul acesteia.

Posibilităţile largi de câştig, condiţiile lesnicioase de viaţă, ospitalitatea populaţiei au tentat în special pe mulţi supuşi ai Imperiului habsburgic să se stabilească în oraş. Astfel, noii veniţi la Suceava au fost aceia care au dat tonul în moda acelei epoci (1800—1900), stabilind ceea ce era nou, modern şi elegant. Aristocraţia suceveană, în special partea feminină, s-a dovedit a fi foarte receptivă la moda apuseană. O serie de mari negustori suceveni (Constantin Pantazi, Stamati Pantazi, Ariton Pruncul, Toader Bacal, Nicolae Capri) [237] mergeau de câteva ori pe an la târgul de la Leipzig, Viena, de unde se întorceau cu articole de îmbrăcăminte, mobilă, bijuterii, fie după moda vieneză, fie după cea franceză. Astfel, între anii 1783 si 1785, fraţii Capri cumpără mărfuri de la Viena în valoare de 6 000 florini, ei intrând în relaţii comerciale cu renumitul negustor vienez Johann Peter Leth [238]. Dorinţa lor declarată era aceea de a înfiinţa în Bucovina, în speţă în Suceava, un depozit de postavuri şi alte mărfuri pe care să le desfacă mai lesnicios, atât în interior, pe piaţa oraşului, cât, mai ales, în Moldova şi Turcia. O parte din negustorii suceveni intră în relaţii de comerţ cu casele comerciale din Braşov, Timişoara şi Viena, fie pentru a desface mărfurile furnizate de acestea, fie pentru a le tranzita în Moldova. În februarie 1780. Hagi Trandafir Gheorghiu şi compania din Timişoara anunţau pe Mihail Tumbru şi compania din Braşov că în curând le va trimite marfa care sosise de la Triest, prin Dimitrie Cătanu din Viena, rugându-i ca aceasta, de îndată ce va fi luată în primire la Braşov, să fie trimisă per tranzit către Mihail Hagi Osop, armeanul din Suceava, pentru a fi predată lui Manoli Ioan Alivruli, turnavitul din Bucovina, care se afla la Suceava. La 8 martie, Hagi Trandafir trimitea lui Mihail Tumbru patru baloturi cu ciorapi şi un balot cu mătase spre a fi expediate la Suceava [239]. Invazia de obiecte de tot felul din apus, conjugată cu ve-

235 Louis Roman, *Implicaţii istoriografice ale cercetării demoistorice*, în R.I., 5, 1984, 37, p. 460—462.
236 Emil I. Emandi, M. Ceauşu, *Contribuţii de morfologie urbană...*, p. 235—238 fig. 87).
237 Mihai Ceauşu, Emil Emandi, *Aspecte din evoluţia...*, p. 76—78.
238 *Ibidem :* Vasile Gh. Miron şi colab., *op. cit.*, p. 493.
239 Mihai Şt. Ceauşu, Emil I. Emandi, *Aspecte din evoluţia..., (II)*, p. 128.

nirea unor meşteşugari specializaţi în bucătari, cofetari, franzelari, modişti a dus la schimbarea totală a obiceiurilor şi gusturilor societăţii sucevene. Rapida introducere a formelor exterioare ale civilizaţiei apusene în oraş a impresionat şi pe cel care a redactat jurnalul împăratului Franz al II-lea care, timp de 2 zile (10—11) în luna august 1847, a stat în Suceava : „locuitorii se îmbracă parte nemţeşte, mulţi moldoveneşte, ca boierii de la Cernăuţi, totuşi în haine de diverse culori, caftane, scurte şi lungi căptuşite cu blană, haine scurte şi lungi, primii care au haine scurte, poartă pantaloni albi. Părul îl au în parte tuns, în parte ca o coroană. Dintre femei multe se îmbracă moldoveneşte ca boieroaicele de la Cernăuţi, sau ca moldovencele de la Rădăuţi ... altele pe jumătate nemţeşte, pe jumătate moldoveneşte, poporul de rând ca la Rădăuţi. Evreii mai mult în negru ca în Galiţia... armenii, armeneşte. De asemenea, se văd lipovencele în felurite culori“ [240].

Firește, analiza conceputǎ asupra unei astfel de teme solicită multiple interpretări şi concluzii. Faţă de epoca medievală, în epoca modernă rezultatele modernizării şi diversificării structurii socio-profesionale sunt notabile, ele marcând o nouă formă de manifestare şi maturizare a vieţii urbane.

Dezvoltarea ascendentă a meşteşugurilor şi a comerţului în secolele XV—XVI şi XIX—XX, diversificarea şi amplificarea unor structuri profesionale, lupta pentru piaţă şi modul specific de viaţă al orăşenilor au constituit o trăsătură marcantă a istoriei oraşului Suceava sub aspect demografic, surprinzându-se atât cantitativ, cât şi calitativ fenomenele de creştere şi descreştere a populaţiei, ca efect economic, dar şi social şi politic.

Ajunşi la acest punct al cercetării noastre, deşi am fost constrânşi să ne limităm numai la analiza acelor materiale statistice cunoscute nouă, avem totuşi imaginea evoluţiei şi structurii demografice a oraşului Suceava, într-o perioadă plină de progres, când oraşul era capitală a Moldovei, şi într-o alta, când oraşul îmbrăca o nouă structură, mult mai devreme decât alte oraşe din Moldova, cea a economiei capitaliste. Transformările din structura demografică au avut o influenţă covârşitoare asupra întregului proces de devenire a oraşului, specifice epocii contemporane, condiţionând dezvoltarea ulterioară a sa sub raport social-economic şi politic. Aprecierea acestor fenomene dintr-un unghi de vedere nou, în raport cu ce s-a scris despre Suceava, plecând de la o informaţie mai bogată (uneori inedită) şi pe o perioadă mai lungă de timp, credem că actualmente ea marchează un progres ale cărui rezultate justifică interesul pentru închegarea unei monografii cu acest subiect.

240 *Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I in die Bukowina (1817 und 1823)*, München, 1979, p. 47—48.

ANEXA I

ȘOLTUZII DE SUCEAVA

(după Ștefan S. Gorovei, din anuar, Suceava, X, 1983)

Nichil voit (cu Serchiz, voit armenesc) — 1449, iunie 5 *(DRH,* II, nr. 4, p. 6).

Serchiz, voit de Suceava — 1456 iunie 13 *(DRH,* II, nr. 60, p. 90).

...Rymer, iudex... de Szoczavia (1507, aprilie 9) — *SD,* XXIII, p. 331.

Stan șoltuz (Ztan soltwz) — 1510, iulie 10 *(HI,* XV_1, p. 204) și 1514, martie 30 *(Sthano Groph — ibidem,* p. 226).

Janusch Groff — 1526, iulie 15 (Veress, *Acta,* p. 142—143; M. Costăchescu, Documente Ștefăniță, p. 567—568) și 1527, februarie 11 — *Janusch Tpschler Groff (HI,* XV_1, p. 292).

Beldiman șoltuz — 1579, „februarie 29" *(DIR,* 3/XVI, nr. 134, p. 105); *fost soltuz* — 1580, august 19 *(ibidem,* nr. 186, p. 145).

Simion șoltuz — 1580, august 19 *(DIR,* 3/XVI, nr. 186, p. 145).

Drag vuit și scaunul său cu 12 pârgari — 1584, februarie 24 *(DB,* II, p. 50—51; datarea actului — în studiul de față).

Bolea șoltuzul — 1590, iunie 8 *(DIR,* 3/XVI, nr. 560, p. 459; în catastiful breslei, pe ulița Ponea).

Toma Urmenysch Groff — 1594, iulie 22 *(HI,* XV_1, p. 727—728).

* *Văscan șoltuzul* cu 12 pârgari de târg de Suceava — (1661, iunie 12), *(ASI,* p. 339, f. 787); databil c. 1600—1625.

Petru șoltuz românesc (cu Norco șoltuz armenesc) — 1609, ianuarie 28 *(DIR,* 2/XVII, nr. 254, p. 191).

* *Ion fost șoltuz* — (1620, februarie 25), *(DIR,* 4/XVII, nr. 551, p. 426).

Isac, Marckgroff fon der Suctzawa — 1623, februarie 24 *(HI. XV_2,* p. 931—932).

Mihai șoltuz — c. 1632 *(SD, V,* p. 79—80).

* *Constantin fost șoltuz* — (1638, decembrie 28), *(BAR,* LXXXIV/63; în catastiful breslei, pe ulița Crimca).

* *Enachie fost șoltuz* — (1638, decembrie 28), *(BAR,* LXXXIV/63; în catastiful breslei, pe ulița Ponea).

Onea șoltuzul cu 12 pârgari — 1638, decembrie 28, *(BAR,* LXXXIV/63; în catastiful breslei); [1639, septembrie 1 — 1640, august 31], 7148 — *(DB,* II, p. 83; *„Ion Neculce",* III, 1923, p. 110—111).

* *Pascal fost șoltuz* — (1646, iulie 6), *(DB,* II, p. 41; în catastiful breslei, pe ulița Manea).

* *Apostol fost șoltuz* — (1647 ianuarie 1), *(BAR,* VIII/204).

Mihălachi șoltuzul românesc — 1647 ianuarie 1, *(BAR,* VIII/204).

Pavel șoltuz cu 12 pârgari — 1651 martie 30 *(SD,* XXI, p. 203—204).

* *Toader Armanul, fost șoltuz de Suceava* — (1665 septembrie 10) *(DB,* III, p. 20 — poate doar al armenilor? Sau din neamul celui de la 1594?).

Toderașco șoltuz — 1669 iulie 6 (Ștefanelli, *Doc. Cîmpulung,* p. 439; în catastiful greslei: „Toderașco blănar biv șoltuz" la 1673).

Toader șoltuz — 1683 august 3 *(SI,* V, p. 328—329).

Constandin Olariu șoltuz — 1735 octombrie 28 *(SD,* XI, p. 57).

Simion șoltuz — 1764 aprilie 2 *(CD,* I, p. 578).

Gheorghe şoltuz — 1767 iunie 30 *(DC,* I, p. 583); 1767 iulie 5, cu *Anton şoltuz (fost* sau *armenesc) (DC,* I, p. 584), 1773 mai 10 *(ASI,* p. 339, p. 908—909; „Suceava", VIII, 1981, p. 131).

Gheorghe Tupilat, starostele târgului, cu pârgarii — 1782 decembrie 11 *(DB,* V, p. 151).

URBANISM AND HISTORICAL DEMOGRAPHY (SUCEAVA IN 15th—19th CENTURIES)

— Summary —

According to Ioan Bogdan, the problem of population is "one of the most important questions of the economical politics", "one of the most difficult scientific problems", the basis for characterizing the Romanian medieval society development. In this sense, we think that the study of the population of Suceava, the former capital of Moldavia, will substantially contribute to a better knowledge of its history and will establish the basis for a more profound and a larger future research at the level of the whole Moldavia. The study contains five subchapters: *Quantitative demographic data (15th—17th centuries); Qualitative demographic data: ethnical and socio-professional composition (15th—17th centuries); Demographical-political Structure of the Suceava Patriciate specific to the Middle Ages; Demographic coordinates specific to the transitional period (18th—19th centuries); The town between medieval and modern-compared demographic data.* The study of the demography of Suceava in the 15th—19th centuries (numerical evolution, ethnical and social composition, the movement of population) is based on the sources of the foreign travelers, on intern documents, registers, enlistments and censuses (from 1891 and 1910). The main demographic features which characterized Suceava in the Middle Ages and in the Modern Period are: the permanent increasing of the population in the Middle Ages from about 600 houses (in 15th century) to 1 500 houses (16th—17th centuries); the demographic decline is specific to the 18th century about 448 houses); in the 19th century, the population of Suceava reaches the number of the 16th century — 1 200 houses; compared to the Middle Ages (1614), in 1891 the population increased with about 175 per cent; with the exception of the years 1774 and 1813 (20 persons per hectar) the population density remained almost constant in the heart of the city — 65 persons per hectar; the decrease of the mortality (1910) in comparison with the Middle Ages; changes in the social composition of the population, especially by the increasing of the social categories concerning the trades in comparison with the commercial category specific to the Middle Ages; the ethnic composition in the Modern Period changes (Poles, Ukranians, Jews) in comparison with the Middle Ages. All these demographic features have had important consequences on the economic, socio-politic al and urban evolution of the city more than 400 years.

ÎNSEMNĂRILE CU CARACTER ISTORICO-ETNOGRAFIC ASUPRA PRINCIPATELOR ROMÂNE ALE CONTELUI DE LANGERON

VICTOR SPINEI şi MICHAELA SPINEI

Imagologia, revigorată prin înnoirile reclamate de istoriografia ultimilor decenii, în căutare de unghiuri noi de retrospecţie a umanului, are remarcabile disponibilităţi de a contribui la extensia orizontului mentalităţilor. Pentru un spaţiu geografic ca cel românesc, pe care vicisitudinile vremurilor l-au frustrat nu numai de împliniri în sfera civilizaţiei şi a politicului, ci şi de o informaţie documentară capabilă să permită reconstituirea amănunţită a trecutului, infuzia de date datorată observatorului străin nu poate fi decât benefică. Consemnarea faptelor şi ideilor de natură diversă, dar cu valoare fatalmente inegală, mijloceşte, pe de o parte, întregirea acelor realităţi locale insuficient deslușite, iar, pe de altă parte, estimarea modului de a se proiecta în conştiinţa lumii exterioare.

Valenţele unui asemenea material informativ nu a scăpat celor aplecaţi spre descifrarea tainelor trecutului, iar punerea sa în valoare a format obiectul unor obstinate eforturi, soldate adesea cu rezultate din cele mai fructuoase. Schiţarea unui bilanţ al împlinirilor din acest domeniu depăşeşte sfera de interese preconizată, astfel că ne vom limita doar la evocarea câtorva din realizările de referinţă. Dacă Al. Sadi-Ionescu, prin bibliografia însemnărilor călătorilor străini ce au străbătut meleagurile româneşti, punea la îndemîna celor interesaţi un preţios instrument de lucru [1], alţi istorici, în frunte cu Nicolae Iorga, îşi propuneau să lanseze în circuitul naţional textele respectivilor călători, colectate din publicaţii şi arhive. În grupul larg al călătorilor au fost incluşi deopotrivă înalţi demnitari, diplomaţi, militari, misionari, negustori, publicişti, simpli turişti etc. Unii specialişti au reunit în volume materiale după criteriul provenienţei, alţii după cel cronologic sau tematic, forma de prezentare fiind şi ea diferită, în sensul că s-au preferat fie traducerile ample, integrale sau parţiale, ale originalului, însoţite de comentarii mai mult sau mai puţin detaliate, fie expunerile rezumative analitice, de unde evident nu lipsesc citate ale elementelor esenţiale. Din categoria contribuţiilor ce

1 Al. Sadi-Ionescu, *Bibliografia călătorilor străini în ţinuturile româneşti*, Bucureşti, 1916.

reproduc textele brute, clasate după proveniență și dublate de aparat critic, vom menționa pe cele datorate lui Petre P. Panaitescu și Gheorghe G. Bezviconi, primul reunind scrieri traduse din polonă [2], iar cel de-al doilea din rusă și franceză [3]. Cea mai amplă și completă colecție de lucrări, din categoria amintită, distribuite în mai multe volume monumentale, rod al colaborării unui colectiv de specialiști bucureșteni de temeinică erudiție, având în frunte pe Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu — Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, inserează în traducere, secondată uneori și de textul original, toate informațiile cunoscute din secolele XIV—XVIII, indiferent de proveniență, însoțite de comentarii și adnotări docte [4]. Acest întins corpus fusese precedat de o antologie structurată după câteva teme principale, cu elemente comune din antichitate până în secolul al XX-lea, alcătuită de Alexandru Ciorănescu [5]. O antologie adnotată a călătorilor străini din secolul al XIX-lea a publicat recent Simona Vărzaru [6]. Pe lângă volumele ce asociază izvoarele propriuzise, au fost elaborate, precum arătam, lucrări cu caracter sintetic, care reconstituie trecutul spațiului carpato-dunărean pe anumite segmente cronologice. Cel mai ambițios proiect în această privință l-a conceput N. Iorga, care nu a pregetat să alcătuiască o istorie a românilor din evul mediu până spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, văzută exclusiv prin prisma mărturiilor călătorilor străini, la a căror punere în circulație și valorificare avusese un aport esențial [7]. Antecedentele sale se găsesc într-o lucrare de dimensiuni mult mai limitate, elaborată în tinerețe, o primă prospectare de anumită anvergură asupra temei respective [8]. Sinteze reușite în acest sens, pentru perioade mai reduse sau mai extinse, sunt datorate lui Gheorghe C. Teodorescu, care își începe investigația în antichitate și o duce până la începutul secolului al XIX-lea [9], Paul Cernovodeanu, care examina societatea secolelor XV—XVIII-lea [10], și Dan A. Lăzărescu, care își cantona sfera de interese la epoca domniilor fanariote [11].

---

2 P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările române*, București, 1930.
3 Gh. G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947.
4 *Călători străini despre Țările române*, București, I, 1968 — ed. M. Holban ; II, 1970 ; III, 1971 ; IV, 1972 ; V, 1973 ; VII, 1980 ; VIII, 1983 — ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu—Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu ; VI, 1976 — ed. M. M. Alexandrescu—Dersca Bulgaru, M. A. Mehmet.
5 Al. Ciorănescu, *La Roumanie vue par les étrangers*, București, 1944.
6 *Prin Țările române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, ed. S. Vărzaru, București, 1984.
7 N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, I, 1920 ; II, 1921 ; III, 1922; IV, 1922 ; ed. a 2-a, București, I, II, 1928 ; III, IV, 1929 ; ed. Ad. Anghelescu, București, 1981.
8 Idem, *Călători, ambasadori și misionari în țerile noastre și asupra țerilor noastre*, București, 1899.
9 Gh. C. Teodorescu, *Mărturii geografice despre țările noastre de la Herodot până la Wilkinson (450 î.Hr.—1820)*, Buzău, 1942.
10 P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV—XVIII)*, București, 1973.
11 D. A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, I, 1716—1789, București, 1985; II, *1789—1821*, București, 1986.

Numeroşi călători care şi-au consemnat — îndeosebi în decursul epocii moderne — impresiile de călătorie asupra spaţiului carpato-dunărean, valorificate în mare parte în lucrările enumerate mai sus, au socotit util să le însoţească de consideraţii generale cu caracter etnografic şi istoric. Unele din date au fost înregistrate în urma contactului direct cu realităţile întâlnite — acestea prezentând evident un interes mai mare —, în vreme ce altele au fost dobândite pe cale livrescă.

Tendinţele ce se conturează în câmpul epistemologic actual converg, între altele, precum s-a remarcat cu acuitate, dacă nu spre o fuzionare a istoriei cu etnografia, cel puţin spre o preluare consistentă a unor domenii ale vieţii social-economice şi culturale, ce reprezentau până nu demult apanajul cvasiexhaustiv al etnografiei [12]. Scrutând geneza celor două discipline, le vom afla puncte de pornire comune, în sensul că mânuitori ai scrisului din antichitate furnizează informaţii deopotrivă de utile pentru ambele, numeroase scrieri medievale şi din epoca modernă întrunind ulterior aceeaşi bivalenţă.

În rândurile de mai jos ne propunem să repunem în atenţie un asemenea text, extras din memoriile luxuriante ale lui Louis-Alexandre Andrault, conte de Langeron (1763—1831). Respectivele memorii, păstrate în arhiva Ministerului de Externe al Franţei, au fost transcrise de Alexandru Odobescu în perioada 1880—1885, când deţinea funcţia de prim-secretar al legaţiei române de la Paris, şi valorificate selectiv într-un voluminos tom al colecţiei Hurmuzaki, apărut în anul 1889[13]. Eforturile prestigiosului scriitor şi istoric se integrează amplului şi ambiţiosului program al Academiei Române de a répera şi publica izvoarele privind trecutul ţării răspândite în arhivele din străinătate. Din câte ştim, până în prezent memoriile contelui de Langeron nu au văzut lumina tiparului în patria sa de origine, ci doar în cea de adopţiune [14], unde a deţinut înalte demnităţi militare şi s-a evidenţiat în războaiele cu Imperiul otoman şi cu Imperiul napoleonian.

Născut la 13 ianuarie 1763 la Paris, Langeron a îmbrăţişat de timpuriu cariera armelor, luând parte la războiul antienglez purtat pe coastele estice ale Americii în 1782—1783, ceea ce i-a adus curând gradul de colonel în armata franceză. În circumstanţe impuse de revoluţia din 1789, tânărul conte emigrează din ţară şi, în mai 1790, se pune în slujba Rusiei, care, o dată cu domnia lui Petru cel Mare, în aspiraţia ei spre modernizare, a dus o politică consecventă de atragere a tuturor occidentalilor ce puteau fi utili atât în domeniul tehnic şi militar, cât şi acela cultural şi artistic. Primele misiuni ce i se încredinţează sunt legate de războiul cu

---

12 J. Le Goff, *Istoricul şi omul cotidian*, în idem, *Pentru un alt ev mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia evului mediu*, II, trad. M. Carpov, Bucureşti, 1986, p. 156—162 ; idem, *L'histoire nouvelle*, în *La nouvelle histoire*, Sous la direction de J. Le Goff, Paris, 1988, p. 55—56.

13 A. I. Odobescu, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine*, în *Documente privitoare la istoria românilor*, col. E. Hurmuzaki, Supliment I, vol. III, Bucureşti, 1889 (în continuare se va prescurta : Hurmuzaki, Supl. I, 3), p. 64—390.

14 Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 147, nota. 2.

Suedia, de unde, după încheierea păcii din vara anului 1790, este transferat pe frontul de la Dunărea Inferioară. La chemarea lansată de ducele de Brunswick de a restabili regalitatea în Franța, în 1792—1793 i se alătură împreună cu numeroşi alţi emigranţi. Eşecul acestei tentative îl determină să se reîntoarcă în serviciul Rusiei, soarta aducându-l pentru a doua oară în tabăra opusă ţării sale de origine, când comandă o divizie din armatele coaliţiei nimicite de Napoleon la Austerlitz. După o scurtă disgraţie, i se atribuie însărcinări în războiul cu Imperiul otoman, pentru ca în anii următori să lupte din nou cu armatele franceze în timpul campaniei din Rusia din 1812, în cea din anul următor din Germania, soldată cu bătălia de la Leipzig, şi în cea din 1814, încheiată prin cucerirea Parisului şi abdicarea lui Napoleon. După revenirea sa meteorică din 1815, îl întâlnim pe Langeron împreună cu trupele dislocate în Alsacia şi Lorena, pentru ca apoi să fie recompensat prin funcţia de guvernator general al Rusiei Noi. În 1822 cade iarăşi în disgraţie până în 1825, când noul ţar Nicolae I îi reacordă încrederea, conferindu-i însemnate responsabilităţi într-un alt război antiotoman. Moartea l-a surprins la Sankt Petersburg la 4 iulie 1831 [15].

În calitatea sa de general în armata ţaristă, contele de Langeron a participat la războaiele ruso-turce din 1787—1792, 1806—1812 şi 1828—1829, care, la fel ca alte înfruntări anterioare, au avut între principalele teatre de acţiune Principatele române. Pentru destinul acestora, cele trei războaie au generat schimbări de covârşitoare însemnătate, în urma primului dintre ele, prin anexarea teritoriului flancat de Bug şi Nistru, stabilindu-se pentru întâia dată hotarul comun între Moldova şi Rusia, al ultimului desfiinţându-se raielele şi monopolul comercial turcesc şi consolidându-se statutul autonom al Moldovei şi Ţării Româneşti. Desfăşurarea operaţiunilor militare în Principate şi la sud de Dunăre, ca şi regimul ocupaţiei ruseşti în primele două din războaiele menţionate, se reflectă în mod destul de detaliat în notele militarului francez care reprezintă un izvor de prim rang. Evenimentele războiului din 1828—1829 nu au mai format obiectul însemnărilor contelui de Langeron, care însă, pe baza experienţei acumulate anterior, era în măsură în anul 1826 să-i înainteze ţarului Nicolae I un proiect de campanie împotriva Imperiului otoman [16]. În ceea ce priveşte războiul încheiat prin pacea de la Iaşi din 9 ianuarie 1792, la care Langeron a luat parte numai la campaniile din 1790 şi 1791, notele sale au un caracter mai general, nefăcându-se uz de prea multe amănunte. În schimb, în legătură cu conflictul soldat prin pacea de la Bucureşti din 22 mai 1812, când urcase trepte importante spre vârful ierarhiei militare, însemnările lui sunt incomparabil mai complete, alcătuind un minuţios jurnal de campanie, augmentat prin consideraţii docte privind desfăşurarea operaţiunilor militare şi situaţia politică la nivel continental. Redactarea definitivă a memoriilor s-a făcut în

15 A. Debidour, *Langeron (Andrault, comte de)*, în *Le Grande Encyclopédie* (H. Lamirault et C.ie Éditeurs), XXI, Paris, f.a., p. 893.
16 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 65—70 şi 79—84.

anul 1824, pornindu-se de la faptele consemnate în momentul derulării lor sau la scurt timp după aceasta. Note succinte au fost adăugate în 1826, 1827 şi 1829.

Textul lui Louis-Alexandre Andrault, conte de Langeron, a fost receptat de specialişti încă de la publicare, atât pentru consideraţiile sale istorico-etnografice, cât şi pentru relatarea desfăşurării operaţiunilor militare soldate cu repercusiuni funeste pentru destinul poporului român. Pentru cele dintâi elemente vom menţiona numele lui Nicolae Iorga [17], Gheorghe C. Teodorescu [18], Petre Constantinescu-Iaşi [19], Andrei Oţetea [20] şi Paul Cernovodeanu [21]. Aspectele politico-militare au trezit interesul unui număr şi mai mare de istorici, începând cu Alexandru D. Xenopol [22], Nicolae Iorga [23] şi Gheorghe I. Brătianu [24] şi terminând cu Germaine Lebel [25], Veniamin Ciobanu [26], Leonid Boicu [27], Georgeta Penelea [28] şi mulţi alţii. Câteva fragmente din memorii au fost traduse de Gheorghe G. Bezviconi în lucrarea menţionată în pasajele anterioare [29].

În cele ce urmează ne vom referi numai la observaţiile cu tentă istorico-etnografică, a căror explorare, realizată până în prezent doar în linii generale, păstrează încă anumite note de interes.

În partea de început a memoriilor, unde se evocă campania din anii 1790—1791, este inserată o descriere a Principatelor, pe care o vom reda mai jos în traducere integrală [30]. Expunerea oferă câteva repere asupra poziţiei lor geografice, a reţelei hidrografice şi urbanistice, urmate

---

17 N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 41 şi 258—259 ; idem, *Istoria românilor prin călători*, ed. Ad. Anghelescu, p. 437—441.

18 Gh. I. Teodorescu, *op. cit.*, p. 101.

19 P. Constantinescu-Iaşi, *Relaţii culturale româno-ruse din trecut*, Iaşi, 1954, p. 222—223.

20 A. Oţetea, în *Istoria României*, III, red. A. Oţetea, D. Prodan, M. Berza, Fl. Constantiniu şi L. Ştefănescu, Bucureşti, 1964, p. 669 şi 671.

21 P. Cernovodeanu, *op. cit., p.* 153—157 ; idem, *Les voyageurs fançais en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, în *Revue Roumaine d'Historie*, XIII, 1874, 5—6, p. 739 şi 741.

22 A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, IX, *Mavrocordaţii*, ed. a 3-a, I. Vlădescu, Bucureşti, f.a., p. 284, 286 şi 292—293.

23 N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 254—255 ; idem, *Alte lămuriri despre veacul al XVIII-lea după izvoare apusene. Luarea Basarabiei şi Moruzeştii*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Seria a II-a, XXXIII, 1911, p. 162, 165, 173 şi 181—185 ; idem, *Istoria românilor*, VIII, *Revoluţionarii*, Bucureşti, 1938, p. 194—199.

24 G. I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Bucureşti, 1943, p. 51—52, 57 şi 60—61.

25 G. Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (Du XVIe siècle à la chute de Napoleon Ier)*, Paris, 1955, p. 123, 168—170, 246, 251 şi 257.

26 V. Ciobanu, *La graniţa a trei imperii*, Iaşi, 1985, p. 176—177.

27 L. Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaţionale (secolul al XVIII-lea)*, Iaşi, 1986, p. 255—256.

28 G. Penelea, *Ţările române în timpul războiului din 1806—1812, văzute de ofiţerii superiori ruşi A. de Langeron şi P. V. Ciceagov*, în *Revista de istorie*, 41, 1988, 7, p. 673—681.

29 Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 147—156.

30 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 70—76.

de un excurs cu caracter istoric. Militarul de origine franceză consemnează că teritoriile Principatelor erau locuite în vechime de geți și daci și că ulterior au fost supuse de romani. Avea cunoștință de ascendența romană pe care și-o arogau românii, pretinzând că asemănările lor cu strămoșii s-ar fi diminuat datorită ingerințelor vremurilor [31]. Recunoscând originea latină a moldovenilor și muntenilor, memorialistul nu făcea decât să subscrie la curentul general de opinie din timpul său [32]. El accentuează că în decursul secolelor cele două țări române au fost conduse de domni locali, chiar în momentele de pierdere a independenței. Considerațiile sale istorice nu sunt lipsite de confuzii, preluate de la diverși învățați contemporani : învinsul lui Ștefan cel Mare nu este Baiazid, ci Mahomed II, iar cel dintâi domn tributar turcilor nu este Bogdan cel Chior, ci Petru Aron. Generalul din slujba țarilor mai știa că din Moldova și Țara Românească au fost desprinse anumite teritorii, fiind transformate în raiele, și că Principatele plăteau sultanului un tribut foarte mare, fără să fie incluse totuși în componența Imperiului otoman [33].

Ajungând pe firul expunerii până la realitățile contemporane, Langeron se oprește mai îndelung asupra regimului fanariot din Principate, căruia îi face un rechizitoriu de o duritate puțin obișnuită. Exponenților săi, originari dintr-un cartier constantinopolitan, al căror nume l-au preluat, li se zugrăvește un profil moral execrabil, de aici considerând că le-ar decurge și comportamentul în sfera politico-administrativă. Nu e de mirare deci că sunt făcuți răspunzători de situația precară a Principatelor, ideea care a mai fost colportată și de alți contemporani, ulterior însușită de cea mai mare parte a vechii istoriografii românești. Au fost necesare pledoariile lui Nicolae Iorga și ale unor istorici din generația mai nouă pentru a se trece spre o analiză mai nuanțată și echilibrată a fenomenului fanariot, detașată de prejudecăți și clișee [34].

Unele din incriminările formulate de contele de Langeron, adevărate piese antologice, nu pot fi totuși ignorate, cu tot caracterul lor subiectiv și excesul de xenofobism. Virulența sa extremă la adresa practicilor din societatea fanariotă, departe de a se datora cu prioritate incursiunilor livrești — nici ele cu totul ignorabile —, pare a-și găsi explicația în experiențele pe care le trăise în Principate, în vremea staționărilor îndelungate prilejuite de războaiele ruso-turce, când protipendada de origine grecească, perturbată, ca și întreaga populație, de cortegiul de ingerințe nefaste ce decurgeau din confruntările militare și din regimul de ocupație, își manifesta mascat ostilitatea sau duplicitatea față de trupele țariste. Animozitatea autorului memoriilor nu vizează numai pe reprezentanții contemporani ai lumii elene, ci se răsfrânge și asupra strămoși-

31 *Ibidem*, p. 71.
32 A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, București, 1977, p. 225 și urm. ; P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français...*, p. 739.
33 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 71—72.
34 A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme*, în *Revue des études sud-est européennes*, XIII, 1975, 2, p. 231—240 ; D. A. Lăzărescu, *op. cit.*, I, p. 32 și urm.; Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, ed. a 2-a, Los Angeles — Oakland, 1989, p. 90 și urm. Cf. și opiniile lui I. Bădescu, *Sincronism european și cultură critică românească*, București, 1984, p. 49 și urm.

lor acestora : ecourile preceptelor renascentiste şi clasiciste apar estompate în textul său, astfel că pentru grecii din antichitate nu găseşte doar termeni admirativi. Cât despre bizantini, categorisirile nu sunt aproape cu nimic mai prejos decât cele aplicate fanarioţilor [35]. Această atitudine îşi are obârşia în vechile necongruenţe confesionale, care au separat irevocabil Biserica creştină prin marea schismă din 1054, influenţând şi natura raporturilor cruciaţilor cu Constantinopolul, soldate, între altele, cu crearea Imperiului latin de Răsărit. De altfel, până în urmă cu un secol, întreaga istoriografie occidentală nu se putuse debarasa de verdictele stigmatizatoare — moştenite din evul mediu — la adresa a tot ce amintea de Bizanţ.

Intrând în contact direct cu artisocraţia locală, atât cu cea din Iaşi şi Bucureşti, cât şi cu cea provincială, memorialistul şi-a putut face o impresie destul de exactă asupra portului, obiceiurilor şi valenţelor ei intelectuale, remarcând oscilarea între civilizaţia orientală şi occidentală precum şi ascendentul celei dintâi. Inversarea raporturilor avea să se producă de-abia peste câteva decenii, după cum i-a fost dat să constate şi lui Langeron însuşi, când un nou război ruso-turc, cel din 1828—1829, îl obliga să-şi poarte iar paşii pe meleagurile româneşti. Între elementele de conservatorism al societăţii, se relevă reticenţele faţă de profesiunile de actor şi de lăutar, aceasta din urmă fiind lăsată pe seama ţiganilor. Dansurile populare sunt calificate drept ridicole, iar muzica monotonă şi disonantă [36]. În acelaşi mod se exprimaseră Jean Louis Carra şi prinţul de Ligne, pe care, de altfel, îi şi citează [37]. Un autor anonim german de la cumpăna secolelor XVII şi XVIII eticheta dansurile româneşti drept „ciudate" *(seltsame)* [38], în timp ce compatriotul lui Langeron, Léon Hugennet, care călătorea în România în 1875, aprecia hora ca „plină de graţie" [39]. Desigur că asemenea consideraţii ţin de propriul gust şi de receptivitatea faţă de folclorul străin, ceea ce nu i se poate pretinde contelui emigrant, nedezbărat de prezumţiozitatea conferită de apartenenţa la o societate situată la un nivel de civilizaţie superioară, dintr-o epocă când judecarea tarelor unei naţii, reale sau imaginare, se făcea fără convenţionalisme şi detaşată de spectrul incriminării de xenofobie.

În pofida faptului că păturile din ultimul nivel al ierarhiei sociale nu l-au interesat pe Langeron decât în mai mică măsură, memoriile sale nu le ignoră cu totul. Astfel, întâlnim amănunte asupra portului ţăranilor, a topografiei satelor, construcţiei caselor, configuraţiei interioarelor şi componenţei dependinţelor [40]. Oraşele nu-i fac o impresie prea bună în privinţa aspectului edilitar şi al condiţiilor de salubritate. Memorialistul deplânge atrocităţile trupelor ruseşti săvârşite pe seama populaţiei în timpul campaniilor din Principatele române. Descrierea imaginii săteanului îngrozit la vederea uniformei ruseşti şi blocat în reacţii

35 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 72—75.
36 *Ibidem*, p. 76.
37 *Ibidem*, p. 76 şi 79. Cf. şi Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 134—135 (I. Ch. Struve).
38 *Călători străini...*, VIII, p. 633.
39 *Prin Ţările române...*, p. 149.
40 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 79—80.

din cauza teroarei care i-o inspira, surprinsă cu multă acuitate, este de mare forţă de sugestie [41].

Cu toate că era exponentul unei puteri agresive, cu un apetit exagerat al anexiunilor, contele de Langeron reuşeşte să se distanţeze de considerentele politico-militare cărora le datora prezenţa în ţinuturile de la nordul Dunării Inferioare şi să se arate înţelegător — în spiritul unor idei adesea colportate în epoca Luminilor, purtând pecetea gândirii enciclopediştilor [42] — faţă de profundele neîmpliniri, din toate sferele vieţii, cu care erau confruntate Principatele. La fel ca numeroşi alţi străini, care au avut prilejul să străbată spaţiul românesc [43], emigrantul francez îi relevă atractivitatea şi varietatea peisagistică şi marile disponibilităţi agrare, capabile să-i asigure prosperitatea în condiţiile eliminării ingerinţelor externe şi interne, declarate responsabile pentru anchilozarea procesului evolutiv din zonă. În acest sens, el nominalizează războaiele pustiitoare ruso-turce şi regimul de dependenţă faţă de Poartă, deteriorat considerabil de birocraţia necultivată şi hrăpăreaţă, absorbită numai de propriile interese. Soluţia accederii spre normalizare şi progres era întrevăzută în acordarea independenţei celor două Principate şi instituirea unor domnii locale autoritate [44].

Între pasajele manuscrisului contelui de Langeron referitoare la desfăşurarea campaniei din anul 1808 se găseşte un alt excurs mai larg asupra clasei suprapuse şi a sistemului administrativ din Ţara Românească [45] — de asemenea reprodus integral în românește mai jos —, prin care sunt completate datele prezentate în rândurile anterioare. Autorul îşi oferă un nou prilej de a înfiera moravurile corupte ale boierimii, avidă de îmbogăţirea prin orice fel de mijloace. Principalele victime ale

---

41 *Ibidem*, p. 80.

42 P. Hazard, *European Thought in the Eighteenth Century*, trad. J. Lewis May, Aylesbury, 1965, p. 189 şi urm.

43 *Călători străini...*, I, p. 133 (G. M. Angiolello), 149 (M. Muriano), 192, 194, 202 (G. Reichherstorffer), 465—466 (F. Mignanelli); II, p. 406 (B. Paprocki), 631 (G. Ruggiero), 641 (B. de Vigenère); III, p. 200 *(Descrierea anonimă a Moldovei din 1587)*, 215 (I. C. Decsi de Baranya), 296 (H. Cavendish), 368, 682 (Al. Comuleo), 560 (G. P. Giordano), 657 *(Ziarul expediţiei lui Zamoyski în Moldova din anul 1595)*; IV, p. 36 (B. Quirini), 383 (Ch. de Joppecourt), 439 (G.-B. Malbi), 569 (G. L. d'Anania), 586—587 (G. A. Magini); V, p. 81 (N. Barsi), 116 (Solia lui Krasinski), 223, 232 (P. B. Bakšič), 275—276 (P. Beke); VI, p. 485 (Evlia Celebi); VII, p. 221 (G.-B. del Monte Santa Maria), 254—255 (Secretarul de La Croix), 296—297 (Ph. le Masson du Pont), 438 *(Situaţia misiunilor catolice din „provincia" Moldova)*, 511 (Anonim englez — 1664), 521 *(Relaţie anonimă olandeză* — — 1687); VIII, p. 104 (Ph. Avril); V. A. Urechia, *Codex Bandinus, Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Ser. II, XVI, 1893—1894, p. 133—134 şi 309—310; Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 133 (J. Ch. Struve), 195—196 (Ciceagov); R. G. Boscovich, *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784, p. 113 şi 125; *Documente...*, col. E. Hurmuzaki, I. Supl. I, ed. Gr. G. Tocilescu şi A. I. Odobescu, Bucureşti, 1886, p. 418 şi 422.

44 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 82—83.

45 *Ibidem*, p. 182—183. Cf. şi raportul lui Langeron către ţarul Nicolae I din 1826 — întocmit în perspectiva unui nou război cu turcii —, unde se recomandă trecerea Principatelor sub administraţia militară rusă *(Ibidem*, p. 66).

exceselor lor erau țăranii, care, pentru a li se smulge birurile, erau supuși la suplicii de o cruzime deosebită. Prin asemenea metode, ce generau un curent de emigrație spre Transilvania și Bulgaria, o serie de domni reușeau să agonisească într-un timp record sume exorbitante, constatare care îl determină pe general să reproșeze curții de la Sankt Petersburg lipsa de inspirație de a nu instaura în Principate un guvern provizoriu și o administrație proprie, desigur nu atât pentru a stăvili silniciile și a proteja pe năpăstuiți, cât pentru a beneficia în exclusivitate de disponibilitățile economice ale teritoriilor ocupate. La fel ca amiralul Ciceagov, numit șef al armatei dunărene în anul 1812 [46], Langeron are francheța de a recunoaște că exacerbarea abuzurilor — în condițiile eliminării autorității domnilor — a fost mijlocită de ocupația militară rusească și se realiza cu complicitatea unor generali, apreciind totodată că degradarea generală a situației interne din Principate era o consecință a regimului impus de turci [47]. Faptul că venalitatea boierimii în raporturile cu țăranii depășise orice limită a decenței și că o mare parte a clasei privilegiate, moleșită de huzur, coborâse adânc pe panta decăderii morale era notoriu, fiind stigmatizat în repetate rânduri, uneori cu virulență, nu numai de exponenții clerului și ai micii boierimi locale, ci chiar de proprii reprezentanți și de unii domnitori [48].

În afara celor două paragrafe ample cu considerații generale asupra populației și trecutului Principatelor, contele de Langeron mai revine tangențial în memoriile sale asupra unora din aceste aspecte, interesante deopotrivă pentru istoric și etnograf. Receptiv la stările de fapt și de spirit ale societății românești, memorialistul nu se lasă prins, precum alți călători occidentali dornici să-și epateze cititorii, în capcana exceselor de exotisme, în schimb nu poate evita anumite exagerări și erori, cu atât mai mult cu cât informațiile sale acoperă o paletă largă de domenii.

Între trupele auxiliare ale turcilor, Langeron enumeră pe munteni, moldoveni și tătari. Cei dintâi ar fi format de obicei un corp de cavalerie de 10 000 de oameni, secondat de 800 sau 900 arnăuți pedeștri, comandați direct de domnii *(Hospodars)* țării. Efective superioare erau în măsură să ofere tătarii, a căror cavalerie ușoară o socotea „mai ușoară decât oricare cavalerie din lume și, de asemenea, mai lesne de hrănit și mai rezistentă la oboseli". Agilitatea și viteza cailor lor i se păreau „aproape incredibile", aprecieri ce rememorează impresii contemporanilor lui Ginghishan și ai succesorilor săi. În cazul când sultanul participa personal la campaniile războinice, hanul tătar era obligat să-i pună la dispoziție 60 000 de călăreți, numărul scăzând la jumătate în situația în care comanda era asumată de marele vizir [49]. Această situație era valabilă până în vremea războiului terminat prin pacea de la Iași, când regiunea dintre Bug și Nistru a fost încorporată Rusiei. După acest moment,

46 Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 194—195.
47 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 183—184.
48 Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369—1878)*, München, 1987, p. 89—91. Cf. și A. Oțetea, *Le second asservissement des paysans roumains (1746—1821)*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 304. și urm.
49 Hurmuzaki, Supl., I, 3, j. 64—65.

teritoriul rămas în posesia tătarilor de pe ţărmul de nord-vest al Mării Negre se diminuează considerabil, limitându-se numai la „Basarabia", adică la ţinutul Bugeacului. Totuşi, chiar în asemenea condiţii ei erau în măsură să alcătuiască o armată de 30 000 de călăreţi, cu care, prin incursiuni rapide şi surprinzătoare — mai ales în timpul iernii, când Nistrul şi limanul său (numai atunci al Akermann-ului) îngheţau —, puteau oricând pune în pericol de curând înfiinţata Odessă. Pentru preîntâmpinarea acestei ameninţări potenţiale, soluţia oferită de Langeron era alipirea Basarabiei [50], metodă convergând cu principiul care a călăuzit constant pe guvernanţii de la Sankt Petersburg şi Moscova, acela de a consolida teritoriile cucerite prin noi anexiuni.

În cazul regiunilor de la vest de Nistru, ambiţiile curţii imperiale de pe malurile Nevei în primii ani ai secolului al XIX-lea sunt decodificate de o simplă frază din memorii : „Moldova şi Ţara Românească sunt în egală măsură interesante prin poziţia lor politică şi prin fertilitate". Veleităţile ei intrau întrucâtva în contradicţie cu acelea, considerate disproporţionate faţă de mijloacele disponibile, ale domnului Ţării Româneşti — Constantin Ipsilanti —, care se visa suveran al Daciei [51], precum prinţul Potemkin în urmă cu un deceniu şi jumătate [52]. Chiar dacă domnul se manifestase ca filorus, proiectele sale nu puteau deştepta decât susceptibilitate, fiind îndeobşte cunoscută animozitatea grecilor din Fanar faţă de Rusia. Pe de altă parte, după ce pacea de la Iaşi şi al doilea acord de împărţire a Poloniei împinsese hotarele Imperiului rus la Nistru, acesta nu concepea să-şi asigure împlinirea intereselor în Principate prin intermediari, fie ei şi devotaţi. Una din măsurile ce vizau impunerea durabilă a controlului rusesc la vest de Nistru era îndepărtarea forţată a hoardelor tătare din Bugeac, măsură pusă în practică — după mărturia generalului de origine franceză — în anul 1807. Se punea capăt unei prezenţe neîntrerupte, de trei secole, a acestei etnii seminomade la nordul gurilor Dunării. O parte a tătarilor a fost deportată în sudul Rusiei europene, în timp ce o altă parte, estimată la 3 000—4 000 de persoane, s-a alăturat garnizoanei turceşti de la Ismail, unde a rămas până la cucerirea oraşului [53].

Pentru a-şi spori efectivele, în anul 1807, comandantul rusesc a decis, precum procedaseră anterior şi austriecii, să alcătuiască corpuri de voluntari recrutaţi din regiunile aflate sub ocupaţie. Se reiterau experienţele încercate de ruşi în Principate în cursul războaielor din 1768—1774 şi 1787—1792 [54]. Apreciindu-se că muntenii sunt luptători mai buni decât moldovenii, aceştia au fost cei mai solicitaţi, dar în cele din urmă corpurile de voluntari nu s-au putut constitui decât din elemente pestriţe, compuse, între altele, din bandiţi şi dezertori de toate neamurile, inclusiv din evrei şi ţigani, comandaţi de greci, moldoveni şi ruşi la fel

50 *Ibidem*, p. 110.
51 *Ibidem*, p. 109.
52 L. Boicu, *op. cit.*, p. 239 şi urm.
53 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 120 şi 125.
54 N. Iorga, *Istoria armatei româneşti*, ed. N. Gheran şi V. Iova, Bucureşti, 1970, p. 383 şi urm.

de dubioşi. Graţie eforturilor coordonate de ducele de Richelieu, s-a reuşit să se formeze şase regimente cu câte 500 de oameni fiecare : trei cu pedestraşi şi trei cu cavalerişti, toate prost instruite şi dotate, a căror organizare a fost încredinţată prinţului moldovean Cantacuzino [55]. Concomitent, alte patru regimente s-au alcătuit din rândurile moldovenilor, grecilor, muntenilor, ruşilor, ungurilor şi sârbilor, colonizaţi în bazinul Bugului de Sud după pacea de la Iaşi din ianuarie 1792, care, în schimbul unor largi privilegii, erau datori să răspundă solicitărilor cu caracter militar, potrivit modelului cazacilor de pe Don [56]. Prelungirea războiului dincolo de previziuni a obligat statul major rusesc să recurgă din nou, în toamna anului 1811, la completarea efectivelor cu 25 000 de recruţi din Moldova, unde ravagiile cauzate de lupte nu erau atât de dezastruoase ca în Ţara Românească. Operaţiunea a întâmpinat mari dificultăţi, între altele datorită drumurilor impracticabile în anotimpurile ploioase şi a părăsirii satelor în momentul sosirii trupelor ruseşti, şi s-a dovedit ineficientă, întrucât o mare parte a recruţilor a dezertat sau a fost secerată de epidemii, neavând uzajul vieţii de campanie [57]. Încercările parţial sau total nereuşite de a organiza corpuri auxiliare se explică prin deprinderile militare limitate ale localnicilor din Principate — unde armata pământeană regulată fusese desfiinţată de fanarioţi încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar micile gărzi domneşti, orăşeneşti şi grănicereşti existente erau alcătuite din elemente foarte eterogene din punct de vedere al compoziţiei etnice —, dar şi prin lipsa de congruenţă a intereselor româneşti şi ruseşti.

Evocând în amănunţime desfăşurarea operaţiunilor militare, contele de Langeron oferă descrieri interesante ale principalelor obiective strategice, acestea fiind de obicei oraşele fortificate : Bender (=Tighina), Chilia, Ismail, Brăila, Giurgiu etc. Potrivit unei prejudecăţi cu o anumită proliferare în epocă, inclusiv în literatura cronicărească română, autorul memoriilor atribuie ridicarea unor cetăţi — Ismail, Akermann (=Cetatea Albă) — genovezilor [58], a căror măiestrie în domeniul construcţiilor militare din bazinul pontic, exteriorizată înainte de marea ofensivă otomană din secolul al XV-lea, fusese unanim recunoscută, astfel că tradiţia le-a atribuit şi fortificaţii din regiuni unde nu se stabiliseră niciodată. Dacă în ceea ce priveşte aşezarea lor la Cetatea Albă, numită de ei Moncastro, este confirmată de numeroase izvoare narative, diplomatice şi cartografice [59], în schimb lipsesc dovezile de ordin istoric şi arheologic care să le ateste prezenţa la Ismail.

Memorialistul face departajarea între *Moldova* şi *Basarabia,* prin această ultimă denumire desemnându-se în secolele XV—XVIII stepa Bugeacului, ocupată de turci şi tătari, şi desprinsă de sub autoritatea dom-

55 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 121.
56 *Ibidem.*
57 *Ibidem,* p. 323—324.
58 *Ibidem,* p. 96 şi 112.
59 G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă,* Bucureşti, 1935, p. 99, şi urm. ; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle),* I, Roma, 1978, p. 147—148.

nilor de la Suceava şi Iaşi. În ambele regiuni calitatea drumurilor era detestabilă, în Moldova specificându-se că nu se puteau utiliza în vreme de iarnă, cu atât mai mult cu cât caii rechiziţionaţi abuziv de la ţărani erau slabi şi înfometaţi şi nu puteau să tragă prin noroaie căruţele încărcate [60].

Desfăşurarea ostilităţilor aveau să-l confrunte pe Langeron cu situaţii diverse, prilejuindu-i relevarea câtorva obiceiuri şi mentalităţi neobişnuite. Astfel, în decembrie 1806, după cucerirea Bucureştilor de ruşi, „horvaţii" sau „arnăuţii" din serviciul lui Constantin Ipsilanti, care luptaseră şi ei împotriva turcilor, au găsit cu cale să împodobească scările şi holul casei lui Grigore Ghica, destinată drept reşedinţă a generalului rus Miloradovici, cu două şiruri de capete ale turcilor ucişi, având lumânări aprinse deasupra [61]. Nu cunoaştem cu precizie structura contingentului din subordinea domnului, dar presupunem că erau eterogene în privinţa naţionalităţilor componente, la fel ca mai toate efectivele militare din epoca fanariotă. Elementul balcanic era probabil prioritar în cazul avut în vedere [62]. Spectacolul macabru oferit comandantului rus duce cu gândul la unele practici orientale gustate pe malurile Bosforului, importante prin filieră străină şi în mediul românesc, unde arareori au găsit audienţă, cazul mai vechi — notoriu — al lui Vlad Ţepeş rămânând evident o excepţie.

Spre a face plăcere ocupanţilor şi a le capta bunăvoinţa, boierimea se întrecea în a organiza baluri şi petreceri fastuoase, ce transformă subit capitala Ţării Româneşti dintr-un oraş terorizat într-o „reşedinţă a plăcerilor" [63]. Cameleonismul era fără îndoială unul din punctele ei forte, asigurându-i supravieţuirea într-un joc ale cărui reguli erau dictate şi retractate de cele trei imperii care periclitau integritatea Principatelor. Atunci când, spre sfârşitul anului 1807, ofensiva armatelor ruseşti traversează o perioadă cu dificultăţi, boierimea din Muntenia nu ezită să se lanseze în intrigi şi conspiraţii, Bucureştii dovedindu-se în acest sens „focarul cel mai activ şi cel mai impur". Agasat de această schimbare de registru şi nefăcând efortul de a recunoaşte că ocupanţii erau indezirabili pentru marea majoritate a populaţiei, Langeron are ocazia de a-şi reitera diatriba împotriva fanarioţilor, acuzaţi de imoralitate, aviditate, apetit şi disponibilitate pentru intrigi [64]. Gruparea filorusă în frunte cu domnitorul Ipsilanti şi cu Constantin Varlam este exclusă de la asemenea incriminări, chiar când se implică în contorsionate dispute cu partida adversă, patronată de Constantin Filipescu. Nici aventurile amoroase curente ale doamnelor din protipendada locală cu ofiţerii din armata ru-

60 Hurmuzaki, Supl. I. 3, p. 98.
61 *Ibidem*, p. 116—118. Potrivit lui Dionisie Eclesiarhul *(Hronograf). (1764—1815)*, trad. D. Bălasa, ed. D. Bălaşa, N. Stoicescu, Bucureşti, 1987, p. 91), *arnăuţii* şi *horvanţii* ar fi fost corpuri militare distincte.
62 Într-un alt pasaj al memoriilor sale, Langeron indica echivalenta dintre „arnăuţi" şi „vechii macedonieni" (Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 83). Iniţial, în corpul arnăuţilor predominau albanezii.
63 *Ibidem*, p. 117.
64 *Ibidem*, p. 133.

seacă, inclusiv cu căpeteniile acesteia, nu au avut de suportat acuzaţiile memorialistului.

Trimis în misiune în Oltenia — numită de el Valahia Mică (*Petite Valachie*) —, contele de Langeron îi estimează posibilităţile de exploatare, constatând că ar fi o veritabilă „mină de aur". Numai vămuirea la Zimnicea şi Vidin a negustorilor plecaţi spre Transilvania era în măsură să furnizeze un venit anual de 200 000 ducaţi, sumă ce se putea dubla prin impozarea transporturilor de sare. Contra unor consistente beneficii, generalii ruşi favorizau contrabanda, chiar dacă negustorii erau spionii turcilor şi românilor [65].

Exodul spre ţinuturile păduroase şi muntoase, ca şi emigrarea temporară în ţările vecine la declanşarea invaziilor străine, foarte frecvente în evul mediu şi la începuturile epocii moderne [66], se menţin potrivit mărturiilor contelui francez şi în pragul secolului al XIX-lea. În iarna din 1806—1807, la pătrunderea armatelor ruseşti, boierii munteni se refugiază în Transilvania, de unde revin după puţină vreme, văzând că soarta confruntărilor s-a tranşat destul de repede [67]. Ei vor repeta această experienţă în primăvara lui 1808 şi în toamna lui 1811, la contraofensiva otomană în Câmpia Dunării [68]. Nu numai clasele avute recurgeau la pribegie, ci şi locuitorii satelor şi oraşelor. Perindarea permanentă a trupelor a determinat în 1808 populaţia rurală şi pe orăşenii din Focşani, Râmnic şi Buzău să se adăpostească în ţinuturile muntoase [69]. În anul următor, Langeron constata ruina şi depopularea satelor din jurul Bucureştilor [70]. Exploatarea administratorilor interni şi corvezile impuse de ocupanţi îndeosebi în Ţara Românească au creat o situaţie extrem de critică atât pentru localnici, cât şi pentru trupele ruseşti, care întâmpinau mari

---

65 *Ibidem*, p. 193.

66 *Călători străini...*, III, p. 200 (Descrierea anonimă a Moldovei din 1587); IV, p. 45—46, 50 (B. Quirini), 250 (M. Sobieski), 272 (A. Radibrat), 297 (P. Grigorovici Armeanul), 350—351 (J. Wilden), 355 (G. di Nicolo Ragusanul), 397 (Ch. de Joppecourt); V, p. 425, 429 (B. Valentini), 487 (R. Bargrave), 501 (*Activitatea misiunii iezuite din Moldova în anii 1653—1654)*; VI, p. 82, 102—103, 270 (Paul de Alep); VII, p. 175 (P. Parčevič), 255 (Secretarul de La Croix), 335 (A. Angelini din Campi), 388—389 (G. B. Volponi); VIII, p. 143 (Nicolo de Porta); M. Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron vodă încoace*, în idem, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1968, p. 133; N. Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711 (Opere, I)*, ed. C. A. Stoide şi I. Lăzărescu, Iaşi, 1976, p. 326; 338; *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1959, p. 78; I. Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi o samă de cuvinte*, ed. G. Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 615; *Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754*, ed. N. Camariano şi A. Camariano-Cioran, Bucureşti, 1965, p. 94—95, 114—117, 268—269; N. Muste (atribut lui), *Letopiseţul Ţerei Moldovei*, în *Cronicele României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*, ed. a 2-a, M. Kogălniceanu, III, Bucureşti, 1974, p. 44, 49; Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldoveneşti*, ed. A. Ilieş şi I. Zmeu, Bucureşti, 1987, p. 81 (Pseudo-Enache Kogălniceanu), 176 (I. Canta); Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 103.

67 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 118.

68 *Ibidem*, p. 139 şi 339.

69 *Ibidem*, p. 153.

70 *Ibidem*, p. 190.

dificultăţi în aprovizionare, fapt confirmat şi de amiralul Pavel Ciceagov [71]. Decizia din 1811 a contelui Kamensky, care preluase comanda, de a achita parţial proviziile colectate nu a îmbunătăţit aproape deloc starea ţăranilor, întrucât soldaţii reţineau banii şi prădau în continuare pe localnici [72]. Constatând părăsirea satelor aflate de-a lungul căilor de trecere a armatelor, Kutuzov, succerul lui Kamensky, a fost obligat în acelaşi an să adopte măsuri împotriva subalternilor care se pretau la abuzuri [73]. Refugiul în munţi sau în păduri continua să rămână o formă principală de apărare, în condiţiile în care interdicţia de a se ridica fortificaţii, impusă de turci în secolul al XVI-lea [74], rămăsese în vigoare.

Revenit la bătrâneţe în Principate, cu prilejul unui nou război ruso-turc — cel din 1828—1829, pe care nu i-a mai rămas timp să-l evoce pe larg în memorii —, contele de Langeron avea să constate că, în răstimpul scurs de la precedentul său sejur, societatea românească evoluase considerabil, astfel că întâlnea o generaţie nouă, instruită în Occident şi debarasată de multe din prejudecăţile şi obiceiurile vechi de factură orientală. Receptivă la moda vestimentară apuseană, protipendada locală dispunea de servitorime străină, conversa în saloane numai în franţuzeşte, se folosea de mobilă şi de trăsuri vieneze, renunţase la dansurile naţionale în favoarea celor aflate în vogă în metropole europene [75]. La procesul de modernizare a societăţii româneşti un anumit rol l-au jucat contactele cu corpul ofiţeresc din armata rusă, în perioadele îndelungate de ocupare a Principatelor, prilejuite de înfruntările ruso-turce.

Am selectat în rândurile de mai jos două fragmente din memoriile lui Louis-Alexandre Andrault, conte de Langeron, ce privesc aspecte generale asupra Principatelor române, socotind utilă prezentarea lor în traducere românească, cu atât mai mult cu cât textul original — publicat în urmă cu peste un secol, într-o colecţie fără audienţă foarte largă —, a devenit prin forţa lucrurilor destul de greu accesibil în afara unor cercuri restrânse de specialişti. O parte din cel dintâi fragment dispune, aşa cum am mai arătat, de o traducere datorată lui Gheorghe G. Bezviconi. Micile inadvertenţe şi omisiuni pe care le cuprinde ne-a obligat la reluarea sa. Cele două fragmente [76], reflectând imaginea conturată la cumpăna secolelor XVIII—XIX în anumite medii din Occident şi din Imperiul rus, asupra Ţărilor române, sunt în egală măsură relevante pentru istorici şi etnografi, cu prioritate pentru cei preocupaţi de descifrarea mentalităţilor din perioada domniilor fanariote.

---

71 Gh. G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 186.
72 Hurmuzaki, *Supl.* I, 3, p. 322.
73 *Ibidem*, p. 329.
74 *Documente...*, col. E. Hurmuzaki, I, Supl., I, ed. Gr. G. Tocilescu şi A. I. Odobescu, Bucureşti, 1886, p. 23 (Episcopul d'Acqs) ; *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 186 ; *Călători străini...*, III, p. 18, (F. Sivori), 352 (T. Korobeinikov) ; VIII, p. 260 (B. Krmann).
75 Hurmuzaki, Supl. I, 3, p. 75, nota 2=[7] ; p. 79, nota 1=[12] şi p. 184, nota 1=[10].
76 *Ibidem*, p. 70—76, 79—84 şi 182—184.

În paranteze ovale s-au redat, cu caractere cursive, termenii originali, în cele drepte adăugirile noastre, iar în cele unghiulare forma corectă a unor cuvinte transcrise eronat de autor. Notele memorialistului au fost, de asemenea, încadrate în paranteze drepte, spre a le departaja de acelea care ne aparţin.

*

Moldova — Moldova *(Moldaviae)*, din care împărătesei Germaniei, Maria Tereza, i s-a cedat datorită abilităţii ei, o mică parte — Bucovina *(Bukowine)* —, drept recompensă pentru rolul de mediatoare din 1774, este un pătrat mare, lung de aproape 320 verste pe 300 în lăţime. Este situată între 45° şi 48° latitudine nordică şi 44° şi 49° longitudine. Se învecinează la nord cu Podolia — provincie poloneză — şi cu Nistrul *(Daniester)*, la sud cu Dunărea, la răsărit cu Basarabia *(Bessarabie)*, care făcea odinioară parte din ea, şi la vest cu munţii Transilvaniei *(Transilvanie)* şi cu Milcovul *(Milcov)*, care o separă de Ţara Românească *(Valachie)*.

Această provincie este împărţită în două părţi şi în 16 ţinuturi *(districts)*. Oraşele sale principale sunt Iaşi *(Jassy)* [1], care este capitala — cu 30 000 locuitori — şi reşedinţa domnului Moldovei, Botoşani, Chişinău, Roman, Tecuci, Orhei, Soroca, Bacău, Bârlad, Vaslui, Galaţi, Focşani *(Botischanne, Kischenew, Roman, Tékoutsch, Orkhey, Soroka, Bakou, Birlatt, Vasslouy, Galatz, Fokschan)*.

Dunărea, Nistrul, Prutul, Siretul *(Le Danube, le Dniester, le Pruth, le Sereth)* sunt principalele râuri care o udă. O mulţime de altele mai mici se varsă în aceste patru fluvii. Ele fertilizează ţinutul pe care-l udă şi oferă debuşee pentru comerţ.

Ţara Românească — Ţara Românească *(Valachie)* se prezintă ca un fel de oval de aproape 300 verste lungime pe 180 lăţime, circumscris între 43° latitudine şi 46° longitudine.

Se învecinează la nord cu Transilvania, la est cu Siretul şi Moldova, la sud cu Dunărea şi la vest cu Serbia *(Servie)*.

Munţii Ţării Româneşti, cu care încep munţii Carpaţi *(Karpats)*, continuându-se în Transilvania şi în Ungaria, sunt foarte înalţi.

Ţara Românească se împarte în două părţi, Mare şi Mică, din care prima are douăsprezece judeţe *(districts)* şi cealaltă cinci.

Principalele sale oraşe sunt Bucureşti *(Bukaret)* [2], capitala şi reşedinţa domnului Ţării Româneşti — cu 60 000 locuitori —, Târgovişte, Craiova, Râmnic, Buzău, Brăila şi Giurgiu *(Tirgowitz, Krajova, Rimnik, Bouzeo, Braïlow et Giurgevo)* — (Ultimele două oraşe aparţin turcilor : voi avea prilejul să le descriu).

---

[1] Populaţia oraşului Iaşi a crescut mult după pacea din 1791. Număra 60 000 de locuitori în 1821, pe vremea invaziei condusă de prinţul Ipsilanti. (Notă datată în 1824).

[2] Avea peste o sută de mii în 1821. (Notă datată în 1824).

Exceptând Bucureştii *(Bucarest)* şi Iaşii, celelalte oraşe din cele două provincii nu ar fi decât nişte târguri mai mari în Franţa şi în Germania.

Ialomiţa, Oltul, Dâmboviţa, Jiul, torentele Râmnicului şi ale Buzăului *(La Yalomitza, l'Alluta, la Dimbovitza, le Schill, les torrents du Rimnick et de Bouzeo)* udă Ţara Românească şi se varsă în Dunăre, curgând aproape toate de la nord spre sud.

Moldova şi Ţara Românească.

Aceste două provincii *(provinces)* erau odinioară locuite de geţi, daci, ale căror începuturi sunt foarte obscure şi puţin interesante. Roma i-a supus, dar ei au forţat-o adeseori să le stăvilească incursiunile sau să se răzbune pentru ravagiile făcute. În sfârşit, Roma a făcut din aceste două provincii depopulate de războaie un loc de exil pentru nefericiţii pe care politica senatului sau tirania împăraţilor îi smulgeau din patria lor. De aceea, românii *(les Valaques)* pretind că descind din romani şi le-au împrumutat cu plăcere numele. Este sigur că par a avea anumite asemănări cu acest popor atât de lăudat ; dar această asemănare este mult diminuată în decursul timpului şi de regimul la care au fost supuşi.

Sarmaţii, hunii, cunoscuţi odinioară sub numele de sciţi şi alungaţi de la vetrele lor de alţi barbari, s-au năpustit asupra Europei, au pustiit şi cucerit rând pe rând şi de mai multe ori Moldova şi Ţara Românească. Aceste două provincii, când supuse de vecini, când eliberate de sub jugul lor, au fost alternativ libere sau tributare, dar întotdeauna sub conducători aleşi de ele însele sub denumirea de domni *(Princes)*. Mai mulţi dintre aceşti domni au stăvilit cuceririle turcilor, când aceştia au inundat Europa, după ce au distrus Imperiul grecilor.

În sfârşit, după o prelungă alternanţă de succese şi înfrângeri, un anume Bogdan, domn al Moldovei, fiul lui Ştefan *(Etienne)*, care învinsese armatele sultanului Baiazid *(Bajazet)*, văzând imposibilitatea de a rezista la nesfârşit turcilor, a socotit (destul de greşit poate) că era mai avantajos pentru ţară să devină tributară marelui stăpân *(Grand Seigneur)* [sultanului] făcându-şi-l protector, decât să fie învins sau subjugat de el. În 1523 i-a cumpărat prietenia printr-un mic tribut şi atunci sultanul a fost foarte mulţumit de această înţelegere.

Dar încetul cu încetul, turcii, din protectori cum erau, au dorit să devină stăpâni. Moldovenii, la rândul lor, încercau să se elibereze de orice fel de impunere *(imposition)*. Turcii au triumfat în cele din urmă, dar nu făcură niciodată din Moldova şi Ţara Românească părţi integrante ale imperiului lor ; s-au mulţumit doar să răpească locuitorilor o mare parte din privilegii şi să-i împrejmuiască între cetăţile Hotin, Tighina, Cetatea Albă, Ismail, Chilia, Brăila, Giurgiu, Turnu *(les forteresses de Khotyn, de Bender, d'Akermann, d'Ismaïl de Kilia, de Braïlow, de Giurgevo, de Turno)*, pe care le-au construit special şi unde au întreţinut garnizoane. Aceste oraşe au până la 15 sau 20 verste distanţă de zidurile lor, un teritoriu separat de Moldova şi Ţara Românească, care se numeşte raia *(Paya<Raya>)*. Aparţine ca proprietate turcilor, dar restul

din cele două provincii a continuat să fie cârmuit de doi domni numiți de marele stăpân, căruia îi plăteau un tribut enorm.

Acești domni nu sunt nicidecum despoți de fapt, cu toate că adesea sunt de drept. Ei au multe și foarte mari privilegii și venituri. Dispun de miniștri, șambelani, paji etc.

Tribunalul, care se numește divan *(Divan)*, este compus din boierii *(Seigneurs)* țării. Președintele de fapt al acestui divan este marele vistiernic *(grand trésorier)* al țării, care face aproape tot ce vrea. Divanul este judecătorul suprem ; împarte sau trebuie să împartă suveranitatea cu domnul și este foarte arbitrar. Cum nu se acordă deloc atenție legilor scrise (reprezentate încă de codul Iustinian), cantitatea și calitatea darurilor făcute marelui vistiernic și celorlalți membri hotărăsc de obicei judecarea procesului, adesea cu asemenea neruşinare, încât se poate asista la trei sau patru hotărâri judecătorești contradictorii pentru o singură împricinare.

Domnii rămân pe tron doar un anume timp — 7 ani de obicei, dar niciodată mai mult — și în această vreme, ca și după reîntoarcerea la Constantinopol, nu pot conta pe nici o zi de existență dacă sunt cumva bogați sau numai bănuiți că ar fi.

Posturile *(Les places)* de domni ai Moldovei și Țării Românești sunt recompense date grecilor, mari interpreți pe lângă Poarta otomană. Ascendența nu dă vreun drept la domnie, în schimb plocoanele către miniștrii turci conferă foarte multe drepturi.

La Constantinopol există un cartier numit Fanar, iar locuitorii săi, toți greci, sunt numiți fanarioți *(Fanariottes)*. Acești fanarioți ocupă toate posturile acordate de turci grecilor și sunt folosiți drept dragomani (interpreți) la Poartă, la Amiralitate și în diferite ministere. Principalele familii care au ocupat postul de prim dragoman *(Dragoman)* și apoi de domn al Moldovei și al Țării Românești sunt Șuțu, Moruzi, Ghica, Calimachi, Hangerli, Mavrocordat, Cantacuzino, Brâncoveanu etc. *(les Sutzos, les Morouzis, les Gikas, les Callimachis, les Handjerlys, les Mavrocordatos, les Cantacuzènes, les Brancovan etc.)*.

Nu mă tem câtuși de puțin de a fi bănuit de exagerare sau acuzat de calomnie afirmând că nu există pe pământ un neam de sceleraţi mai mârșavi decât fanarioții. Sunt intermediarii, uneltitorii, instigatorii și adesea executanții tuturor crimelor ce se comit zilnic la Constantinopol de către o stăpânire sângeroasă, în care nici o idee de morală sau de religie nu temperează ferocitatea slujbașilor ei, ce sunt toți (chiar și cei dintâi dregători) proveniți din cea mai josnică speță și nu se mențin în existența lor efemeră decât prin eliminarea sau asasinarea rivalilor.

Posturile de domni ai Moldovei și Țării Românești sunt singura țintă a dorințelor tuturor fanarioților din cea mai fragedă copilărie. Pentru a o atinge, nu cruță nici o fărădelege, nici o josnicie nu-i împiedică. Dacă vreun frate, unchi, văr, tată chiar, le pun piedici ambiției, otrava sau fiarele călăilor îi înlătură ; căci dacă nu poți să distrugi tu însuși individul care dă de bănuit, îl denunți, iar de la un denunț, de orice natură, și până la moarte, nu este decât un pas la Constantinopol. Venalitatea cunoscută și taxată în această infamă stăpânire conduce la tron.

Sunt în stare să se ruineze ca să ajungă până acolo, fură şi jefuiesc pentru a-şi încerca şansa.

Un domn nou numit pleacă din Constantinopol cu datorii de două sau trei milioane de piaştri. După patru, cinci sau şase ani de domnie, se întoarce cu cinci sau şase milioane de bunuri, dacă i se lasă răgaz să le strângă ; dar de obicei este alungat, exilat sau i se taie capul după câţiva ani de stăpânire sau când se doreşte însuşirea averii despre care s-a zvonit că ar fi adunat-o.

Pentru aceşti domni, modul de îmbogăţire este foarte simplu :

1 — Fură sau confiscă proprietăţile după bunul lor plac, motivând aceste atrocităţi cu pretextul unei trădări sau a unei corespondenţe cu străinătatea ori cu oricare alte motive încă şi mai puţin plauzibile şi împart cu miniştrii otomani rodul acestor jafuri.

2 — Vând la licitaţie toate demnităţile subalterne din principatele lor ; cele de ispravnici *(Isprawniks)* (şefi de ţinuturi) sunt cele mai lucrative şi cele mai căutate ; boierii din Moldova şi Ţara Românească, deloc mai buni decât fanarioţii, plătesc aceste demnităţi foarte scump : ei se umplu de datorii pentru a le dobândi de la domnii lor (precum aceştia se îndatorează la Constantinopol pentru a avea dreptul de a le vinde) şi vin să împileze cu o cruzime nemaiauzită, egală cu nerușinarea lor, pe acei nefericiţi locuitori din ţinuturile lor, ale căror plângeri sunt totdeauna înăbuşite sau ignorate, ori chiar pedepsite prin torturi.

Care trebuie să fie starea acestor domni, ce nu pot să-şi satisfacă dorinţele decât prin crime, sacrificii sau josnirii şi neîncetat văd în faţa ochilor sau au pregătite pentru ei sabia călăului sau instrumentele de tortură, de care rareori scapă ? Un european, un om născut într-o ţară civilizată nu poate să conceapă nici această abnegaţie, nici această existenţă continuu asaltată de teroare sau de plăsmuirea unei nelegiuiri. Totuşi, aceasta este viaţa fanarioţilor ; şi s-au văzut copii de 10 ani spunând : ce-mi pasă de mi se taie capul la 30 de ani, dacă pot fi domn la 25 ?

Slugărnicia lor faţă de turci, mai exagerată şi mai revoltătoare încă decât cea a sclavilor, nu se poate cuprinde cu mintea decât când a putut fi verificată cu proprii ochi. Între alte dovezi pentru această josnicie de neconceput, voi cita două momente la care am fost martor :

În 1808, mă întorceam de la Iaşi *(Jassy)* la Fălciu *(Faltchy)*. Mă conducea ispravnicul din Tecuci *(Tekoutch)*. Era un Sturdza *(Stourdza)* (una din cele mai mari familii din Moldova). Mă aflam într-o casă aşteptând să sosească caii ; sporovăiam cu acest Sturdza şi-l invitasem să ia loc pe acelaşi divan cu mine. Nu părea nici neliniştit, nici încurcat. Soseşte un curier turc, un simplu ienicer. Produce asupra moldoveanului meu efectul capului Meduzei. Sturdza se ridică, palid şi tremurând, rămâne în picioare, aleargă apoi să-i aducă o pipă comandată de ienicerul aşezat pe divan şi i-o prezintă aproape stând în genunchi.

În 1811, la Giurgiu, când se negocia pacea, un dragoman fanariot se aşeza în patru labe pentru a sluji drept scară lui Galib-Effendi, pe atunci Reis-Effendi, ale cărui picioare erau prea scurte pentru a ajunge

la şa fără acest taburet de un model aparte. Acest fanariot ar fi putut, ca oricare altul, să ajungă într-o bună zi domn al Moldovei [3].

După cele spuse despre fanarioţi, greu se va putea crede că ar exista un neam de sceleraţi mai infami : cu toate acestea, există unul şi mai dezgustător sau cel puţin demn de a fi pus în paralel cu fanarioţii, şi această rasă vieţuieşte tot la Constantinopol : este cea a dragomanilor străini din diferitele misiuni europene. Sunt francezii, italieni mai ales, dintre care mulţi sunt desemnaţi de secole, din tată în fiu, pentru această meserie de interpreţi. Ei sunt părtaşi la toate crimele fanarioţilor, iar altele le aparţin în exclusivitate.

Aceşti dragomani adoră Constantinopolul şi pe turci, de la care îşi trag toate foloasele existenţei, din cauză că miniştrii Puterilor *(Ministres des Puissances)* au nevoie de ei pentru a se înţelege cu barbarii care nu cunosc şi nici nu vor să înveţe altă limbă decât a lor. Dar cum cei în slujba cărora sunt nu înţeleg spusele lor, ei pot zice orice vor, şi cu siguranţă că o putere, care ar complota pieirea turcilor sau ar vrea să trateze cu ei un subiect referitor la aceasta, ar fi prost slujită de dragoman, oricând mai ataşat prin interes de turci, decât faţă de propriul guvern. Aceşti oameni ar pierde totul dacă turcii ar fi alungaţi din Europa ; căci în Asia politica nu ar fi atât de activă, pe cât este la Constantinopol. Ei ar pierde totul, afirm eu, pentru că au mult de pierdut. Aproape toţi au averi enorme, la care ţin foarte mult: avariţia le egalează celelalte vicii.

Contele de Saint-Priest, ambasador al Franţei la Constantinopol, spunea că în acest oraş, în afară de ciuma obişnuită, mai erau încă alte trei ciume mai periculoase, medicii, fanarioţii şi dragomanii.

Cele spuse despre fanarioţi se pot extinde din păcate în parte şi asupra celorlalţi greci din Constantinopol şi chiar asupra multora din provinciile otomane.

Nu vreau să scrutez prea amănunţit primele secole ale Greciei, nici să apreciez la justa lor valoare pe acei atenieni uşuratici şi cruzi, pe acei spartani sălbatici şi feroci, prea lăudaţi poate, dar care puteau să se mândrească cu câteva calităţi războinice şi cu prestigiul artelor şi ştiinţelor ; dar, dacă se ia în consideraţie istoria grecilor după Philopomen (care a fost numit pe bună dreptate ultimul dintre greci), în vremea înrobirii lor de către romani, şi dacă o urmărim în timpul domniilor ruşinoase şi sângeroase ale acelei mulţimi de împăraţi din Bizanţ, oroarea omenirii, vom vedea că această naţiune îşi pierduse puţinele calităţi cu care putea să se laude, păstrându-şi în schimb toate defectele şi toate viciile. Există vreo istorie mai respingătoare, mai dezgustătoare, decât cea a Imperiului de Răsărit ? Niciodată natura umană nu s-a arătat în acest grad de înjosire şi degradare în care au decăzut grecii de la Constantin până în zilele noastre [4].

---

[3] Acest grec se numeşte Apostolaki Kamo (Stamo). Este acum în slujba Rusiei, consilier de colegiu (rang de colonel).

[4] Acum se pare că începe o zi nouă pentru greci. Aşteptăm, înainte de a da un verdict irevocabil, să vedem la ce vor duce eforturile lor eroice şi consecvenţa de care par să dea dovadă.
Mă rog pentru ei. Aş dori să pot contribui la redarea libertăţii de care câţiva

Ceremoniile de investitură a domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti la Constantinopol, plimbările lor în cartierul Perei şi în curtea propriilor case, în fine, plecarea lor de la Bosfor *(Bosphore)* sunt mai ciudate citite decât văzute, la fel ca toate ceremoniile turceşti sau asiatice.

Feţele din aceste familii domneşti îşi păstrează titlul de prinţesă şi alteţă, indiferent de rangul soţului ; a doua generaţie nu mai are însă acest drept. Fetele de domn se numesc beizadele *(Betsabeys)*.

Veniturile domnului Moldovei sunt de 300 000 scuzi sau piaştri, cele ale domnului Ţării Româneşti de 600 000. Primul plăteşte Porţii 120 000 piaştri mari, al doilea 180 000. Ei percep aceste venituri din birurile pe grâne, cai, vămi. În plus, ţăranul le furnizează şi proviziile necesare întreţinerii personale [5].

Ţăranii moldoveni şi munteni nu sunt şerbi, dar sunt totuşi supuşi unor seniori numiţi boieri *(Boyards)*.

Această denumire de boieri o aveau şi vechii nobili ruşi. Cred că este un titlu care se dădea şefului ales într-un sat, pe vremea când nu era cunoscută filiaţia familiilor. În prezent, însă, boierii ruşi au devenit prinţi, conţi şi baroni, iar boierii moldoveni sunt acum egali cu nobilii din celelalte ţări.

Nu numai că au cu toţii pretenţia descendenţei cel puţin din vechi domni ai ţării, dar îndeobşte chiar din împăraţii greci, iar mulţi dintre ei, fie pe drept, fie neîntemeiat, poartă nume ce amintesc pe acei slabi şi nenorociţi împăraţi ai Constantinopolului, din care aproape nici unul, pe parcursul a şapte sau opt secole, nu a domnit cu glorie, nici nu a sfârşit în linişte. Este o stranie şi nebunească pretenţie, o vanitate barbară la aceşti boieri de a se declara descendenţi din tâlhari, obscuri sau din uzurpatori asasini şi asasinaţi ! Căci Comnenii, Anghelii, Lascarizii, Andronicii, Cantacuzinii erau oare altceva ?

Câţiva dintre aceşti boieri moldoveni sunt foarte bogaţi şi au căsuţe la ţară asemănătoare cu ale polonezilor, în care trăiesc destul de luxos şi într-un amestec plăcut de gust european şi asiatic, mai apropiat totuşi de acesta din urmă.

Îmbrăcămintea lor ţine şi ea mult de maniera orientală. Nu îşi rad barba, dar se rad în cap şi poartă o mică pălărie de postav roşie [fes] şi o căciulă jumătate din postav, jumătate din blană [işlic] [6]. Haina

---

din ei par a fi demni ; îi cunosc însă prea bine ca să sper într-o regenerare totală. Mă tem mai mult de greci decât grecii înşişi de turci.
În 1820, în vremea nenorocirii tuturor acelor familii din Banat, cauzată de revoluţia grecilor din Moreea şi a extravagantei întreprinderi în Moldova a prinţului Ipsilanti, persoanele care au putut scăpa de la moarte s-au refugiat în mare parte la Odessa. Pe atunci, în calitate de guvernator general al Rusiei Noi *(Nouvelle Russie)*, aveam reşedinţa în acest oraş. I-am primit şi i-am ajutat pe cât era omeneşte posibil ; dar cunoscând mai îndeaproape pe aceşti fanarioţi, mi s-a confirmat părerea ce o aveam despre ei de mai multă vreme (Notă din 1824).

[5] Această evaluare este foarte veche. De atunci veniturile domnitorului au urcat la mai multe milioane, iar tributurile către Poartă s-au mărit proporţional. (Notă scrisă în 1826).

[6] Aceste căciuli sunt imense, au cea mai caraghioasă formă şi costă foarte scump. Barba este pentru moldoveni şi munteni semnul demnităţii, a rangului, iar boierii tineri care nu l-au dobândit încă nu pot purta decât mustaţă.

lungă, largă, fără guler [caftanul], este de obicei din stofă scumpă, iar vestele *(gilets)* cu mâneci seamănă cu cele ale turcilor. În fine, poartă ca şi aceştia papuci din marochin şi pantaloni imenşi [şalvari].

Femeile moldovene se îmbracă în rochie lungă fără pliuri. Această rochie este prinsă strâns sub gât, lăsând deplin libertate burţii, care înaintează într-un mod foarte neplăcut la aceste doamne. Ele poartă năframe colorate, au părul împletit într-o mulţime de codiţe şi o căciulă în formă de con, împodobită cu flori, briliante etc. [7].

Aproape toţi aceşti boieri au spiritul fin, la fel de plăcut ca al vechilor greci, iar un observator atent descoperă curând în hăţişul de spini al sclaviei trandafirii geniului strămoşilor. Ei sunt aşa cum se spune că erau atenienii : vioi, uşurateci, inconsecvenţi, caustici, agili, rebeli şi entuziaşti. Mulţi cunosc franceza şi toţi foarte bine italiana [8]. Aproape toţi au fost la Constantinopol, călătorie considerată la Iaşi ca fiind indispensabilă pentru formarea unui mic stăpân moldovean şi pentru desăvârşirea educaţiei, la fel cum în Franţa călătoria la Paris este necesară unui provincial.

Femeile sunt drăguţe, tandre, galante, dar apatice, prost crescute şi puţin instruite. Cum puţine vorbesc franceza sau italiana, nu am putut judeca eu însumi spiritul şi farmecul conversaţiei lor.

Marele lux al boierilor moldoveni constă în a se plimba călare pe străzile Iaşilor şi Bucureştilor, urmaţi de toţi trândavii şi cerşetorii oraşului. Nimic mai ridicol şi mai comic decât spectacolul acestor plimbări. Nobilul, ghemuit ca o maimuţă pe un cal împopoţănat cu panglici şi fireturi etc., şi având în urma sa un jocheu evreu bărbos şi treizeci sau patruzeci de zdrenţăroşi, ar fi ceva destul de curios în Hyde-Park sau pe Longchamp.

Dansul indigen al ţării este cel mai ridicol lucru pe care l-am văzut vreodată în viaţă. Bărbaţii şi femeile alcătuiesc un cerc, ţinându-se de mână, cu picioarele spre interior ; pantalonii lungi şi roşii ai bărbaţilor, atârnându-le pe picioare, îi fac să semene cu nişte porumbei împintenaţi. Doamnele sunt acoperite de la umeri până la brâu de un cojoc cu blana în afară. Şi unii şi ceilalţi îşi ţin burta în faţă şi capul pe spate. În această postură, fără graţie, îşi mişcă braţele ritmic, ca şi cum le-ar fi trase de sub umeri cu sârmă, întocmai ca la marionete. Picioarele, la

---

[7] Vom vedea mai jos schimbările rapide care s-au făcut în toaleta şi manierele acestor doamne şi chiar în educaţia lor. Le-a trebuit puţin timp şi nu le-a venit greu să se conformeze unei civilizaţii la care aspira amorul propriu şi pe care o reclamau spiritul lor natural şi gratia lor voalată, încorsetată de tristele şi greoaiele straie asiatice. Numai la fard nu au vrut niciodată să renunţe. Chipul le este sulemenit cu toate culorile. (Notă scrisă în 1827).

[8] Într-o zi mă aflam la masă la prinţul Potemkin, între prinţul Gagarin şi un boier a cărui barbă deasă şi lungă şi costumul oriental nu lăsa să se bănuiască a fi un om la curent cu moravurile şi obiceiurile franţuzeşti. Vorbeam cu prinţul Gagarin despre Paris. Boierul s-a amestecat în discuţie şi a emanat opinii despre acest oraş, în care totuşi nu fusese niciodată, pe cât de pătrunzătoare pe atât de bun gust. Am întâlnit mulţi asemenea oameni printre aceşti boieri.

fel ca şi braţele, se mişcă în acelaşi timp din spate în faţă şi din faţă în spate. Ochii rămân încremeniţi şi ficşi, iar capul întors spre dreapta.

Carra spune destul de glumeţ în lucrarea sa despre Moldova : „Mărturisesc că, de când am văzut cum dansează moldovenii, am oscilat multă vreme dacă să cred că ei i-au învăţat pe urşi să danseze sau dacă nu cumva urşii au dat lecţii de dans moldovenilor".

Muzica este la fel de monotonă ca şi dansul. Ţiganii *(Tziganes)* sunt cei chemaţi să le încânte urechile ; vioara şi ghitara germană, naiul *[la flûte de Pan]* cu opt tuburi, în care se suflă mişcându-l neîncetat sub buze, sunt instrumentele muzicale din ţară.

Meseria de lăutar şi cea de actor sunt dezonorante în Moldova şi nimic nu poate reda uimirea locuitorilor acestei ţări când au văzut pe ofiţerii ruşi dând concerte şi jucând ei înşişi o tragedie.

Cu toate acestea, moldovenii au şi un alt dans din Constantinopol, care se numeşte greaca *(la Grecque)*. Acesta este fermecător ; este acela al vechilor greci. Crezi că-i vezi dansând pe Alcibiade şi Aspazia. Este întru totul asemănător descrierii pe care ne-a lăsat-o abatele Barthelemi despre dansul atenienilor — în nemuritoarea sa lucrare despre călătoriile tânărului Anacharsis — precum şi basoreliefurilor de pe vechile monumente. Începe cu încetineală şi sfârşeşte cu asemenea vioiciune că ai crede că strechea i-a înţepat pe toţi dansatorii. Dansul este condus de un singur bărbat, iar toate femeile, unite prin năframe ţinute din mână în mână, îl urmează pe cavaler. Nu găsesc comparaţie mai bună a acestui dans decât cu ceea ce în Franţa se numeşte împletiţii *(les Tricotés)*, exceptând că bărbatul dansează mereu, iar femeile îl urmează.

. . . . .

Cele două provincii Ţara Românească şi Moldova numără 1 700 000 locuitori. Consider acest număr exagerat şi nu pot să-l determin cu precizie. Se socoteşte că ultimele două războaie le-au redus populaţia cu 200 000 persoane. De altminteri, ea nu este suficientă pentru întinderea ţării, astfel că mult teren nu este cultivat [9].

Moldovenii şi muntenii sunt înalţi şi puternici, dar foarte măslinii, poporul de jos este prea adesea abrutizat de tirania şi ultragierea pe cât de atroce pe atât de ingenioasă ale şefilor săi şi mai ales ale căpitanilor de ţinut, numiţi ispravnici *(Isprawniks)* ca şi în Rusia, a căror tiranie apasă în modul cel mai direct asupra sa, depăşind orice închipuire. Ţăranul muntean, mândru de pretenţia de a fi urmaş al romanilor, este mai îndrăzneţ decât moldoveanul, dispune de inteligenţă naturală şi ar fi activ, dacă nu i-ar fi teamă că în felul acesta ar dobândi o bunăstare care i-ar fi imediat răpită.

Limba, dulce şi monotonă, ţine în parte de latină, mai cu seamă în Ţara Românească ; moldovenii au multe cuvinte italiene. Limba lor este

[9] Populaţia s-a mărit după război ; revoluţia lui Ipsilanti a diminuat-o însă din nou. (Notă 1824).

în general bogată şi s-ar preta la muzică ; ei însă nu au perfecţionat încă intonaţiile şi nu le-au supus combinaţiilor muzicale, care, în limba italiană, aranjate de unii precum Paesiello, Sarti, ⟨Guglielmi⟩ etc., merg la inimă şi încântă urechea. O suită de tonuri acre şi discordanţe fără legături, iată cântecul moldovenilor. Zece pisici dintr-un pod exprimându-şi iubirile şi geloziile sunt mai plăcute auzului decât cei dintâi cântăreţi din Iaşi.

Îmbrăcămintea ţăranilor constă :

1 — Dintr-un suman de stofă cenuşie, cu mâneci lungi, fără copci, fără agrafe, fără guler şi închis cu o cingătoare ;

2 — Din pantaloni din aceeaşi stofă ;

3 — Din ciubote ruseşti sau opinci cu nojiţe asemănătoare cu ale locuitorilor din Pirinei ;

4 — Şi, în sfârşit, din căciuli rotunde şi înalte, ca cele ale husarilor *(Hussards)*, dar fără pene, fără coadă sau manşetă ; sunt raşi pe cap, dar îşi păstrează barba.

O fustă foarte scurtă, o cămaşă şi o cătrinţă largă alcătuiesc îmbrăcămintea femeilor din popor, mai plăcute în general prin ţinută decât la fizionomie. Toate sunt înalte şi zvelte, dar măslinii şi ofilite timpuriu.

Femeile se deosebesc de fete printr-un voal alb. Şi unele şi altele au părul negru şi lins ca în Caraibe ; îl împletesc în cosiţe. O femeie blondă este aici o raritate.

Satele nu sunt decât cătune izolate, compuse din case dispuse pe un singur şir de-a lungul unei străzi foarte întinse. Aceste case, înconjurate de grădini, sunt toate uniforme ; au şase sau şapte picioare în lungime, lăţime şi înălţime. Sunt construite din vălătuci cenuşii (puţin pământ înmuiat), amestecaţi cu chirpici şi apă de var. Acoperişul din paie depăşeşte cu mult peretele şi este susţinut de căpriori din lemn. Acesta formează în jurul casei un cerdac acoperit, unde se aşază o bancă. Casele nu au decât o fereastră mică, iar pentru ca lumina să pătrundă în cameră trebuie să străbată băşici groase, ce servesc drept geamuri. Înăuntru, o sobă foarte mare, ridicată pe două cuptoraşe, ocupă jumătate din cameră. Îndărătul acestei sobe, deasupra şi chiar înăuntru, când nu se face focul, ţăranul moldovean şi cel muntean, cu toată familia, oricât de numeroasă ar fi, se culcă acolo, fără pat şi chiar fără rogojini, după munca zilei şi o masă modestă compusă din lapte, smântână şi porumb *(blé de Turquie)* prăjit sau copt.

Descrierea acestor case se potriveşte şi acelora din Ungaria, din Banat şi dintr-o mare parte a Poloniei şi a Ucrainei.

Bisericile, mai murdare şi mai puţin împodobite decât grajdurile din Anglia, sunt de obicei construite din scânduri şi au o mică clopotniţă în formă de sferă, cu o cruce deasupra.

Oraşele, la fel ca în Polonia, sunt o adunătură nemăsurată şi dezagreabilă de case întinse, prost construite, sau de colibe de ţărani ori de evrei. Unele, cu excepţia a două-trei, sunt rareori aliniate, iar podeaua lor — când există — este din scânduri, din care jumătate putrede sau

prost îmbinate, astfel că se afundă sub picioare. Vara praful este insuportabil ; iarna te îneci în noroi.

Casele boierilor, numite palate, sunt clădite din piatră, în formă de cruce, fiind spațioase. Cel al domnului *(Prince)* din Iași este imens, dar puțin împodobit.

Poporul moldovean și muntean, asupra căruia furia turcilor cade arareori, dar pe care aproape că nu-i vede niciodată, îi preferă rușilor și mai ales ofițerilor acestei națiuni, de care au avut deseori motive să se plângă în acest război și în cele precedente. Am fost capabil să judec excesele pe care și le permiteau mult prea des ofițerii noștri în Moldova, și, dacă nu aș fi fost martor, aș fi putut să le judec și după groaza ce se citește pe fața țăranului moldovean de îndată ce vede intrând în casă o uniformă rusească. Devine năucit, nu se mai poate scoate de la el nici un cuvânt, nu mai face nici o mișcare. Degeaba ceri, rogi, oferi bani pentru vreun serviciu oarecare, moldoveanul nu consimte nimic și rămâne stană de piatră, lipit de sobă. Atunci nu mai ai nimic de făcut decât să-ți iei ce ai nevoie — așa cum se și procedează de obicei și apoi să lași banii —, ceea ce nu se face întotdeauna [10].

Moldovenii nu au hambare, iar proviziile le strâng în beciuri săpate aproape la fiecare casă, a căror gură este în formă de puț. Aceste beciuri

---

[10] Iată un exemplu dintre o mie pentru cruzimea rușilor : În toamna anului 1788, pe când contele Romanțov *(Romanzow)* se încartiruise pentru iarnă în Moldova, iar prințul Potemkin se distra de șase luni de zile în fața Oceakovului, fără să-l poată cuceri, un corp de tătari înaintând către Tighina, *(Bender)*, mareșalul Romanțov a trimis pe generalul Kamensky cu un mic corp de trei sau patru mii de oameni pentru a respinge pe acești tătari, care se aflau atunci la Fălciu *(Falscy)* și la Gangura *(Gaungoura)* la 30 de verste de Tighina *(Bender)* și la aceeași distanță de Chișinău *(Kischenew)*.
O furtună înspăimântătoare, o ninsoare abundentă pentru acel anotimp și un îngheț de 10 grade l-au surprins pe Kamensky în marșul său. Și-a pierdut un sfert din soldați, care au înghețat sau au fost acoperiți de zăpadă. Ajuns în cele din urmă la Fălciu, i-a luat prin surprindere pe tătari, trecându-i prin ascuțișul sabiei. Dar întâmplările potrivnice prin care trecuse, pierderea unei mari mulțimi de oameni și teama ce i-o inspira mareșalul Romanțov l-au făcut furios. Sosit la Gangura, un evreu i s-a părut suspect, a cerut să fie dezbrăcat, l-a udat cu apă pe corp și a pus să fie legat gol în curtea casei sale, unde curând a murit înghețat... — El interoghează trei tătari luați prizonieri despre forța și planurile căpeteniilor lor — întrebare absurdă ! Un simplu soldat poate oare să știe ce era întrebat ? Unul din acei tătari răspunse într-adevăr : „Nu sunt decât un soldat ; căpeteniile mele nu-mi dau socoteală de ce intenții au". Acest răspuns nobil și mândru merita o laudă sau chiar o recompensă. El îi hărtănește pe cei trei tătari cu lovituri de bici. Doi mor în timpul acestei torturi. O vacă ce nu avea hrană mugea în curte ; a ordonat să i se taie capul. Noaptea, un copil îl deranjează cu piânsetele sale. El spune cu o bucurie barbară : „Mâine n-o să mă mai deranjeze". Iar a doua zi dă foc satului și alungă pe câmpul acoperit cu zăpadă pe toți locuitorii săi, care pier toți curând de frig și foame. În sfârșit, Kamensky încununează atâta cruzime cu o infamie : adună pe cât e posibil toate vitele ce scăpaseră din furtună și le trimite în Rusia pe moșiile sale. Împărăteasa Ecaterina, aflând despre toate aceste grozăvii, s-a mulțumit doar să-l recheme pe Kamensky din armată, dar totuși, patru ani mai târziu, l-a trimis înapoi.

le dau astfel posibilitatea să ascundă unele lucruri de cotrobăirile soldaţilor. Pentru călători, mai ales în timpul nopţii, se ivesc unele pericole ; dar, atunci când nu prilejuiesc accidente supărătoare, cauzează căderi hazlii. Nimic mai obişnuit decât să vezi un ofiţer, ieşind din casa unde este încartiruit, cum cade într-un astfel de puţ şi nu mai poate ieşi decât cu ajutorul unei scări din funie.

Acea rasă nomadă de cerşetori şi hoţi, cunoscută în Franţa sub numele atât de impropriu de boemieni *(Bohémiens)*, iar peste tot altundeva sub cel de ţigani *(Tziganes)*, infestează Moldova şi Ţara Românească mai mult decât restul Europei. Mulţi dintre ei sunt robi la boieri ; nu se ştie cum au ajuns în această stare ; alţii sunt lăutari, negustori, samsari ; pot fi întâlniţi mereu şi peste tot, ca şi evreii, care au aceleaşi meserii şi ale căror costume şi obiceiuri sunt asemănătoare cu ale evreilor din Polonia. Luna aprilie, atunci când ţiganii vin cu toţii la Iaşi la Bucureşti să aducă domnilor tributurile impuse, este luna orgiilor şi a furturilor.

Câinii moldovenilor şi muntenilor, de rasa celor pe care-i au păstorii din Franţa şi Brabant, sunt cei mai răi şi mai periculoşi din Europa. Fiecare ţăran are trei sau patru. Sunt adevăraţi cerberi care nu lasă pe nimeni să se apropie de casa stăpânilor. Când călătoreşti prin cele două provincii este prudent, prin sate, să nu-ţi părăseşti trăsura sau calul ; fără această precauţie, există riscul de a fi sfâşiat de aceste animale înverşunate pe care nimic nu-i îndepărtează nici înspăimântă.

Soarta, aşezând Moldova şi Ţara Românească între ruşi şi turci, a plasat astfel teatrul războiului neîntrerupt între aceste două puteri : le-a lăsat pradă jafurilor şi incendiilor şi este cu atât mai îngozitor că soarta a uneltit astfel împotriva acestor două provincii, cu cât natura le dăruise totul : climă plăcută, câmpii roditoare, munţi folositori, râuri multe şi navigabile, păşuni excelente, vânat din belşug, în sfârşit, tot ce poate contribui la bogăţia şi atractivitatea unui ţinut a fost dăruit din belşug Moldovei şi încă şi mai mult Ţării Româneşti. Sunt întinderi întregi de copaci fructiferi şi un mare număr de păduri de stejari de esenţă foarte tare şi potrivită pentru construcţia corăbiilor. Vânat este din belşug. Păşunile fiind foarte bogate, vitele sunt mari şi frumoase, iar carnea excelentă. Aceste provincii furnizează în fiecare an o sută de mii de oi pentru întreţinerea marelui stăpân *(Grand Seigneur)* [sultanului].

Hotarele Moldovei dinspre Basarabia se resimt de pe urma acestei vecinătăţi, fiind puţin locuite şi necultivate. Pe acolo sunt multe lacuri foarte nesănătoase şi mlaştini otrăvite, care îndeobşte vara şi toamna provoacă friguri în Moldova. Tot acolo bate şi un vânt neplăcut şi sufo-

---

Toate aceste amănunte mi-au fost în întregime confirmate încă de atunci de către locotenentul general Ivanov, comandantul diviziei a 19-a ; în 1788 era locotenent şi ataşat la cartierul general al lui Kamensky. El a fost martorul tuturor acestor infamii, de care vorbea cutremurându-se.

Trebuie să adaug că, în timpul războiului, din 1806, soldaţii ruşi s-au arătat cu mult mai disciplinaţi, iar ofiţerii mai puţin cruzi. Ţăranii moldoveni nu s-au mai temut de ei, astfel că atât armata, cât şi ţara nu au avut decât de câştigat.

cant, care te face să transpiri şi îţi taie respiraţia ; este la fel ca siroco din Neapole sau ca vântul marin din provinciile meridionale ale Franţei.

În Moldova şi Ţara Românească există o mulţime de vite şi cai ; în general însă caii sunt mici şi slabi. Aceasta din cauză că :

1 — Li se acordă puţină îngrijire ;

2 — Sunt utilizaţi prea timpuriu pentru munci foarte obositoare ;

Şi 3 — În sfârşit, pentru că nu există herghelii, căci sunt toţi de aceeaşi rasă ca şi caii ungureşti, tătărăşti şi căzăceşti, a căror vigoare şi blândeţe sunt incredibile. Există totuşi unii excelenţi în Moldova, dar în număr mic, şi ei sunt renumiţi îndeosebi pentru viteză şi rezistenţă. În ţinuturile învecinate cu Ţara Românească şi Tatarla *(Tartarie)* se găsesc cai sălbatici mai mici decât cei domestici, dar mai iuţi, care pot fi totuşi îmblânziţi şi dresaţi cu uşurinţă.

Moldova şi Ţara Românească produc o cantitate deosebit de mare de vinuri. Aceste vinuri, aproape toate albe, trase înainte de a fi fermentate, sunt fade şi atât de slabe, încât pot fi băute ca limonada. Sunt chiar foarte răcoritoare. Când sunt preparate ca acelea din Franţa şi Spania, devin excelente.

Se poate lesne închipui ce ar putea fi Moldova şi Ţara Românească dacă ar fi supuse unui domnitor puternic sau dacă ar fi locuite de o populaţie activă şi întreprinzătoare : ar fi paradisul Europei. Dar starea îngrozitoare a acestor ţinuturi năpăstuite, distruse de războaie, jefuite de învingători, jefuite de învinşi, supuse unui regim care înăbuşă orice energie şi orice ideea de acţiune şi de progres spre mai bine, călcate în picioare de domni care nu caută decât să-şi îmbogăţească familiile şi a căror educaţie şi autoritate limitată şi precară, nu presupun, nici nu permit vreo afirmare a inteligenţei sau a talentelor ; datorită stării acestor ţării, după cum spuneam, sprijinul impus de necesităţile cele mai stringente ale vieţii, suficiente pentru ambiţia ori poate pentru ignoranţa locuitorilor, ar pretinde secole de pace şi de muncă, pentru ca natura să poată fi secondată de artă, iar ambele să ofere rezultatele ce sunt admirate în Franţa, Anglia şi în ţările favorizate de avantajele unei bune guvernări şi de hazardul fericit al unei lungi perioade de linişte.

Rusia şi Austria au dorit de multă vreme să facă din Dunăre frontieră pentru statele lor : Ţara Românească este obiectul dorinţelor împăratului Germaniei şi Moldova face obiectul dorinţei suveranului Rusiei. Dar împăratul pare totuşi că a amânat pentru multă vreme realizarea acestui proiect, iar Rusiei i-a scăpat din mâini Moldova deja de trei sau patru ori. Ar fi poate mai avantajos pentru aceste două puteri — dacă ar reuşi să-i respingă pe turci de cealaltă parte a Dunării — să lase Moldova şi Ţara Românească să aibă proprii lor domni şi să-şi facă din acestea o barieră, decât să creeze o sursă de discordie devenind vecine.

Stăpânirea acestor două provincii a incitat şi dorinţele lui Potemkin. Mă îndoiesc însă că Viena ar fi consimţit să lase să se formeze această nouă putere şi că succesul Ecaterinei a II-a nu ar fi nimicit-o.

. . . . .

Majoritatea fortăreţelor turceşti nu sunt comparabile cu fortăreţele regulate de ordinul al patrulea. Mai sunt unele care au încă turnurile şi turnuleţele din secolul al XIV-lea ; iar când războiul sau timpul distrug aceste turnuri, turcii le construiesc din nou exact aşa cum erau înainte.

În jurul unei fortăreţe, care nu este de obicei decât un castel cu patru laturi, se află o periferie înconjurată de metereze precare, care adesea nu necesită vreo apropiere şi care ar putea oricând fi lesne cucerite cu forţa, dacă turcii dindărătul meterezelor nu ar fi atât de periculoşi de atacat.

Mai jos decât Belgradul este Semendria, iar într-o insulă a Dunării, vizavi de frontiera cu Banatul şi Ţara Românească, este Orşova *(Orsova)*. În interior şi aproape de frontiera dintre Bulgaria şi Serbia este oraşul Niş *(Nissa)*, unde austriecii au pătruns în 1733.

Serbia este tot atât de muntoasă şi prezintă tot atât de multe dificultăţi trupelor ca şi Croaţia. Dunărea este deja foarte largă în această parte, dar aproape de Orşova *(Orsowa)*, strânsă între munţii, devine mai îngustă ; viteza şi adâncimea sa cresc în raport cu scăderea în lăţime.

Malurile sunt pline de mlaştini şi stuf şi în general sunt nesănătoase. Am vorbit deja despre bolile îngrozitoare care bântuie aici vara.

Am vorbit şi despre vigoarea şi vitejia locuitorilor săi ; bosniacii, sârbii, rascii, arnăuţii (vechii macedonieni) şi câţiva valahi turci *(Valaques Turcs)* sau creştini sunt duşmani pe cât de îndrăzneţi pe atât de periculoşi ; nu ne vom mira de curajul lor, când vom spune că meseria lor obişnuită este cea de hoţi la drumul mare ; o exercită primăvara şi vara pe drumul Constantinopolului şi de-a lungul Mării Adriatice. Singurul mod de a călători în siguranţă în acest ţinut este de a cumpăra protecţia uneia din aceste bande de hoţi şi de-a o face să te însoţească. Iarna se duc să-şi depună la familii rodul muncilor din timpul verii.

Se vede că Sava şi Dunărea despart în general cele două imperii. Această graniţă este naturală, dar dezavantajează casa de Austria, care, în cazul unui război ofensiv, aşa cum trebuie purtat totdeauna împotriva turcilor, are de trecut râuri mari şi de cucerit douăzeci de fortăreţe. Celebrul prinţ Eugen [de Savoia] simţise perfect aceasta ; după strălucitul război din 1716 şi victoriile miraculoase de la Zenta, Petervaradin şi Belgrad, el a făcut ca Austriei să-i fie cedate, prin pacea de la Passarovitz din 1718, cele două maluri ale Dunării şi un teren mai mult sau mai puţin întins de-a lungul acestui fluviu până la Timok, aproape de Vidin *(Widin)*. Prin această frontieră, Novi Ubiţa, Gradiska, Şabaţ, Belgrad, Semendria, Orşova *(Novi d'Oubitza, Gradiska, Sabatsch, Belgrade, Semendrie, Orsova)* şi toate fortăreţele care le separă aparţineau Austriei, care nu mai întâlnea astfel nici un obstacol în calea pătrunderii în interiorul provinciilor turceşti. Dar după ruşinosul război din 1738, austriecii au făcut şi mai rău pacea decât făcuseră războiul şi au pierdut o mare parte din avantajele pe care prinţul Eugen le obţinuse în 1718. Graniţa a fost fixată aşa cum este astăzi.

Graniţa Ţării Româneşti, care o separă de Transilvania şi de Banat, este marcată de un lanţ de munţi inaccesibili şi de Dunăre. Acest fluviu imens, rapid, periculos, străjuit de fortăreţe sau cel puţin de oraşe întărite care le preiau numele, este greu de traversat şi stânjenitor în caz de retragere, cu atât mai mult cu cât ţinutul este muntos, iar drumurile puţin amenajate. Această frontieră, din motivele amintite, este favorabilă turcilor. Cu toate acestea, distanţa de la Belgrad la Constantinopol şi drumurile proaste din România, Bulgaria şi Serbia, îi fac să întâmpine mari neajunsuri pentru mărşăluire şi întreţinerea armatelor, în timp ce austriecii dispun, datorită Dunării, de un mijloc sigur şi prompt pentru transportarea spre teatrul de luptă a celor mai numeroase arsenale, dar întinderea liniilor de apărare îi obligă să-şi divizeze trupele, dacă vor să-şi păstreze toate trecătorile şi să nu le fie forţate din nici-o parte".

*

. . . .

„Am sosit la Bucureşti *(Bucarest)* la 24 iulie (5 august) [1809]. Nu-mi erau necunoscute nici neplăcerile, nici pericolele ce mă pândeau şi mă ameninţau, dar eram foarte hotărât să nu mă las copleşit de nici o teamă, să nu mă abat de la scopul ce mi-l propusesem, şi am reuşit, fără să renunţ măcar o dată la principiile mele şi realizând proiectele pe care le făurisem pentru binele serviciului cu fermitate şi fără nici o consideraţie particulară. Dar am fost nevoit la început să uzez de multă prudenţă şi chiar de prefăcătorie. Pentru a scuti pe cititorii mei de a ma căuta în toate jurnalele campaniilor mele împotriva turcilor amănuntele despre Ţara Românească *(Valachie)*, despre locuitorii şi despre administraţia sa, am găsit de cuviinţă să repet în parte ceea ce spusesem deja şi să preced povestirea evenimentelor campaniei de cele ce au avut loc înainte de sosirea mea şi de tabloul diferitelor intrigi, al căror teatru fusese şi mai era încă Bucureştiul în momentul când am venit la comanda sa.

Campania mea din Ţara Românească a fost cu siguranţă una din cele mai extraordinare, mai interesante şi mai fericite din acest război si nu trebuie să neglijez nimic în descrierea pericolelor înfruntate şi a obstacolelor pe care am avut fericirea să le pot învinge, fie chiar cu riscul de a-mi plictisi cititorii cu anumite repetiţii.

Când am vorbit, în general, despre guvernarea celor două provincii, despre moravurile şi obiceiurile locuitorilor, nu mi se poate reproşa că le-am înfrumuseţat sau că am împins prea departe indulgenţa, şi trebuie să mai repet o dată aici că, în comparaţie cu Ţara Românească, guvernarea din Moldova este un model de ordine şi respectare a regulamentelor.

Nici o descriere nu se poate apropia de adevăr când este vorba despre slujbaşii din Ţara Românească. Excesul lor de imoralitate, de ticăloşie

şie chiar — căci acesta-i cuvântul —, este pe cât de trist, pe atât de dezgustător pentru umanitate.

Mai influenţaţi de către grecii din Fanar, dintre care un număr mare este stabilit chiar în Bucureşti, mulţi dintre boierii *(Boyards)* munteni moştenesc de la ei josnicia, lăcomia, cruzimea şi devotamentul faţă de turci.

Cuvintele ordine, dreptate, cinste, onoare, sunt adesea uitate în Ţara Românească. Aici orice slujbă se cumpără, adică se plăteşte dreptul de a comite nepedepsit orice crimă. Fiecare slujbă îmbogăţeşte în scurt timp pe cel care a obţinut-o, şi, la capătul unui an, el trebuie să o părăsească şi să o cedeze altcuiva — încă unul din abuzurile acestei stăpâniri monstruoase ca un individ să nu rămână vreodată mai mult de un an într-o slujbă oarecare ; atunci el vine la Bucureşti pentru a se deda unui lux pe cât de deşănţat pe atât de prost gust, îşi iroseşte iute rodul jafurilor făcute şi, după doi ani de inactivitate, mai cumpără o slujbă şi se îmbogăţeşte din nou, ca să se reîntoarcă în capitală să-şi etaleze acelaşi lux. Iată cercul vicios al vieţii boierilor din Ţara Românească.

Jafurile, furturile, cruzimile slujbaşilor munteni *(valaques)* nu sunt nici secrete, nici măcar camuflate de vreun pretext oarecare : influenţa banilor în procese, acapararea grânelor nu sunt decât mijloace mărunte mereu folosite, dar cu totul secundare. Există altele mai productive şi niciodată neglijate.

Ţara este împărţită în judeţe *(districts)*, iar fiecare judeţ este condus de un administrator, numit, ca şi în Rusia, ispravnic *(Isprawnik)*. Aceste demnităţi comportă o taxă mai mare sau mai mică, potrivit venitului pe care pot să-l aducă boierilor, care o plătesc membrilor divanului. Aceşti ispravnici sunt despoţi în jurisdicţia lor şi nu se tem niciodată de vreo anchetă, totdeauna eludată, nici de vreo pedeapsă, evitată de venalitatea superiorilor acestora. Ei iau cu japca, fără ruşine şi chiar fără tăinuire, de la orice ţăran mobila, animalele, banii. Fiecare familie trebuie să plătească divanului o dajdie oarecare pe cap de locuitor ; ispravnicul o dublează, o măreşte de patru ori, o înzeceşte, fără să fie autorizat să facă acest lucru de vreo lege sau de vreun ordin, şi împarte această sumă cu membrii divanului. Dacă ţăranul îndrăzneşte să refuze să se supună acestor oribile biruri sau să se plângă de ele, este încarcerat; despuiat, bătut şi chinuit prin torturi alese, în care îşi dă adesea sufletul, sau printr-un rafinament de cruzime a călăilor, îşi vede soţia şi copiii torturaţi în faţa sa [11]. Despre aceste monstruozităţi am vorbit deja.

Cel mai neînsemnat loc de ispravnic furnizează un venit de la 7 000 la 8 000 ducaţi pe an.

Şeful poliţiei din Bucureşti se numeşte aga. Este uneori protectorul hoţilor, tăinuitor de furturi, iar aceste cinstite funcţii îi aduc de la 15 000 până la 20 000 ducaţi pe an.

---

[11] Aceasta se întâmplă zilnic. Multora dintre cititorii mei le va fi poate greu să dea crezare atâtor atrocităţi ; dacă ar cunoaşte însă moravurile asiatice şi pe cele ale boierilor, nu s-ar mai mira.

Spătarul *(Spatar)* întreține o miliție de arnăuți *(Arnautes)* pentru urmărirea și arestarea hoților care bântuie pe drumuri și prin păduri : dar chiar arnăuții sunt cei care fură și ucid și-și împart adesea veniturile cu spătarul. În anii buni profiturile sale sunt estimate până la 15 000 ducați.

Judecătorii sau logofeții *(Logofètes)*, atât pentru civili cât și pentru criminali, provoacă procesele sau înscenează crime oamenilor înstăriți pentru a-i jefui.

În sfârșit, divanul, compus dintr-un mare vistiernic *(Vestiar)* — trezorier —, care este primul în rang, și din trei sau patru sfetnici, primește în mod deschis o retribuție de la fiecare slujbaș, astfel încât trezorierul își alcătuiește un mic venit între 30 000 și 40 000 ducați. E limpede că această demnitate este foarte căutată.

Ocupând cele două provincii, curtea noastră a comis o eroare de neiertat, care a avut rezultate funeste ; greșeala a fost de a le menține privilegiile, de a le lăsa dezastruoasa lor administrație și de a nu constitui — precum făcuseră austriecii în 1788 — un guvern provizoriu ; desigur, nu pretind să apăr în exclusivitate moralitatea tuturor administratorilor folosiți de noi ; există multe abuzuri și în Rusia și jefuiri de amploare ; dar orice ar fi putut face administratorii ruși, tot nu s-ar fi apropiat de ceea ce, printr-o neglijență condamnabilă, au fost lăsați să facă boierii.

În vremea guvernării unora dintre domni *(Princes)*, aceste abuzuri au fost totuși mai limitate și uneori mai reprimate decât au fost pe vremea stăpânirii celor două provincii de către ruși. Domnii dețineau dreptul de viață și de moarte și, având mare interes să nu permită ruinarea țării și nici emigrarea locuitorilor săi, tot mai frecventă în Transilvania și Bulgaria, când excesul de oprimare îi determina să recurgă la aceasta, stăvileau uneori ultragierile slujbașilor și chiar îi înlăturau pe unii dintre ei ; dar cu rușii, a căror guvernare este totdeauna prea îndelungată, boierii nu au mai cunoscut limite și, găsind din nefericire, printre persoanele din anturajul generalilor și chiar printre unii generali, protecții ce puteau fi cumpărate sau efectul unei orbiri de neiertat, și-au exteriorizat cu nerușinare și nepedepsiți toată imoralitatea și depravarea caracterului lor.

Veți găsi că sunt foarte sever față de acești boieri : sunt drept și spun adevărul. Trebuie totuși să mai zic că reproșurile pe care le fac în cunoștință de cauză moralității lor nu pot fi imputate tuturor, fără excepție ; o fac și trebuie să o fac. Am cunoscut printre ei oameni demni de toată stima, foarte delicați, foarte cinstiți, în număr redus, este drept, dar suficient totuși pentru a salva Ninive. De altminteri, voi acuza mai curând stăpânirea venală, opresivă și barbară, sub care gem cele două provincii Moldova și Țara Românească, de imoralitatea locuitorilor acestora, decât propriile lor defecte. Boierii sunt poate mai curând de plâns decât de condamnat. Sub o altă stăpânire decât despotismul deșănțat și atroce al turcilor, ar fi foarte diferiți de ceea ce sunt. În general, sunt inteligenți, au aptitudini pentru afaceri ; sunt buni, blânzi, prea timizi chiar, ceea ce se explică tot prin groaza de sabia turcului, pe care o simt

mereu deasupra capului. Cu alte exemplu decât cele pe care le au neîncetat în fața ochilor, cu mai multă instruire și civilizație, ar putea fi curând la fel ca celelalte națiuni și poate mai bune decât multe din ele; dar, atâta vreme cât vor fi ținute în sclavie de o națiune de monștri ignoranți și fanatici, vor rămâne mereu ceea ce sunt [12].

S-a văzut că erau mai multe partide la București : fiecare boier era dușman pentru toți ceilalți ; de îndată ce unul din ei obținea vreo slujbă, toți ceilalți se dezlănțuiau împotriva sa ; nu mai exista între ei nici o legătură de rudenie, nici de prietenie ; acest din urmă sentiment poate oare să existe în inimi pervertite ?

Am făcut deja cunoscut că partidul rus era cel mai slab sau, mai curând, aproape nul : se compunea din boierii cei mai puțin lacomi și cei mai puțin depravați și care, cel puțin, nu împingeau aviditatea până la cruzimea imposibilă.

S-a văzut că în fruntea acestui partid era Varlam *(Varlamme)*, care slujise în trupele rusești în războiul din 1769 ; era devotat rușilor. De altfel, propriile interese îl obligau la aceasta, căci fusese copleșit de încrederea prințului Ipsilanti *(Ypsilanti)*, pregătise tacit și în pofida tuturor pericolelor cărora se expunea depozite de alimente pentru ruși, chiar atunci când turcii se găseau la București, fiindcă fusese la curent cu secretul invaziei noastre, astfel că nu se putea aștepta la nici o iertare din partea turcilor, căci el știa foarte bine că răzbunarea le era pe cât de înfricoșătoare pe atât de neîndurătoare.

Cele dintâi familii din Țara Românească, Ghica, Grădișteanu, Brâncoveanu și boierul Nenciulescu *(les Ghika, les Gradistan, les Brankovan, et le bouyard Nentchoulesk)* se alăturară lui Varlam datorită similitudinii de interese și opinii, dar tot acest partid nu se compunea decât din 10 sau 12 indivizi de primă clasă ; toți ceilalți, greci sau români, erau devotați sau vânduți turcilor și boierului Filipescu *(Philippesco)*, principalul lor agent.

Se va vedea că acest Constantin Filipescu, provenit dintr-una din cele mai vechi familii ale țării, om de 50 de ani, spiritual, activ, îndrăzneț, pe care l-am descris drept cel mai nerușinat scelerat din toată Țara Românească, merita cu adevărat tot ce am spus despre el. Aliat cu un alt scelerat, prințul Alexandru Șuțu *(Soutzo)*, meritase încrederea intimă a acestuia, pregătind listele de proscriși, în care capetele lui Varlam, a Ghiculeștilor și a altor 20 de boieri erau desemnate să cadă sub sabia călăului.

---

[12] Notă adăugată în 1829 :
În 1828, când am venit din nou să comand trupele în Țara Românească, am găsit schimbări foarte însemnate în moralul boierilor și o generație nouă, din care mulți fuseseră educați în Franța și Germania, ceea ce promite încă multe fericite îmbunătățiri. Am fost copleșit de toți acești boieri fără deosebire prin dovezi de atașament și încredere și le voi păstra o eternă recunoștință. M-am atașat realmente de ei în cele zece luni de zile cât a durat șederea mea în Țara Românească. Ce a fost mai uimitor în ceea ce am încercat atunci, comparativ cu cele suferite în 1809, este faptul că tocmai aceeași familie Filipescu mi-a arătat cel mai mare devotament. Constantin murise de mulți ani, iar copiii săi mi-au dovedit că nu moșteniseră nimic din ura lui împotriva mea.

S-a văzut că, în momentul intrării noastre în București, Varlam se afla în fruntea guvernului, el cumula demnitățile de mare vistiernic — președinte al divanului — și de caimacam *(Caimacam)* sau locțiitor al prințului Ipsilanti. Desigur că rușii îi erau foarte îndatorați, ceea ce nu trebuiau s-o uite, totuși acest lucru s-a întâmplat și chiar curând".

*

În cadrul fragmentului conținând descrierea generală a Principatelor, contele de Langeron a inserat o scrisoare a prințului de Ligne — adresată din Iași, la 1 decembrie 1788, contelui de Ségur, ambasador al Franței la Sankt Petersburg, cu referiri consistente la realitățile din Moldova și Țara Românească —, însoțind-o de o notă mai amplă, a cărei reproducere ni se pare utilă, aceasta referindu-se la schimbările produse în mentalitățile societății românești la începutul secolului al XIX-lea [13].

NOTES À CARACTÈRE HISTORIQUE ET ETHNOGRAPHIQUE SUR LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES DU COMTE DE LANGERON

Résumé

Parmi les officiers étrangers qui ont laissé d'importantes notes à caractère historique et ethnographique sur les Principautés roumaines on compte aussi Louis-Alexandre Andrault, comte de Langeron (1763—1821). Émigrant de France quand a éclaté la révolution de 1789, Langeron s'est mis au service de la Rusie en parti-

[13] Notă scrisă în 1824 — În 1806, încă am mai găsit pe multe din aceste doamne îmbrăcate în costume orientale, casele fără mobilă, iar soții foarte geloși. Dar revoluția care a avut loc atunci la Iași, apoi la București și în provincii, a fost pe cât de rapidă, pe atât de completă: la sfârșitul anului, toate doamnele din Moldova și Țara Românească au adoptat costumul european. Din toate părțile au năpădit în ambele capitale negustori de mode, croitorese, croitori, iar prăvăliile din Viena și Paris s-au descotorosit de toate vechiturile, care păreau foarte noi la Iași, fiind toate scump plătite. Curând toate casele au fost garnisite cu mobile puțin demodate aduse de la Viena cu mari cheltuieli. Trăsurile care semănau odinioară cu vechile „Birouches" de la Viena, de un gust foarte antic, au fost înlocuite cu calești și trăsuri elegante. Casele au fost populate cu servitori străini, cu bucătari francezi și nu s-a mai vorbit decât franceza în saloane și budoare. Doamnele moldovene au aflat că în țările civilizate o femeie de bon ton trebuia să aibă un amant, de aceea și-au procurat câte doi, ca să fie mai la modă. Petru I nu a schimbat mai repede fața imperiului său decât s-a reușit prin sosirea noastră să se schimbe fața Moldovei. Câțiva tineri au adoptat și fracul; bătrânii și localnicii au rămas însă cu bărbi și cu caftanele lor lungi asemenea unor haine de interior.
Dansul a suferit, de asemenea, o revoluție. Dansurile naționale au fost proscrise sau cel puțin disprețuite. S-au învățat poloneze, anglaises, valsuri, dansuri franțuzești, iar aceste doamne, având aptitudini deosebite pentru tot ce doresc să învețe, au reușit într-un an să danseze de minune; când am ajuns în Moldova nu știau nici să meargă.

cipant, entre autres, à trois guerres russo-turques. À cette époque là, dans les années 1790—1791, 1806—1812 et 1828—1829, il s'est trouvé au milieu du théâtre d'opérations de Moldavie et de Valachie, ayant ainsi l'occasion de connaître par lui même, en détail, la vie et les mentalités des gens du pays. Ses notes comprennent ses impressions recueillies seulement des deux premières guerres mentionnées ci-dessus. On les garde dans les archives du Ministère des Affaires Etrangères de Paris, étant mises en valeur partiellement d'abord en Russie et ensuite en Roumanie, grâce aux efforts d'Alexandre Odobescu, qui a publié en 1889 d'amples fragments dans la collection Hurmuzaki.

Dans la première partie des mémoires il y a sur une description des Principautés qui offrent des données sur leur position géographique, le réseau hydrographique et urbain, suive d'une incursion à caractère historique et des considérations sur le costume, la musique, les us et costumes des nobles et des paysans, la topographie des villages et des villes, la construction des logements, etc.

Avançant au fil de l'exposition jusqu aux réalités contemporaines, Langeron s'arrête plus longuement sur le régime phanariote dans les Principautés, dont il fait un r quisitoire d'une dureté particulière. Dans l'esprit de certaines idées souvent colportées à l'époque des Lumières, influencées par la pensée des encyclopédistes, le m-morialiste se montre compréhensif vis-à-vis des grosses difficultés auquelles les Principautés, devaient faire face dans tous les secteurs d'activité. On déplores les atrocités commises par les troupes russes à l'égard de la population pendant leurs campagnes militaires. La solution suggérée pour normaliser la situation et pour accéder au progrès est d'accorder l'indépendance aux deux Principautés et la nécessité d'instituter des gouvernements autochtones et autoritaires, mais qui soient dépourvus d'abus.

Revenu, vers la viellesse, dans les Principautes, à l'occasion de la guerre de 1828—1829 — qu'il n'a pas eu le temps d'évoquer dans ses mémoires — le comte de Langeron allait constater que la laps de temps écoulé après son séjour précédent avait amené un considérable processus de remouvellement de la société roumaine, de sorte qu'il recontrait une génération instruite dans les pays de l'Occident, débarrassée de pas mal de vieux préjugés et coutumes de facture orientale.

La seconde partie de la présente étude reproduit en version roumaine deux fragments des mémoires du comte de Langeron qui éclairent des aspects généraux sur les Principautés roumaines de grand intérêt autant pour les historiens que pour les ethnographes, et notamment pour tous ceux qui s'adonnent au déchiffrement des mentalités pendant les gouvernements phanariotes.

BUCOVINA ŞI SPAŢIUL DEMOGRAFIC ROMÂNESC. STUDIU DEMOPOLITIC ŞI STATISTIC (1775—1940)

(I)

EMIL IOAN EMANDI, LOUIS ROMAN

Motto

Istoria este un alt cuvânt pentru tragedie precum viaţa pentru zădărnicie...

Emil Cioran

Prin natura obiectului ei de cercetare, geopolitica ar trebui în noile condiţii politice, social-economice şi geografice (avem în vedere schimbările care s-au produs în morfopolitica U.R.S.S. prin dezintegrarea sa) să fie cea mai receptivă dintre ştiinţele umaniste la programul ştiinţei. După o scurtă perioadă de „tăcere" (am numi-o perioada acumulărilor) azi, interesul crescând pentru problemele actuale de *„demopolitică"* atrag atenţie specialiştilor asupra evoluţiei demografice (sub raportul deciziilor politice) pe o perioadă mai lungă (pentru o analiză comparată mai temeinică), care să explice fenomenele demopolitice prezente şi devenirea lor în viitor, din care un rol important îl ocupă „constituţia neamului" şi „firea" acestuia (azi un termen mai des folosit este cel legat de mentalităţi). În cadrul acestor preocupări se înscriu şi cercetările efectuate la Suceava şi Iaşi, de mai mulţi ani consacrate evoluţiei demografice a Bucovinei în secolele trecute.

Istoria ţinuturilor Cernăuţi, Hotin şi Suceava, până la smulgerea lor din principatul Moldova, a aparţinut din punct de vedere juridic, geopolitic, cultural şi economic de „Ţara de Sus" a Moldovei. Istoria Bucovinei începe de la 1774 încoace şi se încheie cu reîncorporarea ei în organismul de stat al României, din toamna anului 1918. Populaţia noii provincii denumită „Bucovina", era chemată la 1 octombrie 1777 să depună jurământul de credinţă faţă de marea stăpânire habsburgică. Maria Tereza lansa un manifest către noii săi supuşi, făgăduindu-le respectarea legilor şi obiceiurilor ţării.

Dacă *„istoria fără demografie este o enigmă"*, studiile despre populaţia Bucovinei nu numai că au solicitat din plin pe mulţi cercetători, dar în acelaşi timp unele statistici — sunt pline de contradicţii, iar studiile abundă în afirmaţii geopolitice fără acoperire, care caută să justifice un teritoriu la o anumită apartenenţă etnică. Astfel

la studiile mai vechi ce privesc populaţia Bucovinei, recent au fost publicate şi alte lucrări de-sine-stătătoare ce întregesc acest cadru, demografic [1].

După anexarea Bucovinei, ea a fost trecută sub administraţia militară : la început, sub generalul Splény (1775—1778), după care a urmat generalul K. F. Enzenberg (1778—1786). Sub aspect demopolitic, această administraţie a efectuat înregistrări de populaţie (vezi anexele), la care trebuie să adăugăm cele efectuate de Rumianţev în anii 1772—1773 şi iunie 1774.

TABELUL I. Localităţile Bucovinei, 1772/1774—1857 (înregistrările oficiale [1bis].

Anul	Oraşe	Tîrguri	Sate	Cătune	Total	
					Oraşe, târguri şi sate	Oraşe, târguri, sate şi cătune
1772—1774	—	—	—	—	—	239
1774	—	—	—	—	231	—
1775		227		52	227	279
Post 2 iulie 1776 st. n.	3	277		—	280	—
martie 1777	4	2	284[a]	—	290[b]	—
1779	3	249		—	252	—
17 mai 1783	—	—	—	—	257	—
17 iulie 1785	3	2	299[b]		—	304[b]
1790	—	—	—	—	—	335
1798	3	262		—	265	—
1800	3	3	259	—	265	—
1807	3	266		—	269	—
1808	3	3	265	—	271	—
1811	—	—	—	—	276	320
1857	5	5	326	—	336	—

[a] + „viele einzelne Hütten" / multe colibe izolate.
[b] + „einzeln zerstreuten Häuser" / case risipite, izolate.
Pentru anii 1772—1775 se ia în considerare teritoriul provinciei de după 2 iulie 1776 st. n.

1 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Bucureşti, 1991 ; Adolf Armbruster, *Auf den spuren der Eigenen identität*, Bucureşti, 1991 ; Nicolae Ciachir, *Din istoria Bucovinei (1775—1944)*, Bucureşti, 1993 ; *Bătălia pentru Bucovina* (volum îngrijit de Stelian Neagoe), Timişoara, 1992 ; Dimitrie Onciul, *Din istoria Bucovinei*, Chişinău, 1992 ; Norbert Gaschler, Ekehart Lebouton, Herbert Mayer, Edgar Müler, *Vor 200 Jahren aus der Pfolz nach Galizien*, Stuttgart, 1982 ; N. Dima, *Bucovina, Romania and the Ukraine*, în The Tragic Plight of a Border Area : Bassarabia and Bucovina (edited by Maria Manoliu-Manea), California, 1983, p. 19—25 ; Idem, *Bessarabia and Bukovina the Soviet — Romanian Teritorial Dispute*, New York, 1982 ; Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774—1862), Bucureşti, 1993.

1/bis *(1772—1774)*, Calcul L. R. pe baza P. G. Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii (Po materialam perepisej 1772—1773, 1774 i 1803 gg.)*, „Ştiinţa", Chişinău, 1973, p. 32, 80 (prin suprapunerea hărţilor de aici şi coroborarea cu

De curând, au apărut — prin strădaniile lui Bolestaw Kumor — valoroase documente extrase din arhivele vieneze, dintre care unele se referă la Bucovina în primele decenii ale stăpânirii habsburgice [2]. Alăturându-le datelor cunoscute, în cele ce urmează se stabileşte numărul localităţilor regiunii, dimensiunea lor, repartiţia populaţiei pe medii (urban, rural), precum şi evoluţia populaţiei. Pentru a determina dimensiunile şi parametrii reali ai situaţiilor nord-moldoveneşti, acestea sunt adesea comparate cu cele din Ţara Românească, Principatul Moldovei şi provinciile de dincolo de munţi. La sfârşitul articolului se publică câteva anexe statistice, unele inedite, altele mai puţin cunoscute. Aşa cum se va vedea, încheierile ce se pot desprinde aruncă o nouă lumină asupra problemelor abordate şi dovedesc totala netemeinicie a aserţiunii, după care la 1774 zona ar fi fost aproape lipsită de locuitori [3], regiunea fiind aproape pus-

p. 46—47). Em. I. Emandi, C. Şerban, *Contribuţii de geografie istorică la cunoaşterea fenomenului demografic din nord-vestul Moldovei la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în „Suceava", X, 1983, p. 481—482, 505 : alte cifre, pe baza *Moldova în epoca feudalismului*, VII/1 *(Recensămintele populaţiei Moldovei din anii 1772—1773 şi 1774)*, ed. P. G. Dmitriev, „Ştiinţa", Chişinău, 1975. *1774 :* D. Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterich (1774—1785)*, Cernăuţi, 1895, p. 173—177, *1775 :* D. Werenka, *op. cit.*, p. 127—139 (recalculat de L. R.) ; D. Olinescu, *Tabela statistică a Bucovinei din anul 1775*, în „Buletin (Societatea Geografică Română)", XVI, Trim. I—II, 1895, p. 239—254 (cu un calcul final eronat) ; I. I. Nistor, *Românii şi rutenii în Bucovina. Studiu istoric şi statistic*, Bucureşti — Viena — Lipsca, 1915, p. 70—71. Alte cinci evidenţe austriece din anii 1774—1776 (Em. I. Emandi, C. Şerban, *op. cit.*, p. 505, 511—519 */Anexele 2 şi 5/* cuprind mai puţine aşezări. *1776, 1790, 1798, 1807 : ibidem*, p. 505—506. *1777 :* A. Fr. Büsching, *Erdbeschreibung*, II. Theil, Achte Auflage, Hamburg, 1788, p. 350. *1779 :* D. Werenka, *op. cit.*, p. 173—177 (Fr. J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens...* I, Wien, 1781, p. 428 : 253 de oraşe, târguri şi sate). *1783 :* Hurmuzaki, *Documente...*, VII, Bucureşti, 1876, p. 392—398, nr. 243. Pentru anii următori subzistă şi cifre mai reduse, care trebuie însă luate sub beneficiu de inventar (D. Werenka, *op. cit.*, p. 185—195 : lista celor 239 de *parohii* la 1785 ; etc.). *1785 : ibidem*, p. 196—245 (calcul L. R. ; afirmaţia */Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801... Nach einer amtlichen Denkschrift*, ed. J. Polek, Cernăuţi, 1908, p. 19/ că ar fi vorba de 299 de sate în ţinut este o eroare : sunt 299 de sate *şi cătune. 1800: Die Bukowina..., loc. cit.* ; J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise...*, Wien, 1804, p. 42. *1808 : Anexa II. 1811 : Summarium was jeder der 16 Kreisen Galiziens wie auch die Bukowina nach den politischen Conscription Revision vom Jahre 1811*, în Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Hofkanzlei, IV A. 8. Galizien — *Gubernium* din Lwów c. împ. Franz I, 11 ianuarie 1811 (publicat de B. Kumor, *Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r.*, în „Przeszłość Demograficzna Polski", Warszawa-Ponań, *10*, 1978, p. 133 ; câteva date din acest *Summarium* erau cunoscute de la F. Grafen v. Karaczay, *Beyträge zur Europäischen Länderkunde...*, Wien, (1818), p. 85—86). *1857 : Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen...*, Lemberg, 1867, p. 86.

2 B. Kumor, *op. cit.*, *10*, 1978, p. 39—134 ; *11*, 1979, p. 107—191 ; *12*, 1980, p. 117—174 ; *15*, 1984, p. 95—113 (extrasele reunite şi în volum ; cuprinde mai multe situaţii statistice, precum şi — mai ales (cum o arată titlul) — consemnaţia militară a Galiţiei la 1808, cu peste 13 000 de localităţi, printre care şi cele bucovinene).

3 Cu alt prilej se va da analiza din alte puncte de vedere a înregistrărilor populaţiei Bucovinei în anii 1787—1811 : structura socială şi după sex, durata medie de viaţă şi mortalitatea etc. *Alma Mater Francisca-Josephina*. Herausgegeben von Rudolf Wagner, München, 1975.

tie, cu o populație primitivă, târgurile și satele se aflau într-o stare redusă de dezvoltare etc. După alte studii [4], Bucovina era locuită de o populație majoritară „reprezentată de ucraineni", după care urmau moldovenii, românii, evreii și țiganii.

1 NUMĂRUL AȘEZĂRILOR

El este exprimat în *Tabelul 1* numai cu referire la teritoriul de după 1776 al provinciei. În toamna anului 1773 și în 1775, pajurile imperiale fuseseră așezate mai la sud [4 bis] dar convenția austro-otomană de la Palamutka/Balamutca (2 iulie 1776 st. n.) a înapoiat Moldovei o zonă [5], neluată în calcul în tabelul de mai sus la înregistrările din 1772—1775.

1.1. *Anii 1774—1777.* Întâlnim mai întâi o creștere masivă în decurs de câțiva ani. Avem numai 239 de localități (inclusiv unele cătune) după recensămintele făcute în 1772—1774, sub ocupație militară țaristă ; 231 de orașe, târguri și sate în 1774 (prima înregistrare austriacă) și numai 227 în 1775 (dar dacă includem și cătunele, ajungem la 279). Apoi, cifrele sporesc foarte repede : 280 orașe, târguri și sate în 1776 și 290 în 1777. O asemenea creștere a sumei așezărilor nu se explică prin vreo mărire „spectaculoasă" a masei locuitorilor, ci mai ales prin faptul că subînregistrările — foarte importante în anii 1772—1775 — erau treptat lichidate de administrația militară imperială, fenomene ce-și găsesc explicația și semnificațiile prin teoria caracterului deficitar al statisticilor de populație într-o zonă europeană „B", în secolele XV—XIX [6], astfel încât, conscripția din martie 1777 exprimă cu siguranță numărul com-

---

4 *Narisi z istorii pivnicinoi Bukowinii* Kiev, 1980, p. 85—87 (vezi și Capitolul dedicat istoriografiei problemei, p. 3—11).

4/bis. Condițiile internaționale din anii 1769—1774, premergătoare ocupării Bucovinei de către Imperiul habsburgic, precum și luările de poziție românești. N. Iorga, *Histoire des Roumains de Bucovine... (1775—1914,* 2e éd., Bucarest, 1931, p. 5—28 (idem, *Românismul în trecutul Bucovinei,* București, 1938, p. 11—41) ; Ven. Ciobanu, *La granița a trei imperii,* „Junimea", 1985, p. 11—40, 49—56, 127—150 ; etc. Primul ordin de ocupare a părții de nord a Moldovei a fost dat de Wiena la 8 august 1774 (H. Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer (1774—1812...,* Graz, 1984, p. 14).

5 Delimitarea hotarului între Principatul Moldovei și Bucovina : M. Popescu-Spineni, *Harta Bucovinei din anul 1774,* în „Revista Istorică Română", XI—XII, 1941—1942, p. 149—162 ; T. Codrescu, *Uricariul,* IV, Iași, 1856, p. 244—269 (anii 1775—1776) ; *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R. 1601—3100,* II, ed. G. Ștrempel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, nr. 2858 (f. 39v—47v : 19 iunie 1783) ; Elvira Pârvan, *Schimbarea granițelor Bucovinei,* în „Anuar de Geografie și Antropogeografie", I, 1909—1910, p. 85—103 ; I. C. Băcilă, *Răpirea Bucovinei și delimitări spre nordul Moldovei, Chișinău,* 1931, p. 7—16 (ex. „Arhivele Basarabiei", III, 2) ; 2. Bălan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc,* Editura Științifică, București, 1960, p. 135—136, 309—311.

6 L. Roman, *Implicații istoriografice ale cercetării demoistorice,* în „Revi ta de Istorie", 37, 5, 1984, p. 459—462 ; idem, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences...,* în „Annales de Démographie Historique", Paris, 1985 (École des Hautes Études en Sciences Sociales), p. 245—280. Elementele teoriei au fost formulate de autor cu începere din 1969.

plet al aşezărilor umane, existente în acel moment în Bucovina [7]. O dovadă în plus în sprijinul acestei aserţiuni este şi faptul că, întocmindu-se în 1780 o evidenţă a populaţiei pentru fiecare localitate bucovineană şi comparându-se înregistrările din 1774 şi 1779 (în graniţele din acest ultim moment ale provinciei), autorităţile dispun de date la anul din urmă pentru 252 de oraşe, târguri şi sate, dar la 1774 numai pentru 231 din ele. Aşadar, 21 de aşezări nu fuseseră atunci înregistrate [8].

1.2. *Anii 1777—1779. Seria statică din Tabelul 1* uimeşte apoi printr-o evoluţie contrară a totalului localităţilor : scăderea bruscă de la 290 (în anul 1777) la 252 de aşezări urbane şi sate (în 1779). Era continuarea amplului proces de contopire a localităţilor de pe o moşie — prin energica intervenţie a stăpânului, în scopul rentabilizării exploatării —, precum şi de transformare a unor sate din hinterland-ul unor oraşe în mahalele acestora, proces cunoscut în întreaga Moldovă în cursul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor [9]. În conscripţia din 1775 a populaţiei provinciei apar numeroase dovezi ale comasării anterioare a satelor [10] : Storojineţ şi Comărăşti constituie un singur sat ; tot aşa Mihuceni şi Trestiana, Lisauna şi Cotu etc. ; în cazul fiecăreia din aceste perechi de oiconime avem de-a face, în momentul dat, cu o singură localitate (într-un loc găsim chiar un sat cu două apelative), fiind evident că acolo fuseseră cândva două sate distincte, în momentul de faţă ele fiind unite (sub aspect administrativ, fiscal, parohial etc., iar în cazul dublei oiconimii fuziunea petrecându-se probabil şi din punct de vedere spaţial), fenomen care se petrecuse se vede nu de mult, ceea ce ar putea explica menţinerea dublei denumiri [11]. În recensământul din 1808 *(Anexa II)* se găsesc dovezi asemănătoare ale semnalatului proces : conjuncţia *şi* (nr. 207 : Sinăuţii de Sus şi de Jos), precum şi latinescul *vel* „sau" (nr. 81, 82, 84).

Acţiunea — încurajată de autorităţile austriece din Bucovina [12] şi numită de ele „Konzentrierung" [13] — fusese întreprinsă şi în alte părţi ale pământului românesc, de către aceleaşi organe de stat : pe teritoriul de azi al Olteniei *(Vallahia Austriaca)* după 1718 [14], în Crişana *(Kreis*

---

7 *Idem*, *Statistiques...*, p. 255, 268.
8 D. Werenka, *Topographie...*, p. 173—177.
9 R. Rosetti, *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova*, I, Bucureşti, 1907, p. 108—109, 178, 311—312, 314 ; T. Bălan, *Satele dispărute din Bucovina*, Cernăuţi, 1937 (ex *Omagiu I. I. Nistor)* ; C. C. Giurescu, în „Revista Fundaţiilor", VIII, 1941, p. 311 ; A. Oţetea, în *Istoria României*, III, Editura Academiei, Bucureşti, 1964, p. 638—639 ; idem, *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1971, p. 49, nr. 29 ; Ecaterina Negruţi, *Consideraţii demografice privind oraşele şi târgurile din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX lea*, în „Acta Moldaviae Meridionalis", Vaslui, I, 1979, p. 161 ; etc.
10 D. Werenka, *Topographie...*, p. 127—139 ; D. Olinescu, *Tabela statistică a Bucovinei din anul 1775*, în B.S.R.G.R., XVI, trim. I—II, 1895, p. 237—254.
11 L. Roman, în „Revista de istorie", *31*, 1978, p. 1393—1398 : acelaşi fenomen şi în Ţara Românească.
12 Em. I. Emandi, C. Şerban, *Contribuţii...*, p. 482—483.
13 *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801...*, p. 19.
14 Şt. Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718—1739)*, Editura Academiei, Bucureşti, 1971, p. 41—43.

Grosswardein, numit după 1786 *Grosswardeiner Bezirk* [15]. Comasarea satelor a avut loc și în Țara Românească, în anii 1831—1859 [16].

În majoritatea cazurilor, procesul nu însemna însă și lichidarea cătunelor, adică deplasarea caselor și bordeielor de acolo la vatra satelor, ceea ce reiese din faptul că izvoare ulterioare mărturisesc în Bucovina un număr de așezări, cu mult mai mare decât acela al sumei orașelor, târgurilor și satelor, existente în momentul dat *(Tabel 1)*; la 1785 se notează 304, la care se adaugă o serie de „case risipite, izolate", constituind desigur și ele un număr de cătune; la 1790, harta înregistrează 335 de localități, iar conscripția din 1811 cunoaște 320, în timp ce totalul satelor și așezărilor urbane nu reprezenta decât 257 (în anul 1783), 265 (la 1798) și 276 (în 1811). Menținerea cătunelor și după „Konzentrierung" rezultă, de asemenea, din confruntarea listelor succesive de așezări din anii 1774—1808 ale districtului Câmpulung *(Anexa IV)*.

1.3. *ANII 1779—1798*. Examinând *Tabelul 1*, suntem confruntați și cu o a treia situație: creșterea relativ însemnată a numărului satelor în perioada următoare, astfel încât suma localităților trece de la 252 (în 1779) la 265 (în 1798). Fenomenul era determinat, desigur, și de imigrare: trei sate sunt acum constituite de transilvăneni, mai ales secui, refugiați în Moldova cu începere din 1764 [17]; alte câteva sunt alcătuite din grupuri de germani [18], lipoveni [19] etc. Este însă de observat, pe de-o parte, că — — din câte știm — nu se poate documenta constituirea a 13 *noi* sate în intervalul 1779—1798, pe de alta, nu trebuie ignorată o particularitate a colonizărilor: de multe ori, ele se realizau în vechi sate și cătune românești [20], ceea ce nu era de natură a duce la *sporirea* numărului așezărilor. Altfel spus, explicația evoluției de la 252 la 265 de așezări în perioada dată constă nu numai în imigrări, ci — în bună măsură — în rearondări administrative, așa cum se petrec lucrurile în aceeași vreme în amintitul District al Oradiei unde, în ianuarie 1786 — august 1787, numărul total al localităților variază continuu, procesul continuând — când mărind, când reducând suma localităților — și după aceea [21]. Urmărind *Anexa IV*, se poate vedea cât de multe și de diverse au fost restructurările în primele trei decenii ale stăpânirii habsburgice. Argel, cătun la 1775, nu mai apare ulterior, semn că este deplin subordonat vetrei prin-

15 N. M. Popp, *Crișana și Maramureșul în conscripția iosefină*, București, 1947, p. 35—36.

16 I. Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Academiei, 1969, p. 199, 276—293; L. Roman, *op. cit.*, p. 1392—1393.

17 *Hacquet neuste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789...*, I, Nürnberg, 1790, p. 119—120; J. Polek, *Die magyarischen Ansiedelungen Andreasfalva, Hadikfalva und Ioseffalva in der Bukowina*, Cernăuți, 1899 (ex „Czernowitzer Zeitung"), p. 21—40; T. Bălan, *Satele dispărute...*, p. 17, 20.

18 Hacquet, *op. cit.*, p. 113, 123; J. Polek, *Die Anfänge der deutschen Besiedelung der Bukowina unter der Militärverwaltung (1744—1786)*, Cernăuți, 1899; T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 16, 18, 167—168.

19 Hacquet, *op. cit.*, p. 127, 129; T. Bălan, *Documente bucovinene*, VI, București, (1942), p. 287—289, nr. 96.

20 Hacquet, *op. cit.*, p. 113—114, 132 (germani); I. I. Nistor, *Românii și rutenii...*, p. 54—55 (ruteni); T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 167—168 (germani).

21 N. M. Popp, *Crișana și Maramureșul...*, p. 36.

cipale. Iacobenii, de asemenea, cătun la 1775, îi găsim sat la 1808, ceea ce se datorează şi unui spor de populaţie (colonizarea de lucrători germani), dar şi creării aici a întreprinderii miniere [22]. Slătioara, sat la 1774 şi 1779, este ulterior transformată în cătun. Frasin, sat în anii 1774—1779, având Gemenea drept cătun, este transformat în 1780 la rându-i în cătun al Stulpicanilor, dar la 1784 îl găsim din nou sat, printre cătunele sale aflându-se şi fostul sat Slătioara etc.

1.4. În fine, *începutul secolului al XIX-lea* vede amorsându-se un nou proces : creşterea din ce în ce mai rapidă a numărului localităţilor Bucovinei *(Tabel 1)*. Câtăva vreme el se menţinuse la acelaşi nivel — 265 de oraşe, târguri şi sate (anii 1798—1800). Apoi, creşte la 269 (în anul 1807), la 271 (în 1808) şi 276 (peste alţi trei ani), pentru a ajunge la 336 (în anul 1857). Acest fenomen se datora mai ales imigrărilor, care determinau fie constituirea de noi sate, fie îndeosebi ridicarea unor vechi aşezări româneşti de la situaţia de cătun la aceea de sat, ca urmare a creşterii masive a populaţiei lor, prin preponderent aport rutean.

TABELUL II. Minime ale înregistrării numărului localităţilor în Ţăralie Române, sec. XVII—XVIII.

Provinciile / Anul		Ţara Românească [a 23]		Transilvania [b 24]	Moldova [25]	Bucovina [c 26]
		ante 1634	1760	1721—1722	1772—1774	1774—1775
Totalul localităţilor	Real	+ 4000		2681	3451[d]	290
	Înregistrat	— 2000	2165[e]	2000	2299[ef]	227/231
Proporţia localităţilor înregistrate (%)		50,0	54,1	74,6	68,6	78,3/79,7

[a] Fără zonele direct administrate de Poartă.
[b] Teritoriul Principatului de după 1732.
[c] Întinderea provinciei de după 2 iulie 1776 st. n.
[e] Inclusiv unele cătune.
[f] Fără zona Bugeacului.

1.5. Se pot atunci desprinde şi unele *concluzii :* a) Analiza de mai sus a *Tabelului 1* arată că, la 1774, Bucovina poseda cu mult mai multe localităţi, decât cele consemnate sub administraţia rusă la 1772—1774 şi austriacă la 1774—1775 : nu 239 (inclusiv o parte din că-

22 T. Bălan, *op. cit.*, p. 167 ; Emil I. Emandi, *Contribuţii de geografie-istorică, cu privire la „Ocolul Cimpulungului"*, în Terra, nr. 3—4 (XLIV), 1992, p. 62—76.
23 L. Roman, în „Revista de istorie", *31*, 1978, 8, 1391—1404 ; idem, *Staistiques fiscales...*, p. 250—251 *(Tableau 4, Figure 3)*. Datarea la 1760 a celor 2165 de localităţi : idem, *Implicaţii...*, p. 449—450, nr. 5.
24 şi 25 Idem, *Statistiques...*, p. 254—256 (şi *Tableau 7)*, p. 263—264 (şi *Tableau 14)*.
26 *Tabel 1* şi comentariul.

tune), respectiv 227/231 — exclusiv teritoriul retrocedat apoi Moldovei —, câte s-au notat atunci, ci 290 de oraşe, târguri şi sate.

b) În prima fază, autorităţile habsburgice luaseră în evidenţă numai 78,3/79,7% din total *(Tabel 2)*. Asemenea perioade de minimă se întâlnesc nu numai aici, ci în toate provinciile româneşti : în Transilvania, la 1721—1722, se recenzau 74,6% din aşezări ; în Moldova, la 1772—1774, numai 68,6% ; în Ţara Românească, la 1760, doar 54,1%, iar înaintea reformei fiscale din 1634—1635 a lui Matei Basarab chiar circa 50,0%. *Tabelul 2* cuantifică astfel raportul de forţe — în fiecare provincie, în momentul dat — între autorităţile centrale (domnia în Muntenia, Curtea din Viena în Transilvania şi Bucovina, administraţia ţaristă în Moldova), pe de o parte, şi stăpânii de moşii, precum şi masele de ţărani şi târgoveţi (interesaţi — însă în scopuri diferite — în menţinerea marilor subînregistrări fiscale), pe de altă parte. Tabelul exprimă, altfel spus, măsura în care puterea centrală, forţele sociale pe care le reprezenta şi care-i alcătuiau temeiul îşi puteau impune voinţa, interesele. Provinciile îşi vor recenza totalul aşezărilor mai târziu : Bucovina către anul 1777, Transilvania la 1785—1786, Basarabia în 1817, Ţara Românească şi Principatul Moldovei la 1831 [27].

c) Faptul că primele conscripţii austriece în Bucovina consemnau numai o parte din sate dovedeşte că şi populaţia ţării era atunci incompatibil mai mare, decât cea ştiută de organele puterii. Se discreditează astfel încă o dată teza „pustietăţii" ţinutului, la ocuparea lui de către imperiali.

TABELUL III. Populaţia oraşelor şi târgurilor Bucovinei la 1808

	Case	Camere	Persoane	La o casă în medie revin	
				Camere	Suflete
Oraşe					
Cernăuţi	820	1242	5416	1,51	6,60
Suceava	747	930	5069	1,24	6,79
Siret	463	522	2282	1,13	4,93
Târguri					
Câmpulung Moldovenesc	563	584	2530	1,04	4,49
Sadagura	254	338	1439	1,33	5,67
Beneşti	27	28	144	1,04	5,33
Total	2874	3644	16880	1,27	5,87

27 *Sup.* : nr. 6.

2. DIMENSIUNEA LOCALITĂȚILOR

2.1. *AȘEZĂRILE URBANE.* Analiza critică a *Anexei II* duce la întocmirea *Tabelului 3*, care evidențiază mărimea orașelor și târgurilor ținutului. Se detașează net Suceava și Cernăuții, cu o populație de peste 5 000 de suflete fiecare. Urmează Câmpulungul Moldovenesc și Siretul cu peste 2000. Dacă Sadagura are totuși aproape 1500 de locuitori, la Bereşti se găseşte abia a 10-a parte din numărul acestora.

Mai sus se amintea despre necesitatea analizei critice a *Anexei II*, pentru că acolo Sadagura este declarată „oraș", ceea ce-i o evidentă eroare : întemeiată la 1772 [28], este calificată „Marktflecken" la 1785 [29], „Stadchen" în anul 1800 [30], „petit bourg" la 1809—1810 [31]. După terminologia franceză, germană și poloneză a surselor, n-avem de-a face decât cu trei *orașe* la 1808 [32], desigur cele din *tabelul 3*, așa cum se specifică în anul 1779 [33], la 1785 [34], în 1800 [35], la 1809—1810 [36]. Este însă de menționat că documentele românești din acea vreme numesc Cernăuții, Suceava și Siretul „târguri" [37], ceea ce în Moldova era străvechiul apelativ al așezărilor urbane [38], tradiția rămânând în vigoare în actele oficiale chiar și în anii 1830 [39].

Lista *târgurilor* bucovinene (în sensul terminologiei moderne) apare în izvoare astfel, precum o arată *tabelul 4*. Se constată modificări repetate în atribuirea caracteristicii „târg", care se acordă probabil după rolul real în momentul dat al unei anumite localități în structura administrativă a regiunii (ca urmare a deplasării reședinței districtului de la un sat la altul), ca și după poziția sa economică (importanța iarmarocului ori a târgului săptămânal local). Pe baza *tabelului 4* apare o clarificare și cu privire la data ridicării satului Rădăuți la situația de târg. Se știa că așezarea a rămas sat până în a doua jumătate a veacului

28 T. Bălan, *Documente...*, VI, p. 384—389, nr. 129.
29 D. Werenka, *Topographie...*, p. 196—245.
30 *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801...*, p. 19.
31 M. de Serres, *Voyage en Autriche...*, III, Paris, 1814, p. 239.
32 B. Kumor, *Spis...*, *12*, p. 174.
33 D. Werenka, *op. cit.*, p. 173—177.
34 *Ibidem*, p. 196—245.
35 *Die Bukowina...*, p. 19 ; J. Rohrer, *op. cit.*, p. 42.
36 M. de Serres, *op. cit.*, p. 239.
37 D. Werenka, *op. cit.*, p. 185—195 (la 1785).
38 S-a utilizat însă și termenul „oraș" de influență munteano-transilvăneană. La Miron Costin *(Letopisețul Țării Moldovei...*, ed. P. P. Panaitescu, Editura pentru Literatură, 1961). Iașii sunt „târg" (p. 42, 168, 171), dar și „oraș" (p. 117, 172, 174, 283), precum și — în același loc — „oraș" și „târg" (p. 290). Focșanilor și Sucevei li se zice „oraș" (p. 101, 203) și, în mod generic, așezările urbane ale Moldovei sunt astfel numite (p. 171) ; dar inconsecvența, purcezând din cele două influențe mai sus notate, se vede, spre exemplu, în pasajul în care Studenița este calificată „orașu leșesc", „târgușoru" și „târg" (p. 124). Însă N. Iorga *(Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 152) credea că, în veacul al XVII-lea, numai Fălciu și Piatra erau numite „oraș".
39 L. Roman, în „Revista de istorie", *39*, 1986, 3, p. 299, n. 7.

TABELUL IV. Târgurile bucovinene în anii 1785—1811 [40].

1785	1800	1808	1809—1810	1811
—	Câmpulung Moldovenesc	Câmpulung Moldovenesc	Câmpulung Moldovenesc	Câmpulung Moldovenesc
Sadagura	Sadagura	Sadagura	Sadagura	—
Vijnița	Vijnița	—	Vijnița	Vijnița
—	Cotman	—	—	—
—	—	Berești	—	—
—	—	—	—	Rădăuți

al XVIII-lea [41] sau că ar fi devenit târg abia în 1819 [42]. Acum se poate cu mai multă precizie afirma că cea dintâi menţiune a localităţii în calitate de târg datează din 1811.

Protopopiatele din Bucovina la 1784 (după D. Werenka).

Numele protopopiatelor	Nr. parohii	Familii	Nr. biserici	Nr. preoți
Cernăuților	34	5427	39	61
Ceremușului	42	4597	46	51
Nistrului	29	3345	29	34
Beshometului	36	3109	36	38
Sucevei și Câmpulungului Moldovenesc	47	4787	50	54
Vicovului și a Câmpulungului Rusesc	51	5466	47	58
Total	239	26731	247	296

2.2. *SATELE.* Studierea conscripţiei militare din 1808 *(anexa II)* permite şi determinarea dimensiunii satelor bucovinene la acea dată ; se poate chiar tenta o comparaţie cu celelalte provincii româneşti *(tabelul 5)*. Realizarea ei este, desigur, dificilă, căci s-au folosit unităţi diferite de înregistrare : individul în Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş la 1784—1787 : casa în Principatul Moldovei la 1835 ; familia în Ţara Românească la 1838. Pentru a unifica datele, tabelul transformă peste tot valorile în suflete. În fiecare provincie, se are în vedere prima

40 *1785 :* D. Werenka, *Topographie...*, p. 196—245. *1800 : Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801...*, p. 19 : J. Rohrer, *Bemerkungen...*, p. 42. *1808 : Anexa II* (cu rectificarea de mai sus, referitoare la Sadagura). *1809—1810 :* M. de Serres, *Voyage...*, III, p. 239. *1811 :* F. v. Karaczay, *Beyträge...*, p. 85.

41 I. Caprosu, în „Anuarul Inst. Ist. Arh. «A. D. Xenopol»", Iaşi, XIV, 1977, p. 611 (discuţie erudită, pătrunzătoare asupra unor probleme ale istoriei părţii de nord a Moldovei).

42 D. Luchian, *Rădăuţi, vatră românească de tradiţii*, „Litera", Bucureşti, 1982, p. 15.

Tabelul V. Dimensiunile satelor în provinciile româneşti, 1784—1838 [43].

		Categorii	Foarte mici	Mici	Mijlocii	Mari	Foarte mari	Total
		Persoane	—99	100—199	200—499	500—1999	2000+	
A 1784—1787	SATE	Număr	128	320	1462	1295	51	3256
		%	3,93	9,83	44,90	39,77	1,57	100,0
B 1808	SATE	Număr	1	8	83	165	8	265
		%	0,38	3,02	31,32	62,26	3,02	100,0
C 1835	SATE	Case	— 20	21—50	51—100	101—300	301+	—
		Persoane	—126	127—308	309—610	611—1820	1821+	—
		Număr	227	580	604	451	28	1890
		%	12,01	30,69	31,96	23,86	1,48	100,0
D 1838	SATE	Familii	—19	20—49	50—149	150—499	500+	—
		Persoane	—77	78—194	195—584	585—1949	1950+	—
		Număr	164	714	2096	603	7	3584
		%	4,58	19,92	58,48	16,82	0,20	100,0

A = Transilvania, Banat, Crişana, Maramureş.
B = Bucovina.
C = Principatul Moldovei.
D = Ţara Românească.
% = proporţia în numărul total al satelor.

listă disponibilă, de după cea dintâi recenzare a populaţiei mai apropiată de realitate (modernă), folosindu-se concluziile desprinse de predecesori pentru ţinuturile de peste Carpaţi, pentru Moldova şi Ţara Românească ; din păcate, încă nu există o asemenea cercetare pentru alte provincii.

Se evidenţiază astfel cinci categorii de state, care pot fi numite : foarte mari (peste 1 800—2 000 de suflete), mari (peste 500—600 de persoane), mijlocii (peste 200—300 de locuitori), mici (peste 80—120 de oameni) şi foarte mici (sub 80—120 de indivizi). Şi cum datele asupra diferitor provincii sunt practic contemporane, încadrându-se în inter-

43 *A :* A. Csetri, St. Imreh, *Aspecte ale situaţiei şi dezvoltării oraşelor din Transilvania (1786—1848),* în „Studia Univ. Babeş-Bolyai", Historia, Cluj, XI, 2, 1966, p. 62, *Tabel I* (se referă la cca. 4/5 din populaţia zonei ; din 3292 de localităţi s-au înlăturat cele 36 de oraşe şi târguri de la p. 64, *Tabel 2). B : Anexa II. C :* Ecaterina Negruţi, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea...*, Iaşi, 1984, p. 39, *Tabel X* (comp. cu p. 38, *Tabel IX ;* se referă numai la 1890 de sate, în care nu se înregistrează şi casele boierilor). *D :* I. Donat, G. Retegan, *La Valachie en 1838...*, în „Revue Roumaine d'Histoire", IV, 5, 1965, p. 934, *Tableau* (comp. cu p. 936 ; se referă la aproximativ 4/5 din populaţia provinciei).

valul unei jumătăţi de veac (mai precis : 54 de ani), comparaţia este posibilă şi, evident, utilă.

Categoriile extreme (aşezările foarte mici şi foarte mari) se constituie peste tot din relativ puţine unităţi, cota lor parte fluctuând între 0,20 şi 4,58%, cu o singură excepţie : satele foarte mici în Principatul Moldovei reprezintă 12,01% din total. Localităţile rurale mijlocii sunt, iarăşi peste tot, în număr apreciabil : 31,32—58,48%. Departajarea este însă netă în privinţa celorlalte două categorii :

— Satele mici alcătuiesc numai 3,02% din total în Bucovina şi 9,83 în ţinuturile ultramontane, dar 19,92 în Ţara Românească şi 30,69% în Principatul Moldovei.

— Satele mari cuprind 62,26% din suma localităţilor rurale în Bucovina şi 39,77 în provinciile transcarpatice, însă 16,82 în Ţara Românească şi 23,86% în Moldova.

Se conturează, în felul acesta, specificul habitatului în provinciile româneşti — la punctul de întâlnire al secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, când o putem face cu destulă precizie — sub raportul taliei satelor : Bucovina se distinge, la 1808, prin covârşitorul număr al celor din categoriile mare şi mijlocie (93,58% din total) ; Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul îşi definesc ruralitatea, la 1784—1787, mai cu seamă în localităţi mijlocii, mari şi mici (94,50%) ; Ţara Românească la 1838 se caracterizează prin înalta proporţie a satelor mijlocii, mici şi mari (95,22%), ca şi Moldova la 1835 (86,51% din suma totală). Fără îndoială, aceste cifre nu pot fi absolutizate şi pentru că datele primare au anumite lacune, dar şi datorită elasticităţii limitelor în care se înscriu, la diferite regiuni, categoriile fixate prin *tabelul 5* (cea mare între 500/600 şi 1 800/2 000 de suflete ; mijlocia între 200/300 şi 500/600 de persoane ş.a.m.d.). Procentele calculate şi concluziile desprinse pe baza lor dau însă o scară realistă de valori.

2.3. *DIMENSIUNEA MEDIE A SATULUI.* Lucrurile devin şi mai evidente, sub acest aspect, în lumina *tabelului 6*, unde calculele operează în temeiul primului recensământ modern : Principatul Transilvaniei la 1785—1786, Ţara Românească la 1831 şi Moldova la 1832. Pentru Bucovina se folosesc datele conscripţiei din 1808, cea dintâi — din câte ştim — disponibilă, deocamdată, cu datele necesare, după prima înregistrare demografică mai apropiată de realitate (la 1786) şi după cea conţinând practic întreaga populaţie (în 1798 ; *tabelul 11.A* şi comentariul). În timp ce, în Ţara Românească şi Moldova, dimensiunea medie a satului este de 492, respectiv 488 de indivizi (la 1831—1832), în Transilvania este de 515 (la 1785—1786), iar în Bucovina (în anul 1808) ajunge la 746 de oamnei !! Compararea cifrelor *tabelului 6* lămureşte şi motivele pentru care, în cadrul rearondărilor din anii 1779—1798, totalul localităţilor provinciei a trecut de la 252 la 265 *(tabelul 1* şi comentariul subsecvent) : fuziunea administrativă precedentă a celor 290 de aşezări în numai 252 crease neîndoielnic sate cu un număr mare de locuitori, dispuşi însă în multe cătune ; concentrarea satelor urmărise înlesnirea administraţiei, dar exagerarea acţiunii crease dificultăţi

suplimentare; soluția nu putea fi decât înlăturarea fenomenelor de gigantism în constituirea localităților. Dar și așa, dimensiunea lor medie depășea cu mult pe aceea din Transilvania, Țara Românească și Principatul Moldovei.

Se vede că autoritățile se străduiau să realizeze și fuziunea directă a cătunelor constitutive ale fiecărui sat, aducerea lor la o vatră comună, căci conscripția din 1808 *(anexa II)* nu notează cătune la nici un sat

TABELUL VI. Dimensiunea medie a satului în Țările Române, 1785—1832 [44]

Provincia	Anul	Populația reală (persoane)			Satele	
		Totală	Orașe și târguri	Sate	Număr	Dimensiunea medie (suflete)
1	2	3	4	5	6	7
A. Țara Românească	1831	1920590	168318	1752272	3560	492
B. Marele Principat al Transilvaniei	1785—1786	1567334	186565	1380769	2681	515
C. Principaul Moldovei	1832	1073106	136069	937037	1922	488
D. Bucovina	1808	214483	16880	197603	265	746

44 *A: Col. 3* L. Roman, *Démographie et société aux Pays Roumains (XVIe—XIXe siècles)*, în *Nouvelles Études d'Histoire*, VI/1, Editura Academiei, București, 1980, p. 290—293. *Col. 4* Catagrafiile orășenești din decembrie 1831 — noiembrie 1833 (Arh. Stat. Buc., Vornicia Dinlăuntru, Dos. 2885/1831, I, diferite pag. între f. 20—258); se consideră însă că în catagrafii se notează cel mult 87,50% din masa demică reală (baza: L. Roman, *Impactul epidemiilor asupra societății românești...*, în *Apărarea sănătății ieri și azi...*, ed. G. Brătescu, Editura Medicală, București, 1984, p. 135, n. 140; idem, *Șocurile epidemice și societatea românească în veacurile XV—XIX*, în *Retrospective medicale...*, ed. G. Brătescu, Editura Medicală, București, 1985, p. 130). *Col. 6* I. Cojocaru, *Țara Românească după statistica generală din 1823*, în „Studii și articole de istorie", VII, 1965, p. 152, 154.

B: Col. 3 și 6 L. Roman, *Statistiques...*, p. 263 *(Tableau 14)*, p. 265 *Tableau 15)* — inclusiv granița militară. *Col. 4* A. Andea, în *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, ed. N. Edroiu, A. Răduțiu, P. Teodor, „Dacia", Cluj-Napoca, 1985, p. 139, *Tabel 4.*

C: Col. 3 Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc...*, p. 18, n. 25 (s-a aplicat coeficientul 4,5 suflete de gospodărie). *Col. 4* idem, *Date noi privind structura demografică a târgurilor și orașelor moldovenești la 1832*, în *Populație și societate...*, I, „Dacia", Cluj, 1972, p. 256 *(Anexa II* — inclusiv *nestatornicii). Col. 6* V. Slăvescu, *Viața și opera economistului Nicolae Suțu...*, București, 1941, p. 284 *(Tableau).*

D: Anexa II.

bucovinean. În evidenţele originale există o rubrică specială, larg utilizată la satele Galiţiei, rămasă însă mereu liberă la cele din Bucovina. O aşezare este numită „Cutul" (nr. 108), iar alta „Mahala" (nr. 121), dar ambele sunt înscrise la rubrica „Sat" : aşezarea lor centrală fusese cândva, evident, parte componentă a altui sat, dar acum are o situaţie diferită [45]. Numai într-un singur caz (nr. 134), localitatea — distinct trecută în listă (indiscutabil sat) — este marcată eronat cu cifra „1" în coloana „Cătun".

3. REPARTIŢIA POPULAŢIEI PE MEDII (URBAN, RURAL)

Datele acumulate în paginile anterioare permit şi analiza din acest punct de vedere a populaţiei bucovinene, precum şi din alte provincii, la cumpăna veacurilor XVIII—XIX *(tabelul 7)*.

TABELUL VII. Structura pe medii a provinciilor, 1785—1832 [46]

Mediul	Pe provincii (%)				Total	
	Principatul Moldovei 1832	Marele Principat al Transilvaniei 1785—1786	Ţara Românească 1831	Bucovina 1808	Locuitori	Proporţia (%)
Urban	12,68	11,90	8,76	7,87	507832	9,40
Rural	87,32	88,10	91,24	92,13	4267681	90,60
Total	100,0				4775513	100,0

3.1. În privinţa *PROPORŢIEI POPULAŢIEI URBANE* în efectivul locuitorilor, pe locul întâi se situează Moldova (la 1832, cu 12,68%). Vin apoi, în ordine, Principatul Transilvaniei (la 1785—1786, cu 11,90%) şi Ţara Românească (la 1831, cu 8,76%). Cele 6 oraşe şi târguri bucovinene *(tabelele 3 şi 4)* nu-s locuite la 1808 decât de 7,87% din totalul populaţiei ţinutului, care prezintă prin urmare acest interesant fenomen : cea mai mare dimensiune medie a satelor *(tabelul 6)*, dar cel mai redus procentaj de orăşeni ! Principatul Moldovei la 1832 are însă o situaţie exact contrară : cea mai mică talie rurală, dar cea mai mare cotă-parte urbană.

Explicaţia deosebirilor orăşeneşti o furnizează istoria. Pe teritoriul de după 1812 al Principatului Moldovei se găsea grupul unor însemnate aşezări urbane : Iaşi (49 814 oameni), Botoşani (13 796), Galaţi (9 806), precum şi alte cinci, de peste 5 000 de suflete fiecare — Roman, Bârlad, Tg. Ocna, Huşi, Focşani ; numai acestea opt, la 1832, deţineau laolaltă

45 T. Bălan, *Satele dispărute...*, p. 22 : înainte de 1782, satul Ceişcăuţi fusese denumit Ostriţa, iar Ostriţa veche devenise Mahala şi Cotul Ostriţei.

46 Calculele au fost efectuate pe baza *Tabelului 6*.

101 511 locuitori [47], adică 74,60% din totalul populației urbane a țării la timpul respectiv. Dezvoltarea istorică a provinciei românești est-carpatice concentrase pe teritoriul amintit o evoluție urbană net superioară, în comparație cu cea din zona ei nordică, unde la 1808 se aflau numai două localități de asemenea categorie *(tabelul 3)* — Cernăuți (5 416 persoane) și Suceava (5 069) —, care împreună reprezentau numai 7,71% din potențialul urban de la 1832 al Principatului Moldovei.

3.2. *CAUZELE DIMENSIUNII SATELOR* sunt de căutat în mai multe locuri :

a) Sub acest aspect, Țara Românească obținuse avansul arătat *(tabelul 6)* prin comasările din cursul anului 1831, când 4 362 de sate fuseseră rearondate în 3 560 de unități [48]. În cazul în care această masivă reducere nu s-ar fi realizat, atunci talia așezărilor rurale ar fi fost sensibil în urma celei din Principatul Moldovei și din Transilvania (1 752 272 : 4 362 = 402 persoane). Un proces similar cunoscuse și Bucovina în anii 1777—1798, când se făcuse trecerea de la 290 de localități la 252, apoi la 265 *(tabelul 1)*. Chiar dacă ea n-ar fi avut loc, provincia s-ar fi găsit cu mult înaintea celorlalte ținuturi aici discutate (197 603 : 290 = 681 locuitori ; compară cu datele *tabelului 6)*. Rearondările din acei ani nu constituiau deci singurul factor care acționase în acest sens.

b) Așezările de colonizare pe teritoriul Moldovei, atât înainte de 1774, cât și după aceea, fuseseră proporțional mai numeroase în partea sa de miază-noapte, ceea ce constituia un alt factor al măririi populației anumitor localități preexistente, în care se așezau noii veniți. Este însă de observat că pribegii nu alcătuiau (sau nu contribuiau la constituirea) întotdeauna de sate, în dimensiuni superioare mediei pe ținut. Dacă în cazul a 16 localități, unde s-au stabilit ruteni în 1766—1767, media la 1808 este de 850 de suflete [49] (față de cea bucovineană de 746 din acest moment, cf. *tabeul 6)*, alte cinci sate — alcătuite de transilvăneni (mai ales secui, refugiați în Moldova din cauza înregimentărilor grănicerești, apoi trecuți în Bucovina după 1774) — au în 1808 o medie de numai 545 de indivizi *(anexa II,* nr. 1, 44, 55, 70, 74), iar a ultimelor patru fusese de 534 de persoane la începutul anului 1786 [50] ; două așezări constituite prin aport german realizează doar media de 290 de persoane la 1808 *(anexa II,* nr. 50, 88).

c) Un alt factor al importantei creșteri de dimensiuni a satelor din Bucovina era specificul social al peisajului nord-moldovenesc : Bucovina,

---

47 Ecaterina Negruți, *Date noi...*, p. 34.

48 L. Roman, *Așezările rurale ale Țării Românești în veacurile XVI—XIX*, în „Revista de istorie", *31*, 1978, 8, p. 1392, 1397—98.

49 Este vorba de 18 localități (I. I. Nistor, *Românii și rutenii...*, p. 54 — nota, p. 55), dar numai 16 dintre ele se găsesc indiscutabil în Conscripția militară din 1808 : Budeniț, Cadobești, Camena, Clivodin, Cuciuru Mic, Gavrilești, Iurcăuți, Mămăeștii Noi, Mitcău, Ocna, Pohorlăuți, Sadagura, Sișcăuți, Tăutri, Verbăuți, Zastavna *(Anexa II)*.

50 J. Polek, *Die makyarischen Ansiedelungen...*, p. 40—41.

ca şi partea de miază-noapte a Principatului Moldovei de după 1774, se constituiau într-o zonă de aproape integrală dependenţă feudală [51], satele câmpulungene fiind — în întreaga provincie — singurele care-şi mai stăpâneau moşiile [52]. Şi în judeţele de dincolo de Olt, aflate sub administraţia Curţii din Viena, calculele — efectuate pe baza conscripţiei din 1722 şi revizuite în 1728 — au conchis că satele aservite deţineau cu mult mai mulţi locuitori, decât cele libere [53]. Fenomenul a început a se profila în Ţările Române încă din veacurile XV—XVI şi s-a accentuat în secolele XVII—XVIII, fiind conjugat cu : reducerile masive succesive, suferite de materia dajnică [54] ; mărirea poverii dărilor asupra ţărănimii ; creşterea puterii unor boieri ; aservirea unei mari părţi a sătenilor. Un număr important de sate, ocrotite de feudali puternici, ieşeau total sau parţial din catastifele Vistieriei ; şi, cum povara obligaţiilor aici descreştea mult, ele deveneau puncte de atracţie pentru oamenii de pe moşiile lipsite de asemenea protecţie [55]. Se adăugau şi multiplele abuzuri ale boierilor, declaraţiile ţărăneşti fiind elocvente cu referire la practicile de aservire folosite de aceştia, precum şi la sensul pentru care se căuta ocrotirea lor : „văzând cum este un boiaren mare şi vom avea razim mare şi scuteală de dânsul, noi ne-am lăsat de am fost supt mâna Lecăi spătariul" (1632) ; marele comis Dimitrie Buzinca vrea să cotropească ocine „căci iaste puternic" (1636) ; cu privire la Preda sluger, oamenii declară „că nu pot să trăiască cu el <pe acelaşi hotar>, pentru că este un boier greu şi a făcut multe nedreptăţi" (1645) [56].

d) Cu aceasta însă se vede că n-am ajuns încă la ultimele esenţe, căci şi satele libere din zonă prezentau dimensiuni deosebit de mari : media lor la 1808 (*anexa III* : Ciocăneşti, Fundul Moldovei, Iacobeni,

---

51 D. Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, ed. Gh. Guţu et al., Editura Academiei, Bucureşti, 1973, p. 298—299 (interpretarea corectă a pasajului la C. Istrati, în „Cercetări agronomice în Moldova", Iaşi, VI, oct-dec. 1973, p. 146) ; A. Zachar et al., *Entwickelung... im Herzogthume Bukowina seit dem Jahre 1848...* Separat-abdruck..., Wien, 1901, p. 8 ; R. Rosetti, *Pământul, sătenii şi stăpânii...*, p. 268 ; N Grămadă, *Sătenii şi stăpânii în Bucovina între 1775 şi 1848*, Cernăuţi, 1934, p. 31—32 ; Al. N. Rădulescu, în „Revista Istorică Română", V—VI, 1935—1936, p. 462 ; etc. Tuturor categoriilor de săteni, inclusiv satelor câmpulungene, li s-a înrăutăţit statutul social după ocuparea teritoriului de către Habsburgi (M. Iacobescu, *Problema agrară în revoluţia română de la 1848 în Bucovina*, în „Revista de istorie", *36*, 1983, 5, p. 456—457) ; Emil I. Emandi, *Ocolul Cîmpulungului...*, p. 64.

52 I. I. Nistor, *Românii şi rutenii...*, p. 122 ; A. Zachar et al., *loc. cit.* ; N. Grămadă, *loc. cit. Vide* şi *Anexa III*.

53 H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, I, Editura Academiei, 1958, p. 36.

54 L. Roman, *Statistiques fiscales...*, p. 245—280 ; idem, *Populaţia Ţării Româneşti în secolele XIV—XV*, în „Revista de istorie", *39*, 1986, 7, p. 669—670, 674.

55 P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova...*, Editura Academiei, 1964, p. 253—257 ; Ş. Papacostea, *Oltenia...*, p. 222—230 ; L. Roman, în „Studii şi articole de istorie", XIV, 1969, p. 102—103, 115—117 ; idem, *Teoria „depopulării" şi dezvoltarea Ţării Româneşti în anii 1739—1831*, în *Populaţie şi societate...*, II, (Cluj-Napoca, 1977), p. 202 et pass.

56 P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 254, 257 (documente muntene).

Pojorâta, Sadova şi Vatra Dornei) era de 996 persoane, mult peste talia satelor Bucovinei în general (746 suflete, cf. *tabelul 6).* Se pune apoi această problemă, care — deşi n-a fost ignorată de istorici — n-a găsit încă o analiză sistematică : de ce Ţara Românească şi Moldova au cunoscut *anumite regiuni* de intensă aservire feudală (precum cea nord-moldovenească), iar în *altele* satele s-au menţinut libere în masă până în secolul al XIX-lea ? Un răspuns complet, nuanţat, nu-i uşor de dat nici pentru Transilvania ; acolo, totuşi, specificul situaţiei pe Pământul Crăiesc şi în Terra Siculorum, în comparaţie cu situaţia din comitate, uşurează mult formularea unei soluţii.

Limitându-ne la problema noastră — alte cauze ale dimensiunilor deosebite ale satelor, aservite şi libere, din Moldova de nord, în secolul al XVIII-lea —, aici se poate formula numai o ipoteză de lucru : trăsăturile caracteristice ale economiei rurale a zonei (ca şi a altor ţinuturi), în condiţiile specificului general-românesc al acelei economii (agro-animalier-artizanal) ; proporţia pădurilor şi a teritoriului defrişat ; existenţa multor cuturi *(anexele III şi IV),* numărul mare de gospodării în sat fiind dat nu numai de cifra lor pe vatra centrală, ci şi de cea din micile aşezări, care gravitau în jurul ei ; comasările în aşezările rurale, anterioare anului 1774 (*sup. :* n. 9, 10), desigur mai ample în aceste părţi, larg aservite (ele n-au lichidat însă cătunele, din care — la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi în cursul celui următor — se vor forma numeroase noi sate ; I, 4). O comparaţie cu Vrancea, sub diferite aspecte, ar fi de tot interesul : alt specific social (aici, o masă de sate libere şi la începutul secolului al XIX-lea) ; acelaşi fenomen al marelui număr de cătune, din care — pe parcursul acestui veac — s-au constituit multe noi sate.

Tabelul 7 include şi un calcul total, referitor la cele patru provincii. El nu exprimă situaţia demografică într-un anumit moment, căci părţile componente se referă la ani diferiţi : Principatul Transilvaniei la 1785—1786, Principatul Moldovei la 1832 ş.a.m.d. Singurul lucru care se poate lua aici în considerare este desemnarea unei medii : proporţia populaţiei orăşeneşti în Bucovina (7,87%) şi Ţara Românească (8,76%) era sub media provinciilor (9,40%), pe când în Transilvania şi Moldova ea era sensibil peste această medie (11,90% şi respectiv 12,68%).

4. EVOLUŢIA POPULAŢIEI (1775—1940)

4.1. *DIFICULTĂŢILE CERCETĂRII.* Determinarea numărului locuitorilor în prima etapă a stăpânirii habsburgice nu-i treabă uşoară, datorită împletirii unor complexe procese sociale.

a) Subînregistrările conscripţiilor din aceşti ani (mai ales din 1774—1779) crează falsa aparenţă a unui cuantum demic „foarte redus", care ar fi evoluat cu greu *(tabelul 8)* de la 12 443 de gospodării (în 1774) la 15 515 (în 1776), apoi la 17 975 (în anul următor) şi la 23 385 (în 1779), pentru a se menţine ulterior la nivelul de 26 500—27 500 (în 1780—1787), cu excepţia anului 1786, când ni se comunică 29 102 menaje.

TABELUL VIII. Populația totală a Bucovinei, (1772/1774—1811). Datele recensămintelor [57].

Anul	Case	Gospodării[b]	Suflete	Medie de suflete pe o casă	Medie de suflete pe o gospodărie
1772—1774[a]	—	14489	—	—	—
1774[a]	—	12443/13366[c]	—	—	—
1775[a]	—	14650	—	—	—
1776[a]	—	15515	70000	—	4,51
martie 1777	—	17975	—	—	—
1778	—	19026[d]	—	—	—
1779	—	23385	—	—	—
1780	—	27487	—	—	—
1781	—	—	120000	—	—
17 mai 1783	—	26485	—	—	—
1785	—	26731	—	—	—
25 febr. 1786	28086	29102	cca. 134720	4,80	4,63
1787	24859	26431	131936	5,31	4,99
1798	32895	—	181076	5,50	—
1800	35307	—	190389	5,39	—
1803	—	—	192830	—	—
1807	—	—	208498	—	—
1808	37671	—	214483	5,69	—
1811	39096	44589	226486	5,79	5,08

[a] Teritoriul de după 2 iulie 1776 st. n.

57 *1772—1774:* P. G. Dmitriev, *Narodonaselenie...*, p. 39 (Em. I. Emandi, C. Șerban, *Contribuții...*, p. 505 : o sumă ceva mai mică, după *Moldova în epoca feudalismului*, VII/1). *1774:* D. Werenka, *Topographie...*, p. 173—177 (dacă la cele 12 443 „familii", conscrise în localități, se adaugă alte categorii, înregistrate aparte în 1775 */ibidem*, p. 137—139 ; D. Olinescu, *Tabela...*, p. 252—254 ; 923 „familii" de negustori, de evrei, armeni și țigani nomazi pe întregul teritoriu al Moldovei aflat sub ocupație austriacă până în 1776 + 513 călugări și călugărițe în mânăstirile rămase în Bucovina după convenția de la 2 iulie 1776 st. n/ ajungem la 13 366 „familii" + 513 persoane), *1775:* D. Olinescu, *Tabela...*, p. 254, *1776:* F. J. Sulzer, *Geschichte...*, I, p. 428—429 (date de L. R. după seria statistică a tabelului de față, precum și indicațiile lui Sulzer însuși). *1777:* Gen. Enzenberg c. Curtea vieneză, 25 februarie 1786, la Hurmuzaki, VII, 1876, p. 454, nr. 292 (o cifră ceva mai redusă /A. Fr. Büsching, *Erdbeschreibung*, II, 1788, p. 350—351/ rezultă din eludarea unor categorii socio-juridice). *1778:* F. J. Sulzer, *op. cit.*, p. 429 (datat de L. R. — *vide supra sub anno* (1776). *1779:* D. Werenka, *Topographie...*, p. 173—177 ; I. I. Nistor, *Românii și ruterii...*, p. 78. *1780, 1798, 1807:* Em. I. Emandi, C. Șerban, *Contribuții...*, p. 505—506. *1781:* M. de Serres, *Voyage...*, III, p. 217, n. 1. *1783:* Hurmuzaki, VII, p. 392—398, nr. 243. *1785:* D. Werenka, *Topographie...*, p. 185—195. *1786:* Gen. Enzenberg, *op. cit.*, p. 452, 454 ; I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 94 (270 oll gospodării /= 125 039 suflete/ + 2 091 „familii fără casă" ; la ultima cifră s-a aplicat coeficientul ce rezultă din primele două). *1787:* *Anexa I. 1800:* *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801...*, p. 11 ; I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 128 /și n. 2/. Cifre oarecum deosebite : I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 138 ; J. Rohrer, *Bemerkungen...*, p. 42 (numerele referitoare la „familii" în anii 1798 și 1800 au fost trecute în acest tabel la rubrica de „case", dat fiind multiplicatorul

[b] În rubrică au fost înscrise numerele referitoare la „curți" sau „familii" ; ele reprezintă în realitate gospodăriile extinse [58].
[c] 13366 „familii" + 513 persoane.
[d] Numai „familii țărănești".

b) Ar fi vorba deci de o „ultra-minimă" demografică românească la ocuparea provinciei în 1774. Chiar atunci, Curtea din Viena răspândea știri în acest sens, pentru a-și facilita perfectarea anexiunii. La 2 iulie 1775, regele Prusiei comunica ambasadorului său la Constantinopole (și cine oare-i putea inspira ideea ?) că teritoriul moldovenesc luat de Austria n-ar avea decât 3—4 târguri și 11 sate, în rest nefiind decât păduri și mlaștini. La 17 august, ambasadorul îi răspundea că, într-adevăr, importanța Bucovinei nu-i prea mare, căci acum, după război, îi lipsesc — ca și Moldovei în general — locuitorii [59] (încă o dată : cine era oare interesat să răspândească asemenea știri ?).

Versiunea organelor habsburgice locale a căpătat ulterior noi nuanțe. Generalul Enzenberg afirma că, în 1774, în provincie ar fi fost numai 11—12 000 de familii [60]. Atunci creșterea de vreo 2,5 ori a populației până în 1786 și de aproximativ 3 ori până către 1800 s-ar datora colonizărilor „masive", mai ales cu elemente alogene, ceea ce ar fi constituit un mare merit al autorităților. Acestea foloseau datele amintite din preocuparea de a-și preamări meritele în ochii Curții, iar o serie de publiciști s-au arătat interesați, nu din fidelitate față de adevăr, să subevalueze numărul străvechii populații autohtone. Astfel, o întreagă literatură a vehiculat, de-a lungul și de-a latul Europei, legenda „pustietății" Moldovei de nord la 1774 ; o serie de istorici străini — preluând *tale quale*, fără o inventariere critică, rezultatele conscripțiilor și afirmațiile contemporane interesate — s-au ocupat cu precădere, iar unii continuă și azi a o face, de colonizările de după instaurarea stăpânirii Vienei, acordând prea puțină atenție oamenilor locului [61].

c) Lucrurile se complică și mai mult prin realele fluxuri în ultimele decenii ale sec. XVIII și la începutul celui de-al XIX-lea ale migrației externe : veniri în Bucovina din Transilvania și Banat [62], din Moldova și teritorii aflate sub directă administrație otomană (Hotin, Bugeac, Do-

---

înalt care rezultă). *1803 :* I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 137. *1808 :* calcul pe baza *Anexei II. 1811 : supra* n. 1 — *sub anno.* Totalurile din *Anexa I* (col. 23), referitoare la anii 1789—1799, evident mult sub realitate, n-au fost incluse în *Tabelul 8.*

58 L. Roman, *Populația Țării Românești în secolele XIV—XV*, în „Revista de istorie", 39, 1986, 7, p. 670—672.

59 N. Iorga, *Acte și fragmente...*, II, București, 1896, p. 117, 119 ; Ven. Ciobanu, *La granița a trei imperii*, p. 39.

60 Hurmuzaki, VII, p. 454, nr. 292.

61 *Ibidem ;* J. Rohrer, *Bemerkungen...*, 1804, p. 42 ; I. H. Zucker, *Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken...*, Frankfurt/Main, 1834 (apud N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. A. Angelescu, „Eminescu", București, 1981, p. 503) ; *Bukovina*, London, 1920 (Historical Section of the Foreign Office-No. 5), p. 13 ; etc. O serie de istorici cu afirmații în acest sens : Em. I. Emandi, C. Șerban, *Contribuții...*, p. 474.

62 Hacquet, I. *op. cit.*, I, p. 120, 132 ; I. I. Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în „Codrul Cosminului", Cernăuți, II—III, 1925—1926, p. 454—456, 469—533.

brogea)[63], din Podolia, Galiţia etc.[64], dar şi plecări din Bucovina în Principatul Moldovei[65]. Analiza datelor din anii 1774—1779 însă a permis unui contemporan judicioase concluzii, emendate acum şapte decenii : marile diferenţe între datele demografice din aceşti ani sunt parţial aparente, căci la 1774 s-au conscris numai acei contribuabili, care s-au anunţat în mod liber ; se adaugă şi faptul că mulţi oameni se găseau atunci la sud de limita până la care au înaintat unităţile militare austriece, fiind fie pribegi din cauza ocupaţiilor militare succesive (întâi ţaristă în întreaga Moldovă, apoi habsburgică în zona sa de nord), fie ţărani plecaţi pentru muncile agricole ; dintre ei, trebuie să fi fost mulţi printre cei ce-au imigrat din Moldova în Bucovina în 1779—1782[66]. Acesta era adevărul, în care sens dispunem acum de suficiente date, structurate în cele ce urmează pe teme : numărul localităţilor conscrise ; populaţie înregistrată în diferite aşezări umane ; recensămintele provinciei în ansamblu.

4.2. Analiza *NUMĂRULUI AŞEZĂRILOR* provinciei *(tabelele 1 şi 2)* a arătat că primele conscripţii habsburgice notaseră numai 227—231 de oraşe, târguri şi sate din cele 290 existente (78,3—79,7% din total). Aşa cum se va vedea imediat, în fiecare localitate recenzată se înregistrase numai o parte a capilor de gospodării, fenomene pe care le întâlnim — în perioada premergătoare primei înregistrări moderne a populaţiei — în toate ţinuturile noastre, precum şi în alte ţări şi provincii ale continentului[67].

4.3. *POPULAŢIA CONSCRISĂ ÎN DIFERITE LOCALITĂŢI.* a) Conscripţia din 1775 notează adesea cifre derizorii : la Cernăuţi ar fi 168 de familii, dar 10 popi ; în Suceava s-ar găsi 64 de ţărani, răzeşi şi mazili, precum şi 12 popi ; etc.[68]. Pe lângă faptul că, în mod evident, asemenea valori sunt mult sub nivelul realităţii, ele sunt minate şi de puternice contradicţii interne : 10 preoţi pentru 168 de familii ? Alţi 12 pentru numai 64 de familii ?

---

63 Hacquet, *op. cit.*, I, p. 114—115, 119—120, 127, 129 ; J. Polek, *Die magyarischen Ansiedelungen...*, p. 21—40 ; I. I. Nistor, *Românii şi rutenii...*, p. 94, 96, 99—102, 127—128 et pass ; idem, *Bejenari ardeleni...*, p. 466—467 ; T. Bălan, *Documente bucovinene*, VI, p. 287, nr. 96.

64 Hacquet, *op. cit.*, I, p. 113—114, 123, 126—127, 132 ; I. I. Nistor, *Românii şi rutenii...*, p. 30—51, 54—55, 78—81 etc. ; J. Polek, *Die Anfänge der deutschen Besiedelung...* ; ş.a.m.d. Pentru migraţia externă pe diferite direcţii ; Em. I. Emandi, C. Şerban, *op. cit.*, p. 477—478, 496—501.

65 F. J. Sulzer, *Geschichte...*, I, p. 429 ; L. A. Gebhardi, *Allgemeine Weltgeschichte...*, LVII. Band, Brünn, 1788, p. 351 (nota) ; Hacquet, *op. cit.*, I, p. 127 ; T. Codrescu, *Uricariul...*, *VII—VIII*, Iaşi, 1886 (catagrafia Moldovei din 1803 *[Condica liuzilor]*, pass. („bejănari ot cordon") ; J. Rohrer, *Bemerkungen...*, p. 42 ; M. de Serres, *op. cit.*, III, p. 218 ; I. I. Nistor, *Românii şi rutenii...*, p. 104—105, 120 (n. 2), 122, 127—128 et pass ; Ecaterina Negruţi, *Informaţii noi privind emigrările din Bucovina în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Suceava", VIII, 1981, p. 257—263 ; M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 140 ; L. Roman, *Impactul epidemiilor...*, p. 137—138.

66 I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 78, 97, 99.

67 *Sup.* : n. 6.

68 D. Werenka, *Topographie...*, p. 127—139 ; D. Olinescu, *Tabela...*, p. 253.

b) Elocvente sunt și concluziile ce se pot desprinde din *tabelul 9*, construit — așa cum se poate vedea — pe baze realiste : s-a ținut seama

TABELUL IX. Populația ocolului Câmpulung Moldovenesc *, 1774—1800 (suflete) [69].

Anul / Populația	1774	1775	1779	1789	1800
Înregistrată	4770	4562	5537	6399	7601
Calculată	6677	6710	6845	7195	—
Proporția populației înregistrate (%)	71,44	67,99	80,89	88,94	100,0

* Așezările libere, existente la 1774 și rămase în componența Bucovinei după 2 iulie 1776 st. n.: Câmpulung Moldovenesc, Ciocănești, Fundul Moldovei, Iacobeni, Pojorâta, Sadova, Vatra Dornei.

de faptul că plecări mai însemnate din ocol, ca urmare a confiscărilor de pământuri, nu intervin decât după anul 1813 [70], anterior migrația definitivă a localnicilor, având proporții nesemnificative, ca peste tot unde avem de-a face cu așezări umane neaservite ; colonizări s-au făcut numai la Iacobeni și Pojorâta, cu începere de la sfârșitul secolului, și atunci numai cu puțini mineri germani, al căror număr va spori abia după anul 1800 [71]. Mai mult decât atât, tabelul suferă de anumite exagerări, intenționat comise pentru a demonstra cât de mult trebuie luate în considerare datele sale : deși izvoarele prezintă populația în *familii* la 1774—1779, s-a folosit totuși — la transformarea acestor valori în suflete — nu multiplicatorul ce se cunoaște în aceste locuri (*anexa III* : 4,73 pentru *case* la anul 1808), ci coeficientul maxim pentru *gospodării* din *tabelul 8* (5,08 la anul 1811).

Cu toate acestea, se observă că — la scara întregului ocol — în anul 1774 s-au numărat numai 71,44% din locuitori și chiar mai puțini un an mai târziu : 67,99%. Și în 1779 s-a înregistrat cel mult 80,89% din populația probabilă, iar în 1789 s-a recenzat 88,94% din ea. Explicația nu poate consta decât în subînregistrări, cărora li se pune capăt în esență abia în ajunul încheierii acelui veac.

c) La 1779 subînregistrările sunt încă însemnate (*tabelele 8 și 9*) și, comparând dimensiunile satelor provinciei în acest an, cu cele ce se degajă din conscripția de la 1808 (care a dat rezultate conform realității),

69 *Populația înregistrată la 1774—1779 : Anexa III* (la numărul „familiilor" s-a aplicat coeficientul 5,08) ; *la 1789, 1800 :* T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 16. *Populația calculată :* s-a socotit regresiv — pornindu-se de la numărul locuitorilor în anul 1800 —, cu luarea în considerare a ratei medii anuale de 0,5%.

70 T. Bălan, *op. cit.*, p. 260—261.

71 Hacquet, *op. cit.*, I, p. 113—114, 123, 132 ; T. Bălan, *op. cit.*, p. 167—168.

se constată *(tabelul 10)* foarte mari diferenţe. La 1779 nu există sate foarte mari, iar cele mari nu reprezintă decât 12,85% din total, pe când la 1808 procentajele respective sunt de 3,02 şi 62,26% ! În schimb, celelalte trei categorii de sate — mijlocii, mici şi foarte mici — se găsesc în incomparabil mai mari proporţii decât 29 de ani mai târziu. Deosebirile, desigur, nu se pot explica numai prin creşterea reală a numărului locuitorilor în intervalul dat.

TABELUL X. Dimensiunile satelor Bucovinei pe baza subînregistrărilor din 1779 [72]

	Categorii	Foarte mici	Mici	Mijlocii	Mari	Foarte mari	Total
Anul 1779	Gospodării	—19	20—49	50—149	150—499	500+	—
	Persoane	—92	93—321	232—694	695—2314	2315+	—
	SATE Număr	16	52	149	32	—	249
	SATE %	6,43	20,88	59,84	12,85	0,0	100,0
Anul 1808	Persoane Sate %	—99 0,38	100—199 3,02	200—499 31,32	500—1999 62,26	2000+ 3,02	— 100,0

4.4. *RECENSĂMINTELE PROVINCIEI ÎN ANSAMBLU.* a) Poate totuşi evoluţia numărului gospodăriilor în anii 1774—1786 *(tabelul 8)* a fost serios afectată de migraţia externă ? Gen. Enzenberg nota în 1778 că, în creşterile din ultimii ani, „colonizarea este mai puţin însemnată“ [73] ; or, în acel moment erau prezente 19 026 de gospodării ţărăneşti, faţă de totalul de 12 443 de gospodării în 1774, ceea ce-ar însemna o rată medie anuală de 11,2%. Ea ar trebui pusă, în cea mai mare parte, pe seama creşterii naturale, care — după spusele lui Enzenberg — era mai importantă decât colonizarea ; dar atunci ajungem la concluzia imposibilă a unui spor natural de cel puţin 6—7%, când el nu putea fi mai mare de 0,5% !! Aşadar, recensămintele din 1774—1777 erau cu mult mai lacunare decât cel din 1778.

Acelaşi general afirma în 1782 că, în cei patru ani din urmă, populaţia ţinutului a sporit cu cel puţin 6 000 de „familii“, venite din Moldova ; numai în 1781—1782, de-acolo sosiseră 3 209 suflete [74]. Dacă cifrele corespund realităţii, atunci este de stabilit componenţa lotului imigrat. În întreaga perioadă 1774, pînă la începutul anului 1786, în Bucovina se aşezaseră 2 136 de secui, veniţi din Principatul Moldovei ; mulţi alţii, nevoind să rămână în noua provincie austriacă, au plecat în Tran-

72 *1779 :* din 252 de localităţi atestate la 1779 (D. Werenka, *Topographie...*, p. 173—177 ; *sup. — Tabel 1)* s-au scos cele trei oraşe *(Tabel 3)* ; pentru trecerea de la „familii“ la persoane s-a folosit multiplicatorul 4,63 (dedus din cele mai apropiate cifre, cele din 1786 — *Tabel 8). 1808 : sup. — Tabel 5.*

73 Em. I. Emandi, C. Şerban, *Contribuţii...*, p. 477.

74 I. I. Nistor, *Românii şi rutenii...*, p. 96, 99.

silvania [75]. Cum prea puţini alţi locuitori din Principatul Moldovei s-au dus în aceşti ani în Bucovina, se degajă concluzia că cei mai mulţi din imigranţii anilor 1778—1782 (amintiţi de Enzenberg) erau originari chiar din satele şi târgurile ţinutului, de curând acaparat de Habsburgi, oameni acum reîntorşi acasă.

Or, creşterea în acei ani în registre s-a operat de la 19 026 gospodării ţărăneşti (în 1778) şi 27 487 gospodării (în 1780), la circa 120 000 de suflete (în 1781 ; dacă divizăm cifra prin 4,63/5,08 — limitele între care se mişcă media gospodăriei în anii următori ; *tabelul 8* — obţinem 23 622/25 918 unităţi), şi, *in fine*, la 26 485 gospodării (în 1783). Altfel spus, în cei patru ani avuţi în vedere (de la 1778 la 1782), întregul spor fusese de vreo 7—8 000 de gospodării, din care cel puţin 6 000 de „familii" (dacă este să credem afirmaţia organului suprem al provinciei) erau venite din Principatul Moldovei, în mare majoritate bucovinene de origine. Ar rezulta deci că mărirea masivă a cuantumului celor conscrişi se făcuse nu atât pe seama imigrărilor alogene, cât mai ales pe baza revenirii la vetre a localnicilor.

Astfel, primele cifre mai apropiate de numărul real al populaţiei Bucovinei datează din 25 februarie 1786 : 29 102 gospodării/circa 134 720 persoane.

b) Chiar şi în vremea marii conscripţii josephine din 1784—1787, care în posesiunile austriece a adus pentru prima oară rezultate apropiate de realitate, în Bucovina înregistrările succesive au marcat o evidentă regresie *(tabelul 8)* : la 25 februarie 1786 se comunică 28 086 de case şi 29 102 gospodării, pentru ca în 1787 să se recenzeze respectiv 24 859 şi 26 431. Chiar dacă admitem veridicitatea ştirii despre părăsirea ţinutului în noiembrie 1785—aprilie 1786 de către 6 937 de persoane [76], încă nu avem o explicaţie suficientă, căci 29 102 — 26 431 = 2 671 gospodării ; 2 671 × 4,63/5,08 = 12 367/13 569 persoane mai puţine în 1787 faţă de februarie 1786. Or, de la cele vreo 7 000 de suflete declarate emigrate şi până la 12 400/13 600 de indivizi înregistraţi în minus în recensământul ulterior este o diferenţă însemnată (mărită şi prin imigrările vremii în Bucovina), explicabilă numai prin subînregistrări, evidente la 1787, dar pe care le putem presupune şi la 1785—1786.

c) Sunt de amintit apoi marile deficienţe din anii 1789—1799 *(anexa I,* col. 23), când totalul locuitorilor (între 73 000 şi 88 000 de indivizi) este mult inferior celui din 1787 (131 936 de oameni), ceea ce se explică prin consemnarea unui număr net redus de case faţă de acest din urmă an *(anexa I,* col. 2) : de la 24 859 de case (în 1787) se trece la 13 063 (în 1789), numărul marcând o creştere penibilă în anii următori. Ce-i drept, la 1798 întâlnim două cifre diferite : 39 895 *(tabelul 8)* şi 15 680 de case *(anexa I,* col. 2) ; s-ar putea presupune că, cel puţin în acest din urmă an, cifra mai redusă constituie rezultatul unei perioade incipiente a înregistrărilor. Aceeaşi să fie situaţia şi la cifrele

75 Hacquet, *op. cit.*, I, p. 119—120 ; J. Polek, *Die magyarischen Ansiedelungen...*, p. 40—41.

76 I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 120, n. 2.

din anii 1789—1797 din *anexa I* ? Este puțin probabil, cu atât mai mult cu cât unele coloane atestă o conscriere de același ordin de mărime în întregul interval 1787—1799 (col. 4, 32, 33 : aici avem deci de-a face cu rezultatele finale ale recensămintelor). Explicația cea mai realistă pare a fi subînregistrarea, care — în anumite limite — a fost prezentă și în perioada imediat ulterioară conscripției josephine ; ea trebuie să fi fost importantă și anterior.

d) Constatăm, în sfârșit, o enormă diferență *(tabelul 8)* între rezultatele recensământului din 1786 (circa 134 720 persoane) și ale celui din anul 1798 (181 076 suflete). Să fie oare corespunzătoare realității ? *Anexa I* conține date cu referire la emigrările (col. 27) și imigrările în district (col. 30—33), cele din urmă fiind veridice, după cum se poate vedea din aceste fapte :

— Col. 32—33 prezintă numere realiste, căci în întreaga perioadă 1787—1799 se observă același ordin de mărime (veniri de dincolo de hotarele Imperiului).

— Col. 30—31 conțin, de asemenea, numere credibile (imigrări din alte provincii habsburgice), drastica reducere de după 1787 fiind determinată de patenta lui Joseph II (1786), care îndemna în Bucovina la o moderată politică de colonizări, dacă nu chiar la stoparea ei [77].

Or, imigrările — conform datelor oficiale, sintetizate în *anexa I* și puse acum pentru prima oară la dispoziția cercetării — nu totalizează în anii 1787—1798 decât 5 440 de persoane (4 065 de peste hotare și 1 375 din ținuturile austriece).

Emigrările (col. 27) nu ne sunt complet relatate, deoarece o serie de cifre din dosarul arhivei sunt ilizibile. Presupunând însă că locurile cu semne de întrebare includ numere, apropiate de cele din anii 1789—1790, rezultă un total de 1 718 indivizi în anii 1787—1798. Imigrația depășește deci emigrația în această perioadă cu numai circa 3 722 de suflete.

Dacă însă acest ultim număr este lacunar, în măsura în care o mărturisesc și totalurile înregistrate în 1789—1798 *(anexa I,* col. 23 : 73 000/88 000 de suflete) în comparație cu cel din 1787 (aproape 132 000 de persoane), atunci am avea — luând în considerare și lipsa cifrelor pentru anul 1788 — un excedent migratoriu pozitiv de 2—3 ori mai mare, decât cel calculat : nu vreo 3 700, ci cam 7 500/11 000 de indivizi [78]. Pe această bază se determină *(tabelul 11)* populația reală a provinciei la 1786, precum și în anii 1774—1775 (în numerele referitoare la acești din urmă ani intră și localnicii, temporar plecați din zonă și înapoiați ulterior).

---

77 Em. I. Emandi, C. Șerban, *op. cit.*, p. 478.

78 Instanța cu care în epocă se raportează masive emigrări din Bucovina este suspectă : nu cumva se încearcă justificarea bruștilor scăderi în evidențele fiscale ? Așa se procedează în noiembrie 1785 — aprilie 1786 *(sup. :* n. 76), când se recenzează o populație tot mai redusă *(Tabel 8).* În același mod se operează cu referire la anii 1789—1790 (I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 127—128), deși cuantumurile anuale de emigrați sunt acum mult mai reduse, decât în 1787 ; înregistrările populației totale se dovedesc însă mai deficitare *(Anexa I,* col. 23, 27—28).

4.5. Astfel, se impun câteva constatări pentru *PERIOADA ANILOR 1775—1800 :*

a) *Tabelul 11.A* demonstrează că dacă, la 1798, a fost practic înregistrată întreaga populație a ținutului, datele din februarie 1786 — cele dintâi mai apropiate de realitate — exprimă 82—84% din stocul demic. La 1774—1775 însă numărătoarea n-a cuprins decât aproximativ 43—51% din el.

TABELUL XI. Efectivul real al locuitorilor Bucovinei (suflete)

A. Populația totală, 1774—1798 [79].

Anii / Populația	1774	1775	25 feb. 1786	1798
Înregistrată	63210/ 68412	74422	134720	181076
Calculată	145588/148583	146754/149772	160196/163492	—
Proporția populației înregistrate (%)	42,5/47,0 *	49,7/50,7	82,4/84,1	100,0

* S-au calculat numai valorile extreme.

B. Structura națională, 1774—1848 [80].

Anul	Total	Români			Alte naționalități		
		Număr	%	R	Număr	%	R
1774	145588 148583	124910	84 86	—	20678 23673	14/16	—
1803	192830	144349	74.9	0.50	48481	25.1	2,50/2,98
1848	377571	209293	55,4	0,83	168278	14,6	2,80
1848	377571	209293	55,4	0,83	168278	14,6	2,80

% = proporția românilor (respectiv a altor naționalități) în populația totală.
R = rata medie anuală de creștere în perioada scursă de la recensământul anterior notat.

79 *Populația înregistrată la 1774 și 1775 :* la numărul celor recenzați *(Tabel 8)* s-a aplicat coeficientul maxim pentru gospodării — 5,08 la 1811. *Populația calculată la 1786* (sfârșitul anului) : din efectivul locuitorilor la 1798 *(Tabel 8)* s-a scăzut imigrația netă din perioada 1787—1798 (7 500/11 000) ; la rezultat s-a folosit apoi, prin calcul regresiv, rata medie anuală de creștere naturală de 0,5%; *la 1774 și 1775* (sfârșitul anului) : la populația stabilită pentru anul 1786 s-a aplicat regresiv rata de 0,8% (0,5 ca rată a sporului natural + 0,3 pentru a lua în considerare imigrările alogenilor din anii 1774—1786).

80 *1774 :* Total — *Tabel 11. A* (populația calculată). Români — s-a calculat regresiv, pe baza numărului lor la 1803 (rata medie anuală de creștere de 0,5%). *1803, 1804 :* I. I. Nistor, ***Românii și rutenii...***, p. 137, 156.

b) Fenomenul se întâlneşte şi în alte provincii *(tabelul 12)*. În Principatul Transilvaniei, la 1721—1722, s-au conscris 42,4% din locuitori, la 1758, în Ţara Românească — 25,0%, iar pe la 1591 — chiar numai 17,7% etc. Sensul acestor masive subînregistrări am mai avut ocazia să-l subliniem [81].

TABELUL XII. Minime ale numărătorilor populaţiei Ţărilor Române, sec. XV—XVIII [82].

Provincia	Anul	Efectivul populaţiei		Proporţia populaţiei înregistrate (%)
		Real	Recenzat	
A. Ţara Românească	1475	747899	480000	47,0
	Către 1691	880594	156000	17,7
	1758	1198537	300000	25,0
B. Principatul Transilvania	1721—1722	1139026	482490	42,4
	1774	145588/148583	63210/ 68412	42,5/47,5
C. Bucovina	1775	146753/149772	74422	49,7/50,7

c) Prin urmare, efectivul real al populaţiei Bucovinei era nu de 62 210/68 412 suflete, cât se va fi numărat la 1774 (inclusiv localnicii temporar absenţi — *tabelul 11.A*), şi nici de vreo 70 000, cum se afirma în 1776 *(tabelul 8)*, ci de mai bine de două ori pe atâta *(tabelul 11)* [83], în covârşitoare majoritate români [84].

d) Cum argumentele aduse demonstrează acest lucru din mai multe puncte de vedere, iar elementele calculului efectuat *(tabelul 11.A)* sunt realiste (pentru a preîntâmpina orice contestaţie, ele sunt chiar exagerate în anume sens) [85], rezultă această concluzie fundamentală a stu-

81 *Sup.*: n. 6.

82 *A şi B*: L. Roman, *Statistiques...*, p. 254, *Tableau 6*; p. 265, *Tableau 15. C*: *Tabel 11. A.*

83 Uneori, realitatea a fost relativ corect intuită, precum o făcea N. Iorga *(Istoria poporului românesc*, p. 515), când afirma că, la luarea ei de către Austria, Bucovina avea 100 000 de ţărani români (comp. cu *Tabelul 11. B)*. Alteori însă, pentru a caracteriza situaţia provinciei în acel moment, s-au folosit date demografice mult mai târzii: 132 000 de suflete (M. Anagnosti, *La Valachie et la Moldavie*, Paris, 1837, p. 44, nota); 300 000 de locuitori (G. Chainoi, I. Ghica, *Dernière occupation des Principautés Danubiennes par la Rusie*, Paris, 1853, p. 28, n. 1). (comp. cu *Tabelele 8 şi 11. B)*.

84 I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 71—77, 81, 117, 156 et pass.; *sup.*: *Tabel 11. B.*

85 a) Populaţia reală la 1786 a fost dedusă pe baza numărului din 1798, *dublând şi triplând* excedentul migratoriu, documentar atestat în perioada 1787—1798. b) Efectivul locuitorilor la 1774 a fost obţinut pe baza celui din 1786, sporul anual admis în anii 1774—1786 (0,08%) depăşind cu mult pe cel al creşterii naturale (0,5%), pentru a acoperi imigrările unor oameni, neoriginari din

diului de față : aserțiunea „pustietății" provinciei în momentul luării ei în stăpânire de către Curtea vieneză este complet eronată.

e) În subsidiar, se desprinde și această încheiere : migrația externă a afectat Bucovina în anumite limite în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, dar ea nu mai poate fi exagerată, așa cum se făcea altădată [86].

f) Astfel, pe o suprafață de 10 442 kmp., la 1774 erau dispuși cel puțin 145 588/148 583 de oameni *(tabelul 11)*, densitatea medie fiind de minimum 13,9/14,2 persoane pe kmp. În ciuda multelor comasări de sate din anii 1777—1779 și rearondări din cele două decenii următoare *(sup. :* I, 2—3), *anexa II* mai atestă încă (la 1808) moșii cu câte două sau chiar trei sate. În primul caz, așezările sunt diferențiate prin determinative :

— Mare și Mic (nr. 106 și 107) ;

— de Sus și de Jos (nr. 60 și 61, 199 și 200, 262 și 263) ;

— Vechi și Nou (nr. 47 și 48, 124 și 125, 230 și 231) ;

— Slobozie (adăugat la oiconimul unui sat de pe moșie : nr. 171 și 172) etc.

Când acolo se găsesc trei sate, departajarea se face în modalități diferite : numai apelativul moșiei pentru un sat, iar pentru celelalte două câte o dublă denumire (nr. 80—82), ori determinativele de Sus și de Jos (nr. 220—222) ; la numele moșiei se adaugă determinative diverse — Slobozia, Moldovenească, Rusească (nr. 9—11) sau de Sus, de Jos, din Poienile (nr. 213—215) etc.

Toate acestea se constituie într-o dovadă a faptului că, și la începutul secolului al XIX-lea, răspândirea populației nefiind uniformă, existau și zone mult mai dens locuite. Situația era mult mai veche, fiind atestată și la 1772—1774, ca și în veacul al XV-lea [87].

4.6. *ANII 1786—1849* reprezintă o perioadă nefastă din punct de vedere demopolitic pentru Bucovina, ea fiind anexată la Galiția. Bucovina devine un „Kreis" [88]. Această alipire a deschis larg porțile unei imigrări masive ; rezultatul a fost schimbarea structurii demografice în defavoarea elementului românesc. Concludente sunt datele din tabelul de mai jos [89] :

Bucovina : s-a respectat în felul acesta aprecierea contemporană, referitoare la anii 1774—1778 (colonizarea a fost mai puțin importantă decât înmulțirea naturală a populației locale) ; numărul pribegilor neoriginari din Bucovina a fost însă relativ redus, ceea ce face ca 0,8% *să depășească* sporul real. c) La rezultatele înregistrărilor din 1774—1775 s-a aplicat multiplicatorul *maxim* din seria statistică a *Tabelului 8* (5,08 la anul 1811, pentru a se trece de la gospodării la suflete).

86 *Ex. gratia :* I. I. Nistor, *op. cit.*, p. 95 et pass.

87 P. G. Dmitriev, *Narodonaselenie...*, p. 32, 80 (a se compara hărțile : anii 1772—1774) ; P. P. Bârnea, *Selskie poselenija Moldavii XV—XVII vv.*, Chișinău, 1969, p. 33 (harta : anii 1384—1500).

88 Nicolae Ciachir, *Din istoria Bucovinei (1775—1944)*, București, 1993, p. 52 și urm.

89 *Ibidem*, p. 58.

Anul	Numărul populației	români	ucraineni	germani, polonі, maghiari, armeni etc.
1786	135494	91823	31671	12000
1800	192830	150000	48481	48481
1848	377571	209293	108907	59381

Dacă, într-o perioadă scurtă de timp, de circa 50 de ani, numărul ucrainenilor a crescut de 3,4 ori, în schimb, ponderea acestora raportată la totalul populației românești s-a modificat de la 2,8 : 1 la 1,9 : 1. Numărul românilor, de 63 700, în anul 1775 (85% din populația totală ; raportul era de 3 : 1), a ajuns la 209 293, în anul 1848 (55,4% în populația totală), cu o rată de 1,6% anual, în timp ce numărul rutenilor a crescut incomparabil mai rapid, de unde ponderea lor a sporit de la 11,2% la 28,8%. Între 1775 și 1786 rata de creștere a rutenilor a fost de 12,8% anual [90]. În același ritm a crescut și densitatea populației, de la 17 loc./kmp. în 1786, la 44 loc./kmp. în 1850.

4.7. *ANUL 1849* marchează începutul unei alte perioade care se încheie în 1918. Constituția austriacă din 1849 consacra Bucovina ca „Ducat de-sine-stătător, subordonat direct Coroanei habsuburgice, având și o stemă proprie. Ducatul avea în frunte un guvernator, numit de Viena, Bucovina bucurându-se de o largă autonomie. În ceea ce privește înregistrările de populație, s-a presupus că pentru această perioadă ele sunt destul de exacte, cel puțin în ceea ce privește numărul. După recensământul din 1869, au urmat recensămintele din anii 1880, 1890, 1900 și 1910. O analiză pertinentă a datelor din tabelul de mai jos a făcut-o reputatul demograf, prof. dr. Vladimir Trebici [91]. Tot domnia-sa constată că repartiția pe naționalități generează o mare neîncredere. Astfel, se constată că un recensământ modern al populației înregistrează drept caracteristici : naționalitatea (la noi s-a folosit „neamul", limba maternă și confesiunea, religia). Or, în preajma anului 1880, autoritățile austriece au adus o inovație : în locul limbii materne, „limba de conversație" ((Umgangssprache). Substratul politic al acestei măsuri (legea lui Taaffe), era evident pentru un stat multinațional care se voia totuși unitar. Unul din efecte : numărul românilor, de 221 726 în anul 1875, scade la 190 000, la recensământul din 1880, numărul rutenilor crește de la 202 700 la 239 690 [92].

90 Vl. Trebici, *Bucovina, Istorie și demografie*, în Septentrion, Foaia Societății pentru cultură și literatură română în Bucovina, Rădăuți — Gălănești, anul 1, nr. 2—3, 1990 și anul II, nr. 4—5, 1991.

91 Ibidem.

92 Ibidem : C. Corduneanu, *Statistical Considerations on the Policy of Russification in Bassarabia and Northein Bucovina*, în The Tragic Plight of a Border Area ; Bessarabia and Bucovina, California, 1983, p. 73—75.

Evoluția numărului populației Bucovinei, pe naționalități, în perioada 1775—1910 (după Vl. Trebici)

Anul	Total	Români	Ruteni	Evrei	Ceilalți străini	Proporția (în %) Români	Ruteni
1774	75000	63700	8400	526	2374	8,50	11,2
1779	116925	87811	21114	8000		74,5	18,1
1786	135494	91823	31671	12000		67,8	23,4
1800	198481	150000		48481		75,6	
1848	377581	209293	108907	11580	47801	55,4	28,8
1851	378536	184718	142682	51136		48,8	37,7
1860	456920	202655	170983	83282		44,4	37,4
1869	511364	207000	186000	47700	70664	40,5	36,4
1875	543915	221726	202700	51617	67872	40,8	37,3
1880	568453	190005	239690	138758		33,4	42,2
1890	642495	208301	268367	165827		32,4	41,8
1900	703195	229018	297898	100893	102486	31,4	40,8
1910	794929	273254	305101	102919	113655	36,4	38,4

Numărul populației Bucovinei 1775—1930 (după Vl. Trebici).

Anul	Numărul populației	Rata medie anuală de creștere între ani (%)
1775	79513	—
1786	171731	7,3
1805	212653	1,1
1830	282668	1,1
1840	334088	1,7
1850	456920	3,2
1869	513404	0,7
1880	571671	1,0
1890	646691	1,3
1900	730195	1,2
1910	794929	0,9
1930	853009	0,3

Din cele trei statistici menționate mai sus deducem o creștere foarte rapidă a populației din Bucovina, creștere dublată de o profundă schimbare a structurii populației Bucovinei. În decurs de 135 de ani, populația Bucovinei a crescut de 10 ori (rata medie anuală a fost de 1,8%), spor datorat nu atât aportului natural, cât, mai ales, celui migrator. Astfel, numeroși „ruteni" din Galiția „și-au părăsit patria și s-au stabilit în Bucovina" [93].

93 I. I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*, p. 145 și urm.

Statistica populației Bucovinei, după I. I. Nistor (din lucrarea *Românii și rutenii în Bucovina*, 1915).

DISTRICTUL	1861		1871 *		1880		1890		1900		1910	
	Români	Ruteni	Români	Ruteni	Români	Ruteni	Români	Ruteni	Români	Ruteni	Români	Ruteni
Cernăuți (oraș)	9177	4133	5999	5831	6431	8232	7624	10385	9400	13030	13440	15254
Boian	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10192	2840
Cernăuți (împrejurimi)	20068	6645	28315	35011	8887	23051	11434	34067	13253	25476	18060	22351
Sadagura	14760	15447	—	—	7214	28788	31095	31095	9931	32902	1311	31945
Gura-Humorului	15405	1279	—	78	15411	102	17309	78	20170	122	22102	122
Solca	13247	1865	—	—	14273	1026	16174	1098	18257	1394	20582	1165
Vatra Dornei	5244	66	—	—	6261	518	6765	504	7480	446	8217	541
Câmpulung	12562	2632	22157	3622	15683	5554	18988	5384	20725	6896	18952	6011
Stulpicani	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5922	1001
Coțmani	2319	32849	1021	69535	281	33261	50	36119	74	37997	120	39432
Rădăuți	33518	3928	54852	5893	38015	5977	39168	2537	44525	2974	54710	1225
Seletin	—	—	—	—	—	—	2738	5202	3394	5890	52	7308
Siret	11504	6657	14339	14881	14804	18827	14608	22849	18171	26155	19199	26819
Storojinet	26261	6349	27127	15842	28702	7651	29240	10867	27925	15183	33469	17845
Suceava	26208	4985	54025	4012	32945	7999	34078	10059	37252	11269	46529	6327
Stănești	7707	22917	—	—	686	15268	1430	15717	105	19129	160	16212
Vășcăuți	—	—	—	—	—	—	—	—	55	16656	82	18458
Putila	—	12238	—	—	1	10472	—	11125	4	11682	5	17744
Vijnița	1688	14232	1281	37568	167	33601	168	37763	242	25223	85	30035
Zastavna	1917	34781	—	—	241	39365	43	43519	55	45422	65	47466

* Datele din anul acesta sunt foarte nesigure.

De la recensământul din 1880, ponderea rutenilor depășește pe cea a românilor (42,2 față de 33,4%), ajungând ca raportul, în 1910, să fie de 38,4 față de 34,4% [94]. Această împrejurare l-a determinat pe I. E. Torouțiu [95] să recalculeze datele recensământului din 1910 : astfel, se ajunge la concluzia că existau 313 254 (39,4%) de români, în raport cu 263 013 (33,1%) de ruteni.

Populația Bucovinei pe districte și naționalități, după I. E. Toronțiu (1910)

Orașul și	Români	Ruteni	Evrei	Germani	Poloni	Boemi, Moravi, Slovaci	Sloveni	Italieni	Sârbo-Croați	Maghiari	TOTAL
1. Cernăuți urban	13400	15254	28612	12747	14893	411	29	13	1	57	85458
2. Cernăuți rural	29446	56973	10914	2423	3523	113	—	—	—	—	103306
3. Câmpulung	38091	7553	6079	1188	689	47	—	1	—	6	59864
4. Coțman	120	39360	3839	282	1373	133	—	—	—	—	45107
5. Gura-Humorului	43684	1287	375	9981	935	23	—	—	—	607	61242
6. Rădăuți	54762	8533	9442	14380	845	114	47	10	—	2502	90635
7. Siret	19188	26812	5112	6870	2266	45	4	—	—	7050	65347
8. Storojineț	33469	17799	8558	5328	3976	17	—	—	—	—	69147
9. Suceava	46529	6324	6614	5121	1627	24	—	—	—	169	66408
10. Văscăuți	242	34657	5350	288	1700	15	—	—	—	—	4252
11 Vijnița	90	42771	10684	883	1185	47	—	2	—	—	55462
12. Zastavna	65	45790	4189	28	1058	11	—	—	—	—	51141
Bucovina	273126	303013	102979	68219	36079	1005	80	26	1	10391	794869

Potrivit metodei geografice a repartiției spațiale, populația românească este majoritară în districtele Suceava, Gura Humorului, Rădăuți, Câmpulung și Storojineț, între 38,4% și 70,1% din totalul populației districtului. Rutenii sunt masați în nord-vestul Bucovinei, în districtele Zastavna (89,5%), Coțmani (87,3%), Văscăuți (82%), Vijnița (77,1%). În aceste districte populația românească reprezintă doar 0,1% și, respectiv 0,6% [96]. În cei 143 de ani de stăpânire austriacă, „grădina Moldovei" a ajuns un mozaic etnic, încât problemele demopolitice privind originea populației, vechimea și structura sa etnică vor face de acum înainte obiectul a numeroase studii, ce vor veni să infirme apartenența geopolitică a zonei la Ucraina.

94 Vezi nota 90.
95 I. E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916, p. 110 și urm.
96 Vezi nota 90.

4.8. După ANUL 1918, Bucovina revine la patria-mamă, cu o zestre etnică pe care o va consemna recensământul din 1930, efectuat după criterii ştiinţifice şi prelucrat cu metode moderne. Caracteristicile înregistrate au fost naţionalitatea, limba maternă şi religia, ceea ce a permis o corectă repartiţie a persoanelor recenzate pe naţionalităţi.

Recensământul celor cinci judeţe ale Bucovinei ne-a furnizat următoarele date : 379 691 de români (41,01%), urmaţi de ucraineni (ruteni, huţani) 236 130 (27,7%), pe locul al treilea situându-se evreii : 92 492 (10,81%) — aşezaţi cu precădere în mediul urban ; germanii, foştii stăpânitori până la 1918, se situau pe locul la patrulea, totalizând 75 533 (8,8%), urmaţi de polonezi, unguri, ruşi, armeni, cehi, slovaci, ţigani etc. Conform următorului tabel : [97]

Populaţia celor cinci judeţe bucovinene după recensământul din 1930

Judeţul Naţionalitatea	Cernăuţi	Storojineţ	Rădăuţi	Suceava	Câmpulung	Bucovina	(%)
români	78589	57595	89002	96401	58104	379691	41,01
unguri	610	62	10291	813	105	11881	1,4
germani	19586	8900	17857	9991	19109	75533	8,8
cehoslovaci	315	165	86	57	48	671	—
ruşi	3295	1582	1426	1163	482	7948	0,9
ruteni, ucrainieni	136380	77382	13916	2090	6362	236130	27,7
bulgari	92	8	8	24	1	133	—
sârbo-croaţi	38	9	1	6	9	63	—
evrei	51247	15322	11508	6677	7738	92492	10,81
turci	35	3	8		3	49	—
ţigani	112	287	352	606	807	2164	0,3
polonezi şi alţii	15895	8489	16323	3499	2048	46254	5,4

Între 1910 şi 1930 creşterea a fost doar de 7,3% (cu 58 000 persoane). Cea mai importantă creştere este cea a românilor, de la 273 254 (1910) la 379 691 (1930), adică cu 39% (un aport de 106 437) persoane) ; numărul rutenilor a scăzut de la 305 101 (1910) la 248 567 (1930), adică cu 18,5% (56 534 persoane) [98].

Cu toate acestea, imigrările în zona de nord a Bucovinei explică creşterea numerică rapidă a populaţiei Bucovinei, dar şi schimbarea profundă a structurii etnice. Analizând lucrurile retrospectiv, observăm că între 1775 şi 1910 numărul românilor creşte de 4,3 ori, al rutenilor de 36 ori, iar al evreilor de 196 ori. Chiar dacă luăm numai perioada 1869—1910, deci a recensămintelor moderne, creşterile sunt de 1,3 ori pentru români, de 1,6 ori pentru ruteni şi de 2,2 ori pentru evrei.

97 I. I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, Bucureşti, 1991, p. 416 ; Idem, *Die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien*, Bucureşti, 1940, p. 11.

98 Vezi nota 90.

Pentru a ilustra proporţiile dintre diferitele naţionalităţi, prezentăm situaţia la trei momente a principalelor naţionalităţi :

Numărul şi ponderea principalelor naţionalităţi (1890—1930) în Bucovina (după Vl. Trebici)

Anul		Total	Români	Ruteni	Evrei	Germani	Alţii
1890	Număr	642495	208301	268367	133501		32326
	%	100,0	32,4	41,8	20,8		5,0
1910	Număr	794945	273316	305222	95706	73073	47728
	%	100,0	34,4	38,4	12,0	9,2	6,0
1930	Număr	853009	379691	256515	92492	75533	48778
	%	100,0	44,5	30,1	10,8	8,9	5,7

Chiar din această prezentare fragmentară se nasc o serie de semne de întrebare. Nu în ultimul rând, cea referitoare la modul de înregistrare a populaţiei la recensăminte.

Populaţia statornică a Bucovinei după neam (1930).

	Total	%	Urban	%	Rural	%
BUCOVINA	853009	100,0	228056	100,0	624953	100,0
Români	379691	44,5	75171	33,0	304520	48,7
Ucraineni, ruteni, huţani	248567	29,1	31600	13,9	216967	34,7
Evrei	92492	10,8	68349	30,0	24143	3,9
Germani	75533	8,9	33481	14,7	42052	6,7
Poloni	30580	3,6	14442	6,3	16158	2,6
Alţii, celelalte neamuri	26146	3,1	5013	2,1	21113	3,4

O imagine apropiată de realitate se obţine atunci când se face repartiţia după „neamuri" ori „limbă". Astfel, românii sunt în număr de 379 605, dar ca limbă 350 901, deci cu 28 794 mai puţini ; în schimb, rutenii sunt 248 567, iar ca limbă 280 651, în plus cu 32 084 [99]. În ansamblul populaţiei avem următoarea situaţie, în funcţie de limba maternă folosită : română (41,1%) ; ungară (1,4%) ; germană (11,0%) ; rusă (1,3%) ; ruteană (32,9%) ; polonă (3,3%) ; idiş (8,7%).

Repartiţia populaţiei Bucovinei după religie ne oferă următorul tablou, în 1930 [100] :

99 Vezi nota 90.

100 *Anuarul statistic al României pe 1935 şi 1936*, Bucureşti, 1936, p. 36.

1. ortodoxă	613 358	(71,9%)
2. greco-catolică	19 266	(2,3%)
3. romano-catolică	98 347	(11,5%)
4. evanghelică-luterană	20 655	(2,4%)
5. lipoveni		(0,4%)
6. mozaică	93 101	(10,9%)
7. baptişti		(0,1%)

Aparţin religiei ortodoxe aproape toţi românii şi majoritatea rutenilor (o parte din aceştia erau greco-catolici) ; religiei romano-catolice îi aparţin majoritatea germanilor şi polonii (în unanimitate) ; religia evanghelică-luterană este împărtăşită aproape integral de germani. Numai la evrei este identitate între „neam" şi „religie".

În ceea ce priveşte densitatea şi repartiţia geografică a acesteia, constatăm că la o populaţie de 853 524 locuitori (după recensământul din 1930) pe o suprafaţă de 10 442 kmp., Bucovina are o densitate de 87,1 loc. pe kmp., superioară celeia a tuturor celorlalte provincii (Muntenia 76,7, Moldova 67,8, Crişana-Maramureş 65,2, Basarabia 64,5, Oltenia 63,1, Transilvania 51,7, Banatul 50,3, Dobrogea 34,9) şi deci şi a ţării întregi (61,2) [101]. În zona muntoasă, densitatea este sub 50 loc. pe kmp., pe când în cea a colinelor depăşeşte cu mult 100 loc. pe kmp., densitate pe care n-o are nici un ţinut vecin, din ţară sau din ţările vecine ei. Judeţul Cernăuţi, cu 172,3 loc. pe kmp., întrece cu mult pe cele vecine din Moldova (Dorohoi, cu 73,5 şi Botoşani, cu 70,4), Basarabia (Hotin, cu 104,5) şi Polonia (Tarnopol, cu 87,8 şi Stanislavov, cu 72,9) ; la fel judeţul Suceava (93,1), care este iarăşi un judeţ numai de coline. Această densitate mare a populaţiei Bucovinei se datoreşte colonizărilor şi imigrărlior din timpul stăpânirii Austriei, dirijate oficial şi înlesnite de condiţiile fizice şi şi economice ale regiunii.

4.9. Pentru perioada ANILOR 1918—1940 putem afirma că procesele demografice intră în normalitate. Natalitatea se înscrie în tabloul general demografic al ţării : 27,7‰ (1934), faţă de media pe ţară de 30‰ [102]. În schimb, mortalitatea este mai scăzută faţă de media pe ţară, cu circa 3 procente : 17 896 (1934) şi 17 201 (1935). Fără îndoială că a avut loc şi un proces de asimilare mai accentuat, în nici un caz provocat politic de „şovinii români care urmăreau cu forţa un proces de românizare

Anul	sub 1 an	1—4	5—14	15—24	25—44	45—64	peste 65 ani
1934	5380	2503	965	720	1550	2682	4082
1935	4762	1678	815	675	1683	3072	4514

101 Dan M. Iliescu, *Densitatea populaţiei în Bucovina*, în B.S.G., vol. I, fasc. III, 1938, p. 210 şi urm.

102 Vezi nota 100 (p. 52).

a populației", așa după cum s-a afirmat recent de către cercetători ucraineni [103].

Până la anexarea Bucovinei de Nord și a ținutului Herța de către U.R.S.S., avem următoarea situație demografică a zonei :

Județul	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Câmpulung	98495	99825	100862	102265	103731	104855
Cernăuți	310578	312585	313469	315154	316471	317196
Rădăuți	167161	169382	170728	173017	175381	176997
Storojinet	174782	177079	178275	180216	182472	184049
Suceava	126355	128214	129101	130931	132942	134349

Situația demografică de la începutul anului 1940 a fost bine studiată de Sabin Manuilă, Anton Golopenția [104]. Pentru anul 1940, populația pe naționalități a fost estimată. Suprafața ocupată de U.R.S.S. a fost de 6 340 kmp., din care Bucovinei de Nord îi revenea circa 5 000 kmp., fără ținutul Herța (o parte din județul Rădăuți cu ținutul Herța reprezentau 1 910 kmp.). Pentru nordul Bucovinei, adică județele Cernăuți și Storojinet, avem o suprafață de 4 424 kmp., cu o populație de 476 088 locuitori, din care rutenii și ucrainenii reprezentau în 1930, 213 762 locuitori (44,9%). În această zonă ponderea românilor a crescut de la 52,5% (1930) la 53,5% (1940), iar cea a rutenilor și rușilor a scăzut de la 26,2% (1930), la 25,9% (1940) [105]. Prin urmare, românii din teritoriile ocupate de U.R.S.S. reprezentau mai mult de jumătate din populația totală a zonei (53,5%) [106]. A. Golopenția, precizează însă, că pentru zona de nord (județele Rădăuți, Storojinet, Cernăuți și Hotin) „ucrainenii au majoritate absolută" [107], ucrainenii și rutenii deținând 75,3% din totalul populației, iar românii doar 11,9%. Iată cum sunt consemnate evenimentele de după 28 iunie 1940, în istoria Ucrainei [108] : „...trupele sovietice au trecut Nistrul, eliberând provincia, iar la Cernăuți s-a ținut un miting de simpatie la care au participat 40 000 de cetățeni. N. Mihalciuc declara : de sute de ani poporul nostru ucrainean a fost rupt de frați. Cerem să fim incluși în Ucraina. La 7 august 1940 a fost creată regiunea Cernăuți, în care intrau teritoriile bucovinene și o parte însemnată din fostul județ Hotin. C. Corduneanu, în studiul său statistic despre Bucovina [108bis] găsește că, în 1941, această provincie avea o populație de 911 000 locuitori, din care românii reprezentau 34%, rutenii 38%, evreii 13%, restul fiind germani, poloni ș.a. Această

103 *Narisi z istorii pivnicinoi Bukowinii*, Kiev, 1980, p. 86—87.
104 Sorin Manuilă, *Studiu etnografic asupra populației României*, București, 1940 ; Anton Golopenția, *La popolazione dei territori Romeni distaccati nel 1940*, București, 1942.
105 Vl. Trebici *Basarabia și Bucovina*, în „Academica", anul I, 1991, 12, București, p. 12—15.
106 Ibidem.
107 Anton Golopenția, *op. cit.*, p. 18 și urm.
108 *Istoria Ukrainskoy* S.S.R. t VII (1921—1941), Kiev, 1984, p. 627.
108/bis C. Corduneanu, *Statistical...*, p. 74.

situație demopolitică ivită acum este consecința expansiunii rutene din Galiția, a cărei permanență și intensitate o putem sesiza încă din secolul al XVII-lea, dar care în secolele XIX și XX a cunoscut cea mai mare amploare, fenomenul fiind ridicat la rangul politicii de stat. Important este și faptul că după anexarea Bucovinei de Nord au avut loc masive deportări de români în alte ținuturi. Cifrele date (150 000 de persoane din Basarabia și Bucovina au fost deportate, în 1941, în Siberia) nu pot fi încă verificate și sunt în general estimative.

Cert este însă, că cel de-al III-lea Reich (1940) și-a repatriat germanii din zonă (circa 90 000) [109].

Datele și considerațiile din acest material sunt preliminare și fragmentare, urmând ca în viitor să dăm și alte date privind demopolitica Bucovinei. Desigur că, împreună și cu alți cercetători pasionați pentru istoria Bucovinei [110], vom încerca o sinteză demografică a zonei, cu serii statistice pe o perioadă lungă de timp, cu date demografice certe și credibile. În loc de concluzii, vom afirma că de-abia suntem la început de drum. Remarcă făcută și de prof. Vl. Trebici, care ne sugera că și pentru Bucovina, ca de altfel și pentru Basarabia, „demograful trebuie să-i urmeze istoricului" [111].

ANEXA I

Populația Bucovinei, 1787—1799
(Publicat de B. Kumor, *Spis...*, 10 p. 5051).

Anul	Numărul			Creștini				
	Caselor	Creștinilor	Evreilor	Clerul	Nobilimea	Ofițeri, honoratiores	Târgoveți și proprietari	Țărani
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1787	24859	26061	370	421	1388	154	599	14213
1788	—	—	—	—	—	—	—	—
1789	13603	14363	294	175	969	91	237	6734
1790	12211	14758	285	171	959	84	214	6577
1791	13795	15041	326	154	983	82	214	6580
1792	14235	15255	378	154	1009	84	212	6656
1793	14633	15347	460	153	1019	95	210	6512
1794	14789	15407	379	163	992	94	212	6306
1795	14837	15143	374	195	798	88	190	6130
1796	15051	15240	389	157	827	88	183	6040
1797	15373	15786	377	159	779	80	212	5988
1798	15680	15851	399	151	785	72	207	5870
1799	?	?	398	155	711	75	191	5770

? = cifre ilizibile.

109 Vl. Trebici, *Bucovina, Istorie...*, anul II, nr. 4—5, p. 12, pentru datele referitoare la populația Bucovinei după 1945, vezi C. Corduneanu *Statistical...*, p. 81—99; pentru deportări vezi N. Dima, *op. cit.*, p. 44

110 Ibidem.

111 Vl. Trebici, *Basarabia...*, p. 15.

Dintr-o asemenea perspectivă, componentele reale ale factorului demografic reprezintă o *condiție materială* de analiză istorică și politică, un *cadru* în care se structurează și se schimbă relațiile geopolitice dintre state, dar niciodată, nu ne este permis să eludăm adevărul și dreptul istoric al unui popor sau altul. Slujirea adevărului și prin el propășirea științei este principiul care a condus la tipărirea acestui anuar de geopolitică și căruia îi vom rămâne fideli și în numerele următoare.

Creștini								
Moștenitori bogați	Argați, grădinari	Soldați învoiți	Cărăuși învoiți	Buni pentru altă slujbă de stat	Băieți 1—12 ani	Băieți 13—17 ani	Femei	Numărul creștinilor
10	11	12	13	14	15	16	17	18
11791	11511	—	—	?	18698	4398	63447	129733
—	—	—	—	—	—	—	—	—
5731	7408	—	—	?	11390	2552	34923	71115
5602	7778	—	—	?	11814	2543	34616	71848
5560	8292	—	—	?	12860	2582	35997	74704
5737	8704	—	—	1382	13848	2701	37605	78094
5614	8863	—	—	1314	14183	2883	37994	78902
5531	8735	—	—	1321	14206	2965	37617	78141
5389	8687	—	—	1381	14096	3341	37358	77537
5487	9407	—	—	1254	13644	4011	37830	78828
5379	9761	—	—		14747	4140	39737	81840
5254	9994	—	—	1583	15382	4291	40208	83575
5215	10554	—	—	1444	15842	4376	41409	85972

Evrei					Bărbați creștini			
Însurați	Divorțați, burlaci	Femei	Total	Numărul locuitorilor	Însurați	Divorțați, burlaci	În district, dar plecați din localitate	Plecați din district
19				23	24	25	26	27
368	796	1039	2203	131936	24036	42250	92	327
—	—	—	—	—	—	—	—	—
281	509	758	1548	72663	13265	23557	116	151
287	493	731	1511	73359	13740	23492	91	155
410	507	750	1564	76268	14309	24398	98	?
342	536	780	1658	79752	14910	25579	124	?
362	596	833	1791	80693	15172	25731	140	—
367	621	851	1839	79980	14938	?	?	?
365	623	877	1865	79402	14558	25621	164	?
355	606	866	1827	80655	14977	26051	?	?
368	645	710	1923	83763	15341	27117	?	?
379	680	957	2011	85591	15351	27254	?	?
573	682	693	2018	87990	15838	27732	?	?

? = cifre ilizibile.

Bărbați creștini						În ultimul an s-au născut	
						Creștini	
Nu se știe unde-s	Din district, dar nu-s din localitate	Bărbați din ținuturile austriece	Femei din ținuturile austriece	Bărbați de peste hotare	Femei de peste hotare	Băieți	Fete
28	29	30	31	32	33	34	35
249	1009	572	557	292	109	?	—
—	—	—	—	—	—	—	—
158	363	30	1	225	77	2616	2405
158	113	11	6	224	76	1021	1046
121	132	34	5	316	118	1932	1927
145	103	33	5	258	168	1765	1679
—	276	26	4	260	151	1836	177
?	188	23	3	242	145	1480	1346
173	162	13	3	190	133	1544	1412
?	?	15	0	170	105	1480	1368
?	62	13	5	217	149	1814	1721
?	68	16	?	284	156	1574	1745
?	?	9	9	347	248	1701	1562

În ultimul an s-au născut		Au murit				S-au căsătorit	
Evrei		Creștini		Evrei			
Băieți	Fete	Băieți	Fete	Băieți	Fete	Creștini	Evrei
36	37	38	39	40	41	42	43
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
30	31	1393	1418	59	29	1378	10
19	22	571	588	8	16	?	18
32	31	980	1012	19	18	690	?
42	37	662	710	10	14	712	13
38	31	913	995	17	16	677	9
30	32	953	797	11	18	472	3
29	39	1110	1095	10	11	426	—
27	30	959	1002	30	33	678	7
43	48	828	958	16	9	637	7
45	37	913	822	15	14	928	?
40	46	851	752	10	14	?	?

? = cifre ilizibile.

ANEXA II

Districtul Bucovinei în Recensământul militar al Galiţiei din 1808
(Publicat de B. Kumar în „Preszlość Demograficzna Polski", V, 1972, p. 78—80).

Nr. crt.	Apelativul localităţii	Oraş	Târg	Sat	Case	Camere	Persoane	Fila dosarului arhiv.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Andreas falva			1	90	108	519	f. 6
2	Arbora			1	268	335	1692	
3	Babin			1	178	216	977	f. 7
4	Bahrinastie			1	83	79	502	
5	Badauty			1	55	70	354	
6	Bajachestie			1	101	124	523	
7	Baince			1	49	68	317	f. 8
8	Balaczana			1	134	176	810	
9	Banila Moldawska			1	108	117	590	
10	Banila Ruska			1	330	419	1956	
11	Banila Slobodzie			1	74	97	448	
12	Banczestje			1	55	68	344	
13	Berbowce			1	127	614*	848	f. 12
14	Berhomet nad Seretem			1	125	184	902	f. 13
15	Berhomet nad Prutem			1	69	84	405	
16	Berindestie			1	107	127	618	
17	Berkinczestje			1	99	122	612	
18	Biala			1	32	30*	157	f. 14
19	Bobertie			1	121	128	694	f. 20
20	Bociana			1	414	464	2358	f. 23
21	Bojanczuk			1	69	90	425	
22	Borouc (Borowce)			1	186	246	1065	f. 26
23	Botoszenica			1	38	48	221	f. 28
24	Brajestie			1	65	36*	398	
25	Braszka			1	37	41	199	
26	Brodok			1	102	122	566	f. 29
27	Buda			1	56	69	335	f. 35
28	Budenica			1	86	121	560	
29	Benesztie		1		27	28	144	f. 38
30	Burla			1	93	113	511	
31	Chiliszeny			1	88	112	479	f. 42a
32	Chlibestie			1	94	130	583	f. 42b
33	Chlinica			1	162	225	1010	
34	Danilla			1	50	57	276	f. 58
35	Dawideny			1	77	102	484	
36	Dialszenica			1	154	170	712	f. 61
37	Dichtenic			1	210	237	1316	
38	Dobroszouc			1	120	135	674	f. 62
39	Dolhopol			1	183	210	869	f. 64
40	Doroszouc			1	184	179*	798	f. 68
41	Dragojesztje			1	132	152	719	
42	Dubowec			1	117	141	627	f. 70
43	Dzemini z Slatiora			1	83	105	448	f. 72
44	Fogadyisten			1	89	108	506	f. 76
45	Fontenica			1	40	46	336	
46	Formosa			1	102	125	562	
47	Fradautz Stary			1	278	316	1641	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
48	Fradautz Nowy			1	164	278	1311	
49	Fundul Moldavy			1	195	203	914	
50	Fürstenthal			1	61	68	362	
51	Gaureny			1	35	33*	175	f. 78
52	Gerbowitz			1	48	55	268	
53	Granischestie			1	69	77	413	f. 89
54	Góra Humora			1	101	115	537	f. 93
55	Hadikfalva			1	146	174	737	f. 94
56	Hatina			1	165	176	818	f. 95
57	Hawrpleskie			1	94	126	604	
58	Hliboka			1	131	163	776	f. 96
59	Hortecze			1	65	71	380	f. 98
60	Horodnik Górny			1	189	207	982	
61	Horodnik Dolny			1	108	129	629	
62	Horoszouc			1	107	139	666	
63	Humora Klasztor			1	111	127	584	f. 101
64	Jablonica			1	96	108	483	f. 103
65	Jakobeny			1	144	168	669	f. 105
66	Jaślowetz			1	151	187	838	f. 110
67	Idsohestie			1	156	191	920	f. 113
68	Illiszestie			1	173	234	1158	f. 115
69	Jordanesztie			1	107	128	561	f. 116
70	Joseph Falva			1	61	56*	250	
71	Jourkuc			1	109	146	678	
72	Ipotesztie			1	92	120	547	
73	Ispaś			1	291	345	1599	
74	Istensegits			1	121	163	714	
75	Juszenice			1	75	86	427	f. 117
76	Iwankowice			1	190	242	1048	f. 118
77	Kabestie			1	71	87	434	
78	Kadobestje			1	244	241*	1176	
79	Kalafindestie			1	74	75	414	
80	Kalinestie			1	99	113	594	f. 119
81	Kalinestie vel Jednaki			1	49	56	269	
82	Kalinestie vel Koperanka			1	114	133	632	
83	Kamena			1	122	147	702	f. 120
84	Kamenka vel Petryszeni			1	210	237	1187	
85	Kapukodrulny			1	115	144	738	f. 122
86	Kapukimpolny			1	103	123	570	
87	Karaptschen			1	221	247	1221	
88	Karlsberg			1	37	38	218	f. 123
89	Keszwana			1	158	177	849	f. 125
90	Kimpołung Mołdapski		1		563	584	2530	f. 126
91	Kindestie			1	88	92	438	
92	Kifselen			1	148	163	755	
93	Klimouc			1	46	59	235	f. 128
94	Kliwodin			1	113	127	625	
95	Komenesztie			1	93	109	513	f. 133
96	Komarestie			1	64	69	349	
97	Koniatyn			1	117	137	535	f. 135
98	Korlata			1	46	68	282	f. 138
99	Korowie			1	95	115	585	f. 139
100	Korczestie			1	72	81	387	
101	Kostestie			1	196	213	1161	f. 141
102	Koucman			1	286	314	1633	f. 142
103	Krasna			1	186	246	1242	f. 146
104	Krystiatek			1	88	114	497	f. 148

1	2	3	4	5	6	7	8	9
105	Kupka			1	92	113	560	f. 156
106	Kuczumare			1	602	709	3494	f. 157
107	Kutschurnik			1	152	183	869	
108	Kutut Baiński			1	39	41	202	
109	Kostestie			1	79	94	449	
110	Laszówka			1	132	158	788	f. 160
111	Lauretka			1	78	94	502	f. 162
112	Lehutscheni			1	58	76	321	f. 163
113	Lentschestie (?)			1	116	135	686	f. 164
114	Liteny			1	48	45*	241	f. 170
115	Ludykaczestie			1	49	52	278	f. 175
116	Ludihumora			1	47	56	269	
117	Łuka			1	100	125	553	f. 176
118	Lukawiec			1	145	200	970	
119	Łukawica			1	136	155	727	
120	Łużań			1	198	226	1045	f. 177
121	Mahała			1	151	162	782	f. 180
122	Malatiuty			1	165	208	1005	f. 181
123	Maletynec (?)			1	107	126	609	
124	Mamajestie Stare			1	163	192	930	f. 182
125	Mamajestie Nowe			1	272	326	1563	
126	Marmonica			1	55	65	298	
127	Mardzina			1	205	252	1095	f. 183
128	Mazanajestie			1	47	51	221	f. 184
129	Mosorówka			1	58	67	299	
130	Mericzej			1	101	107	474	f. 187
131	Mieczybrody			1	66	83	350	f. 187
132	Michalecze			1	178	215	1046	f. 188
133	Michawa			1	79	99	500	f. 189
134	Miekoweny			cătun	77	91	447	
135	Mikuczeny			1	121	142	684	f. 201
136	Miliów			1	157	191	930	f. 202
137	Mitków			1	72	79	365	f. 203
138	Mitoka			1	201	250	1263	
139	Molodia			1	287	328	1484	f. 206
140	Negostina			1	76	82	437	f. 214
141	Nepolokouc			1	76	82	437	
142	Oknia			1	135	169	796	f. 225
143	St. Onuphri			1	86	92	506	f. 228a
144	Onut			1	71	77	300	
145	Opryszczyny			1	64	85	397	f. 229a
146	Oroszeny			1	155	198	917	f. 230a
147	Oszechliby			1	149	170	814	f. 231a
148	Ostrica			1	103	117	610	f. 233a
149	Panka			1	76	85	449	f. 227b
150	Pereu Negru			1	67	80	379	f. 230b
151	Perhouc			1	97	130	658	
152	Petrischeni			1	50	52	193	f. 231b
153	Petroutz			1	163	196	1006	
154	Petroutz Turkul			1	187	239	1289	
155	Piedikoutz			1	71	78	377	f. 232b
156	Plavalar			1	77	86	447	f. 236b
157	Pohorlouc			1	81	112	488	f. 238
158	Pokorlołc			1	81	112	478	f. 243
159	Posantsze			1	390	465	2280	f. 248
160	Poszoritta			1	192	216	937	
161	Presakereny			1	114	125	586	f. 250

1	2	3	4	5	6	7	8	9
162	Prilipcze			1	127	151	677	
163	Proskouc			1	143	163	837	f. 251
164	Proworokie			1	59	72	363	
165	Punince			1	49	67	311	f. 257
166	Pursukeu lub Burdigen			1	28	35	147	
167	Putilla			1	578	651	2656	
168	Potoszana			1	149	172	909	
169	Puttna			1	134	160	826	
170	Radauc			1	261	347	1643	f. 259
171	Rarecze			1	262	325	1567	f. 261
172	Rarecze Słobodzie			1	72	81	398	
173	Reputczenic			1	166	232	1040	f. 264
174	Rerakouc			1	82	95	484	
175	Rerna			1	83	102	481	
176	Reuszeny			1	49	55	263	
177	Rogosestie			1	95	107	554	
178	Rohosna			1	152	186	866	f. 265
179	Romanestie			1	73	75	363	
180	Ropcze			1	168	198	907	f. 266
181	Rosz			1	381	442	2079	
182	Roztocze			1	145	169	714	f. 267
183	Runestie			1	24	31	168	f. 281
184	Ruś Monastiora			1	97	115	486	f. 283
185	Ruś Mołdawica			1	159	184	847	
186	Russ-Boul			1	81	89	369	
187	Sacharestie			1	81	92	442	f. 288
188	Zadobrówka			1	78	91	479	
189	Sadogóra			1	254	338	1439	
190	Sadowa			1	154	168	732	
191	Samuelów			1	56	66	304	f. 289
192	Zamostie			1	110	146	733	
193	St. Otilie			1	119	148	702	
194	Zastawna			1	215	281	1333	f. 290
195	Satul Mare			1	106	127	602	
196	Sadowa			1	157	196	962	
197	Szerboutz			1	114	122	643	
198	Szyszkoutz			1	94	118	551	
199	Szerowce Wyższe			1	168	226	991	
200	Szeropce Dolne			1	52	70	347	
201	Szipenica			1	214	267	1238	
202	Szipot			1	167	202	800	f. 291
203	Szubrańce			1	180	205	978	
204	Zetenów			1	123	142	703	
205	Seletin			1	186	214	893	
206	Seret	1			463	522	2282	f. 292
207	Sinouc Wyższy i Nizszy			1	113	131	621	f. 297
208	Siszkouc			1	128	152	781	
209	Skeja			1	106	148	641	f. 298
210	Solka			1	140	172	795	f. 308
211	Solonetz			1	64	73	321	
212	Solonetz Pertestie			1	226	274	1549	
213	Stanestie Górne			1	106	126	607	f. 310
214	Stanestie Dolne			1	242	311	1470	
215	Stanestie z Bojenile			1	135	162	765	
216	Stebne			1	52	64	231	f. 314
217	Steuczeny (?)			1	194	216	1068	
218	Storonety			1	69	82	365	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
219	Strasza			1	108	131	634	f. 316
220	Strojestje			1	139	157	893	
221	Strojestie Górne			1	57	75	324	
222	Strojestie Dolne			1	37	45	223	
223	Storożyniec			1	136	179	820	f. 317
224	Stulpikany			1	191	206	968	f. 319
225	Stupka			1	132	155	743	f. 320
226	Suchowerków			1	107	122	608	f. 321
227	Suczawa			1	747	930	5069	f. 323
228	Suczawica			1	127	148	780	
229	Suczaveni			1	56	65	344	
230	Żuczka Stara			1	217	261	1209	
231	Żuczka Nowa			1	196	253	1121	
232	Zwiniacze			1	66	65*	297	f. 326
233	Tereblestie			1	212	263	1324	f. 335
234	Tereszeny			1	50	59	271	f. 336
235	Teszeuty			1	86	114	516	
236	Theodorestje			1	80	99	446	
237	Toporoutz			1	286	350	1690	f. 337
238	Toutry			1	165	210	946	f. 338
239	Czahor			1	135	151	767	f. 341
240	Czartorya			1	61	84	387	
241	Tszeresul			1	69	80	388	
242	Czereszenka			1	179	224	1036	
243	Czernowice	1			820	1242	5416	
244	Czynków			1	164	206	943	f. 342
245	Tzokanestie			1	42	43	187	
246	Czudyn			1	84	102	495	
247	Ujdestie			1	158	201	887	f. 347
248	Ustie Putila			1	177	197	831	f. 348
249	Valie Putny			1	27	20	81	f. 349
250	Willawcze			1	162	203	966	
251	Walesaka			1	105	95	471	f. 350
252	Waława			1	203	214	1063	
253	Wama			1	229	222	1165	
254	Waskolutz nad Seretem			1	51	69	433	f. 351
255	Waszkowce			1	368	440	2074	
256	Waslowce			1	215	280	1278	
257	Wasylów			1	152	175	795	
258	Watra Dorna			1	508	565	2535	
259	Watra Moldapica			1	89	103	450	
260	Wierzbowce			1	111	162	702	f. 352
261	Werenczanka			1	310	362	1802	
262	Wiców Górny			1	239	293	1423	f. 357
263	Wików Dolny			1	370	423	2282	
264	Wiżnica			1	411	503	2127	f. 359
265	Witelówka			1	57	62	310	f. 361
266	Wołoka			1	194	238	1180	f. 363
267	Wołoka			1	102	124	583	
268	Wołowetz			1	129	154	804	f. 364
269	Wojczynetz			1	110	140	705	
270	Woroniec			1	29	47	189	f. 365
271	Woroniec			1	68	84	571	
272	Zurin			1	78	100	438	f. 396

* (la unele cifre din col. 7) = la localitatea dată s-au notat mai puține camere decât case.

ANEXA III

Populația ocolului Câmpulung Moldovenesc [a] 1774—1808
(după D. Werenka, *Topographie...*, p. 177).

Anul	1775		1774	1779		1808	
Unitatea de înregistrare	Gospodării	Gospodării				Case	Persoane
Câmpulung cu Ciocănești	367	Vatra Câmpulung	377	406	Câmpulung Moldovenesc	563	2530
Sadova	78	Ciocănești	17	28	Ciocănești	42	187
Pojorâta	75	Sadova	85	103	Sadova [b]	154	732
Fundul Moldovei	72	Pojorâta	104	123	Pojorâta	192	937
		Fundul Moldovei	93	107	Fundul Moldovei	195	914
		Dorna	263	323	Vatra Dorna	508	2535
Dorna cu Iacobeni	306				Iacobeni	144	669
Total	898		939	1090		1798	8504 [c]

[a] Localitățile libere existente la 1774 și rămase în componența Bucovinei după 1776.
[b] Sunt două sate omonime ; s-a luat cel cu mai puțini locuitori.
[c] Rezultă o medie de 4,73 persoană de casă.

ANEXA IV

Rearondări în districtul/Antheil Câmpulung Moldovenesc, 1774—1808.
Liste din anii 1774—1779 și 1808.

1774	1775	1779	1808
Dorna	Dorna cu ct. — Iacobeni	Dorna	Vatra Dorna Iacobeni
Fundul Moldovei	Fundul Moldovei	Fundul Moldovei	Fundul Moldovei
Sadova	Sadova	Sadova	Sadova
Pojorâta	Pojorâta	Pojorâta	Pojorâta
Rușii Moldoviței	Rușii Moldoviței cu ct. — Argel	Rușii Moldoviței	Rușii Moldoviței
Frumosu	Frumosu Scutelnici	Frumosu	Frumosu
Moldoviței	Moldoviței	Moldoviței	Vatra Moldoviței
Slătioara		Slătioara	
Frasin cu ct. — Gemenea	Frasin	Frasin cu ct. — Gemenea	Gemenea din Slătioara
Vama	Vama	Vama	Vama
Bucșoaia	Bucșoaia cu ct. — Doroteia	Bucșoaia	
Stulpicani	Stulpicani cu ct. — Lunca Negrileasa — Gemenea	Stulpicani	Stulpicani Câmpulung
Vatra Câmpulung	Câmpulung cu ct.	Vatra Câmpulung	Moldovenesc
Ciocănești	— Ciocănești	Ciocănești	Ciocănești
			Valea Putnei
Voroneț	Voroneț	Voroneț	Voroneț

ANEXA V

P L A N N

Auf was der ganze Buccoviner District der Laage nach beileufig in 4 Directorlaten eingetheilet werden könne.

(Planul de împărțire a Bucovinei în patru directorate cu localitățile și numărul de familii ; întocmit de generalul Enzenberg la 1783).

Publicat în „*Documente...*", de E. Hurmuzachi, vol. VII, 1876, p. 392—398.

Dermahlige Bezirks	Dermahlige Okols	NAME der ORTSCHAFTEN	Anzahl der Dortschaften (Einzelne)	Anzahl der Familien (Einzelne)	Anzahl der Dorfschaften (Eines jeden Directorates)	Anzahl der Familien (Eines jeden Directorates)	Directoriat nach der neuen Eintheilung
1	2	3	4		5		6
SUCZAWER	Moldawisch Kempolong.	Dorna und Kandreni	1	429			
		Czokanescht u. Jakobeny	1				
		Slobosie u. Putnaer Thall	1	6			
		Fundul Moldawi	1	135			
		Posorita	1	138			
		Sadova	1	118			
		Kempulung Moldovenesk	1	443			
		Russ Moldovitza	1	162			
		Moldovitza	1	90			
		Frumosz	1	64			
		Wama	1	170			
		Slatioara	1	16			
		Fraszin u. Dschemini	1	59			
		Stulpikani u. Negrilassa	1	86			
		Bukschoajo	1	17			
		Woronetz	1	45			
		Latus	16	1978			
		Translatus	16	1978			
SUCZAWER	Szamosch und Moldover	Kapu Kodruluj	1	152			
		Vale Szaka	1	87			
		Berkieschest	1	69			
		Bajaschest	1	92			
		Korlata	1	62			
		Korlatzelile Gori	1	58			
		Illieschesti u. Braschka	1	165			
		Stupka	1	178			
		Dragojest	1	103			
		Mezenejest	1	48			
		Bunest	1	31			
		Strojest	1	97			
		Saharest	1	93			
		Liteni	1	59			

1	2	3	4	5	6
	Mitler Suczaver	Mihoveny	1	74	
		Bunintze	1	61	
		Bernova	1	24	
		Schkeje	1	54	
		St. Illie	1	79	
		Samka	1	7	
		Ipotest	1	56	
		Bosancze	1	245	
		Securiczenij	1	28	
		Reuseni	1	54	
		Rusz Plavalar u. Pojenile	1	155	
		Uidesti	1	224	
		Chilischeny	1	74	
		Teschentzi	1	36	
		Kutu u. Lizaura	1	50	
		Stadt Suczawa	1	420	
		Jezkani	1	44	
		Mitoku Dragomirni	1	131	
		Petreutzi Nonnen Kloster	1	100	
S U C Z A W E R	Unter Wikover	Termaneschti	1	69	
		Bertheutz	1	69	
		Todjerescht	1	128	
		Solonetz	1	50	
		Komanescht	1	64	
		Boloschana	1	137	
		Gura homoruluj	1	31	
		Homor	1	74	
		Bertiescht	1	99	
		Lude Homoruluj	1	31	
		Balaschana	1	116	
		Kostina	1	100	
		Summa	61	6166	61	6166
	Ober Wicower	Kalinescht des Janaky	1	39	
		Kelinescht des Kuparenko	1	79	
		Merezey oder Hakna	1	110	
		Scherboutz	1	106	
		Kalafindescht	1	66	
		Graniczescht	1	62	
		Gaureny	1	33	
		Romanescht	1	61	
		Jakobest mit Danila Moldov.	1	44	
		Fogot Isten	1	72	
		Isten Schegits	1	71	
		Berlischeni	1	39	
		Szat mare	1	50	
		Badieutzi	1	46	
		Milescheutzi	1	115	
		Jasslovetz	1	94	
		Arbury und Solka	1	173	
		Volovetz	1	224	
		Burla	1	41	
		Radautz	**1**	**187**	
		Fratautz	**1**	**139**	

1	2	3	4	5	6
	Berhometer	Klimoutz Lipovener	1	11	
		Horodnik	1	153	
		Unter Vikow	1	177	
		Ober Wikow	1	131	
		Putna	1	109	
		Strascha	1	74	
		Krasna	1	71	
		Czudiul	1	48	
		Idschest	1	95	
		Banila	1	103	
		Czeresch	1	17	
		Opojetz oder Bakuma	1	21	
		Budenitze	1	61	
		Petroutz	1	120	
		Kupka	1	55	
		Karapczin u. Presekereni	1	192	
		Jordanescht	1	69	
		Roptsch	1	89	
		Storoschenetz	1	100	
		Punka	1	37	
		Komarescht	1	20	
		Schadova	1	70	
		Lukawetz	1	116	
		Berhomet	1	106	
		Hliboka	1	113	
		Mihuczeni	1	81	
		Trestiana	1	62	
		Prorokie	1	45	
		Oprischeny	1	67	
		Latus	50	4264	
		Translatus	50	4264	
SUCZAWER	Berhometer	Stirze-Berlinze	1	62	
		Tereblest	1	142	
		Kamenka	1	100	
		Stanest	1	93	
		Sinoutz	1	77	
		Gura Molnitzi	1	7	
		Kindescht	1	47	
		Gerbowetz	1	40	
		Kropina	1	19	
		Rogoschest	1	87	
		Nogoschezina	1	57	
		Stadt Sereth	1	245	
		Botoschinze	1	62	
		Onofrey	1	127	
		Baintze	1	36	
		Waskautz	1	52	
		Muschenitza	1	14	
		Woloschinetz	1	84	
		Czirepkeutz	1	90	
		Bahrinest	1	64	
		Summa	70	5769	70 5769

1	2	3	4	5	6
CZERNOWITZER	Stadt-Theil	Stadt Czenowitz	1	304	
		Roschosch	1	238	
		Mihalcze	1	115	
		Kamina	1	94	
		Kuczuru mare	1	340	
		Woloka	1	112	
		Korowic	1	64	
		Czahor	1	75	
		Mologie	1	157	
		Kutul des Bainsky	1	32	
		Kukowitz	1	107	
		Mamornitza	1	50	
		Zureny	1	55	
		Ostritze	1	106	
		Horecze	1	52	
		Lude des Klosters Horecze	1	40	
	Unter Pruther	Strojeschti de Schoss	1	25	
		Strojeschti de Susz	1	27	
		Lehaczeny	1	40	
		Bojan	1	386	
		Kutul Ostritza	1	51	
		Mahala	1	114	
		Rarencze	1	261	
		Toporeutz	1	289	
		Czernauka	1	142	
		Latus	25	3276	
		Translatus	25	3276	
CZERNOWITZER	Unter Pruther	Schereutz	1	130	
		Slobosie	1	37	
		Zadubrinka	1	61	
		Schuschka	1	151	
		Sa Hagura	1	212	
		Rohozna	1	126	
		Lentzesti	1	101	
		Schubranetz	1	145	
		Mamajesti	1	336	
	Ober Pruth	Walowa	1	151	
	Unter Czermosz	Vasloutz	1	212	
		Kuczuru mik	1	116	
		Werboutz	1	105	
		Jorkeutz	1	142	
		Bojanczuk	1	121	
		Hroschoutz	1	111	
		Dobroneutz	1	114	
		Pereu Negru	1	70	
		Onuth	1	61	
		Samuschin	1	42	
		Mosorinka	1	59	

1	2	3	4	5	6
		Mitkeu	1	56	
		Slobozie Mitkeu oder Brod	1	67	
		Okna	1	92	
		Pohorleutz	1	139	
		Doroscheutz	1	148	
		Kuleutz	1	58	
		Wasillow	1	114	
		Czinkeu	1	123	
		Repuschenitza	1	142	
		Toutri	1	149	
		Zastawna	1	208	
		Summa	57	7175	57 7175
C Z E R N O W I T Z E R	Ober Dnister	Lude Monasteri Chriczatek	1	20	
		Zwinecze	1	70	
		Kadubeschtie	1	199	
		Prelipeze und Luca	1	165	
		Babin	1	136	
		Boroutz	1	122	
		Kitzelow	1	119	
		Wericzanka	1	233	
		Schischkoutz	1	105	
		Juchenetz	1	64	
		Maletinetz	1	77	
		Stouczeny	1	129	
		Latus	12	1439	
		Translatus	12	1439	
	Pruther	Chliwesti	1	66	
		Hawrilest	1	57	
		Ivankeutz	1	113	
		Oschichlib	1	112	
		Dawidescht	1	85	
		Kliwodin	1	90	
		Suchowerka	1	64	
		Kotzmann	1	178	
		Laschtinka	1	94	
		Witilinka	1	42	
		Luschan	1	160	
		Schipenitza	1	162	
		Dubowetz	1	95	
		Berhomet	1	50	
		Revakeutz	1	55	
		Piedekoutz	1	20	
		Nepolekeutz und Zopeni	1	97	
		Orosheny	1	107	
		Hlinitza	1	96	
		Draczenitz	1	162	
		Bobestin	1	133	
		Broskutz	1	90	
		Kabest	1	42	

1	2	3	4	5	6
CZERNOWITZER	Ober Czermosz	Kostest	1	143	
		Stanest de Susz	1	52	
		Woloka	1	55	
		Stanest de Schosz	1	131	
		Kalinest	1	107	
		Berbesty	1	127	
		Lude aluj Samson	1	19	
		Pleschenetz	1	23	
		Selenew	1	64	
		Czortorie	1	34	
		Waskoutz	1	272	
		Karapczin	1	158	
		Samostie	1	95	
		Wilancze	1	143	
		Banilla de Schosz	1	160	
		Banilla de Susz	1	163	
		Milie	1	130	
		Ispasz	1	201	
		Wischnitze	1	190	
		Latus	54	5879	
		Translatus	54	5879	
	Ruszisch Kempolonger	Pareu Dischtenitz	1	58	
		Ploszka	1	102	
		Putilla und Storonetz	1	451	
		Dischtenitz	1	135	
		Gura Putilli	1	91	
		Marinitzesti	1	32	
		Meschibrod	1	19	
		Sahariesul	1	61	
		Restoaczele	1	110	
		Tetrescheny	1	35	
		Slischeny	1	28	
		Stepnir	1	35	
		Jablonitza	1	82	
		Konetin	1	112	
		Ruszich Kimpulung	1	192	
		Summa	69	7375	69 7375

Extractus Summarius

						Sitz
1-tes	Directorat	—	—	61	6166	deren Directors
2-tes	„	—	—	70	5769	Suczava
3-tes	„	—	—	57	7175	Wollowetz oder
4-tes	„	—	—	69	7375	Fratoutz.
	Zusammen	—	—	257	26485	Czernowitz. Waschkeutz oder Wischnitza.

Czernomitz den 17. May 1783.

Enzenberg, m. p.

ANEXA VI

Populația Bucovinei în 1786 după Enzenberg.
(Hurmuzachi, *Documente...*, VII. p. 452).

Nr. crt.	Districtul	Categoriile sociale					Evrei	Cat. de vârstă — bărbați				Femei	Total
		Țărani	Meseriași	Meșteșugari	Nobili — funcționari	Preoți		1—15 ani	15—30 ani	30—50 ani	peste 50 ani		
1.	Vijnița	6617	158	—	98	112	33	7654	5001	4590	1036	16938	35219
2.	Cernăuți	7305	99	21	74	94	45	8576	3987	4742	2188	16894	36447
3.	Siret	5903	198	16	124	81	55	8253	5144	2898	939	8289	25447
4.	Suceava	5466	227	107	77	69	42	6968	3264	3344	999	13245	27820
	Total	*25291*	*672*	*144*	*373*	*356*	*175*	*31451*	*17396*	*15574*	*5162*	*55456*	*125039*

ANEXA VII

(publicat de Emil I. Emandi, C. Șerban, în anuar „Suceava", vol. X, 1983).

Nr. crt.	Anii	Nr. de așezări rurale și urbane	Nr. de case sau familii	Nr. pop. (cifra medie, 5 pers.	Observații
			DISTRICTUL BUCOVINA 10044 kmp		
1.	1774	314 3			E. Hurmuzachi (vezi nota p. 496)
2.	1774	330 3	12443	62215	D. Werenka (vezi nota 22, totalul familiilor la anul 1774, p. 9—124).
3.	1773—1775	334 3	circa 12000	70000	După harta Büschel (vezi nota 14, Bibl. Muzeului jud. Suceava).
4.	1774	224 3	12953 din care 551 case pustii)	64765	P. G. Dmitriev (vezi nota 9).
5.	1775	263 3	14989	circa 70000	J. Polek în JBLM (vezi nota 18).
6.	1776	338 3	17047	85235	D. Werenka (vezi nota 22, totalul familiilor la 1776, înainte de conferința de la Palamutka)
7.	1776	277 3	14650	75000	J. Polek, în JBLM (vezi nota 22, după conferința de la Palamutka)

8. 1779	281	3	33432	117160	D. Werenka (vezi nota 22, totalul familiilor la anul 1779, p. 9—124).
9. 1780	298	3	27487	137435	D. Werenka (vezi nota 22, totalul familiilor la anul 1780, p. 9—124).
10. 1783	258	3	26485	132425	E. Hurmuzachi (vezi nota 22, p. 392—398).
11. 1784	239	3	26731	133065	D. Werenka (vezi nota 22, după lista parohiilor, p. 185—195).
12. 1786	235	3	29102	135494	I. Nistor (vezi nota 10, p. 128).
13. 1786	—	3	27011 sau 29102 (în JBLM, 1900, p. 54)	125039	E. Hurmuzachi (vezi nota 22, p. 452 din care 69583 bărbați și 55456 femei).
14. 1790	332	3	—	145000	După harta Galiției, Lodomeriei și Bucovinei (vezi nota 14, Arhivele Statului Suceava).
15. 1798	262	3	32895	181076	După „Die Bukowina" și H. L. Bidermann (Czernowitz, 1899, p. 12. și nota 11).
16. 1800	—	3	35307	190389	În JBLM, XV, Czernowitz, 1908, p. 11.
17. 1807	266	3	—	208498	După „Die Bukowina". Cernowitz, 1898, p. 121.

ANEXA VIII

Lista localităților rurale și urbane din Bucovina în 1773, 1774—1775 după Plans des Bukowiner Districts bestehend in 72 Sectionn Welche in denen Jahren 1773, 1774 und 1775, von einen Departement der Kays Koniglich General Staabs (întocmită după hărți de Emil I. Emandi)

I — *Așezările din zona geografică de podiș*

Nr. crt.	Numele localității	Sect. hărții	Nr. de case	Nr. crt.	Numele localității	Sect. hărții	Nr. de case
1	2	3	4	1	2	3	4
1.	Bălăceana	51	12	10.	Zaharești	59	14
2.	Pârteștii de Jos	„	35	11.	Dvornicени	„	4
3.	Pârteștii de Sus	„	28	12.	Tulova	„	2
4.	Cacica	„	17	13.	Securiceni	„	11
5.	Comănești	„	38	14.	Sf. Ilie	„	33
6.	Casele Broșca	„	8	15.	Suceava	„	82(?)
7.	Botoșana	„	54	16.	Ipotești (?)	„	13
8.	Solonet	„	17	17.	Lisaura	„	20
9.	Todirești	„	19	18.	Tișăuți	„	27

1	2	3	4
19.	Bosanci	„	78
20.	Plăvălari	„	21
21.	Liteni	„	14
22.	Frătăuți	39	162
23.	Horodnic	„	52
24.	Bănceşti	„	6
25.	Onofrei Mănăstire	„	21
26.	Rădăuți	„	160
27.	Arbore	45	52
28.	Boreuți	„	35
29.	Pârlişeni	„	7
30.	Burla	„	16
31.	Fotiezello Chalup	„	7
32.	Iacobeşti	„	11
33.	Iazlovăț	„	42
34.	Grănicereşti (la 3 km alte 8 case)	45	39
35.	Milişăuți	„	67
36.	Satu Mare	„	50
37.	Volovăț	„	44
38.	Țibeni (separat)	„	6
39.	Buneşti	66	8
40.	Rus	60	11
41.	Rus Palaschoi (Mari)	„	33
42.	Reuseni	„	11
43.	Udeşti	„	78
44.	Poieni	„	18
45.	Chilişeni	„	11
46.	Părhăuți	52	43
47.	Burdujeni	„	38
48.	Costîna	„	52
49.	Mănăstirea Dragomirna (Mitoc)	„	15
50.	Dărmăneşti	„	34
51.	Mihoveni	„	48
52.	Mitoc Rus	„	24
53.	Buninți Mitoc	„	26
54.	Pătrăuți	„	41
55.	Scheia	„	10
56.	Noul Iţcani	„	15
57.	Calafindeşti	46	29
58.	Serbăuți	„	35
59.	Călineşti	„	17
60.	Cuparenco Călineşti	„	15
61.	Călineşti	„	10
62.	Găureni	„	13
63.	Romăneşti	„	24
64.	Siret	40	91
65.	Negostina	„	11
66.	Verpole (?)	„	15
67.	Botoşăniţa	„	27
68.	Gropana	„	5
69.	Cândeşti	„	—
69/bis	Baineț	33	13
70.	Bahrineşti	„	24
71.	Muşeniţa	„	14
72.	Climăuț	33	4
73.	Târnauca	„	6
74.	Voşcăuț	„	14
75.	Bahorodicz Hauser	„	19
76.	Kamionka (Camenca)	„	17
77.	Kamunkei Wirtsh	„	4
78.	Kuwka (Cupca)	„	25
79.	Presekeren	„	
80.	Karabsiu (Carapciu)	„	19
81.	Sorodosina Hauser	„	6
82.	Cziribkonzy (Cerepcăuți)	„	16
83.	Stirce vel	„	24
84.	Purlintze-Berlinț	„	
85.	Wolczinec	„	16
86.	Warenc	„	8
87.	Oprişeni	34	10
88.	Poiana Stoneşti de Jos (Stăneşti)	„	14
89.	Sinăuț	„	27
90.	Tereblecea	„	53
91.	Mihozeny (Mihuceni)	„	12
92.	Krosne (Crasna)	32	34
93.	Ciudin	„	9
94.	Pătrăuți	„	24
95.	Corceşti	„	6
96	Igeşti	„	11
97.	Gogolina	20	6
98.	Tott (Tott gehönig) Tăutului)	„	28
99.	Boian Lihestieny (Lehiceni)	„	15
100.	Boyan (zu Boyan) Boyan (zu gehörig)	„	107
101.	Balahuria	„	4
102.	Momornice Czaren	„	15
103.	Lukaviţa	„	44
104.	Boginsky (Boinschi)	„	8
105.	Molodiey (Mologhia)	„	39
106.	Okopy Hauser	„	8
107.	Oftrices (Ostriţa) (zu Ofstri behörig)	„	27
108.	Gotta Oftrice	„	27
109.	Horecze	20	19
110.	Davideni	25	29
111.	Pătrăuți (vezi secţiunea 32)	„	40
112.	Czires (Cireş)	„	17
113.	Opajec	„	10
114.	Budeniți	„	25
115.	Ciudyn	„	15
116.	Igeşti	„	17
117.	Storojineț	„	31
118.	Hliboca	26	24
119.	Tărăşeni	„	9
120.	Iordăneşti	„	18
121.	Hrubscze (Ropcea)	„	26
122.	Preskorem şi Carapciul (secţiunea 33)	„	34

1	2	3	4
123.	Stănești de Sus (secțiunea 34)	27	18
124.	Prhorod (Prevorochi)	„	9
125.	Nowasieles (Noua Sulița)	„	7
126.	Voloca	19	24
127.	Cuciurul	„	17
128.	Cuciurul	„	53
129.	Comenca	„	35
130.	Mihalcea	„	22
131.	Karoula (Corovia)	„	21
132.	Czehor (Ceahor)	„	18
133.	Harece (secțiunea 20)	„	4
134.	Pauka (4,5 Pauca)	18	39
135.	Komariuca (4,5 km Komarești)	„	28
136.	Broscăuți (cu mănăstire)	„	8
137.	Babești (secțiunea 12)	„	33
138.	Kamarești	„	9
139.	Toporăuți	14	87
140.	Rarancea	„	29
141.	(Rerentz gehörig) Slobozia Rarancei	„	34
142.	Boian (secțiunea 20)	„	17
143.	Mahala	„	42
144.	Zu Csutska gehörig	„	16
145.	Kosutska Stanahora	„	5
146.	Czernowitz	13	270(?)
147.	Jucica (Gutska)	„	26
148.	Klokuczka	„	14
149.	Rasch	„	82
150.	Sattagura	„	48
151.	Rahasne (Rahazna)	„	34
152.	Subraneț	„	31
153.	Lenkifze	„	20
154.	Mămăiești (mănăstir.) (Birnen Hauseri	„	89
155.	Lujen	„	64
156.	Sipeniț	„	49
157.	Bardiegon (Berbanți ?)	„	18
158.	Revna + mănăstire	„	22
159.	Annihora Hauser	12	8
160.	Voloka + mănăstire	„	11
161.	Oberstonești	„	21
162.	Nieder Stonești sus	„	89
163.	Tuny Hauser	„	6
164.	Kostești	„	19
165.	Gabesty vel		
166.	Gabiu	„	12
167.	Dracineț	„	18
168.	Hlinița	„	48
169.	Dubăț	„	38
170.	Berhomeți	„	24
171.	Reviekăuți	„	27
172.	Mihalce	„	13
173.	Plesznice	„	42
174.	Zeleneu	„	26
175.	Barbești	„	31
176.	Călinești	„	52
177.	Vostra Mănăstire	„	6
178.	Klivodiu	7	18
179.	Suhoverca	„	16
180.	Kitzmann (Coțmani)		58 „
181.	Laskiuca	„	28
182.	Vitiluka	„	29
193.	Valeva	„	36
184.	Suberanitz (Subraneț)	„	18
185.	Satubrimka (Zadobrinca)	„	24
186.	Vaslau	7	42
187.	Cuciur vel (Kutsur mic)	„	33
188.	Verbăuț vel (Werbowitz)	„	18
189.	Jurcăuț (Gyrkiwce)	„	12
190.	Bohunczuk (Boianciuk)	„	38
191.	Czernauzy (Serbăuți de Jos)	„	
192.	Masuriuka	5	26
193.	Samușin	„	24
194.	Mitcău	„	38
195.	Aunath (Onut)	„	36
196.	Palamutka	„	84
197.	Czernipotok (Pârâul Negru)	„	111
198.	Verenceauca	4	21
199.	Katesbös vel Katopirt (Cadobești)	„	30
200.	Vasilău	„	27
201.	Cincău	„	22
202.	Doroșăuți vel (Dorosonce)	„	45
203.	Ocna vel Vikna	„	24
204.	Baharleutz (Pohorlăuți)	„	22
205.	Dotry (Tăutri ?)	„	28
206.	Brut vel Sloboric (Brodoc ?)	„	25
207.	Zastawna	„	33
208.	Boroutz	3	21
209.	Chisălău	„	34
210.	Sișcăuți	„	28
211.	Jujineț	„	17
212.	Malatineț	„	15
213.	Stănceni	„	62
214.	Zvincea vel Svinice	2	41(?)
215.	Prelipce	„	7
216.	Mănăstirea Luca	„	5
217.	Repujneț	„	40
218.	Kolloutz (Culeuț)	„	14
219.	Babin (Mănăstire)	1	15

II. — *Așezările din zona geografică de munte.*

1	2	3	4
220.	Valea Seacă	65	12
221.	Brăiești	„	7
222.	Băișești	„	7
223.	Capu Codrului	58	40
224.	Berchișești	„	11
225.	Corlata	„	20
226.	Corbiceni (Corlățelele)	„	5
227.	Măzănăiești	„	10
228.	Drăgoești	„	18
229.	Stupca	„	44
230.	Mănăst. Ilișești	„	14
231.	Muncel	„	3
232.	Casele Cîrlibaba	47	10
233.	Câmpulung	56	57
234.	Pojorâta	„	56
235.	Sadova	„	11
236.	Vama	„	17
	Zona de munte Cârlibaba	41	
237.	Fundu Moldovei	48	34
	Zona de munte Poiana Dornei	69	
238.	Argel	43	4
239.	Rusca Moldoviței	„	23
240.	Mănăstirea Putna	38	68
241.	Vicovul de Sus	„	46
242.	Vicovul de Jos	„	48
243.	Voitinel	„	8
244.	Călugărița	„	7
	Zona de munte Valea Neguleasa și Ciumârna	72	
245.	Poiana Gemenii	63	15
246.	Theodorsku	„	6
247.	Mazaren	„	5
248.	Casele Doroteea	64	2
249.	La Frasin	„	3
250.	La Rus	„	9
251.	Stulpicani	„	44
252.	Poiana Ostra	„	4
253.	Lunca Negrilesei	„	22
	Zona de munte Bistrița Aurie	71	
254.	Sadova	49	10
255.	Mănăstirea Moldovița	„	28
256.	Frumosu	„	26
257.	Mănăstirea Humpr	57	30
258.	Gura Humorului	„	23
259.	Mănăstirea Voroneț	„	22
260.	Casele Bucșoaia	„	3
261.	Vama	„	42
262.	Mănăstirea Solca	50	19
263.	Mănăstirea Sucevița	44	17
264.	Marginea	„	38
265.	Horodnicul de Sus	„	8
	Zona de munte Suceava izvoare-Moldova	42	
266.	Straja	37	8
267.	Perin (Brodina ?)	„	7
268.	Sadău (Sadu)	„	6
269.	Sewir (Paltin)	„	4
270.	Nisipitul	„	5
271.	Map. Ursaje (mănăst. pe Putna)	„	3
272.	Zehoftnu Map.	„	7
273.	Ciocănești	55	10
274.	Iacobeni	„	8
275.	Casele Todoskany	61	8
276.	Casele Dyilu (Pudreda)	„	19
277.	Dorna Candreni	62	38
278.	La Popeny	„	9
279.	Dorna Vatra Satului	„	70
280.	Dorna din Soszeny	„	36
281.	Saru Dornei	70	34
282.	Falcău Hauser	31	7
	Zona de munte	35	
283.	Banilova	24	21
284.	Sipot Hauser	24	4
285.	Solonec Hauser	„	15
286.	Opusu Hauser	„	4
287.	Mezibrody Hauser	„	
288.	Pudilova	30	10
289.	Bloska (Plosca)	„	62
290.	Ruska Hauser	„	4
291.	Seletin Hauser	36	10
292.	Rapaczin Hauser	„	4
293.	Szibat Hauser (Sipot)	„	11

1	2	3	4
294.	Elem Hauser	„	7
295.	Grebala	22	48
296.	Dolopole Wolosky	„	15
297.	Conietin	„	24
298.	Jablonitz Wolosky	„	6
299.	Worocza	„	2
300.	Lopusna Hauser Pudilovna (vezi serțiunea 30)	23	6
301.	Berhamete	17	24
302.	Lukawece	„	16
303.	Bodnary Hauser	„	17
304.	Sadowe Monaster	„	2
305.	Niehawe (Mihova)	„	20
306.	Saharicz	16	3
307.	Roftoky Wolosky (Răstoace)	„	33
308.	Bilabeszezka	„	13
309.	Petroszy (Petroșeni)	„	14
310.	Maranitzy (Mareniță)	„	16
311.	Roftoky (Răstoace)	„	28
312.	Spetechi	„	12
313.	Usczy Pudelowe	„	28
314.	Stebny (Stebini)	„	10
315.	Stebny Woloka	„	7
316.	Pesenia (?)	„	8
317.	Banila	11	81
318.	Milie (Milior)	11	81
319.	Ispas + Mănăstire	„	79
320.	Czernahaus (Cernăhăuți)	„	31
321.	Wieliczka (Haus)	„	11
322.	Viluaca + Mănăstire	„	28
323.	Zamostie + Mănăstire	„	32
324.	Cojocariu	„	22
325.	Slobozia (Slobodka)	„	38
326.	Banilafska Milyl	„	4
327.	Kafenka Slovode	„	7
328.	Vijnița	10	52
329.	Cernauca	8	45
330.	Dobrănăuți	„	22
331.	Rosifze (Horocăuți)	„	88
332.	Clivești	6	38
333.	Savrilești	„	22
334.	Ivancăuți	„	26
335.	Oșehlib	„	79
336.	Orășeni	„	92
337.	Davidești	„	56
338.	Orschifze	„	18
339.	Nepolocăuti	„	42
340.	Zopien (Sipeniț)	„	15
341.	Brandu Haus	„	7
342.	Zawala (?)	„	79
343.	Ciortavia	„	21
344.	Vășcăuț	„	124
345.	Zalucze (?)	„	71

ANEXA IX

Lista localităților și numărul de case după recensământul rus din 1774. (publicat de P. S. Dmitriev, P. V. Sovetov, *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I și II, Chișinău, 1975).

I. Ținutul Câmpulung-Suceava

1. Voroneț, 27 case
2. Bucșoaia, 9 case
3. Vama, 122 case
4. Stulpicani, 82 case
5. Frasin, 12 case
6. Vatra (Cîmpulung) 396 case
7. Sadova, 90 case
8. Pojorâta, 82 case
9. Fundul Moldovei, 88 case
10. Dorna, 319 case
11. Crucea, 50 case
12. Rușii de Moldoviță, 123 case
13. Bistrița (Dorna), 293 case
14. Frumosul, 25 case
15. Mănăstirea Moldoviță, 92 case

II. Ținutul Suceava

16. Beshomete, 64 case
17. Lucevăț, 42 case
18. Jadova, 35 case
19. Comănești, 10 case
20. Storojinet, 38 case
21. Kupca, 31 case
22. Pătrăuți, 58 case
23. Igești, 41 case
24. Ciudei, 30 case
25. Krasna, 35 case
26. Budinții, 15 case
27. Cireșul, 10 case
28. Opaiț și Burla, 18 case
29. Bănila, 44 case
30. Rusii, 7 case

31. Hliboca, 24 case
32. Oprișeni, 25 case
33. Stănești, 84 case
34. Prorochia, 13 case
35. Tereblecea Ungureni, 31 case
36. Tereblecea Moldoveni, 5 case
37. Bârlinți, 20 case
38. Verjolea, 15 case
39. *Siret*, 84 case
40. Onofrei, 36 case
41. Botoșenița, 16 case
42. Cândești, 19 case
43. Sinăuți, 57 case

Ținutul Suceava — ocolul Vicovului

44. Straja, 40 case
45. Vicovul de Sus, 60 case
46. Mănăstirea Putna, 107 case (din care 87 ale țiganilor)
47. Vicovul de Jos, 95 case
48. Horodnic, 81 case
49. Satul Mare, 21 case
50. Bădeuți, 18 case
51. Humorul, 60 case
52. Bălăceana, 42 case
53. Soloneț, 21 case
54. Todirerești, 20 case
55. Pârhăuți, 43 case
56. Iacobești, 21 case
57. Românești, 32 case
58. Calafindești, 31 case
59. Șerbăuți, 27 case
60. Călinești, 21 case
61. Călinești, 25 case
62. Găureni, 17 case
63. Mărătei, 29 case
64. Dărmănești, 37 case
65. Costâna, 49 case

Ținutul Sucevei — Ocolul Mijlocului

66. Pătrăuți, 56 case
67. Mihoveni, 40 case
68. Bârnova, 6 case
69. Șcheia, 25 case
70. Ipotești, 21 case
71. Tișcăuți, 44 case
72. Securiceni, 12 case
73. Reuseni, 9 case
74. Chilișeni, 4 case
75. Rușii, 151 case
76. Uidești, 105 case
77. Cotul Mitropoliei Sucevei, 29 case
78. Ițcani, 47 case
79. Zamca, 7 case
80. Suceava, 365 case

Ținutul Suceava — Ocolul Siretului de Sus

81. Găinești, 11 case
82. Mănăstirea Slatino, 48 case
83. Suha și Mălini, 38 case
84. Sasca, 38 case
85. Beschișești, 23 case
86. Corlățeștii Slatinii, 11 case
87. Corlățeștii Gării, 9 case
88. Băișești, 10 case
89. Mănăstirea Ilișești, 49 case
90. Stupca, 73 case
91. Stroiești, 17 case
92. Vorniceni, 9 case
93. Zaharești, 6 case
94. Liteni, 29 case
95. Drăgoiești, 53 case
96. Corlata, 41 case
97. Măzănăiești, 21 case

Ținutul Suceava — cu salvogvardia preaînălțatului Grof

98. Frătăuți, 147 case
99. Rădăuți, 180 case
100. Volovăț, 141 case
101. Mănăstirea Solca, 93 case
102. Pârteștí, 79 case
103. Dobrănăuți, 75 case
104. Buninți, 51 case
105. Mitoc, 123 case
106. Mănăstirea Burdujeni, 75 case
107. Mănăstirea Sf. Ilie, 39 case
108. Bosauci, 159 case
109. Capu Codrului, 72 case
110. Valea Seacă, 41 case

III. *Ținutul Cernăuțiului*

111. *Cernăuți*, 388 case
112. Mihalcea, 64 case
113. Camăna, 63 case
114. Cuciurul Mare, 180 case
115. Voloca, 53 case
116. Korovia, 34 case
117. Mologhia, 105 case
118. Lucăvița de Sus, 48 case
119. Lucăvița de Jos, 38 case
120. Cotul lui Bainschi, 17 case
121. Mamornița, 55 case
122. Ustrița, 80 case
123. Xorecea, 62 case
124. Molnița, 75 case
125. Xreatca, 57 case
126. Culiceni, 30 case
127. Fundoaia, 30 case
128. Godinești, 23 case
129. Buda, 13 case
130. Noua Săliți, 24 case

131. Băcești, 43 case
132. Buda, 24 case
133. Godinești, 35 case
134. Țînteni, 22 case
135. Târnauca, 198 case
136. Movila Herții, 18 case
137. Giliponți, 78 case

Ținutul Cerănuți — ocolul Prutului de Jos

138. Stroiești, 33 case
139. Boianul, 202 case
140. Lucăceni, 46 case
141. Lehăceni, 38 case
142. Mohalana, 65 case
143. Rărincea, 71 case
144. Toporăuți, 147 case
145. Cernauca, 50 case
146. Șărănți, 62 case
147. Zadobrinca, 31 case
148. Sobroneț, 96 case
149. Mămăești, 130 case
150. Roxozna, 67 case
151. Jusca, 70 case
152. Leutești, 42 case
153. Valeva, 63 case
154. Vetleuka, 47 case
155. Laskiuka, 75 case
156. Cotmani, 137 case
157. Suxaxerxa, 45 case
158. Clevodin, 66 case
159. Davideşti, 57 case
160. Xavrileşti, 31 case
161. Ivancăuți, 45 case
162. Usixlibul, 90 case
163. Orășăni, 78 case
164. Lujeni, 94 case
165. Nepolicăuți, 51 case
166. Țopeni, 16 case
167. Kidicăuți, 16 case
168. Berhomete, 35 case
169. Dubovăț, 47 case
170. Știpeniţa, 63 case

Ținutul Cernăuți — ocolul Nistrului

171. Văslăuți, 104 case
172. Cuciurul Mic, 64 case
173. Vărbăuți, 38 case
174. Iorcăuți, 65 case
175. Boenciucu, 41 case
176. Xrosăuți, 49 case
177. Dobrănăuți, 42 case
178. Slobotia Poxărlăuți, 41 case
179. Pârâul Negru, 8 case
180. Onutul, 16 case
181. Samușenul, 20 case
182. Mosoriuca, 41 case
183. Mitcău, 39 case
184. Slobozia Mitcău, 19 case
185. Tăutre, 52 case
186. Sloboţia Marciuca, 8 case
187. Slobozia Ocna, 36 case
188. Verinceanca, 132 case
189. Stăuceani, 54 case
190. Malteniţa, 34 case
191. Iujineț, 41 case
192. Șișcăuți, 39 case
193. Barăuți, 58 case
194. Chisălău, 68 case
195. Bobinul, 71 case
196. Prilipcea, 69 case
197. Luca, 12 case
198. Zvenece, 29 case
199. Răpujniţa, 82 case
200. Vasileu, 50 case
201. Coliuți, 47 case
202. Doroșăuți, 70 case
203. Cincăul, 53 case
204. Codobiște, 79 case
205. Zastavna, 110 case

Ținutul Cernăuți — ocolul Ceremușului

206. Xliniţa, 54 case
207. Draciniţa, 49 case
208. Băbești, 71 case
209. Broscăuți, 39 case
210. Colinul, 11 case
211. Costești, 60 case
212. Berbești, 60 case
213. Zeleneu, 34 case
214. Pleşniţa, 14 case
215. Călinești, 37 case
216. Stănești, 104 case
217. Ciortorie, 13 case
218. Vascăuți, 125 case
219. Carapaciu, 79 case
220. Zamostie, 30 case
221. Vilance, 61 case
222. Bănila de Jos, 63 case
223. Bănila de Sus, 79 case
224. Ispasul, 113 case
225. Vijniţa, 153 case

IV. *Ținutul Hotinului — ocolul Nistrului*

226. Macareuka, 21 case
227. Nihoreni, 21 case
228. Babin, 80 case
229. Leucăuți, 89 case
230. Volcineț, 21 case
231. Culișevca, 31 case
232. Vosileu, 55 case
233. Ocniţa, 151 case

BUCOVINA AND THE ROMANIAN DEMOGRAPHIC AREA. DEMOGRAPHICAL-POLITICAL AND STATISTICAL STUDY. (1775—1940)

— Summary —

After the anexation of Bucovina, a military administration was imposed : first under General Splény (1775—1778), then General K. F. Enzenberg followed (1778—1786). Under a demographical political aspect, this administration effected censuses to which we have to add those effected by Rumiantev in 1772—1773 and June 1774. The statistical data we gathered from all the publications and which are based on enlistments an censuses cover the period 1775—1940. The demographical quantitative data show that the population of Bucovina increased from 75.000 inhabitants in 1775 to 794.929 inhabitants in 1910 ; this great increasing of population (in 135 years, the population increased 10 times) is due to the imigration in the zone of a ruthenian population from Galicia and to the foundation of new colonies by the Empire. At the beginning, the density of population was reduced to 7 persons per hectare. It increased quickly, reading the level of 17 persons per hectare in 1786, 44 in 1850, 62 in 1890 and 76 în 1910. The immediate increasing of density is tied to the imigration in Bucovina of the ruthenians from Galicia. The censuses from 1880 shows that the Ruthenians numbers was greater than that of the Romanians (42,2 per cent in comporison to 33,4 per cent), the ratio becoming, in 1910, 38,4 per cent in comparison with 34,4%. I. E. Torouţiu recalculated the censuses data from 1910, reaching the conclusion that the number of the Romanians would have been 313.254 (39,41 per cent) and that of the Ruthenians (including Lipovians) 263.013 (33,1 per cent). The Ukranian historians invoked in different studies, many times, the „polonization", of the Ukranians in Galicia and their "romanization" in Bucovina. But, if only we analized the number of the localities from a toponymical point of view for the 15th—18th centuries, and the number of the population from a name point of view, there couldn't be claimed such things about the ethnical distribution of the population of Bucovina. The Ruthenian imigrators were gathered mainly in the north-west of Bucovina : Zastavna (89,0 per cent), Vijnita (77,1 per cent).

After the Great Union in 1918, Bucovina was returned to Romania with an ethnical inheritance which the censuses from 1930 registred : the number of the Romanians was 379.605 and the number of the Ruthenians was 248.567. Between 1910 and 1930, the population increasing was very modest : with 5.800 persons (7,3 per cent).

The zone occupied by the soviets in 1940 had an area of 6.340 square kilometers (including Ţinutul Herţei) and it contained 53,3 per cent Romanians and 25,9 per cent Ruthenians. A. Galopentia estimated for the northern zone (Radauti, Storojenet, Cernauti and Hotin the majority (75,3 per cent). The publication of the anual of geopolitics by the „Glasul Bucovinei" Publishing House intends to publish in the future all the statistics concerning the population of Bucovina, the critical analysis of the primary sources ; a critical new edition of the historical works, the gathering of informations concerning deportation ; the publishing of some cartographic materials never published before.

DIN ISTORIA PRESEI BOTOȘĂNENE : „SĂPTĂMÂNA" (1932—1937)

IONEL BEJENARU

Din cele câteva titluri de periodice botoșănene, cu apariție de-a lungul vremii, unul poartă numele „Săptămâna", fiind, în consens, un săptămânalul subintitulat „ziar pentru interese locale", apărut în perioada 14 noiembrie 1932 — 8 decembrie 1937 [1]. Alte câteva date îi completează fișa : „Apare în fiece luni" ; direcția : I. Iacovlov, avocat ; redacția : str. Armeană, 5 ; tipografia : Saidmann, Botoșani [2].

Perioada de apariție a „Săptămânii" botoșănene coincide cu una a societății românești, acuzând în plin criza economică, la rându-i generatoare de puternice convulsii politice, oricum o epocă dificilă și incertă. În aceste condiții, soarta majorității poporului cunoaște cotele unui nivel de viață scăzut, ca și ale unor privațiuni politice, economice, sociale, vis à vis de neputința politicienilor de a redresa starea economică și politică a țării, tot mai compromisă și dependentă de marile puteri. La rândul său, fenomenul politic mondial este marcat de ascensiunea la putere a fascismului în Germania, act în măsură să lezeze grav soarta popoarelor, a păcii și a securității, alimentând o politică revanșardă, revizionistă și de dictat, un real pericol la adresa statelor mici și mijlocii, între care și România, tot mai mult atrase în sfera de interese a marilor puteri. Se pregătea vizibil terenul celei de-a doua mari conflagrații mondiale. Sunt aceste aprecieri menite să explice starea de atitudine și angajare a presei progresiste, un loc central ocupând „Clopotul" botoșănean, gazetă democratică, antifascistă, de stânga, apărută în iunie 1933, ca și variantele sale, revelatoare fiind angajarea sa într-o luptă deschisă cu politicianismul zilei, strâmt și strâmb, de suprafață, tributar intereselor înguste, de clasă, incapabil să rezolve gravele conflicte sociale și politice. Neîndoielnic, o angajare cu toate riscurile.

Propunându-ne să reliefăm, într-o schiță monografică, virtuțile „Săptămânii" botoșănene, am invocat apariția „Clopotului", dată fiind ac-

---

1 „Săptămâna", Botoșani, an I, nr. 1, p. 1 din 14 noiembrie 1932 și „Săptămâna", an VI, nr. 265, p. 1 din 8 decembrie 1937.

2 Ibidem.

ţiunea sa de influenţare, cu materializare în diferite publicaţii botoşănene, la rândul lor servind interesele celor mulţi, alertând opinia asupra primejdiei ce planează pe soarta ţării.

„Săptămâna", apărută la Botoşani, n-a rămas la nivelul unui „ziar pentru interese locale", mesajul său fiind mult mai cuprinzător, problematica mult mai gravă. Cu curaj, coloanele sale fac loc unor articole, reportaje, ştiri cu conţinut politic, totodată expresii ale unor acţiuni iniţiate la Botoşani sau în ţară, în apărarea intereselor celor mulţi. O chemare la „marea întrunire de protestare împotriva revizuirii tratatelor de pace", preconizată pentru ziua de 28 mai 1933, în sala Teatrului „Mihai Eminescu" din Botoşani, nota grav : „Din nou vânturi năvalnice suflă de la un capăt la altul al lumii tulburându-ne liniştea şi întunecându-ne sufletul/Din nou cei ce ne-au ţinut încătuşaţi atâta amar de vreme caută cu jind la prada ce abia le-a fost smulsă din gheare / Bogăţiile pământului pe care le-au stors veacuri întregi nu le pot uita, iar sângele cald pe care ni l-au supt din trupurile vlăguite, li aţâţă din nou pofta de sânge / Din nou se caută pe căi de intrigă, de minciună şi de ameninţări cu războiul, să se strice graniţele naturale şi istorice ale scumpei noastre Românii, nesocotind tratatele de pace, întemeiate pe dreptul popoarelor, de a hotărî ele însele asupra soartei lor" [3]. Se invoca, în continuarea chemării, că asemenea acţiuni iniţiază şi „aliaţii noştri din Cehoslovacia, Polonia, Iugoslavia", după cum se afirma că „Mişcarea noastră, făcută odată cu a prietenilor de peste graniţă, va fi dovada cea mai puternică de unire sinceră şi solidaritate între noi" [4]. Chemarea se încheia cu urarea „Trăiască România Unită în veci nedespărţită, trăiască prietenii şi susţinătorii noştri" [5]. Cronica apărută, pe marginea desfăşurării marii întruniri publice de la 28 mai 1933, face o amplă trecere în revistă a manifestaţiei, cu menţionarea vorbitorilor (C. Dimitriu, prof. C. Iordăchescu, institutor, I. Bidnei, prof., I. Darie, avocat, Alex. Cazaban, trimis special al ziarului „Universul", Cristea Ciomac), a moţiunii citită de primarul Iacovlov (din care spicuim : „Întreaga suflare românească din târgul şi de pe plaiurile botoşănene... îşi mărturiseşte, cu jurământ, nestrămutata hotărâre de a lupta până la ultima jertfă pentru menţinerea unităţii naţionale şi neştirbirea hotarelor"), a pelerinajului la Monumentul Eroilor din Piaţa Carol (azi Piaţa 1 Decembrie 1918), a poeziei declamate de scriitorul C. Cucu [6]. Mai relevăm, pentru virulenţa şi actualitatea lor în epocă, editorialele şi articolele, găzduite în paginile „Săptămânii", probând o extremă receptivitate la fenomenul politic intern sau extern, trecut prin filtrul interesului nostru naţional — „Călcâiul antisemit al lui Hitler" [7], „Cârdăşia Crainic-Oprescu-Blaustein. Cum e stăpânul, aşa-i şi sluga", semnate de Scarlat Callimachi [8] ; „Pro-

3 Ibidem, 22 mai 1933, p. 1.
4 Ibidem.
5 Ibidem.
6 Ibidem, 29 mai 1933, p. 1, art. „Naţiunea şi-a spus cuvântul".
7 Ibidem, 3 aprilie 1933, p. 1.
8 Ibidem, 29 mai 1933, p. 1—2.

cesul Callimachi" — al 2-lea proces pentru un articol intitulat „Versuri pro-revoluționare" [9]; „Ne amenință foametea și pelagra", semnat de D. Ionescu [10], „Anarhia de sus în jos. Sub călcâiul samavolniciei" [11], „Procesele d-lui Callimachi", semnate de Tudor Teodorescu-Branișteș, prim redactor la ziarul „Adevărul", director la „Cuvântul liber" [12]; „Și pe urmă ?" semnat de Mihail D. Ralea [13], „Dictatura românească !" [14]; „Cine este d. Iuliu Maniu ?" semnat de Petre Pandrea [15], „Operele democrației. Operele fascismului. Cu ocazia declarațiilor d-lui Mihalache" [16], „Realități și diversiuni", semnat de Octav Livezeanu [17], „Curente platonice", semnat de Mihail Ralea [18], „Între țărani și orășeni", semnat de Demostene Botez [19], „Valul de scumpete" [20], „Milioane, cantalupi de lux și demoralizare" (semnat de Petre Pandrea și reprodus din ziarul „Dreptatea") [21], „Traficul de influență", semnat de Virgil Madgearu [22]; „Doi ani de la moartea lui Duca" [23], „Sporul scumpetei" [24], „Declarația incendiară a d-lui Goga în Cameră" [25], „Iosef Goebels mulțumit de rezultatele propagandei germane în România" [26], „Bate vântul nebuniei", semnat de I. R. Ionescu [27], Problema profesiunilor libere", semnat de Demostene Botez [28], „Comunismul nostru" (articol semnat de Mihail D. Ralea, reprodus din ziarul „Dreptatea") [29], „Tigri, lei și javre" [30], „Omul de la Berlin" [31] ș.a.

„Săptămâna" a probat totodată o bună cunoaștere a vieții social-economice a județului, informând opinia, când despre epidemiile de scarlatină, febră tifoidă, tuse convulsivă, tifos [32], când despre starea învățământului primar, cu cei 15 000 neșcolarizați — „...toată iarna învățământul a fost un calvar pentru copii și învățători, căci vântul pătrundea fără nici un obstacol în clasă, iar sobele rămâneau mereu reci,

9 Ibidem, 11 septembrie 1933, p. 1.
10 Ibidem, 25 septembrie 1933, p. 1.
11 Ibidem, 28 noiembrie 1933, p. 1.
12 Ibidem, 29 mai 1934, p. 2.
13 Ibidem, p. 1.
14 Ibidem, 13 iunie 1934, p. 1.
15 Ibidem, 22 august 1934, p. 1.
16 Ibidem, 20 noiembrie 1934, p. 1.
17 Ibidem, 5 martie 1935, p. 1.
18 Ibidem, 23 aprilie 1935, p. 1.
19 Ibidem, 2 iulie 1935, p. 1.
20 Ibidem, 18 iunie 1935, p. 1.
21 Ibidem, 23 iulie 1935, p. 1.
22 Ibidem, 30 iulie 1935, p. 1.
23 Ibidem, 31 decembrie 1935, p. 1.
24 Ibidem, 21 ianuarie 1936, p. 1.
25 Ibidem, 3 martie 1936, p. 1.
26 Ibidem.
27 Ibidem.
28 Ibidem, 12 mai 1936, p. 1.
29 Ibidem, 30 iunie 1936, p. 1.
30 Ibidem, 24 noiembrie 1936, p. 1.
31 Ibidem, 8 decembrie 1936, p. 1.
32 Ibidem, 14 noiembrie 1932, p. 2.

deoarece n-au avut combustibilul necesar“ [33] —, când despre nevoia unei fabrici sistematice de pâine“ [34] ş.a.

Viaţa cultural-artistică, cu trepidaţia ei de bună condiţie, niciodată întreruptă aici, la Botoşani, oferă „Săptămânii“ botoşănene un excelent teren de abordare publicistică. De altfel, surprinzând prompt fenomenul cultural-artistic botoşănean, citite astăzi, paginile „Săptămânii“ au totodată virtuţi documentare, monografice chiar, reconstituind, firește, prin adăugare la alte surse, prin coroborare, o veritabilă frescă a Botoşanilor cultural-artistici. De la evenimentul cultural la cel mai mărunt, care, şi el, are rostul său, departe de a fi neînsemnat, banal, „Săptămâna“ ia pulsul vieţii cultural-artistice botoşănene, exemplare în totul ei, făcându-ne să o bănuim de mare frecvenţă în cercurile intelectualităţii locale. Să relevăm, din sumarul celor 265 de numere ale „Săptămânii“, câteva articole, de preţiozitate atunci şi acum — „Expoziţia (de caricaturi, cca. 40) Zigu Sain“ [35]. „Expoziţia colectivă a „Grupului artistic“ (între expozanţi, cunoscutul gravor şi om de presă de aici, Aurel Mărculescu) [36] — evident, articole-cronici în măsură să descopere şi să propulseze valorile. Evenimentele teatrale, muzicale îşi află la rându-le loc în paginile săptămânalului botoşănean. Relevăm, între acestea — sărbătorirea lui Tony Bulandra, pentru cele trei decenii de teatru, cu spectacolul de gală „Marchizul de Priola“, oferit botoşănenilor [37]; concertul violonistului Bobescu [38], comemorarea a cinci decenii de la moartea lui Ciprian Porumbescu, fiind marcată printr-un requiem la Biserica Sf. Gheorghe şi printr-o audiţie simfonică a Orchestrei „Armonia“, la Teatrul „Mihai Eminescu“ [39], sărbătorirea distinsei artiste Lucia Sturza-Bulandra („Nunta de argint“) [40], concertul maestrului George Enescu, într-o remarcabilă cronică a lui Philip Pye, din care desprindem câteva notaţii — „Arta lui Enescu se deosebeşte prin calitatea expresiei — expresie nobilă, tânguitoare, dar stăpânită, care pătrunde în sufletul ascultătorilor“ [41].

Mai ilustrăm bogata paletă culturală a Botoşanilor cu cronicile, articolele, ştirile, pe marginea începerii lucrărilor de restaurare a bisericuţei familiei Eminovici de la Ipoteşti [42], a constituirii Cercului boşonănenilor din Bucureşti, având-i în conducere pe Ion Simionescu, Andrei Popovici-Bâznoşanu, Eugen Neculau [43], a conferinţelor susţinute de N. D. Cocea („Senzualitatea în artă şi literatură“) [44], Barbu Lăzăreanu [45], Ni-

33 Ibidem, 16 ianuarie 1933, p. 1.
34 Ibidem, 3 septembrie 1934, p. 1.
35 Ibidem, 14 noiembrie 1932, p. 2.
36 Ibidem, 17 aprilie 1933, p. 1.
37 Ibidem, 6 martie 1933, p. 1.
38 Ibidem, 29 mai 1933, p. 1.
39 Ibidem.
40 Ibidem, 21 ianuarie 1936, p. 1.
41 Ibidem, 8 decembrie 1937.
42 Ibidem, 28 noiembrie 1932, p. 1—2.
43 Ibidem, p. 2.
44 Ibidem, 1 mai 1933, p. 1.
45 Ibidem, 26 martie 1935, p. 1.

chifor Crainic[46], în sala Teatrului „Mihai Eminescu", a sărbătoririi, aniversării sau comemorării unor personalităţi botoşănene (Tiberiu Crudu, A. Bortkiewicz, Nicolae Lăbuşcă, Zulnia Iorga, dr. M. Căhănescu, Artur Stavri) sau de pe plan naţional (Gavril Muzicescu, Ciprian Porumbescu), a aniversării unor evenimente istorice, ca 150 de ani de la revoluţia din 1784, condusă de Horia, Marea Unire din 1918 ş.a. Evenimentele editoriale, avându-i protagonişti pe scriitorii botoşăneni sunt, şi ele, prompt semnalate — „Săhăstria Sihlei" a lui Tiberiu Crudu, „Gânduri răzleţe" a Dahliei Nour ş.a. La fel, prezenţele culturale botoşănene în străinătate — actriţa Dida Solomon Callimachi, care turna la Budapesta versiunea românească a filmului „Trenul fantomă".

Nu lipsesc interviurile cu personalităţile de marcă ale Botoşanilor (Ludovic Dauş), reproducerile unor interviuri acordate Radioului Bucureşti de fii ai Botoşanilor (N. Iorga, Mihail Grigore Poslușnicu), articolele pe teme de istorie locală, de istoria presei, a culturii. Dr. D. Galian semnează un lung serial cu problematică filosofică — „Intuiţiunea lui Bergson", „Thomas Hobbes", „Francisc Bacon", „John Locke şi originea ideilor", „Uu cuvânt despre Fichte", „Un cuvânt despre scolastică", „Platon şi ideea sa", „Descartes şi metoda sa", „Sf. Toma de Aquino, „Sf. Anselm", „Francisc Bacon şi metoda inductivă", „Spiritualitatea lui George Berkeley", „Tommaso Campanella", „Materialismul", „Voltaire", „N. Macchiavelli", „Heraclit", „Giordano Bruno", „David Hume şi principiul cauzalităţii", „Schopenhauer şi concepţia sa pesimistă despre viaţă", „Seneca filosoful".

„Săptămâna" a susţinut şi un bogat afiş teatral (Mişu Fotino în „Micul Weber", la Teatrul „Mihai Eminescu"), muzical (concertul lui Maximillian Fischer din Berlin), cinematografic („Doamna Buterfly", cu Sylvia Sidney, compatrioata noastră, la Cinematograful „Mihai Eminescu"), făcând servicii reale vieţii culturale a Botoşanilor şi a ţării.

Beneficiind de colaboratori valoroşi — Mihail D. Ralea, Scarlat Callimachi, Simeon Labin, Mihail Gr. Poslușnicu, Barbu Lăzăreanu, P. Pandrea, Demostene Botez, dr. D. Galian, Vl. Sardin, Octav Livezeanu, I. R. Ionescu, C. Iordăchescu, „Săptămâna" botoşăneană, cu cele 265 de numere ale sale, a făcut din plin dovada profesionalismului gazetăresc, înscriind noi virtuţi vechilor şi frumoaselor tradiţii ale presei botoşănene, fiind, socotim, o publicaţie cu autoritate şi personalitate, de tentă progresistă, democratică, de referinţă.

46 Ibidem, 23 aprilie 1935, p. 2.

CONTEXT GEOPOLITIC EUROPEAN LA FINELE PRIMEI CONFLAGRAȚII MONDIALE (I)

I. SAIZU, AL. TACU

Modificând geografia teritorială a Europei odată cu dispariția imperiilor absolutiste anacronice de care a depins până în 1914, în chip hotărâtor, echilibrul în lume, prima conflagrație mondială a secolului și tratatele care i-au urmat au consacrat compartimentarea continentului în unități statale după criterii etnice, dând, în consecință, un nou context, diversificat prin condițiile economice și social-politice, cu complicarea mecanismului de funcționare a societății pe toate planurile. Prima conflagrație, care a jucat un rol decisiv în mutațiile geopolitice pe continent, a avut consecințe deosebit de grave pe plan material și moral, caracterizate prin amploarea distrugerilor materiale, mai cu seamă în zonele ocupate, prin evidenta scădere a producției, prin răsturnarea cursurilor de schimb, prin rebela criză financiară, prin reducerea profiturilor în folosul beligeranților din afara spațiului european, prin lovitura foarte dură aplicată valorilor intelectuale. Războiul a provocat și pierderi de vieți omenești de o amploare catastrofală. Sub raport calitativ, a fost afectat esențialmente categoria cea mai tânără a populației masculine adulte, adică acea parte care se afla în plinătatea forțelor necesare economiei [1].

Dar ceea ce a dat caracter tragic și neliniștitor consecințelor a izvorât în bună parte din regresul moral al Europei, din dezintelectualizarea ei și aceasta întrucât, în mod firesc, după o zguduire pe plan material atât de puternică, precum s-a produs în anii 1914—1918, nu putea urma decât o clătinare și a spiritualității, o disoluție a factorului ideologic. După război, filozoful Oswald Spengler a încercat să demonstreze *declinul Occidentului* într-o lucrare aidoma intitulată *(Der Untergang des Abendlands)*, temă aleasă, în fapt, înainte de 1914 și publicată abia în 1918, iar economistul Sir George Paish să convingă că Europa se afla în pragul bancrutei. Dacă primul a privit scăpătarea Apusului sub impresia dezastrului Germaniei și a bulversării ruse din

1 Marcel R. Reinhard, André Armengaud, Jacques Dupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968, p. 488.

octombrie 1917, ca și prin prisma degringoladei financiare care a amenințat edificiul Reich-ului, cel de-al doilea a judecat întregul continent — cum bine s-a observat în spațiul estic al Europei [2] — exclusiv după situația Marii Britanii și a celorlalte state industriale. Europa — subliniase M. Ralea, care își făcuse studiile în Franța tocmai în acei ani — părea, cel puțin în partea sa occidentală, după diagnozele lui Spengler ori Keyserling, în situația unui muribund ce are nevoie de transfuzie de sânge [3]. Mai cu seamă învinsa Germanie, deși saturată de tehnicism și de mașinism, a trăit după încheierea conflictului un acut sentiment de nelimitată demoralizare, conjunctură în care *Declinul Occidentului,* lucrare doritoare a fi un verdict definitiv asupra civilizației europene contemporane [4], a avut rostul de a demonstra că nu doar Germania, ci tot Occidentul se afla în decadență. Era o formulă menită, dacă nu să remedieze o maladie morală, să ușureze cel puțin suferința de vreme ce o ridica la ipoteza unui „mal de siècle" la scară continentală. Spenglerianismul a adus cu sine dorința de revenire la simplitate, de abandonare a mecanizării în lumea industrială și „un adevărat val de orientalism, o preocupare obsesivă pentru Orient, care era un fel de ipostaziere modernă a ideii rousseauiste a reîntoarcerii la natură" [5].

Oricât de diferite erau soluțiile emise într-o atmosferă de ostilitate față de ceea ce însemna modernitate și înnoire, ele porneau din adânca deznădejde, rod al crizei civilizației, dovedind că pesimismul lui Spengler nu era un glas răzleț „nici în hotarele Occidentului, nici, mai ales, în afară" [6]. Într-adevăr, René Guénon, de pildă, care între 1909 și 1912 a intrat în contact cu doctrinele orientale, descoperind în ele coerență și unitate de principii cu creștinismul, a căutat să le pună în evidență până la război, pentru a trezi forțele capabile să se opună decăderii Occidentului, iar după încheierea conflagrației de a le reactiva spre a opri declinul lumii moderne și a le face apte să stabilească un acord real cu Orientul tradițional [7]. Dar criza morală a fost judecată și prin consecințele provocate de război asupra mentalității colective, lăsând să se întrevadă că liberalismul și democrația aveau șansa de a triumfa în Europa. Era, de fapt, pentru unele zone din spațiul continentului, o iluzie cu valoare temporară scurtă, deoarece atacurile au venit aproape simultan din două flancuri : din stânga și din dreapta eșichierului vieții politice.

Consecințele războiului asupra Europei, deci și fenomenul de criză, au fost privite și din unghiul de vedere al statutului continentului în

---

2 B. Diamand-Mentor, *Independența economică, garanția independenței politice*, București, 1927, p. 3.
3 P. Nicanor & Co., *Considerațiuni europene*, în „Viața românească", XIX, 1927, 8—9, p. 199—200.
4 Gordon A. Craig, *Germany, 1866—1945*, New York, 1978, p. 491—492 ; Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980, p. 242.
5 Z. Ornea, *op. cit.*, p. 271.
6 Nichifor Crainic, *Parsifal*, în „Gândirea", III, 1924, 8—10, p. 183.
7 Florin Mihăescu, Anca Manolescu, *Prefață*, la René Guénon, *Criza lumii moderne*, București, 1993, p. 10—11.

raport cu geopolitica întregului glob pământesc. Cercetătorii au subliniat că schilodirea Europei la finele anului 1918 a determinat ca ascendența ei materială și culturală în lume să fie în chip fatal subminată, stare precară care nu a scăpat aliaților victorioși din alte spații geopolitice [8], Dependența financiară a Europei de S.U.A., de pildă, devenită principala creditoare, ca și uriașele resurse materiale și umane de care dispuneau au oferit Americii tot atâtea argumente pentru a pretinde hegemonia în lume și un amestec tot mai puternic în afacerile europene. Situația a condus, treptat, la interdependență economică, politică și militară, condiție existentă înainte ca acest cuvânt uzat să devină modern, întrucât S.U.A. „au fost implicate tot timpul în soarta Europei" [9]. Într-adevăr, dacă până la izbucnirea conflictului Europa s-a impus față de restul lumii prin influența materială și spirituală, în 1919 aceste laturi ale civilizației s-au văzut contestate, intrând în recul odată cu începutul procesului de decolonizare, cu neputința de a păstra profitul exclusiv în perimetrul continentului și cu pierderea preponderenței pe plan științific, rămânând cu rol însemnat doar pe tărâmul artelor și al literelor.

În noul context geopolitic, una din caracteristicile de bază ale Europei a fost instabilitatea ei pe toate planurile (politic, economic, social și diplomatic). Cu alte cuvinte, refacerea hărții Europei, devenită o necesitate cu mult timp înainte de încetarea luptelor pe front, împreună cu redistribuirea coloniilor, cu înființarea de organizații internaționale coordonatoare a numeroase activități și cu schimbarea balanței economice, au modificat în mod considerabil geopolitica lumii. Prima conflagrație mondială, predominant continentală, a anunțat sfârșitul dominației europenilor și poziția adevăraților victorioși : S.U.A. și Japonia. Pe de altă parte, sfârșitul războiului a imprimat o amprentă deosebit de complexă în politica sferelor de influență în Europa, interferată „cu toate marile crize care au pavat drumul spre marea conflagrație a secolului XX" [10]. Tocmai de aceea, istoricul britanic A. Toynbee a considerat că vasta regiune în care s-au aflat „statele succesoare" ale imperiilor anacronice dispărute, îndeosebi ale celui austro-ungar, au reprezentat o problemă esențială pentru marile puteri doritoare să-și refacă sau extindă sfera de influență. Și tot de aceea — potrivit aprecierii lui J. M. Keynes — problema reparațiilor, care a creat o profundă discrepanță între interesele Europei Occidentale și cele ale Europei Central-Orientale, discrepanță sporită pe platforma politicii plasamentelor de capital [11], a făcut ca zona central-estică a continentului să se afle chiar

8 Vezi, pe larg, Pierre Milza, *De Versailles à Berlin, 1919—1945*, Paris, 1972, p. 12, 20 ; V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815—1960*, London, 1982, p. 191.

9 A. W. DePorte, *Europe between the Superpowers. The Enduring Blance*, London, 1979, p. 36.

10 Corneliu Bogdan, Eugen Preda, *Sferele de influență*, București, 1986, p. 131.

11 Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919—1932)*, Iași, 1976, p. V—VI și 191 ; V. Malinschi, *Economia, dreptul, diplomația în viziunea lui N. Titulescu*, București, 1985, p. 137—139.

imediat după încetarea conflictului în „pragul unor mari primejdii și mari nenorociri“ [12].

Dar era criza în Europa exclusiv consecința primei conflagrații mondiale ? Unii cercetători au afirmat că declinul continentului nostru s-a aflat în faza de germene în 1914 și că războiul l-a agravat la proporții nebănuite. Văzută prin contrast cu lunga perioadă de creștere a prosperității în Occidentul Europei până la 1914, situația de după 1919 a ajuns să fie apreciată de alți cercetători *și* ca punctul de plecare al crizei mondiale [13]. În fapt, aici sunt cuprinse câteva exagerări, întrucât și până în 1914 Europa a cunoscut crize, depășite fiind de o economie care afișa cu fermitate optimism și expansiune. Situația era însă diferită sub raport moral și material la sfârșitul războiului. Pe cât de adevărat este că unele din problemele economice postbelice își aveau izvorul în situația de dinaintea anului 1914, pe atât de cert este faptul că după 1918 s-a produs o modificare în starea de spirit a oamenilor [14], care-și vedeau înșelată speranța ca, după semnarea păcii generale, să se revină la sistemul economic antebelic.

Deși schilodită și divizată, pentru că urmările economice ale păcii au fost în principal contradictorii, cu stimularea, pe de o parte, a refacerii, a creșterii și a diversificării producției, inclusiv dezvoltarea relațiilor internaționale, cu statuarea, pe de altă parte, a discriminării între învinși și învingători, între marile puteri și țările mici, ca și în cadrul fiecărui grup de state, societatea europeană a intrat după 1918 într-o nouă fază istorică, reclamând prioritar consolidarea prevederilor Tratatelor de la Versailles, apărarea integrității teritoriale, bune și trainice relații între toate popoarele. Securitatea națională, considerațiile de ordin politic și protecționist erau chemate să joace un rol însemnat în promovarea a ceea ce s-a numit „naționalism economic“, decisiv fiind, mai cu seamă, pentru noile state, că „dezvoltarea economică prin propriile forțe devenise practic de preferat decât vechea interdependență organică a continentelor, ce implicase superioritatea și privilegiile europene, interdependență distrusă de război și de consecințele lui comerciale“ [15].

Este mai mult decât natural ca, în noul context geopolitic, unele state, simțindu-se ca entități de-sine-stătătoare în hotarele istorice după destrămarea imperiilor multinaționale, să aibă tot interesul de a-și redimensiona structurile economice potrivit potențialului lor, motiv pentru care s-a profilat la cele conștiente de bogățiile solului și subsolului voința de a-și modifica profilul agrar prin accentuarea modelului de industrializare și de asigurare a pluralismului economic [16], voință aflată

12 J. M. Keynes, *Urmările economice ale păcii*, București, 1920, p. II.
13 J. A. S. Grenville, *A World History of the Twentieth Century, I, 1900—1945*, Glasgow, 1980, p. 297.
14 Vezi, pe larg, J. M. Roberts, *Europe, 1880—1945*, London, 1972, p. 343 și urm.
15 David Thomson, *World History from 1914 to 1968*, London, Oxford, New York, 1976, p. 102.
16 Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, 1, București, 1986, p. 40 și urm.

în evidentă confruntare cu teoriile potrivit cărora „în toate țările agrare, modul de producție dominant nu este cel al economiei capitaliste, ci al economiei familiare care nu întrebuințează salariați" [17]. Așadar, născând speranța într-o lume mai bună și „forțând" realinieri „drastice în relațiile dintre state", primul război mondial poate fi apreciat „un semn de punctuație pus istoriei" [18], o *„piatră de hotar* în istoria omenirii" [19].

Dar la marile obiective postbelice, însoțite de speranțe și de neajunsuri, nu se putea ajunge decât printr-o adâncă și diversificată refacere și dezvoltare a activităților materiale și morale în cadrul unor organisme statale omogen-funcționale, care să asigure fiecărei entități o poziție demnă în lume. Grija de a repune în ecuație sistemul de valori, care să răspundă prompt și eficient cerințelor civilizației, a devenit astfel prioritară. Ideea crizei a întreținut convingerea că trebuiau aduse în punct central chestiuni nemaicunoscute în civilizația omenirii și găsite soluții pe măsură, că, dincolo de confruntarea sângeroasă între națiuni, se afla dorința de salvare de la faliment. În atare chip, criza postbelică a devenit „inima dezbaterilor politice și intelectuale" [20]. *Urmările economice ale păcii,* lucrare în care Keynes a criticat, în raport cu linia tradițională, poziția oamenilor politici occidentali neputincioși în a înțelege că despăgubirile foarte mari impuse Germaniei au reprezentat o piedică în redresarea economică a Europei și a lumii, au constituit, cum bine s-a afirmat [21], un element central al dezbaterii internaționale din 1920.

Optimismul unora nu a întârziat să apară, considerându-se pe bună dreptate, pe de o parte, că „Occidentul e departe de a-și fi cântat cântecul lebedei" [22], că un Spengler sau un Toynbee „apar drept îngrădiți", de vreme ce nu văd în cultura europeană decât „una obișnuită, ba încă una necesar pe sfârșite", și nu admit că statele continentului european rămân pe mai departe locomotivele istoriei [23], iar, pe de alta, că pesimismul lui Spengler și Paish era în exclusivitate expresia unei amenințări „ce nu poate fi adresată în altă formă țărilor care... au realizat independența lor politică" [24], mai cu seamă răsăritene, unde evoluția capitalismului nu ajunsese încă la ceea ce Occidentul cunoscuse deja ca formă de dezvoltare economico-socială.

Să subliniem aici că, mai mult decât în oricare alt timp istoric, problemele grave ale Europei în noul context geopolitic au preocupat

---

17 Virgil N. Madgearu, *Agrarism, capitalism, imperialism,* București, 1936, p. 136—137.
18 Sally Marks, *The Illusion of Peace. International Relations in Europe, 1918—1933,* London, 1982, p. 1.
19 Sultana Sută-Selejan, *Doctrine și curente în gândirea economică modernă și contemporană,* București, 1992, p. 153.
20 Alfred Grosser, *Les Occidentaux. Les pays d'Europe et les Etats-Unis depuis la guerre,* Paris, 1978, p. 22—23.
21 *Ibidem,* p. 31.
22 P. Nicanor & Co., *op. cit.,* p. 199—200.
23 C. Noica, *Modelul cultural european,* București, 1993, p. 36.
24 B. Diamand-Mentor, *op. cit.,* p. 3.

pe specialişti, şi nu numai pe ei, dornici să găsească soluţii optime şi urgente. Economiştii, cei dintâi, au căutat să-şi sporească zestrea ştiinţifică, fapt posibil datorită numeroaselor progrese parţiale realizate în cercetare în primele două decenii ale secolului nostru, care au pus cu prisosinţă în evidenţă în cadrul mişcării de idei" *semnele unei iminente înnoiri ale gândirii economice convenţionale*" [25]. Arthur Marwick a observat cu temei că în Marea Britanie, bunăoară, problemele care au urmat conflagraţiei au dat un mai mare impuls studierii, atât a diplomaţiei, cât şi a economiei, cartea lui Keynes fiind doar un exemplu, cea dintâi, adică diplomaţia, atrăgând în general pe conservatori, iar cealaltă disciplină pe istoricii radicali ai anilor 1920 şi 1930 [26].

Obiectivele de refacere şi de dezvoltare, incomparabil mai mari şi mai complexe decât în oricare alt timp istoric din trecut au impus, în consecinţă, în sfera civilizaţiei economice, o largă dezbatere asupra căii ce trebuia de urmat şi aceasta întrucât, prin rănile aplicate numeroaselor state care au dat factorului politic un statut diferit de cel antebelic, Europa s-a găsit în faţa a două alternative constructive diametral opuse : o simplă cooperare care menaja conturul geopolitic al statelor, aşa cum a fost consfinţit prin Tratatele de la Versailles, sau o depăşire a suveranităţilor printr-un proces de unificare, de integrare, cum i se va spune mai târziu [27].

Întrebarea „pe ce cale evoluăm" a devenit absorbantă, întreţinând o confruntare de durată în rândul partizanilor în planul curentelor, ideologiilor şi doctrinelor, mai ales o dispută teoretică între factorii politici şi ştiinţifici, doritori să dea o dezlegare ireproşabilă problemelor. Întrebarea nu s-a circumscris numai în sfera economiei şi a vieţii sociale, ci a ţintit şi domeniul cultural.

Ce cale trebuiau să urmeze popoarele pentru a-şi recăpăta forţa şi încrederea în progres, după o încleştare lipsită de precedent în istoria omenirii ? Putea fi suficientă păstrarea modelelor economice antebelice sau se impuneau altele noi ? Era dorită, firească şi posibilă aplicarea unei soluţii unice pe un continent cu o diversitate de state aflate în stadii inegale de evoluţie ? În ce măsură specificul realităţilor din zona răsăriteană a constituit un obstacol în receptarea modelelor occidentale ? Era statul dator ca, adăugând noi funcţii la cele existente, să-şi perfecţioneze căile şi mijloacele de progres ? De vreme ce, prin destrămarea imperiilor, unele state au devenit entităţi iar altele şi le-au desăvârşit, erau necesare noi directive în politica economică, diferită de cea de până atunci ? Era aceasta un capriciu sau o poruncă a vremii care tindea să transforme preocupările de producţie, de circulaţie, de schimb şi de consum în axa centrală a tuturor naţiunilor ? Puteau fi modelele economice altele decât cele politice în cazul statelor democratice sau totalitare ?

---

25 Sultana Sută-Selejan, *op. cit.*, p. 153.
26 Arthur Marwick, *British Society since 1945*, London, 1982, p. 7.
27 Charles Zorgbibe, *La construction politique de l'Europe, 1946—1976*, Paris, 1978, p. 13—14 ; Eliza Campus, *Ideea federală în perioada interbelică*, Bucureşti, 1993, *passim*.

Iată întrebări chinuitoare care au penetrat conştiinţele timpului, cerând fără întârziere răspunsuri pe cât de exacte, pe atât de repede puse în practică. Europa, ca de altfel întreaga omenire, căuta soluţii la probleme, care, în fapt, continuau cursa oarbă şi demarajul necontrolat pentru o altă confruntare, mult mai tragică. Oricare era răspunsul, modelul pleca de la cauze, mijloace şi tratamente variate, ca şi de la concepţii total diferite despre muncă. De unde şi aprecierea că „întărirea şi progresul unui stat democratic, oricare ar fi el, mare ori mic, atârnă de două mari condiţiuni : de modul cum e condus şi de calitatea cetăţenilor care-l compun" [28]. În chip ideal, aceasta însemna o cât mai diversificată şi mai adâncă dezvoltare a specificului naţional pe fondul asimilării civilizaţiei universale.

Cu toate acestea, confruntarea a demonstrat că fie în Europa, fie în S.U.A., nici o doctrină de orientare liberală sau neoclasică nu era fundamental pregătită să răspundă rapid, convingător şi eficient — prin explicaţii şi propuneri practice — noului context geopolitic. Dar chiar în acest climat de precaritate s-au acumulat elemente care au prevestit schimbări de anvergură în gândirea şi politica economică, atât în vestul continentului şi în S.U.A., dominate de tradiţie, cât şi în zona central-estică a Europei, bulversată de mari mişcări sociale.

Noul context geopolitic european a fost condiţionat, sub raportul realizărilor, de faptul că Tratatele de Pace şi cele 14 puncte ale lui Wilson, între care, economiceşte privite, se aflau suprimarea, în măsura posibilului, barierelor comerciale, ca şi libertatea absolută de navigaţie pe mare în timp de pace sau de război, n-au asigurat întru totul climatul pe care-l doreau popoarele. În lucrarea *Urmările economice ale păcii*, Keynes, desconsiderând imensele dificultăţi cărora oamenii de stat au trebuit să le facă faţă în 1919, a apreciat că aproape toate deciziile majore ale Tratatelor au fost greşite. În realitate, luând în judecată greutăţile momentului, sistemul de la Versailles apare ca o realizare „mai rezonabilă, în ciuda unor erori serioase şi a eşecului de a institui o ordine permanentă" [29]. De aici şi gândirea economică tradusă printr-un protecţionism care a rupt liniile de schimb tradiţionale, cu toate consecinţele favorabile pentru noile state, ajunse să creeze noi ramuri de activitate economică, catalogate de unii drept „veritabile erezii industriale" [30], dar şi cu accentuarea dezarmoniei între industrie şi agricultură, deşi aceasta din urmă a beneficiat de dezvoltarea motoculturii, de chimizare, de selecţia vegetală şi animală, de reguli optime pentru conservarea ştiinţifică a produselor, de colaborarea din ce în ce mai fructuoasă cu metodele moderne de organizare a muncii şi a activităţilor economice.

---

28 Apud O. C. Tăslăuanu, *Producţia. Un program economic. Epoca generalului Averescu*, Cluj, 1924, p. 22.
29 K. Perry, B. A., *Modern European History. Made simple*, London, 1976, p. 121.
30 Arthur Wauters, *La Reforme agraire en Europe*, Bruxelles, 1928, p. 219.

Atenuarea naționalismului economic, în care s-au angajat îndeosebi noile state din centrul și sud-estul continentului, și evitarea șocului brutal de interese între producători de apartenență diferită au preocupat după 1919 pe economiștii din fiecare țară, dar mai ales instanțele internaționale exprimate prin conferințe economice [31], fără a fi putut însă să stabilească un program eficace. În acest fel, interesele producătorilor, cu predilecție occidentali, au rămas pe mai departe lezate de accentuarea protecționismului vamal, de fluctuațiile monetare, de restrângerea subită a consumului în condițiile creșterii accelerate a producției pe baza descoperirii și a difuzării noutăților în organizarea științifică a producției și a muncii.

Cu adevărat, după o scurtă criză, economia statelor continentale a cunoscut timp de un deceniu o fază de prosperitate, calificată de unii drept „perioada falsei stabilități" [32], iar de alții „de prosperitate imperfectă sprijinită pe o fundație nepermanentă și precară care s-a prăbușit brusc" [33], de „neuniformă prosperitate prin boom-ul de expansiune industrială de după 1920" [34], de „euforie economică" mai mult „aparentă decât reală și foarte variabilă, potrivit cu stadiul de dezvoltare al țărilor" [35].

Timp de aproape un deceniu, după 1919, două fapte au caracterizat viața internațională : a) *preponderența franceză în Europa continentală*, o preponderență întemeiată pe baze economice, financiare și demografice fragile pe fondul prăbușirii militare a Germaniei, a destrămării dublei monarhii austro-ungare, a situației din Rusia și a exercitării vocației Marii Britanii mai mult la scară mondială decât continentală ; b) *paralelismul aproape perfect între mișcările economice mondiale și fazele tensiunii și destinderii internaționale* [36]. Timp de un deceniu, deși mișcarea internațională a capitalurilor a reluat modalitățile antebelice în spiritul principiilor modelului economic liberal, controlul schimburilor rămânând o excepție, Europa nu a putut ieși viguroasă din declin [37]. Criza din 1929—1933 confirmă această concluzie. Nu se poate nega însă că, în primul deceniu interbelic, Europa a cunoscut, cu unele excepții, o perioadă de prosperitate favorabilă și calmului politic. Mai cu seamă producția industrială a crescut în mod spectacular, foarte inegală pe țări și sectoare [38].

Redresarea avea să se reflecte și în plan demografic. Cu adevărat, a doua zi după încheierea conflagrației, populația Europei și-a reluat cursul de creștere, de la 328 milioane în 1920, la 355 milioane în 1930

31 I. Saizu, *Modernizarea României contemporane (Perioada interbelică). Pas și impas*, București, 1991, p. 17—30.
32 Alfred De Grazia, Thomas H. Stevenson, *World Politics. A Study in International Relations*, New York, 1968, p. 54.
33 Sally Marks, *op. cit.*, p. 144.
34 J. A. S. Grenville, *op. cit.*, p. 298.
35 Pierre Milza, *op. cit.*, p. 22—23.
36 *Ibidem*, p. 72.
37 Vezi, Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction à l'histoire relations internationales*, Paris, 1964, p. 128.
38 Pierre Milza, *op. cit.*, p. 29.

și la 380 milioane în 1940 (exceptând U.R.S.S.) [39]. Structura demografică din primii zece ani de după război arată [40] că, în afară de România, unde populația a descrescut, și Finlanda, unde ea a rămas staționară, toate statele europene au înregistrat creșteri mai mult sau mai puțin însemnate.

Așadar, contextul geopolitic european la finele celei dintâi conflagrații mondiale atestă încheierea unor procese și deschiderea altora, mult mai complexe, pe măsura compartimentării continentului în unități etnico-istorice care își căutau, prin specific, drumul de refacere și de dezvoltare diversificată pe fondul gravelor consecințe materiale și morale rezultate din teribila încleștare. Evoluția Europei confirma că procesul istoric se desfășoară în ciclu, că declinul civilizației continentale a declanșat forțe capabile să o redreseze spre a face mai mult sau mai puțin față unei noi depresiuni și mai cutremurătoare, că, sub raport geopolitic, contextul a fost deosebit de complex, cu punerea a numeroase și grele probleme.

THE EUROPEAN GEOPOLITICAL CONTEXT AT THE END OF THE FIRST WORLD CONFLAGRATION

— Summary —

The author shows that, at the end of the first world war, the geopolitical context of Europe proves the concluding of some processes which were illustrated by the unweaving of multinational and absolutist empires that became anachronic and by the openning of others, much more complex considering the partitioning of the continent in ethnical-historical units that were searching, through their specific nature, the way to remaking and developing beeing diversified on the background of the severe material and moral consequences issued by that terrible clenching.

39 Marcel R. Rienhard, André Armengaud, Lacques Dupaquier, *op. cit.*, p. 492.
40 J. M. Roberts, *op. cit.*, p. 554.

GEOPOLITICĂ ŞI IDEOLOGIE. PROBLEMA BASARABIEI ÎN CONTEXTUL RAPORTURILOR ROMÂNO-SOVIETICE ÎN EPOCA POSTBELICĂ

ION CONSTANTIN

Deşi participase la cel de-al doilea război mondial, în deplină justificare în faţa oricărui tribunal al istoriei, pentru reintregirea frontierelor sale deşirămate în anul 1940, ţara noastră se vedea, în faza finală a marii conflagraţii, din nou sfâşiată, pierzând Basarabia, o mare parte din Bucovina şi regiunea Herţa, care aparţinuseră dintotdeauna Regatului României [1].

Armistiţiul încheiat la Moscova, la 12 septembrie 1944, conţinea o singură frază referitoare la Basarabia şi Bucovina de Nord : „Se restabileşte frontiera de stat între U.R.S.S. şi România, stabilită prin acordul sovieto-român din 28 iunie 1940" [2]. Această situaţie, profund nedreaptă, avea să fie însă consfinţită de Tratatul de Pace de la Paris, semnat la 10 februarie 1947 de România, S.U.A., Anglia, şi care în articolul I, alineatul 2 stipula : „Frontiera sovieto-română este astfel fixată potrivit dispoziţiilor acordului sovieto-român din 28 iunie 1940 şi acelora ale acordului sovieto-cehoslovac din 29 iunie 1945" [3]. Era desigur o flagrantă inexactitate, pentru că la 28 iunie 1940 România cedase ultimatumului brutal al U.R.S.S., impus ca urmare a pactului Ribbentrop — Molotov din august 1939 şi nu putea, deci, fi vorba despre un „acord" al părţii române.

Ca urmare a deciziilor dictate de cei „Trei Mari" (Stalin, Roosevelt, Churchill), la Yalta, în februarie 1945, ţara noastră a fost inclusă în „zona de influenţă rusească" [4].

---

1 Vezi Grigore Gafencu, *La Roumanie devant la Conférence de la Paix. Observations sur le Projet de Traité de Paix avec la Roumanie*, II, Paris, 1946, p. 6.

2 Gheorghe Buzatu, *România cu şi fără Antonescu (Documente)*, Editura „Moldova", Iaşi, 1991, p. 275 ; vezi şi Ion Stere, *The Principle of Self-Determinations as Applied to Bassarabia*, în *The Tragic Plight of a Border Area : Bessarabia and Bucovina*, A.R.A., vol. III, Humboldt State University, 1983, p. 33.

3 Hoover Archives, Stanford University, Palo Alto, U.S.A., Collection Brutus Coste, Box nr. 1, Documentul D. Ciotori, „Frontiera de nord-est a României", Paris, august 1946, apud : Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 97.

4 Vezi Gh. Buzatu, *op. cit.*, pp. 308—311.

În primii ani de „democrație populară", politica externă a României s-a manifestat printr-o deplină docilitate față de Uniunea Sovietică, satelizarea sa diplomatică fiind totală, ca și a celorlalte țări comuniste „frățești" [5]. În februarie 1948, guvernul de la București încheia cu U.R.S.S. un tratat de „prietenie, colaborare și asistență mutuală" valabil pe douăzeci de ani, urmat de înțelegeri asemănătoare cu Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia și Ungaria, semnate toate în cursul anului 1948.

Inclusă, din punct de vedere economic, în sfera de interese sovietice, prin tratatul din mai 1945 și, apoi, prin aderarea la Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, întemeiat în 1949, țara avea să fie supusă ocupației militare sovietice directe, care a durat până în 1958, după ce în 1955 fusese încadrată în Tratatul de la Varșovia [6].

În această perioadă, tot ceea ce s-a publicat despre istoria României trecea printr-o aspră cenzură, fiind admise numai scrieri menite să justifice „drepturile" U.R.S.S. și să glorifice puterea acaparată de comuniști. Au apărut pamflete și narațiuni de factură polițistă, scrise de cele mai multe ori de autori neromâni (Ion Ludo, Frank, Popoviciu), care au creat o falsă imagine a istoriei românești.

În lucrările de istorie, unirea Basarabiei cu România, la 1918, care se bazase pe voința plebiscitar exprimată a peste două treimi din populația provinciei menționate, era prezentată astfel : „guvernul reacționar român a folosit situația gravă în care se aflau tinerele republici sovietice, le-a atacat și a ocupat Basarabia... răpirea Basarabiei s-a realizat în bună înțelegere cu Germania imperialistă și în conformitate cu indicațiile comandamentului suprem al aliaților" [7]. De asemenea, tratatul de „Istoria României", apărut în 1961, prelua teza mai veche a lui Mihai Roller, potrivit căreia Moldova ar fi fost la origine parte integrantă a unui voievodat de Halici [8]. În legătură cu acest flagrant neadevăr, istoricul Alexandru Boldur avea să intervină, în 1962, la conducerea politică a României, din păcate fără rezultat [9].

Dispariția lui I. V. Stalin (martie 1953) a deschis o perioadă de incertitudine în întreaga Europă de răsărit, care, în cazul României, s-a exprimat prin apariția primelor simptome ale neînțelegerilor româno-sovietice [10], ce nu puneau însă în pericol „soarta socialismului" și nici interesele sovietice în zonă. Referindu-se la împrejurările apariției acestor „divergențe", istoricul american Robert King arăta că atunci „când controlul sovietic slăbea, iar liderii comuniști locali își formaseră o bază indigenă a puterii, manifestările naționale au început să apară" [11].

---

5 Vlad Georgescu, *Istoria Românilor*, A.R.A., vol IV, Los Angeles, 1984, p. 299.
6 *Ibidem*, p. 300.
7 *Manual de istorie*, București, 1952, p. 526, precum și — aproape identic — în *Istoria Republicii Populare Române*, București, 1956, p. 546.
8 *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei R.P.R., București, 1961, pp. 101—103.
9 Anton Mărgărit, *Rezistența Basarabiei*, București, 1991, p. 32.
10 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 300.
11 Robert King, *Minorities under Communism*, Harvard University Press, Cambridge, 1973, p. 75.

Dacă în primii ani postbelici elementele etnice neromâneşti dominau P.C.R. (P.M.R. din 1948) [12], după dispariţia dictatorului de la Moscova şi îndeosebi după retragerea trupelor sovietice, pe măsura pierderii speranţei că mai „vin americanii", un număr tot mai mare de români etnici intră în P.M.R. Pe de altă parte, conducerea acestuia devenea tot mai nemulţumită de cererile Moscovei de integrare în C.A.E.R. şi de perspectiva transformării ţării într-un hinterland agricol.

La Congresul al II-lea al P.M.R. din 1955 s-a vorbit, pentru prima oară, despre calea românească de construire a socialismului, despre adaptarea marxismului la cerinţele locale şi s-a insistat pe necesitatea respectării principiilor de suveranitate, egalitate şi neamestec în treburile interne [13].

Odată cu retragerea trupelor sovietice din România, în 1958, simptomele mai vechi ale conflictului potenţial dintre Bucureşti şi Moscova încep să se transforme în acţiuni politice concrete, noua echipă conducătoare a statului şi a guvernului, în frunte cu Ion Gh. Maurer păşind repede, cu binecuvântarea lui Dej, pe calea unei politici orientate în direcţia iniţierii de legături economice cu Occidentul [14].

La această poziţie naţionalistă şi antisovietică a contribuit desigur şi un anume sentiment românesc tradiţional antirusesc, datorat „dominaţiei Rusiei asupra Principatelor Române în întreaga perioadă a secolului XIX, de la anexarea Basarabiei, în 1812, până la 1940" [15].

În cadrul unor manifestări oficiale este denunţată poziţia „incorectă" a U.R.S.S. şi a altor parteneri est-europeni" [16]. Aşa cum releva Ion Raţiu, „în unele ocazii, guvernul român închidea ochii sau chiar sprijinea demonstraţii populare împotriva ocupaţiei ruseşti" [17].

Din punct de vedere sovietic, potrivit afirmaţiilor făcute în „Memoriile" sale de Nikita Sergheevici Hruşciov, raporturile dintre Moscova şi Bucureşti au început să se deterioreze la sfârşitul anilor '50, devenind publice câţiva ani mai târziu. Fostul lider sovietic menţiona că în acea perioadă era informat despre „ingratitudinea" românilor. Ca urmare, conducerea P.C.U.S. ar fi adresat liderilor P.M.R. o scrisoare prin care se încerca „refacerea bunelor relaţii". În scrisoare se spunea : „Chiar dacă nu ne agreaţi, fapt este că istoria ne-a făcut vecini, iar voi sunteţi alături de noi. Privind retrospectiv la perioada monarhiei române, este foarte surprinzător să constaţi că ţara voastră a dus o politică inamicală faţă de Uniunea Sovietică ; dar acum, când România este o ţară socialistă, nu mai există vreun motiv ca noi să nu avem relaţii frăţeşti" [18]. N. S. Hruşciov menţionează că în iunie 1960 a participat

12 *Ibidem*, p. 234.
13 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 303.
14 *Ibidem*, pp. 302—303.
15 Robert King, *op. cit.*, p. 223.
16 Nicholas Dima, *Bessarabia and Bukovina. The Soviet-Romanian Territorial Dispute*, Columbia University Press, New York, 1982, p. 48.
17 Ion Raţiu, *Contemporary Romania. Her Place in World Affairs*, Foreign Affairs Publishing Co. Ltd., London, 1975, p. 40.
18 *Khrushchew Remembers*, translated and edited by Strobe Talbott, Little Brown & Co., Boston, 1971, p. 251.

la al III-lea Congres al P.M.R. (devenit apoi Congresul VIII al P.C.R.), având, cu această ocazie, discuții deschise cu liderii români, care nu i-ar fi dat însă un răspuns sincer, relațiile continuând să se înrăutățească. „La manifestări oficiale, tovarășii români se comportau ca frați ai noștri, propaganda lor internă era însă tot mai mult îndreptată împotriva noastră“ [19] — scria Hrușciov.

După ce Congresul al III-lea al P.M.R. a dat o formulare și mai clară principiilor comunismului național, proclamând din nou dreptul țării de a se industrializa în mod rapid, relațiile dintre Kremlin și București se vor înrăutăți continuu, în anii următori, datorită, în primul rând, insistențelor sovieticilor de a transforma C.A.E.R.-ul într-un organism economic supranațional, în cadrul căruia nordul urma să producă mărfuri industriale, iar sudul să furnizeze materii prime și agricole [20].

Campania numeroaselor presiuni exercitate în anii 1962—1963, fie direct de Hrușciov și W. Ulbricht, fie în cadrul diferitelor consfătuiri C.A.E.R., fie la nivelul economiștilor și al publicațiilor de profil pentru a-i lămuri pe români asupra „avantajelor“ integrării economice, a culminat, în aprilie 1964, prin publicarea în revista Universității din Moscova a planului Valev, de alcătuire a unui „complex economic interstatal“ în zona Dunării de Jos, care ar fi înglobat părțile de sud ale Uniunii Sovietice (12 000 km^2), de sud-est ale României (100 000 km^2), de nord ale Bulgariei (38 000 km^2) [21].

Considerând că planul Valev era o încercare de „dezmembrare a economiei naționale și a teritoriului național“ al țării, românii aveau să dea o categorică replică, răzvrătirea conducerii de partid bucureștene împotriva Moscovei devenind astfel fățișă. În numărul din 12 iunie 1964 al revistei „Viața Economică“ a apărut un virulent atac împotriva planului Valev, afirmându-se că acesta este un mijloc pentru „lichidarea statului român și a națiunii române“ [22].

Între timp, contenciosul româno-sovietic depășise sfera domeniului economic, pătrunzând și în cel politic. Un rol important în acest sens l-a avut schisma chineză, care a permis Bucureștiului să se distanțeze de Moscova cu mai puțină teamă de reacția acesteia [23].

Evoluția graduală a apropierii româno-chineze, marcată de schimbul a numeroase delegații economice și politice în anii 1962—1963, a cunoscut un moment de seamă în martie 1964, când din însărcinarea lui Gh. Gheorghiu-Dej, o delegație condusă de Ion Gh. Maurer a plecat la Beijing pentru a media în conflictul chino-sovietic. Misiunea primului ministru român și întrevederea care i-a urmat la Pitsunda, între Maurer

---

19 *Ibidem*, p. 232.
20 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 303.
21 *Ibidem.*
22 „Viața economică“ din 12 iunie 1964; vezi și Viorel Roman, *Rumanien im Spannungsfeld der Grossmächte. 1944—1991*, dr. Falk Verlag Bremen, 1991, p. 51.
23 *Ibidem.*

și Hrușciov, avea să agraveze suspiciunile liderilor sovietici în legătură cu „iredentismul românesc" în privința Basarabiei. Referitor la acest moment, Hrusciov notează în „Memoriile" sale : „Îmi amintesc că o delegație română a fost în China. Aceasta s-a întâmplat după ce noi înșine tocmai încetasem să vizităm pe chinezi, deoarece aceștia nu ne mai invitau. Pe drumul de reîntoarcere de la Beijing la București, delegația română a trecut prin Moscova. Am avut o discuție foarte prietenească și animată... A fost însă și ceva care ne-a speriat : „Chinezii ne-au spus că voi ne-ați luat Basarabia — au zis românii. Noi n-am avut de ales decât să ascultăm, deși evident nu mai avem nevoie de Basarabia". Astfel, românii ne-au redat doar ceea ce auziseră de la chinezi, dar nu exprimaseră nici un dezacord în legătură cu ceea ce au spus chinezii despre Basarabia. Această conversație ne-a lăsat un gust amar. Începem să-i suspectăm pe români că ne-ar purta pică pentru retrocedarea, după război, a Basarabiei la Uniunea Sovietică" [24].

Sesizând că Basarabia reprezintă motivul real pentru noua atitudine românească, Hrușciov avansa, în legătură cu aceasta, propria sa teorie : „Privind lucrurile din punct de vedere istoric, Moldova n-a făcut niciodată parte din statul român, care a luat-o de la noi după revoluție, când armata noastră era prea slabă ca să ne mai poată apăra de dezmembrare. Retrocedarea Moldovei după război nu a reprezentat altceva decât refacerea hotarelor noastre, care existau înainte de revoluție" [25].

În primăvara anului 1964, neînțelegerile româno-sovietice deveneau publice, la Moscova fiind oficializat planul Valev și puțin mai târziu fiind dată la București rezoluția „istorică" a C.C. „din aprilie", în care conducerea de partid română, invocând ca linie politică viitoare principiul formulat de Lenin cu privire la suveranitatea națională, denunța practic relația de vasalitate față de Moscova.

Atitudinea Bucureștiului de independență în raporturile cu Moscova este tot mai mult încurajată de Beijing, care încearcă să asocieze revendicările românești față de Uniunea Sovietică cu cele chineze din Orientul Îndepărtat. Astfel, la 10 iunie 1964, Mao Tsé Dung declara în prezența a 32 de jurnaliști japonezi : „Teritoriul ocupat de Uniunea Sovietică este prea mare... Ea ocupă multe teritorii străine... rușii și-au însușit o parte din teritoriul României... a venit timpul să se pună capăt acestei situații..." [26]. Referirea la Basarabia și Bucovina de Nord era mai mult decât evidentă. Tot în 1954, ambasada Chinei de la București difuzează o hartă a României cuprinzând Basarabia [27].

---

24 *Khrushchew Remembers*, p. 232.

25 *Ibidem*.

26 „Frankfurter Allgemeine Zeitung" din 3. 09. 1964 ; vezi și Denis J. Doolin. *Territorial Claims in the Sino-Soviet Conflict. Documents and Analysis*", Document XIV, Stanford Hoover Institution Studies, 1965, p. 43 ; Alexandru Suga, *La Republique Sovietique Moldave*, în *Aspects des Relations soviéto-roumaines. 1967—1971, Paris, 1971*, p. 168.

27 Anton Mărgărit, *op. cit.*, p. 40 ;

Referitor la „susținerea de către Mao a revendicărilor României în problema Basarabiei", istoricul american Robert King arăta că aceasta a fost „puternic resimțită din punct de vedere sovietic" [28].

Un alt istoric american Stephan Fischer-Galatzi concluziona în legătură cu obiectivele vizate de liderii comuniști români, în cadrul acțiunilor de mediere a conflictului chino-sovietic, următoarele: „Unii consideră că românii au folosit ocazia de a sprijini poziția Rusiei vis-à-vis de China, în schimbul consimțământului eventualei restituiri a Basarabiei. Alții sunt de părere că românii au încercat să-l determine pe Hrușciov de a reconsidera prețul păcii în lumea socialistă, permițând Bucureștiului să reînnoiască efortul de mediere și, în caz de succes, recompensând pe români cu Basarabia, pentru bune oficii" [29].

Reorientarea politică a României, după 1960, a avut, pe lângă obiective de ordin extern, și unele de ordin intern, între care, în primul rând, acela de a legitima puterea partidului comunist printr-o așa-zisă „identificare" cu interesele naționale românești. Evident, guvernanții comuniști ai României erau conștienți că pe termen îndelungat istoria țării nu poate face abstracție de problema Basarabiei.

Noul curs, menit în primul rând a câștigat opinia publică, a avut ca element esențial declanșarea unei ample campanii de derusificare, care a culminat, în 1963, cu închiderea tuturor instituțiilor create între 1946 și 1948, cum erau institutul „Maxim Gorki", muzeul Româno-Rus, Institutul Româno-Sovietic, „Analele Româno-Sovietice", revista „Timpuri Noi", editura „Cartea Rusă" etc. Limba rusă este treptat redusă din școli, în timp ce numele rusești de străzi, instituții și cinematografe sunt schimbate [30].

În cadrul acestei campanii de revenire spirituală, s-a urmărit reabilitarea vechilor noțiuni de patrie și naționalism, curățindu-le de sovietism și internaționalism, restituind națiunii — așa cum arată istoricul Vlad Georgescu — „multe din valorile ostracizate după 1948" [31]. Principalul instrument folosit în acest scop a fost istoria, care, în acești ani, cunoaște o perioadă de antislavism, de redescoperire a originii latine, de diminuare la proporțiile reale a rolului rușilor în istoria țării [32].

Către sfârșitul anului 1964 s-a ajuns, în problema Basarabiei, la o denunțare fățișă și publică a „lozincilor false" din perioada interbelică și după cel de-al doilea război mondial. Acest fapt a fost marcat printr-o „bătaie de tobă" plină de efect: în Editura Academiei Române a apărut o culegere de manuscrise inedite ale lui Karl Marx, care avea să se epuizeze foarte curând și a cărei editare și comentarii introductive

---

28 Robert King, *op. cit.*, p. 228;
29 Stephen Fischer Galatzi, *The New Romania*, Boulder M.J.T. Press, 1967, p. 107.
30 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 305.
31 *Ibidem*, p. 306.
32 *Ibidem*.

erau semnate de cunoscutul istoric Andrei Oțetea și de specialistul marxist Gheorghe Zane [33].

Volumul cuprindea patru manuscrise ale lui Marx, descoperite în arhiva „Institutului internațional de istorie socială" din Amsterdam și în care „părintele comunismului" condamna în cuvinte aspre politica rusească față de principatele române Moldova și Țara Românească și îndeosebi „răpirea și ocuparea Basarabiei" [34], negând categoric legalitatea cedării acesteia imperiului țarist de către Turcia, la 1812. Marx mai afirma cu privire la adevărata față a „eliberării" celor două principate române de către armata rusă (1828/29) : „...au avut loc excese îngrozitoare, furturi și crime. Bărbați și femei au fost puși la jug, iar vizitiii cazaci nu s-au purtat cu milă nici cu biciul, nici cu vârful lăncilor lor. Peste 30 000 de români au fost folosiți ca animale de tracțiune... Haosul și prădăciunile (rușilor) au adus foamete și ciumă în țară..." [35].

Redarea unor asemenea afirmații ale lui Marx într-o culegere de manuscrise editată în România și răspândită public reprezenta o senzație politică : „forța eliberatoare", Rusia, era prezentată ca fiind în realitate o putere imperialistă hegemonică, dușmană românilor. Editorii volumului vroiau să acrediteze astfel ideea că Marx a manifestat „un interes puternic pentru poporul român" și că ar fi urmărit cu atenție „lupta sa pentru unitate și independență". Mai mult decât atât, Karl Marx ar fi fost doritor să ajute poporul român să se constituie într-un stat care să-i cuprindă pe toți românii, inclusiv Basarabia.

A. Oțetea explica astfel de ce Marx nu a susținut în mod public pretențiile românești asupra Basarabiei : „din corespondența dintre Marx și Engels știm că trei din articolele trimise de Marx spre publicare ziarului „New York Daily Tribune", care se ocupau de Principatele Române, n-au apărut niciodată. Dintr-o scrisoare trimisă de Marx lui Engels la 30 octombrie 1856 cunoaștem și temeiurile pentru nepublicarea acestor articole : contele Gurowski, un publicist polonez aflat în slujba Ambasadei țariste din Washington scrisese următoarea observație pe manuscrisul unuia dintre articole, fiind rugat să ia atitudine : „Toate aceste cifre sunt exagerate pentru a face să fermenteze ideea naționalității române. Ele sunt dezmințite de fapte, istorie și logică". Numărul românilor din Basarabia, cifrat de Marx la 896 000, era pus la îndoială de publicistul polonez" [36].

Folosirea manuscriselor lui Marx (în fond, fără o importanță deosebită) ca un atuu în politica de autonomie și distanțare față de Moscova, chiar și în condițiile în care nu se formulau pretenții de restituire a Basarabiei de către U.R.S.S., este de natură să demonstreze faptul că Bucureștiul nu considera această problemă ca fiind pusă definitiv „ad acta".

---

33 Karl Marx, *Insemnări despre români. Manuscrise inedite,* Editura Academiei R.P.R., 1964.
34 *Ibidem,* p. 107.
35 *Ibidem.*
36 *Ibidem,* pp. 17 și 117.

În aprilie 1965, când în urma dispariției lui Gh. Gheorghiu-Dej, N. Ceaușescu devine lider al partidului, politica externă și, într-o anumită măsură, și cea internă a României era angajată pe o direcție nouă, autonomistă, diferită de calea pe care mergeau celelalte țări est-europene, partidul refuzând să secondeze Moscova în dorințele ei de hegemonie asupra mișcării comuniste internaționale, apropiindu-se, în același timp, de China și de țările industriale dezvoltate[37].

După preluarea puterii, o scurtă perioadă, N. Ceaușescu a adoptat o poziție conformistă în raporturile cu liderii de la Kremlin, evidențiată îndeosebi cu prilejul vizitei la Moscova, în septembrie 1965, unii cercetători încercând să stabilească o corelație între acest fapt și intensificarea războiului din Vietnam[38]. În realitate, a fost vorba mai degrabă de o retragere tactică, pentru ca noul dictator să-și consolideze puterea. Îmbarcat pe cursul definit de „Declarația din aprilie", regimul comunist, sub noua conducere a lui N. Ceaușescu, va specula la maximum disensiunile ideologice și de mare putere dintre U.R.S.S. și China pentru a-și lărgi marja de manevrabilitate în lumea comunistă, iar, pe de altă parte, va căuta să dezvolte relațiile cu blocul advers. Este ceea ce în epocă s-a numit „politica omnidimensională" sau „politica la toate azimuturile" a guvernului comunist de la București.

Disputa dintre București și Moscova avea să se redeschidă curând, în împrejurările de la începutul anului 1966, când relațiile chino-sovietice erau deosebit de tensionate, iar presiunea rusească vizând alinierea fără echivoc a României la linia Moscovei se manifesta tot mai puternic.

La 24 ianuarie 1966 s-a sărbătorit în România — în proporții care nu se justificau din punctul de vedere al calendarului istoric tocmai din pricina numărului de ani cu totul „nerotund" — cea de-a 107-a aniversare a Unirii Principatelor Moldova și Țara Românească, aluzia demonstrativă la Basarabia, care în Evul Mediu fusese parte a principatului Moldovei, fiind evidentă. Deși Basarabia ca atare a rămas nespecificată în cadrul programului de sărbătoare deosebit de fastuos, conducerea de partid s-a știut bine înțeleasă în ceea ce privește mobilurile reale ale manifestărilor organizate cu prilejul acestui jubileu excepțional, nu numai în România, ci și în străinătate.

Astfel, de pildă, corespondentul la București al ziarului „New York Times", David Binder, scria următoarele cu privire la sărbătorirea festivă a Unirii Principatelor Române : „din punct de vedere istoric aparținea de principatul Moldovei și un teritoriu care purta numele de Basarabia... sărbătorirea Unirii a urmărit și scopul de a-i aminti Rusiei sovietice că Basarabia este o parte a României. Totodată, trebuia să fie manifestat și interesul României față de populația românească a acestui teritoriu, deoarece aproximativ 60% din populația R.S.S. Moldovenească, în care a fost inclusă Basarabia, este românească. Autori-

37 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 307.
38 Vezi Ion Manea-Manoliu, *The Romanian Communists on Bassarabia*, în *The Tragic Plight...*, p. 120.

tăţile sovietice s-au alarmat în legătură cu emisiunile de televiziune emise din România către Basarabia şi recepţionate aici. Astfel, de exemplu, televiziunea română ar fi criticat faptul că populaţia românească din Basarabia este silită să folosească alfabetul chirilic" [39].

Un nou moment de tensiune în relaţiile româno-sovietice apare la începutul lunii mai 1966, după ce N. Ceauşescu criticase într-o cuvântare Kominternul pentru că a favorizat anexarea Basarabiei la U.R.S.S., în 1940 şi conducerea din perioada interbelică a partidului comunist, pentru că a acceptat înstrăinarea de teritorii româneşti [40]. Replica partidului comunist din R.S.S. Moldovenească a fost imediată, primul secretar Ivan Bodiul condamnând ferm „influenţele nesănătoase ale propagandei burgheze străine", „manifestările de naţionalism şi şovinism", precum şi „pretenţiile teritoriale împotriva U.R.S.S." [41]

În încercarea de a stopa această dispută, Leonid Brejnev a efectuat, în perioada imediat următoare, o scurtă vizită la Bucureşti, agenţia Tass anunţând acest eveniment abia după reîntoarcerea liderului sovietic la Moscova [42].

Urmărind evitarea luării unei poziţii directe şi deschise faţă de conducerea de la Bucureşti, Kremlinul acţiona adesea în această direcţie prin liderii de partid locali de la Chişinău. Ilustrativă în acest sens este atitudinea adoptată de primul secretar de partid al R.S.S. Moldoveneşti, Ivan Bodiul la una din plenarele C.C. din Chişinău la mijlocul lunii februarie 1967 împotriva „propagandei defăimătoare" desfăşurată „la Vest de ţara noastră" (evident, în România) şi pentru a cărei combatere activiştii de partid, cei culturali şi oamenii de ştiinţă moldoveni ar trebui să întreprindă „eforturi mai susţinute" [43].

Publicate *in extenso* de „Moldova Socialistă", organul de partid din Chişinău, expunerile lui Bodiul cuprindeau idei tipice propagandei imperiale comuniste, de genul: „...Copiii noştri precum şi generaţiile viitoare trebuie să ştie precis un lucru şi anume că părinţii lor nici nu-şi pot închipui altfel viaţa lor decât în uniune cu Rusia, în uniune frăţească cu popoarele care-şi au patria aici şi a căror soartă o împărtăşim din vechime şi pentru totdeauna... Totuşi, unele persoane pot cade victime influenţei unei propagande care şi-a propus drept scop să zăpăcească oamenii. Adeseori, participă ei înşişi la aceasta şi se întâmplă ca asemenea manifestări să nu fie condamnate. Trebuie să spunem aici că falsificatorii burghezi ai istoriei profită de pe urma tăcerii şi a pasivităţii noastre. Ei trec sub tăcere în mod conştient în publicaţiile lor toate meritele pozitive ale Rusiei în legătură cu soarta popoarelor din Balcani şi trec sub tăcere eforturile poporului moldovenesc de a se lega de statul rus... [44] Aluzia la istoriografia română, care-şi regăsise

39 „New York Times" din 24. 01. 1966.
40 Nicolae Ceauşescu, *„România pe drumul desăvârşirii construcţiei socialiste"*, vol. 1, Editura Politică, 1968, p. 68.
41 „Sovetskaya Moldavya" din 2 şi 5 mai 1966.
42 Robert King, op. cit., p. 235.
43 „Sovetskaya Moldavya" din 16. 02. 1967.
44 *Ibidem*; George Ciorănescu, *Diplomatie des bons offices*, în *Aspects des relations sovieto-roumaines, 1967—1971*, Paris, 1971, pp. 15—16.

făgaşul său firesc, naţional şi tradiţional, din perioada precomunistă era mai mult decât străvezie, în ciuda eforturilor lui Bodiul de a folosi un limbaj cifrat, aşa cum se obişnuia în cadrul controverselor din lagărul socialist. Referirea sa la „unele persoane care se lasă uşor influenţate" şi care tind să „zăpăcească pe oameni" indică desigur realitatea anumitor ecouri în Basarabia a luărilor de poziţie şi a evenimentelor din patria-mamă a românilor.

Faptul că, atât la Chişinău, cât şi la Moscova, era luată în serios, ca un pericol real, redeschiderea problemei Basarabiei apare cu pregnanţă din chemarea lui Bodiul la contraatac împotriva „propagandei de inducere în eroare" venită „dinspre Vest" (a televiziunii române care era recepţionată şi în Basarabia).

Apelul insistent al lui Bodiul către „cei mai buni oameni de ştiinţă şi activişti culturali", către cadrele de activişti ai partidului, ale sfaturilor populare şi ale organizaţiilor economice, către presă, radio şi televiziune" însemna mobilizarea întregului aparat de propagandă aflat la dispoziţia regimului.

Considera oare conducerea de partid din Chişinău — şi odată cu ea, desigur, şi conducerea de partid de la Moscova — situaţia aşa de gravă încât să fie necesară o măsură de propagandă defensivă atât de cuprinzătoare ? Cuvântarea sus-menţionată a lui Bodiul dovedeşte — după opinia noastră — cu prisosinţă acest lucru, ba mai mult : ea ne arată că sovieticii erau conştienţi că n-au reuşit să rezolve substanţial, din punctul lor de vedere, problema Basarabiei, adică să-i transforme pe românii din acest teritoriu, pe planul conştiinţei, în „moldoveni". Reiese, implicit că printre românii din Basarabia se manifesta, încă o puternică rezistenţă împotriva acestui „proces transformator diabolic". Evenimentele ulterioare ce vor fi declanşate de „perestroika" aveau să dovedească, fără drept de apel, că aceasta era realitatea.

Aserţiunile lui Bodiul ne mai îngăduie să observăm că Moscova nu era chiar aşa de sigură de succesul politicii sale în problema Basarabiei.

Martora unor spectaculoase iniţiative diplomatice româneşti, care au adus României „respectabilitate în ochii comunităţii internaţionale şi un statut special în cadrul comunităţii socialiste" [45], perioada 1965—1970 avea să cunoască momente de seamă în ceea ce priveşte linia politică autonomă, distinctă de cea a Moscovei, promovată de conducerea de la Bucureşti, care îşi vor avea punctul culminant în august 1968, când ţara noastră a refuzat să se alăture acţiunii de invadare a Cehoslovaciei de către cele cinci state socialiste în frunte cu U.R.S.S.

În această perioadă, documentele de partid revizuiesc poziţia mai veche a P.C.R. privind dreptul popoarelor şi minorităţilor la autodeterminare în România, considerând aceste teze impuse de Komintern ca potrivnice intereselor poporului şi statului român. Problema Basarabiei este pusă în principiu, fără a fi însă numită.

---

45 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 316.

Între 1970 şi 1974, aşa cum arată Mihai Cismărescu, duelul ştiinţific dintre specialiştii români în domeniul istoriei şi lingvisticii, pe de-o parte, şi cei sovietici, pe de altă parte, începe să se clarifice : românii susţin că nu există un popor şi o limbă moldovenească, ci români şi limbă românească şi dincolo de Prut [46].

Pentru a contracara cu argumente temeinice tezele şi teoriile false ale istoriografiei sovietice în această problemă, în România începe să se sape adânc în istorie. Arheologilor sovietici care susţineau că graniţele dintre vechile culturi dacice şi cele scitice erau de-a lungul Nistrului, istoricii români le răspund că, în urmă cu două mii de ani, teritoriul dintre Prut şi Nistru aparţinea arealului în care a avut loc procesul etnogenezei româneşti. În ceea ce priveşte impactul slavilor asupra populaţiei autohtone, istoriografia română conchide că romanizarea ariei de etnogeneză se sfârşise înainte de sosirea slavilor. Argumentul continua în sensul că, în timp ce slavii contribuiseră, într-o anumită măsură, la formarea limbii şi a culturii române, ei n-au putut schimba structurile şi caracterul acestora. Istoriografia română afirma chiar că sosirea slavilor avea să întârzie desăvârşirea formării poporului român şi a primelor state româneşti [47].

În 1970 apărea compendiul de „Istoria României", lucrare coordonată de Constantin Daicoviciu şi Miron Constantinescu, şi, tot în acelaşi an, „Istoria poporului român", în redacţia lui Andrei Oţetea, care tratează Basarabia ca pământ românesc pierdut datorită agresiunii ţariste, prezentând hărţi şi imagini fotografice basarabene. În comendiul amintit se vorbeşte prima dată despre „ultimatumul" dat de U.R.S.S. statului român privitor la Basarabia. În 1971 apare „Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi" de C. C. Giurescu şi Dinu C. Giurescu, în care termenii chestiunii Basarabiei sunt cei reali. Tot în 1971, apare „Viaţa politică în România, 1918—1921" de Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu (reeditată în 1976), unde se evocă împrejurările pierderii Basarabiei, vorbindu-se deschis despre „anexare". Un „Atlas istoric" (Editura didactică şi pedagogică, 1971) înfăţişează prima dată corect, după război, evoluţia hotarelor ţărilor române, individualizând consecvent pe hartă Basarabia.

În ciuda disputei pe plan istoriografic, Bucureştiul şi Moscova au reînnoit în 1970 „Tratatul de prietenie sovieto-român", care stipula, între altele, inviolabilitatea frontierelor statelor membre ale Pactului de la Varşovia. Cu toate acestea, animozităţile au continuat să se manifeste.

Astfel, la „Conferinţa Naţională" a P.C.R. din iulie 1972, care a avut însemnătatea unui congres de partid obişnuit şi la care s-au adoptat mai multe rezoluţii „de importanţă istorică", N. Ceauşescu afirma în raportul prezentat cu acest prilej : „Nu pot să nu amintesc de faptul

46 Vezi Mihai Cismărescu, *Relaţiile româno-sovietice şi problema Basarabiei*, în „Ethos", Caietul III, Paris, 1982.

47 Dumitru Berciu, *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetărilor arheologice recente*, în „Revista de istorie" nr. 8, vol. 28, 1975, pp. 1156—1165.

că în anumite etape ale dezvoltării s-au făcut şi greşeli. În primul rând aş vrea să mă refer la faptul că în perioada dintre cele două războaie mondiale, partidul a lansat, în afară de atitudinea justă împotriva asupririi naţionalităţilor conlocuitoare... şi lozinci false, privitoare la desprinderea de statul român a unor teritorii româneşti. Aceste lozinci false au adus grave daune unităţii forţelor democratice naţionale şi chiar unităţii oamenilor muncii. Ele au fost de altfel contrazise între timp de însăşi viaţa" [48].

Faţă de asemenea luări de poziţie oficiale, ca şi faţă de tot ceea ce putea reprezenta o contestare mai mult sau mai puţin directă a „drepturilor" sovietice asupra Basarabiei şi Bucovinei de Nord, liderii de la Kremlin manifestau o susceptibilitate deosebită.

Urmând cu consecvenţă ordinele venite de la Moscova, conducerea comunistă locală de la Chişinău asigura tipărirea şi distribuirea a numeroase materiale de propagandă menite să contracareze „naţionalismul" românesc şi să impună în continuare teza aberantă potrivit căreia moldovenii n-ar fi români.

Cel mai amplu şi virulent atac de acest gen împotriva istoricilor români a fost cartea „Organizarea statului sovietic moldovenesc şi problema basarabeană" (910 pagini), apărută în 1974 la Chişinău sub semnătura lui A. M. Lazarev, academician fără pregătire istorică, preşedinte în acea perioadă a Sovietului Suprem al R.S.S. Moldoveneşti [49].

Cu excepţia unui grup restrâns de istorici stalinişti, în cartea lui Lazarev sunt criticaţi toţi istoricii români marcanţi, începând cu Nicolae Iorga, Andrei Oţetea, Ştefan Pascu, Vasile Maciu, Miron Constantinescu, C. C. Giurescu, Titu Georgescu ş.a., care se fac vinovaţi de „falsificarea" (sic !) istoriei.

Lazarev reia, în linii generale, poziţia din perioada interbelică a P.C.R., care milita pentru „eliberarea" Basarabiei, urmărind să invoce această atitudine, în fond antinaţională, ca „probă incriminatorie" pentru manifestările „naţionaliste" ale României din anii '70. „Ceea ce par ei să uite — scrie Jack Gold — este că se încearcă astfel să se contrapună peste vremuri realităţile dintr-un stat capitalist regal cu cele din România comunistă. Aceasta este o problemă jenantă pentru U.R.S.S., care se pare că nu poate produce ceva mai bun decât un răspuns de genul cărţii lui Lazarev" [50].

În privinţa perspectivei unei apropieri de România a moldovenilor de dincolo de Prut, Lazarev pretindea că „în loc să se debaraseze ei înşişi de trecut şi de erorile politice actuale, să termine odată cu falsificarea răuvoitoare a istoriei, domnii patrioţi români ar trebui să asculte de acest sfat, ce le-ar putea suna neplăcut, dar care, incontestabil, este corect : nu are nici-o importanţă de câţi ani afirmă ei că moldo-

48 „Scânteia" din 20.07.1972.

49 A. M. Lazarev, *Moldavskaya Sovetskaya Gosudarstvenost i Bessarabsky Vopros*, Cartea Moldovenească, Chişinău, 1974.

50 Jack Gold, *A. M. Lazarev, The Moldavian Soviet State and the Bessarabian Question"*, Kishinev, 1974",. în „East European Quarterly", Boulder, Colorado nr. 1/1979, p. 48.

venii sunt români, pentru că moldovenii nu se vor transforma niciodată în români, iar Moldova Sovietică nu va deveni teritoriu românesc" [51]. Este de presupus că, urmărind evoluţiile din ultimii ani, „academicianul" sovetic va fi avut ocazia să constate că „Moldova Sovietică" *era* totuşi teritoriu românesc (nemaifiind nevoie să devină) şi că... de ce ţi-e frică nu scapi !

Amalgamând fără noimă date şi idei menite să falsifice, în modul cel mai străveziu, istoria ţării noastre, Lazarev deposeda România nu numai de teritoriul său, ci şi de istoria, literatura şi cultura sa.

Făcând aluzie la invazia Cehoslovaciei în 1968, Lazarev nu se sfia să ameninţe că dacă revendicările privind Basarabia şi Bucovina continuau, românii ar putea primi o „lecţie binemeritată" [52].

Fapt interesant, cartea lui Lazarev n-a fost recenzată de publicaţiile de specialitate sovietice, ceea ce „a creat impresia că forurile academice sovietice n-au aprobat aserţiunile sale" [53].

Este exclusă însă supoziţia că lucrarea lui Lazarev n-a fost comandată de autorităţile sovietice. Nu numai faptul că volumul s-a bucurat în mod special de elogiile organului oficial de partid de la Chişinău [54], ci şi referirile asupra sa făcute de primul secretar al R.S.S. Moldoveneşti, Piotr Lucinski denotă că el a apărut în urma instrucţiunilor P.C.U.S. [55].

Momentul ales pentru publicarea cărţii lui Lazarev n-a fost întâmplător. În istoria relaţiilor sovieto-române, anii 1974 şi 1975 au fost în unele aspecte, similari cu 1964 şi 1965.

În ambele segmente de timp menţionate se înregistrează semnificative fricţiuni între sovietici şi conducerea de la Bucureşti, fricţiuni ce s-au manifestat pe mai multe planuri şi au implicat şi alte ţări socialiste, cum sunt Bulgaria, Coreea de Nord, Iugoslavia şi China.

„Provocările" româneşti la adresa Uniunii Sovietice au atins punctul culminant în 1974, când România refuza să recunoască Uniunii Sovietice dreptul de a construi o mare autostradă strategică de la Odesa la Varna, Bulgaria, traversând ţara noastră prin Dobrogea şi care ar fi fost destinată să transporte trupe şi echipament din Uniunea Sovietică în Bulgaria. Mai mult decât atât, Bucureştiul a refuzat trecerea trupelor sovietice care urmau să ia parte la manevrele de vară din Bulgaria. Potrivit unor cercetători occidentali, oficialii români au răspândit chiar zvonul că Uniunea Sovietică a încercat să stabilească un coridor permanent cu Bulgaria, prin teritoriul românesc [56].

Pe de altă parte, aşa cum subliniază Kenneth Jowitt, „aprecierea României de către Ceauşescu ca o ţară în curs de dezvoltare şi încercarea sa de a reduce distincţia dintre zona socialistă şi „Lumea a III-a",

---

51 A. M. Lazarev, *op. cit.*, p. 801.
52 *Ibidem*, p. 800.
53 Jack Gold, *op. cit.*., p. 71.
54 Vezi „Sovetskaya Moldavya" din 5. 03. 1975.
55 Ion Manoliu-Manea, *op. cit.*, p. 122.
56 Aurel Braun, *Romanian Foreign Policy since 1965*, Praeger, New York, 1978. p. 93.

au fost de asemenea motive de conflict. În aceste condiții, rușii încercau să găsească sprijin chiar în interiorul Partidului Comunist Român" [57].

Cartea lui Lazarev a fost întâmpinată cu critici deosebit de dure în România. În doar trei săptămâni de la apariția în presa sovietică a unei referiri la ea, într-o cuvântare ținută în martie 1975 cu ocazia aniversării Academiei „Ștefan Gheorghiu", N. Ceaușescu făcea aluzii la dominația sovietică asupra Basarabiei [58].

În această perioadă au fost publicate, în țară, dar și în străinătate, mai multe studii și articole critice privind cartea „istoricului" sovietic, dintre care menționăm: „A. M. Lazarev — un falsificator al istoriei" (50 de pagini), apărută în 1976 la Milano, Italia, în limbile franceză și engleză, sub semnătura Petre Moldovan, și „Știință și polemică. Istoricii ruși falsificatori ai istoriei" (29 de pagini), de Alexandru Suga, în Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg, 1976.

În numărul din februarie același an al revistei „Magazin istoric", acad. Ștefan Pascu publica articolul „Momente din lupta poporului român pentru formarea statului național unitar" în care se arăta că la 1918 Sfatul Țării de la Chișinău consfințise voința majorității absolute a populației din Basarabia, proclamând, „în concordanță cu drepturile istorice și etnice și pe baza principiului autodeterminării națiunilor", Unirea cu patria-mamă. Autorul amintea că în timpul ocupației străine Basarabia și Bucovina aveau o populație românească majoritară [59].

Articole și studii conținând referiri sau aluzii la caracterul imperialist al U.R.S.S. au apărut în această perioadă și în alte periodice românești [60].

Reacția sovietică n-a întârziat să apară. Dincolo de Prut atmosfera devine extrem de tensionată, autoritățile locale intensificând și amplificând propaganda împotriva țării noastre, denigrând regimul românesc în Basarabia între 1918 și 1940 și criticând poziția Bucureștiului [61].

Se constată în același timp o escaladare a manifestărilor revizioniste organizate împotriva țării noastre de către cercuri naționalist-maghiare din Occident, coordonate de la Budapesta, dar având și sprijinul, mai mult sau mai puțin direct, al Moscovei. Așa cum relevă Jack Gold, „Spectrul iredentismului ungar, resuscitat cu binecuvântarea sovieticilor, a jucat neîndoielnic un rol major în temperarea istoricilor români" [62]. Mass-media occidentală relua totodată ideea că sovieticii urmăreau crearea unui „coridor permanent" prin Dobrogea, pentru a

57 Kenneth Jowitt, *Political Innovation in Rumania*, în „Survey" vol. 20, nr. 4/1974, p. 149;

58 „Scânteia" din 20 martie 1975.

59 „Magazin istoric" din februarie 1976, pp. 7—90.

60 Vezi Titu Georgescu, *Argumente ale istoriei pentru o nouă ordine internațională*, în „Revista economică", nr. 17 din aprilie 1976, p. 23; Ion Mărgineanu, *Tratatul încheiat între Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, și Petru I, țarul Rusiei la 13 aprilie 1711*, în „Lumea" nr. 21 din mai 1976, p. 21.

61 Peter Osnos, *Romanians Irritate Soviets by Claim of Ties to Moldova*, în „The Washington Post" din 18 iulie 1976, p. A—15.

62 Jack Gold, *op. cit.*, p. 70.

stabili o legătură directă cu Bulgaria, aliatul lor cel mai supus din Europa de Est [63].

Diferendul româno-sovietic atinge din nou un punct critic, în mai 1976, când sunt trimiși de Moscova, separat, la București, pentru discuții „prietenești", Constantin Katușev, secretarul P.C.U.S. însărcinat în domeniul legăturii cu partidele comuniste, și generalul Alexei Iepișev, locțiitorul politic al comandantului armatei sovietice.

Efectele presiunilor exercitate de înaltele oficialități sovietice sunt vizibile în aprecierile făcute de N. Ceaușescu în cuvântarea din 2 iunie 1976, la Congresul Consiliului Culturii și Educației Socialiste, unde vorbind despre relațiile cu U.R.S.S. și apartenența României la Pactul de la Varșovia, a spus : „Consider că una dintre datoriile noastre naționale și internaționale este să facem totul pentru ca aceste probleme moștenite din trecut, create de politica claselor exploatatoare, să nu afecteze cooperarea și solidaritatea dintre partidele și popoarele noastre". Mai departe, el preciza : „România nu are probleme teritoriale ori de altă natură cu Uniunea Sovietică sau alte țări vecine. Noi vrem ca hotarele dintre România și vecinii săi să fie hotare ale prieteniei și cooperării" [64].

Acest compromis a fost urmat de un altul, respectiv vizita lui N. Ceaușescu în R.S.S. Moldovenească, la 2 august 1976, ziua celei de-a 36-a aniversări a constituirii acesteia în republică sovietică". După cel de-al doilea război mondial, era prima vizită în R.S.S. Moldovenească făcută de reprezentanți ai conducerii de la București.

În cursul convorbirilor cu primul secretar al R.S.S. Moldovenești, Ivan Bodiul, delegația română a fost informată în legătură cu „realizările poporului moldovenesc în construcția comunismului și punerea în practică a hotărârilor P.C.U.S. Cu această ocazie, Ceaușescu a vizitat întreprinderi și gospodării agricole, menționând în cuvântarea ținută la o întreprindere de mașini electrice că a discutat deja cu Bodiul posibilitatea intensificării contactelor dintre „cele două țări" [65].

La rândul ei, presa sovietică comunica : „Președintele Ceaușescu și-a exprimat satisfacția în fața noilor succese ale R.S.S. Moldovenești în dezvoltarea economică și culturală, precum și a înaltului nivel al vieții de la orașe și sate" [66].

Prin vizita lui Ceausescu în R.S.S. Moldovenească, Moscova urmărea să evidențieze faptul că România nu are revendicări asupra unui teritoriu cu peste 3 milioane de vorbitori ai limbii „moldovenești" [67], care însă au rămas profund dezamăgiți de poziția conducerii de la București, în care mulți dintre ei își puseseră zadarnice speranțe.

---

63 „The Daily Tribune" din 13 iunie 1974.
64 „Scânteia" din 3 iunie 1976.
65 Ion Manoliu-Manea, *op. cit.*, p. 125.
66 Nicolas Loupan, *L'annexion de la Bessarabie par l'U.R.S.S.*, în *Documentation sur l'Europe Centrale*, vol. XV, nr. 3/1977, Louvain, Belgique, p. 159 ;
67 Radio Europa Liberă din 8 august 1979, apud Ion Manoliu-Manea, *op. cit.*, p. 125.

Câteva luni mai târziu, Ivan Bodiul, împreună cu soţia sa, Claudia, a sosit într-o vizită de răspuns în România, care avea să fie „prima" din istoria relaţiilor bilaterale postbelice. La un miting ţinut în Bucureşti, Bodiul a spus că „bunele relaţii" au fost iniţiate de vizita lui Ceauşescu în R.S.S. Moldova, care a dus la „extinderea contactelor şi la schimbări pe toate planurile" [68].

În toamna anului 1976, Leonid Brejnev a vizitat Bucureştiul, fapt ce a avut repercusiuni notabile asupra diminuării manifestărilor de „independenţă" a României faţă de Moscova, revenind din nou în actualitate vechile lozinci de genul „cronica de aur a prieteniei româno-sovietice" [69].

Din acest moment, polemica oficială în jurul problemei basarabene a fost abandonată, conducerea de la Bucureşti urmărind reducerea fricţiunilor cu Moscova.

Potrivit opiniei lui Vlad Georgescu, Bucureştiul, pentru a face pe placul Moscovei, a transmis sovieticilor date despre activitatea unor naţionalişti basarabeni care se adresaseră lui Ceauşescu în speranţa de a fi ajutaţi şi sprijiniţi. Ca urmare, „ei au petrecut ani mulţi în lagărele din Siberia, înainte de a li se îngădui, unora dintre ei, să emigreze definitiv dincoace de Prut" [70].

Referirile sau aluziile la Basarabia şi Bucovina de Nord continuau să fie frecvente în revistele cu caracter istoric, politic sau cultural din România [71].

De altfel, reconcilierea româno-sovietică nu a fost deplină şi nici de durată, poziţiile celor două partide comuniste rămânând divergente în probleme esenţiale, cum era aceea a integrării militare în cadrul Tratatului de la Varşovia sau a integrării şi cooperării economice în C.A.E.R.

În pofida estompării deosebirilor de vederi ale Bucureştiului faţă de Moscova în legătură cu unele probleme internaţionale — care ţineau, ce-i drept, „mai mult de retorică decât de substanţă" [72] acestea au continuat să se manifeste în chestiuni ca cea a Afganistanului, a Kampuciei, a conflictului arabo-israelian.

Ca urmare a dezacordului Bucureştiului în privinţa creşterii bugetului Pactului de la Varşovia, în vara anului 1978, relaţiile româno-chineze vor cunoaşte un nou moment de apropiere, prin vizita în ţara noastră a preşedintelui Hua Guo-Feng.

În această perioadă, radio Bucureşti prelua aproape zilnic din emisiunile pentru străinătate ale Radio Beijing, ceea ce era evident de natură să irite pe sovietici. Grăitoare în acest sens este emisiunea din 1 august 1978 : „Imperialismul social-sovietic este angajat într-o luptă

---

68 Ion Manoliu-Manea, op. cit., p. 126.
69 „Scânteia" din 26 noiembrie 1976.
70 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 339.
71 Vezi „Magazin istoric" nr. 5 din mai 1977 şi nr. 9 din septembrie 1977 ; „Lumea" nr. 22 din noiembrie 1971 ; „Era socialistă" din noiembrie 1979 ş.a.
72 Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 339.

fanatică pentru hegemonia mondială... prin ambiții nemărginite imperialismul sovietic vrea să ocupe întreaga Europă, Asia și Africa ; Europa este obiectivul său principal... U.R.S.S. și S.U.A. se găsesc într-o situație similară, dar, în timp ce U.R.S.S. este într-o poziție ofensivă, S.U.A. este într-o poziție defensivă. Principalul pericol este reprezentat deci de „ursul polar". Social-imperialismul este în esență slab, ambițiile sale exagerate pentru putere sunt însă foarte mari. Noi trebuie să combatem pacifismul împotriva U.R.S.S. Natura social-imperialismului sovietic nu se va schimba. Ursul bine hrănit nu-și va schimba obiceiul de a devora popoare" [73].

Preocuparea părții sovietice de a aplana diferendul cu România era evident, în acest sens stând mărturie Ordinul „Lenin" pe care L. Brejnev îl oferea lui Ceaușescu la 1 august 1979, cu ocazia unei scurte călătorii a acestuia la Moscova. Premiul fusese conferit cu prilejul celei de-a 60-a aniversări a dictatorului român, marea întârziere a înmânării lui datorându-se persistenței răcelii relațiilor dintre cele două țări în împrejurările mai sus-menționate. Așa cum scria ziarul britanic „Daily Telegraph" : „După ce a încurajat campania ce acredita caracterul românesc al Basarabiei ocupate de sovietici, Ceaușescu a fost chemat la ordin de ruși și forțat să facă o retractare abjectă" [74].

În domeniul istoriografiei, dezbateri polemice deosebite în legătură cu teritoriile românești ocupate de U.R.S.S. au reapărut cu prilejul celui de-al XV-lea Congres Mondial de Științe Istorice de la București, din august 1980, când, la tema „Modele de State Federale", elogiile aduse de V. N. Vinogradov și alți istorici sovietici modului de „rezolvare a problemei etnice în U.R.S.S." au stârnit protestele unor specialiști consacrați, cum sunt americanii Ladis Kristoff, Dimitrie Dvoicenko-Markov și un istoric din Berlinul de Vest de origine ucraineană, care au combătut tezele imperiale sovietice, oferind drept argumente cazurile Basarabiei, Bucovinei de Nord, țărilor baltice ș.a.

În anii următori Congresului au apărut în țară lucrări științifice de referință pe linia evidențierii Basarabiei și Bucovinei ca teritorii aparținând arealului etnic, cultural și civilizator românesc, dintre care menționăm : Victor Spinei, „Moldova în secolele XI—XIV", Editura Științifică și Enciclopedică, 1982 ; Mircea Mușat și I. Ardeleanu, „De la statul geto-dac la statul român unitar", Edit. Științifică și Enciclopedică, Buc., 1983 și „România după Marea Unire", partea I și II, 1986 și, respectiv, 1987.

Asperitățile dintre cele două partide și țări nu s-au netezit nici în scurtele perioade în care la Kremlin s-au aflat Iuri Andropov și Constantin Cernenko, mass-media dintr-o parte și cealaltă prelungind disputa ideologică în jurul problemelor „construirii socialismului", a raportului dintre naționalism și internaționalism, a dreptului fiecărei țări de a urma un model propriu de dezvoltare.

---

73 Radio București din 1 august 1978. apud Nicholas Dima, *op. cit.*, p. 58.

74 „Daily Telegraph" din 13 aprilie 1981, p. 16, articolul *The Rumanians see their King,. without his clothes on".*

Succinta retrospectivă a evoluției raporturilor româno-sovietice în perioada postbelică (până la „perestroika") suscită o întrebare firească : a existat o preocupare reală a comuniștilor români pentru Basarabia ? Răspunsul este fără îndoială pozitiv [75]. Schimbările graduale în linia P.C.R. privind Basarabia au urmat un drum sinuos, originele unei preocupări reale putând fi identificate în Declarația din aprilie 1964, în împrejurările menționate ale conflictului chino-sovietic și ale măsurilor parțiale de desovietizare luate de București.

Revendicările naționale ale României față de U.R.S.S. au fost însă indirecte, aluzive, fără a lua forma unor polemici deschise cu Moscova, până după 1974, acutizarea disputei privind Basarabia, în anul următor avându-și originea în cartea lui Lazarev, care reprezenta ecoul liniei P.C.R. din anii interbelici și care se afla în discordanță totală cu poziția oficială a țării din perioada destinderii.

Participarea liderilor comuniști români la această polemică a fost impusă, într-o anumită măsură, și de nevoia de a nu-și compromite așazisul „prestigiu internațional".

Poziția inconsecventă a P.C.R. în problema Basarabiei îl așează pe acesta sub semnul unui oportunism de reacție, care manipulează adevărurile istoriei naționale. Astfel, de fiecare dată când presiunea sovietică creștea, liderul comunist de la București da înapoi și își schimba atitudinea. Semnificativă este în acest sens declarația din 1976 potrivit căreia „România nu ridică nici-un fel de pretenții teritoriale împotriva Uniunii Sovietice". Peste puțin timp, el mergea la Chișinău ca într-o „reîntoarcere la Canosa" [76], acceptând, în modul cel mai jalnic și penibil să participe la o aniversare ocazionată tocmai de căderea sub robia comunistă a Basarabiei și a Bucovinei de Nord.

După ce în anii 1964—1965 și, respectiv, 1975—1976, disensiunile româno-sovietice — cauzate și de contenciosul teritorial latent — cunosc o amplitudine maximă, urmează o perioadă care la nivel oficial de partid și de stat, problemele Basarabiei și Bucovinei de Nord par a fi uitate.

Acordul tacit dintre București și Moscova de a nu se mai trata în lucrări istoriografice chestiuni privind teritoriile menționate nu a fost însă respectat de „frontul istoric", mărturie stând în acest sens numeroasele lucrări, studii și articole apărute în anii următori, care făceau referiri, mai mult sau mai puțin directe, la statul național unitar român, la Basarabia și Bucovina de Nord etc.

Mai eficientă decât istoriografia s-a dovedit a fi literatura, terenul resurecției spiritului național în Moldova transpruteană.

După „Delirul" lui Marin Preda, care exprima curentul de revendicare a Basarabiei, prin evocarea trecerii Prutului în 1941, la comanda generalului Antonescu, ca și prin prezentarea acestuia într-o lumină favorabilă, a urmat ciclul în zece volume „Zăpezile de acum un veac"

---

75 Vezi Mihai Cismărescu, *op. cit.*., passim.
76 Ion Manoliu-Manea, *op. cit.*., p. 127.

de Paul Anghel, apărut între 1977 și 1989 și care a abordat frontal aspecte grăitoare ale dramei basarabene la 1877—1878.

Se poate spune că, dincolo de prudențele și demagogia oficială a regimului comunist, în România a existat un autentic curent național, care s-a dovedit benefic în asigurarea premizelor procesului redobândirii identității etnice și a mișcării de emancipare ulterioare a românilor din Basarabia și Bucovina de Nord.

În anii '60 și '70 ecourile evenimentelor din România erau puternice printre românii din teritoriile ocupate de U.R.S.S., care urmăreau la radio și televiziune emisiunile de la București și Iași. La sfârșitul anului 1971 sloganuri ca „Trăiască România" și „Vrem să fim cu România" erau scrise pe zidurile „Clubului Jurnaliștilor" din Chișinău [77].

Copii de români din R.S.S. Moldovenească învățau în secret alfabetul latin, fiind capabili să citească și să scrie în limba română. Acești intelectuali români în devenire simțeau că și-au regăsit identitatea lor firească, cea românească.

În 1970, 94 la sută dintre românii din U.R.S.S. își declarau ca limbă maternă româna [78]. Replica dură a autorităților sovietice la această situație reprezintă dovada peremptorie a creșterii preocupării românilor pentru regăsirea identității lor.

Așa cum spunea Nicholas Dima, „Românii exercitau un magnetism crescând asupra fostelor lor provincii anexate de Uniunea Sovietică. Noile evoluții îi făceau pe românii de aici să devină tot mai conștienți de limba și originea lor etnică. Comparându-se cu alte naționalități din U.R.S.S., izolați de lumea din afară, aceste noi elemente se opuneau evident măsurilor Rusiei de asimilare a românilor, încurajându-i totodată pe aceștia în rezistența lor etnică și lingvistică" [79].

Toate aceste aspecte converg spre ideea că, în pofida tuturor oprelișilor oficiale, începutul epocii gorbacioviene avea să găsească legăturile dintre România de dincoace și de dincolo de Prut deja făcute. Evoluțiile proceselor ulterioare de emancipare națională și independență față de imperiu a României transprutene vor dovedi cu prisosință acest fapt.

GEOPOLITICS AND IDEOLOGY THE PROBLEM OF BESSARABIA IN THE CONTEXT OF THE ROMANIAN-SOVIET RELATIONS IN THE POST-WAR PERIOD

— Summary —

Starting with the truth that, after the decisions taken in Yalta (February 1945), Romania was included in the „zone of russian influence", the author, on

77 *Ibidem*, p. 124.
78 *Ibidem*.
79 Nicholas Dima, *Romanians in the Soviet Union: Dispersion and Geolinquistic Assimilation* în „Buletinul Bibliotecii Române", Freiburg, vol. VII (XI), serie nouă, 1979.

the basis of a varied and rich documentary material, demonstrates that the problem of Bessarabia had a trajectory keeping with the national and international conjunctures. In the first years of "people's democracy", the foreign policy of Romania proved a total docility toward the Soviet Union which determined a severe censorship of the studies of Romanian history and a justification of the "rights" of the Soviet Union in the territories she had occupied Consequently, the union of Bessarabia with Romania in 1918 was considered a reactionary deed of Romania.

Staline's death (March 1953) opened a period of incertitude for the whole Eastern Europe. For Romania that period was propitious to the appearance of the first symptoms of the Romanian-Soviet misunderstandings, yet without being a danger to the destiny of the socialism or to the soviet interests in this zone. This process increased after the soviet troopes left Romania in 1958, also helped by the feeling caused by the anexation of Bessarabia in 1812 and 1940.

The "incorrect" position of Russia and then of the Soviet Union, started to be officially condemned. The author makes circulate the informations that came through Beijing concerning the problem of Bessarabia, in the sense of the Romanian rights in this province, the ideological conflict between the Soviet Union and China favoring such a position. In 1964, the Chineze Embassy in Bucharest spread a map of Romania containing Bessarabia. In the same year, the Publishing House of the Romanian Academy published Marx's notes about Romanians in which he condemned the Russian policy concerning the Romanian Principates, especially the occupation of Bessarabia. That made the image of Russia, that of a "liberating power", change into the belief that the eastern power was practicing a policy against the Romanians.

After N. Ceaușescu became the leader of the Romanian Comunist Party, the problem become greater, either by celebrating the integral Union or by criticizing the Komintern because they favored the anexation of Bessarabia to the Soviet Union.

The new monographs dedicated to the Romanians history, signed by Davidovici, Miron Constantinescu and Andrei Otetea treated Bessarabia as a Romanian land lost because of the tzarist aggression.

The historical truth concerning the problem of Bessarabia in the context of the Romanian-Soviet relations turned soon — says the author — in to many political, diplomatical and scientifical occasions. The dispute was not only against Moscow, but also against the politicians and men of science from Chisinau who made circulate distorted arguments. This way, we reach the possitive conclusion that the Romanian communists were preoccupied by Bessarabia, the origin of the real attitude consisting in the Declaration from April 1964.

ROMÂNIA — CONSIDERAŢII GEOPOLITICE

(II)

VASILE S. CUCU

3. *Individualitatea şi personalitatea geografică a teritoriului României*

Elementele fundamentale de poziţie geopolitică ale României sunt date de aşezarea şi individualizarea teritoriului vechii Dacii şi, respectiv, teritoriul României în *spaţiul carpatic, dunărean şi pontic.* Spaţiul carpatic, dunărean şi pontic a funcţionat, din primele sale faze de afirmare, ca leagăn statornic de formare şi de manifestare socială, culturală şi politică a neamului românesc.

Carpaţii au dat echilibru populaţiei în vremurile grele, iar Dunărea şi spaţiul maritim au polarizat şi au asigurat schimbul de valori cu lumea europeană şi extraeuropeană. S-a plămădit astfel cadrul unitar, o cultură şi civilizaţie unitară, distinctă de zonele vecine prin *expresia lor latină,* prin localizarea compactă şi osmoza indestructibilă a populaţiei băştinaşe cu natura pontică, dunăreană şi carpatică.

Marele geograf român Simion Mehedinţi sublinia, pe bună dreptate, că „după cum atârna o clădire de temelia ei aşa atârna ţara noastră de Marea Neagră", aşa precum „relieful carpatic reprezintă cetatea cea mai înaintată a Europei în faţa stepelor ponto-asiatice".

3.1. *România, ţară carpatică*

Munţii formează una din cele mai grandioase creaţii ale naturii. Ei atrag atenţia prin prospeţimea, înfăţişarea şi frumuseţea lor inegalabilă, prin varietatea formelor ţesute de-a lungul istoriei geologice a uscatului planetar de către agenţii naturali inseparabili, cum sunt : apa, aerul, vântul, căldura, îngheţul ; ori sub acţiunea încă greu de imaginat a celor mai complicate fenomene interioare ale pământului.

Zonele şi culmile montane se desfăşoară pe sute şi mii de kilometri, reprezentând marea parte a uscatului planetei noastre. Fiecare din marile sau mai puţin spectaculoasele zone montane de pe globul pământesc evidenţiază un anumit specific, o „personalitate" a lor formată

în timp îndelungat, personalitate prin care muntele capătă elemente de superioritate față de contraforturile sale formate din întinse zone de dealuri ori câmpii.

Prin personalitatea lor, munții se individualizează în dimensiunea ariilor continentale și naționale, își etalează fragmente din multitudinea aspectelor date de condiția fizică, de complexitatea condiționărilor istorice, fizico-geografice și umane.

3.1.1. *Carpații — sistemul montan major al Europei, prioritar românesc*

Atributul de „carpatic" aparține, în mod firesc, regiunilor ori țărilor care dețin proporții dominante din ansamblul sistemului respectiv, atât sub aspectul dimensiunilor fizice, cât și al dimensiunilor valorice.

Care este, din aceste puncte de vedere, poziția Carpaților ? Carpații aparțin în întregime Europei Centrale și de Sud-Est. Prin poziția și funcțiile lor ei configurează interesele țărilor central și sud-est europene. Carpații alcătuiesc unitățile fizico-geografice majore ale Slovaciei, Poloniei, Ungariei, Ucrainei, României. Dacă avem în vedere recunoașterea structurilor geologice comune care continuă Carpații peste Dunăre (până în Valea Timocului), adăugăm în mod firesc și Serbia.

După înfățișările fizico-geografice, din desfășurarea lor de la Bratislava și până la obârșiile Timocului, se conturează sectoarele *Carpaților nord-vestici* (Tatra și M-ții Slovaciei) și *Carpații sud-estici* (formațiunile muntoase spre sud-est începând cu linia Rika-Sivica). Între aceste două sectoare se interpune o zonă de muncel cu înălțimi coborâte sub 700 m.

Lungimea totală a sistemului carpatic este de aproximativ 1 500 km.

Suprafața totală a întregului sistem carpatic este de 170 500 km^2 *. Din aceștia, cca. 103 000 km^2 aparțin Carpaților sud-estici.

Redăm, pentru detaliu (vezi pagina următoare), subdiviziunile Carpaților (după Enciclopedia Britanică, 1972, pag. 949).

Ce rezultă din această prezentare (fie ea destul de aproximativă). a acestor coordonate ?

Rezultă cu prisosință că *peste jumătate din suprafața întreagă a Carpaților se află în limitele actuale ale României,* restul revenind Slovaciei, Poloniei, Ucrainei, Ungariei și Serbiei. În plus, se apreciază că 8/10 din Carpații sud-estici (deci din cel de-al doilea sector major al Carpaților) se poziționează pe teritoriul României, 1/10 revenind Ucrainei și 1/10 Serbiei.

Fără nici un dubiu, României, cel puțin din acest punct de vedere, i se poate da dreptul deplin de *țară carpatică.*

Dacă luăm în considerație și depresiunea intracarpatică a Transilvaniei și cea Someșană rezultă că aproape două treimi din masivitatea to-

---

* Exclusiv Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei, pe care unii analiști o introduc în sistemul carpatic.

Subdiviziuni	Suprafața aproximativă	
	în km pătrați	în mile pătrate
Carpații Vestici	63 000	26 000
Carpații Vestici externi	27 500	10 500
Carpații Vestici centrali	15 000	6 000
Carpații Vestici interni	25 000	9 500
Carpații Sud estici	131 000	50 000 *
Carpații Estici externi	35 500	13 500
Carpații Estici interni	21 250	8 000
Carpații Sudici	28 250	11 000
Platoul Transilvănean	28 500	11 000
M-ții Apuseni	17 500	7 000

tală a Carpaților se localizau, în forma originală, de *corona montium* într-o *poziție centrală pe teritoriul României.*

De reținut în acest cadru că sistemul carpatic pe teritoriul României se prezintă sub formă de *coroană montană* și nu de „catenă", „șiră a spinării", „coloană vertebrală", cum *denaturat* o denumesc unii geografi (îndeosebi străinii). Coroana montană („corona montium" — denumirea încă din vechime) exprimă conținutul fizic, geografic, uman, istoric și nu mai puțin geopolitic al formei Carpaților pe teritoriul României **. Asemenea formă este pe deplin argumentată de *masivitatea* unor compartimente ale Carpaților (exemplu concludent formându-l M-ții Apuseni), prin *frecvența* elementelor topografice speciale (exemplul „plaiurilor"), a depresiunilor văilor transversale etc., care înlătură categoric aprecierea deformată asupra Carpaților românești. Asemenea caracteristici atestă arhitectura deosebit de complexă care infirmă imaginea unor Carpați de formă geometrică, cu două laturi simetrice.

Personalitatea carpatică este neîntrecută în cadrul sistemelor montane ale Europei și ale altor continente. Carpații având un rol prioritar, datorat caracteristicilor lor geografice. Nota dominantă, trecând, deocamdată, peste înfățișarea lor fizică, este dată de trăsături fundamentale, rezultate din *unitatea organică a situațiilor antropografice istorice, natural-geografice și economice,* situații ce au imprimat dominanta unui puternic și complex potențial de habitat. Este vorba de elemente de rezistență ce se regăsesc și astăzi în dimensiunile fizice, economice, demografice și etnice ale Carpaților românești.

---

* După specialiștii români, dimensiunile suprafețelor Carpaților pe teritoriul României sunt următoarele :

— Carpații Orientali — 39 550 km²
— Carpații Meridionali — 14 040 km²
— Carpații Occidentali — 17 714 km²
— Depresiunea intracarpatică (Transilvaniei) — 25 100 km²

** Imaginea denaturată de „șiră a spinării" a fost mult timp folosită în susținerea „ideii" că limitele estice ale Ungariei ar fi trebuit să urmeze linia Carpaților Meridionali și Occidentali.

Carpaţii româneşti sunt munţi cu înălţimi mijlocii (800—2 500 m altitudine), sunt fragmentaţi de văi *transversale* sau parţial transversale, unind cu zonele circumcarpatice *numeroasele* depresiuni (cca. 350, din care unele foarte mari). Carpaţii direcţionează distribuţia unităţilor mari de relief ale întregului teritoriu al României, remarcabilă prin succesiunea lor, în cercuri concentrice şi în trepte din ce în ce mai joase. Asemenea arhitecturi dă întregului teritoriu naţional caracterul unui bastion, în centrul căruia se află Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei, străjuită de coroana Carpaţilor. De aici se desfăşoară simetric unităţile circumcarpatice — subcarpaţii, dealurile, podişurile, câmpiile României, alcătuind un tot unitar, o „unitate geografică fizică, umană şi economică".

Asemenea elemente de rezistenţă au o veritabilă valoare locală şi naţională. Prin intensitatea, structura şi forţa lor polarizatoare capătă, în plus, o incontestabilă *valoare general-europeană,* denotând specificitatea civilizaţiei carpatice, în general, semnificaţia geopolitică a Carpaţilor româneşti, în special.

3.1.2. *Carpaţii — vatră etnică românească*

Ariile apusene ale extremităţii vestice a sistemului carpatic sunt locuite de cehi, zonele nordice de către polonezi. Zonele centrale ale Carpaţilor Vestici sunt aproape în întregime locuite de slovaci, iar prelungirile lor sudice de către unguri.

Părţile nordice ale Carpaţilor Estici sunt predominant locuite de către ucraineni. La sud de paralela de 47°, Carpaţii sud-estici (incluzând ariei şi depresiunea intracarpatică a Transilvaniei) populaţia dominantă este românească. La sud de Porţile de Fier populaţia de bază este constituită din sârbi şi parţial din vlahi.

Rezultă deci că dacă cea mai mare parte a Carpaţilor Vestici aparţine populaţiei de origine slavă, Carpaţii Estici şi Sud-Estici aparţin populaţiei de origine latină, respectiv populaţiei româneşti.

Să mai amintim, de asemenea, că încă din secolele XIII—XIV erau cunoscute intensităţile migratorii (de regulă transhumante) ale păstorilor români de-a lungul Carpaţilor până în interiorul zonelor locuite azi de ucraineni, slovaci şi polonezi. Aceste prezenţe s-au încrustat adânc în obiceiuri, construcţii de case, toponime, tipuri de economie etc., elemente în cea mai mare parte astăzi dispărute. *Din cele 13—14 milioane de locuitori cât se apreciază în întreg edificiul carpatic, mult peste jumătate aparţine populaţiei româneşti.*

Asemenea structuri şi evoluţii atestă prioritatea românească în spaţiile carpatice, relevând totodată bazele unei civilizaţii proprii — civilizaţia carpatică.

Civilizaţia carpatică românească are la bază o trainică cultură materială şi spirituală prezentă într-o vastă reţea de aşezări rurale şi urbane — sate şi oraşe — care, ca nicăieri în lume, scoate în evidenţă conlucrarea dintre factorii socio-economici, istorici şi naturali, reafir-

mând unitatea fizică, economică și umană a coroanei carpatice, precum și sudura lor organică prin legăturile lesnicioase, cu toate zonele circumcarpatice. Civilizația carpatică dăinuie aici atât prin multiple resurse, cât, mai ales, prin însușirile de stabilitate umană și socială, însușiri de puternică viabilitate, datorate tocmai deplinei lor concordanțe cu trăsăturile tuturor marilor unități ale teritoriului României de astăzi. *Fiecare dintre aceste unități au constituit din vremuri îndepărtate loc de vatră trainică pentru populația autohtonă — dacii — pentru îndelungatul proces de etnogeneză a românilor.*

Plaiurile Carpaților — locuri de plină desfășurare a activității în timpul verii, precum și depresiune — ca „locuri de adăpost", de îndeletniciri complexe atât vara, cât și iarna, explică în bună măsură fenomenul de stabilitate a așezărilor umane și, respectiv, a populației. „Reconstituind peisajul arhaic (când codrul carpatic se cobora din Carpații Argeșului până la mare, în golful Balcicului) găsește (geograful și etnograful — n.n.) că populația autohtonă, legată de plaiuri, de poienele presărate în păduri și de luncile atât de favorabile pescuitului și culegerii directe din natură, avea aici condiții în adevăr favorabile nu numai spre a trăi, dar și spre a fi apărată de năvălirile nomazilor din stepele ponto-caspice" *.

Raporturile dintre dimensiunile fizice ale principalelor componente ale Carpaților românești și formele de habitat rural și urban au dovedit și dovedesc un înalt grad de favorabilitate umană. Iată în acest sens un tablou extrem de grăitor **:

Unitatea fizică	Suprafața km²	nr. sate nr. pop. rurală	nr. orașe nr. pop. urbană	Densit. așezări 100 km² Densit. populației loc./km²
Carpații Occidentali	17 714	1 077 408 000	15 210 546	6,1 38
Carpații Orientali	39 550	1 027 819 000	34 858 000	3,4 49
Carpații Meridionali	14 040	477 335 000	15 417 000	3,5 54
Podișul Transilvaniei	25 100	1 779 1 306 900	32 1 187 500	7,4 95,7

* S. Mehedinți, *Geografie și geografi la începutul sec. al XX-lea*, pag. 123.
** Date recensământ 1977.

Acest tablou ne oferă o primă imagine a *încărcăturii sub aspect demografic* a tuturor compartimentelor majore ale Carpaților și depresiunilor interioare, elemente fundamentale ale civilizației carpatice. Reținem astfel atenția asupra *densității localităților*, în fiecare dintre marile unități.

Densitatea medie a localităților pe marile unități, față de cea de la nivelul întregii coroane a Carpaților românești (respectiv 3,7 așezări/km^2), este destul de apropiată în Carpații Occidentali și Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei.

În Meridionali media este de 3,5 așezări/100 km^2. În Orientali 3,4 așezări/100 km^2, în Occidentali 6,1 așezări/100 km^2, iar în Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei de 7,4 localități/100 km^2.

Densitatea medie a populației este de 54 loc./km^2 în Carpații Meridionali, 38 loc./km^2 în Carpații Occidentali, 49 loc./km^2 în Carpații Orientali, aproape 100 loc./km^2 în Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei.

Reține, de asemenea, atenția indicatorul mărimii demografice a așezărilor în aceste mari unități ale Carpaților românești, indicator ce are o semnificație aparte pentru spațiul montan.

Carpații Occidentali și în speță Munții Apuseni se detașează prin densitatea mare a așezărilor, putând fi apreciați munții cei mai umanizați din întreg sistemul carpatic românesc.

Era și firesc ca o asemenea zonă cu valențe naturale și istorico-sociale de neîntrecut, cu o poziție centrală în cadrul pământului românesc, să se reliefeze puternic în comparație cu celelalte unități asemănătoare.

Din punct de vedere al tipurilor și formelor de habitat, teritoriul coroanei carpatice și depresiunii lor interioare se distinge dintre ele, având un anumit specific dedus din același fond comun autohton, românesc. Carpații Occidentali au o puternică vocație umană, susținută în principal de masivitatea și specificul topografic *, de funcția istorică a acestora (funcție de adăpost mai sigur în perioade istorice vitrege), de condiții materiale favorabile localizării vetrelor așezărilor permanente și amenajărilor umane foarte diverse, de favorabilitatea practicării unor multiple și variate ocupații productive.

Hărțile geografice din antichitate și până în zilele noastre notifică în spațiul Carpatic o frecvență activă a obiectivelor geografice. Este semnificativ, în acest sens, faptul că tocmai aici, în Carpați, întâlnim un număr considerabil de sate. Satul a dominat mult timp și domină spațiul Carpatic (și mai ales în Carpații Occidentali), afirmându-se astfel drept *izvorul și forța continuității poporului român*. Prin el se afirmă unitatea demografică, etnică, socială și economică a întregii coroane carpatice românești și a depresiunii ei interioare, Depresiunea intra-

---

* De relevat frecvența și dezvoltarea „plaiurilor" care au influențat chiar vechile împărțiri administrative. Terminologia populară ne amintește de „vătaful plaiurilor".

carpatică a Transilvaniei. Prin formele lui specifice de organizare — obști sătești sau uniuni de obști, românii populare, „țări", cnezate, ducate, voievodate — forme întâlnite și recunoscute cu precădere în zone închise de munți ori dealuri, reafirmă particularități ale dezvoltării poporului român, evidențiind totodată rolul pe care a putut să-l aibă o formațiune montană precum acea a coroanei carpatice românești.

Ar putea reține atenția faptul că țărișoarele, mai apoi voievodatele, sprijinite pe Carpați, au fost și dintre cele mai viabile. Osmoza de mai târziu, dintre zonele carpatice și întinsurile de la Mare și Dunăre, ori spre câmpiile vest-carpatice, semnificată în buna parte și de „coborârea" capitalelor muntene și moldovene spre câmpie, atestă procesul de intensificare a rolului polarizator devenit remarcabil întregii coroane carpatice și Depresiunii interioare a Transilvaniei. Este vorba deci nu de o părăsire a muntelui, ci, din contra, de o intensificare a rolului polarizator al Carpaților pe planuri politice și economice, de extindere a forțelor sale vitalizatoare spre toate zonele țării.

Nota distinctă a așezărilor din Carpații românești și depresiunea lor interioară — Depresiunea Transilvaniei — este dată, pe de o parte, de *localizarea, permanența, continuitatea* și *stabilitatea vetrelor așezărilor românești,* iar pe de altă parte, de gradele diferite de dispersie a acestora în numeroase „trupuri" cunoscute sub denumirile românești de *cătune* ori *crînguri,* de locuință până la formele mai mult sau mai puțin moderne de amenajări economice cu profil cum sunt : stânile, sălașele, cabanele, cantoanele etc.

Localizarea așezărilor, răspândirea, structura și textura lor, relațiile dintre diferitele trupuri ale lor și modul de organizare a spațiului productiv, evidențiază o structură rar întâlnită în spațiile muntoase de acest fel. Este vorba de o armonie perfectă între energia habitatului și energia reliefului, complementaritatea organică între spațiul fizic și spațiul umanizat, de legăturile organice dintre Carpați și întinsele zone de dealuri și câmpii circumscrise lor.

3.1.3. *Carpații românești — spațiu economic specific românesc și de intensă complementaritate regională*

Economia Carpaților în ansamblu este deosebit de diversificată, de la agricultură și economie forestieră până la o industrie în diverse faze de dezvoltare. Asemenea caracterizare vizează atât Slovacia, Ungaria, Polonia, Ucraina, cât și România.

Și, totuși, Carpații românești se disting prin trăsături care conturează un spațiu economic specific. În ce constă această specificitate ? Specificitatea economică a Carpaților românești rezultă în mod deosebit din vechimea, diversitatea și continuitatea unor îndeletniciri economice, din frecvența unui tip complex de economie (cunoscut încă din antichitate), bazat pe plugărie, pe creșterea animalelor și îndeletniciri meșteșugărești.

Carpații românești și Depresiunea intercarpatică a Transilvaniei constituie, prin însușirile lor, o unitate bine individualizată, atât din

punct de vedere fizico-geografic, cât, mai ales, al geografiei umane şi economice, al relaţiilor permanente şi active dintre mediul natural şi cel social-economic.

Carpaţii româneşti şi Depresiunea intracarpatică a Transilvaniei s-au afirmat de milenii prin intensitatea, permanenţa şi frecvenţa *legăturilor* lor organice cu zonele circumcarpatice de vocaţie dunăreană, pontică şi vest-carpatică. Asemenea legături au căpătat viabilitate şi constanţă milenară datorită raporturilor de echilibru care au caracterizat şi caracterizează Carpaţii româneşti.

O cât de sumară analiză a realităţilor contemporane şi, mai ales, o retrospectivă a multiplelor, complexelor şi complicatelor relaţii statornice între mediul fizic şi cel uman pe teritoriul României relevă cu prisosinţă statornicia şi complexitatea acestor *raporturi de echilibru,* unitatea indestructibilă între dimensiunile fizice, materiale, sociale, economice şi demografice ale întregului sistem carpatic românesc.

În cadrul acestor raporturi, se evidenţiază rolul primordial pe care l-a avut *interacţiunea economică a zonelor montane cu cele învecinate,* efectele diviziunii muncii istoriceşte formată între spaţiul carpatic şi cel de dealuri sau câmpii. Amploarea acestor interacţiuni, a cauzelor lor, a generat de-a lungul istoriei ţării noastre fluxuri socio-economice spre şi dinspre Carpaţi, cu efecte convingător atestatoare a unităţii teritoriale, etnice şi economice a spaţiului carpatic, dunărean şi pontic.

Asemenea interacţiuni au fost datorate faptului că „cetatea naturală" de coeziune şi rezistenţă multimilenară a poporului român — *Carpaţii — nu au constituit niciodată „un vid demografic", o barieră* între două lumi diferite. La condiţiile lor fizico-geografice populaţia s-a adaptat perfect, din cele mai vechi timpuri, printr-o strânsă corelaţie Om—Natură. Ramificaţiile acestor corelaţii se regăsesc şi astăzi în alcătuirea şi înfăţişarea îmbrăcămintei, stilului şi materialului de construcţie al gospodăriei, uneltele folosite în lucrarea pământului, prelucrarea produselor animaliere, a lemnului pădurii şi multe altele. Străvechea umanizare a Carpaţilor, impresionează încă din antichitate, realitate ce îl făcea pe istoricul roman Florus, contemporan cu Traian, să se exprime că : „Dacii trăiesc strâns lipiţi de munţi" („Daci inhaerunt montibus").

Chipul Carpaţilor româneşti este, într-adevăr, întregit de *vechea şi puternica lor umanizare,* de funcţia lor de vatră şi leagăn al unui popor viguros care îşi ştie strămoşii statornici de mai bine de două milenii şi jumătate. Oraşele şi satele de astăzi, generaţiile lor anterioare, sunt mărturie a faptului că imensul bastion — Carpaţii româneşti — au reprezentat şi reprezintă o lume plină de tot ce dă vigoare şi farmec vieţii.

Marele geograf român George Vâlsan, geograf şi poet în acelaşi timp, scrie despre Carpaţi : „...intră pe la nord în România ca nişte munţi sălbatici şi întunecaţi. Vin strânşi în lanţuri înguste... fără o ştirbitură în care s-ar putea strecura o trecătoare, ... ei sunt acoperiţi de cojocul pădurilor de brad pe care se plimbă necontenit de ploaie. Dar curând după intrarea în ţară crestele se domolesc şi ţinutul capătă

un aspect mai senin. Ba chiar ai şi surprinderea, când te crezi în creierul munţilor, să dai de o adevărată „ţară" înaltă, cu forme line, având văi largi... puternic populate".

Acesta este, în esenţă, chipul Carpaţilor româneşti, trăsătură fundamentală a unui relief armonios distribuit într-o ţară în care munţii, dealurile şi câmpiile ocupă fiecare *părţi egale din suprafaţă.*

Carpaţii româneşti se împart convenţional în trei mari ramuri : Carpaţii Orientali, Carpaţii Meridionali, Carpaţii Occidentali.

Oricare ar fi ramura din care fac parte, Carpaţii româneşti se disting prin particularităţile lor specifice populării, activităţii umane, continuităţii, stabilităţii şi diversificării aşezărilor omeneşti. Ei reafirmă astăzi unitatea şi permanenţa antropogeografică a întregii arii carpatice şi intracarpatice, rolul de polarizare economică şi socială a întregului spaţiul circumcarpatic. Asemenea realităţi au îndemnat pe marii reprezentanţi ai geografiei româneşti, în speţă pe întemeietorii geografiei moderne româneşti, să semnifice atributele istorice şi social-economice ale acestor munţi în denumiri corespunzătoare. Carpaţii numiţi Orientali erau denumiţi „Carpaţii Daciei" sau Răsăriteni. Şi aceasta nu întâmplător. Aici (din zona în care îşi adună Tisa izvoarele) a fost unul din adăposturile cele mai trainice ale dacilor (după moartea lui Decebal). Aici răscoalele s-au ţinut lanţ, până aproape de plecarea legiunilor. Aici era seminţia dacică a Carpaţilor.

Acestora alăturăm Meridionalii, „Carpaţii Getici" sau de Miazăzi. Aici dacii şi geţii sunt atestaţi ca fiind „lipiţi de munţi". Nu întâmplător şi interzona dintre Carpaţi şi Balcani (în dreptul Olteniei) a fost denumită „Depresiunea Getică", ceea ce semnifică elementele fundamentale ale vigurozităţii poporului român. Aceşti Carpaţi Getici sunt, de altfel, cei mai înalţi (Moldoveanu, 2 550 m), cei mai masivi, cu pasuri puţine şi de mari altitudini, cu forme specifice (platforme) pe care le regăsim astăzi în masivele mai rezistente. Acestea sunt câteva însuşiri care au determinat pe unii geografi străini să denumească acest sector „Alpii Transilvaniei".

„Carpaţii României" sau de Apus semnifică poziţia economică şi etnică a masivelor ce alcătuiesc Carpaţii noştri Occidentali. Aici sunt cunoscute printre *primele exploatări de aur şi de cupru* din Europa, îndeletniciri economice care au statornicit o populaţie curat românească.

În interiorul acestor segmente ale coroanei carpatice, cartograful transilvan numea zona „Valachia Inferior", spulberând orice încercare de „insularizare" a vreunuia din componenţii unităţii fizice şi economice a Carpaţilor româneşti.

Aceştia sunt Carpaţii româneşti, care au format zid natural şi uman de rezistenţă în calea migraţiilor şi infiltrărilor popoarelor de tot felul (îndeosebi germanice, mongole, slave) în drumul lor fie spre Europa Occidentală sau în Sud. Aceştia sunt Carpaţii — vatră a poporului român, părtaş aproape în toate evenimentele de rezonanţă europeană.

Aceştia sunt Carpaţii, care conferă României atributul de *ţară carpatică.*

ROUMAINE — CONSIDERATION GÉOPOLITIQUES (I)

Résumé

Les particularités de l'espace géographiques, l'ancienneté, la stabilité, la vigueur, l'homogénéité, l'équilibre territorial et l'unité ethnique de la population ont créé le fond durable de l'histoire du peuple Roumain et ils ont imprimé aussi les caractéristiques géo-politiques de la Roumanie, en faisant ressortir les éléments ayant une résonance régionale, continentale — Européenne et mondiale.

Le premier fragment de l'étude „La Roumanie, des considerations géopolitiques" apporte des arguments géographiques visant la *position centrale Sud-Est — Européenne de la Roumanie* en faisant possible la perception des conséquences de cette situation dans l'espace interférences de grands composants phisico-géographiques du continent. Par rapport aux caractéristiques des autres états de la même zone on relève quelques *priorités territoriales et géodémographiques du pays.*

La rétrospective historique — géographique met en evidence les avantages et notamment les désavantages géopolitiques déduits de la *position de la Roumanie dans la zone la plus avancée (proche) de l'Europe Latine vers l'Asie.* On souligne aussi quelques effets des invasions nomades de la steppe russe et asiatique, les effets des autres pénétrations des populations allogènes du Sud ou de l'Ouest du territoire autochtone. En précisant la position et le rôle géopolitique de la Roumanie on accorde une attention toute particulière à la *position de la Roumanie à la défense de l'orthodoxie.* En ce contexte on s'efforce donc d'expliquer en bref les „controverses" générées par l'influence des axes confessionnelles notamment de l'axe orthodoxe en rapport direct ou indirect aux axes-catholique, islamique et partiellement protestante.

On remarque les changements géopolitiques de ces dernières années, des aspects de la pression géo-politiques générées par la *position de la Roumanie dans la sphère d'influence avec les intérêts des grandes puissances.*

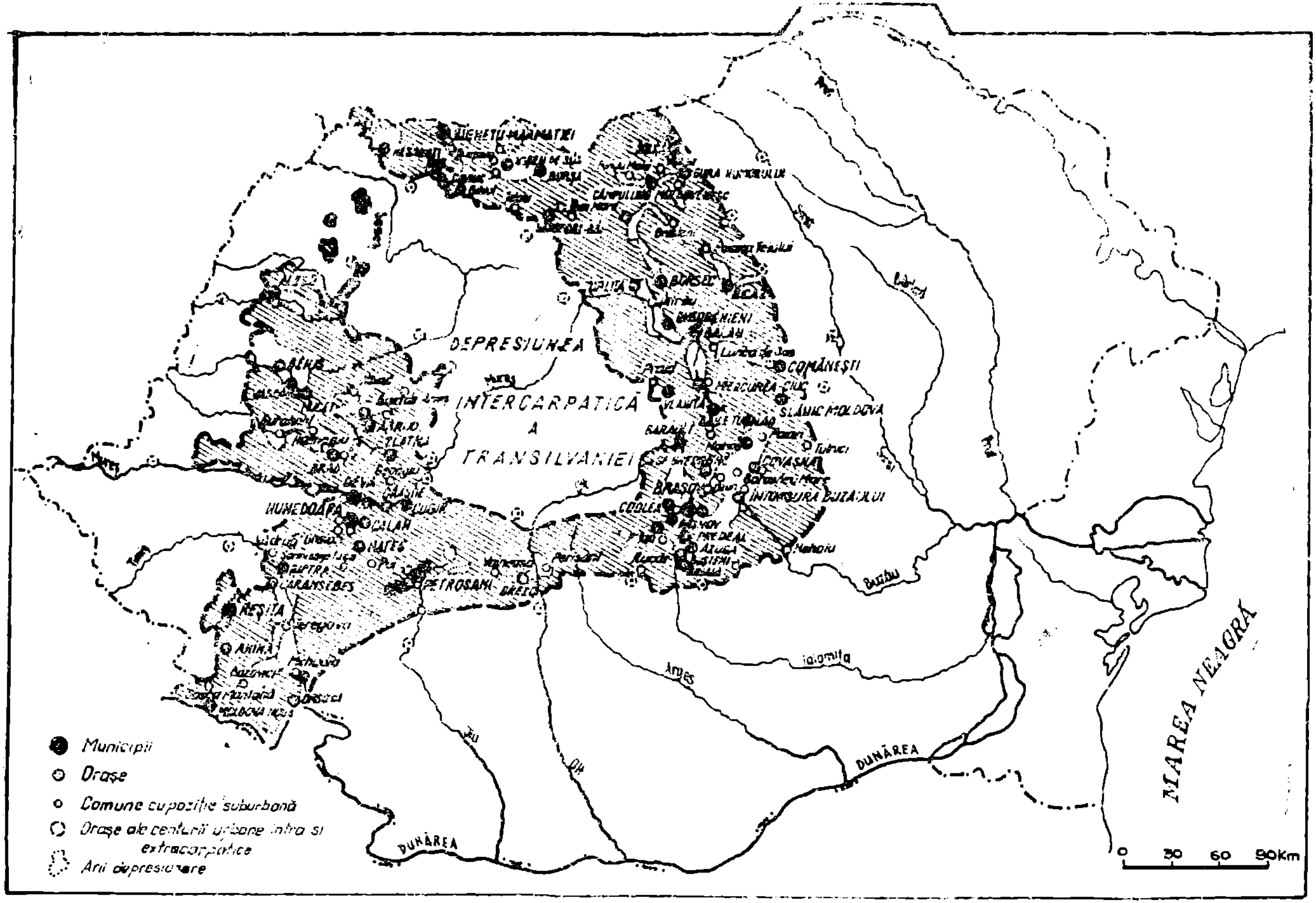
DEPRESIUNEA
INTERCARPATICĂ
A
TRANSILVANIEI
GURA HUMORULUI
BORSEC
GHEORGHENI
BĂLAN
Lunca de Jos
COMĂNEŞTI
MIERCUREA-CIUC
SLĂNIC MOLDOVA
VLĂHIŢA
BĂILE TUŞNAD
Tulnici
COVASNA
ÎNTORSURA BUZĂULUI
BRAŞOV
CODLEA
PREDEAL
AZUGA
Nehoiu
Buzău
HUNEDOARA
CĂLAN
BRAD
DEVA
PETROŞANI
CARANSEBEŞ
REŞIŢA
ANINA
Ialomiţa
Argeş
Jiu
Olt
DUNĂREA
MAREA NEAGRĂ
Municipii
Oraşe
Comune cu poziţie suburbană
Oraşe ale centurii urbane intra şi extracarpatice
Arii depresionare
0 30 60 90Km

ISTORIE MEMORIALISTICĂ

RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ ȘI BOTOȘANII

ȘTEFAN CIUBOTARU

1. *Contribuții botoșănene și dorohoiene la susținerea războiului de independență.*

Din armata română participantă la războiul de independență a făcut parte și Regimentul 16 Dorobanți, compus numai din botoșăneni, înglobat în Brigada a II-a, Divizia a IV-a activă. La 23 mai 1877 efectivul regimentului se compunea din 14 ofițeri și 1536 subofițeri și soldați. Participând activ la cele mai grele lupte, unitatea militară botoșăneană a jertfit un mare tribut de sânge în crâncenele lupte la care a participat. La 7 ianuarie 1878, bravul general Cerchez raporta Marelui Cartier General că efectivul regimentului număra doar 300—350 oameni, adică mai puțin de necesarul unui batalion. Se ajunsese la trista situație de a fi numai câte un singur ofițer pentru o companie, numărul căpitanilor fiind doar de trei. Cu toate că luptele se desfășuraseră în plină iarnă, îmbrăcămintea trupei era „într-o stare de plâns". Așadar, numărul celor căzuți pe câmpul de luptă împotriva otomanilor era de cca. 1200 oameni.

În acele clipe deosebit de grele, toată suflarea botoșăneană și dorohoiană era cu gândul și fapta la frontul de luptă. Dând dovadă de un înalt patriotism, ea a răspuns cu promptitudine apelului lansat de organele administrative sau de comitetele și asociațiile, puse în slujba cauzei independenței noastre (Crucea Roșie, Comitetul doamnelor din Botoșani. Comitetul femeilor române din Dorohoi, Uniunea de binefacere „Lumina nouă" din Botoșani).

Prin donații, populația județului Botoșani a contribuit la susținerea războiului cu 3380,82 lei, 88 cai, 55 hl fasole, 16 care cu fân, 6,455 oca de scamă, 236 fețe și bandaje, 11 hamuri, 10 trăsuri și alți 51392,87 lei, cu care se puteau cumpăra din străinătate 856 puști Peabody, suficient pentru mai mult de jumătate de regiment de infanterie.

În virtutea legii din 24 aprilie 1877, s-au rechiziționat fără plată, printre altele : 593 bovine, 475 cabaline, 40056 kg brânză, 50130 kg fân etc. Sumele datorate de stat pentru bunurile rechiziționate se ridicau la

aproape 240000 lei, județul Botoșani ocupând astfel în această direcție locul 15 din cele 33 județe ale țării.

Din contribuția județului Dorohoi, amintim : strângerea sumei necesare pentru procurarea a 2000 puști Peabody, Primăria orașului donând 1400 lei, iar comunele județului, după cum urmează : Săveni, 300 lei ; Coțușca, 449,60 lei ; Hănești, 290,50 lei ; Vorniceni, 200 lei ; Pomârla, 342,18 lei ; Corlăteni, 150 lei ; Suharău, 500 lei ; Cordăreni, 774,20 lei etc. Pilduitor rămâne gestul învățătorului Constantin Mândru din Suharău care, impresionat de vitejia ostașilor români, se adresa, la 7 octombrie 1877, Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice : „Văzând trebuința ce se simte pentru armata română, eu, ca român, din micul meu salar ce-l am de învățător în comuna Suharău, plasa Prutu de Sus, județul Dorohoi, ofer în folosul armatei române suma de 10 lei pe lună începând de la 1 octombrie a.c. și pe tot timpul cât va ține resbelul". Dascălul din Suharău, care avea doar un salar de 60 lei pe lună, prin fapta sa, a constituit pildă vie pentru elevii și consătenii săi.

Un alt act de solidaritate cu soldații români aflați în luptă pe pământul Bulgariei s-a petrecut în comuna Cordăreni : din motive necunoscute, casa soldatului Dumitru I. Constantin a fost mistuită de un incendiu ; consiliul comunei a aprobat suma de 60 lei și, cu ajutorul consătenilor celui aflat pe câmpul de luptă, casa i-a fost refăcută.

Dintre donațiile făcute de dorohoieni, mai amintim și înzestrarea armatei cu 227 cojoace lungi și scurte.

2. *„Dulce et decorum est pro patria mori"*

În crâncenele lupte duse de armata română pentru cucerirea puternicei fortificații otomane de la Plevna, bravul Regiment 16 Dorobanți a săvârșit fapte nepieritoare. Amintim pe căpitanul Nicolae Codrescu și pe sergentul Grigore Ioan a Lucăi, care în ziua de 30 august 1877 s-au evidențiat în mod deosebit în asaltul redutei Griviția I.

Dintre ofițerii din alte unități militare, căzuți în luptă, câțiva sunt botoșăneni și dorohoieni. În cele ce urmează, vom încerca să reconstituim faptele lor de arme.

Căpitanul *Mihail Romano* s-a născut la 3 noiembrie 1843, la Botoșani, într-o familie înstărită, fiind unicul copil. La numai 18 ani, în dorința de a sluji patria, s-a înrolat ca voluntar, intrând în armată cu gradul de caporal. În scurt timp (1861—1872), a ajuns la gradul de căpitan.

A trecut Dunărea pe un pod de vase, în calitate de comandant de companie în cadrul Regimentului 5 Infanterie, pentru ca, apoi, în zilele de 7 și 8 mai 1877, să debarce în insula Măgura, din fața satului bulgar Dosova. După eliberarea insulei, ocupate de turci, la 30 august se afla în fruntea companiei sale la poalele vestitei redute Griviția I. Folosim poezia „Căpitanul Romano", de Vasile Alecsandri, scrisă în februarie 1878 și apărută în ciclul „Ostașii noștri", pentru a descrie faptele de eroism ale botoșăneanului :

„Romano Căpitanul de trei ori cu ai săi,
De trei ori ajunsese la şanţuri cel întâi.
Ş'acum, retras deoparte, strângea coloana-i ruptă,.
Cu ea să se arunce de-a patra oară-n luptă".

După câteva clipe de răgaz, eroul şi-a îmbrăţişat soldaţii şi a pornit la cel de-al patrulea atac, care-i va fi fatal.

„Ura !... răspund ostaşii... iar el pe calu-i nalt
Porneşte înainte, deprins a merge-n frunte,
Şi zboară... dar un glonte, un sol al morţii crunte,
Îi vine drept în cale şi-i se opreşte-n pept.

Apoi, zdrobit, el cade şi moare lin, zâmbind,
Căci vede în redută voinicii lui sărind".

Sublocotenentul *I. V. Elefterescu* s-a născut pe la 1857, în Botoşani, într-o familie împovărată de nevoi şi cu mulţi copii. Cu mari greutăţi materiale, urmează cursurile Liceului „A. T. Laurian", între anii 1868 şi 1875. După obţinerea bacalaureatului, între anii 1875 şi 1877 a urmat Şcoala de ofiţeri de artilerie, din Bucureşti. În timpul războiului a fost înaintat la gradul de sublocotenent, iar la 30 august comanda o parte a renumitei baterii de la Movila. Impresionat de moartea sublocotenentului I. V. Elefterescu, colegul său de clasă de la liceu, doctorul Gh. Sabin a scris, în 1912, lucrarea memorialistică „Amintiri din războiul de independenţă", la care participase şi el, făcând parte din cei 14 studenţi voluntari ai Facultăţii de Medicină, sub comanda generalului Davilla. Extragem din lucrarea sa : „Cu Elefterescu Ioan am fost coleg în clasa a VI-a a Liceului din Botoşani în 1873—1874. Era fiu de văduvă, ce avea o sumedenie de copii şi puţină avere. Acesta era cel mai mare, învăţa bine şi era cuminte. Am sărit dimpreună clasa a VII-a şi el a intrat în şcoala militară şi a avansat în război. A murit luptând. Ochea singur. După ce încărca tunul, se urca pe parapet şi dădea ordin să tragă, el observând să vadă dacă a ochit bine şi dacă obuzul a lovit acolo unde ţintise el. Făcea mare haz când vedea că a lovit unde dorea. În ziua aceea, zi nefastă pentru bunul meu amic, după ce încărcase tunul şi ochise, s-a suit pe parapet şi a comandat :

— Foc ! Bravo, foarte bine, apoi adăugă : au tras şi ei, şi ca deobicei a sărit în baterie. Dar, după ce obuzul tras de turci a trecut peste baterie, servanţii îi spun, scoală d-le sublocotenent că tragerea turcilor de acuma a fost tot prea lungă. Elefterescu însă nu se mişca. Un sergent pune mâna pe el şi-l trage. Dar corpul neînsufleţit se răsturnă. Elefterescu era mort. Înainte de a sări, un glonte trimis din reduta Griviţa II l-a lovit tocmai în inimă. A fost prima jertfă din corpul ofiţerilor de artilerie".

Sublocotenentul *Ioan Frunzetti* s-a născut în Botoşani. Plăcându-i cariera militară, s-a înrolat ca soldat, în 1870, pentru ca, apoi, să treacă

în rezervă, în 1875. Un an mai târziu, s-a angajat ca sergent, ajungând, datorită calităților lui militare, la gradul de sublocotenent. Făcând parte din Regimentul 4 de linie, a participat la luptele de la Plevna, dând dovadă de un curaj deosebit, contribuind la încercuirea și cucerirea redutei. Pentru faptele sale de arme, pe tunica lui de brav ostaș au fost prinse „Virtutea Militară" și „Steaua României" cl. a V-a. În decembrie 1877 se găsea la cucerirea Vidinului, pentru ca, apoi, la 12 ianuarie 1878, în timp ce participa la asediul Smârdanului, să fie doborât de un glonț inamic.

Sublocotenentul *Dimitrie Lemnea* s-a născut la Sauceniţa, județul Dorohoi, pe la 1857. În războiul de independență a făcut parte din Regimentul 7 de linie în cadrul căruia, la 6 octombrie 1877, s-a oferit ca voluntar pentru a participa la asediul redutei Griviţa II. A căzut eroic în fruntea plutonului său.

3. *Se-ntorc eroii*

Întoarcerea eroilor de pe câmpul de luptă a constituit pentru botoșăneni o mare zi de sărbătoare. Pentru a-i primi așa cum meritau, Teodor Boyan (primarul cel mai merituos din secolul trecut, om de aleasă cultură) a organizat o serie de manifestări care să cinstească pe cei rămași în urma crâncenelor lupte, care au dus la obținerea idealului de veacuri al poporului român : independența de stat.

Era în primele zile ale lunii august 1878. Toată populația orașului nu vorbea altceva decât despre sosirea iminentă a unităților militare încărcate de glorie. Pe zidurile caselor erau lipite afișe, citite cu interes și emoție de locuitori :

Cetățeni !

Fiii orașului și ai județului nostru. Regimentul 16 de Dorobanți și Escadronul III Călărași se întorc învingători și plini de glorie la căminele lor.

Să mergem să-i întâmpinăm !

Să le ieșim înainte cu pâine și sare !

Mândri de ei, să aruncăm în calea lor flori, în brațele lor iubire și inimi adevărat românești ; ei și-au vărsat sângele pentru noi pentru a ne apăra lucrurile, viața noastră, vetrele noastre, moșia strămoșilor.

Întoarcerea copilului în sânul mamei e o sărbătoare a familiei.

Întoarcerea eroului în sânul patriei e o mare sărbătoare națională.

Un banchet demn de voi, demn de orașul și județul Botoșani trebuie să întâmpine pe frații noștri.

Ofrande se primesc la Primărie.

Cetăţeni !

N-am nevoie să spun mai mult : vă cunosc. Vă aştept.

Primar,
T. Boyan

Botoşani, 1878 august 4

În vederea strângerii sumei necesare pentru manifestări, s-au tipărit liste de subscripţii, care au fost trimise instituţiilor, subprefecturilor, diferiţilor oameni de bine, prin care s-au încasat 1454,95 lei. Elevii Liceului „Laurian" au prezentat o piesă de teatru cu intrare plătită.

Pentru a şti când se întorc eroii, primarul a cerut telegrafic, la 6 august, Ministerului de Război, să i se comunice ziua când vor sosi în Botoşani, precum şi numărul ofiţerilor şi gradelor inferioare.

10 august 1878. În primele ore ale dimineţii s-a aflat vestea sosirii militarilor. Au fost tipărite imediat la Imprimeria Botoşani afişe cu următorul conţinut :

Cetăţeni !

După informaţiile primite de la Staţia Căii Ferate Botoşani, Regimentul 16 Dorobanţi şi Escadronul III Călăraşi sosesc astăzi cu trenul la una oră, post meridian.

Primar,
Boyan

Nr. 2801
1878 august 10

Secretar,
G. I. Vrânceanu

Din păcate, lipsesc amănuntele primirii entuziaste făcute de populaţia şi autorităţile oraşului bravilor luptători în gara Botoşani. E de presupus că s-au ţinut discursuri înflăcărate, s-au încins hore, hore ale independenţei, s-au împărţit ostaşilor flori, multe şi frumoase flori, florile recunoştinţei (au fost şi steguleţe, artificiale, roşii, galbene şi albastre, găsite după 100 de ani în clopotniţa bisericii sf. Spiridon şi păstrate astăzi cu pioşenie la Muzeul Judeţean de Istorie), au cântat vestiţii lăutari, au defilat în pas cadenţat eroii. Au curs multe, foarte multe lacrimi de bucurie în rândurile mulţimii, au curs şi mai multe în ochii familiilor ai căror fii au căzut pe câmpul de onoare.

Şi foarte puţini ostaşi rămaşi, cu piepturile pline de decoraţii, au mărşăluit apoi pe Calea Naţională spre centrul oraşului, aclamaţi şi „bătuţi" cu flori de populaţia ieşită în întâmpinare, în timp ce clopotele tuturor bisericilor băteau neîncetat.

1878, august 11, ora 13. Grădina din spatele Primăriei era pregătită pentru masa comună dată în cinstea eroilor. Mesele erau acoperite cu pânză de culoare roşie, galbenă şi albastră (67 , 75 şi 80 coţi) şi erau pline de bucate şi băuturi. Petrecerea a ţinut până noaptea târziu, micul parc fiind luminat cu felinare în care ardeau lămpi cu petrol sau lumânări de stearină. În apropiere, luminau piaţa Primăriei torţe de păcură. S-au consumat 26 oca „gaz", 14 funturi de lumânări şi 4 vedre de păcură. A cântat taraful lui Năstasă Bursuc, care a primit 100 lei.

Pentru a cinsti memoria eroilor botoşăneni căzuţi pe câmpul de luptă, inimosul T. Boyan a luat iniţiativa ridicării unui monument ce urma să se ridice în oraş, prin subscripţie publică. La 18 august se putea citi prin oraş afişul :

Cetăţeni !

Bravura armatei române în ultimul resbel a făcut admiraţia lumii.

Un monument comemorativ luptelor susţinute de vitejii judeţului nostru trebuie să se înalţe pe una din pieţele oraşului.

Cetăţeni !

Cine cu inimă adevărată românească nu va veni să ieie parte la întrunirea ce urmează a se face în acest scop duminică 20 a curentei, la 7,30 ore seara la Şcoala Marchian ?

Primar,

T. Boyan

Din păcate, iniţiativa nu a putut fi finalizată, din motive necunoscute.

Bibliografie

Arh. St. Botoşani, fond Primăria Botoşani, dosar 9/1878.
„Clopotul", nr. 4286 din 11-II-1977, art. „Contribuţii botoşănene la susţinerea războiului de independenţă", de Gh. Sibechi.
„Clopotul", supliment, februarie 1977, art. „Drum de glorii", de St. Cervatiuc.
„Clopotul", nr. 4288 din 25-II-1977, art. „Din amintirile unui botoşănean", de Ionel Bejenaru.
„Botoşani", monografie, Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1980.

BOTOȘANI — MONUMENTUL UNUI EROU: CĂPITANUL GRIGORE IGNAT

IONEL BEJENARU

Un grandios monument domină Piața 1 Decembrie 1918 din centrul vechi al municipiului Botoșani: „Compania de mitraliere maior Ignat în atac", denumire inițială și cea mai completă, totodată, operă a sculptorului Horia Miclescu.

De ce la Botoșani acest monument? Câteva coordonate ale prezenței Botoșanilor în războiul de întregire a țării se impun, cu îndreptățire. Ele sunt date de o prezență masivă a unităților militare de aici — regimentele de Infanterie 37 „Alexandru cel Bun" și 77 din Botoșani, 29 Infanterie „Dragoș" și 69 din Dorohoi, regimentul 86 Infanterie, rezultat din fuziunea regimentelor de infanterie botoșănene și dorohoiene, în condițiile marilor pierderi umane din timpul luptelor, regimentele 7 Călărași și 8 Vânători din Botoșani, nenumărați componenți ai lor distingându-se în memorabile încleștări militare, jertfindu-se pentru triumful cauzei generale a românilor, întregirea patriei. Le stau mărturie numeroase ordine de zi ce le-au cinstit faptele, le-au elogiat vitejia, marile lucrări istorice dedicate evenimentului, pateticele file memorialistice, mai vechi sau mai noi, din „Fata Moartă" a lui Ion Missir, „Prin viroage și coclauri" a lui C. Gane, autorii lor, botoșăneni, înșiși combatanți în regimentele de aici, „Toamna pătimirii noastre" a lui Vartan Arachelian ș.a., evocările — cu tot dramatismul retrăirii unor clipe hotărâtoare — ale unor participanți, din păcate, timpul hotărăște, tot mai puțini la număr. Această prezență militară globală își are, cifric, exprimarea în 7269 morți în război, 1260 invalizi de război, 10277 copii orfani de război, 6543 văduve de război, 1297 dispăruți în război [1], din cele două foste județe Botoșani și Dorohoi. Ei i se asociază prezența altor numeroși fii ai acestor meleaguri în alte unități militare, în alte arme, o febrilă activitate militară desfășurată în centrul Botoșani — o școală pregătitoare de ofițeri de rezervă de infanterie, alta de artilerie, o pulberărie și o fabrică de proiectile — după

1 Camera de Comerț și Industrie Botoșani, „Starea economică și raportul asupra activității... pe anul 1927", p. 2.

dezastrul din vara anului 1916 —, o şcoală de piloţi şi observatori aerieni. Şi nu doar atât. Condiţiile extrem de dificile impuse de refugiul în Moldova, de confruntările militare determină o intensă activitate sanitară — şcolile şi alte instituţii s-au transformat în localuri ale spitalelor militare[2]. Pare interesant de relevat că Botoşanii rămân singurul oraş din ţară, unde activitatea şcolară nu se întrerupe în anii primului război mondial, chiar dacă — din motivele mai sus menţionate — se va desfăşura în spaţii şi condiţii improprii, agravate de un excedent de elevi şi profesori, venit din Muntenia sau Ardeal. Atât de necesare, marile centre ale morăritului — Craiova, Bucureşti, Brăila — rămaseră în teritoriul ocupat, morile din Galaţi fuseseră distruse de tunul inamic, rămânând să fiinţeze Botoşanii[3], pe un fond atât de complex de stare economică şi socială.

Jertfa poporului român în primul război mondial a atins cote uriaşe. Câteva repere statistice, deja evidenţiate, au conturat înscrierea Botoşanilor în măreaţa epopee din 1916—1918.

Dar cel mai scump ideal al poporului român s-a realizat. Cu inima şi fapta, Marea Unire din 1918 a întrunit adeziunea maselor botoşănene. „După Basarabia a venit Bucovina, iar după Bucovina iată vine şi Transilvania. Ce fericire, Doamne ! Toate trei surorile se lipesc de trupul mamei şi ea le ocroteşte şi duios le strânge la sânu-i, iar noi, care am trăit să vedem înfăptuindu-se acest mare ideal naţional, noi suntem generaţia cea mai fericită a neamului nostru“ [4], scria ziarul „Botoşanii“ din 11 noiembrie 1918, într-un articol cu litere de-o şchioapă, „Toate trei !“ Istoria luptei botoşănenenilor pentru Marea Unire înscrie numeroase contribuţii, rod al unei stări de patriotism şi de conştiinţă naţională plenară.

Cele de mai sus se vor o motivaţie obiectivă, dar şi de suflet a iniţierii ridicării în Botoşani a unui monument închinat eroismului ostaşilor români în primul război mondial. Şi cine altul putea să-l ilustreze cu o mai vie, nepieritoare faptă decât bravul erou de la Mărăşeşti, căpitanul Grigore Ignat ?

Bârlădean de origine, născut la 2 august 1889, Grigore Ignat continua virtuţile patriotice ale eroului de la Plevna, tatăl său Enache Ignat, părtaş, la rându-i, la punerea altei pietre de hotar a României moderne. Opţiunea botoşănenilor pentru eroul Grigore Ignat, ca motiv al complexului monumental este o dată mai mult motivată de perioada de pregătire militară parcursă aici la Botoşani. Şi tot aici, într-un context care însemna reorganizarea armatei române, instrucţia trupelor cu noul armament — pe acest fond înscriindu-se şi vizita generalului francez Berthelot la Botoşani — în iarna anului 1917, Grigore Ignat

2 vezi şi Ionel Bejenaru, „Patriotism şi umanism — coordonate ale şcolii botoşănene în anii participării României la primul război mondial (1916—1918), în „Hierasus '82“, Anuarul Muzeului judeţean Botoşani, în curs de apariţie.

3 Const. Kiriţescu, „Istoria războiului pentru întregirea României 1916—1919“, vol. II, p. 60.

4 „Botoşanii“, 11 noiembrie 1918, p. 2.

urmează „Școala model pentru mitraliere", absolvită cu calificativul „foarte bine" [5]. Era o etapă importantă pentru strălucitoarea sa carieră militară, pentru glorioasa-i faptă, încununată în bătăliile de foc din tranșeele Mărășeștilor, în acea zi de 6 (19) august 1917. Înaltul ordin de zi nr. 41 avea să-i consemneze actul de vitejie, să-i cinstească memoria : „Căpitanul Ignat Grigore, din Regimentul 51/52 Infanterie a fost găsit mort în tranșee, cu mitraliera în brațe, înconjurat de oamenii săi și mormane de cadavre inamice. A luptat ca un brav și tot astfel a și murit (...). Acest sfârșit ostășesc îi va cinsti pururea memoria și-l aduc la cunoștința ostașilor țării drept pildă de înălțător avânt patriotic și sublim sacrificiu al vieții, pentru întregirea neamului" [6].

Jertfa căpitanului Grigore Ignat, jertfa atâtor alți eroi ai neamului este invocată de Apelul Comitetului pentru ridicarea Monumentului Eroilor din Botoșani, apel difuzat în aprilie 1925 : „Cu toții ne bucurăm de îndeplinirea visului care, veacuri nenumărate, a legănat pe înaintașii noștri, simțim urmările binefăcătoare ale acestei împliniri, ne dăm seama că prin ea, temeiul vieții noastre de astăzi este mai trainic și că mai falnice ne sunt perspectivele apropiate ale viitorului. Să nu uităm însă că moștenirea ce o stăpânim astăzi este plătită cu jertfa supremă a sute de mii de suflete ale părinților, fraților, prietenilor noștri, morți prin spitale sau pe câmpul de luptă, unii îngropați, poate mai cu grijă, cei mai mulți lăsându-și trupurile străpunse de gloanțe sub o mână de țărână aruncată în grabă" [7]. Apelul se adresa locuitorilor botoșăneni în vederea contribuției lor la ridicarea proiectatului monument. El era opera unui comitet de inițiativă, constituit la începutul anului 1925, având-l ca președinte pe Ramiro Săvinescu, fruntaș politic local[8]. Încredințat spre execuție sculptorului Horia Miclescu, botoșănean de origine, se relevă expunerea machetei monumentului în foaierul teatrului „Mihai Eminescu" din Botoșani, ca o posibilitate de dialog între public și artist, moment, preliminar necesar și binevenit întru trăinicia operei de artă. Artistul, sculptorul Horia Miclescu se anunța unul de talent, fapt pe care presa timpului îl consemna deja : „Puțini artiști talentați avem astăzi care să cultive arta sculpturii. Unul din aceștia este și dl. Miclescu, un tânăr talentat, ce și-a isprăvit acum studiile în Italia" [9].

Pe aceeași linie, în urma celor două ședințe ale comitetului de inițiativă pentru ridicarea Monumentului Eroilor din Botoșani, desfășurate în februarie 1925, se solicită părerea lui Ermil Pangrati, rector al Universității bucureștene și director al Școlii Superioare de Arhitectură, care va delega, în acest scop, pe arhitectul Paul Smarandescu și pe

---

5 Ioan Scurtu, „Presărați pe-a lor morminte ale laurilor foi", Editura Albatros, 1978.
6 Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară", „Mărăști, Mărășești, Oituz", Documente militare, Editura Militară, p. 363 (doc. 181).
7 „Sămănătorul Botoșanilor", 18 aprilie 1925, p. 1.
8 Ibidem, 10 ianuarie 1925, p. 1—2.
9 „Satul nostru", Dorohoi, 1 mai 1916, p. 15.

sculptorul G. D. Mirea, profesor la Şcoala de belle arte din Bucureşti [10]. Ei s-au întrunit, împreună cu Tiberiu Crudu şi Eugen Neculau, delegaţi ai comitetului local, la atelierul lui Horia Miclescu din Bucureşti, specialiştii găsind proiectul reuşit, transpus în machetă, atât în privinţa concepţiei şi a execuţiei, având puţine observaţii de făcut [11]. Presa, cu apariţie atunci la Botoşani, a surprins febrilitatea acestor preocupări, aducându-şi un important aport în asigurarea contribuţiei materiale a localnicilor, în urgentarea lucrărilor [12].

Găsim totodată în bugetele admistraţiei comunale botoşănene pentru anii financiari 1928 şi 1929 de fiecare dată alocaţi câte 50.000 lei pentru Monumentul Eroilor [13], fapt inserat şi în presa locală, ziarul „Vestea" informând opinia asupra celor 50.000 lei pe care sculptorul îi mai are de primit [14].

Dezvelirea monumentului „Compania de mitraliere maior Ignat „în atac" în Piaţa Carol (azi Piaţa 1 Decembrie 1918), în vara anului 1929, încununa un act al oamenilor de cultură, al maselor întregi, expresie a supremei recunoştinţe, probată o dată mai mult.

Loc de pelerinaj, la vechile Zile ale Eroilor, altădată, loc de pioasă cinstire, de manifestări culturale bogate în mesaj patriotic, la marile noastre sărbători, de astăzi — 9 Mai, 1 Decembrie — Monumentul Eroilor din centrul vechi al Botoşanilor este simbolul patriotismului maselor largi populare, al întregului popor, gata întotdeauna să-şi apere independenţa, unitatea şi libertatea naţională.

E locul unde se finalizau marile întruniri de protestare împotriva revizuirii tratatelor de pace, organizate, din plin, în anii interbelici la Botoşani, atunci când soarta ţării era din nou sub semnul întrebării, când un grav pericol de război se dovedea tot mai ameninţător, când unitatea poporului era mai mult ca oricând necesară.

Monumentul eroului de la Mărăşeşti, căpitanul Grigore Ignat, un erou al neamului, cinsteşte peste timp contribuţia acestor meleaguri botoşănene la lupta pentru întregirea ţării.

---

10 „Sămănătorul Botoşanilor", 25 martie 1925, p. 2.
11 Ibidem.
12 „Vestea", „Sămănătorul Botoşanilor" ş.a.
13 Arhivele Statului Botoşani, Fond Primăria Botoşani, dos. 2/1927, f. 28; ds. 1/1928, f. 20.
14 „Vestea", 7 aprilie 1927, p. 1.

GEORGE ENESCU ŞI ŢINUTUL VRANCEI

MARIA MIHĂILESCU

„Menirea sfântă a muzicii este să stingă urile, să potolească patimile şi s-apropie inimile într-o caldă înfrăţire"

George Enescu, 1930

Se poate vorbi de o constantă preţuire a lui George Enescu pentru unele centre artistice din ţară ; printre oraşele care s-au bucurat vreme de aproape trei decenii de prezenţa sa, se numără şi oraşul Unirii, Focşaniul.

Teatrul focşănean a fost construit prin donaţia maiorului Gheorghe Pastia şi inaugurat în luna noiembrie 1913.

După deschiderea oficială, splendoarea teatrului a atras pe scena sa cele mai renumite trupe din ţară şi străinătate, mari muzicieni şi mari actori ai vremii.

Cercetând dosarele intitulate „Teatrul Comunal Maior Gh. Pastia" din fondul oraşului, între anii 1915 şi 1930, aflate în arhivele statului Focşani, rămâi impresionat de numeroasele cereri adresate Primăriei şi Administraţiei Teatrului, de către artişti, impresari, prin care solicitau sala pentru spectacole. Aceste cereri provocau adesea dificultăţi administraţiei pentru că, nu rareori, datele solicitate de mai multe persoane coincideau şi era necesară corespondenţa pentru reprogramarea lor. Printre cei care, de-a lungul timpului, au păşit pe scena teatrului, îi amintim pe marii actori Ion Manolescu, Aristitza Romanescu, Tony Bulandra, Constantin Tănase, Agatha Bârsescu, Elvira Popescu, Constantin Nottara, Lucia Sturza Bulandra, cântăreţi ca N. Leonard, Maria Tănase, scriitorii George Topârceanu, O. Goga, T. Mușatescu.

În anul 1915, Octav Minar prezintă pe scena Teatrului un film despre Eminescu şi Creangă, realizat la Paris.

Marele muzician G. Enescu a apreciat mult rezonanţa sălii Teatrului Pastia şi publicul meloman, dând în anul 1915 nu mai puţin de 4 concerte şi continuând apoi să revină de mai multe ori la Focşani. Spre acest oraş îl atrăgea şi o legătură de familie, unchiul său [1].

1 Viorel Cosma, *Enescu azi*, Editura „Facla", 1981, p. 30.

Bunicul, preotul Gh. Enescu din Zvoriştea (Botoşani) a avut, pe lângă Costache, tatăl muzicianului, încă nouă copii, printre care pe Alexandru, cunoscut sub numele de Alecu, născut la Zvoriştea la 30 august 1855 şi mort la Focşani, la 24 iulie 1934.

Acesta urmase Literele şi Dreptul, fiind profesor la Liceul din Focşani şi procuror al Tribunalului Putna.

Era înzestrat, ca de fapt multe din rudele muzicianului, cu daruri muzicale moştenite : cânta bine la vioară şi avea o voce frumoasă.

În primele luni ale anului 1915, maestrul George Enescu a lansat un apel în vederea procurării fondurilor pentru cumpărarea unei orgi necesare Ateneului Român. Odată cu acest apel a întreprins şi un turneu de 15 concerte în ţară, de la Craiova la Botoşani şi de la Iaşi la Focşani şi Galaţi. În program figurau lucrări de Tartini, Corelli, Bach, Beethoven, Brahms, Saint-Saëns, avându-i colaboratori pe muzicienii D. Dinicu şi M. Bârsan. Turneele lui Enescu erau organizate cu măiestrie de impresarul său, Al. H. Cohen, nepierzându-se nici o seară fără concert chiar dacă se profilau norii războiului.

În turneele efectuate în perioada războiului, când Focşaniul nu a fost ocolit, Enescu a rămas în ţară :

„Toate greutăţile le treceam având în vedere că eram toţi în jurul lui Enescu şi că în momentele acelea dureroase prin care trecea ţara noi căutăm să-i aducem o alinare şi un sprijin prin concertele noastre“ [2].

Figura maestrului devine legendară în acei ani grei, confundându-se cu toată suflarea românească.

Enescu era conştient că slujeşte prin muzica sa idealul nobil pentru care se jertfeau mii de vieţi omeneşti pe câmpul de luptă.

Prezenţa sa la Focşani în acea vreme este semnalată în documente.

Reproducem două adrese extrase din dosarul Teatrului Comunal maior Gh. Pastia pe anul 1915 :

„Domnule Primar,

Marele nostru compozitor George Enescu, voind a satisface numeroasele cereri ale publicului focşănean, anunţă un al doilea concert în oraşul dvs. pentru ziua de 6 martie 1915 pentru care vă roagă să binevoiţi a dispune să i să pună la dispoziţie Sala Teatrului Comunal Gh. Pastia dacă nu în condiţiuni mai avantajoase, tot în condiţii precedente. Primiţi vă rog domnule Primar asigurarea stimei mele,

Al. H. Cohen

Directorul Teatrului modern Bucureşti“ [3]

---

2 Bobescu Constantin, *Amintirile muzicienilor români*, Editura Muzicală, Bucureşti, 1982, p. 19.

3 Arhivele Statului — Focşani, fond Teatrul Comunal Maior Gh. Pastia, ds. 110/A/1915, 17 februarie 1915, p. 30.

și

„Domnule Primar,

Marele nostru compozitor și violonist George Enescu, voind a da două concerte în orașul dvs. în zilele de miercuri 2 decembrie și miercuri 9 decembrie,

Am onoarea a vă ruga a binevoi a dispune să i se pună la dispoziție Sala Teatrului Comunal tot în condițiunile de anul trecut.

Primiți vă rog Domnule Primar asigurarea stimei mele,

Al. H. Cohen" [4]

În adresele datate 27 martie și 10 iunie 1919 găsim alte solicitări pentru Sala unde va concerta Enescu [5], precum și scrisoarea datată 28 februarie 1921, semnată de Cohen, de data aceasta în calitate de „administrator general al Concertelor Enescu" și adresate Comisiei Interimare Focșani, administrația Teatrului Comunal [6].

Prezența maestrului este consemnată la Focșani și pe datele de 28 și 29 aprilie 1922, după care pleacă la Botoșani să concerteze.

În anul 1927 întreprinde un lung șir de concerte, întrerupt de câteva ori pentru a participa la concertele pe care le avea programate la București.

De la Cernăuți, unde dă concerte pe data de 21—23 februarie, vine la Focșani pe 24—25 februarie și apoi pleacă la Botoșani, Piatra Neamț, Roman.

Prezența sa este aplaudată și în anul 1930, când susține un concert în sala Teatrului, iar primarul orașului, în semn de gratitudine, aprobă scutirea de taxe pentru sală.

Muzicianul Alfred Alexandrescu, care l-a acompaniat la pian într-un lung șir de concerte date în țară, între anii 1919 și 1945, mărturisea :

„Gama de creații, de stări sufletești pe care știa s-o deștepte în sufletul ascultătorilor, sunetul vibrant al viorii lui Enescu cu greu se pot descrie" [7].

Trebuie subliniat faptul că onorariile stabilite de Enescu erau și la Focșani, ca oriunde în țară, mai mult decât modeste, cheltuielile întrecând de mai multe ori încasările, fără ca, totuși, maestrul să se gândească la vreo amânare a acestor daruri culturale pe care le oferea conaționalilor săi.

În acest sens, reproducem mai jos două extrase din dosarul Teatrului Comunal Maior Gh. Pastia :

---

4 Arhivele Statului Focșani, fond Teatrul Comunal Maior Gh. Pastia, ds. 110/A/1915, 12 noiembrie 1915.
5 *Ibidem*, ds. 345/27 martie 1919, p. 13.
6 *Ibidem*, ds. 111/10 iunie 1919, p. 45.
7 Ziarul „Scânteia", București, 7 mai 1955.

„Domnule Primar,

Vă rog să binevoiţi a-mi acorda sala teatrului comunal pentru serile de 28 şi 29 aprilie pentru două concerte ale celebrului violonist şi compozitor român George Enescu, în condiţiunile arătate de Dl. administrator al teatrului, adică 10 la sută din încăsări privindu-mă pe mine"

Cu distinsă stimă,
Al. H. Cohen — Impresario
Str. Brezoianu 37 Bucureşti" [8]

Şi un alt fragment, din care reies condiţiile în care geniul muzicii româneşti dădea concerte :

„Domnule Demian,
Focşani,

Am primit cartea poştală cu trista ştire ce ne dai despre teatrul d-voastră.

Cum se poate să crezi condiţiunile atât de acceptabile, când afară de 10 la sută, mai se cere şi un şir întreg de plăţi de la sărmanul artist.

De vreme ce se pretinde că noi să plătim afişe, afişaje, pompieri, casier, bilete şi încălzit, întreb ce ni se dă pentru cei 10 la sută, sala goală ? Noroc că nu avem nevoie de încălzit d-aci înainte că chiar n-am mai putea veni.

Vom face şi această încercare să vedem unde o s-o scoatem.

. . . . . .

Al. Cohen" [9]

Între anii 1918 şi 1923, Enescu a fost acompaniat la pian de Nicolae Caravia şi apoi de Ionel Dobrogeanu-Gherea, fiul criticului literar.

Itinerariile sale ne poartă în oraşele mari şi mici, oraşul Focşani nefiind ocolit.

Din programele concertelor susţinute, multe se terminau cu sonata Kreutzer de Beethoven, care, după cum mărturisea şi impresarul lui, atrăgea în mod deosebit publicul din provincie, deşi nu era sonata preferată a lui Enescu, aceasta fiind a zecea în sol major.

Era extraordinară forţa de care dispunea George Enescu, de a transmite fluidul artei sale unui auditoriu de multe ori nepregătit, dar căruia i se dăruia cu totul şi pe care îl vrăjea.

Cum spunea Yehudi Menuhin în lucrarea „Muzica omului" : „Avea capacitatea naturală de a comunica focul sacru" [10].

8 Arhivele Statului Focşani, fond Teatrul Comunal Maior Gh. Pastia, ds. 85/23 aprilie 1923, p. 45.
9 *Ibidem*, ds. 85/27 aprilie 1923, p. 119.
10 Yehudi Menuhin, Curtis W. Davis, *Muzica omului*, Editura Muzicală, 1984, Editura Muzicală, 1984, p. 145—148.

Este semnificativă siguranța cu care cronicarii timpurilor au intuit importanța activității lui Enescu, odată cu dimensiunile artistice și umane, un adevărat apostolat, o profesiune de credință ce a lăsat amintiri de neuitat.

Când apărea pe scenă sau la pupitru artistul încărcat de visuri, purta întipărirea dulce și suavă a muzicii cu care făcea una și aceeași ființă.

Începea să cânte la vioară sau la pian și omenirea asculta atunci unul din visurile ei cele mai răscolitoare.

Prezența prestigioasă a marelui muzician la Focșani, a făcut pe cronicarii locali să-și epuizeze superlativele.

După ce în anul 1932 „Tribuna Putnei" prezintă un serial biografic al marelui Enescu intitulat „Din viața, copilăria, maturitatea și operele marelui G. Enescu", semnat de Dart. Rădulescu, revista „Milcovul" publică articolul „Despre artiștii noștri — Gh. Enescu", din care reproducem un fragment :

„Deși România nu are decât un început de artă muzicală ce nu depășește 50 de ani, a răsărit în această artă un *titan muzical* ce a uimit Franța, Germania, Italia, cărora le-a trebuit câte 5—6 secole de artă muzicală ca să producă pe genialii Bach, Mozart, Beethoven, Wagner. O mândră enigmă pentru România".

. . . . . .

Iubindu-și cu duioșie locul natal unde s-a născut și a copilărit marele artist, iubit în Franța, stimat la Berlin, chemat la Londra, nu uită să vină din când în când din Metropolele Occidentului unde duce faima geniului românesc la moșioara lui din Dorohoi, cu căsuța modestă pe drumuri glodoase, pentru a-și reaminti cu evlavie copilăria din gospodăria patriarhală a bunului moldovean C. Enescu, unde de mic copil își evidențiază un talent fenomenal.

. . . . . .

De când a fost sărbătorit cu cinstea cuvenită de fruntașii intelectualității românești, acest titan, care duce până peste ocean faima geniului muzical a acelui popor, care prin melodia frunzei codrilor străbuni, în vârtejul urgiilor de peste veacuri și-a păstrat cele mai simple comori sufletești.

. . . . . .

G. Enescu e mândria nu numai a țării românești, ci a întregii arte și cel mai dorit dintre toți artiștii" [11].

Marele muzician este acela care a preconizat respectul pentru valorile umane și a militat pentru pace.

---

11 Dimitrie Russu, *Despre artiștii noștri — Gh. Enescu*, „Milcovul", ianuarie 1937,

Cele două mari războaie mondiale l-au zguduit, dar în ambele situații s-a comportat ca un artist patriot. Și-a întrerupt concertele în străinătate, a venit în țară suportând vicisitudinile, alături de compatrioții săi, deși nimic în afară de dragoste și propria-i conștiință românească nu l-ar fi împiedicat să se refugieze în locuri liniștite.

Concertele maestrului în întreaga țară au avut ca scop nu numai ridicarea nivelului cultural, ci și un nemărturisit substrat național, făurirea idealului unității naționale.

Pe locurile natale, în localitățile de pe malul Mureșului, Begăi, în Oltenia și toată Moldova, neocolind orașul Unirii, un concert Enescu echivala cu un mare eveniment.

Reținând frecvența traseelor și legăturilor între ținuturile românești, pe calea acestor concerte, realizăm că George Enescu gândea și simțea aceste turnee prin prisma culturală, dar, mai ales, prin cea națională.

Iar patriotul Enescu a fost conștient de marile comori ce dăinuiesc în sufletul poporului său și era încrezător în viitorul lui, mândru că-l poate sluji cu armele sale, pana, vioara, bagheta.

CENTENAR DUMITRU FURTUNĂ

FILARET GH. FURTUNĂ

Un popor este mare când produce oameni mari. Județul Botoșani a fost numit și „județul geniilor", cum l-au etichetat frumos, metaforic, unii comentatori ; această afirmare își are firul de plecare și justificare a adevărului din faptul că de pe meleagurile botoșănene s-a format și ridicat nu numai cei patru iluștri : Mihai Eminescu, George Enescu, Nicolae Iorga și Ștefan Luchian, ci vasta și surprinzătoarea galerie de personalități creatoare (domenii diferite), ce au dus cu drept cuvânt faima și prestigiul culturii românești și peste hotare.

„Odată cu tine mor încă o dată toți morții tăi...", a spus marele Nicolae Iorga. Dar această rară și adâncă maximă arătată aici cu un rost legitim și scop memorialistic trebuie tradusă și înțeleasă într-o semantică a prezentului, aceea ce exprimă interesele absolute pentru o valorificare eficientă, vizând dezvoltarea și afirmarea societății noastre.

Pozând galeria de personalități creatoare botoșănene, o incursiune în rândurile acestora va scoate la iveală, după toate probele posibile, și personalitatea lui Dumitru Gr. Furtună din Dorohoi.

S-a născut în satul Tocileni — Botoșani la 26 februarie 1890, dintr-o familie de oameni nevoiași (tatăl său — preot de țară), cu obârșie de oieri veniți de peste munți, din părțile Ardealului, stabiliți în Bucovina și apoi trecuți spre Botoșani. Rămânând orfan de ambii părinți de la etatea de 8 ani, copilul, greu lovit la o vârstă atât de fragedă, când în fața ochilor începuse să mijească înțelesurile lumii, își găsește curând țărmul salvator în întinderea de mână ocrotitoare a bunului său bunic dinspre tată, Toader Furtună (țăran notoriu din Mănăstireni — Botoșani) și a nașului său, Dima Ispas (grădinar din Săveni). Aceștia, în special, s-au ocupat de creșterea, educația și purtarea lui la învățătură... „tot mai departe". Cu urme adânci din viața satului, cunoașterea locurilor, a oamenilor cu tradițiile, cu obiceiurile, povestirile și verva lor plină de spontaneitate și sfătoșenie înțeleaptă, acestea nu-l vor părăsi toată viața.

Student la București, pe lângă cursurile Facultății de teologie și a Seminarului pedagogic, a cursurilor Institutului Sud-Est European (de

sub conducerea profesorului univ. N. Iorga), participând și ca auditor pasionat la prelegerile ce se țineau de profesorii univ. C. Rădulescu-Motru și Ovid Densușianu, „specialiști în materie de folclor", iar în specialitatea de științe istorice și filologie — cursurile profesorilor univ. Nicolae Iorga, Mihai Dragomirescu, Simion Mehedinți și Coca Dumitrescu-Iași, aceste discipline (deja el având înclinații și dragoste spre acestea) au avut un rol de catalizatori hotărâtori în toată activitatea sa de profesorat și scriitoricească, în care își va pune și distila toată grija și dragostea sa pentru țară și neam. Relațiile sale cu Nicolae Iorga (istorie, mai ales) s-au menținut până la moartea savantului.

Dumitru Furtună în timpul vacanțelor de elev și student trăindu-și copilăria și adolescența în anturajul vieții rustice (Mănăstireni, Bozieni, Vlăsinești, Sârbi, Petricani, Săveni), în mijlocul țăranilor, cum s-a mai spus — de o sfătoșenie înțeleaptă, în scrierile sale manifestate de timpuriu va predomina o limbă curată și neprefăcută, un grai dulce și atrăgător, în care se va oglindi sufletul și viața plină de năzuințl cutezătoare și frumoase ale poporului românesc.

Aflat profesor de o mare și elegantă elocvență și în plină desfășurare a activității sale responsabile și părintești la Dorohoi, D. Furtună își împovăra umerii săi, din dragoste și entuziasm pentru poporul lui, cu grijile neabătute de a-l vedea cu mai multă știință de carte, cu cultură, mai cu bună stare, mai demn în toate ; cum spunea : „Le cunosc voia și nevoia că ele... îs tot-așa ca și-ale mele...". De aici și versurile ce circulau în Dorohoi : „Cu profesorul Furtună. / învățatul merge strună !", și după alte câteva versuri : „Că e drept și-i dai dreptate : / — de ai carte ai și parte... !".

Învățatul francez Jean Boutière, care în 1930 a publicat la Paris, ca teză de doctorat, monografia „La vie et l'oeuvre de Ion Creangă", devenit apoi titularul catedrei de limba română și provensală la Sorbona, lucrarea privind viața și opera humulesteanului a fost realizată în mare parte și cu concursul lui D. Furtună ; materialul fiind colectat de el cu câtiva ani în urmă. Tot în acea perioadă a apărut la Paris faimosul tablou „Ion Creangă cu colaboratorii, colegii, intimii și comentatorii săi", în total 33 de figuri remarcabile, nelipsind : Mihai Eminescu, T. L. Maiorescu, A. D. Xenopol, Jean Boutière, V. Conta, Gr. I. Alexandrescu, I. C. Negruzzi, Tudor Pamfile. Tabloul a fost alcătuit de N. A. Bogdan cu ajutorul lui D. Furtună, fiind și figurile lor prinse în tablou. Relațiile de prietenie, literare, schimburi de studii, concepții științifice cu Jean Boutière continuând și după 1930, ilustrează capacitatea sa de exeget, literat și răspânditor al istoriei și literaturii române și în Franța.

„...Dumitru Furtună — arată lectorul univ. dr. Gheorghe Macarie (Facult. de filologie, Univ. „Al. I. Cuza", Iași) — depășește totuși, prin preocupările dar și prin potențele scrisului său cadrul și configurația cărturarului de provincie, așa cum l-au omologat și etichetat, comod dar inexact, unii din cei care s-au ocupat ocazional-comemorativ de activitatea sa". In pag. 270 din „Foile de monografie 1879—1979, Liceul de

matematică și fizică — Dorohoi", tot el spune : „...Dobândind un atașament romantic față de orașul Dorohoi — oraș pe care, după terminarea cu strălucite rezultate a studiilor sale, la Botoșani, Iași și București, l-a ales ca loc al apostolatului său, D. Furtună a fost ca profesor în învățământul secundar (1916—1950) un neobosit animator al vieții culturale de provincie. Cu prețul propriilor sale eforturi (inclusiv cele financiare) a reușit să transforme gimnaziul în liceul de băieți „Grigore Ghica VV", să înființeze un internat pentru fiii de țărani, o sală de teatru, a determinat împreună cu alții înființarea în localitate a liceului de fete, a stimulat energiile intelectuale ale orașului prin înființarea unor societăți cultural-literare, a editat între 1923 și 1928 revista de folclor „Tudor Pamfile" sau a patronat alte publicații locale (scoase de foști elevi ai săi) ; sunt realizări care s-au făcut după istovitori ani de muncă și audiențe, ani în care profesorul folclorist s-a ciocnit nu odată de reaua voință a reprezentanților locali ai partidelor politice burgheze sau cu autoritățile locale de atunci care i-au pus nu odată piedici. (...) Profesor de prestigiu unanim recunoscut, folclorist, istoric literar și scriitor propriu-zis, D. Furtună schițează posterității, pe fundalul Dorohoiului străduințelor sale, profilul unui cărturar enciclopedic, deopotrivă slujitor al școlii și culturii poporului său".

Admirator și adept al lui Ion Creangă, Dumitru Furtună a descoperit în persoana lui Creangă „un educator după ideile pedagogice ale țăranului român". În multiplele și bogatele sale scrieri, va fi redat așa cum a fost în realitate. La bază îi vor sta strădaniile de a se convinge din cercetările sale proprii, de a fi un documentarist amplu, în căutare de inedit, preferând colecții publice și particulare (inclusiv corespondența între tată și fiu), publicații originale apărute în vremea sa, ce se mai găseau la Academie sau textele din „Convorbiri", revizuite de Creangă, în definitiv — orice sursă ce-i ofereau siguranța unor realități certe. Cu astfel de metode a infirmat si spulberat orice era fals și compromitător pentru omul și scriitorul Creangă, ce a fost descris chiar de unii din colegii de breaslă cu lipsă de discernământ sau cu echivocuri. A militat pentru un Creangă autentic și concluziona prin opiniile sale îndrăznete în fața temutelor foruri superioare ecleziastice, cu riscul personalității sale, că poporului nu-i trebuie un Creangă banal, după cum ni-l dau obscuranțiștii și ipocriziștii, ci „un Creangă înveșmântat în aur, în care strălucește sufletul său de mare român și de mare artist" (Eugen D. Neculau).

Capitolul „Creangă ca diacon" conține reabilitarea morală a lui Creangă. Pledoaria pentru răspopitul Creangă care a primit din partea consistoriului verdictul : „Exclus, pentru totdeauna, dintre clericii altarului pentru fapte incorigibile și incompatibile cu caracterul de cleric", a contribuit la reabilitarea lui, la restabilirea integrității sale morale. Scoțându-i în evidență trăsăturile sale ca om independent și în deplinătatea propriilor sale răspunderi și opinii, Dumitru Furtună i-a așezat personalitatea sa la locul meritat, ca om al progresului literar-cultural și social, ca pe cel mai bun învățător al firii : „Mult, puțin vorba

e că îndelungată vreme marele povestitor ne va învăța, ne va lămuri simțirile apropiindu-le de popor și ne va sădi în suflete minunea cea mare și aleasă a iubirii frumosului neîmpovărat de forme searbăde și deșarte" (D. Furtună, în „Cuvinte și mărturii despre opera lui Ion Creangă", pag. 7). Numai în această pozițiune, în această stare de spirit neprihănit, D. Furtună a putut să publice atâtea scrieri despre omul și artistul Ion Creangă ca, apoi, să-și ia sarcina de a scrie și despre prieteșugul lui Creangă cu Mihai Eminescu. George Călinescu îl remarcă pe D. Furtună în postfața vol. „Ion Creangă" (viața și opera), din 1966, pag. 363, că „în fruntea cercetărilor de documente (adică pentru Creangă) stă econ. Dumitru Furtună".

Prof. dr. Eugen D. Neculau și D. Furtună au dramatizat unele povești și povestiri de ale lui Creangă. Lucrările „Moș Ioan Roată și Unirea", „Soacra cu trei nurori", „Dănilă Prepeleac", „Ivan Turbincă", „Prostia omenească", „Povestea unui om leneș", „Cinci pâini" și altele, au fost transpuse în piese de teatru, cu roluri foarte apropiate de textul lui Creangă. Ele au fost prezentate cu interpreți bine pregătiți, pe scena Universității populare din Ungureni (fost jud. Dorohoi), a cărui director era Eugen D. Neculau. Reprezentațiile fiind pregătite sub conducerea lui Eugen D. Neculau, acestea s-au remarcat atunci de a fi niște acțiuni de toată lauda, ca animatoare ale vieții culturale și educative atât pentru populație, cât și pentru succesul de popularizare a marelui humuleștean cu operele sale luate din popor și redate poporului. Trică, un tânăr țăran, care a jucat pe scenă în rolurile principale, s-a dovedit a fi un talentat interpret al genului comic, considerat de concetățenii săi un delectant al satelor.

Dumitru Furtună a fost un continuator al literaturii folcloristice și al lui Tudor Pamfile (fost director al rev. de folclor „Ion Creangă", din Bârlad, până în 1921, când moare), pentru a cărui veneratie și prețuire a înființat și condus la Dorohoi (1923—1927) rev. „Tudor Pamfile", denumită la înființare „de limbă, literatură și artă populară" și mai departe „de muzică, artă populară și folclor". Tot acesta a mai fost prieten, admirator și colaborator al lui Artur Gorovei, întemeietorul și directorul revistei „Șezătoarea", din Fălticeni (1892—1929).

Basmele, povestirile, baladele, taclalele etc., istoriile locurilor și ale oamenilor etc., erau notate de el la izvoarele circulației lor poporănești. Ca teoretician le stiliza și le da căldura și valența cuvintelor pe înțelesul tuturor, el însuși fiind un talentat povestitor care, din sentimentalism și sinceră omenie, încredințându-le tiparului, făcea un îndreptățit act de respectuoasă recunoștință față de cei „ce pogorau în mormânt toată povestea uitată a satului nostru". („Trei amintiri de țară", pag. 17).

Dumitru Furtună, după obținerea cu mari succese a licenței sale, stabilindu-se cu familia sa în Dorohoi, în aprilie 1916 a primit numirea de profesor la Gimnaziul de băieți „Grigore Ghica VV". Debutul său în viața de profesorat, în viața cultural-literară la Dorohoi corespunde cu etapa când, în acest oraș din Moldova de Nord, șoptirea cotidiană avea în exprimare : „Nu se întâmplă nimic deosebit" (Neculai Scriban).

Exista printre alte puține școli numai acest gimnaziu, al cărui director a fost din 1919, iar în anul 1923 să-l transforme în liceu. Înființarea liceului de fete ce a funcționat din 1918 (prin transformarea școlii de fete nr. 3), a liceului de băieți, transformat din gimnaziu în 1923, având cămin-internat, cu sală de teatru și cinema „Unirea", ce au existat pe lângă gimnaziu, începând de la 1 sept. 1920 și a seminarului teologic (înființat în 1923), toate aceste așezăminte cultural-sociale au fost rodul bogat a inițiativelor și străduințelor persistente ale profesorului cărturar și director Dumitru Furtună (chiar și cu unele cheltuieli bănești ale sale), ajutat și de alte personalități intelectuale, care mai târziu și-a alăturat acestora și alte așezăminte culturale și sociale. De la înființare s-a conceput și realizat în cadrul internatului o vie activitate patriotică și de educare cetățenească a elevilor. Din dorința elevilor și cu sprijinul pedagogului C. Capră luând ființă revista literară „Căminul nostru", directorul Dumitru Furtună, în primul număr al publicației, într-un entuziasmat spirit gospodăresc și cultural, își înscrie cu privire la internat și revistă, în atenția elevilor săi și spre pilda tuturora, cuvintele sale părintești. (Detalii, în „File de monografie 1879—1979, Liceul de matematică-fizică — Dorohoi", pag. 66—67).

În activitatea desfășurată de Ateneul Român din Dorohoi, înființat în 1899, D. Furtună se remarcă drept unul din cei mai valoroși și căutați colaboratori a acestui ateneu. Capacitățile sale de om cult, cu mult bun simț, cu multă putere de gândire și spirit de observație, cu vădite calități oratorice, vorbind simplu dar sigur, de tot să-l asculți, toate acestea, într-o împletire durabilă cu înfățișarea sa împodobindu-i ținuta sa, era totdeauna câștigătorul succeselor sale de vorbitor față de public. Subiectele prezentate auditorilor din sală erau cele alese dintre temele de istorie și literatură din cele mai importante. Istorisirile despre Creangă și Eminescu erau cele mai îndrăgite. Despre marele George Enescu și despre Moș Costache, tatăl muzicianului — de asemenea. Vorbea despre dezvoltarea culturală și socială a poporului, în legătură cu multe personalități creatoare din diverse domenii, despre istoria Dorohoiului, despre cei mai de seamă domnitori ai țării, amintind și de domnitorul Grigore Ghica VV., a cărui nume îl poartă cu demnitate liceul din Dorohoi.

După moartea lui Gh. Gh. Burghelea, președintele Ateneului din Dorohoi, tradiția ateneului și-a continuat (după 1929) activitățile cultural-artistice și sportive în cadrul unor societăți noi : „Cercul didactic dorohoian", „Cercul studenților dorohoieni", „George Enescu", „Mihai Eminescu", „I. L. Caragiale", „Mihai Viteazul", „Vulturii". Profesorii : C. N. Iancu, N. C. Enescu, Cezar Cerbu, I. Botezatu, Dumitru Furtună, ziaristul George D. Rânca și alții și-au adus din plin rodul strădaniilor lor în fruntea acestor societăți (Profesor Gh. Amarandei, în aceeași monografie a liceului din Dorohoi, p. 252).

Latură tot importantă de evidențiat este și aceea de pasionat colecționar de bunuri materiale. „A strâns cu hărnicie de albină și cu perseverență de furnică — a spus prof. dr. Eugen D. Neculau — o imensitate de material documentar cultural : fișe, notițe, însemnări, fotografii,

scrisori, clișee, genealogie, documente, manuscrise, tăieturi de presă, cărți rare etc. A cutreierat localități cu traista în spate pentru a culege documente de folclor. Cunoscuții, prietenii, admiratorii și mai ales elevii i-au procurat, cu bună voință, astfel de material. Mare parte a fost cumpărat cu bani proprii. Înainte de 1944, cărturarul Furtună avea o arhivă proprie așa de bogată, încât i-ar fi trebuit patru vieți ca să o valorifice în întregime. Trei pătrimi s-au pierdut cu ocazia războiului". Îmi amintesc din povestiri că atunci când Nicolae Iorga a venit la Dorohoi și l-a vizitat prima dată (acasă la el) și văzându-i biblioteca și acel tezaur cultural, i-a spus : „Părinte Furtună, nu ești numai un cărturar de valoare, dar și o adevărată instituție !". Și, într-adevăr, fiind părintele atâtor promoții de absolvenți, obișnuia să-i aducă în biblioteca sa pe cei mai aleși la învățătură, ascultători și care promiteau pe viitor vădite talente literare, cărora le punea la dispoziție cărți de studiu, de literatură și îndrumările sale de erudit. Pe unii din aceștia i-a crescut chiar în casa sa.

Existența în locuința sa a unui cenaclu literar, dorit și de soția sa, Natalia (fiica lui Al. Leontescu, din Vlăsinești, fost jud. Dorohoi, după mamă — descendentă din neamul Scribăneștilor, mari cărturari ai timpurilor), ea însuși scriitoare, unde se țineau ședințele de dezbateri a problemelor cultural-literare și sociale, a avut un rol preponderent pentru acea perioadă interbelică. Legat de aceste lucruri, nu odată și-a făcut prezența în casa sa, ca vizitatori, unii din cei mai de seamă oameni : Nicolae Iorga (cum am spus mai sus), Simion Mehedinți, George Enescu și tatăl său, Costache Enescu, mitropolitul Irineu Mihălcescu, Artur Gorovei, Gala Galaction, Octavian Goga, Lecca Morariu, Ion Pilat, Haralambie Țugui, Ion Istrate, Constantin Capră și mulți alții.

În acțiunile concertistice prezentate de marele muzician George Enescu în orașul Dorohoi, în perioada primului război mondial, pentru constituire de fonduri materiale, la dispoziția Societății de Cruce Roșie — Dorohoi în scopuri filantropice de ajutorare a orfanilor, văduvelor de război, cât și în scopurile de a se construi un local de școală, de spital etc., au fost concepții și acțiuni social-patriotice de care D. Furtună nu a fost străin. Cunoscându-i viața și activitatea lui G. Enescu, pregătea o vastă lucrare intitulată „Jurjac". „Nu știu ce s-a întâmplat — notează poetul ieșean Haralambie Țugui — cu materialul privitor la George Enescu (aflat atunci în curs de elaborare), dar amintirile sale despre Moș Costache Enescu, tatăl muzicianului, precum și cele despre Enescu tânăr, îmi păreau de-a dreptul fascinante".

A militat din 1923 și mai târziu cu Artur Gorovei de a înființa, cu statut, societatea folcloriștilor. A stăruit din 1918 pentru înființarea unor catedre de folclor în școlile normale și seminarii. Între 1934 și 1943 a desfășurat o însemnată activitate literară alături de Ion Pilat în cadrul revistei „Însemnări", din Dorohoi. În perioada 1940—1943 a funcționat pe lângă Universitatea din Cernăuți, „Institutul de literatură, filologie, istorie și etnografie-folclor". Întemeietor și director a fost prof. dr. Lecca Morariu. Membrii institutului, folcloriștii : Gh. T. Kirileanu, Artur Gorovei, Leonida Bogdărescu, Petru Rezuș, D. Furtună, Aurel

Vasiliu, Alex. Vasiliu, Procopie Jitaru, Ion Diaconu, Petru Iroaie, Ion Bileţki-Albescu, Ion Vicoveanu şi alţii.

În 1915, la Vălenii de Munte, când a scos volumul de istoriografie „Preoţimea românească în sec. XVIII ; starea ei culturală şi materială", 262 pag., a fost premiat de Universitatea din Bucureşti şi apreciată lucrarea, cu interes, de specialişti. În 1939 a fost premiat de Academie pentru valorosul volum de folclor „Izvodiri din bătrâni", editat în 1937 după acel din 1912, cu adăugiri de alte piese folclorice. Lucrarea „Ucenicii stareţului Paisie în mănăstirile Cernica şi Căldăruşani (cu un scurt istoric asupra acestor mănăstiri), de 174 pag., i-a fost teză de doctorat în 1927, primind menţiunea „magna cum laudae". A mai avut şi alte evidenţieri superioare pe parcursul activităţii sale.

*
* *

Aşadar, Dumitru Furtună cu responsabilităţile sale de la Tribuna Dorohoiului, dăruindu-şi cu suflet mare eforturile şi capacităţile sale în slujba măreaţă de ridicare cultural-literară şi socială a acestui oraş, şi-a atras asupra sa o rezonabilă şi prodigioasă considerare din partea oamenilor de ştiinţă, de atunci. „Oameni de ştiinţă", bine spus, deoarece cu politicienii de atunci stătea prost de tot. Într-o scrisoare către N. Iorga (20 mai 1929), D. Furtună spune : „...S-au împlinit 15 ani de când, aici la Dorohoi, muncesc numai pentru şcoală şi pentru lumină. (...) Sufăr senin mizeriile ce mi se fac, cât voi putea să le sufăr. Şi-mi exprim dorinţa ca măcar alţii care vor veni după noi — să nu fie lăsaţi a pieri de către sprijinitorii idialismului din această ţară". De aceea, după încetarea sa din viaţă, numele şi creaţiile sale au continuat să fie rostite în presa vremii noastre cu aceleaşi sincere preţuiri de ceea ce a fost şi a însemnat — cu toată fiinţa sa — pentru ţara noastră (în special Moldova de Nord) într-o perioadă interbelică şi după 1944, încoace. Pe lângă Gheorghe Macarie, exeget remarcabil al operelor lui D. Furtună, mai amintind pe Iolanda Filipescu (Murariu), Haralambie Ţugui, Saşa Pană, Gheorghe Amarandei, Ştefan Ciubotaru, Iacob Haller, Dumitru Lavric, Al. Bardieru, Mihai Însurăţelu şi alţii ; aceştia sunt numai câţiva din cei ce au participat activ, cu simţire patriotică, la acest act deliberativ. Prof. dr. Eugen D. Neculau, ieşean (n. Ungureni) şi-a avut în această privinţă meritele sale deosebite şi pentru contribuţia sa de biograf al lui D. Furtună.

Universitarul filolog Gheorghe Macarie, cu vădite calităţi şi reale posibilităţi documentaristice cu privire la creaţiile lui D. Furtună, deja şi-a propus să facă o restituire de anvergură timpului nostru şi a publica o parte din operele cărturarului. Să reediteze într-un volum ceva din zestrea operelor de istoriograf şi istoric literar, aflate în apanajul celor circa 25 de volume şi broşuri sau în cele peste 500 de apariţii în presă, răspândite în cele aproximativ 50 de ziare şi reviste ale timpului, din care să facă parte şi lucrarea „Cuvinte şi mărturii despre Ion Creangă", 1915, publicaţie oportună centenarului Ion Creangă (100 de

ani de la moarte, 1889). Dacă va fi posibil, își va reedita și ediția a II-a după volumul „Izvodiri din bătrâni", 1973, alcătuit de el cu piesele de folclor publicate de cărturar în cele cinci volume : „Izvodiri din bătrâni", 1912, „Vremuri înțelepte", 1913, „Cuvinte scumpe", 1914, „Firicele de iarbă", 1915, „Cântece bătrânești din părțile Prutului", 1927, cu o completare de alte piese risipite în diferite reviste etc. ale vremii sale sau din cele aflate în manuscrise la Academie, arhivele statului, muzee etc.

Editarea unui volum despre viața și operele lui D. Furtună stă și în atenția publicistului Theodor Damian, din Sibiu, pentru a cărui alcătuire și apariție s-a oferit a fi, cu simț patriotic, fiind și el botoșănean.

Poetul ieșean Haralambie Țugui (n. Dorohoi), fost colaborator și prieten al lui D. Furtună în timpul acela și ulterior, după 1965, moartea cărturarului, — comentator și prețuitor sincer a personalității și operelor create, scrie în săptămânalul din Iași „Cronica" (19 sept. 1986), în art. „Un cărturar de seamă : Dumitru Furtună" : „...Privite din perspectiva istoriei, atât valoarea științifică a operei lui Dumitru Furtună, cât și întreaga sa activitate multilaterală marchează prin timp, sub semnul perenității, profilul exemplar al unui adevărat intelectual patriot. Motiv fundamental și deziderat moral pentru acțiunea de regrupare (și recuperare) a fondului documentaristic rămas de la distinsul cărturar".

Dumitru Furtună, cu privire la viața și operele sale, își are o ținută de a fi o personalitate creatoare ce animă interesul documentar științific pe tărâm cultural-literar și social și pentru facultățile de filologie. La Facultatea de filologie, Iași, în 1984 s-a dat absolventei Apostol-Iurcu Zina, în prezent profesoară la Avrămești — Botoșani, ca lucrare de licență, tema : „Dumitru Furtună", schiță monografică. Pentru întocmirea lucrării s-a putut folosi un material bibliografic vast. Pe parcursul anilor au mai avut aceeași temă și alți absolvenți.

Existând posibilități de documentație și o oportunitate angajată, s-a propus și apariția ediției „L-au cunoscut pe Dumitru Furtună". Lucrarea e concepută a cuprinde selecțiuni din referințele critice literare ce au fost publicate de diferiți comentatori și susținători ai problemelor „D. Furtună", în diferite ziare, reviste, cărți etc., până în 1965 și după moartea sa cât și, în completare, alte noi mărturii memorialistice (inedite), oferite în manuscrise și de alți foști elevi, intimi, colaboratori și comentatori, ce au cunoscut (unii din aceștia) și simțit practic așa-zis — binefacerile sale educativ-culturale și sociale, chiar și financiare, în ridicarea lor. Manuscrisul ediției — în curs de redactare, pentru a-și avea o mai substanțială și bogată cuprindere a problemelor, s-a îngăduit de a mai sta deschis. Motiv de oportună și bună posibilitate și pentru ceilalți susținători și comentatori de a încredința acestei publicații manuscrisele, ce până acum nu le-au trimis ; pagini presupuse a fi și prin integrarea lor în spațiul ediției, încă niște piese de valoare pentru fondul cultural-literar, recuperate așa-zis dintr-un pasiv nerentabil al staticului și ineditului.

„Am dorit ca acest om să trăiască viu în amintirea acelora care l-au cunoscut și cam așa să-l vadă și acei ce-l vor cunoaște prin ce a lăsat : ferestre deschise spre acel care a iubit frumosul, a muncit, a visat, a suferit", s-a referit Iolanda Filipescu, Suceava (fost dorohoiancă și elevă a lui D. Furtună), în scrisoarea sa către subscrisul (str. Viilor 28, oficiul poștal 5, Botoșani), odată cu trimiterea a două manuscrise. Cel în proză, „Amintiri cu profesorul dr. Dumitru Furtună (28 pag.), cuprinde cinci capitole : „Prietenul elevilor", „La Pomârla", „La el acasă", „Înainte de refugiu", „Întoarcerea", și al doilea, versificat : „Profesorului cărturar Dumitru Furtună" (11 strofe). Descrierile aparțin domeniilor unor subiecte măreațe care pentru D. Furtună formau un cotidian de preocupări ce-i caracterizau configurația sa de cărturar și om al omeniilor. La Pomârla, cu amintirile despre Mihai Eminescu și prietenia acestuia cu Samson Bodnărescu, erau interese cheie pentru reconstituirea unor fapte și lucruri rămase în umbra timpurilor, pentru ca el să le scoată în lumina scrierilor sale, după cum, cu mulți ani în urmă, s-a ocupat de Ion Creangă în atâtea și atâtea publicații, ca și în cele trei volume (viața și opera), despre care s-a mai vorbit. În penultimul și ultimul capitol sunt prinse captivante amintiri din timpul hitleriștilor și horthyștilor care, sub norii negri ai celui de al doilea război mondial, și-au fulgerat cruzimile pe teritoriul țării noastre. Pune în doliu și indignare cazul cu dezastrul irecuperabil a circa 3/4 din tezaurul cultural a lui D. Furtună, jefuit și distrus la Dorohoi de răufăcători în timpul războiului (mare parte din vină revenindu-le autorităților locale de atunci care au fost indiferente față de măsurile de securitate ce trebuiau luate) care, la drept vorbind, sărăcindu-l pe el, s-a înscris în istoria Dorohoiului și o grea păgubire pentru fondul de literatură română. Alt manuscris, tot de valoare literară, este și cel oferit de Neculai Scriban, Botoșani.

Așadar, proiectatele ediții vor surprinde prin structura și valoarea lor literară, posibilitatea de a oferi cititorilor lectura unor apetisante descrieri într-o împletire mirifică de atmosferă nepoluată, tonifiantă, amintindu-ne așa-zis, pe parucursul paginilor, de atmosfera ozonată și sănătoasă a unor imense păduri de brazi, cu tainice umbre dese și clipiri de luminișuri, a căror poteci și cărări diamantine te îmbie spre înălțimi să le străbați cu pas ascultător și viu interes.

După unii, cică s-a scris mult despre cărturarul D. Furtună. Dar, acest „mult", înseamnă puțin. El este un subiect deschis care își are superlativele sale absolute. Cele spuse de el cu privire la veneratul său Ion Creangă, că „opera lui Creangă are ceva misterios ; place românilor de pretudindeni, place la toate vârstile și place ori de câte ori este citită" (Eugen Neculau, în Anuarul de lingv. și istorie literară, tom. XXIV/1973, p. 157), e un epitet ce s-ar potrivi la rându-i și pentru operele sale de folclorist și istoric literar.

UN GÂND DESPRE GEORGE ENESCU LA ANIVERSAREA SA

AUREL DORCU

Orfeu, inițiat de muze în arta sunetelor, nu s-a născut în Tracia antică, cum spun legendele grecești, ci la nord de Dunăre, pe dealurile Livenilor, în 1881, la 19 ale lunii lui august... Convingeți-vă de această supoziție imaginară, ascultând „Poema română", „Rapsodiile", „Preludiul la unison", din „Suita întâia pentru orchestră" sau glasul tânguitor al viorii lui Enescu, interpretând „Sonata a treia pentru pian și vioară, în caracter popular românesc". Ele poartă spre noi ecou de veacuri ancestrale, cu ton legendar, de fapte cu vitejie, poartă fior de codru eminescian, aduce parfumul pastelurilor de Luchian și cuprind un întreg univers spiritual al poporului nostru, în care poezia, visarea, dorul, duioșia aleanul, nădejdea sunt trăsături caracteristice.

Sinteză fericită între tradiție și modernitate, între spiritualitatea și muzica românească și muzica țărilor europene de mare tradiție artistică, creația lui Enescu reprezintă cel mai valoros capitol din muzica cultă românească și unul de primă mărime în muzica universală a secolului nostru.

Întâmplare sau consonanță motivată de context, ca patru dintre uriașii culturii românești să se ivească în a doua jumătate a secolului trecut în „Triunghiul nobiliar, Botoșani-Ștefănești-Liveni" ? Credem că nu greșim alăturând unele din capodoperele lor (Luceafărul lui M. Eminescu, „Istoria lui Mihai Viteazul" de N. Iorga. „Un zugrav", autoportretul patetic de Șt. Luchian și „Oedipul" enescian), descifrând însușirile comune și definitorii. Dramatismul, meditația, profunzimea de gând, măreția imaginilor și a mesajului, perfecțiunea exprimării, în care factura poetică primează și încântă, par note asemănătoare, frapante și pregnante valoric. Numai cine a văzut și auzit, în urmă cu ani. „Oedip" în interpretarea magistrală a lui David Ohanesian și a Zenaidei Pally, are convingerea că lucrarea lui Enescu este una din cele mai valoroase creații lirice de seamă, din câte s-au scris în acest secol în lume, egalând textele marilor tragici greci, din care s-a inspirat. Dramatismul tragic, trăit de eroii capodoperelor menționate, propriu nu numai lor, ci poporului din care s-au ivit, lasă în final o zare de lumină, care poate însemna speranță și devenire. Și prezența celor patru principi ai culturii românești pe tărâmuri multiple de viață spirituală îi aseamănă și-i înalță.

George Enescu înseamnă patru artişti într-o unică fiinţă : compozitor, interpret, dirijor şi pedagog.

Şi el a suferit moralmente enorm, ca şi List şi Bruchner, la gândul că profesiunea de interpret virtuos i-a răpit mult timp necesar creaţiei şi pentru că contemporanii îl apreciau în primul rând pe artistul interpret. Şi Enescu a fost unul dintre cei mai mari violonişti ai lumii contemporane, din constelaţia Fritz Kreisler, Jacques Thibaud, David Oistrach, Lehudi Menuhin, Alfred Cortot, Pablo Casals. Arthur Rubinstein spunea cândva : „Era atât de mare pianist, încât îl invidiam. Cânta mult, mult mai bine decât mine... Nu mai vorbesc de calitatea excepţională a violonistului".

Componistica lui Enescu, restrânsă cantitativ (puţin peste treizeci de opusuri), este bogată în esenţa sa ideatică şi afectivă, exprimată în cele patru simfonii, în opera „Oedip", în suite pentru orchestră, în poemele simfonice „Poema română", şi „Vox maris", în lieduri şi în numeroase lucrări camerale, dintre care se detaşează „Sonata a treia pentru pian şi vioară, în caracter popular românesc", „Octuorul", „Dixtuorul".

Un univers spiritual variat îşi află imaginea în cântul enescian : sentimentul naturii, dragostea de oameni, problemele fundamentale ale existenţei, cu precădere ideea destinului, a binelui şi a răului, a păcii şi războiului, ideea şi tendinţa eternă a omului către idealuri înalte. „Simfonia de cameră", cântecul de lebădă al compozitorului, pare urzită numai din ideal şi eter, un pandant european pentru lumea spirituală a învăţaţilor brahmani. „Simfonia a treia", în do major, întregeşte paginile romanului „Întunecare", ca un ecou sonor, impresionant, al războiului sfânt de întregire a României.

Firească, spontană, dar şi elaborată, melodioasă, mai ales în lucrările de tinereţe, cu o ingenioasă orchestraţie, muzica lui George Enescu este în primul rând românească, pentru că respiră sufletul acestui pământ şi al acestor oameni, de totdeauna înclinaţi către reverie, adesea cuprinşi de dor şi nostalgie, resemnaţi în calea sorţii. Visarea şi dorul izvodesc vraja înfiorată, care ne subjugă. Dorul său, profund răscolitor, are acea undă tulburătoare, pe care Blaga o numea „dorul dor". Toate simţămintele pomenite sunt şi ecoul doinelor noastre. De altfel, însăşi muzica enesciană are o notă de stil doinit. Dar şi o seamă de elemenete formale sunt de sorginte populară, românească : intonaţii, întorsături de frază, procedeie modale etc. Integrarea creatoare a influenţelor germane şi franceze, cu tendinţele lor de meditaţie filozofică şi de rafinament, au conferit muzicii mai multă perspectivă de perenitate şi universalitate.

Ce încântător ne apare omul care înnobilează prezenţa sa profesională cu un caracter pe măsură ! George Enescu a fost un asemenea demiurg stârnind numai admiraţie şi prietenie în jurul său. Cultura sa muzicală, memoria fenomenală, cumpănirea şi profunzimea gândirii (contemporanii îl numeau „poet şi gânditor al muzicii"), cultul muncii, urbanitatea de comportament, inclusiv modestia, simţul prieteniei şi sentimentul patriotic, erau unele din florile rare ale personalităţii sale morale. A întemeiat instituţii muzicale cu caracter naţional, le-a onorat cu prezenţa

cântului său, a concertat pretutindeni în țară, pentru a răspândi muzica bună și a rămas în țară în cele mai grele momente ale ei, în cele două conflagrații mondiale.

Anticii credeau despre muzica lui Orfeu că era atât de frumoasă, încât clintea pietrele din loc, îmblânzea fiarele sălbatice și înmuia inimile oamenilor aspri. Noi, cei de astăzi, să ne apropiem tot mai mult de muzica bardului de la Liveni și vom afla încântarea și bunătatea de care avem atâta nevoie!

IULIAN ANTONESCU — UN PĂRINTE AL MUZEELOR

IONEL BEJENARU

Dacă acceptăm, domnilor, că există copii teribili, haideți să admitem și existența unor părinți teribili. Și, să ne oprim la unul bine cunoscut nouă — Iulian Antonescu, părinte bun al muzeelor țării, ctitor al lor.

Venea des la Botoșani, ca un terminal al unui traseu mai mult de suflet — Bacău — Piatra Neamț — Roman, sau, poate, ca un început al său, căci, ades, de aici cobora spre Roman — Piatra Neamț — Bacău. De altfel, paradoxal, plecând de-acasă, de la București, Iulian Antonescu nici nu pleca de-acasă. Casa lui, casa mare erau muzeele. Cu ele își începea și sfârșea zilele. Cu ele. Ele erau și-n gândul și-n visul său. Ca o obsesie stăruitoare și frumoasă.

Venea ades după o noapte de călătorie cu trenul, trecută repede, căci făcuse conversație cu cine știe ce călător pe o temă luată la întâmplare. Și, uite-așa, numai ce se vedea ajuns la capăt de linie, la Botoșani. Din gară, direct la muzeu. Sosea devreme, dis de dimineață, cu mult înainte de prezența lucrătorilor din muzeu, cu mult înainte de semnatul condicii, acest exercițiu de gimnastică din fosta democrație socialistă. Câteodată, își anunța venirea. De multe ori, nu. Cu ușa ce-i era mereu deschisă de câte un portar sau paznic ceva mai obosit, după un serviciu de noapte, în așteptarea primilor veniți dintre oamenii muzeului, Iulian Antonescu, făcea agale un du-te-vino pe culoarele muzeului, poate ca un exercițiu, poate ca o contemplare. O lumină pătrunsese în muzeu. De obicei, eram primul care îl salutam, îi ascultam doleanțele și poveștele și-l însoțeam la o promenadă matinală prin oraș. Prin anumite locuri din oraș. Prin acelea ce însemnau vechiul Botoșani, supraviețuind buldozerului înfometat de demolări. Mergeam în fosta Piață Carol (la vremea aceea Piața 1907), azi Piața 1 Decembrie 1918, aflată în centrul vechi, acest Lipscani al târgului. Cu privirea ușor pierdută, făcea obligatoriu popas la Monumentul Eroilor, simbol mare, românesc, dar și simbol de familie. E aici, în centrul vechi, un mic dar cu o arhitectură aparte hotel, Hotelul Rareș. Uneori, când rămânea o zi-două la Botoșani, ținea să fie cazat aici, pentru a privi de la fereastra unei camere acești Botoșani ai sufletului său, cu forfota niciodată întreruptă, aici luând cel mai bine pulsul locului. Monumentul Eroilor, Biserica Uspenia, Hotelul Rareș și, ușor deviată, Strada Armenească, erau repere

cvasi obligatorii ale promenadei botoşănene pe care o făceam împreună, tot vorbind şi iar vorbind despre istoria locurilor dar şi despre actualitatea lor.

Erau, apoi, la revenirea la muzeu, obişnuitele îmbrăţişări cu colegii, bontonul creat prin cuvenitele vorbe de duh cu care unii erau gratulaţi — „Sărmăluţa", „Cozonăcelul", „Odalisca" ş.a. —, spuse dulce, frumos şi savuros, fără maliţie. Ziua îşi urma cursul. Urma să fie reorganizată expoziţia de bază undeva — la Giurgiu, la Târgovişte, la Constanţa, la Oradea — şi ne ruga să-i pregătim pentru fraţii noştri de acolo cutare sau cutare piesă, pentru a ilustra şi ei convingător cutare sau cutare moment, pentru a umple un gol, ce musai trebuia umplut.

Ca un intermezzo, Iulian Antonescu făcea câte un popas, între timp, la judeţeana de partid, unde aproape zilnic era câte o convocare, ba cu primarii, ba cu profesorii de ştiinţe sociale, ba cu activul propagandei. „Tocmai bine aţi pictat, tovarăşe Antonescu, pentru a le face acestora o expunere, pe problema... Şi, dacă se poate, şi celor de la Interne, care, cu toţii, trebuie să cunoască istoria poporului român. Să le vorbiţi despre Burebista şi Decebal, despre autohtonie, despre latinitate, căci nu prea studiază, stimate tovarăşe". Cum puteai să refuzi?! Toate astea însă însemnau uzură, istovire. Cui îi păsa ?

Deseori, fabulând, pedalând voit pe grotescul unor situaţii sau fapte, lăsându-ţi ţie plăcerea şi posibilitatea descifrării realului, căci, bine camuflat, era şi acesta, Iulian Antonescu îţi punea în faţă o scenă politică şi culturală a ţării, pe care se dansa, nu glumă. Dansau şi Burtică, şi Popescu-Dumnezeu, şi Olteanu, şi Suzana, şi Tamara, şi noi toţi. Fiecare, în felul său, cu atenţia acordată respectării disciplinei de partid şi codului eticii şi echităţii socialiste. Cancanurile circumscrise unui personaj sau altul ne erau spuse cu o ironie şi tristeţe, în acelaşi timp, care făceau din distinsul nostru oaspete un maestru inconfundabil, unic. Muzeul era la rându-i în centrul discuţiilor, mereu elogiat, salvat, într-o pledoarie strălucită, convingătoare, mai ales pentru organele locale, mânuind dezinvolt barda critică, tăioasă, la adresa instituţiilor de cultură. Şfichiul lui Iulian Antonescu acţiona când era vorba şi de abuzul vreunui director sau şef contabil de muzeu la adresa vreunui muzeograf, care, hai să fim drepţi, călcase poate şi el strâmb, dar îşi găsea totdeauna în Iulian Antonescu un apărător al cauzei sale.

Jaucă, Dumnezeu să-l odihnească, hau-haucă... ! —, Cardaş — să facem o „cardaşie" ! —, Băciucu, Boştină erau persoane oficiale, pe care dorea să le întâlnească, pentru a mai pune şi la ele un cuvânt bun pentru Muzeul din Botoşani.

Privirea caldă, acurateţea exprimării, vasta-i cultură, uşor sesizabilă, firea populară, dincolo de chipul şi mersul aristocrat, predispoziţia la înţelegere, dinamismul, dezinvoltura de comportament, familiarismul îi marcau personalitatea, puternica sa personalitate. O personalitate creatoare, cu prezenţă benefică în privinţa muzeelor, cărora le-a dăruit fidelitatea sufletească, ataşament şi devoţiune, le-a slujit cu patimă, cu harul omului înzestrat, li s-a dăruit total. De aceea, mi-am permis să-l socot pe Iulian Antonescu un părinte teribil al muzeelor.

TIBERIU CRUDU ŞI NICOLAE IORGA — CORESPONDENŢA

GHEORGHE MEDIAN

Între numeroşii colaboratori pe care Nicolae Iorga i-a avut la Botoşani, profesorul Tiberiu Crudu ocupă un loc distinct. Bazate pe afinităţi comune pentru istorie şi literatură, pe aceeaşi dragoste pentru locurile natale, pe interesul comun pentru propăşirea culturală a Botoşanilor, relaţiile de colaborare dintre cei doi oameni de cultură s-au întins pe parcursul mai multor decenii. Câteva aspecte mai puţin cunoscute ale acestei colaborări ne-au fost relevate de studierea corespondenţei marelui istoric păstrată în fondurile Academiei.

Între zecile de mii de scrisori primite de Nicolae Iorga în timpul vieţii sale, câteva au ca expeditor pe Tiberiu Crudu, localităţile de expediţie fiind Tudora — localitatea în care acesta s-a născut şi a copilărit, Dorohoi şi Botoşani, unde şi-a desfăşurat cea mai mare parte a activităţii.

Debutul corespondenţei datează din anul 1907, fiind prilejuit de campania iniţiată de Nicolae Iorga prin „Neamul Românesc" în vederea sprijinirii victimelor răscoalei şi a dezvăluirii adevăratelor cauze care au declanşat sângeroasa ridicare la luptă a ţărănimii. Cunoscător al realităţilor satului, martor ocular al evenimentelor care au cuprins şi comuna Tudora, Tiberiu Crudu aderă la campania iniţiată de Nicolae Iorga trimiţând spre publicare „Neamului Românesc" o succintă descriere a stării sociale, economice şi culturale a sătenilor din comuna natală. Studiul, intitulat „Pescuitori în apă tulbure" bucurându-se de aprecierea lui Nicolae Iorga, va apare în mai multe numere din mai sus amintita publicaţie din lunile mai, septembrie 1907. În legătură cu acest studiu în corespondenţa istoricului se păstrează o interesantă scrisoare expediată de Tiberiu Crudu pe care o redăm în comunicarea de faţă.

După 1907 corespondenţa lui Tiberiu Crudu cu Nicolae Iorga continuă, mutându-se pe coordonate culturale. Din studiul acesteia, reiese ataşamentul profesorului botoşănean faţă de iniţiativele culturale ale marelui istoric materializate în aşezămintele de la Vălenii de Munte, în reactivizarea Ligii Culturale şi, ulterior, după primul război mondial, într-o susţinută acţiune de emancipare culturală a maselor. Corespondenţa pune în evidenţă dorinţa lui Tiberiu Crudu de a-şi aduce aportul la realizarea marii opere culturale (realizate) a lui Nicolae Iorga precum şi fapte concrete în această direcţie. Dintre ele se remarcă

reînființarea prin strădania sa în anul 1910 a secțiunii Dorohoi a Ligii Culturale și fondarea în anul 1921 a unei noi publicații botoșănene: „Revista Moldovei" ce va juca un rol important în stimularea vieții culturale locale.

Studierea corespondenței lui Tiberiu Crudu cu Nicolae Iorga scoate în relief și un alt aspect al relațiilor celor doi oameni de cultură — cel al scrisului. Dispunând de reale calități scriitoricești, Tiberiu Crudu este autorul unui mare număr de lucrări — articole, schițe, povestiri — publicate în presă sau în volume de-sine-stătătoare. Unele dintre acestea, la solicitarea autorului au fost publicate în reviste conduse de Nicolae Iorga („Neamul Românesc", „Neamul Românesc Literar"), altele au fost trimise spre lectură marelui istoric și tipărite ulterior cu recomandările făcute. Edificator din acest punct de vedere este cazul lucrării („De la noi ce a fost odată", trimisă în manuscris lui Nicolae Iorga spre a fi publicată în „Drum drept" în anul 1914 și care a văzut lumina tiparului în volum, în anul 1925.

În sfârșit, un alt aspect pus în valoare de corespondență îl prezintă legăturile personale ale lui Tiberiu Crudu cu Nicolae Iorga prilejuite de prezența istoricului la Botoșani. Tiberiu Crudu a fost ani de-a rândul unul din cei mai apropiați colaboratori ai lui Nicolae Iorga, însoțindu-l de fiecare dată când acesta s-a aflat la Botoșani, oferindu-i serviciile sale, fiindu-i de ajutor în orice împrejurare. O scrisoare din 3 ianuarie 1925 trimisă de Tiberiu Crudu lui Nicolae Iorga ne oferă o dovadă convingătoare a acestei colaborări.

Desigur, legăturile de colaborare dintre Tiberiu Crudu și Nicolae Iorga sunt mai ample decât cele puse în evidență de scrisorile publicate în studiu de față, lipsa corespondenței primite de Tiberiu Crudu din partea lui Nicolae Iorga privându-ne de amănunte interesante. Rămâne ca viitorul să aducă noi date în această problemă, permițând o mai bună cunoaștere a trecutului Botoșanilor precum și a vieții și a activității celor două personalități botoșănene.

Redăm mai jos în ordine cronologică scrisorile expediate de Tiberiu Crudu lui Nicolae Iorga cuprinse între anii 1907 și 1927.

7 mai 1907
Tudora

Stimate D-le Iorga,

Negreșit că „Pescuitorii mei în apă tulbure" ce au pornit în săptămâna patimilor din Tudora, vor fi ajuns cu bine și cu sănătate la Căminul dv., unde înadins erau trimiși spre a fi găzduiți la „Neamul românesc". Acum nu știu cum vor fi întâmpinați, cum vi s-a părut recomandarea lor față de Dv., cum ați socotit cele ce vorbesc despre „boierii noștri" cu prilejul răscoalelor de la noi.

Dacă ați citit cumva manuscrisul meu și dacă vi se pare că, măcar părți din el pot intra în rândurile de luptă ale „Neamului românesc" fără a da o clipă îndărăt, mai opriți-l acolo. Dacă însă aflați în „Pescuitorii" mei, dacă sunt prea harțăgoși, dacă aruncă vorbele prea din gura

cortului şi un alt leac nu le găsiţi, vă rog a mi-i trimite acasă pentru a mă învăţa şi eu a nu mai da drumul în lume unor astfel de „bucluca-şi provinciali" cari nu ştiu să se înfăţişeze înaintea oamenilor, cari nu pot să încurce o vorbă, cari încă fac mai multă ruşine decât cinste.

Seminţe rele, veniţi acasă, nu rătăciţi cu gura căscată prin uşile oamenilor, căci, soiuri de tagma voastră s-or fi aflând cu miile la porţile tipografiilor bucureştene.

Cu deosebită stimă, T. Crudu.

Biblioteca Academiei Române.
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 95, fila 43.

*
* *

12 mai 1908
Tudora

Stimate D-le Iorga,

Aş fi dorit din toată inima să pot veni şi eu pe ziua de 21 maiu, la Vălenii de Munte. Pe lângă plăcerea ce aş fi avut de a fi alături de aceia ce vor avea mijloacele şi putinţa de a răspunde chemării Dv. aş fi putut să mai văd în acelaşi timp, un colţ de ţară pe care de mult mi-l închipui foarte frumos şi bogat. Nevoile însă mă ţin pe loc şi nu mă lasă a porni acolo între oamenii, în tovărăşia cărora, sufletul meu de multă vreme locuieşte. Totuşi, fiecare socot că trebuie să-şi îndeplinească datoria precum poate. Eu din parte-mi trimit cu acest prilej un mănunchi din rândurile şi observaţiile mele puse în articolul de faţă, menit să înalţe inimile tuturor celor ce astăzi se coboară aşa de jos.

Din ospitalitatea ce veţi da acestor rânduri, în care e pusă o fărâmă din sufletul meu, va izvorî în parte mulţămirea ce-aş fi simţit-o de a fi alături de Dv., atunci când puterile mi-ar fi îngăduit aceasta.

Cu toată stima, Tiberiu Crudu

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 109, fila 148

*
* *

Stimate Domnule Iorga,

Vă trimit veste bună de la noi. După multe străduieli am reînfiinţat secţiunea Ligii Culturale în Dorohoi. Vă alăturez o mică dare de seamă asupra chipului în care s-a înfiinţat şi chemarea făcută şi rostită de mine cu acel prilej, rugându-vă a le publica într-un cât mai apropiat număr al „Neamului Românesc" fiind o chestiune de actualitate ce ne interesează.

Textul chemării e cam lung, după cum se vede, dar cetindu-l socot că are să vă placă şi aveţi să mi-l tipăriţi fără nici o schimbare. Dacă, din diferite împrejurări, nu puteţi să-mi publicaţi „chemarea", atunci vă rog a mi-o păstra căci voiesc a o publica în broşură.

Cu toată stima, T. Crudu

10 nov. 1909 — Dorohoi

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 145, fila 127

*
* *

D-lui N. Iorga, membru al Academiei Române,

Felicit din inimă pe noul academician, nou întru toate : şi prin cultura întinsă pe care o stăpâneşte şi prin chipul cinstit şi nobil în care se foloseşte de ea şi prin străduinţa fără răgaz de a o răspândi până în stratele adânci ale poporului.

Academia, de acum înainte socot, va păşi pe calea cea dreaptă. Corpului ei îmbătrânit îi trebuia viaţă nouă ce nu se capătă decât prin suflet nou : cu alegerea Dv. care duceţi în mijlocul ei o inimă tânără încărcată de cele mai alese virtuţi, o va căpăta.

Aceasta aţi dovedit-o cu prisosinţă ori de câte ori mâna D-voastră a călăuzit frânele vreunei mişcări. Fiţi dar mereu omul vremii care vă cere şi veţi avea totodeauna ostaşii vrednici de care sunteţi trebuinţă.

T. Crudu
Dorohoi, 2 iunie 1910

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 162, fila 63

*
* *

Multi stimate D-le Iorga,

Vă trimit spre publicare 2 articole : unul e o dare de seamă a unei serbări patriotice făcută la Ibăneşti (jud. Dorohoi) cu ocazia inaugurării unui monument a celor căzuţi în 1913. Altul e cuvântarea mea ţinută cu acel prilej şi care socot că va cadra bine şi cu „N. Românesc" şi cu atmosfera politică a vremii de azi.

Cu deosebită stimă,
T. Crudu
21 iunie 1914 Dorohoi

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 143, fila 98

*
* *

Tudora 1914

Mult stimate D-le Iorga,

Marea vieţii înălţându-se de viforul ispitelor omeneşti mă văd şi eu clintit din locul meu de odihnă şi linişte. Mobilizat azi sau mâine, desigur voi fi mânat în măcelul fără cruţare al neamurilor ce se încleştă.

Am fost şi anul trecut în Bulgaria, am zburat, n-am mers. Eram sănătos. Anul acesta sunt bolnav de picioare şi de stomac (boli căpătate în marşurile forţate ale campaniei). De mi se va recunoaşte sau nu boala, voi porni înainte la drum. Nu sunt dintre acei cari să mă plâng sau să mă opun. Negreşit voi merge... surâzând, cântând, îndemnând, conducând. Sunt doar sublocotenent de vânători şi deprins demult a-mi face datoria. Ceea ce mă interesează, e că nu multă vreme voi putea-o îndeplini. Prevăd cum slăbiciunea fizică mă va doborî, stingându-mi entuziasmul, lumina sufletului în război. Ori eu ţin să fiu de folos până întru sfârşit ţării mele. M-am gândit că singurul loc unde aş putea să lucrez potrivit cu soarta mea de acum, ar fi în cenzura presei. Înţeleg rolul mare şi sfânt al unei prese în timp de război, calmul şi orientarea de care are nevoie. Îmi simt mâna şi spiritul destul de bine pregătite pentru această luptă de suflet dusă cu condeiul. De atâţia ani o fac.

Îmi închipui că Dv. veţi fi numit din nou în cenzura presei. Oare n-aş putea fi mai de folos acolo decât aici. De credeţi că da, chemaţi-mă prin cei în drept şi vin să vă stau de sprijin şi de ajutor. De nu îmi voi face neapărat datoria unde sunt, până la capătul puterilor mele, silindu-mă să nu mor degeaba. Omul odată moare, să moară cinstit, să moară frumos.

T. Crudu, Sublocotenent
Bat. 8, Vânători, Botoşani

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 243, fila 53

*
* *

4 august, 1911
Tudora — (Botoşani)

Stimate D-le Iorga,

Vă trimit după făgăduinţă, o dare de seamă asupra înfiinţării Societăţii de ajutor a Românilor din Paris. Aici nu e vorba despre nimic din ceea ce a scris deunăzi Spineanu. Eu vorbesc despre societatea care vine în ajutor tuturor românilor şi el a scris despre căminul studenţesc.

Ceea ce doresc eu e ca să fie cuprins într-un singur număr. Sunt 18 foi de manuscris ce intră în cel mult 4 pagini de tipar.

Cu toată stima,
T. Crudu

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondență, Vol. 193, fila 353

*
* *

Mult stimate Domnule Iorga,

Vă trimit un manuscris, o veche lucrare a mea, care a avut de scop să redeie viața intelectuală a sătenilor noștri. Cunosc bine această viață căci din mijlocul ei mi-am croit drumul în lume, cu desagii plini de nevoie în spinare. Cunoscând-o am căutat s-o fac cunoscută și altora. Până acum s-au cules multe povești, cimilituri, cântece, etc., dar totdeauna separat, fără legătură și mai ales fără viață, fără acțiune. Un adevărat material pentru o clădire pe care nimeni n-a încercat s-o ridice. Eu am făcut, în mic — desigur, această încercare. Întrucât am izbutit sau nu, veți vedea Dv. singur, mai bine ca mine. În orice caz, eu m-am silit să dau vieții acesteia de sat locul și partea ce i se cuvine în sufletele și în inima noastră. Nu cer decât să-i dați și Dv. în „Drum drept" primirea ce veți socoti-o. La urmă s-ar putea scoate un volum, împreună cu alte lucrări de aceeași natură. Aceasta însă mai târziu.

Sfârșesc cu recomandarea scrisului meu și plec la cazarmă. Doamne, ciudată îmi pare situația în care mă găsesc. O viață întreagă am fost pregătit pentru luptele sufletești — intelectuale, spre a putea domoli și chiar înlocui pe cele trupești, materiale. În clocotul acestei vieți am căpătat oțelirea cuvenită, propovăduind virtuți cu nume de frumos, de bine, de leal, etc. Și azi, eu soldatul de pe câmpul intelectual ce-mi urmăream cu credință șefii aleși de mine însumi, azi mă văd pus să conduc lupte vărsătoare de sânge, de sânge omenesc, împotriva cărora atât am strigat și pentru care atât de străin sunt. Zău, ciudată situație ! Mie, care am făcut morală elevilor mei când ating sau au avut de gând numai să atingă un cuibușor de păsărică, nu un om, mi se cere azi să învăț și dacă se poate să ucid...ce ?... oameni, unu, zece, o sută, o mie, un popor întreg, dacă ar fi cu putință. Ciudată situație ! Și totuși, să vedeți cu cât calm, cu cât sânge rece o fac. Sânge rece ca și moartea pe care o pregătesc pentru alții și o desfid pentru noi. Suflet întors pe dos, animal ce caut pradă și umblu cu nările-n vânt după carnea fierbinte a dușmanului închipuit pe care trebuie să-l sfâșii. Aceasta mi se cere, aceasta o fac. Trâmbiț războiul, eu care am iubit numai pacea. Propovăduiesc vrajba în locul dragostei, nu vorbesc decât de ură și de răzbunare, deși totdeauna am cultivat frăția. Mie groază de mine însumi. Mi-am otrăvit gura cu cuvintele și mi-am împodobit mâinile cu armele uciderii.

D-le Iorga, nu mă mai cunosc. De ce o viaţă întreagă ne luptăm să fim oameni când la urmă ni se cere să fim cele mai din urmă animale ? Şi zicând animal oare în ceasul de faţă nu e o insultă şi pentru ele ? Nu cumva le înjosim comparându-ne cu dânsele ? O, dacă ar avea ele gură cum ne-ar mai batjocori pentru dispreţul pe care de atâta vreme îl încasează de la noi... oameni civilizaţi ai lumii acesteia.

Pentru ce oare împlinirea idealurilor celor mai frumoase cere măcelul cel mai odios şi sălbatic ? Temelia visurilor noastre naţionale nu poate avea decât baze şi trupuri tari de carne omenească ? Tare-i dureros şi crunt. Cel mai mare bine nu poţi decât să-l împlineşti decât prin cel mai rău. E dezgustător. Şi totuşi lucrez pentru rău, nădăjduind în binele ce va veni. Măcar de-ar veni, să nu-l aşteptăm în zadar.

Al Dv. cu toată stima,
T. Crudu
Sublocotenent, Batal. 8, de Vânători
Botoşani 10 august 1914

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 248, fila 25

*
* *

Tudora
1919, 15 iunie

Mult stimate Domnule profesor,

Înfundat în satul meu natal abea acum aflu că se vor ţinea cursuri de vară în Ardeal pentru pregătirea profesorilor.

Eu mi-aş da bucuros obolul muncii mele dacă la aceste „Universităţi populare" se admit şi profesori secundari. Aş putea să ţin cursuri de istorie universală sau naţională. Dacă e nevoie de asemenea profesori şi dacă nu se caută anume recomandări politice sau de altă natură, eu aş veni cu drag să-mi ofer cunoştinţele cu toată căldura şi sinceritatea de care mai ales acum se simte nevoie. Desigur că lucruri originale sau noi n-aş avea de spus ci cunoştinţele curente sistematizate şi redate aşa cum se cuvine acum. Poate se vor ţinea cursuri în mai multe centre ardeleneşti, cu atât mai bine, căci în acest caz aş putea împlini şi eu un gol — dacă, repet, încă odată, se întreabă profesori secundari de la noi din ţară.

Aşteptând răspunsul Dv. vă rog a primi deosebita mea stimă şi consideraţie.

T. Crudu, com. Tudora, jud. Botoşani

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 280, fila 62

*
* *

Mult stimate Domnule Iorga,

Am făcut să apară în Botoşani, prin îngrijirea mea şi sprijinul mai mult al prietenilor noştri „Revista Moldovei". Cred că aţi primit-o în cursul sărbătorilor. Ţintesc să pun în mişcare pe intelectualii noştri (suntem peste 100 de profesori secundari şi învăţători numai în oraş) şi să ajut să fac o bibliotecă publică şi un muzeu raional, să ţinem conferinţe etc. Pretutindeni doresc să fac să pătrundă un cuvânt bun, întovărăşit de un îndemn la muncă folositoare. Puterile mele desigur sunt prea slabe pentru a putea nădăjdui ca singur să fac totul. Am neapărată nevoie de sprijinul altora. Îndeosebi mă gândesc la toţi oamenii cu autoritate morală cari au pornit la Botoşani şi cari ar putea să ne deie un articol, două, pe ani, ca încurajare.

În acest scop apelez şi la Dumneavoastră, rugându-vă să binevoiţi a ne trimite un articol pentru revista Botoşanilor, pe care de bună seamă îl iubiţi ca şi noi cari locuim în el.

Dv. ştiţi ce ne trebuie nu e nevoie să vă spun eu subiectele. Când veţi avea o clipă de răgaz gândiţi-vă şi la noi cei ce vă aşteptăm cuvântul cu nerăbdare şi adâncă recunoştinţă.

Al Dv. cu toată stima,
T. Crudu
1921, 6 Maiu, Botoşani

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 294, fila 46

*
* *

Mult stimate domnule Iorga,

Îmi îndeplinesc o plăcută sarcină de a vă trimite în numele profesorilor secundari din oraşul Dv. natal rândurile alăturate.

Ele cuprind rugămintea sinceră şi curată de a relua cursurile Universităţii pe care sunteţi hotărât a le părăsi.

Primiţi această rugăminte a noastră ca un prinos de stimă şi recunoştinţă pentru munca Dv. neîntrecută pe ogorul culturii româneşti şi judecaţi-ne după scrisul şi inima noastră.

Al Dv. cu deosebită stimă,
T. Crudu
Botoşani, 28 februarie 1923

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 304, fila 254

*
* *

Revista Moldovei
Botoşani

Mult stimate Domnule Iorga,

Din Botoşanii noştri şi ai Dv. vă urez sănătate, putere de muncă şi viaţă îndelungată ; de toate celelalte Dumnezeu de sus s-a îngrijit şi v-a dat cu destulă prisosinţă.

Din prinosul acestor daruri sufleteşti mă hrănesc şi eu în acest îndepărtat colţ de ţară, îndeplinind în cercul meu şi la locul meu crezul naţionalist-democrat de a ridica naţia prin cultură. Roadele curând se vor culege, nu pentru folosul meu, nici pentru al Dv., ci pentru folosul neamului însuşi, pe care în mod cinstit şi curat ne-aţi învăţat a-l cinsti.

Cu deosebită stimă,
T. Crudu

Directorul Şcolii Normale de Învăţători din Botoşani

19 dec. 1923
Biblioteca Academiei Române,
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 308, fila 134

*
* *

Mult stimate Domnule Iorga,

Mă surprinde vestea că Dv. nu aţi găsit notiţele noastre de la Coşula. Ele au fost scrise pe o coală de hârtie proastă, pe care am îndoit-o în patru şi am pus-o între foile care cuprindeau transcrieri de documente.

Anume am vârât hârtia acolo pe la fundul clitului de foi, ca să daţi mai uşor de ea.

Cred că dacă o veţi căuta printre acele foi, desigur o veţi găsi. Coala e scrisă cu creionul şi numai pe pagina dinlăuntrul, de aceea poate n-a atras deajuns atenţia Dv.

În orice caz eu trimit însemnările mele luate pentru revistă şi care cuprind tot ce era mai important din acele note. Lipsesc câteva inscripţii de pe odoarele bisericeşti. Atât. Încolo e tot ce vă trebuie.

Cu deosebită stimă,
T. Crudu
3. I. 1925

Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 314, fila 213

* * *

Şcoala Normală de Învăţători
„M. Eminescu"
Cabinetul Directorului

Mult stimate Domnule Iorga,

De câte ori vine Sfântul Neculai şi mă gândesc a vă trimite din partea mea, urări de sănătate, voie bună, izbândă în cele mari şi multe în care năzuiţi a le înfăptui, de atâtea ori îmi răsar în minte cuvintele : „Ferice de acela în care se poate ghici cum ar fi naţia sa, urmând pe calea însemnată de dânsul, cu sângele viu al inimii lui !".

Le transcriu ca un omagiu tainic din partea unui mândru ucenic al scrisului Dv., bucuros că nu am nevoie a vă cere să fie cunoscut sau răsplătit pentru aceasta.

Cu deosebită stimă,
T. Crudu

6. dec. 1927
Botoşani
Biblioteca Academiei Române
Fond Nicolae Iorga — Corespondenţă, Vol. 339, fila 479.

DOCUMENTE CU PRIVIRE LA SAMSON BODNĂRESCU — ACTIVITATEA LA POMÂRLA — ÎN COLECȚIILE MUZEULUI JUDEȚEAN BOTOȘANI

IONEL BEJENARU

Fiu al Bucovinei, născut în Gălănești Rădăuților, în vecinătatea Putnei, vechea ctitorie de neam și suflet a românilor, într-o familie de țărani plugari, Samson Bodnărescu (27 iunie 1840, com. Gălănești — 18 februarie 1902, Pomârla) s-a afirmat, în a doua jumătate a secolului trecut, în societatea literară românească, servind-o printr-o activitate febrilă, demnă de relevat.

Se înrudea cu familia țăranului Mihai Bodnar (zis și Bodnărescu), revoluționarul pașoptist, ales de țăranii din părțile Rădăuților deputat în parlamentul imperial, la 1848—1849, semnatar, ca membru al deputației naționale, al doleanțelor Bucovinei, prezentate la 9 februarie 1849 [1], la rându-i afirmându-și convingerile revoluționare, naționale, de timpuriu. După studii primare în Vicovul de Jos și Rădăuți, ajunge la cele liceale, când la Rădăuți, când la Cernăuți, perioadă fertilă pentru a se antrena în acțiuni de deșteptare națională. Se sărbătorea, în mai 1862, un mai — serbare specifică lunii — în pădurea Horecea, de către elevi români ai gimnaziului superior din Cernăuți — „Moșu Grigore, cu banda lui de lăutari români, intona melodii naționale — s-a jucat hora, mândrul nostru dans național... În mijlocul roții întinse apăru deodată tânărul Samson ținând în mâini, cu fală și mândrie un steag tricolor..." [2], steag pe care-l va depune „cu mare pompă" la reîntoarcerea la Cernăuți, la sediul „Societății pentru cultura și literatura poporului român din Bucovina".

Emigrează, ca atâția alții, în România, la sfârșitul anului 1865, la București — scurtă trecere — și, de aici, la Iași — în 1866. Remarcat de Titu Maiorescu, de protecția căruia se va bucura, devine membru al „Junimii" — 1866 și debutează în „Convorbiri literare", în primul an

---

1 vezi Mihai Iacobescu, „Revoluția de la 1848 — moment de răscruce în istoria românilor din Bucovina", în „Anuarul Muzeului județean Suceava", V, Suceava, 1978.

2 Dr. I. Popescu, în „Asociația foștilor elevi ai Liceului „A. Bașotă" din Pomârla — „Clipe de amintire închinate lui Samson Bodnărescu cu ocazia comemorării a 25 de ani de la moartea sa", Iași, 1927, p. 6.

de apariţie — 1868, cu tragedia „Rienzi". „Junimea" îi înlesneşte trimiterea şi susţinerea la studii în străinătate — 1868—1870 — unde va urma filosofia, în Austria, la Viena şi în Germania, la Berlin, Halle, luându-şi doctoratul în filosofie la Giessen — 3 noiembrie 1870.

La reîntoarcere, când bibliotecar la Biblioteca Centrală din Iaşi — până în 1874 (îi va succeda prietenului său de o viaţă, Mihai Eminescu), când director şi profesor la şcoala normală „V. Lupu" din Iaşi (din august 1874, cu unele intermitenţe), când director al Institutului nou înfiinţat „A. Başotă" de la Pomârla (din 1879 până la moarte, în 1902 — perioadă la care ne vom referi), Samson Bodnărescu îşi continuă activitatea literară, abordând când teatrul — mai ales istoric —, când poezia, epigrama, notele de călătorie.

La Pomârla, la 18 februarie 1879, este inaugurat Institutul liceal „Anastasie Başotă" şi odată cu acest act, Samson Bodnărescu începe o activitate de director, care va dura 23 de ani. Fusese convins să accepte direcţia de bunii săi prieteni de la „Junimea", Vasile Pogor şi Ioan Ivanov, epitropi administratori ai Institutului „A. Başotă". De altfel, I. Ianov avea să fie prezent şi la inaugurare, dimpreună cu episcopul Vladimir Suhopan, dr. L. Russ senior, G. Pavloff, reprezentanţi ai epitropiei. Plecarea lui Samson Bodnărescu la Pomârla nu va fi, cum ar putea să pară, nicidecum, o izolare, legăturile sale cu vechii tovarăşi continuând (Mihai Eminescu, de care l-a legat tot timpul o strânsă prietenie, care i-a urmărit scrisul — „(şi sunt anume vestigii că i-a fost un lector asiduu)" — „cu atenţie şi care se ridica, fără doar şi poate, peste media prozatorilor acelui timp" [3] — cum nota Perpessicius. Deseori, veneau aici, la Pomârla, Eminescu şi Slavici, tânărul Enescu, de la Cracalia, cu tatăl său [4]. Aici, poetul, „sub vraja fermecătoare a codrului Herţei şi a naturii exuberante şi virgine continuă acţiunile sale" [5]. Noile creaţii, însumate mai vechilor din „Convorbiri literare" vor fi înmănunchiate în volum — „Din scrierile lui Samson Bodnărescu". Cernăuţi, 1884, 364 p. (n.r. Un exemplar din acest volum se află şi în colecţia Muzeului judeţean Botoşani, cu o notaţie şi un autograf al autorului — „Spre aducere aminte a zilei 24/12 1894" şi „S. Bodnărescu"). Colaborează la reviste literare din ţară, manualele şcolare îi reproduc poezii, atât cele din România, cât şi cele din Bucovina.

Ca pedagog, director al Institutului „A. Başotă" din Pomârla, meritele sale sunt remarcabile. Cu atât mai mult, cu cât elevii nu erau alţii decât fii de ţărani, de regulă din fostele proprietăţi ale hatmanului An. Başotă — cf. prevederilor sale testamentare, Pomârla, Lişna, Cucorănei —, la puţin timp, urmare a creşterii reputaţiei şcolii, şi din părţile Iaşilor, şi... din Bucovina. Eforturile lui Bodnărescu, Bodnarachi, cum îi spuneau amicii, vizau un învăţământ intuitiv — într-un timp când şcoala

3 Mihai Eminescu, „Opere", VII, Proza literară — studiu introductiv de Perpessicius, p. 39.
4 „Clipe de amintire...", p. 15.
5 Ibidem.

românească nu pregătea cadre în acest sens —, lucrări practice, ştiinţe aplicate, legătoria de cărţi şi caiete — eforturi recunoscute, fiind decorat cu medalia Bene-merenti cl. I pentru merite pedagogice şi literare" [6].

Preocupat de asigurarea unei instrucţii şi educaţii corespunzătoare elevilor şcolii, Samson Bodnărescu s-a orientat şi spre latura exerciţiului fizic, a jocului, ca elemente constitutive, ale unui tineret sănătos fizic şi moral, oina şi tirul practicându-se frecvent. Şi, deşi bugetul şcolar nu atingea cotele optime, strădaniile directorului au făcut ca întreţinerea elevilor să fie „mai mult decât îmbelşugată" — „pâinea de o calitate absolut superioară — se fabrica în şcoală de trei ori pe săptămână — se dădea din belşug şi cu mult peste raţia reglementară" [7].

Câteva documente — 8 la număr — aflate în colecţiile Muzeului judeţean Botoşani — oglindesc strădaniile deosebite ale directorului Institutului „A. Başotă" de la Pomârla pentru asigurarea celor mai bune condiţii materiale pentru desfăşurarea cursurilor şcolii, cu destule obstacole până la materializare. Le prezentăm :

1. Adresă a directorului Institutului „A. Başotă" din Pomârla, Samson Bodnărescu, către M. Fischer, administratorul moşiilor Institutului, din 23 noiembrie 1895.

Îi aduce la cunoştinţă „că toată stăruinţa la ad-ţia D-voastră locală pentru aprovizionarea Institutului la timp cu lemne şi făină de păpuşoi a rămas zadarnică", relevând starea critică a momentului : „Astăzi Institutul nu are nici un lemn. Urmările pot fi grave şi implică reponsabilitate mare...".

2. Ciorna adresei din 23 noiembrie 1895 (de la nr. 1).

3. Adresa directorului Institutului „A. Başotă" Samson Bodnărescu, către Epitropia Institutului, din 23 noiembrie 1895. Înaintează (pe verso-ul documentului) o copie de pe cuprinsul adresei expediate cu poşta către Dl. arendaş Fischer, menţionând că, „este o adevărată bătaie de joc în chipul aprovizionării Institutului cu lemne şi făină" şi că „am fost silit în multe rânduri să cumpăr făină. Când te adresezi la Fischer el spune că a dat ordinele cuvenite subalternilor săi. Astăzi, Institutul nu are nici un lemn după atâta stăruinţă".

4. Ciorna adresei din 23 noiembrie 1895, către Epitropia Iaşi (din 23 noiembrie 1895 (de la nr. 3).

5 Adresa directorului Institutului „A. Başotă" din Pomârla S. Bodnărescu, către Epitropia Iaşi, din 10 aprilie 1896. Înaintează recipisa doveditoare de încasarea sumei de 9 500 lei de la dl. arendaş M. Fischer.

6. Adresa Epitropiei Institutului „A. Başotă", semnată de Ioan Ianov, către directorul Institutului, din 1 august 1896. Are rezoluţia şi semnătura lui Samson Bodnărescu. Insistă a-i atrage atenţia asupra recuperării unei sume de bani de la arendaşul Fischer.

7. Adresa Epitropiei, semnată de I. Ianov, către directorul Institutului „A. Başotă" S. Bodnărescu, din 16 martie 1895. Îi cere să preseze

---

6 „Curierul român", Botoşani, 2 iunie 1894, p. 3.
7 „Clipe de amintire...", p. 24.

pe lângă arendaşul Fischer „pentru trimiterea de urgenţă a câştiului, arătându-i necesităţile ce sunt de acoperit".

8. Adresa Epitropiei către directorul Institutului „A. Başotă", S. Bodnărescu, din 25 aprilie 1895. Îi face cunoscut „că domnul Fischer, despre noul contract de arendă, este obligat a preda la Institut, transportate pe a sa celtuială, următoarele : 1) 30 stânjeni lemne de foc. 2) 5 000 kg. făină de popuşoi şi 3) 2 000 kg. făină de grâu.

Documentele, redate succint, fără a fi de importanţă deosebită, surprind o latură a activităţii lui Samson Bodnărescu, scriitorul bucovinean, aceea a activităţii de director al Institutului „A. Başotă" din Pomârla fostului judeţ Dorohoi, o latură căreia i s-a dedicat exemplar, numeroase promoţii de absolvenţi, cu nume de marcă, mulţi, pe firmamentul culturii şi ştiinţei româneşti, probându-i marele travaliu, dovedindu-i de justeţe recunoştinţa — „Căci un părinte a fost repausatul pentru noi, elevii — un adevărat părinte, bun şi blând şi îngăduitor, dar, mai presus de toate iubitor" [8] — cum scria Vasile Bogrea, marele filolog şi lingvist român, la moartea, în 1902, a directorului şcolii.

8 Ibidem,

MUZEUL ŞI SATUL — MARGINALII LA O MANIFESTARE CULTURAL SĂTEASCĂ — VORONA, 29 MAI 1993 —

IONEL BEJENARU, PAUL SADURSCHI

După ce, la sfârşitul anului 1992, ne-a fost dat să salutăm valoroasa apariţie editorială „Drăguşeni — un semn al permanenţei" (Editura „Glasul Bucovirei"), rod al cercetării asidue a istoriei satului Drăguşeni, întreprinse de soţii cercetători şi profesorii Ortansa şi Aristotel Crâşmaru, iată, în alt sat al judeţului, interesul pentru studierea istoriei aşezării, a culturii materiale şi spirituale a satului românesc, în genere, a căpătat materializare într-o Sesiune de comunicări şi referate, având genericul „Din cultura materială şi spirituală a satului românesc". Organizatorul manifestării — Societatea Culturală „Raluca Iurașcu" Vorona.

În cadrul manifestării, au fost aduse în discuţie repere istorice şi actuale ale statului românesc, accentul căzând, cum era firesc, pe Vorona, localitate veche şi semnificativă în configuraţia aşezărilor rurale din judeţ şi nu numai.

Relevăm, la rându-ne, cuprinsul acestei manifestări culturale voronene, ajunsă la a IV-a ediţie : *Repere istorice privind comuna Vorona* (Constantin Rusu), *Consideraţii arheologice despre istoria comunei Vorona* (Paul Sadurschi), *Intelectualii satului şi politica* (Ştefan Ciubotaru), *Consideraţii asupra medicinii populare în judeţul Botoşani* (Pincu Pascal), *Credinţă şi revelaţie, structuri psihice distincte ale satului românesc tradiţional* (Tiberiu Furdui), *Consideraţii fizico-geografice asupra comunei Corni — jud. Botoşani* (Constantin Cojocaru), *Un experiment interbelic de ridicare a satului românesc* (Ionel Bejenaru), *Măşti şi obiceiuri populare din Vorona* (Aurel Ştefan), *Repere monografice ale unui sat românesc* (Aristotel Crâşmaru), *Consideraţii istorico-geografice asupra comunei Tudora* (Mihai Sămian), *Evoluţia proprietăţii funciare pe teritoriul comunei Vorona, în sec. XV—XVIII* (Mihai Gicoveanu), *Relaţia om-natură în satul românesc tradiţional* (Angela Olaru), *Vorona, zonă de interes etnofolcloric* (Dumitru Doroftei), *Repere monografice ale Mănăstirii Vorona* (Teofana Scânteie), *Ceremonialele de familie în viaţa satului tradiţional* (Narcisa Ştiuca).

Că satul este un teren nepreţuit al cunoaşterii, al cercetării, sesiunea de la Vorona a demonstrat-o, indiscutabil, şi, de ce nu, mergând pe linia

lui Blaga, să spunem şi noi că, aici, la sat, trebuie căutate izvoarele veşniciei.

De altfel, cu gândul la ce a fost la Vorona, o reuşită, să mai consemnăm alte două momente întâmplate la sat, relevând şi modesta contribuţie a Muzeului Judeţean Botoşani. Primul, deschiderea Casei Memoriale „Petru Şuster" la Costeşti — com. Răchiţi, satul de baştină al marelui biolog şi, al doilea, aniversarea a 500 de ani de la atestarea documentară a satului Ionăşeni — Vf. Câmpului.

Aşadar, câteva însemnări, marginalii la o manifestare culturală, sperând în menţinerea unei relaţii de permanenţă cu satul, cu materializarea în contribuţia la reuşita altor manifestări de cultură.

MEMORIA STRĂZILOR — STRADA MARCHIDAN DIN ORAȘUL BOTOȘANI

VIOLETA DAMASCHIN

Una din străzile orașului ce-și păstrează numele neschimbat de mai bine de un secol este strada Marchian.

Deși arhicunoscută de localnici prin situarea ei într-o poziție ultracentrală, această stradă — prin numele ei — mai ridică și astăzi multe semne de întrebare, atât pentru botoșăneni, cât — mai ales — pentru cei care ne vizitează orașul. Pentru toți cei interesați, în rândurile ce urmează voi încerca să risipesc nedumerirea existentă, folosind — în egală măsură — memoria documentelor și studiile elaborate de cei care s-au ocupat de trecutul istoric al urbei botoșărene.

Vom porni incursiunea noastră de la începutul organizării orășenești, deci, de când satul cu meșteșuguri înfloritoare, dezvoltat pe lângă un vechi loc de schimb, a primit de la domnie privilegiul autonomiei administrative și al drepturilor de târg. Nicolae Iorga situează acest moment abia în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în timpul domniei lui Petru Rareș [1]. Această ipoteză a stat în picioare mult timp, fiind preluată de autorii primelor studii monografice ale orașului [2]. Ea este, însă, infirmată de mai multe izvoare[3], între care menționăm scrisoarea lui Petru Șchiopu, (datată 8 ian. 1579), adresată negustorilor din Liov, unde se cuprinde afirmația că cel mai vechi iarmaroc din Moldova se ținea la Botoșani. Mai recent, istoricii epocii moderne și contemporane, Victor C. Nădejde și Constantin C. Giurescu recunosc existența târgului Botoșanilor, a cărui început îl plasează la o dată — în orice caz — anterioară întemeierii statului moldovean independent.

---

1 N. Iorga, *Drumuri și orașe din România*, ediția a II-a, Editura Librăriei Pavel Suru, București, p. 152. „Era odată aici numai satul botoșănenilor, adică al celor ce se trăgeau din „moșul" Botăș și aveau în seama lor „moșia" acestuia. Din acest sat s-au făcut apoi mahalalele târgului ceva mai nou, deși destul de vechi și el".

2 Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Ediția Primăriei de Botoșani — Tiberiu Crudu, *Botoșanii în 1932*, Liga Culturală — secția Botoșani, p. 2.

3 *Letopisețul anonim al Moldovei* (copie a letopisețului scris la curtea lui Ștefan cel Mare), „În anul 6947 (1439) noiembrie 28, au venit tătarii și au prădat până la Botoșani".
— Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, aceeași mențiune.

Confruntând aceste izvoare documentare cu rezultatele ultimelor cercetări arheologice, ajungem la concluzia că strada Marchian făcea parte din inima târgului, adică din partea cea mai veche, ce s-a închegat la intersecția unor căi de tranzit de primă importanță din evul mediu. Drumul spre Suceava avea o altă orientare decât cea actuală, urmând — în linii mari — traseul străzilor Marchian, Sfântu Dumitru (Maxim Gorki) și Agafton (George Enescu). Ca vechime acest drum datează din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, din perioada de înflorire a comerțului între orașele hanseatice și cetățile genoveze de la Chilia, Cetatea Albă și Crimeia.

Adăugând acestor izvoare (documentare, arheologice) și pe cele cartografice (planșe, schițe, hărți), să compunem o imagine a străzii Marchian în sec. al XIX-lea. Plecând din nucleul târgului vechi, de la Farmacia Gorgias (azi Magazinul Botoșani) până la intersecția cu strada Cuza-Vodă se întindea o rețea de dughene pe parter cu arcade. În încăperi înșirate una după alta, în continuarea dughenii de la stradă, se aflau locuințele meșteșugarilor și negustorilor. Aici, săpăturile arheologice din anii 1976—1977, conduse până la 10 m adâncime au scos la iveală o rețea de pivnițe boltite semicilindric, dispuse pe mai multe nivele, executate din piatră [4].

În continuarea străzii, până la intersecția cu b-dul Mihai Eminescu se întindea zona de reședință, unde casele cu arhitectură tradițională erau situate într-o curte cu livadă. Această frumusețe vegetală — ce a dat orașului un farmec aparte — a luminat și trista copilărie a lui Nicolae Iorga, păstrând-o în memorie pentru totdeauna : „Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața urmărit de miresmele lor, pe când albine îngreuiate de nectar îmi bâzâiau la urechi și toate culorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă" [5].

Cu începere din prima jumătate a sec. al XIX-lea, ca urmare a concentrării familiilor boierești în oraș, se vor produce transformări în aspectul arhitectonic al orașului. Noile clădiri ce se construiesc sunt exemplare reprezentative pentru evoluția curentelor artistice europene. Două dintre ele se păstrează pe strada Marchian.

Prima este casa Garabet Ciolac, construcție cu arhitectură romantică cu trei terase, din care una semicilindrică închisă. Construită pe la 1850, de meșteri probabil străini, își păstrează forma originală. Între anii 1950—1980, a funcționat aici Policlinica de adulți.

Puțin mai sus (în curtea Spitalului județean) se afla casa Sofian-Arapu, datând dinainte de anul 1850, transformată pe la 1900, este o reședință cu parter, cu arcade, decorul cu basoreliefuri și statui în firide, în stil eclectic de școală franceză.

---

4 Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, București, 1981, p. 7—53.
— Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol I, București, 1976, p. 53.

5 N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, Editura Minerva, București, 1972, p. 24 și 29.

Din cele expuse până acum reiese că nici vechimea străzii, nici însemnătatea căii de tranzit în care se încadra, nici arhitectura clădirilor ei nu au legătură cu numele ce i s-a dat. Acesta se naşte odată cu încheierea unui testament, la 14 ianuarie 1864. Actul poartă semnătura arhiereului Marchian Folescu, care, săvârşind un act de binefacere, lasă toată averea sa spre a se întrebuinţa pentru fondarea unui edificiu care să servească drept şcoală publică în Botoşani.

De la încheierea testamentului şi până la ridicarea clădirii ce urma să poarte numele donatorului — au trecut câţiva ani, timp în care s-au realizat o serie de demersuri, constând în : rapoarte, decizii, referate, încheiate la forurile locale (primărie, prefectură, tribunal), cât şi la nivel central, respectiv Ministerul Cultelor şi al Instrucţiunii publice.

Pentru început s-a procedat la găsirea unui loc potrivit, cu poziţie favorabilă ridicării unui edificiu cu asemenea destinaţie. S-a hotărât cumpărarea locului din imediata apropiere a Bisericii Sf. Dimitrie, loc provenit din donaţia soţilor Elena şi Costea Leonard din Botoşani, care l-au cedat susnumitei biserici în anul 1774.

Prin adresa nr. 2535 din 6 iunie 1868, primăria oraşului înaintează Ministerului de Interne un raport prin care se aduce la cunoştinţă hotărârea forului local în legătură cu execuţia testamentară a lui Marchian Folescu şi se solicită aprobarea. Alte două acte ministeriale poartă semnătura lui I. C. Brătianu, ministru secretar de stat la departamentul de Interne. Dosarul donaţiei Marchian mai cuprinde : actul de vânzare-cumpărare a locului, hotarnica încheiată după măsurătorile inginerului Ludvic Udrischi, adresa Primăriei de Botoşani cu nr. 3368, conţinând votul Consiliului comunal pentru ridicarea şcolii, precum şi decretul regal semnat de Carol I, publicat în Monitorul oficial, nr. 59, anul 1870, martie 25.

La data de 12 august 1868 a avut loc turnarea fundaţiei şi implantarea a două inscripţii în care se menţiona numele lui Carol I, numele donatorului, al prefectului de district, G. Hasnaş, al preşedintelui Consiliului general, M. Horreto, al primarului, C. Placa, şi al executorului testamentar, Dimitrie Cristea. Totul s-a petrecut în prezenţa autorităţilor locale şi a unui numeros public. Aceeaşi atmosferă sărbătorească a avut loc şi la inaugurarea şcolii, eveniment petrecut la 25 septembrie 1869, când s-au rostit mai multe discursuri în care numele donatorului a fost amintit de mai multe ori, iar fapta sa ridicată în slavă.

Pe parcursul celor şapte decenii de existenţă (fiind distrusă în timpul unui bombardament din timpul celui de-al doilea război mondial) mai multe generaţii de elevi au primit aici cea dintâi învăţătură. Printre aceştia se numără şi marele savant Nicolae Iorga, din a cărui operă citâm: „În fundul unei pieţi largi şi goale, o clădire frumoasă, cu faţadă severă (...). E şcoala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaş, cu săli mari, luminoase, bine împărţite, în care desigur călugărul fără copii ar fi dorit şi puţină din cea mai clară şi mai sfântă lumină : a sufletelor. Dar în acea după-amiază, când porţile de la casa cucoanei Marghioalei Vâzdo-

gesei s-au dat la o parte pentru ieşirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai mei, cărora până atunci nu le vorbise de şcoală decât Champfleury..." [6].

De numele Şcolii Marchian se leagă şi prima statuie a lui Mihai Eminescu. Comandat la Paris, bustul în bronz — realizat în urma contribuţiei băneşti a studenţilor din Iaşi şi Bucureşti — a fost instalat, în anul 1892, în faţa acestei şcoli, unde va rămâne până în anul 1932, când va fi mutat în Parcul Eminescu.

În perioada interbelică, documentele de arhivă ale oraşului Botoşani menţionează în mai multe rânduri numele Şcolii Marchian. Între anii 1923 şi 1934, aici funcţionează redacţia şi administraţia primei reviste a Asociaţiei învăţătorilor botoşăneni.

Încă din anul 1922, la această şcoală a luat fiinţă o bibliotecă, alimentată cu cărţi şi fonduri de către elevi. După şase ani de funcţionare număra 419 volume şi au fost satisfăcute 2 237 cereri de carte.

Tot aici, începând cu anul 1931, era expus un mic fond documentar pe care Revista şcolii, generoasă, îl prezenta sub numele de Muzeul Nicolae Iorga de la Şcoala Marchian.

Astăzi, din păcate, mai toate cele relatate până acum se păstrează doar în memoria documentelor. În urma demolărilor masive — care au inclus şi o parte din centrul vechi — aspectul străzii de care ne-am ocupat s-a schimbat mult. Arhitectura modernă a luat locul vechilor clădiri, cu excepţia celor două exemplare — declarate monumente de arhitectură —, care, frumos restaurate, se pot admira şi astăzi, la care se adaugă, în mod fericit, numele străzii — ce se vrea o reparaţie morală care să perpetueze în timp memoria ctitorului de şcoală Marchian Folescu.

6 *Ibidem.*

În această colecție, ISTORIE ȘI CIVILIZAȚIE, au mai apărut următoarele lucrări :

1. Emil I. Emandi, Mihai Șt. Ceaușu, *Să nu dărâmi, dacă nu știi să construiești. Contribuții de morfologie urbană la cunoașterea istoriei orașului Suceava*, 1991.
2. Gheorghe Gane, *Existence*, 1991.
3. Mihai I al României, *Cuvinte către români* (proclamații, interviuri, declarații selectate și comentate de Gh. Buzatu), 1992.
4. Ortansa A. Crâșmaru, Aristotel V. Crâșmaru, *Drăgușeni — un semn al permanenței*, 1992.
5. Muzeul Național de Istorie — București, *Cercetări arheologice* (ed. Emil I. Emandi), IX, 1992.
6. Muzeul de Istorie — Bistrița, *Revista Bistriței (File de istorie)*, VII, 1993 (ed. Emil I. Emandi).
7. Muzeul Bucovinei — Suceava, *Anuar, XX*, 1993 (ed. Emil I. Emandi).
8. Muzeul Județean — Botoșani, *Hierasus, IX*, 1994 (ed. Emil I. Emandi).

Tipărit sub comanda 219

la S.C. „Dosoftei" S.A. Iaşi

EDITURA GLASUL BUCOVINEI

I.S.B.N. 973-96260-3-3